THE

SAUPTIKAPARVAN

BEING THE TENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

HARI DAMODAR VELANKAR

Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay.

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve.
The Strī forms its second part and
completes the Volume

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona.

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt. 1 : The Sauptika

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B., Bom. *or* Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C., Cal. *or* Calc. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K., Kumbh. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O.-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an *emendation*.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. c. n. v = Comm. of Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Sauptikaparvan are as follows :

I N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS.)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = London, India Office Library, No. 6483 (3307). Dated A. D. **1709**.

$Ś_2$ = Oxford, University Library, No. 152.

Kaśmīrī Version, being Devanāgarī transcripts from Ś [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207 ; dated probably A. D. **1768**.

K_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83 ; dated between Śaka 1616 and 1619 (A. D. **1694–1697**).

K_3 = Poona, MS. (without number) from Kamat Collection of the BORI, dated Saṁ. 1736 = Śaka 1601 (A. D. **1679**).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 170 of 1887–91.

K_5 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 57 ; dated Saṁvat 1832 (A. D. **1775**).

K_6 = Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (No. 246 of BORI MSS. Collection) ; dated Saṁ. 1828 = Śaka 1693 (A. D. **1771**).

(b) Central Group

Nepālī Version [Ñ]

$Ñ_1$ = Nepal, in private possession ; dated (Nepalese) Saṁ. 632 (A. D. **1511**).

Bengali Version [B]

B_1 = Dacca, University Library, No. 505.

B_2 = Dacca, University Library, No. 618.

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 47.

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 49.

B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 329.

Devanāgarī Version [D] subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn]

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 240 of 1895–1902.

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879–80. Dated Saṁ. 1815 = Śaka 1680 (A. D. 1758).

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos. 1113 and 1114 ; dated Saṁ. 1669 (A D. 1612).

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos. 1137 and 1138.

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos. 1162 and 1163 ; dated Saṁ. 1745 (A. D. 1688).

D_4 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 4520.

D_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 531 of Viśrāmbāg I.

D_6 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 522 of Viśrāmbāg I.

D_7 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of 1891–95.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 520 of Viśrāmbāg I.

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 93.

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11846.

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11818.

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11830.

G_3 = Madras, Adyar Library, No. 29 c 21.

Malayālam Version [M]

M_1 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6919.

M_2 = Calicut, MS. (without number), belonging to the Collection of Paḍiññare Kovilakam.

M_3 = Ernakulam, Cochin State Library, No. 33.

M_4 = Malabar, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponnokoṭṭu Mana Library. Dated Kollam 1014 (A. D. 1839).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

London, India Office Library, No. 6483 (3307): brown paper, bound in a book form; size $7\frac{3}{8}''$ by $11\frac{1}{2}''$; fairly well written in Śāradā characters, twenty-one or twenty-two lines in a page. The codex contains, besides the Sauptika which covers folios 263–289b, the Droṇa, Karṇa, Śalya, Gadā, Viśoka and Strī parvans, and is described by Keith in his Catalogue (1935) at pp. 863-64.; the date, given at the end of the Karṇaparvan, is stated to be = A. D. 1709. The name of the scribe is given as Damodar Kaul.

This MS. is a pretty reliable representative of the Śāradā version. In addition to the extra passages which are common to all MSS. of the N recension (except D_{5-8}), namely, 4*, 17*, 49*, 65* and 70*, it contains the following passages — 1* (shared with $Ś_2$ $B_{2.3.5}$) and 20* (shared with K $B_{1.3.4.5}$ $Ñ_1$ Dn D_{1-5}). Its omissions are mostly peculiar to itself; they are — **1.** 9^a–10^b (hapl.), 10^d–11^b, 12^c–13^b (hapl.), 34^{bcd}, 35^{cd}; **2.** 5^{cd} (hapl.), 19^{bcde} (hapl.); **5.** 10, 19 (hapl.); **7.** 27^c–29^b (hapl.); **10.** 16^{bc} (hapl.); **11.** 24; **12.** 32 (hapl.); **13.** 4 (hapl.); 17^{cdef}; and **16.** 3^c–4^b (hapl.). There are no repetitions in this MS. and the only transposition is of st. 105 and 106 of adhy. **8.** This transposition, however, is shared by it with K_{2-6}, $Ñ_1$ and S. The MS. does not mark the number of the adhyāyas in its colophons, except at the end of the 10th adhyāya. It drops the colophon of the 14th adhyāya, but does not add one after st. 21 in adhyāya 16 like $Ś_2$ $K_{4,6}$. Thus it seems to have only eight adhyāyas in the Aiṣīka sub-parvan. In this it is followed by K_1 only.

$Ś_2$

Oxford, University Library, No. 152. Size 14″ by 10″. Śāradā characters. Written on paper; total number of leaves 80, with 26–28 lines to a page. The manuscript begins with the last portion of the Gadā sub-parvan of the Śalyaparvan, the Sauptika portion covering fol. 64a–78b. It also contains the Strīparvan (with a folio missing), the Aśvamedhaparvan, and some portion of the Āśramavāsikaparvan. There are explanatory notes written marginally throughout. On the first page of the Aśvamedhaparvan, there is some writing in Urdu (probably a register of sale transaction), below which is added the following: " अत्र संवत्सरे वसुशरसंख्ये अश्वयुजमासे सितेतरपक्षे तिथौ प्रतिपद्यां गुरुवासरान्वितायां संवत् ५८ अन्व * * रति १ गुरौ । अत्र श्रेप्रेदिद्धा(?)मध्ये निवसमानैः पंडितऔत्तारकपुत्रपौत्रैः

पंडितणाणा-पंडितश्रीकंठ-पंडित * * * * * ण्ठक पुत्र पंडितनराभिधैः महाभारतपुस्तकद्वयं आदिपर्वमारभ्य आरण्यपर्व तावत् एकं पुस्तकं, कर्णपर्वमारभ्य आश्रमपर्व तावत् द्वितीयं पुस्तकं, इदं महाभारताख्य इतिहासपुस्तकद्वयं पंडितणाणा * * * वा पंडितश्रीकंठकेन वा पंडितगंगाधरपुत्रेण पंडितनरकेन पंडितऔत्तारकपुत्रेण द्विसहस्र * * *दद्वाविंशकमूल्येन गुरुवरानंदपादानां विक्रीतम् । अंक ४५०० । अत्र साक्षिणः * * * * । लिखितं मया तकतेध(?)भट्टहरकेनेति शुभम् ।" From this it appears that our MS. is a fragment of the second codex referred to in the sales transaction, which is here recorded.

This MS. is a less reliable representative of the Śāradā version. It very often differs from Ś$_1$ and has greater affinities with the B and D versions, and through them, with the S recension. But of the additional passages, it contains only one, 19*, which is peculiar to itself, besides 1* and 20*, for which see Ś$_1$. Its omissions are — **1.** 9 (with Ś$_1$), 13^c–14^b (hapl.; with K$_1$); **3.** 27^d–28^c (hapl.; with K$_{1-4.6}$ B$_1$); **4.** 31^{cd}; **5.** 19 (hapl.; with Ś$_1$ K$_{1.6}$), and 21 (hapl.); **6.** 24^c–27^b (hapl.); **7.** 18^d–20^b; **11.** 12 (hapl.; with K$_1$ Dn$_2$). It has transposed **8.** 35^{ab} and 35^{cd}, in the company of K$_1$. There are no repetitions worth mentioning. Like Ś$_1$ K$_{1.4.6}$, it drops the colophon of adhyāya 14, but adds one at the end of st. 21 of adhyāya 16 (like Ñ$_1$ and K$_{2-6}$).

K$_1$

Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal: folios 29, with about 12 lines in a page, each line containing about 38 letters; size 7½″ by 13½″. Thin glazed paper of Indian manufacture; Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type. Margins ruled with double lines in red, with a thick yellow line between them. No daṇḍas are used, but short blank spaces mark the śloka halves. In the case of उवाच references and adhy. colophons, alternate syllables only are written, leaving blanks for the other alternates: thus इ रा ; सं य: . The blanks were probably meant to be written in red ink. Some dotted lines in the text itself possibly stand for a blank in the exemplar. A few corrections are noted in marg. *sec. m.* This parvan bears no date; but as this MS. contains other parvans written by the same scribe, a date at the end of the Āraṇyaka, which has been taken to be probably A. D. 1768, as stated at p. XXI of the Introduction to the Bhīṣma parvan, is approximately the date of the Sauptika also. The MS. is generally correct, and written in a legible hand.

Its additions are — 4*, 17*, 20*, 49*, 50*, 65* and 70*. Of these, 50* is the introductory mantra नारायणं नमस्कृत्य at the beginning of adhyāya 10, while 20* is, like the remaining five, shared by almost the entire N recension. Its omissions are — **1.** 7^c–8^d (hapl.), 13^c–14^b (hapl.); **2.** 5^{cd} (hapl.), 19^{bcde} (hapl.); **3.** 27^d–28^c (hapl.), 28^e–31^a (hapl.); **5.** 10, 19 (hapl.); **7.** 27^c–29^b (hapl.); **8.** 54^a–55^b, 132^c–133^d (hapl.); **10.** 16^{bc} (hapl.); **11.** 12 (hapl.), 24; **12.** 32 (hapl.); **13.** 4 (hapl.), 11^a–12^d (hapl.), 17^{cdef}; **14.** 13^c–14^d; **16.** 3^c–4^b (hapl.). It has, like Ś$_2$, transposed **8.** 35^{ab} and 35^{cd}; but it has no repetitions.

K_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. A complete MS. of the Mbh. packed in two bundles ; this one contains the parvans from Droṇa to Svargārohaṇa. The whole MS. is uniformly written by one scribe, whose name appears at the end of the Śalya as Gaṇeśa, son of Tryambaka and grandson of Raghunātha. The dates vary from Śaka 1616 to 1619 (A. D. **1684–1687**) The folios of each parvan are separately numbered. The present has the Sauptika and the Strī, written continuously. Folios 41 for both the parvans, with about 16 lines to a page, and about 42 letters in a line. The margins ruled in double lines in red ink. Size 6″ by 15″.

This MS. is in general agreement with $K_{3.4}$ and K_6, but differs from K_5. Its additional passages are—4*, 5*, 9*, 10*, 13*, 15*. 16*, 17*, 20*, 28*, 32*, 41* (subst. for **9.** 17^{cd}), 44*, 46*, 48*, 49*, 56*, 58*, 60*, 63*, 65*, 70*, 71* as also App. 1, No. 1. Its omissions are comparatively few—**1.** 7^{cd}, 10^{ab}, 56^{c}–57^{b} ; **3.** 27^{d}–28^{c} (hapl.) ; **7.** 18^{c}–19^{b}, 22^{c}–25^{d}. Of these, **3.** 27^{d}–28^{c} is shared with $Ś_2$ K (except K_5) and B_1. It reads or transposes— **1.** 30^{ab} after 31^{cd} ; **8.** 105 and 106, 107 and 108 ; **9.** 6^{ab} after 3^{ab} ; 55^{ef} and 56^{ab}. It repeats **7.** 16 after 18^{ab}, but has no other repetition. It adds a colophon after st. 21 in adhyāya 16, but does not drop the one at the end of adhy. 14, and so seems to have 10 adhyāyas in the Aiṣīka like the M version.

K_3

Poona, the Kamat Collection of MSS. belonging to the B.O.R.I., dated, Saṁvat 1736, Śaka 1601 (A. D. **1679**). Folios 28, with about 12 lines in a page and about 45 letters in a line. Indian paper ; size 6½″ by 13¾″. Devanāgarī characters in a broad upright style. The margins are ruled with three or four close vertical lines in black. Single daṇḍas are generally used to mark śloka halves, to indicate śloka numbers, उवाच references and adhy. colophons— these, likewise, being coloured with red pigment. The MSS. in the collection were acquired by Mr. D. B. Kamat, in the Marathi Districts of Hyderabad, and recently presented to the Institute. The last page of the Sauptika MS. has, on its left margin top, some writing in Urdu characters.

Its additions are— 4*, 5*, 12* 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 41*, 46*, 48*, 49*, 54*, 55*, 60*, 63*, 65*, and 70*. It omits the following— **1.** 16 (hapl.), 56 ; **2.** 16^{c}–17^{b} ; **3.** 27^{d}–28^{c} (hapl.), 33^{d}–34^{c} ; **5.** 28^{b}–29^{a} (hapl.); **6,** 11^{ab} (hapl.)) ; **9.** 26^{c}–28^{a} ; **16.** 8^{cd} ; **18.** 21^{b}–26^{b}. It transposes **8.** 105 and 106 (see under $Ś_1$), and repeats **6.** 6^{b} after 4, and **7.** 17^{ab} after 19^{ab}. Like $Ś_2$, it also gives an additional colophon after st. 21 of adhy. 16, but does not drop that at the end of adhy. 14, (though this seems to have been dropped in counting). It separately numbers the adhyāyas of the Aiṣīka from 1–9 (cf. at the end of adhy. 16), though the figures are not always indicated.

K_4

Poona, Bombay Govt. collection (deposited at the BORI), No. 170 of 1887–91. Written on paper in Devanāgarī characters ; folios 21, size 6¼″ by 13¼″. Margins ruled by three closely drawn vertical lines in red ink ; double daṇḍas, marking śloka halves, are also in red ; so also are adhy. colophons and उवाच references. There are a few notes in margins, giving the v. l., in the same hand.

Its additions are— 1*, 4*, 5*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 44*, 49*, 60*, 63*, 65*, 70* as also App. I, No. 1. Of these, Nos. 13*, 15*, 16*, 17*, and 60* are shared with $K_{2.3}$; 63* with $K_{2.3.5.6}$. It omits— **1**. 42^{ab} (hapl.), 51^{ab} (hapl.) ; **3**. 27^{d}–28^{e} (hapl.) ; **5**. 5^{a}–7^{b} (hapl.) ; **6**. 29–31 (hapl.) ; **7**. 2^{cd} (hapl.), 22^{e}–25^{a} ; **8**. 80–82 (hapl.) ; **12**. 39^{cd} (hapl.) ; **13**. 13^{b}–17^{c} ; **17**. 18^{c}–19^{d}. It transposes **8**. 105 and 106 like $Ś_2$, and reads **9**. 6^{ab} after 3^{ab}. It repeats **3**. 7^{ab} after 5 ; and substitutes 40* after **12**. 3 in place of 56*. It omits the colophon of adhyāya 14 (see under $Ś_2$), but puts an additional one after st. 21 in adhyāya 16.

K_5

Lahore, D. A. V. College Library, No. 57. Paper MS. in Devanāgarī characters ; size 6″ by 12″, with 24 folios, having about 13–15 lines in each page, and 48 letters in a line. Dated Saṁvat 1832 (A. D. **1775**).

This MS. slightly differs from the K group (excluding K_1) and has only the following additional passages— 4*, 14*, 17*, 20*, 32*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 49*, 63*, 65*, 70*. Its omissions also are few— **2**. 11^{b}–12^{a} (hapl.) ; **3**. 4^{c}–5^{b}, 28^{abcd} ; **7**. 29^{cdef} ; **8**. 136^{ef} ; **9**. 55^{cd} ; **17**. 4^{ab}. It transposes, along with $Ś_2$ and K (except K_1), **8**. 105 and 106, and repeats **8**. 96 immediately after its first occurrence. It substitutes 42* for **9**. 17^{cd} along with $Ñ_1$ and B and D groups. It gives an additional colophon after st. 21 in adhyāya 16, along with $Ś_2$, and others ; but does not omit the one at the end of adhy. 14.

K_6

Poona, B. O. R. Institute's Mbh. Collection, No. 15 (now No. 246). Folios 23, with about 14 lines in a page, and about 44 letters in a line. Smooth Indian paper, size 6½″ by 13″. Devanāgarī characters in a longish slanting style ; margins ruled in black, yellow and red. The ślokas are numbered, but no daṇḍas are used to mark stops in the text. " Uvāca " references and adhy. colophons are marked with red pigment. This MS. forms part of a complete MS. of the Mbh., wanting the Āśvamedhikaparvan only. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. **1771**). For further details, see p. xxiv of the Introduction to the Bhīṣmaparvan.

Its additional passages are— 4*, 5*, 6* (with B and D ; against the whole K

group), 13*, 15*, 17*, 20*, 28*, 44*, 49*, 63*, 65* and 70*. It omits—3. 6 (hapl.), 18, 27^{d}–28^{c} (hapl.), 33; **4.** 5^{cd}, 27^{d}–28^{c} (hapl.); **5.** 19 (hapl.), 22 (hapl.); **6.** 29–31 (hapl.); **7** 2^{cd} (hapl.), 17^{a}–21^{a} (hapl.), 22^{c}–25^{a}; **8.** 35 (hapl.), 70, 80–82 (hapl.), 87^{a}–89^{b} (hapl.), 96 (hapl.); **9.** 33^{c}–34^{b}, 56, **10.** 4^{c}–5^{b} (hapl.), 11 (hapl.); **11.** 10^{c}–11^{d} (hapl.), 27^{ab}; **12.** 39^{cd} (hapl.); **13.** 4 (hapl.), 13^{b}–17^{c}; **16.** 3^{c}–4^{b} (hapl.); **17.** 18^{c}–19^{d}; **18.** 5^{bc}. It transposes **8.** 105 and 106 like Ś$_2$ and others, and puts **9.** 6^{ab} after 3^{ab} and 7^{c}–8^{b} after 6^{cd}. It drops the colophon at the end of adhy. 14, and adds another after st. 21 in adhyāya 16, like Ś$_2$ and others.

Ñ$_1$

A MS. from Nepal, sent on loan by Rajaguru Hemraj Pandit, C. I. E., of Nepal. A palm-leaf MS. in Newārī characters. The manuscript contains, besides the Sauptika, the Ādi and the Strī parvans. This is the same MS. which is called Ñ$_3$ in the Ādi (see Prolegomena, p. XIV). At the end of the Strī-parvan, the MS. bears the date (Nepalese) Saṁvat 632 (A. D. **1511**). No further details about the MS. are available.

Its additional passages are—4*, 8*, 14*, 17*, 20*, 32*, 38*, 39*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 65*, 70*. It omits—**1.** 1–21^{a}; **2.** 19^{bcde} (hapl.); **4.** 32 (hapl.); **5.** 15^{cd}; **9.** 32^{cd}; **10.** 17–19; **13.** 16^{c}–**15.** 22^{b}; **16.** 21^{cd}; **18.** 14^{a}–15^{b}. It reads or transposes—**4.** 3^{cd} after 1; 13^{b} and 14^{b}; **8.** 105 and 106. It repeats **5.** 2 after 14*. Like Ś$_1$ Ñ$_1$, it drops the colophon at the end of adhyāya 14, but gives an additional one after st. 21^{ab} in adhyāya 16. The adhyāyas of the Aiṣīkaparvan are separately numbered.

B$_1$

Dacca, University Library, No. 505. Folios 61 (including the Strī); Bengali characters; size 3·7″ by 19·5″, with about 7 lines in a page; dated 15 Bhādrapada, Saṁvat 1712, Bengali S. 1195 (A. D. **1655**). Total number of folios 224, of which the first 163 folios give Śalya and Gadā parvans, the remaining 61 folios giving the Sauptika and the Strī.

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70*. Its omissions are—**1.** 14^{c}–15^{d} (hapl.), 43^{c}–45^{b}; **3.** 27^{d}–28^{c} (hapl.); **8.** 82–83; **16.** 3^{cd} (hapl.), 9^{cd}. It reads or transposes **4.** 3^{cd} after 1; 13^{b} and 14^{b}. It repeats **6.** 32^{ab} after **7.** 5^{ab}.

B$_2$

Dacca, University Library, No. 618. Folios 61 (including the Strī); Bengali characters; size 3·3″ by 21·5″, with about 6 lines in a page; dated Śaka 1668 (A. D. **1746**). The name of the scribe is Sri Ramanath Deva Sarma. Total number of folios

in this MS. is 202, of which the Sauptika and Strī cover 61, while the remaining contain Śalya and Gadā parvans.

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 38*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70*. It omits **16.** 3^{cd} (hapl.). It reads **4.** 3^{cd} after 1, and transposes 4. 13^{b} and 14^{b}. There are no repetitions.

B3

Santiniketan, Visvabharati MSS. Library, No. 47. Folios 79 (including the Strī); Bengali characters. The MS. has two different sizes, 4″ by 18·5″, and 3·5″ by 19″, the number of lines in each page, on an average, being 8. The MS. has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kalisankar Deva Sarma.

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 22*, 38*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70*. No omissions. It transposes or reads— **4.** 3^{cd} after 1 ; **8.** 105 and 106. It repeats— **2.** 16^{ab} ; and **5.** 2 after 14*.

B4

Santiniketan, Visvabharati MSS. Library, No. 49. Folios 51 (including the Strī); Bengali characters ; size 5·3″ by 15·3″, with about 10 lines in page. The MS. has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kamanidhi Sarma. Total number of folios 123, of which the first part, containing Śalya and Gadā, is numbered separately, while the last part, with 51 folios, covers the Sauptika and the Strī parvans.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70*. It omits— **7.** 18^{c}–21^{d} ; **8.** 138^{cd} ; **16.** 3^{cd} (hapl.). It reads **8.** 104^{cd} after 105.

B5

Santiniketan, Visvabharati MSS. Library, No. 329. Folios 44. Written in Bengali characters on palm leaves, size 1·3″ by 21″, with about 4 lines in a page ; dated Śaka 1621 (A. D. **1899**) ; the name of the scribe being given as Sri Gauricharan Sarma. Total number of folios in this MS. is 225, of which the last 44 contain the Sauptika (and Aiṣīka) parvan.

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 20*, 38*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}) , 47*, 49*, 65*, 70*. It has no omissions. It reads or transposes **2.** 6^{ab} after 10 ; **4.** 3^{cd} after 1 ; **4.** 13^{b} and 14^{b} ; **8.** 105 and 106.

Dn1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 240 of 1895–1902. This MS. contains Śalya, Gadā, Sauptika, Aiṣīka and Strī parvans, uniformly written in

one hand ; each parvan, with its folios separately numbered, giving the text with the comm. of Nīlakaṇṭha. The Sauptika has 21, and Aiṣīka 12 folios, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line. The margins are ruled in red, with double daṇḍas inserted in red ink, and ślokas numbered both in the commentary and the text. Written on paper, size 7″ by 15¼″, in Devanāgarī characters.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 63*, 65*, 70*. It omits—**2**. 2^{cd}, 11^{cd} (hapl.); **4**. 28^{abc} ; **8**. 138^{cd} ; **9**. 31^{cd} (hapl.). It transposes or reads— **1**. 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d} **8**. 104^{cd} after 105. It gives an additional colophon at the end of st. 16 of adhyāya 1, and thus has ten adhyāyas in the Sauptika sub-parvan, like M_{2-4}.

Dn_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879–80. This is a complete MS. of the Mbh. written by one scribe, Bhagawan Bhatta by name. It is divided into two bundles, numbered 29 B and 29 C. The exemplars from which this MS. was copied, do not seem to have the same textual value for the whole epic, and some parvans have the comm. of Nīlakaṇṭha along with the text. The folios of each parvan have not all been separately numbered. The Sauptika and Aiṣīka cover 26 folios in all. For the Sauptika parvan, we have the comm. of Nīlakaṇṭha while the Aiṣīka portion gives the text only. Date Saṁvat 1815 = Śaka 1680 (A. D. **1758**), Bhādrapada Kṛṣṇa 2 for the Sauptika, while for the Aiṣīka we have Bhādrapada Kṛṣṇa 13 of the same year, so that the copying of eight folios seems to have engaged the scribe for eleven days ! Size 8¼″ by 12″ ; foreign paper with water-marks.

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 7*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 61*, 63*, 65*, 70*. It omits— **1**. 47 ; **10**. 4^{c}–5^{b} (hapl.) ; **11**. 12 (hapl.) ; **13**. 12^{cdef} (hapl.) ; **15**. 30 (hapl.) ; **16**. 11^{c}–12^{b}. It transposes— **3**. 27^{c}–28^{b} and 28^{cdef} ; **4**. 3 and 4.

D_1 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1113. Folios 21, with about 10 lines in a page ; written on paper, size 6″ by 14″, in Devanāgarī characters. Dated Saṁvat 1669 (A. D. **1612**) ; name of the scribe, Vanavari Rajput, resident of Kāśī. The MS. has a few marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*. No passages are omitted. It repeats **8**. 104^{cd} after 105.

D_1 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1114 ; folios 11, with about 10 lines in a page. Written on paper, size 6″ by 14″, in Devanāgarī characters of North-Indian style. This is a continuation of MS. D_1 (Sauptika) by the same scribe. The MS. has a few marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. No passages are omitted.

D_2 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1137. Folios 15, with about 12 lines in a page. Written on paper, size 6″ by 16″, in Devanāgarī characters ; old in appearance ; has many marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*. It repeats, like D_1, **8**. 104^{cd} after 105.

D_2 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1138. Folios 8, with about 12 lines in a page. Written on paper, size 6½″ by 16″, in Devanāgarī characters ; old in appearance ; the MS. has many marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. It has no omissions.

D_3 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1162. Folios 20, with about 9 lines in a page. Written on paper in Devanāgarī characters ; size 5″ by 15″ ; dated Saṁvat 1745 (A. D. **1688**), Caitra Śuddha 10 ; the scribe's name is Achal Kayastha.

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*. It omits— **2**. 3^{c}–4^{b} (hapl.), 5^{cd} (hapl.) ; **5**. 21 (hapl.) ; **7**. 40–50 ; **9**. 38^{c}–39^{d} (hapl.). It reads **8**. 104^{cd} after 105. It repeats **9**. 2^{c}–3^{b} after 3^{ab}, and 33^{c}–34^{b} after 34^{ab}.

D_3 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1163. Folios 10, with about 10 lines in a page. Written on paper, size 5″ by 14″, in Devanāgarī characters of the North-Indian style. This is a continuation of D_3 (Sauptika) by the same scribe, and has a few marginal corrections in the same hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. It omits— **11**. 8^{d}–9^{e} (hapl.), 10^{d}–12^{a} (hapl.).

D_4

Lahore, D. A. V. College Library, No. 4520; paper MS. in Devanāgarī characters; size 6½" by 13¼"; folios 21, having about 16 lines in a page, and 42 letters in a line.

Its additional passages are — 4*, 6*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*, 58*, 63*, 65*, 70*. It omits— **4**. 13^{b}–14^{a} (hapl.); **8**. 138^{cd}; **13**. 7^{a}–9^{a}; **16**. 3^{cd} (hapl.). It repeats **8**. 104^{cd} after 105.

D_5

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 531 of Viśrāmbāg I. Written on paper in Devanāgarī characters, in a longish slanting style. Śloka halves are marked with single daṇḍas, while double daṇḍas, in red ink, are used for "uvāca" references, and adhy. colophons. The ślokas are not numbered; margins are marked by two double lines in black. Size, 5½" by 12¾", with about 11 lines in a page and 48 letters in a line; total number of folios 18. The MS. is used for the Sauptika sub-parvan only, as it does not contain the Aiṣīka sub-parvan.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9**. 17^{cd}), 47*, 49*. It omits— **3**. 22^{c}–23^{d} (hapl.); **8**. 69^{a}–70^{b}, 137^{b}–138^{c} (hapl.). It reads **8**. 104^{cd} after 105.

D_6

Poona, Bombay Govt. Collection, (deposited at the BORI), No. 522 of Viśrāmbāg I. Written on paper in Devanāgarī characters, in a short, upright style. Contains the Aiṣīka and Viśoka parvans, and has folios 15 for both these parvans. The Aiṣīka, for which this MS. is used, comes to an end at line 3 of fol. 9^{a}. Each page has about 13 lines, and each line about 42 letters; double daṇḍas are used to mark stops; margins are ruled in red. Size 6¼" by 14". The ślokas are not numbered.

Its additional passages are— 63*, 65*, 70*. It omits **16**. 22^{d}–24^{c} (hapl.). It repeats **12**. 22^{bc} after 22^{c}.

D_7

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of 1891–95; written in Devanāgarī characters in a longish upright style; contains the Sauptika and the Viśoka parvans only. The Sauptika has 12 folios, with about 14 lines in a page, and 49 letters in a line. Margins ruled with bold vertical lines in red ink; size 6¾" by 14¾"; double daṇḍas are generally used to mark śloka halves, उवाच references, and adhy. colophons. The ślokas are not numbered. Used for the Sauptika portion only, as it does not contain the Aiṣīka sub-parvan.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst. for **9.** 17^{cd}), 47*, 49*. It omits—**1.** 8–9 (hapl.); **3.** 30^{b}–31^{a} (hapl.); **4.** 4^{abc}; **7.** 3–4^{c} (hapl.), 22^{ab}; **8.** 60^{a}–61^{d}, 77 138^{cd}. It repeats— **1.** 6^{ab}, 7^{cd}, 10^{ab}, 16, 25^{abc}; **3.** 4^{ab} after 4; **4.** 14^{ab} after 15^{b}; **6.** 9; **8.** 62^{abc} after 61^{ef} (which is placed after 62^{c}), 121^{bcd} after 121^{d}; **9.** 28^{d}–29^{c} after 29^{c}. It reads **7.** 19^{cd} after 17^{d}.

D_3

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 520 of Viśrāmbāg I. Written in Devanāgarī characters, in a short, bold, upright style. Contains the Aiṣīkaparvan, text with a commentary. Folios 10, with about 11 lines in a page and 51 letters in a line. Margins ruled in double lines in red ink; double daṇḍas used; but ślokes not numbered. Size 6¾″ by 16″.

Its additional passages are — 50*, 65*, 70*. Its only omission is **16.** 3^{cd} (hapl.; with D_4).

T_1

Poona, BORI., Mbh. Collection. Palm-leaf MS. (without number) in Telugu characters, presented by M. Ramkrishna Kavi of Tirupati. Contains Śalya, Sauptika (fol. 19^{a}–41^{b}, including Aiṣīka) and Strī parvans; total number of folios 162, with about 7 lines in a page and 85 letters in a line. Size 1½″ by 16½″. At the end of the Aiṣīkaparvan is given the date and name of the scribe : आंगिरस नाम संवत्सरं कातिक शु. १४ गुरुवारं–कृपाचार्यपुत्ररामेण लिखितं. No year is specified.

Its additional passages are the following twenty-two which all the MSS. of the S recension possess in common— Nos. 11*, 23*, 25*, 27*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 36*, 37*, 43* (for **9.** 17^{cd}), 45*, 51*, 52*, 53*, 64*, 66*, 67*, 68*, 69*. It omits **1.** 12^{c}–13^{b} (hapl.; common to S except $G_{1.3}$), 30^{c}–31^{d} (hapl.); **7.** 19^{b}–21^{a} (hapl. with T_2 G), 37^{c}–39^{d} (with T_2 and $G_{1.2}$); **8.** 88^{b}–89^{c} (hapl.); **9.** 39^{ab}; **10.** 6, 19–21 (hapl.); **11.** 10^{d}–12^{a} (hapl.); **16.** 20^{ab}; **17.** 22^{c}–23^{d}. It reads or transposes— **1.** 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d}; **2.** 5^{cd} after 6 (with T_2 G_2 M); **8.** 105 and 106 (with T_2 G M), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T_2 G M); **16.** 5–8 before **15.** 33 (with T_2 $G_{1.2}$ M). It substitutes **7.** 52^{cd} for 50^{cd}, and repeats 52^{cd} (with T_2 G_2), and **14.** 16 after 12 (with T_2 G_2). All S MSS. separately number the adhy. of the two sub-parvans (9 and 10 respectively).

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11846; written on palm-leaves, size 1½″ by 19″, in Telugu characters; folios 104–125, containing the Sauptika and the Aiṣīka parvans, with about 7 lines in a page; very old in appearance.

It has no additional passages except the twenty-two (see under T_1) which are

common to S. It omits **1.** 12^c–13^b (hapl. ; with T_1 G_2 M); **7.** 19^b–21^a (hapl. ; with T_1 G_2), 37^c–39^d (with T_1 $G_{1.2}$); **10.** 4^c–6^d. It reads or transposes— **2.** 5^{cd} after 6 (with T_1 G_2 M); **8.** 105 and 106 (with T_1 G M), 142^a–148^d after 135 (with T_1 G M); **16.** 5-8 before **15.** 33. It substitutes **7.** 52^{cd} for 50^{cd} and repeats the former. It also repeats **14.** 16 after 12 (with T_1 $G_{1.2}$ M).

G_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11818. Written on palm-leaves, size 1½″ by 22″, in Grantha characters ; about 13 lines in a page. Sauptika (and Aiṣīka) cover folios 168–203 of this MS. Undated.

In addition to the twenty-two common passages (see under T_1), it has 4*, 6* and 62*. Of these 6* is common to G. It omits **2.** 5^{cd} (hapl.) ; **4.** 24–25 ; **7.** 19^b–21^a (hapl.), 37^c–39^d (both with T and G_2), 51–52 (hapl.) ; **8.** 51^c–53^d (hapl.) ; **10.** 6 ; **13.** 16^{bc} ; **15.** 24. It transposes or reads : **8.** 105 and 106 ; 142^a–148^d after 135 (as in T G_2 M) ; **16.** 5–8 before **15.** 33 (with T $G_{1.2}$ M).

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11830. Written on palm-leaves, size 1½″ by 19″, in Grantha characters. Folios 154–178, containing the Sauptika (and Aiṣīka) parvans, each page giving about 8 lines ; very old in appearance. Post-colophon matter is in Tamil. Copied by Kasi, son of Vaidyanath Sivan, of Tepperumanallur (Tanjore Dist.), for the Sanskrit Library of Raja Sri Sheshappayan of Mahadanapuram, attached to Madhyarjunam.

G_2 has 6* alone in addition to the twenty-two passages which are common to S (see under T_1). It omits **1.** 12^c–13^b (hapl. ; with T) ; **2.** 12^d–14^a (hapl.) ; **3.** 32 ; **7.** 19^b–21^a (hapl.) ; 37^c–39^d (with T and G_1), 62^c–63^b (hapl.) ; **10.** 6 ; **11.** 8-9. It reads or transposes **2.** 5^{cd} after 6 ; **8.** 105 and 106 (with T $G_{1.3}$ M), 142^a–148^d after 135 (with T $G_{1.3}$ M) ; **16.** 5–8 before **15.** 33. It reads **4.** 13 twice, substitutes 52^{cd} for 50^{cd}, repeating the line in its proper place ; and repeats **14.** 16 after 12 (with T G_1 M).

G_3

Madras, Adyar Library, No. 29 c 21. Palm-leaf MS. in Grantha characters, containing Śalya, Gadā and Sauptika parvans ; folios numbered jointly for Gadā and Sauptika, the latter covering fol. 14^b–26. No date. Size 1½″ by 18¼″, with about 10 lines in a page and 65–75 letters in a line.

Used for Sauptika only ; does not contain the Aiṣīka sub-parvan. Its additional passages are — 6*, 14* and 49* besides the twenty-two which are common to S

(see under T_1). It omits **1.** 51^{cd}, 62 ; **3.** 30^{cd} ; **7.** 19^{b}–21^{a} (hapl.), 37^{c}–39^{d} (with T and $G_{1.2}$) ; **8.** 85^{a}–88^{d}. It transposes **8.** 105 and 106, and reads 142^{a}–148^{d} after 135 (with other S MSS.).

M_1

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6919. Palm-leaf MS. in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line. Contains Droṇa, Karṇa, Śalya and Sauptika parvans.

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T_1), are— 17*, 57* and 59*. It omits **1.** 12^{c}–13^{b} (hapl. ; with T G_2 M_{2-4}) ; **3.** 30^{cd} ; **6.** 26–27 (hapl.) ; **9.** 15^{d}–16^{c} (hapl.); 44^{ab} (hapl.) **16.** 6^{c}–8^{b}. It reads or transposes **2.** 5^{cd} after 6 ; **6.** 24^{cd} and 25^{ab} ; **8.** 105 and 106 (with T G M_{2-4}), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T G M_{2-4}) ; **15.** 24 ; **16.** 5–8 before **15**, 33. This MS. marks the adhyāyas of the Sauptika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyaparvan, i. e., from 67 to 75. It has (with T G M_{2-4}) ten adhyāyas in the Aiṣīka.

M_2

Calicut, Private Library of Paḍiññare Kovilakam. Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size $1\frac{3}{4}''$ by 16″. Contains Śalya, Sauptika (fol. 134–166) and Strī parvans ; writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line.

Its additional passages are 57* and 59*, besides the twenty-two common ones (see under T_1). It omits **1.** 12^{c}–13^{b} (hapl. ; with T G_2 $M_{1.3.4}$) ; **3.** 30^{cd} ; **6.** 26–27 (hapl. ; with $M_{1.3.4}$) ; **7.** 17^{d}–19^{a} ; **15.** 16^{c} (with $M_{1.3.4}$). It reads or transposes **2.** 5^{cd} after 6 (with T G_2 $M_{1.3.4}$) ; **8.** 105 and 106 (with T G $M_{1.3.4}$), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T G $M_{1.3.4}$) ; and **16.** 5–8 before **15.** 33 (with T C $M_{1.3.4}$). It repeats **1.** 10^{cd}. It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with $M_{3.4}$). It probably (like Dn_1) adds an adhyāya at the end of **1.** 16.

M_3

Ernakulam, Cochin State Library, No. 33. Palm-leaf MS. in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line. Size $1\frac{3}{4}''$ by $13\frac{1}{2}''$. It contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, the Sauptika having 24 folios.

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T_1), are — 28*, 57* and 59*. It omits **1.** 12^{c}–13^{b} (hapl. ; with T G_2 $M_{1.2.4}$), 33^{d}–34^{c} (hapl.); **3.** 6 (hapl.), 26^{d}–27^{c}, 30^{cd} ; **4.** 5^{cd} ; **6.** 26–27 (hapl.) ; **8.** 96 (hapl.) ; **12.** 32 (hapl.) ; **15.** 24. It reads or transposes **2.** 5^{cd} after 6 ; **8.** 105 and 106 (with T G $M_{1.2.4}$), 142^{a}–148^{d} after 134 (with M_4) ; **9.** 11^{c}–13^{b} after 13^{b} ; **16.** 5–8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of **1.** 16, and gives, like $M_{2.4}$, ten adhyāyas for each of the two sub-parvans.

M_4

Malabar, Travancore Ponnokoṭṭu Mana Library (Private). Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size 2″ by 14″. Contains Śalya, Sauptika (fol. 104b–123b), and Strī parvans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line. Date (at the end of the Strīparvan) Kollam 1014 (cir. A. D. **1839**).

Its additional passages, besides the common ones (see under T_1), are — 28* and 57*. It omits **1.** 12^c–13^b (like T G_2 M_{1-3}) ; **3.** 30^{cd} ; **4.** 5^{cd} ; **6.** 26–27 ; **8.** 96 ; **10.** 5^a–6^b ; **10.** 21^d–**11.** 12^c ; **12.** 4^a–25^b, 26^c–27^b ; **15.** 24 ; **17.** 5^b–**18.** 10^b. It reads or transposes **2.** 5^{cd} after 6 ; **8.** 105 and 106 (like T G M_{1-3}), 142^a–148^d after 134 (with M_3) ; **16.** 5–8 before **15.** 33 (like T G M_{1-3}). It adds an adhyāya probably at the end of **1.** 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-parvans like $M_{2.4}$. It repeats **1.** 10^{cd}; and, after 11*, **3.** 29^{ab}, 30^{ab} and 11* (a second time).

COMMENTARIES

Commentaries available for this parvan are those of Devabodha (Cd), Arjunamiśra (Ca), Nīlakaṇṭha (Cn) and Vādirāja (Cv). Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit. App. wherever possible. For the comm. of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No. $\frac{482}{5797}$ was used. This happens to be the only MS. of Devabodha available for this parvan. It is dated Śaka 1571 (A. D. **1649**), and the name of the scribe is given as " महोक्षोपनाम्ना नारायणभट्टेन ". Arjunamiśra's comm. is from the MS. No. 12931, dated Śaka 1736 (A. D. **1814**), of the Oriental Institute Library, Baroda. It is not possible to know either the scribe or the place of this MS., as this is not mentioned in the colophon. The commentary of Vādirāja, called *Lakṣābharaṇa* is available on the whole of the Mbh. in a manuscript copy which was used by P. P. S. Sastri for the Madras edition. The commentary of Nīlakaṇṭha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text. Citations from it are merely for *pāṭhāntaras*, or where its readings differ from those of the Vulgate.

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this parvan. The Telugu adaptation " Āndhra Bhāratamu " was also of scarce use. The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra has summarized this parvan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz. (1) धृष्टद्युम्नवधः ; (2) द्रौपदेयशिखण्डिवधः ; (3) दुर्योधनस्वर्गगमनं ; (4) ऐषीकमस्त्रं ; and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोकः.

The Mañjarī gives its support to all the important episodes of this parvan : i. e., the Kākolūkīya, the Bhūta-Rudrārādhana, the three heroes' visit to the dying Duryodhana, the Maṇi-apaharaṇa, etc. ; it is, however, unconscious of the Śaivite Rudra-Māhātmya occurring towards the end. It is not possible to say whether this parvan in the Mañjarī implies two sub-parvans or three. The fifth section धृतराष्ट्रशोक: (*supra*), seems to be a summary of the Viśokaparvan, which properly is included in the Strīparvan ; this is remarkable, yet it hardly supports the inclusion of the sub-parvan Jalapradānika in the Sauptika, since the matter of the said Jalapradānika is narrated by Kṣemendra towards the end of the Strīparvan, which is its proper place. One other feature of the Mañjarī that deserves notice, relates to the story of the Aiṣīkaparvan. The Mañjarī narrates that, after Aśvatthāman's *astra* was discharged to kill the child which Abhimanyu's wife was bearing, the enraged Arjuna *again* countered it with his own *astra*. Aśvatthāman had to part with his crest-jewel in pacification of the *astra* newly employed by Arjuna. Aśvatthāman was cursed by Vyāsa (not Kṛṣṇa), and in turn cursed Vyāsa that the latter also would accompany him wherever he wandered (cf. Bhārata-mañjarī, ed. Kāvyamālā, p. 532f. ; ll. 83–90). This version of the story which Kṣemendra relates, cannot be discovered in any of our MSS., and differs considerably from our text ; but it seems to accord somewhat with 1. 2. 187^{ab}.

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

The general conclusions so far arrived at in the published Volumes of this Edition about the relative value and importance of the different versions of the two recensions are also borne out by our manuscripts of the Sauptikaparvan. Thus the Śāradā version in the extreme North and the Malayālam version in the extreme South are generally found to be purer than the rest. The Kashmirian version stands next to these in point of purity ; yet the Malayālam is not preferred to the Kashmirian version, since the former has retained a purer form only of the Southern recension of the epic, which itself is a secondary one. The Nepālī version is nearer to the Bengali and the Devanāgarī versions. Of the Southern versions, the Grantha is generally a more reliable representative of the Southern tradition than the Telugu ; but both are more or less contaminated by the influence of the N recension, and are inferior to the Malayālam version.

(*i*) *The Śāradā Version*

We have two manuscripts of this version : $Ś_1$ and $Ś_2$. But of these, $Ś_1$ is more trustworthy than $Ś_2$. This is shown both by its comparison with K_1 (which is found to be a reliable representative of the K version even for the other parvans), and by its general independence of the S recension. It has practically no additional passages and

possesses most of its omissions in common with K_1. Very rarely indeed does it show an exclusive agreement with the S recension : see, e. g., **3.** 10^c ; **4.** 25^c ; and the omission of **1.** 12^c–13^d. On the other hand, Ś$_2$ appears to have received greater contamination from the B and D versions, and from the Southern recension, either independently or through the medium of these : see, e. g., **1.** 21^b, 32^c, 50^b, 62^b ; **2.** 5^d, 7^a, 9^c, 27^b ; **4.** 12^b, 18^a ; **5.** 5^b, 8^a, 34^d ; **6.** 29^b, 31^c, 32^c ; **7.** 22^b, 30^c, 38^d, 61^a ; **8.** 19^d, 57^b, 84^c, 90^c, 124^d, 126^b, 149^c ; **9.** 6^b, 20^c, 42^a ; **15.** 28^b ; **16.** 7^d, 25^c, 36^c ; **17.** 23^d ; **18.** 3^b; etc. Ś$_2$ has some exclusive agreements with K_1 (as for example, **1.** 4^c ; omission of **1.** 13^c–14^b ; **1.** 27^a, 42^c ; **3.** 13^c ; **4.** 4^b ; transposition of **8.** 35^{ab} and 35^{cd} ; **8.** 111^a ; etc.); but its differences from K_1, especially when it agrees with Ś$_1$, are very frequent and more pronounced.

(*ii*) *The Kaśmīrī Version*

There are six manuscripts of this version, which have been used for the Critical Edition. Only one of these, however, proves to be the best representative of this version, namely K_1. This manuscript is found to be the ' best representative ' of its version even for the Bhīṣmaparvan ; cf. Introduction, p. XXI. As remarked above, this manuscript has great affinities with Ś$_1$ and shows striking agreements with it even in respect of obviously wrong or absurd readings. In the following cases, Ś$_1$ and K_1 agree with each other in point of their variants, but differ from all the rest. All these variants are at least sensible, if not preferable readings— **1.** 3^d, 66^c, colophon ; **2.** 8^c, 25^c, 33^b ; **3.** 5^a ; **4.** 12^d, 33^a ; **5.** 3^a, 7^a, 8^a, 16^d, 24^{abd}, 25^c, 30^d ; **6.** 4^c, 10^{ab}; **7.** 18^a, 19^b, 47^{ab}, 58^c, 65^c ; **8.** 29^d, 34^b, 36^b, 65^a, 72^a, 76^a, 85^{ab}, 94^b, 99^a, 110^a, 112^b, 118^b, 119^a, 142^b, 146^b ; **9.** 11^d, 20^d, 31^d, 50^a, 52^c ; **10.** 6^d, 13^a, 15^{ab}, 26^d ; **11.** 3^c, 8^d, 18^b, 21^a, 23^b, 25^a ; **12.** 10^c, 33^d ; **13.** 2^d, 14^a, 16^c ; **15.** 7^b, 10^b, 16^d, 28^{bd} ; **16.** 13^d, 16^a, 20^d, 29^b, 35^b ; **17.** 9^d, 11^b, 23^d; **18.** 16^d, 25^a ; etc. In the following few cases, K_1 has an exclusive variant— **1.** 1^{ab} ; **5.** 6^b ; **7.** 14^{cd}, 24^d, 40^d ; **12.** 4^a, 35^d ; **13.** 3^{ac} ; **14.** 5^b ; **15.** 19^a, 27^b ; **16.** 19^c; 27^a, 31^c, 33^b ; **17.** 10^c, 15^c ; etc. The following variants, however, show a probable imitation of Ś$_1$ by K_1 (all of them being either evident mistakes or absurd readings) — **1.** 3^c, 27^a ; **2.** 4^a, 17^d, 18^a ; **3.** 20^d ; **5.** 6^d, 8^c, 20^d ; **6.** 1^c, 5^a, 6^d ; **7.** 18^c, 27^b, 44^d, 48^c, 57^d ; **8.** 42^a, 68^a, 73^a, 80^c, 84^c, 91^c, 101^a, 122^c, 134^b, 141^{bf} ; **9.** 38^a, 55^f, 57^a ; **10.** 27^a ; **11.** 23^c ; **12.** 20^a, 30^d ; **15.** 32^d ; **18.** 2^c, 3^c, 4^{ab}, 12^c, 22^d, 23^d. In a few cases, K_1 agrees with the S recension alone— **4.** 3^d ; **7.** 54^b ; **9.** 16^d, 40^d ; **15.** 13^b ; **16.** 34^d ; **18.** 12^a.

The other five manuscripts of this group, K_{2-6}, belong to this version by reason of their general tendency to agree with the Śāradā version in respect of individual variants. The following are a few among the many instances— **1.** 18^d, 20^b, 33^b, 35^c, 6*, 55^{ab}, 66^{ab}; **2.** 1^b, 3^b, 6^d, 8^b, 13^b, 18^d, 27^b, 30^b ; **3.** 4^d, 7^c, 14^c, 33^c; etc. But they have received greater contamination from the B and D versions and sometimes agree with the S recension as against all the other N manuscripts. A few of the last mentioned cases are the following— **1.** 15^c, 20^d, 22^a, 29^a ; **2.** 7^{ab} ; **3.** 22^{ab} ; **4.** 22^a, 23^c, 29^e ; **5.** 18^c, 23^d ; **7.** 20^c, 29^b, 31^d, 32^b, 38^a, 44^d, 53^e ; **8.** 19^a ; **15.** 29^d ; **17.** 21^c ; etc.

Among the K group, however, K_5 slightly differs from the rest; thus $K_{2-4.6}$ exclusively possess 5*, 13*, and 15*, and agree with D and M versions in having 28*. On the other hand, K_5 alone has 14* and 42* in the company of $\tilde{N}_1$, B and D groups. K_5, however, joins the other members of this sub-group in introducing a new adhyāya at the end of **16**, 21; and in this they all, i. e., K_{2-6}, agree with Ś$_2$, $\tilde{N}_1$ and the S recension. But in respect of the additional passages and omissions, they do not agree with each other, and each has its own peculiarities. K_2 has the largest number of additional passages, namely 24, out of which seven (9*, 10*, 48*, 56*, 58*, 60* and 71*) are peculiar to itself.

(*iii*) *The Nepālī Version*

Only a single manuscript of this version was available for this parvan. It does not, however, fulfil the expectations raised by its script about the purity of its version. It is greatly contaminated by the B D, and through them or even independently, by the versions of the S recension. Its agreement with the Śāradā or the Kashmirian version is very rare. The following are a few cases which show a clear influence of the B or D versions— **1**. 29^{b}, 35^{c}, 41^{a}, 50^{ac}, 54^{c}, 55^{ab}, 63^{d}, 66^{a}; **2**. 3^{b}, 6^{a}, 8^{d}, 9^{d}, 13^{b}, 16^{b}, 18^{d}, 22^{c}, 23^{a}, 25^{c}, 27^{d}, 30^{b}, 8*, 32^{a}; **3**. 3^{b}, 6^{c}, 7^{c}, 9^{d}, 14^{b}, 16^{b}, 25^{c}, 27^{b}, 30^{c}, 33^{c}; **4**. 5^{a}, 12^{f}, 20^{d}, 26^{c}, 31^{b}; **5**. 11^{b}, 16^{ab}, 24^{a}, 30^{c}, 34^{b}, 35^{c}; **6**. 8^{a}, 13^{b}, 20^{ac}, 21^{b}, 26^{c}, 30^{a}, 31^{c}, 34^{c}; **7**. 3^{b}, 5^{a}, 6^{b}, 7^{c}, 8^{c}, 15^{c}, 22^{b}, 27^{d}, 32^{b}, 36^{ab}, 37^{d}, 38^{d}, 45^{c}, 58^{c}; **8**. 15^{a}, 26^{c}, 35^{b}, 40^{c}, 47^{d}, 48^{c}, 52^{b}, 59^{a}, 38*, 64^{d}, 66^{d}, 69^{b}, 73^{b}, 75^{a}, 78^{a}, 79^{d}, 80^{d}, 83^{c}, 87^{c}, 93^{ac}, 95^{b}, 96^{c}, 100^{a}, 105^{d}, 106^{c}, 109^{b}, 113^{d}, 124^{c}, 127^{c}, 131^{c}, 133^{ad}, 149^{b}, 151^{d}; **9**. 2^{a}, 5^{b}, 7^{b}, 9^{b}, 12^{a}, 14^{a}, 15^{b}, 18^{a}, 19^{d}, 23^{d}, 29^{c}, 31^{b}, 37^{a}, 45^{b}, 46^{b}, 47^{b}, 55^{f}, 47*; etc. It stands alone or almost alone in the company of the S recension in the following cases — **1**. 22^{a}, 26^{a}; **2**. 29^{b}; **5**. 11^{b}; **7**. 1^{d}, 54^{d}, 55^{ad}; **8**. 42^{b}, 59^{c}, 68^{d}, 84^{e}, 100^{a}; **9**. 6^{d}, 16^{b}, 52^{c}; **10**. 8^{c}, 10^{c}; **15**. 28^{b}, 29^{d}; **18**. 21^{b}; etc. It has of course some plausible readings which it shares with no other manuscript, as for example — **1**. 30^{b}; **2**. 20^{c}; **4**. 4^{d}, 9^{a}, 12^{d}, 17^{cd}, 27^{b}; **5**. 6^{d}, 14^{b}, 30^{a}; **6**. 4^{c}, 14^{c}, 25^{a}, 28^{b}; **7**. 60^{cd}; **9**. 23^{b}, 25^{a}; **10**. 30^{a}; **11**. 30^{c}; **12**. 2^{c}, 21^{d}, 34^{d}; **13**. 11^{a}; **15**. 31^{c}; **16**. 3^{c}, 14^{b}, 36^{b}; **17**. 1^{d}, 16^{a}, 17^{c}, 19^{c}, 22^{b}; **18**. 10^{b}; etc. Of the additional passages, it possesses 8*, 14*, 32*, 42*, 47* and 50* in common with the B and D versions, 39* alone being peculiar to it. Its omissions, however, are almost all of them peculiar to itself.

(*iv*) *The Bengali Version*

We have five manuscripts of this version utilized for this edition. They generally agree with each other and also with the D version. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages, 6*, 8*, 14*, 38*, 42*, and 47*, in common with the D version, and 8* and 38* also in common with $\tilde{N}_1$ and the S recension.

(*v*) *The Devanāgarī Version: (A) The Vulgate*

Two manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī version have been utilized by us. The two are apparently much independent of each other. Thus Dn_1 has only four omissions while Dn_2 has seven which have nothing in common with those of Dn_1. Dn_2 has three additional passages (7*, 28*, 61*), of which the first two are peculiar to it, while the last is shared by it alone with the manuscripts of the D version. Again Dn_1 transposes **1.** 13^c–14^b and 14^c–15^d (along with T_1), but Dn_2 does not do so. Similarly, Dn_1 inserts 18* after **7.** 14 (along with $B_{1.3.4}$), while Dn_2 inserts it after **7.** 15^{ab} (with $D_{3.5.7}$). Dn_1 marks an additional adhyāya at the end of **1.** 16, like M_{2-4} ; Dn_2 does not do so. On the other hand, Dn_2 marks an additional adhyāya at the end of **16.** 21, like the S recension and some manuscripts of the N recension, while Dn_1 does not do so. But in point of variants they are generally in agreement with each other.

(*B*) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, six manuscripts of this composite version have been used for each of the two sub-parvans. D_{1-4} contain both the sub-parvans ; $D_{5.7}$ contain only the Sauptika, $D_{6.8}$ only the Aiṣīka parvan. They possess additional passages 6*, 8*, 14*, 18*, 20*, 38*, 42* and 47* in common with B and $\tilde{N}_1$. Passages 32* and 63* are, however, peculiar to this group. As regards the omissions, D_1 and D_2 have practically none ; while the omissions in the others are quite independent of each other. D_7 contains the largest number of omissions. Among themselves, they are almost of the same value ; but sometimes D_4 and D_7 differ from the rest of the group in point of variants.

(*vi.*) *The Telugu Version*

Two manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other ; but the version which they represent is not much different from the G version. Neither of these has any additional passages which are peculiar to it. They, however, possess all the twenty-two passages of the S recension. T_2 has, besides, only four omissions, three of which it shares in common with T_1. T_1, however, has seven more of its own.

(*vii*) *The Grantha Version*

We have three manuscripts of this version. G_1 has three additional passages besides the twenty-two which are possessed by the whole S recension. Of these three, 6* is common to the G group and the B and D versions ; 4* is borrowed from the N recension ; and 62* is peculiar to itself. G_2 differs from the other two by sharing one of its omissions (**1.** 12^c–13^b) with T M and $\acute{S}_1$; but the three MSS. show common omissions, namely, **7.** 19^b–21^a, 37^c–39^d, which are not found anywhere else. The rest of their omissions are independent of each other. In the case of G_3, its associa-

tion with the N recension is more pronounced than that of the other two. It borrows two more additional passages from the N recension, namely 14* and 49*. In point of variants too, it often sides with the N manuscripts: e. g., **1.** 5^{d}, 14^{cd}, 17^{b}, 24^{d}, 27^{d}, 31^{bf}, 33^{ab}, 36^{c}, 47^{b}, 48^{a}, 49^{a}, 50^{b}, 52^{d}, 53^{b}, 54^{b}, 55^{a}, 64^{c}, 65^{d}; etc.

(*viii*) *The Malayālam Version*

Among the four manuscripts of this version, the last three generally hold together as against the first. Yet in point of omissions they mostly agree with each other. In respect of the additional passages, M_1 has 17* in common with the N recension, while $M_{3.4}$ have 28* in common with the composite D version. But 57* is possessed by all the manuscripts of the M group. In the following cases (from adhyāyas 1–6 only), M_1 agrees with the N recension (as aganst M_{2-4})— **1.** 18^{d}, 30^{d}, 32^{c}, 42^{d}, 59^{c}; **2.** 14^{c}; **3.** 11^{a}, 15^{c}, 16^{c}, 18^{c}, 22^{d}; **4.** 7^{b}, 8^{c}; **5.** 11^{b}, 24^{d}; **6.** 26^{d}. But it has also an independent M tradition (different from that of M_{2-4}) as seen from the following cases—**2.** 6^{a}, 7^{b}, 8^{a}, 18^{c}, 21^{bc}, 24^{c}, 8*, 30^{c}; colophons of adhyāyas 1, 2, 4, 9; **3.** 15^{a}, 34^{c}; **4.** 29^{d}, 33^{c}; **5.** 16^{ab}; **6.** 3^{b}; etc. As an illustration of the attempt of M_1 to improve upon an M reading, we may refer to **12.** 22^{d}; **13.** 11^{d}; **14.** 2^{d}.

THE TWO RECENSIONS

The two recensions, i. e., the Northern represented by twenty-four manuscripts and the Southern represented by nine manuscripts, do not materially differ from each other either in form or in extent, so far as the Sauptika is concerned. But in the matter of transpositions, the following case deserves special notice. The Southern recension has transposed a few stanzas (**8.** 142–148) at the end of the eighth adhyāya : see note on **8.** 135. The apparent reasons for this transposition are— (1) the unexpected mention of what happened in the morning in st. 136^{cd}–141^{cd}, before summing up the account of the night in st. 142. (2) The awkward combination of an absolutive *kṛtvā* in st. 148^{cd} with the conjunctive *ca* in st. 148^{ef}. (3) The more natural connection of st. 148^{cd} with 136^{ab} (*janakṣayaṁ kṛtvā gantum iyeṣa*) and of 141^{ef} with 148^{ef} (*āsphoṭayan ūcuś ca*). Lastly (4) the dissolution of two of the three three-lined stanzas occurring in our text into three two-lined ones. But all our manuscripts of the N recension accept the order adopted by us in our text; and the following few reasons may also be urged in favour of this order : (1) Dhṛtarāṣṭra would not have interrupted Saṁjaya's narrative by a question until he had also heard about the safe exit of the triad on the morning after the night in question. (2) Saṁjaya reverted to the happenings of the night in st. 142–143 after mentioning the triad's safe exit in the morning in st. 136–141, for the sake of drawing a moral lesson from the disaster : namely, that it was partly due to the *pramāda* of the victorious party (st. 142^{c}) and partly to the inexorable destiny (st. 143). (3) This provokes a question from Dhṛtarāṣṭra, who thinks that the inexorable destiny could have been hastened by Aśvatthāman with the help of the *pramāda* of the Pāṇḍava

warriors. (4) Saṁjaya answers this question by pointing out that the *pramāda* of the warriors could be taken advantage of only in the absence of the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Sātyaki. (5) Saṁjaya then continues his narrative in st. 149, briefly recapitulating in st. 148 what had already been stated. (6) The conjunctive *ca* in st. 148[ef] combines the two absolutives *kṛtvā* and *sametya*, both of which are then connected with *ūcuḥ*. That it has preceded *sametya* is only a stylistic peculiarity or a metrical exigency.

THE PARVASAṀGRAHA DATA FOR THE SAUPTIKAPARVAN

(*a*) *Contents*

The Sauptika is a small parvan of about 800 ślokas. It is divided into two sub-parvans of nine adhyāyas each ; but the first sub-parvan, namely the Sauptika, contains almost two-thirds of the total number of ślokas, while the second, namely the Aiṣīka, contains only the remaining one-third. The eighth adhyāya is the longest, and contains in about 150 ślokas the details of the nightly attack on the Pāṇḍava camp by Aśvatthāman, which has given its name to the parvan. Adhyāyas 1, 7, and 9 are next in importance to it and are less than half as much in length each. They respectively deal with the episodes of (1) The Kākolūkīya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, and (3) the triad's visit to the dying Duryodhana to report the slaughter, the last ending with the withdrawal of the 'sage's eye' from Saṁjaya, which was given to him at the beginning of the hostilities in the Bhīṣmaparvan. In the Aiṣīka, the secondary events mentioned by the side of the employment of the missile called Brahmaśiras through the medium of an iṣīkā, an arrow (which is the basis of the name of the sub-parvan), are—(1) the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman ; and (2) the greatness of Rudra-Mahādeva who brought stability to the creation by means of the Liṅga and the herbs. This last is introduced as a sort of supplement to the contents of the seventh adhyāya, namely the Bhūta-Rudrārādhana, and both appear rather extraneous. Yet they are fully supported by all the MSS. of both the recensions.

The summary of events of this parvan as given in the Parvasaṁgrahaparvan in the Critical Edition (1. 2. 178–190) drops four of these five episodes, namely, the Kākolūkīya, the Bhūta-Rudrārādhana, the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman and the greatness of Rudra-Mahādeva. The following are the relevant portions from the Parvasaṁgrahaparvan—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ १७९
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।

अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जघ्नुर्द्रौणिपुरोगमाः ॥ १८१
यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।
सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजन् ॥ १८५
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।
यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फा[फ]ल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०

— Inserted after st. 180 in $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) —

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ।
ततः काकान्बहूत्रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे ।
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः ।

— Inserted after st. 187^b in $K_{3.4.5}$ V_1 B D (except D_{14}) —

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।

पाण्डवाः प्रदुद्रुवुर्द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

187^{cd} and 188 (with v. l. as shown in the Crit. App. of 188^{d}) are read, after 193, in $K_{3.4}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) M; 187^{cd} and 188^{ab} only, after 193, in T_1 G_7.

It will be seen from the above that the portion of the Parvasaṁgrahaparvan which relates to the Sauptika exists in two recensions: one which is preserved in the V_1, B and D versions and the other which is preserved by important manuscripts of the K version and practically the whole of the S recension. The latter has been adopted in the Critical Edition. It mentions the following events as comprising the Sauptika-parvan — (1) Aśvatthāman's vow in the presence of dying Duryodhana not to take off his armour until the Pāṇḍavas and the Pāñcālas were destroyed (st. 178^{cd}–180); (2) the nightly attack on the camp of the Pāṇḍavas, from which, however, the Pāṇḍavas and Sātyaki were saved by the foresight of Kṛṣṇa (st. 181–182); (3) Bhīma's running after Aśvatthāman at the instigation of Draupadī (st. 183-184); (4) employment of the Brahmaśiras by Aśvatthāman, Arjuna's use of a counter-missile, and the mutual curses of Vyāsa and Aśvatthāman (st. 185–187^{ab}); lastly (5) Pṛthā's disclosure of her secret about the birth of Karṇa, during the ceremony of offering funeral water to the dead warriors (st. 187^{cd}–188). As said above, this summary drops all the four important though minor events: namely, (1) the Kākolūkīya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, (3) the Maṇi-apaharaṇa and (4) the Rudra-Mahādeva-mahiman, which have occupied quite a considerable portion of the parvan and play a rather important role in the story. It should be noted that all the four (the last by implication) are mentioned in the other recension of the Parvasaṁgraha, as seen from the additional passages 160* and 165*.

I have, however, to draw particular attention to item No. (5) included in the contents of the Sauptikaparvan as mentioned in the Parvasaṁgraha. This event, namely the Toyakarman and Pṛthā's disclosure of her secret, does not actually belong to the Sauptikaparvan, but occurs at the end of the Strīparvan in adhy. 27 of the Vulgate. And this is as it ought to be; for, the Strīvilāpa and the Pretadahana and Śrāddhakriyā must precede the Toyakarman. The former occupies adhyāyas 1–25, and the latter, adhyāya 26 of the Strīparvan in the Vulgate. The name Jalapradānikam given to the sub-parvan consisting of adhyāyas 1–15 in the colophons of the Vulgate and other versions of the Strīparvan is a misnomer. There is no mention of Jalāpradāna in these chapters, nor is it expected, as said above. Now, it is very significant in this respect, that the V, B and D versions of the Parvasaṁgraha assign this episode to its proper place at the end of the Strīparvan, and further that they are also supported in this by the full M version and two more manuscripts of the S recension, namely, T_1 and G_7. This fact once more brings into prominence the necessity of attaching greater importance to the full M version, even when it agrees with

comparatively less reliable representatives of the K version.[1]

(b) The Parvasaṁgraha Figures for the Sauptika

The Pavasaṁgrahaparvan mentions two sub-parvans and eighteen adhyāyas with a total of 870 ślokas as constituting the Sauptikaparvan (1. 2. 189–190). In the Critical Edition we have two sub-parvans, viz., the Sauptika and the Aiṣīka, each having nine adhyāyas. But, in the Sauptika, the M version (except M_1) and Dn_1 have ten adhyāyas instead of nine, the additional adhyāya being marked at the end of **1.** 16. The colophon of the additional adhyāya is actually given in Dn_1, but has to be inferred in the case of M_{2-4}. These last mark our adhyāyas 1 to 9 as 2 to 10, evidently, having the end of the first adhyāya after **1.** 16, like Dn_1. On the other hand, M_1 has only nine adhyāyas as in the Critical Edition, but they are marked as 67 to 75 in continuation of the 66 adhyāyas of the Śalyaparvan. In the colophons also, M_1 mentions the Sauptika sub-parvan as a part of the Śalyaparvan.

In the Aiṣīka sub-parvan, the S recension and some N MSS. ($K_{2.5}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{6.8}$) have ten adhyāyas, the additional adhyāya being counted at the end of **16.** 21. On the other hand, the colophon at end of adhyāya 14 is dropped by Ś $K_{1.4.6}$ and also by $\tilde{N}_1$ (by inference), but all these MSS. (except $Ś_1$ and K_1) mark the additional adhyāya at end of **16.** 21, thus having nine adhyāyas in the Aiṣīka sub-parvan, as in the Critical Edition. $Ś_1$ and K_1 alone seem to have only eight.

As regards the number of ślokas in the Sauptika, they ought to be 870, whereas in the Critical Edition the number of 'official stanzas' is only 772. If, however, the addl. lines in the ślokas of three lines are counted, we get 43 lines more which amounts to $21\frac{1}{2}$ ślokas. If again, the twelve four-lined and the two six-lined Triṣṭubh stanzas in the tenth adhyāya are taken into consideration, they give us about $6\frac{1}{2}$ extra Anuṣṭubh ślokas ($48 + 12 = 60 \times 11 = 660 \div 32 = 20\frac{1}{2} - 14 = 6\frac{1}{2}$). This brings the total to $772 + 21\frac{1}{2} + 6\frac{1}{2} = 800$ Anuṣṭubh ślokas. The consideration of hypermetric lines will make no difference, as there are only two cases available. Further, the N recension contains eight lines more in the five addl. passages which are common to all its MSS., besides 36 addl. passages in different N MSS. and an Appendix passage (in $K_{3.4}$) of 32 lines; while the S recension has 38 lines more in the 22 addl. passages which are common to all its MSS., besides six addl. passages in different S MSS. *plus* two more (8*, 38*) shared by S and a few N MSS. Now, even if we were to decide to take over the common N additions (or the common S additions, including the two cases last mentioned), there still remains a gap of some 50 ślokas. I am unable to say how this

[1] The transposition of 1. 2. 187^{cd}–188^{ed} after 193 has no doubt a weighty support; but it is an attempt to ease out the difficulty. This is evident from the circumstance that all the MSS. which support the transp. in question (including the M version) nevertheless read 1. 2. 61^{cd} as — जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम्, and *not* ततः स्त्रीपर्व विज्ञेयं जलदानमतः परम्, as a solitary K MS. has it. The difficulty would thus seem to go deeper, and cannot be entirely removed by adopting the transposition. — S. K. B.

should be filled up; but I think the arbitrarily worded colophons and the uncertain uvāca references (which could yield a net addition of about 20 lines) should have nothing to do with this computation. Nor is it necessary to fill up the gap, if we accept the view that the Critical Edition represents a pre-Parvasaṁgraha stage.

I am of course assuming that the author of the Parvasaṁgrahaparvan knew and employed the method of computation according to which the extent of a work was counted in units of 32 letters called the 'Anuṣṭubh ślokas' or Granthas. See Prolegomena, p. XCIX; Silver Jubilee Number, *ABORI*, p. 550; also Introduction to Bhīsmaparvan, p. CXVII. That this method of computation was already in vogue about 1000 A. D. is clear from Kedāra's Vṛttaratnākara among others. This work on Sanskrit metres is written in verse, but not in stanzas of uniformly constructed lines. So that when, in the 5th stanza of Ch. 1, the author tells us that the extent of his work is 136, he undoubtedly refers to this method of computation; and I have shown in the introduction to the critical edition of this work [published by Haritosha Samiti, Bombay, in a book called *Jayadāman*] that this figure is quite accurate, being exceeded only by 22 letters. This particular unit of śloka or Anuṣṭubh śloka or Grantha is quite commonly used by Jain authors from very old times, and must have come into vogue when manuscripts were caused to be written for being given to Sādhus either for study or for being placed in the Sarasvatībhāṇḍāras, by rich laymen through professional writers. The unit was obviously devised as a convenient basis for payment. Many old commentators mention thus the Grānthāgra of their text as well as their commentary. I shall quote only from two authors who definitely lived before A. D. 1000. They are Haribhadrasūri, author of Samarādityacarita, and Siddhasenagaṇi, author of the commentary on Umāsvāti's Tattvārthasūtra—

(1) गंथग्गमिमं एयं छंदेणाणुट्ठुएण गणिऊण ।
पाएण दससहस्सा हुंति सिलोगाण संठवियम् ॥
इति समरादित्यचरितं समाप्तम् । —Peterson, Report V, p. 91.

(2) अष्टादश सहस्राणि द्वे शते च तथा परे ।
अशीतिरधिका द्वाभ्यां टीकायाः श्लोकसंग्रहः ॥ ८
मूलसूत्रप्रमाणं हि द्विशतं किंचिदूनकम् ।
भाष्यश्लोकस्य मानं च द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९
इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता । —H. R. Kapadia's ed., Bombay, 1930.

This unit of computation is also actually mentioned by Jayakīrti in his Chandonuśāsana, IV. 14, and Jayakīrti also lived about A. D. 1000. See *JBBRAS.*, New Series, Vol. 21, (1945), p. 9. The quotation is as follows —

द्वात्रिंशदक्षरो ग्रन्थः सोनुष्टुप् श्लोक इत्यपि ।
श्लोकस्तु गद्यते पद्यं पुण्यश्लोकैर्मनीषिभिः ॥

There is one more curious thing about the number of the sub-parvans which the Sauptika contains. According to the Parvasaṁgraha they are only two; but there seems have been current among the commentators of the Mahābhārata a tradition

according to which it contained three instead of two. The late Dr. Sukthankar has already quoted from Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha on this point on p. 174 of his Epic Studies I, (*JBBRAS*, New Series, Vol. 4). I may also refer to the mnemonic stanzas quoted by Nīlakaṇṭha under 1. 2. 84 and 325.

In the enumeration of the hundred parvans in the Parvasaṁgrahaparvan (cf. 1. 2. 60^{cd}–61), no other parvan except these two is mentioned as constituting the Sauptika. The Jalapradānika which is mentioned immediately after the Aiṣīka constitutes the first fifteen adhyāyas of the Strīparvan according to the colophons of the adhyāyas in the Vulgate. But it does not contain any reference to the Jalapradāna or offering ceremonial water to the dead. The first twenty-five adhyāyas of the Strīparvan constitute the Strīvilāpa, which is followed by the Śrāddhakriyā in adhyāya 26. It is in adhyāya 27 that we first hear of the Jalapradāna, and this is indeed the proper occasion for it. Is it possible that at one time this adhyāya alone constituted the sub-parvan Jalapradānika, and further that it was tacked on to the Sauptika as its last part? If this had been the case, the Parvasaṁgrahaparvan text pertaining to the Sauptika, as adopted in the Critical Edition (i. e., 1. 2. 178–190, especially, st. 187^{cd}–188^{ab}), would be admirably defended. And further, it might help to fill up the gap left between the number of ślokas mentioned here and those that are actually found in our edition, since this Jalapradāna adhyāya contains thirty Anuṣṭubh ślokas. This supposition, however, is intrinsically impossible, as Jalapradāna would not precede the Vilāpa and the Śrāddha, and also because adhyāya 27 follows naturally after the conclusion of adhyāya 26 in the Vulgate and other editions.

* * * * *

I sincerely thank the General Editor, Dr. S. K. Belvalkar, who has always guided and helped me in every way, both in the valuation of the evidence and the selection of the readings. I owe the concordance and the references from the commentators in the Critical Apparatus to Mr. S. N. Tadpatrikar, and I feel deeply obliged to him for these. I also thank the staff of the Mahābhārata Department, especially Mr. M. V. Vaidya, whose suggestions were often helpful to me.

Nāgapañcamī, 9th August, 1948.
Mumbāvatī (Bombay).

H. D. Velankar.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	*not numbered*	*not numbered*	—
2*	—	—	—
1. 1^{abc}	1. 1^{abc}	1^{abc}	1. 1^{abc}
3*	—	—	—
1. 1^{d}–13^{b}	1. 1^{d}–13^{b}	1^{d}–13^{b}	1. 1^{d}–13^{b}
1. 13^{c}–14^{b}	1. 15	15	1. 13^{c}–14^{b}
1. 14^{c}–15^{d}	1. 13^{c}–14^{d}	13^{c}–14^{d}	1. 14^{c}–15^{d}
1. 16–31	1. 16–32^{b}	16–32^{b}	1. 16–32^{b}
4*	1. 32^{cd}	32^{cd}	1. 32^{cd}
1. 32–52	1. 33–55^{b}	33–55^{b}	1. 33–$54\frac{1}{2}$
5*	—	—	—
1. 53–54	1. 55^{c}–57^{b}	55^{c}–57^{b}	1. $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
6*	1. 57^{cd}	57^{cd}	1. $57\frac{1}{2}^{ab}$
1. 55–66	1. 58–69	58–69	1. $57\frac{1}{2}^{c}$–69^{d}
2. 1–4	2. 1–4	70–73	2. 1–4
7*	—	—	—
2. 5^{ab}	2. 5^{ab}	74^{ab}	2. 5^{ab}
2. 5^{cd}	2. 5^{cd}	74^{cd}	2. 6^{cd}
2. 6	2. 6	75	2. 5^{c}–6^{b}
2. 7–30^{ab}	2. 7–30	76–99	2. 7–$30\frac{1}{2}^{ab}$
8*	2. 31	100	2. $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
2. 30^{cd}–33	2. 32–35	101–104	2. $31\frac{1}{2}^{cd}$–35
3. 1–25	3. 1–26^{ab}	105–130^{ab}	3. 1–$25\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
3. 26–30^{ab}	3. 26^{cd}–31^{ab}	130^{cd}–135^{ab}	3. $26\frac{1}{2}$–31^{ab}
10*	—	—	—
3. 30^{cd}	3. 31^{cd}	135^{cd}	3. 31^{cd}
11*	—	—	3. $31\frac{1}{2}$
3. 31–34	3. 32–35	136–139	3. $32\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
12*	—	—	—
3. 35	3. 36	140	3. $36\frac{1}{2}$
13*	—	—	—
4. 1–33	4. 1–34	141–175	4. 1–35
5. 1–2	5. 1–2	176–177	5. 1, 3
14*	5. 3–4	178–179	5. 2, 4

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
5. 3–24	5. 5–26	180–201	5. 5–26
15*	—	—	—
5. 25–38	5. 27–40	202–215	5. 27–40
16*	—	—	—
6. 1–11	6. 1–11	216–226	6. 1–11
17*	6. 12^{ab}	227^{ab}	6. $11\frac{1}{2}$
6. 12–34	6. 12^{cd}–34	227^{cd}–250	6. $12\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
7. 1–15^{ab}	7. 1–15^{ab}	251–265^{ab}	7. 1–15^{ab}
18*	7. 15^{cd}	265^{cd}	—
7. 15^{cd}–18^{ab}	7. 16–18	266–268	7. 15^{cd}–18^{ab}
19*	—	—	—
7. 18^{cd}	7. 19^{ab}	269^{ab}	7. 18^{cd}
7. 19^{ab}	7. 19^{cd}	270^{cd}	7. 19^{ab}
7. 19^{cd}	7. 20^{ab}	270^{ab}	7. 19^{cd}
7. 20^{ab}	7. 20^{cd}	269^{cd}	7. 20^{ab}
7. 20^{cd}–22^{ab}	7. 21–22	271–272	7. 20^{cd}–22^{ab}
20*	7. 23^{ab}	273^{ab}	7. 22^{cd}
7. 22^{cd}–25	7. 23^{cd}–26	273^{cd}–276	7. 23–26^{ab}
21*	—	—	—
7. 26–30^{ab}	7. 27–31	277–281	7. 26^{cd}–31^{ab}
22*	—	—	—
7. 30^{cd}–66^{c}	7. 32–68^{c}	282–318^{c}	7. 31^{cd}–68^{a}
23*	—	—	7. 68^{bc}
7. 66^{d}	7. 68^{d}	318^{d}	7. 68^{d}
24*	—	—	—
8. 1–3^{ab}	8. 1–3^{ab}	319–321^{ab}	8. 1–3^{ab}
25*	—	—	8. 3^{cd}
8. 3^{cd}	8. 3^{cd}	321^{cd}	8. 4^{ab}
26*	—	—	—
27*	—	—	8. 4^{cd}–5
8. 4–8	8. 4–8	322–326	8. 6–10
28*	8. 9^{ab}	327^{ab}	8. $10\frac{1}{2}$
8. 9–10^{ab}	8. 9^{cd}–10	327^{cd}–328	8. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
29*	—	—	8. $12\frac{1}{2}^{cd}$–13
8. 10^{cd}–17	8. 11–18^{ab}	329–336^{ab}	8. $13\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
30*	—	—	8. $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
8. 18	8. 18^{cd}–19^{ab}	336^{cd}–337^{ab}	8. $23\frac{1}{2}$
31*	—	—	8. $24\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 19	8. 19^{cd}–20	337^{cd}–338	8. $24\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}$
32*	8. 21	339	—
8. 20	8. 22–23^{ab}	340–341^{ab}	8. 26–27
33*	—	—	8. 28
8. 21–34	8. 23^{cd}–37^{ab}	341^{cd}–355^{ab}	8. 29–42
34*	—	—	8. 43^{ab}
8. 35–36^{cd}	8. 37^{cd}–39^{ab}	355^{cd}–357^{ab}	8. 43^{cd}–45^{ab}
35*	—	—	8. 45^{cd}
8. 36^{ef}–51^{ab}	8. 39^{cd}–55^{ab}	357^{cd}–373^{ab}	8. $45\frac{1}{2}$–61
8. 51^{cd}	8. 55^{cd}	373^{cd}	—
36* (*for* 51^{cd})	—	—	8. 62^{ab}
8. 52–57	8. 56–61	374–379	8. 62^{cd}–$67\frac{1}{2}$
37*	—	—	8. $68\frac{1}{2}$
8. 58–65	8. 62–71^{ab}	380–389^{ab}	8. $69\frac{1}{2}$–$78\frac{1}{2}^{ab}$
38*	8. 71^{cd}	389^{cd}	8. $78\frac{1}{2}^{cd}$
8. 66–82	8. 72–88	390–406	8. $79\frac{1}{2}$–$95\frac{1}{2}$
39*	—	—	—
8. 83–104	8. 89–111^{ab}	407–429^{ab}	8. $96\frac{1}{2}$–118
8. 105	8. 111^{cd}–112^{ab}	429^{cd}–430^{ab}	8. 120
8. 106	8. 112^{cd}–113^{ab}	430^{cd}–431^{ab}	8. 119
8. 107–135	8. 113^{cd}–142	431^{cd}–460	8. 121–$149\frac{1}{2}$
8. 136–141	8. 143–149	461–467	8. 157^{cd}–164^{ab}
8. 142–148^{cd}	8. 150–156	468–474	8. $150\frac{1}{2}$–157^{ab}
8. 148^{ef}–151	8. 157–159	475–478	8. 164^{cd}–167
9. 1–8^{ab}	9. 1–8	479–486	9. 1–$8\frac{1}{2}^{ab}$
40*	—	—	—
9. 8^{cd}–17^{ab}	9. 9–17^{ab}	487–496^{ab}	9. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
9. 17^{cd}	—	—	—
41* (*for* 17^{cd})	—	—	—
42* (*for* 17^{cd})	9. 17^{cd}	496^{cd}	—
43* (*for* 17^{cd})	—	—	9. $17\frac{1}{2}^{cd}$
9. 18–24	9. 18–24	497–503	9. $18\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
44*	—	—	—
9. 25–29^{cd}	9. 25–29	504–508	9. $25\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
45*	—	—	9. $30\frac{1}{2}^{ab}$
9. 29^{ef}–39	9. 30–40^{ab}	509–519^{ab}	9. $30\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}$
—	—	—	9. $41\frac{1}{2}^{ab}$
9. 40–55	9. 40^{cd}–57^{ab}	519^{cd}–536^{ab}	9. $41\frac{1}{2}^{cd}$–$57\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
46*	—	—	—
47*	9. 57^{cd}–58	536^{cd}–537	—
9. 56^{ab}	9. 59^{ab}	538^{ab}	9. $58\frac{1}{2}^{ab}$
48*	—	—	—
9. 56^{cd}–57	9. 59^{cd}–60	538^{cd}–539	9. $58\frac{1}{2}^{cd}$–$59\frac{1}{2}$
49*	9. 61	540	9. $60\frac{1}{2}$
9. 58–59	9. 62–63	541–542	9. $61\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}$
50*	—	—	—
10. 1–4	10. 1–4	543–546	10. 1–4
51*	—	—	—
10. 5–9	10. 5–9	547–551	10. 5–9
—	—	—	10. 10^{ab}
10. 10–23	10. 10–24^{ab}	552–566^{ab}	10. 10^{cd}–$24\frac{1}{2}^{ab}$
10. 24^{ab}	10. 24^{cd}	—	10. $24\frac{1}{2}^{cd}$
10. 24^{cd}–30	10. 25–31	566^{cd}–573	10. $25\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
11. 1–3	11. 1–3	574–576	11. 1–3
52*	—	—	11. 4
11. 4^{ab}	11. 4^{ab}	577^{ab}	—
53* (*for* 4^{ab})	—	—	11. 5^{ab}
11. 4^{cd}–11	11. 4^{cd}–11	577^{cd}–584	11. 5^{cd}–12
App. I No. 1	—	—	—
11. 12–18	11. 12–18	585–591	11. 13–19
54*	—	—	—
11. 19–25	11. 19–27^{ab}	592–600^{ab}	11. 20–$27\frac{1}{2}$
55*	—	—	—
11. 26–30^{ab}	11. 27^{cd}–31	600^{cd}–604	11. $28\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
11. 30^{cd}	—	605	11. $32\frac{1}{2}^{cd}$
12. 1–3	12. 1–3	606–608	12. 1–3
56*	—	—	—
57*	—	—	—
12. 4–6^{ab}	12. 4–6^{ab}	609–611^{ab}	12. 4–6^{ab}
58*	—	—	—
12. 6^{c}–7^{b}	12. 6^{c}–7^{b}	611^{c}–612^{b}	12. 6^{c}–7^{b}
59*	—	—	—
12. 7^{c}–34	12. 7^{c}–35	612^{c}–640	12. 7^{c}–35
60*	—	—	—
12. 35–40	12. 36–41	641–646	12. $35\frac{1}{2}$–41
13. 1–17^{ab}	13. 1–19^{ab}	647–665^{ab}	13. 1–19^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
61*	—	—	—
13. 17^{cd}–20	13. 19^{cd}–22	665^{cd}–669	13. 19^{cd}–$22\frac{1}{2}$
14. 1–16^{ab}	14. 1–16^{ab}	670–685^{ab}	14. 1–16^{ab}
62*	—	—	—
14. 16^{cd}	14. 16^{cd}	685^{cd}	14. 16^{cd}
63*	14. 16^{ef}	686	—
15. 1^{ab}	15. 1^{ab}	687^{ab}	15. 1^{ab}
64*	—	—	15. 1^{cd}
15. 1^{cd}–31	15. 1^{cd}–32^{ab}	687^{cd}–718^{ab}	15. $1\frac{1}{2}$–32
65*, lines 1, 3	15. 32^{cd}, 33^{cd}	718^{cd}, 719^{ab}	15. 33
65*, line 2	15. 33^{ab}	719^{cd}	—
66*	—	—	15. $33\frac{1}{2}$
15. 32	15. 34	720	15. $34\frac{1}{2}$
67*	—	—	15. 35–$37\frac{1}{2}$
15. 33	15. 35	721	15. $44\frac{1}{2}$
16. 1–4	16. 1–4	722–725	16. 1–4
16. 5–8^{ab}	16. 5–8^{ab}	726–729^{ab}	15. $38\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
68*	—	—	15. $41\frac{1}{2}^{cd}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
16. 8^{cd}	16. 8^{cd}	729^{cd}	15. $42\frac{1}{2}^{cd}$
69*	—	—	15. 43–$43\frac{1}{2}$
16. 9–15^{cd}	16. 9–16^{ab}	730–737^{ab}	16. 5–$11\frac{1}{2}$
70*	16. 16^{cd}	737^{cd}	—
16. 15^{ef}–19^{ab}	16. 16^{ef}–20^{ab}	738–742^{ab}	16. 12–16^{ab}
71*	—	—	—
16. 19^{cd}–36	16. 20^{cd}–37	742^{cd}–759	16. 16^{cd}–33
17. 1–26	17. 1–26	760–785	17. 1–26
18. 1–26	18. 1–26	786–811	18. 1–26

॥ सौप्तिकपर्व ॥

संजय उवाच ।
ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥ १
विमुच्य वाहांस्त्वरिता भीताः समभवंस्तदा ।
गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २
सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः ॥ ३
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् । C. 10. 4 B. 10. 1. 4 K. 10. 1. 3

☞ Ñ1 begins with णा समन्ततः in 10. 1. 21^{b}. MSS. D6. 8 do not give chapters 1–9.

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K1–3. 5. 6 B1. 4 Dn1; Ñ1 missing; B2 marg.). Ś1 Dn2 D1. 2. 5 read व्यासं and Ś2 व्यासस् (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins : ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अतः परं सौप्तिकं पर्व ।; Ś2 ॐ नमो गुरुचरणकमलेभ्यः । ॐ नमो विष्णवे

2* ॐ नमः सकलकल्याणदायिने चक्रपाणये ।
विषयार्णवमग्नानां समुद्धरणसेतवे ।;

K4 ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ।; B2. 3 ॐ नमो गणेशाय ।; B5 ॐ नमः कृष्णाय (which is preceded by a list of events of the Gadāparvan) ।; Dn2 D1–5. 7 श्रीगणेशाय नमः ।; Dn2 gives, *after* the introductory mantra, a list of events of the Gadāparvan.

K1–3. 5 B1 Dn1 T, which, like G M, om. the introductory mantra, begin as follows : K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; K2 ॐ नमः कृष्णाय । वैशं° उ°; K3 श्रीगणेशाय नमः; K5 ॐ गणेशाय नमः; B1 ओं नम गणेशाय; Dn1 श्रीगुरुभ्यो नमः; T1 श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ओम् । and (on marg.) शुभमस्तु सौप्तिकपर्वप्रारम्भः; T2 हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु.

[☞ It should be understood that the words उवाच, ऊचुः of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचुः, are generally omitted in Ś and S. Others have these promiscuously. Similarly, the speakers' names are often abridged, for instance, वैशं° for वैशंपायनः. These vagaries of MSS. are ignored in the Critical Apparatus.]

---

1 —^{a}) G3 तु (for ते). T G1. 2 M सर्वे (for वीराः). —^{b}) K2–6 B Dn D3–5. 7 G1. 2 M1. 2 **Ca**. d. n. v उपास्तमन-; D1. 2 G2 (*sup. lin.*) सूर्यास्तमन- (for उपास्तमय-). K3 T G -वेळायां. — After 1^{c}, **Ca** (wrongly) ins :

3* सर्वे सुमनसस्तदा ।
समीपे पाण्डवावेत्य वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।

—^{d}) K2–6 B1. 3 D4. 5. 7 शिबिराभ्यासम्. K5 अभ्ययुः; G2 आगमात् (sic) (for आगताः).

2 ^{a}) K3 चत्वारि (for त्वरिता). —^{b}) K2 त्रस्ताः (for भीताः). K3. 4 S (except G3; G1 also as in text) भीताः समनुबो(T2 °यो)धनात् (T1 °नान्; G1 °यन्); K5 भीताः (marg.) परभयात्तदा. —^{c}) T G1. 2 M आगम्य (for आसाद्य). K2 गहनां दिशमाख्याय. —^{d}) K2 न्यवसंश्च ते; K3. 6 B3 न्यवसंत ते; K5 न्यवसंस्तवः; B2 चाविशंत ते (for न्यविशन्त ते).

3 ^{a}) K3. 4 °नि(K4 °नी)वासम् (for °निवेशम्). —^{b}) B2 व्यवस्थिताः. —^{c}) Ś1 K1 निवृत्ता; K6 G1 (*inf. lin.* as in text) निकृता; B1 विकृत्ता (for निकृत्ता). K1 शास्त्रैः. —^{d}) Ś1 K1 क्षतविग्रहाः; Ś2 क्षतविक्षिताः; K2 क्षतवीक्षिताः; K6 क्षितविक्षिताः; B1–3 क्षतजोक्षिताः; Dn2 क्षतविक्षतैः; D4 G3 कृतविक्षताः (for क्षतविक्षताः).

4 ^{a}) G3 वि- (for च). Some MSS. निश्वस्य; B1 विश्वस्य. —^{b}) K3 अन्वाचिंतयत्; K5 B1. 2. 4. 5 G2 अनु(G2 °न्वि)चिंतयन्; Dn T1 पांडवा न त्व(T1 नान्व)-चिंतयन् (Dn1 °त्). —^{c}) Ś2 K1 निधनं (for निनदं).

C. 10. 4
B. 10. 1. 4
K. 10. 1. 4

श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४
अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्पुनः ।
ते मुहूर्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ॥ ५
नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशं गताः ।
राज्ञो वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अश्रद्धेयमिदं कर्म कृतं भीमेन संजय ।
यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ७
अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।
पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम संजय ॥ ८
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः ।
यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ९
अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ १०
कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११
कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च संजय ।
प्रेष्यभूतः प्रवर्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १२
आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्ध्नि च संजय ।
कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ १३

— ^{d}) $K_{3.4.6}$ D_7 मनीषिणां (D_1 °णं) (for जयैषिणाम्).

5 ^{a}) D_4 -भयात्ते तु; D_7 -भयाद्दीताः; Ca. d -भयाद्भीताः (as in text). — ^{b}) K_4 प्राग्मुखाः. D_7 प्राद्रुवन्. B_3 T $G_{1.2}$ भयात्; G_3 ततः (for पुनः). — ^{d}) T $G_{1.2}$ M श्रांतगात्राः (M_1 °पत्राः).

6 D_7 repeats 6^{ab}. — ^{a}) K_2 नामृष्यंतो; K_4 नामृष्यत; B_1 नानृष्यंत; T_2 G_1 (*inf. lin.* as in text).$_2$ M_3 नादृश्यंत; Ca. d नामृष्यन्त (as in text). — ^{b}) K_6 हर्षामर्ष-; D_7 क्रोधोमर्ष-. K_2 -वशानुगाः; G_3 °समन्विताः (for -वशं गताः). — ^{c}) Dn_1 व्यसन-; G_3 वचन- (for वधेन). — ^{d}) B_3 ध्यानमास्थिताः; D_4 G_3 समुपस्थिताः (for समव°).

7 After 7^{ab}, $M_{2.4}$ read (for the first time) 10^{cd} repeating it in its proper place. — K_1 om. (hapl.) 7^{c}–8^{d}; K_2 om. 7^{cd}. — ^{cd}) In $Ś_1$, the portion from गा up to पुत्रो is lost on a damaged folio. T $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ यत्र; G_3 तत्र (for यत्स). K_6 नागयुत°; B_1 नागायत°. $K_{3.4.6}$ मे विनिपातितः (for मम नि°). Dn_1 यत्स नागायुतप्राणः पुत्रा मम निपातिताः; G_1 यत्र नागायुतबलप्राणः पुत्रो निपातितः.

8 D_7 om. (hapl.) 8–9. K_1 om. 8 (cf. v. l. 7). In $Ś_1$, the portion from ननो (in ^{b}) up to पुत्रो (in ^{c}) is lost on a damaged folio. — ^{b}) G_3 सिंह-; Cd वज्र- (as in text). $Ś_2$ °संहनने; $K_{3.4}$ °संनहनो; Cd °सनहत्तो. $M_{2.4}$ यथा (for युवा). — ^{c}) $Ś_2$ मंदैः (for पुत्रो). — ^{d}) $Ś_1$ निहते; K_3 निहितो. $Ś_2$ सर्वदा जितकाशिभिः; G_2 हतो मम च संजय.

9 $Ś_1$ om. (hapl.) 9^{a}–10^{b}; $Ś_2$ D_7 om. 9 (for D_7, cf. v. l. 8). — ^{a}) K_3 तदिष्टम्; Dn_1 तद्दिष्टम् (for न दिष्टम्). K_6 $B_{1.3}$ अभ्यतिक्रांतं; Dn_2 अल्पतिक्रांतुं; T G_1 (also as in text).$_2$ अप्यति°; G_3 अत्यति°. — ^{b}) D_4 गावल्गने. K_5 परैः; Dn_1 न वै (for नरैः). K_1 शक्यं केनचिद्प्यहि (before corr. as in text). — ^{c}) K_2 G_3 यः (for यत्). K_2 ससैन्यो (for समेत्य). — ^{d}) K_2 मम पुत्रो निपातितः; K_6 पुत्रो मे विनिपातितः.

10 $Ś_1$ K_2 om. 10^{ab} (for $Ś_1$, cf. v. l. 9). After 10^{ab}, D_7 repeats (hapl.) 7^{cd} and 10^{ab}. $M_{2.4}$ read (for the first time) 10^{cd} after 7^{ab}. — ^{c}) $Ś_2$ कृतं (for हतं). In $Ś_1$, the portion from तं श्रुत्वा up to मुत्सहे (in 11^{d}) is damaged. — ^{d}) G_1 सहस्रशः (*inf. lin.* as in text).

11 In $Ś_1$, 11^{ab} is lost on a damaged fol. — ^{a}) T $G_{1.2}$ नु (for हि). Ca अंधमिथुनं; Cd बुद्धि°. — ^{b}) B_1 (marg. gloss ?) जीविष्यति (for भविष्यति). — ^{c}) K_2 न त्वहं. $K_{3.4.6}$ $B_{1-3.5}$ G_3 पांडुपुत्रस्य (B_3 °त्राणां) (for पाण्डवेयस्य). — ^{d}) G_1 (*inf. lin.* as in text) कथम् (for वस्तुम्).

12 ^{a}) M_1 तथा (for कथं). M राजपिता. — ^{b}) $Ś_2$ lacuna. K_3 संजयः. — $Ś_1$ T G_2 M om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}; G_1 reads it in marg. — ^{c}) $Ś_2$ K_1 प्रैष्य°; K_2 प्रेक्ष्य°. Dn_1 स वर्तेयं; D_7 प्रवर्तेय (for °यं). — ^{d}) K_2 शासने.

13 $Ś_1$ T G_2 M om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) G_3 प्रभोक्ष्य (for आज्ञाप्य). — ^{b}) $K_{2.5}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{1-3.5.7}$ $G_{1.3}$ मूर्धनि (for मूर्ध्नि च). $K_{1.3}$ संजये

कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्ष्यामि संजय ।
येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ १४
कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः ।
अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण संजय ॥ १५
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत संजय ॥ १६

संजय उवाच ।

गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः ।
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलताकुलम् ॥ १७
ते मुहूर्तं तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
सूर्यास्तमयवेलायामासेदुः सुमहद्वनम् ॥ १८
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।
नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम् ॥ १९
नानातोयसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् ।
पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०
प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः । C. 10. 21 B. 10. 1. 21 K. 10. 1. 21

(K3 °यः). — Ś2 K1 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}. Dn1 T1 transp. 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) M2–4 अहमद्य. — ^{d}) Cv प्रेष्यभूतां (for °भूतौ). K4 (m as in text). 6 दुरिष्टवान् (K6 °कृत्); K5 D4 दुरत्ययः; Cv दुरन्तकृत् (as in text).

14 Ś2 K1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{b}) Ś1 lacuna. K2 B1. 3–5 D5 T2 शक्यामि; K3 इच्छामि; Dn2 वक्षामि; T1 G2 शक्यानि (for शक्ष्यामि). K3 संजयः. —B1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) K1 reads (marg.) °शतं. K4 (m as in text) पूर्वम्; D5 तूर्णम्; T1 मह्याम्; T2 G1. 2 M1. 3. 4 मह्यम् (for पूर्णम्). — ^{d}) M4 एतेन. Ś2 K1. 3 निहितं. T G1. 2 M1. 3. 4 युधि (for मम).

15 B1 om. 15 (cf. v. l. 14). For transp. in Dn1 T1, cf. v. l. 13. — ^{a}) Dn1 सत्य- (for °त्यं). K4. 6 तद्धि (for तस्य). — ^{b}) Dn1 विदुरेण. — ^{c}) Ś1 lacuna. K3 अकुर्वता; D7 प्रकुर्वता. K2–4. 6 D7 S तस्य (for तेन). — ^{d}) Ś1 पुत्रेण मम (by transp.); D7 मद्रपुत्रेण.

16 D7 wrongly ins. संजय उवाच before this stanza; it also repeats 16, omitting संजय (in ^{d}). K3 om. (hapl.) 16; Ś2 reads it on marg. — ^{a}) Dn1 अधमेन; D7 अधर्मण (for अधर्मेण). D7 हतो; T2 गते (for हते). — ^{b}) D5 पुत्रं; G1 सुते (for पुत्रे). — ^{c}) D7 कृपौ; T1 कृप- (for कृपो). K4 द्रौणि; D7 G3 M1 द्रोणिः. — ^{d}) K1. 2. 4 Dn1 D3. 4 G3 M1. 2. 4 अकुर्वत (K4 °र्वतु). Dn1 संजयः. — After 16, Dn1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* 1].

17 ^{b}) Ś2 K1 D7 अतिदूरम् (for नाति°). K3 अवस्थितः; T G1. 2 मनस्विनः; M यशस्विनः (for अवस्थिताः). — ^{c}) D7 वलं (for वनं). — ^{d}) K3 B Dn D3. 5. 7 -लतावृतं (D7 °वृतां); T1 °कुलः; G3 °युतं.

18 ^{a}) K5 तन् (for ते). K3 मुहूर्तः. K5 om. तु. M3. 4 हि (for तु). K3. 4. 6 समाश्वस्य (for तु विश्रम्य). B1 G3 विश्राम्य. — ^{b}) Dn लब्धशोषै(Dn2 °तोयै)र्हतोत्तमैः; D1. 2 (before corr.) लब्धयोगैस्तुरंगमैः. — ^{c}) K2–6 B D (D6. 8 om.) G2 M1. 2 सूर्यास्तमन- (for °मय-). K2 T2 G1. 3 -वेळायां. — ^{d}) K4 आसादुः. K6 ते महद्; B1 स्म महद्; M1 गहनं (for सुमहद्). K4 घनं. B2. 4 Dn D1 (by corr.; orig. as in text). 3. 5. 7 समासेदुर्महद्वनं (D7 °द्वलं); T G1. 2 M2–4 कौरवेयस्य शासनात्.

19 ^{a}) Dn1 नानाद्रुम° (for नानामृग°). K2 युक्तं; B1 D7 युष्टं (for जुष्टं). — ^{b}) In B5, the portion from -समा° up to 19^{d} is lost on a damaged fol. Ś2 K1. 5 B4 D (D6. 8 om.) T2 G2. 3 -पक्षिसमा(B4 Dn D5. 7 G3 °गणा-; D3 °गणैर्)वृतं; G1 -पक्षिभिराकुलं; M1 -पक्षिगणाकुलं. — G2 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{d}) Ś B1–4 °व्याड-; K2 T G1 M °व्याळ-; K4 °वाघ्र-; G3 °व्याघ्र- (for °व्याल-). T M3. 4 -समाकुलं (for -निषेवितम्).

20 ^{a}) K5 B1. 4 Dn D3. 5. 7 G3 Ca नानातोयैः (B1 m °भोगा-; Dn1 Ca °भोगैः; G3 °तरु-) (for नानातोय-). T G1. 2 °समाकीर्णैस्. — ^{b}) K1 तडाकैर्; S तटाकैर्. B Dn D1–3. 5. 7 नानापुष्पोप° (for तडागैरुप°). — ^{c}) D7 पद्मिणी-. K2 °संछिन्नं; G1 °संपन्नं; M4 °संछन्नैर् (for °संछन्नं). — ^{d}) K2 नीळोत्पळ-. Ś1 K4 m. G1. 3 -झषाकुलं; Ś2 -दलान्वितं; K1 -कलैर्युतं; K2. 3. 4. 6 B5 T G2 -समाकुलं (K2 °ळं); K5 -गणैर्युतं; B1. 2 -समावृतं; D4 इवायुतं; M1. 2 -झषायुतं; M3. 4 -झषाकुलैः (for -समायुतम्).

21 ^{a}) B4 अविश्य तद्; T G2 एवंविधं (for प्रविश्य

शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
उपेत्य तु तदा राजन्न्यग्रोधं ते महारथाः ।
ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
तेऽवतीर्य रथेभ्यस्तु विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं संध्यामन्वासत प्रभो ॥ २३
ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलंकृतम् ।
नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५
ईषच्चापि प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
रात्रिंचराणां सत्त्वानां निनादोऽभूत्सुदारुणः ।
क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे दुःखशोकसमन्विताः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २८
तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समन्ततः ।

तद्). —[b]) Ñ1 commences with णाः समन्ततः Ś2 K B D1-5. 7 T1 वीक्ष्यमाणाः (K1 °णः). K1 समंतताः. —[c]) Ś1 -संछन्न-. —[d]) Ś2 न्यक्रोधं. K6 तदा (for ततः).

22 [a]) G3 उपास्य (for उपेत्य). K2-4. 6 Ñ1 B1. 3 S च (for तु). Ñ1 B1 S महाराज (B1 T1 M1. 2 °जन्) (for तदा राजन्). —[b]) K1 नागोधं ते; D2 (before corr.) न्यग्रोधांते (for न्यग्रोधं ते). D2 (by corr.). 7 समाश्रिताः (for महारथाः). —[c]) K2 B1. 5 D1. 2 द्विपदश्रेष्ठाः; Dn2 हि यदा श्रेष्ठं (for द्विपदां श्रेष्ठाः). K1. 3 श्रेष्ठः; Dn1 M4 श्रेष्ठ. —[d]) K2 तिष्ठंतं (for श्रेष्ठं तं). K3. 4. 6 तं च; K5 B4 Dn1 वै तं; B1. 2 ते वै; B3 तद्वै; D1. 2 (before corr.). 5 चैव; D3 चैतं; T2 G1 (by corr.). 2 तं ते; G1 (before corr.) तत्ते (for तं वै).

23 [a]) K3. 4. 6 अवतीर्य (for तेऽवतीर्य). K1 B4 Dn D3. 5 च (for तु). —[b]) K4 B1 विप्रमुच्यत; K5 B4 प्रविमुच्य स्व- (B4 च); Dn1 परिमुच्य च (for विप्रमुच्य च). T1 तु (for च). K3 विमुच्य कवचानि च. —[c]) K1 ** स्पृश्य. Ś D1 T1 यथान्याय्यं; K3 यथान्ययां (for यथान्यायं). —[d]) K1 अभ्यासत; K2 D1. 2. 7 G3 M1. 2 अन्वास्य ते (D1 तत्; G3 च); B2 अन्वासतः; D3. 5 अन्वास्यत; G1 अन्वास्थिताः; M2 (*inf. lin.*). 3. 4 अन्वासिरे (for अन्वासत). K3 प्रभोः.

24 [a]) K2 [ऽ]स्त-. —[b]) K1. 3. 4. 6 अनुयाते (K1 °प्रस्ते). D1. 2 (before corr.) अनुप्राप्तो दिवाकरः. —[c]) K1 lacuna. G1 (before corr.) जगतीरात्री; Ca. d जगतो धात्री (as in text). —[d]) B1 सर्वरी. T1 प्रतिपद्यत; T2 G1. 2 M प्रत्यपद्यत (for समप°).

25 [b]) Dn2 संपूर्णाभिर् (for प्रकीर्णा°). K2. 4 M3 अलं(K2 °कं)कृता; K3 अलंकृताः; D3 अलंकृते (for अलंकृतम्). K6 संकीर्णां निरलंकृतां. —[c]) Ś1 ततोण्डुकम्; K5 महांशुकम्; K6 ननोंसुकम्; D7 (both times) नभोशुकम्; G1 नभःशुक्रम् (before corr. नवश्शुक्रम्); Cd नभोंधुकम्; Ca नभोंऽशुकम् (as in text). Dn1 [अं]भोभिः (for [आ]भाति). — After 25[c], D7 *repeats* the portion from क्षत्र (in [a]) up to 25[c]. —[d]) K1 D7 प्रेक्षाणीयं; D4 प्रेक्षनीयं (for प्रेक्षणीयं).

26 [a]) K2 इषच्चापि; B4. 5 D1. 2. 3. 5. 7 G1 (orig.) इच्छया ते (B5 °यापि); K1 T1 ईषश्चापि; G3 इह चापि (for ईषच्चापि). K2 Ñ1 T G1 M2-4 प्रवल्गंते (K2 °तो); K4. 6 च वल्गंति; D3 प्रधावंति; G2 प्रलंभंते; G3 M1 प्रगल्भंति (M1 °ते) (for प्रवल्गन्ति). K5 D4 हेषित्वा विप्रवल्गंति; Dn इच्छया प्रबलांति ते (Dn1 ते प्रवालांते). —[b]) T G1. 2 सत्त्वा ये (by transp.). K3. 4 (marg.) मत्ता (for सत्त्वा). D7 सत्रिचारिणः (for रात्रिचारिणः). —[c]) K1. 3 दिवाचा- (K3 °क)राश्च; D4 दिवाचरा च. —[d]) B1 °वसम् (for °वशम्). K6 आगमन् (for आगताः). Ñ1 ते निद्रां च वशं गताः.

27 [a]) Ś1 K1 रात्रीचराणां; D7 रात्रिंचराण्यां; M3 नक्तंचराणां. Ś2 K1 भूतानां; G2 सर्वानां (for सत्त्वानां). —[b]) Ś1 damaged. K5 B2. 4 Dn D1. 3. 5 निर्घोषो; Ñ1 B5 निनदो; D7 निर्वोषो; G1 (before corr.) विनादो (for निनादो). B4 Dn1 समंततः (for सुदारुणः). —[c]) K2 चापि मुदिता; K6 च प्रमुखता; M4 च *मुदिता (for च प्रमु°). —[d]) S (except G3) प्राप्ता घोरा (by transp.). K3 Ñ1 घोरां. Ñ1 B4 प्राप्य (for प्राप्ता). Dn1 प्राविश (for प्राप्ता च). D7 om. च. Ñ1 Dn1 शर्वरीं; B1 सर्वरी (for शर्वरी).

28 [a]) K3 रात्रिमुषे; G3 निशामुखे (for रात्रि°). —[d]) K2 ततस्ते विविशुः; Ca. d उपोप- (as in text). K5 तदा; M1 समाः (for समम्).

तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ ३०
ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ।
तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ॥ ३१
क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२
न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानोऽतिमन्युना ।
वीक्षांचक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३
वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् ।
अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसायुतम् ॥ ३४
तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथगपाश्रयाः ॥ ३५ C. 10. 36 B. 10. 1. 36 K. 10. 1. 36

29 ^{a}) Ś2 K1 Ñ1 ततोप°; K2–6 S उपोप° (for तत्रोप°). K3.4.6 Ñ1 शोचंते; D5 शौचंतो; G3 शोचंति. — ^{b}) K3–6 Ñ1 B Dn D2 (before corr. as in text).3–5.7 T G1.2 M1.2 समीपतः (for समन्ततः). — ^{c}) Ś1 अनुप्राप्तं; K4 Dn2 अतिक्रांतुं; D7 मतिक्रांतं (for अति°). Dn1 तमेवात्वमतिक्रांतं (corrupt); M3.4 संचिंत्य ते त्वति°. — ^{d}) K2.6 क्षमं (for क्षयम्).

30 K2 reads 30^{ab} after 31^{cd}. — ^{a}) K5 क्रोधाग्निना (for निद्रया च). K3.4 Dn1 परितांगा (Dn1 °क्रीता); D2 G1 (both after corr.) परीताक्षा (for परीताङ्गा). — ^{b}) K1 निषीदुर्; Ñ1 निपेतुर् (for निषेदुर्). K2 T1 °तळे. — T1 om. (hapl.) 30^{c}–31^{d}. — ^{c}) D4 समेता; G3 क्रमेण (for श्रमेण). Ś1 सुदृढा; D1 सदृढं (for सु°). K2 युक्तौ; D7 युक्तां. — ^{d}) K1 निकृत्ता; K2 विक्षितौ; B1 विक्षिता; Dn1 निविद्धा; Dn2 M2 वीक्षता; T2 G1 (also as in text) विषक्ता (for विक्षता). M2–4 निशितैः (for विविधैः).

31 T1 om. 31^{abcd} (cf. v. l. 30). — ^{a}) K5 निद्राभि° (for निद्रावशं). — ^{b}) T2 G1.2 M महाबलौ (for °रथौ). — ^{c}) K1 °दुःखार्यौ; Dn1 °दुःखार्तौ. — ^{d}) Ñ1 D5 विषण्णौ; M1 निषंडौ (for निषण्णौ). K2 °तळे; K3 °मले (for °तले). — After 31^{cd}, K2 reads 30^{ab}. — ^{e}) B1.2 तौ सुप्तौ (B1 °प्तो) च (for तौ तु सुप्तौ). K2 महाराजा. — ^{f}) T G1 (before corr.).2 M तस्मिन्देशे महारथौ; G3 क्रमशोकसमन्वितौ. — After 31, N G1 (*inf. lin.*) ins.:

4* महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ।

[K1 महार्य° in the prior half.]

32 ^{a}) K4 B2 G3 क्रोधामर्श° (G3 °वेश°). K1 (before corr.).3 Dn2 M2 प्राप्तौ (for प्राप्तो). — ^{b}) B3 D1.2 (orig.) च (for तु). B1 (m as in text) तदाभवत् (for तु भारत). K3 भारतः. — ^{c}) Ś2 Ñ1 B1.4 Dn2 D1.2 (orig.).3.5 न वै (for नैव). K6 स्वयं; B3 शर्मं; M3.4 च स्म (for स्म स). — ^{d}) D7 स्वसन् (for श्वसन्).

33 ^{ab}) D7 न लेभे; S (except G3) नालभत् (M1 °न्) (for न लेभे). Ś1 D1.2 च (for वै). Ñ1 B Dn D3.5.7 G3 °मानो हि (B1.2 [ऽ]थ) (for °मानोऽति°). K5 रुषाग्निना (for [ऽ]तिमन्युना). K3.4.6 ततः स पुरुषव्याघ्रो वेपमानश्च मन्युना. — ^{c}) K3 Dn1 D4 वीक्ष्यांचक्रे; B3 प्रेक्षांचक्रे. — M3 om. (hapl.) 33^{d}–34^{c}.

34 M3 om. 34^{abc} (cf. v. l. 34). — ^{a}) K1–3 B3 Dn1 D2.4.7 वीक्ष्यमाणो (D4 °नो; D7 °णे); K5 वीक्षमानो (for वीक्षमाणो). K3 वनोद्देशे. — Ś1 lacuna for 33^{bcd}. — ^{b}) K2 नानासर्प°; B1 G3 नानासत्त्व°; D3 नानाखगैर् (for नानासत्त्वैर्). B1.2 निनादितं (for निषेवितम्). — ^{c}) Ś2 K1.5 D1 (*sup. lin.* as in text).2 (before corr.).4 अवैक्षत; G3 अपश्यच्च (for अपश्यत). G3 महाराज (for महाबाहुर्). — ^{d}) K2.5 Ñ1 B4.5 D G3 वायसैर्युतं (G3 °र्वृतं); K6 T G1.2 वायसान्वितं (G1 °सावृतं) (for वायसायुतम्).

35 ^{a}) Dn1 G3 ततः (for तत्र). — ^{b}) Dn1 निशां तां (by transp.). Ś2 पर्यणादयन्; K2 D3.4.7 पर्यनामयन्; K6 पर्यणामयत्; Ñ1 D1.2 पर्यशामयन्; B5 पर्युपागमन्; G3 M1.2 परिणामयन् (for पर्यणा°). — Ś1 lacuna for 35^{cd}. — ^{c}) G1 (orig.).3 दुःखं (for सुखं). K1 D4 स्वपंत; Ñ1 B1.2.4 Dn1 D1–3.5.7 G1 (before corr. as in text) M1.3.4 स्वपंति; Dn2 M2 स्वपति; G3 स्वपंतं (for स्वपन्तः). K4 कौरव्यः. — ^{d}) K1 D2 T G3 °थगुपाश्रयाः (T1 °यं); K2–4.6 B1.2 °थगनेकशः; Ñ1 °थजणाश्रयाः (sic); Dn2 °थगयाश्रयाः; M1 °थगवाश्रयाः; M2–4 °थगपाश्रये (for °थगपाश्रयाः).

C. 10. 37
B. 10. 1. 37
K. 10. 1. 37

सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
सोऽपश्यत्सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ३६
महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ३७
सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८
संनिपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहंगमः ।
सुप्ताञ्जघान सुबहून्वायसान्वायसान्तकः ॥ ३९
केषांचिदच्छिनत्पक्षाञ्शिरांसि च चकर्त ह ।
चरणांश्चैव केषांचिद्बभञ्ज चरणायुधः ॥ ४०
क्षणेनाहन्स बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशां पते ।
न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संछन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१
तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ४२
तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।

---

36 ^{a}) K$_1$ सुसव्रतेषु; K$_2$ संसुप्तेषु च; M$_{3.4}$ तेषु सुप्तेषु (for सुप्तेषु तेषु). Dn$_2$ कालेषु (for काकेषु). — ^{b}) N (except K$_1$ D$_{3.4}$) T$_1$ विश्रब्धेषु. Some MSS. समं ततः. — ^{c}) S (except G$_3$) अपश्यत् (for सोऽप°). D$_7$ सहसार्यंतम्. K$_5$ सोपश्यत समायांतम्. — ^{d}) Ś$_1$ lacuna. K$_3$ ऊलकं; Dn उलु(Dn$_2$ °लु)कं.

37 ^{a}) K$_1$ महाकायं महास्वानं. — ^{b}) K$_{3.4.6}$ चंचु-; Dn$_2$ वभ्र-; D$_{1.2}$ च सु-; D$_7$ वभ्रु- (sic); G$_3$ वस्त-; Ca बभ्रु- (as in text). K$_2$ T G °पिंगळं. — ^{c}) Dn सुदीर्घं; D$_7$ सुदीप्ता- (सुदीर्घ-). K$_2$ B$_3$ -घोर°; K$_6$ B$_{1.4}$ D$_{2-5.7}$ S -घोण° (G$_2$ -बाण°; M$_2$ -कोण°); D$_1$ -घ्राण° (for -घोणा°). Ś$_2$ °मुखरं. — ^{d}) K$_{3.4}$ (m as in text) सुपर्णनिभ-; D$_1$ सुपर्णं इव. K$_{2.5}$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{4.5.7}$ T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ वेगितं; M$_4$ वेधितं (for वेगिनम्).

38 ^{a}) K$_5$ D$_4$ स हि; D$_7$ सोप्प-; M$_3$ सोपि (for सोऽथ). Ś$_1$ शब्दान् (for शब्दं). Ś$_1$ बहून्; Ś$_2$ K$_1$ (by corr.) मृदु; K$_3$ मृग (sic); G$_3$ मृदं (for मृदुं). — ^{b}) Dn$_1$ नीयमान; K$_3$ G$_3$ लीयमानं (for °मान). K$_3$ इवांरजः; G$_3$ जगाद्विजः; M$_1$ इवांडलः (for इवाण्डजः). — ^{c}) K$_4$ शाषां; Dn$_1$ शाखान् (for शाखां). — ^{d}) K$_5$ पीडया°; T G$_2$ पातया° (for प्रार्थया°).

39 ^{a}) K$_{2.5}$ D$_4$ स निपत्य तु; Dn$_1$ संनिहत्य तु; Dn$_2$ सनित्यं ततु; G$_2$ सन्यपत्य तु (for संनिपत्य तु). G$_3$ च (for तु). K$_{3.4.6}$ ततः शाखां. — ^{c}) K$_1$ सुप्तो; Ñ$_1$ D$_{3.5}$ प्राप्तान् (for सुप्तान्). K$_5$ सुप्तांश्च (for जघान). D$_4$ बहुलान्; G$_1$ विस्रब्धान् (for सुबहून्). Dn$_2$ प्राप्तामनुजघानासु. — ^{d}) B$_4$ Dn$_1$ वायसांन्तकृत् (for °न्तकः). B$_1$ वायसानां तथांतकः; Dn$_2$ बहुस्वापचयसांतकः (corrupt).

40 ^{a}) K$_5$ अक्षिणात्; T G$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ अभिनत् (for अच्छिनत्). Dn$_1$ पादान् (for पक्षान्). K$_2$ केषां चिच्छेद पक्षाणि; G$_3$ काकानामलुनात्पक्षान्. — ^{b}) K$_{2-4}$ नि- (for च). G$_3$ हा; M$_4$ च (for ह). — ^{c}) D$_7$ चरणं. — ^{d}) D$_1$ (*inf. lin.* as in text) बबंध.

41 ^{a}) K$_{2.5}$ क्षणेनाहत्य; K$_4$ (m as in text) सर्वांश्चाहन्स; K$_6$ सर्वांश्चाहनद्; Ñ$_1$ B$_{2-5}$ Dn$_2$ D$_{1-3.5.7}$ क्षणेनाहनद्; T$_1$ G$_1$ M$_{1-3}$ °नाघ्नत्स; T$_2$ G$_2$ M$_4$ °नाघ्नन्स (for °नाहन्स). Ś$_1$ बहलान् (for बलवान्). D$_4$ G$_3$ क्षणेनाभ्य(G$_3$ °न न्य)हनत्सर्वान्. — In B$_5$, 41^{bcd} is damaged. — ^{b}) K$_3$ M$_4$ यस्य; Dn$_1$ ये च (for येऽस्य). K$_2$ °पथं (for °पथे). K$_2$ गताः; K$_3$ गतः (for स्थिताः). — ^{e}) K$_1$ °मांडलं; K$_2$ °मंडळं. — ^{f}) K$_3$ संच्छिन्नं; K$_6$ प्रच्छन्नं (for संछन्नं). G$_1$ (before corr.) पर्वतोपमं (for सर्वतोऽभवत्).

42 K$_4$ om. (hapl.) 42^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ damaged. K$_3$ तासु; D$_7$ तस्तु (for तांस्तु). Dn$_2$ दृष्ट्वा (for हत्वा). K$_2$ सर्वान्; Dn$_1$ कामान् (for काकान्). — ^{b}) K$_2$ कौरव्य (for कौशिको). D$_7$ भवन्. — ^{c}) K$_5$ D$_7$ प्रतिहत्य (for °कृत्य). Ś$_1$ *यत्; Ś$_2$ K$_1$ तु यत्; D$_{1.2}$ तु तत् (for यथा-). Ñ$_1$ यथान्यायं (for °कामं). — ^{d}) K$_2$ शस्त्राणां; Dn$_2$ शत्रुणां (for शत्रूणां). Dn$_1$ शत्रू-. Ś$_2$ K$_2$ Dn$_2$ T G$_2$ -सूदन (Dn$_2$ °नं); K$_4$ Dn$_1$ -सुदनः; B$_1$ -शूदनः; M$_{2-4}$ -कर्शनः (for -सूदनः).

43 ^{a}) K$_6$ Dn$_2$ D$_{1.4.7}$ T$_1$ G$_1$ तं (for तद्). K$_1$ सोपदं; K$_{2.3.5}$ D$_4$ G$_3$ सौप्तिकं; K$_4$ सोपाधिं; D$_2$ G$_1$ सोपथं; T G$_2$ तादृशं; M$_2$ सौवधं (for सोपधं). — ^{b}) M$_2$ तु तन् (for कृतं). — B$_1$ om. 43^c–45^b. — ^{c}) K$_{3-6}$ B$_{2-5}$ D (except Dn$_1$ D$_4$; D$_{6.8}$ om.) G$_1$ (after corr.) तद्भावे (for तद्भाव-). — ^{d}) K$_3$ द्रोणिर्. Ś$_1$ K$_{2.4-6}$ Ñ$_1$ B$_{2-5}$ D (D$_{6.8}$ om.) T$_1$ M$_3$

तद्भावकृतसंकल्पो द्रौणिरेको व्यचिन्तयत् ॥ ४३
उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४
नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
राज्ञः सकाशे तेषां च प्रतिज्ञातो वधो मया ॥ ४५
पतंगाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम् ।
न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
छद्मना तु भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान् ॥ ४६
तत्र संशयिताद्र्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
तं जना बहु मन्यन्ते येऽर्थशास्त्रविशारदाः ॥ ४७
यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम् ।
कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ॥ ४८
निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ॥ ४९
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतौ श्रूयेते धर्मचिन्तकैः ।
श्लोकौ न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
परिश्रान्ते विदीर्णे च भुञ्जाने चापि शत्रुभिः । C. 10. 53 B. 10. 1. 53 K. 10. 1. 54

[ऽ]न्व(Ñ1 °लु-; D7 °न्वा-; M3 °न्य-)चिंतयत्; K3 न चिंतयन् (for व्यचिन्तयत्).

44 B1 om. 44 (cf. v. l. 43). — a) T1 येन (for ऽनेन). — b) Dn2 पक्षिणामथ. — c) Ś2 K1.3 क्षेपणे; Ñ1 क्षयणं; D5 क्षयणे; G1 (before corr.) क्षपणं (for क्षपणे). G1 (before corr.).2 युक्तं. — d) Ś2 K1.4 Ñ1 B5 D7 G1 (before corr.) प्राप्तः (D7 °प्ता-) (for प्राप्त-). M2 °कालं. G3 स (for च). Dn1 ते (for मे). K4 मतिः; Dn2 ततः (for मतः).

45 B1 om. 45^{ab} (cf. v. l. 43). — a) Ś1 जेतुं (for हन्तुं). K5 D4 कौरवाणां वधाच्चैव. — b) D4 जितकांक्षिणः. — c) K3 भृतोत्साहा; Dn2 कृतोत्साहः. — d) K1.3 B2.3 Dn1 लब्धलक्ष्याः (K3 °पक्षाः); Dn2 प्राप्तलक्षाः (for लब्धलक्षाः). B5 D1 °क्षापहारिणः. — e) Dn2 रक्षः-; D7 प्राज्ञः (for राज्ञः). K6 समीपे; B4 Dn D7 स(D7 सं)काशात् (for सकाशे). K3.4.6 वै; B4.5 Dn D3.5.7 तु (for च).

46 a) D4 नैतामग्नि° (for पतंगाग्नि°). K2.3 Dn M3 -समा°. M4 हन्यामहमिमां वृत्तिं. — b) Ś1 [अ]ग्नि-; M3 [आ]त्मा- (for [आ]त्म-). K3 D7 -विनाशनी; B2 -विनाशनीं. — c) Ś2 B2 युद्धमानस्य. — e) D7 छद्मणां. K3.4 हि; K6 B1.2 Dn2 D3.5 G3 तु (for च). K2 छद्मना चेति सिद्धिश्च. — f) K4 शूराणां (for शत्रूणां). K3 सं- (for च). G1 (before corr.) जयो (for क्षयो). K5 भवेत् (for महान्).

47 Dn2 om. 47. 47^{ab} damaged in B5. — a) B (B5 damaged) D1.3 ततः; Cnp तत्र (as in text). K2.4 संशयताद्. Ñ1 अर्थो (for अर्थाद्). — b) Ñ1 दौत्या (sic); S (except G3) यस्तु (for योऽर्थो). K2 निःशयितो. D7 महान् (for भवेत्). K6 घोरार्थो निश्चयो भवेत्. — c) G1 (orig.) तज् (for तं). Ñ1 वञ्चना (for तं जना). K5 उप- (for बहु). Ś1 मन्यंत. — d) K5 D4 यथा; K6 येथ; B1.2.4 Dn1 D3.5.7 G3 ये च (for येऽर्थ-). B3 D7 येस्त्रशस्त्र(D7 ये च शास्त्रे)विदो जनाः; T1 योर्थशास्त्रविशारदः; G3 ये च शस्त्रविदो नराः.

48 a) K2 Ñ1 यथाप्यत्र; K3.4.6 T1 G3 यच्चाप्यनु(T1 °प्यति-; G3 °पि तु); D7 ये चाप्यत्र (for यच्चाप्यत्र). K4 B4.5 Dn2 D3.5 वाक्यं; S (except G3) कार्यं; Ca.d वाच्यं (as in text). — b) B3 वाक्य- (for लोक-). Ś2 °निर्मितं (for °निन्दितम्). — c) B3 न कर्तव्यं (for कर्तव्यं तन्). G1 तु (for तन्). — d) K6 क्षात्र° (for क्षत्र°). M3 -धर्मे च. K6 वर्तत.

49 a) S (except G3) कर्माणि (for सर्वाणि). — c) K1 सोपदानि; D2 सोपाधानि; D4 सोपधीनि; G3 विविधानि (for सोपधानि). K3 कृतान्यस्य; K4.6 कृतान्यत्र (for कृतान्येव). — d) Ś1 निकृता°; G3 सुकृता° (for अकृता°).

50 a) Dn1 तस्मिन् (for अस्मिन्). Ś1 B1 गीतः; K2 G3 गीता; Ñ1 B2–5 Dn D1–3.5.7 T G1.2 M गीताः (for गीतौ). — b) Ś1 K2–4.6 Dn2 श्रूयते; Ś2 Ñ1 B Dn1 D1–3.5 S श्रूयंते; D7 श्रयंतं (for श्रूयेते). K5 D4 तत्त्व- (for धर्म-). Ś2 -चिंतगैः; D7 S (except G3) -वित्तमैः (D7 °कैः) (for -चिन्तकैः). — c) Ś1 श्लोको; K2 Ñ1 B Dn D1–3.5.7 T2 G M श्लोका; T1 श्लोक- (for श्लोकौ). K3.4 अपेक्षद्भिस्. — d) Ś2 तत्त्वार्थस्; K4 °र्थो; K6 °र्थौ; K3 S तत्त्वार्थे; Ñ1 B Dn D1–3.5 तत्त्वार्थास् (for तत्त्वार्थं). Ñ1 D7 °दर्शिनः (for °भिः).

51 K4 om. (hapl.) 51^{ab}. — a) K1 (marg.) निलीने च; K3 [ऽ]वदीर्घेण; B3 (marg.) विशीर्णे च;

C. 10. 54
B. 10. 1. 54
K. 10. 1. 54

प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ५१
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२
इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३
स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४
नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं ह्रिया वृतः ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६
एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

Ca. d विदीर्णे च (as in text). K_{6} $B_{2.4.5}$ Dn $D_{3.5.7}$ वा (for च). K_{2} विश्रांते च विवर्णे च; G_{3} परिक्लांते च दीने च. —^{b}) Ś$_{1}$ कुंजरे (for भुञ्जाने). K_{4-6} $B_{4.5}$ Dn $D_{3.5.7}$ M_{1} वापि; K_{2} चैव; D_{4} चोप- (for चापि). $B_{1.2}$ कृतचेतसि (for चापि शत्रुभिः). K_{2} शत्रुषु; G_{3} सर्वशः (for शत्रुभिः). Ñ$_{1}$ सुखेन भुवि वर्जिते; B_{3} विश्वस्ते संकटेपि च. — G_{3} om. 51^{cd}. —^{c}) B_{4} Dn $D_{3.5.7}$ T_{1} G_{1} (*inf. lin.*) वा (for the first च). K_{5} Dn_{1} प्रदेशे (for प्रवेशे). B_{4} Dn $D_{3.5.7}$ T_{1} G_{1} (*inf. lin.*) वा; G_{2} न (for the second च). Ñ$_{1}$ B_{5} प्रस्थाने चैव दायादे (Ñ$_{1}$ चाप्रदेशे च); B_{3} भुंजाने चाप्रवेशे च. —^{d}) Ś$_{2}$ प्रकर्तव्यं; D_{7} प्रहर्तव्या (for °व्यं). Ś K_{4} Ñ$_{1}$ $D_{3.4}$ बले; K_{3} बलैः (for बलम्).

52 ^{a}) K_{5} D_{4} निद्रायाम्; B_{1} सनिद्राम्; G_{3} निद्रार्थम्; $M_{3.4}$ निद्रांधम् (for निद्रार्तम्). —^{b}) G_{3} तदा (for तथा). M_{2} [अ]दृष्ट- (for नष्ट-). Ś$_{2}$ K_{3} D_{3-5} M_{4} -प्रनाय(D_{3} °म)कं; K_{2} -प्रनायके; K_{5} -प्रतारके; T_{2} G_{2} -प्रणायके; G_{3} -प्रकायकं; M_{2} -प्रयत्नकं (for -प्रणायकम्). —^{c}) K_{2} भग्न-; T_{1} छिन्न-; G_{3} भिन्नं (for भिन्न-). $K_{2-4.6}$ Ñ$_{1}$ B_{1} $D_{5.7}$ G_{1} (after corr.).$_{3}$ -योध-; M_{3} -यौधं (for -योधं). G_{2} सर्वं; M_{4} तच्च (for यच्च). —^{d}) D_{7} त्रिधा (for द्विधा). Dn_{1} D_{7} मुक्तं; Ca. d गतं (for युक्तं). S (except G_{3}) द्वैधीभूतं तु (M च) (for द्विधा युक्तं च). $G_{2.3}$ तद् (for यद्). — After 52, $K_{2-4.6}$ ins.:

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्धर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।
येन केन प्रकारेण रिपुं हन्यात्तदाचरेत् ।
न च वध्यः कदाचिद्धि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।
यदि शक्यो भवेत्कश्चिच्छेत्तुमामूलतो रिपुः ।
तत्र यत्नः प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्भवेद्यथा । [5]

[(L. 3) K_{6} भवेन्न्यायमवेक्षिता (for the post. half). — (L. 4) $K_{2.4}$ आमूलको (for °तो). K_{6} रिपुं.]

53 ^{a}) D_{7} G_{2} इत्येष (G_{2} °व). T_{2} $G_{1.2}$ M कृत्वा (for चक्रे). —^{b}) B_{1} D_{7} G_{1} सुप्तायां (D_{7} °या) (for °नां). $K_{2.5}$ $B_{1-3.5}$ T $G_{1.2}$ M निशि (for युधि). G_{3} हनने रणे (for युधि मारणे). —^{c}) K_{2} यदूनां; M_{1} पंडूनां (for पाण्डूनां). Ś$_{2}$ च स; G_{3} सर्व- (for सह). —^{d}) Ś$_{1}$ $K_{4.6}$ $D_{5.7}$ T_{1} द्रौण°.

54 ^{a}) B_{1} शत्रूणां; T_{1} स कृत्वा; G_{1} (orig.) सत्वरं (for स क्रूरां). —^{b}) $M_{3.4}$ निश्चित्य च (for विनिश्चित्य). S (except G_{3}) पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —^{c}) Ś$_{2}$ M_{1} प्रबोध°; K_{4} (marg.)$_{6}$ प्रबोधयामास; K_{2} Ñ$_{1}$ Dn $D_{3.4}$ $G_{2.3}$ M_{4} प्र(Dn_{2} $D_{3.4}$ G_{2} प्रा)-बोधयंतौ तु (Ñ$_{1}$ च) (for प्राबोधयत्तौ तु). —^{d}) K_{2} T_{1} मातुळं. — After 53, K_{6} B Dn $D_{1-5.7}$ G (G_{3} marg.) ins.:

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।

[Dn_{1} तौ प्रवृद्धौ; $D_{1.2}$ प्रबुद्धौ तौ (by transp.).]

55 ^{a}) Dn_{2} नौत्तरं. Ñ$_{1}$ B Dn $D_{1-3.5.7}$ G_{3} प्रति(Ñ$_{1}$ B_{1} °त्य)पद्येतां; T_{1} M प्रत्यपद्यत्स; T_{2} $G_{1.2}$ प्रतिपद्यत्स (G_{1} also प्रतिपद्येतां). $K_{2-4.6}$ स (for च). —^{b}) Ñ$_{1}$ $B_{1.2}$ युक्तौ; Dn_{1} मुक्तं (for युक्तं). Ñ$_{1}$ $B_{1.2}$ Dn_{1} क्रिया-; D_{4} भया-; $M_{3.4}$ धिया (for ह्रिया). Ś$_{1}$ damaged; Ñ$_{1}$ B Dn $D_{1-3.5.7}$ $G_{1.3}$ वृतौ; M_{3} घृतं; M_{4} घृतः (for वृतः). —^{c}) K_{3} $D_{1.2}$ सु- (for स). G_{1} (after corr.) अपि (for इव). $B_{1.3}$ G_{3} मुहूर्तमिव स ध्यात्वा; Dn_{1} तौ समुद्रमिव ध्यायन्; T G_{2} M मुहूर्तमथ तु ध्यात्वा (T G_{2} ज्ञात्वा). G_{1} (before corr.) मुहुर्तमधि तज्ज्ञात्वा. —^{d}) Dn_{1} बाष्पविक्लवम्. S (except G_{3}) तावुभौ वाक्यमब्रवीत्.

56 K_{3} om. 56. Before 56, G_{1} ins. द्रौणिः. —^{b}) K_{2} एकाकी स (for एकवीरो). — K_{2} om. 56^{c}–57^{b}. —^{c}) T_{1} G_{2} यस्यार्थं. G_{3} चैवम् (for वैरम्). T $G_{1.2}$ आसक्तं (for अस्माभिर्). —^{d}) $B_{1.2}$ D_{7} आशक्तं; D_{3} स सक्तं; T $G_{1.2}$ अस्माभिः (for आसक्तं). M_{2} पांडुभिः (for पाण्डवैः). G_{3} समं (for सह). Ñ$_{1}$ पांड-वैरासक्तंत्सह.

पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ५७
वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम् ।
मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता ॥ ५८
विनर्दन्ति स्म पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च ।
धमन्ति शङ्खाञ्शतशो हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ५९
वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिस्वनैः ।
अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव हि ॥ ६०
अश्वानां हेषमाणानां गजानां चैव बृंहताम् ।
सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६१
दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गर्जतां भृशम् ।
रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६२
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।
वयमेव त्रयः शिष्टास्तस्मिन्महति वैशसे ॥ ६३
केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः ।
निहताः पाण्डवेयैः स्म मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६४
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः । C. 10. 68 B. 10. 1. 68 K. 10. 1. 69

---

57 K2 om. 57^{ab} (cf. v. l. 56). —^{a}) Ś1 वृद्धैर्; G3 शूरैर् (for क्षुद्रैर्). —^{b}) Ś K1 वृद्ध°; K3 युद्ध°; G1 सत्य° (for शुद्ध°). —^{c}) D7 पतितो. —^{d}) D7 एकादशवसुपति (corrupt).

58 ^{a}) K3 क्षेत्रेण; K4 (m as in text) [अ]क्षत्रेण; Dn1 क्रुद्धेन (for क्षुद्रेण). —^{b}) K1 G3 स(G3 सू)-नृशंसम्. Ś1 पापेनासदृशं कृतं. —^{c}) Ś2 T1 मूर्ध्नाभिषि°; K6 मूर्धाभिष°; M मूर्धावसि°. —^{d}) T G2.3 M2 परिमर्दितं; G1 (before corr.) M1.3.4 °मर्दता (for °मृद्नता).

59 ^{a}) K1.3–6 D1.2.4.5 G3 विनर्दंति; K2 विन-र्दंतश्च; Dn1 विनिर्दंति; T G1.2 M नर्दंति स्म (for विनर्दन्ति). Ś1 K2.5 Ñ1 B Dn D3 5.7 T G च; M हि (for स्म). —^{b}) Ś1 **न्ति च; K4 क्ष्वेमंति च; B1 क्षोभंति च; B3 क्ष्वेडयंति; Dn2 ज्वलंति च; S क्ष्वेळं(T1 M1.3.4 °लं)ति च (for क्ष्वेडन्ति च). —^{c}) K3.4.6 धमंति च महा(K6 मुदा)शंखान्; T G1 (before corr.).2 M दध्मुः शंखांश्च शतशो (M2–4 बहुशो). —^{d}) K1 (by corr.) वादयंति च; K3 हृष्टा ब्रुवंति (for हृष्टा घ्नन्ति च). K4 दुंदुभिन्; Ñ1 B1.3 दुंदुभीः; Dn1 दुंदुभिः.

60 ^{a}) K3 वाह्निघोषस् (for वादित्रघोषस्). K1.3.4 तुमलो. —^{b}) B3 तूर्य- (for शङ्ख). Some MSS. °निःस्वनैः. —^{c}) K3.4 °नेरिता (K4 °तौ). T2 घोषो (for घोरो). —^{d}) K1 प्रेरय° (for पूरय°). Ñ1 च; B3–5 Dn D3.5.7 G1 (by corr.) ह (for हि). G1 (before corr.) दिशः पूरयते बहिः; G3 दिशो वै पूरयंति हि.

61 ^{a}) K3 घोष°; K5 T1 हेष° (for हेष°). —^{b}) Dn1 इव (for चैव). K1 (before corr.).3 बृंहितां (for बृंहताम्). —^{c}) K3 °नादाश्च. —^{d}) Ś1 सुमहांस्त्वयं; K1 [ऽ]स्य महारणे; K3 स महानयं (for सुमहानयम्). M सुमहानेष श्रूयते.

62 G3 om. 62. —^{a}) D7 दिशः. Dn1 प्राचिं; D7 प्राची (for °चीं). Ñ1 B1.3.5 समासाद्य (B3 °स्थाय) (for समाश्रित्य). S (except M1; G3 om.) दिशं प्रतीचीमाश्रित्य. —^{b}) Ś2 K1.3–6 B Dn D1–3.5–7 T M2 गच्छतां (D7 °तं) (for गर्जतां). K2 हृष्टा रणगता भृशं. —^{c}) K1 (marg.) रथानां च; K6 रथेनेमि-; T2 अथ नेमि- (for रथनेमि-). K2 Dn1 T2 -स्वन(Dn1 °नां)श्चैव. —^{d}) D1.2 S (G3 om.) रोम° (for लोम°). K2 श्रूयते लोमहर्षणः.

63 ^{a}) Ś2 पांडवे. —^{b}) K1 यदेतत् (for यदिदं). Ñ1 फलदं; D7 कंदनं; T1 G1 (also as in text).2 दुष्कृतं (for कदनं). G2 हुतं (for कृतम्). —^{c}) G3 यतः (for त्रयः). K2 तत्र; K6 सृष्टास् (for शिष्टास्). —^{d}) K2 शिष्टा; K4 Ñ1 B Dn D1–3.5.7 T2 G1.2 अस्मिन्; T1 ह्यस्मिन् (for तस्मिन्). G3 अहनि (for महति). K4 वैशसे.

64 ^{ab}) K1.3.4.6 D4 नागा(K1 °ग)युत° (for नागशत°). K5 सर्वे (for the second केचित्). Ś2 K5 D1.2.4 सर्वार्थ-; K6 शस्त्रास्त्र- (for सर्वास्त्र-). Dn1 केचित्सर्वास्त्रकोविदाः स्त्रान्विनागायुताद्रणे. —^{c}) S (except G3; G1 before corr.) पांडवैर्ये स्म (T1 G2 °र्येस्मान्) (for पाण्डवेयैः स्म). K5 B2.4.5 Dn D1–3.5.7 G1 (by corr.).3 ते; B3 च (for स्म). —^{d}) K2 अन्य-; G3 पश्य (for मन्ये). M2 कालविपर्ययं. K2 पर्ययात् (for पर्ययम्).

65 ^{a}) K2 भाषंतो; B1 भाव्यंत (for भाव्यं हि). K3.4.6 Ñ1 B3 तु (for हि). D3 एवमेव सदा भाव्यं. —^{b}) G3 शौर्य- (for नूनं). Ñ1 कालस्य; G3 -वीर्येण (for कार्येण). K5 अन्यात्किं करवामहे. —^{c}) K3.4.6

C. 10. 68 B. 10. 1. 68 K. 10. 1. 69 यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ॥ ६५
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।
व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।
श्रुतं ते वचनं सर्वं हेतुयुक्तं मया विभो ।
ममापि तु वचः किंचिच्छृणुष्वाद्य महाभुज ॥ १
आबद्धा मानुषाः सर्वे निर्बन्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।
दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २
न हि दैवेन सिध्यन्ति कर्माण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३
ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः ।

Ñ1 तथा (for यथा). Ś1 K1 ह्यसदृशी (K1 °शे); Ñ1 यत्सदृशी; T1 G2 यस्येदृशी (for ह्यस्ये°). K2 नेष्टा. — ^{d}) K2 B Dn D1–3. 5. 7 कृत°; K3. 4. 6 कृता (for कृते). K2 कार्ये च; Ñ1 कार्ये सु°; S (except G3) यत्नेपि (for कार्येऽपि). K3. 4. 6 पुष्कले; K5 दुःकरे; M4 दुष्कृते (for दुष्करे).

66 ^{a}) Ñ1 B2. 3. 5 D4 G3 M भवतां तु (G3 च); D1. 2 भवतोस्ति (for भवतोस्तु). B1 यथा (for यदि). — ^{b}) D2 G1 (both by corr.) सा (for न). Dn1 मोहान्. Ś2 B1 T2 अपि नीयते (B1 T2 चीयते); K2 अपि चेह वै; K6 अपचीयता; Ñ1 अप्यचीयते; B3. 4 Dn1 D1–3. 5. 7 M अपनीयते (Dn1 °तः); B5 Dn2 अवहीयते (Dn2 °नीयते) (for अपचीयते). G3 न मोहाय विधीयते. — ^{c}) Ś1 K1 उत्पन्ने; Ś2 (marg.; also as in text) व्युत्पन्ने; K2 व्यापन्नो; K5 D4 विपन्ने; K6 व्यापिन्ने; T G1. 2 व्यसने (for व्यापन्ने). — ^{d}) K5 यत्तत्; K6 यद्धि; M4 त्वन्न (for यन्नः). T1 श्रेयस्तन्नस्; G2 श्रेयसे यत् (for यन्नः श्रेयस्). D1. 2 तदुच्यते; G3 विधीयतां; M4 तदुश्यतां (for तदुच्यताम्).

Colophon. — *Major parvan :* M1 शल्य. — *Adhy. name :* Ś1 K1 कौशिकनिदर्शनं; K5 D1. 2. 4 कौशिकदर्शनं; T2 M2 सुप्तमारणनिश्चयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 M2–4 2; Dn2 T G1–3 1 (as in text); M1 67 (of Śalyaparvan). — *Śloka no.:* K3. 6 Ñ1 70; B1 68.

2

1 ^{a}) K1 T2 श्रूयते; Dn1 श्रूयंते (for श्रुतं ते). G2 om. सर्वं. — ^{b}) B4 Dn D1–3. 5. 7 यद्यदुक्तं (for हेतुयुक्तं). B4 Dn D1–3. 5. 7 त्वया; T2 G2 महा° (for मया). Ś2 [अ]भिभोः; K1 [अ]भिभो; K3 विभौ; T1 M प्रभो (for विभो). — ^{c}) Ś1 ममाद्य. G3 वचनं (for तु वचः). — ^{d}) Ś1 शृणुष्वैतन्; K2–4. 6 शृणुष्वाथ; T G2 शृणुष्व च (T2 सु°); G1. 3 M तच्छृणुष्व (for शृणुष्वाद्य). K1 महाव्रत; D3 °भुजः; D7 °भुजा; M4 महद्भुज (for महाभुज).

2 ^{a}) Ś1 आयांधा; Ś2 Dn1 Ca. d आबंधान्; K1 कायांधा; K3. 4 S (except G2) आरंभा; K5 D4 अवध्या; K6 आरभन्; D7 आवेद्धा (for आबद्धा). — ^{b}) Ś2 K B (B2 marg.) Dn D1–5. 7 S (except T2) निब(Dn1 °बं)द्धाः; Ñ1 B2 विबद्धाः (for निर्बन्धाः). K4 M1–3 कर्मणो. — ^{c}) K4 दैव°; K5 D4 दैवं; K6 देवे (for दैवे). K5 D4 °कारश्च. — ^{d}) T2 तावन् (for ताभ्यां).

3 ^{a}) T2 देवेन. — ^{b}) K2 कर्माणि कानि; K3 कर्मण्येकेन; K5 Ñ1 B5 Dn D3. 5. 7 T1 कार्याण्येकेन (for कर्माण्ये°). Dn1 D3 सत्तमाः. — D3 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) Ś1 D4 कर्म नैकेन; M4 कर्मकैकेन. T1 G2 न पौरुषेण चैकेन. — ^{d}) G3 M ताभ्यां (for द्वाभ्यां). Ñ1 च (for तु).

4 D3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K2 G2 द्वाभ्याम्; T G1. 3 आभ्याम् (for ताभ्याम्). G1 युताभ्यां also उभाभ्यां (as in text). Ś1 K1 (before corr.) सर्वार्थ°; D7 सर्वाभ्यां (for सर्वार्था). B5 ताभ्यां युताभ्यां सर्वे तु. — ^{b}) K1 निर्बद्धा; T1 निबंधा; T2 निर्बंधा (for निबद्धा). B4 Dn D1. 2. 5. 7 Ca अधमो° (for ह्यधमो°). Ñ1 निबद्धाभ्यां तु योगतः. — ^{c}) Ś2 प्रवृद्धाश्चैव; B5

प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ४
पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किं नु साधयते फलम् ।
कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन्किं नु साधयते फलम् ॥ ५
उत्थानं चाप्यदैवस्य ह्यनुत्थानस्य दैवतम् ।
व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वं कस्तत्र निश्चयः ॥ ६
प्रवृष्टे च यथा देवे सम्यक्क्षेत्रे च कर्षिते ।
बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७
तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्ववशेनैव वर्तते ।
प्राज्ञाः पुरुषकारं तु घटन्ते दाक्ष्यमास्थिताः ॥ ८
ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ । C. 10. 78 B. 10. 2. 9 K. 10. 2. 9

प्रवृत्तास्वेव; T G प्रवर्तमाना; M1. 2. 4 वि(M1 नि)-वर्तमाना; M3. 4 (*inf. lin.*) विवर्धमाना (for प्रवृत्ताश्चैव). D7 दृश्यते. —[d]) G1 (before corr.) निर्वृत्ताश्; M3 विवृत्ताश् (for निवृ°). K2 सर्वथा (for °शः). — After 4, Dn2 ins.:

7* न वा पुरुषकारेण संसिद्धिश्चैव सर्वशः ।

5 [a]) K3 पर्जन्य; B3 पर्यन्यः. K2 Dn2 वर्षं; K6 वर्षत्; B1 वर्षः; M4 वर्षात् (for वर्षन्). —[b]) K6 Dn2 किं तु; D3 Ca. d किं न (for किं नु). Ś2 सादयते. K1 किं न्वसौ मन्यते फलं. — Ś1 K1 D3 G1 om. (hapl.) 5[cd]; Ñ1 reads it on marg.; T G2 M read 5[cd] after 6. —[c]) Ś2 दृष्टे; Cd कृष्टे (as in text). T G2. 3 चाप्य(G3 °भ्य)वर्षन्; M1. 2. 4 चाप्यवर्षे; M3 [ऽ]प्यवर्षे च (for तथावर्षन्). —[d]) Ś2 K3. 4 B1–3. 5 Dn D1. 5 T2 M4 किं न; K6 किम- (for किं नु). K3 साधये.

6 B5 *repeats* 6[ab] after 10. G1 reads 6 on marg. —[a]) Ś2 चास्य चैवास्य; K1 Ñ1 B2 Dn2 D3. 5 चापि दै°; K2 चाभ्यदै°; K4 D1. 2 (before corr.) चाथ दै°; K6 M1 चैव दै°; B3 अप्यदै°; B5 (second time) चाप्यदैवं तु; D7 वाप्यदैवस्य; G3 चैव देवस्य; M2–4 चैव सर्वस्य; Cv चापि सर्वस्य (for चाप्यदैवस्य). —[b]) K2. 6 Ñ1 B (B5 both times) Dn2 D3. 5 T2 G2 ह्यनुत्थानं च; T1 M Cd अनुत्थानं च; G3 [अ]नुत्थानं चैव (for ह्यनुत्थानस्य). K5 चैव हि; M1–3 दैवतः (for °तम्). Dn1 [अ ?]ह्यनुत्थानं तथैव तं. —[c]) K4 भव्यं; S (except G1) व्यर्थो (for व्यर्थं). K3 तत्सर्वं; K4. 6 सर्वं तु; Ñ1 सर्वस्य (for सर्वत्र). —[d]) Ś1 पूर्वैकस्; K1 पूर्वः कस्; K4 Ñ1 B1. 3 Dn1 D7 T1 G1. 2 M2 पूर्वकस्; T2 पूर्वंतस्; G3 पुत्रक; M1. 3. 4 सर्वः कस् (for पूर्वं कस्). B2. 4. 5 Dn2 D1–3. 5 पूर्वं(Dn2 पुन)स्तत्र विनिश्चयः. — After 6, T G2 M read 5[cd].

7 [a]) Ś2 B1–4 Dn D1–3. 5. 7 G1 (by corr.). 2 सुवृष्टे; K2. 4–6 D4 T G1 (before corr.). 3 M सुकृष्टे; K3 सुकृतेष्टे; Ñ1 सुदृष्टे; B5 सुवृत्ते (for प्रवृष्टे as in Ś1 K1 only). Dn1 D7 G1 (by corr.) तु; G1 (orig.) व (for च). K2–4 Ñ1 G3 तथा (for यथा). Ś दैवे; K2 देशे; K4–6 D4 S क्षेत्रे (for देवे). —[b]) K3. 4. 6 T G2. 3 M2–4 देवे; G1 देशे; M1 एव (for क्षेत्रे). D7 [ऽ]च (for च). K2 कर्शिते; K3. 4. 6 Ñ1 S वर्षति; B1 वर्षिते; Dn1 कर्षते (for कर्षिते). K5 D4 देवे सम्यक्च वर्षति. —[c]) K2 बीजान्महागुणो. —[d]) G3 तदा (for तथा). Ś1 ह्यमानुषी; D7 ही मा°; T च मा°; G1 (before corr.) त्वमा° (for हि मा°).

8 [a]) D7 corrupt. Dn2 देवं. Ñ1 G1. 3 M1 हि (Ñ1 सु-) निश्चित्य; T G2 M2–4 हि दुश्चित्यं (for विनिश्चित्य). —[b]) Ś2 (m as in text) स्ववर्षेणैव; K2 स्रेवशेनैव; G1 (before corr.) स्ववंशेनैव; M1. 2 स्ववशं नैव (for स्ववशेनैव). Ñ1 B2. 4 Dn D1–3. 5. 7 G1 (by corr.) स्वयं चैव (Ñ1 नैव; Dn1 देवः) प्रवर्तते. —[c]) Ś1 K1 प्रायः; K2 T1 G1 (before corr.). 3 M प्रज्ञा; K3–6 G1 (by corr.) प्राज्ञः; Dn1 प्रज्ञाः (for प्राज्ञाः). Ś1 K1. 4 °कारं च; K5 °कारं हि; Ñ1 B1–4 Dn D3. 5. 7 G1 (by corr.) °कारे तु; B5 °कारे च; D1. 2 °कारे हि; G1 (before corr.) °कारस्तु; M1 °कारेण; M3. 4 °कारस्य (for °कारं तु). —[d]) Ś2 घटते; K3. 5 Ñ1 B Dn D1–5. 7 T G1 (by corr.). 2 वर्तंते; K4. 6 G1 (before corr.). 3 M वर्तंते (for घटन्ते). K6 दाक्ष्य-; B3 दाक्षम्; D7 दाक्ष्वस्; S (except G1) दैवम् (for दाक्ष्यम्). K3 G1 (before corr.) आश्रितः; K4. 5 आस्थितः; K6 -संस्थितः; B2 Dn2 D1–3. 5 G1 (by corr.) आश्रिताः; T1 आस्थित; G3 M आस्थिता (for आस्थिताः). K2 शमं दाक्षं क्षमा तथा.

9 [a]) D4 हि सर्वे (by transp.); G1 (also as in text). 2 M4 सर्वेपि (for सर्वे हि). K3. 4. 6 कामार्था; D7 कार्यर्थं; Ca. d कार्यार्था (as in text). —[b]) Ś1 मानुष्याणां; D4. 7 Cd मनुष्याणां (as in text). K5 D3 नरर्षभाः (for °भ). —[c]) K2 विचेष्टंतौ; K5 D7 °ष्टंत; Ñ1 B1–3. 5 Cd विवर्तंतः; G3 विवेष्टंतः (for विचेष्टन्तश्). Ś2 K2. 5 Ñ1 B Dn D1–5. 7 स; S प्र- (for च). D7 दृश्यते. —[d]) K2 Ñ1 B Dn D1–5. 7 तु; D4 स (for च). Ś2 K5 D4 ह;

C. 10. 78
B. 10. 2. 9
K. 10. 2. 9

विचेष्टन्तश्च दृश्यन्ते निवृत्ताश्च तथैव हि ॥ ९
कृतः पुरुषकारः सन्सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १०
उत्थानं तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११
तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः ।
उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते ॥ १२
प्रायशो हि कृतं कर्म अफलं दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३
चेष्टामकुर्वल्लँभते यदि किंचिद्यदृच्छया ।
यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तावुभावपि ॥ १४
शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५
यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणां नाश्नुते फलम् ।

K2–4. 6 Ñ1 B Dn D3. 5. 7 G3 च; T1 G1. 2 M तु (for हि).

10 ^{a}) K2 Dn2 ततः; D1. 2 (orig.) कुतः (for कृतः). Ś2 K2 Ñ1 स; K5 D4 यः; B3. 4 Dn D1–3. 5. 7 G1 (by corr.) च; B5 तु; T1 G1 (orig.). 2. 3 [अ]पि; T2 M हि (for सन्). — ^{b}) Dn1 सापि; T1 G1. 2 M4 सो हि (for सोऽपि). K1 D1. 2 (orig.) दैवं न; Dn2 दैवे च; D7 देवेन; **C**a. d दैवेन (as in text). Ñ1 मनसोपि न(?) सिध्यति. — ^{c}) K2 अतोस्य; D7 G3 M **C**a. d अथास्य (for तथा°). Ñ1 कर्तुम्. — ^{d}) Ś1 अभि * वर्धते; Ś2 (orig.) नाभिनिर्वर्तते; Ś2 (marg. by corr.) K1 दैवेन वर्धते; K3 अभिनिवृत्तते; G2 °निर्वर्धते; G3 °निर्वृत्यते; M3. 4 अतिनिर्वर्तते; **C**a. d अभि° (as in text). K2 फळं; D7 (corrupt). — After 10, B5 *repeats* (with var.) 6^{ab}.

11 ^{a}) B5 Dn2 च; S **C**v हि (for तु). — K5 om. (hapl.) 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) K6 दक्षिणां; **C**a. d दक्षाणां (as in text). Dn1 G1 3 दैवनिर्जितं (G3 °वर्तिनां) (for दैववर्जितम्). Dn2 D4. 7 G1 (*inf. lin.*) प्रायो दैवं जितं (D4. 7 °वार्जितं; G1 °वार्दितं) फलं. — Dn1 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^{c}) K2 विफलं; D4 दृश्यते (for अफलं). D4 नियतं (for दृश्यते). — ^{d}) K2 T1 G2 सम्यगभ्युप°; D7 सम्यगथुप° (sic); M2 °भ्युपपादित. (for °तम्).

12 K5 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) K2 तत्रालस-; Ñ1 तत्रालस्यं; T1 G1 (before corr.). 2. 3 अत्रालसा; **C**a. d तत्रा° (as in text). — ^{b}) K2 भवंति मनीषिणः; K3. 5 भवंति (K5 भवंत्यो) मनस्विनः; D7 corrupt. — ^{c}) K1 उत्थानां. Ś K1 च (for ते). K5 B5 T2 M1 विगर्हते; T1 G M2 हि गर्हते; M3. 4 [ऽ]भिगर्हंति (for विगर्हन्ति). — G2 om. (hapl.) 12^{d}–14^{a}. — ^{d}) D7 प्राज्ञानं; G3 प्रज्ञानं; **C**a. d प्राज्ञानां (as in text). K6 तन्निरोचते; D7 तेन्नरोचतो (sic); G3 न रोचते (for तन्न रो°).

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{b}) K2 G3 नफलं; K5 D4 सफलं; Ñ1 B Dn D1–3. 5. 7 T2 नाफलं; T1 विफलं; G1 सुफलं (for अफलं). — ^{c}) D7 om. from पुनः up to तावु (in 14^{d}). Ñ1 B2 तु (for च). — ^{d}) Ś K1. 5 D2 (marg. by corr.). 4 दृष्टं; K2 तस्येन्; Dn1 कृत्वा; Dn2 D3. 5 G1. 3 M पश्येन्; D1. 2 (orig.) पश्यन्; T1 तस्य; T2 पश्य (for दृश्येन्). Dn1 T1 G1 महत्फलं. **C**v as in text.

14 D7 om. up to तावु; G2 om. 14^{a} (cf. v. l. 13, 12). — ^{a}) K2 भवति (for लभते). T2 चेष्टाः कुर्वन्स लभते; **C**d चेष्टा न कुर्वं°; **C**a. v as in text. — ^{b}) S कश्चिद् (for किंचिद्). — ^{c}) T G1 (before corr.). 2. 3 यावन्; M2–4 यो वै (यो वा). K4 om. न. K2 कर्ता (for कृत्वा). — ^{d}) Ś1 Ñ1 B1 दुर्धर्षौ; K1 दुर्धर्षौ; K5 दुर्मुखौ; B2. 4. 5 T2 **C**a. d दुर्दर्शौ; B3 दुर्द्धर्षौ; T1 दुर्दशात्; M2. 3 दुर्दशौ (for दुर्दशौ). G3 ददशाते उभावपि.

15 ^{a}) Ñ1 Dn T2 जीवितं; **C**d जीवितुं (as in text). — ^{b}) K2 नाळसः; Dn1 नालभः; Dn2 मानसः; D3 नालघ्नः; M2 नालं स (for नालसः). K1 एदते; M3 एधितुं (for एधते). — ^{d}) K1 दक्षः. Ś2 (marg.; also as in text) K1 महाफलाः; K1 (before corr.) महाबलाः; M3 सुखैषिणः; **C**a. d हितैषिणः (as in text).

16 B3 repeats 16^{ab}. — ^{a}) K1 दक्षाः. K1 समारंभाः; S समारभ्य (for °रम्भात्). — ^{b}) K3. 4. 6 Ñ1 B4 Dn D1–3. 5 कर्मणो. K2 G3 अश्नुते; K3 नाश्रमे; K6 ह्यश्नुते (for नाश्नुते). K2 फळ. — K3 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) D7 न वास्य (for नास्य). — ^{d}) Ś2 Dn2 तत्त्वं वाप्य(Dn2 °ध्य)धि°; K2 सर्वं वाप्यधि°; K4. 6 सर्वं चाप्यधि°; K5 तत्त्वं चाप्याधि°; Ñ1 B2 (marg.). 3. 5 सर्वं चाप्यनु°; B1–3 सर्वं वाप्यनु°; B4 Dn1 लब्धव्यं वाधि°; D1–3. 5 लब्धव्यं चाधि° (D3. 5 नाधि°); D4 तत्त्वं चाप्यनु°; D7 तत्त्वा वाव्यधि° (sic);

नास्य वाच्यं भवेत्किंचित्तत्त्वं चाप्यधिगच्छति ॥ १६
अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति विष्ठितः ।
स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७
एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
स करोत्यात्मनोऽनर्थान्नैष बुद्धिमतां नयः ॥ १८
हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः ।
कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ १९
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ २०
सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ।
आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१
उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः ।
तेऽस्य योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२
वृद्धानां वचनं श्रुत्वा यो ह्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
उत्थानस्य फलं सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३ C. 10. 93 B. 10. 2. 24 K. 10. 2. 24

T G2 यशश्चास्याधि°; G1 M3. 4 (*inf. lin.*) स्पर्शं चास्याधि° (M3 °भि°); G3 न वा चाप्यभि°; M1. 2. 4 फलं चास्याधि° (for तत्त्वं चाप्यधि°).

17 K3 om. 17^ab (cf. v. l. 16). — ^a) D7 आकृत्वा; T G1. 2 नाकृत्वा (for अकृत्वा). K4 यो काले; T G M1. 2 लोके हि; M3. 4 लोको हि; Cv लोकेस्मिन् (for यो लोके). — ^b) Ś2 विश्यतृ- (sic); K1 इच्छति; G3 विंदंति (for विन्दति). Ś1 *ष्टितः; Ś2 Ñ1 B1–3. 5 विष्टितः; K2. 4–6 B4 Dn2 D1. 2 (before corr.). 5 धिष्ठितः; Dn1 विष्टीतः; D2 (marg. by corr.) दिष्टतः; D4 [अ]धिष्ठितः; D7 धिष्वितः; S कर्हिचित् (for विष्टितः). — ^c) K3 यांति; D7 यति (for याति). K2 सोनुषक्तवतां याति. — ^d) Ś1 K1 श्रेष्ठो; D7 द्वेष्यो यो (for द्वेष्यो). K1 नैव सः; K3 प्रायसः; K4 प्रायशं; B3 सर्वतः; Dn2 D1–3 भूयशः (for प्रायशः).

18 ^a) Ś1 K1 D1. 2 (before corr.) अनावृत्य; Ca. d °दृत्य (as in text). — ^b) K1 यत्र ते; B4 D7 वर्तते (for वर्तते). K1 Ñ1 B3 G3 यस्ततो°; K2 यस्त्वथो°; K6 यः स्वतो°; D7 रास्वतो° (for यस्त्वतो°). — ^c) K4 स करोत्मा°; T1 स कुर्याच्चा°; T2 G2. 3 M स (M1 न) कुर्यादा°; G1 स्वीकुर्यादा° (for स करोत्या°). K2 नार्थं; Ca. d ऽनर्थान् (as in text). — ^d) Ś2 K6 नेष; K4 D1 M2 ऐष; Ñ1 B2–4 Dn D3. 5 T1 G1. 2 एष; B1 वेष (for नैष). D7 बुद्धिमता; T1 °मतो (for °मतां). T1 [ऽ]न्वयः; T2 वरः; G1 नयं (for नयः).

19 ^a) D4 हीनः. — Ś K1 Ñ1 om. (hapl.) 19^b–19^e. — ^b) K6 B4. 5 Dn1 D1–3 यदि; S तथा (for यदा). K3 देवेन. — ^c) K3. 4. 6 विनैताभ्याम्; T1 अथोभाभ्याम्; G2 अथोक्ताभ्याम् (for अथैताभ्याम्). — ^d) D5 उत्थानाम्. K2 समुत्थानफलं भवेत्; K3 उत्थानफलं लभेत् (submetric.). — ^f) K1 सिद्धिति.

20 ^a) Ś1 damaged. K1 दैवादेभ्यो (for दैवतेभ्यो). D7 M1–3 नमस्कृत्वा (for °स्कृत्य). — ^b) K5. 6 यः स्वा(K6 स्व)र्थान्; D7 यत्वर्थान् (for यस्त्वर्थान्). K1 ईयते (for ईहते). — ^c) Ś2 वक्ष्यो (for दक्षो). K2. 4 दाक्षण्य-. Ñ1 -संयुक्तो (for -संपन्नो). — ^d) K5 Dn2 D4 G1 (before corr. as in text) मोघैर्; Ñ1 मोहैर्; Dn1 मोघ-; D1. 2 (before corr.). 5 घोरं; D3 मांघं; D7 मोघौ; M3. 4 मोघो; Ca. d मोघं (as in text). K1 न हन्यते; K3 हि ह°; T1 निह° (for विह°).

21 ^a) K2 सम्यग्हीनः; K6 M2 °गीहः; D2 (before corr. as in text) G3 °गीहन्; G1 (before corr.) °ग्वेधा; Ca. d °गीहा (as in text). K2. 6 M2 पुनरयं; D2 (before corr. as in text) G3 पुनरिह. — ^b) Ś K5 D4 M3. 4 यद्वृद्धान्; K1 यामृद्धा; K4 M1 या वृद्धान् (for यो वृद्धान्). K3 °सेव्यते; B3 °सेविता (for °सेवते). — ^c) G1 (before corr.) अपृच्छच्च (for आपृच्छति). Ñ1 B1 हि; M3 om.; M4 व (for च). K2 यथा श्रेयः; K5 यदि श्रेयः; B3 M2 च यः श्रेयः; M1 वचः श्रेयः (for च यच्छ्रेयः). G3 अप्रियं चापि तच्छ्रेयः. — ^d) K3. 4. 6 यः करोति; D1. 2 तत्करोति (for करोति च). Ñ1 हि; D7 वा (for च).

22 In B5, 22^ab is damaged. — ^b) K1. 2. 6 पृष्टव्या; K5 प्रष्टव्यो; G3 द्रष्टव्या (for प्रष्टव्या). K4 D7 -संमता; K5 -संमतः; G3 -सत्तमाः (for -संमताः). — ^c) Ś1 K1–3. 5 B1. 5 तस्य; Ñ1 B2–4 Dn D1–5. 7 ते स; T2 योस्यां; G3 M2–4 यस्य (for तेऽस्य). Ś1 योगं; K1 G1. 3 M2 योगः; B1 योग-; Ca. d योगे (as in text). K2 फळं मूळं; M2 परिन्यूनस (for परं मूलं). — ^d) K2 तन्मूळं. Dn1 विधिर् (for सिद्धिर्). S (except T2) इष्यते (for उच्यते).

23 ^a) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K2–4. 6 Ñ1 B Dn D3. 7 T2 M1. 3. 4 योभ्युत्थानं; D1. 2 ह्युत्थानं यः; D5 योप्युत्थानं; G3 यो ह्यात्मानं (for यो ह्युत्थानं).

C. 10. 93 B. 10. 2. 24 K. 10. 2. 25 रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योऽर्थानीहेत मानवः ।
अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४
सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
असमर्थ्य समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २५
हितबुद्धीननादृत्य संमन्त्र्यासाधुभिः सह ।
वार्यमाणोऽकरोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६
पूर्वमप्यतिदुःशीलो न दैन्यं कर्तुमर्हति ।
तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणामकृतं वचः ॥ २७
अन्वावर्तामहि वयं यत्तु तं पापपूरुषम् ।
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८
अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
बुद्धिश्चिन्तयतः किंचित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९

K2 प्रकल्पयेत्; K6 G3 प्रचोदयेत्; B1. 2 नियोजयेत् (for प्रयोज°). — c) T2 उत्थितस्य. — d) K5 M1 सदा स; K6 स तदा (by transp.); T1 तत्तस्य; G2 तदस्य (for तदा स). D5 त्वंभते. Ś1 क्वचित्; Ś2 [ऽ]चिरं; K1 जनः (for ऽचिरात्).

24 a) K2 कामात् (for रागात्). K1 (before corr.) लोकाद् (for लोभाद्). Dn1 T2 G2 रागाल्लोभाद्भयात्क्रोधाद्. — b) K2–4. 6 Ñ1 B Dn2 D1. 2 (before corr.). 3 ईहति; D5 आर्हति; D7 आनीहेत (for ईहेत). Ś1 माधवः (for मानवः). Dn1 योर्थो हीनेन मानवः; T1 योर्थानीतंतमानदः. — c) Dn1 Ca. d अनीहश्; G3 M2–4 अनयश्; M1 अनेयश् (for अनीशश्). K3 [अ]नमानी; D2 (by corr.) [अ]भिमानी; D7 वमानी; M4 [अ]पमानी (for [अ]वमानी). — d) Ś2 सोचिरं; K3. 6 शशीघ्रं; T2 शीघ्रं प्र-; G3 स दीर्घं (for स शीघ्रं). K6 भ्रस्यिते; Ñ1 T2 G1 (before corr.). 2. 3 भ्रश्यति; B5 *स्यति (for भ्रश्यते).

25 a) T2 M3. 4 योयं (for सोऽयं). K3 दुर्योधनोनार्थः; Dn1 पुनर्धनेनार्थः. — b) K1 दुष्टेन; K5 मूढेन (for लुब्धेन). K6 [अ]नर्थं° (for [अ]दीर्घ°). — c) Ś1 K1 असामर्थ्य-; K2 Ñ1 B2. 4 Dn D1–3. 5 T1 Ca. d असमर्थः; K3. 4. 6 B1. 3. 5 G3 M3. 4 असंमंत्र्य; K5 D4. 7 T2 G2 असा (D7 °स) मर्थ्यात्; G1 (before corr.) असमर्थ- (for असमर्थ्य). G1 (before corr.) समारंभो; Cd °लब्धो; Ca °रब्धो (as in text). — d) K4 D2 (before corr.) °त्वादिविचिंतितः; K6 मूढेनानर्थं°; D1 °त्वादिति चिं°; D2 (after corr.) °त्वाद्यविचि°; T G1. 2 M3. 4 °त्वादफलीकृतः; Ca. d as in text.

26 a) K2 हृतबुद्धिर्; K4 हितबुद्धिन्; Dn1 हितबुद्धिम्; D5 हीतबुद्धीन्; T1 G3 M हीनबुद्धिर्; T2 हितबुद्धीर्; G1 हीनं पुनर्; G2 हितबुद्धिर् (for हितबुद्धीन्). — b) K6 T1 समंत्र्या°; D7 साधनिः (for साधुभिः). T2 सतां (for सह). — c) K3 वार्यमाणा; D4 °मानो; Cd वाह्यमानो; Ca वार्यमाणो (as in text). — d) K2–4. 6 बल (K2 °ळ) वत्तरैः; D7 गणवत्तरैः.

27 a) K2 °दुःशीळो; K4 °दुःशिलो. — b) Ś2 Ñ1 B Dn D1–3. 5 धैर्यं (for दैन्यं). K2. 3 D1 (before corr. as in text) T G2 M1. 4 अर्हसि (for °ति). — c) Ś तमत्यर्थे; K1 तमभ्यर्थे; K2 तपत्यन्यो; Dn1 उत्पपाथ; T1 तदभ्यर्थे; T2 तवाप्यर्थे; G1 तवात्यर्थे; G2 तापत्यर्थे; Ca. d तपत्यर्थे (as in text). K2 B3 Dn1 D5 विपन्नो. — d) Ś2 अनृतं; K5 Ñ1 B Dn D3. 5 S न कृतं (for अकृतं).

28 a) Ś2 अन्ववृत्ता°; K4. 6 अन्ववर्ता°; Ñ1 अनुवर्ता° (for अन्वावर्ता°). K2. 5 B Dn D1. 2 (before corr.). 3. 5. 7 S अनुवर्तामहे यत्तु (K5 Dn1 D4 यं तु; B3 तं तु). K3 अन्वव्रामिदिवयं यत्तु; D2 (by corr.) अनुतप्यामहे यत्तु. — b) K2. 3. 5 B1. 2. 4. 5 Dn1 D4 वयं (K3 om. वयं) तं; B3 यद्वयं; Dn2 तं वरं; D1–3. 5 तं वयं; D7 वयत्तं; T1 भजंतः; T2 G1. 3 M व्रजंतं; G2 भजतः (for यत्तु तं). Dn1 D7 °पूरुषाः. — c) K3 (before corr.) अस्मानथ; K4 अस्मान्नप्य°. K1 त*त्; K2 M2 यस्मात् (for तस्मात्). — d) K5 जातो (for प्राप्तो). G3 दारुणो मतः; M दारुणोदयः (for °णो महान्).

29 a) Ñ1 B1–3. 5 D3 हि (for तु). K2 क्षयाद्यापि; D7 ममद्यापि (for ममा°). — b) Ś1 D2 व्यसनेनोपतापिना; K2 °नोपतापितः; K3 Ca. d °नोपतापिताः; K6 Ñ1 B1. 2 T G1. 2 M1. 2 °नोपपादिता; B3 °नाभितापिता; G3 °नोपपादिना; M3 °न तु मोहिताः; M4 °न निपातिता. — 29cd damaged in B5. — c) K2 बुद्ध्या; B4 D1–3 T2 बुद्धिं (for बुद्धिश्). B4 चिंतय; D1. 2 चिंतयता (for °तः). K4 (m as in text) तस्य; Ñ1 B1–3 चापि; Dn2 केचित्; D4 वापि; M3. 4 नैव (for किंचित्). — d) Ś1 स; Ś2 K1 सा; K2. 5. 6 B1. 2 Dn2 D1. 2 G1. 3 M2 स्व-; D4 सु-; T1 सं- (for स्वं). Ñ1 B1–3 नाधिगच्छति; M2 नावबुद्ध्यता; M3. 4 नाभिपद्यते (for नावबुध्यते). G2 स्वयं श्रेयोवबुध्यते.

30 a) K1 Dn2 च (for तु). — b) Ś1 द्रष्टव्याः; D7 प्रष्टव्यः (for प्रष्टव्याः). K4 (marg.) बहवो (for

सुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो बुधाः ।
ते च पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३०
ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च समेत्य ह ।
उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ३१
ते पृष्टाश्च वदेयुर्यच्छ्रेयो नः समनन्तरम् ।
तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ३२
अनारम्भात्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते क्वचित् ।
कृते पुरुषकारे च येषां कार्यं न सिध्यति ।
दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।
कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ १
दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २
पुरुषे पुरुषे बुद्धिः सा सा भवति शोभना ।　C. 10. 107 B. 10. 3. 3 K. 10. 3. 3

सुहृदो). Ñ1 B (B1 marg.) Dn D1–3. 5. 7 जनाः; B1 मम (for बुधाः). — After 30^{ab}, Ñ1 B Dn D1–3. 5. 7 S ins. :

8* तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।
ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः ।

[(L. 1) T2 ततोस्य. T2 G1. 2 बुद्धि-; G3 बुद्धिं (for बुद्धिर्). T1 विनये. M1 ततः (for तत्र). Ñ1 पश्यतः. B1–3 तत्र श्रीश्च प्रतिष्ठिता (for the post. half). — (L. 2) T2 G3 M1–3 वृद्धा; M4 वृद्धान् (for बुद्ध्या). B1 पुनः; G1 बुधैः (for बुधाः).]

— c) B4 Dn2 D3. 5. 7 तेत्र पृष्टा; Dn1 तेथ पृष्टा; T1 ते संहृष्टा; T2 M1 ते संपृष्टा; G1. 2 ते स्म पृष्टा; G3 ते प्रहृष्टा; M2 ते सुहृष्टा; M3. 4 ते तु दृष्ट्वा (for ते च पृष्टा). K2 तथा; K3. 4. 6 च यद्; K5 यदा (for यथा). K3 ब्रूयं. — d) Ś1 Ñ1 B5 D1. 2. 7 यथा; B1 तु तथा; M1. 2 तदा (for तथा).

31 a) K6 हि (for च). — b) K4 गांधारी च; D4 प्रज्ञाहीनं; D7 संजयं च (for गान्धारीं च). K2 सु- (for च). S यशस्विनीं (for समेत्य ह). K3. 4. 6 हि (for ह). — c) Ś2 K2 उपा-; B1. 2 तथा (for उप-). K1 °पृच्छामही.

32 G1 om. 32^{ab}. — a) K4 ते च (for ते). K2 Ñ1 B1–3. 5 Dn D1–5. 7 S (G1 om.) पृष्टा(D7 °ष्ट्वा)स्तु; B4 पृष्टा तु (for पृष्टाश्च). — b) K2 तच्छ्रेयः सम°; T G2 श्रेयस्करमनंतरं; G3 M श्रेयस्तत्सम°. — d) K4 om. मे. K1 नैष्टिकी; K2 निश्चिता; B1 Dn1 नैष्ठिका (for °की).

33 a) Ś2 T2 G1. 3 अनारंभस्तु; M1. 2 अनारंभे तु; M3. 4 अनारभ्य हि (for अनारम्भात्तु). M3. 4 कार्याणि. — b) Ś1 K1 नातः; G1. 3 M1 नार्थं (for नार्थः). G1 संपाद्यते; G3 M1 संपश्यते; M3 संपत्स्यते (for संपद्यते). — c) K2 ऋते; S कृतः (for कृते). Ś K1. 2. 5 Ñ1 B2. 3. 5 Dn2 D2 (by corr.) पुरुषकारे तु; D1. 2 (before corr.) °कारेण; S °कारस्तु. — d) K4 येषां कायं; B1. 2 येषां दैवं; B5 येषां दैवान्; S येषु (G3 येषां) नित्यं (for येषां कार्यं).

Colophon. — *Major parvan :* M1 शल्य. — *Adhy. name :* Ś2 K1. 5 D1. 2 T2 G1 कृपवाक्यं; G2 कृपाचार्यवाक्यं; M2. 4 कृपनयोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 Dn2 D2 T G 2 (as in text); Dn1 M2–4 3; M1 68. — *Śloka no.* : K3 33 (as in text).

3

1 b) K3. 4. 6 S हितं (for शुभम्). — c) K3 महाराजा. — d) K1 °समन्विताः.

2 a) S च (for तु). — c) K2 B1 T G M1. 2 तथा; M3. 4 तदा (for ततः). — d) K1 प्रतिभाषत.

3 b) K5 Ñ1 B Dn D1. 2. 4. 5 या या; D3 यथा

C. 10. 107
B. 10. 3. 3
K. 10. 3. 3

तुष्यन्ति च पृथक्सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३
सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् ।
सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४
सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५
कारणान्तरयोगेन योगे येषां समा मतिः ।
तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ६
तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
कालयोगविपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ॥ ७
अचिन्त्यत्वाद्धि चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः ।
चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ८
यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
भेषजं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिहाभिभो ॥ ९
एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः ।

(for सा सा). —^{c}) Ś2 स्तुष्यंति; K3 तुष्यति; Dn2 पुष्यंति; M2 कुष्यंति (for तुष्यन्ति). Dn2 तेन (for सर्वे). —^{d}) K6 प्रजया (for प्रज्ञया). Ś2 [अ]त्र; K3.4 G1 M2 च; K6 वै; T G2.3 M1.3.4 तु (for ते). K3.6 om. the second स्वया.

4 ^{a}) M3.4 सर्वोभि° (for सर्वो हि). K4 T1 लोकम्; D1.2 लोको; D3 M2 लोके (for लोक). —^{b}) D2 ह्यात्मानं. K1 बुद्धिमत्तमां; B4 Dn1 बलवत्तरं; D7 (first time) बुद्धिमंतरं; M1.3 °मत्तमं; M2 °मुत्तमं; M4 °सत्तम (for बुद्धिमत्तरम्). — K5 om. 4^{c}–5^{b}. —^{c}) K1 बहुसतः. —^{d}) Ś K1 सर्वश्रैनं; B3 Dn D1–3.5 T2 M Cv सर्वोत्मानं; D7 सर्वो मानं; G3 स आत्मानं; Ca. d सर्वात्मानं (as in text). — After 4, D7 *repeats* 4^{ab}.

5 K5 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). D7 om. up to स्वां (in ^{d}). —^{a}) K3.4.6 च; S (except G1) तु (for हि). Ś1 K1 स्वके. Ś2 प्राज्ञा. —^{b}) K2 सा च धर्मे; D3.5 साधुवाद-; T1 G2 साधुभूता; G1 वासुदेव-; G3 साधुपेदे-; M1 सादुवादे (for साधु°). Ca. d as in text. —^{c}) K5 अस्वां बुद्धिं. —^{d}) Ś1 M3 स्वं (for स्वां). K6 वासकृत्. — After 5, K4 reads 7^{ab}, *repeating* it in its proper place.

6 K6 M3 om. (hapl.) 6. —^{a}) K1 कारणात्तर°. —^{b}) K2 योगो; Ca. d योगे (as in text). K2 समंततः; K3.4 च साम्यता; Ñ1 B4 समा गतिः (for समा मतिः). B1–3.5 S (M3 om.) येषां (G3 तेषां) संवदते (G1 संवदतो; M4 संपद्यते) मतिः (T1 मतः). —^{c}) K1 तेभ्योन्येन; K2.4 Ñ1 B Dn D1–5.7 अन्योन्येन; K3 अन्योरन्ये (for तेऽन्योन्येन).

7 K4 reads (for the first time) 7^{ab} after 5. —^{a}) Dn1 अस्यैव. —^{b}) K1 समावृद्धिस्; M4 साधुबुद्धिस् (for सा सा बुद्धिस्). G3 तथा तथा. —^{c}) Ñ1 B3–5 Dn D3.5 T G कालयोगे; M1 °योगं (for °योग-). K6 -विपर्यास्तं; B1 -विपाकं च; M3 -विपर्यायं (for °र्यासं). Ca. d कालयोगेन पर्यासं. —^{d}) K2 प्राप्ता-न्योन्यं; Dn2 प्रायान्योन्यं; D7 प्राप्याम्येन्ये; G2 प्राप्त्यान्योन्यं (for प्राप्या°). K4 च पद्यते; B1 (m as in text).5 विशां पते; S (except G3) प्रपद्यते (for विप°).

8 ^{a}) K2 अनित्यत्वं तु; K3 अन्यत्यत्वाद्रि- (sic); K4 B5 G3 M2–4 अनित्यत्वाद्धि; K6 अनन्यत्वाद्धि; Ñ1 B1.3 अनित्यत्वाच्च; B2 T G1.2 M1 अनित्यत्वात्तु; B4 Dn2 D1–5.7 विचित्रत्वात्तु (for अचिन्त्यत्वाद्धि). Ś1 चित्राणां; K3 चितानां; K6 वित्तानां; Ñ1 लोकानां (for चित्तानां). Dn1 विचित्राणां मनुष्याणां. —^{b}) K1 मानुष्याणां; Dn1 मानुषाणां; D4 मनुष्यानां. —^{c}) K6 वित्त-; Cd चित्त- (as in text). K1.3.4 (m as in text) -कैवल्यम्; K6 B Dn D1–5.7 -वैक्लव्यम्. —^{d}) D1 शास्ता (for सा सा). B1.2 बुद्धिः प्रवर्तते; S मतिरजायत (for बुद्धिः प्रजायते).

9 ^{a}) G3 यां यां (for यथा). K1 च; T1 वै (for हि). M1 om. हि. K4 वैद्याः; T1 लोक्य (for वैद्यः). —^{b}) S transp. ज्ञात्वा and व्याधिं. —^{c}) B5 damaged. Ś2 भैषजं; Ñ1 B2.4 Dn D2–5 भैषज्यं; D7 भेषज्यं (for भेषजं). —^{d}) Ś2 K6 प्रसामार्थम्. Ś1 इहाभिभोः; K2–4.6 इवाभिभो; Ñ1 B4 Dn D1–5.7 इति प्रभो; B1.2 इह प्रभो; B3 इदं विभो; B5 ** प्रभो (for इहाभिभो).

10 ^{a}) K3 एव. B1 कार्यार्थे- (for कार्यस्य). B3 योगाच्च; Dn2 योगार्थे (for °र्थं). —^{b}) T2 वृद्धिं; G3 कर्म (for बुद्धिं). — After 10^{ab}, K6 reads (for the first time) 11^{cd}, *repeating* it in its proper place. —^{c}) Ś1 T G च; K6 ह (for हि). D7 सुखा- (for स्वया). K2 T G2 युक्त्या (for युक्तास्). —^{d}) K2 तांश्च; G3 ताश्च (for तां च). K2 विदंति; K3 विंदंति; D7 निदंति; T1 गृह्णंत; T2 G2.3 M

प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तां च निन्दन्ति मानवाः ॥१०
अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः ।
मध्येऽन्यया जरायां तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥११
व्यसनं वा पुनर्घोरं समृद्धिं वापि तादृशीम् ।
अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥ १२
एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
भवत्यनित्यप्रज्ञत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ १३
निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति ।
तस्यां प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४
सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः ।
कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५
सर्वे हि युक्तिं विज्ञाय प्रज्ञां चापि स्वकां नराः ।
चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ १६
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम । C. 10. 121 B. 10. 3. 17 K. 10. 3. 17

गृह्णंति (for निन्दन्ति). K3 मानवा; D4 मानवः; T वै बुधाः (for मानवाः).

11 a) Ś2 (*inf. lin.*) K2–4 G1. 3 अन्यथा; D7 अन्याया (for अन्यया). M2–4 पुरुषो (for यौवने). K3 Dn2 मर्त्या; T G1. 2 M3. 4 Cv बाल्ये; G3 M1 बाल्ये; M2 बाल्यो (for मर्त्यो). — b) K1 महति (for भवति). K3 मोहित; Dn2 मोहिताः. Cv as in text. — c) K1 मन्ये यया; K3 Cv मध्येन्यथा; K5 मध्ये वाथो; K6 मन्येन्यया (for मध्येऽन्यया). G1 यया जंतुः (for जरायां तु). — d) G3 दैन्यां (for सोऽन्यां). D7 रोचयति and om. मतिम्.

12 a) D4 स (for वा). B5 damaged. B2. 4 Dn D3. 5. 7 महाघोरं (for पुनर्घोरं). — b) K3 Ñ1 B3. 4 Dn2 D1–4 चापि (for वापि). — c) M2 लभते (for पुरुषो). G1 भेजे; Ca. d भोज (as in text). — d) G3 कुरुषे; M3–4 लभते (for कुरुते). Dn G2. 3 -वैकृतिं; D7 -वैकृति.

13 a) K2 मन्ये च पुरुषे राजन्. — b) K5 या या (for सा सा). G3 तथा तथा. — c) Ś1 G3 M भवत्यनित्या प्रज्ञा हि (Ś1 प्राज्ञत्वात्); Ś2 K1 भवत्यनित्यप्रज्ञात्वात्; K6 नवेत्यनित्यप्रज्ञत्वात्; B2. 3 Dn2 D1. 2 (before corr.). 3 भवत्यकृतधर्मत्वात्; B4 Dn1 D5 °कृतप्रज्ञत्वात्; D4. 7 °कृतबुद्धित्वात्; T G2 भवत्यनित्य(T1 °त्यं) प्रज्ञा हि; G1 भवत्यतीता प्रज्ञा हि. — d) K2 तस्येव. K5 om.; B3. 5 च (for न). B1 सा सा तस्यैव रोचते.

14 a) K2 अनिश्चित्य; K6 निश्चित्य न. Ś2 यथा प्राज्ञा; K3 यथा प्राज्ञं; D7 यथा प्राज्ञ; T1 तथा प्राज्ञ; T2 G1. 2 तदा प्राज्ञः; G3 महाप्राज्ञः; M1. 2 यदा प्राज्ञ (M2 °ज्ञः); M3. 4 यथाशक्ति (for यथाप्रज्ञं). — b) S स्वां (for यां). Ś2 अनुपश्यति; K6 साधु तिष्ठति. — c) K5 तस्याः; Ñ1 B2. 4 Dn D1–5 तया; D7 तथा (for तस्यां). K1 प्रकुर्वंते. K6 सर्वं (for भावं). — d) K3 तस्योद्योत-; K4. 6 तस्योद्वेग-; S (except M4) चास्योद्योग- (for तस्यो°). Ś2 (before corr.) -कारिभिः; K2 -कारिता; K6 -कारका (for -कारिका).

15 For 15–23 B5 is not collated. — a) K2 सर्वं हि; K3. 4. 6 सर्वस्मिन्; T G2 M2–4 सर्वात्मा; G1 सर्वोत्त्या; M1 सर्वार्थान् (for सर्वो हि). K3. 4. 6 पुरुषे. — b) S साधुरित्येव (for साध्वेतदिति). K1 निश्चिताः; K3. 4. 6 निश्चितं (for निश्चितः). — c) G2 क्रतुम् (for कर्तुम्). K6 प्रीतौ; S (except M1) प्रीतिं (for प्रीतो). — d) K1 कारणादिषु; M4 मारणा° (for मरणा°).

16 B5 not collated. — a) T G1. 2 M सर्वो (for सर्वे). K2 युक्तिं विन्याय; Ñ1 B1 मुक्तिं विज्ञाय; B3. 4 Dn1 D4. 7 युक्तिमाज्ञाय; Dn2 बुद्धिमाज्ञाय; D1. 2 युक्तमाज्ञाय; D3. 5 युक्तिमास्थाय; T युक्तां विज्ञाय (for युक्तिं विज्ञाय). K3. 4. 6 सर्वे युक्ति (K4 युक्तिं; K6 युक्तां) च विज्ञाय; K5 सर्वे युक्तिमविज्ञाय; G3 सर्वोपयुक्तिर्विज्ञाय. — b) K3 प्रज्ञा; D7 प्रज्ञाश्; M2 प्रजां (for प्रज्ञां). Ś1 damaged; K6 Ñ1 B1. 2 Dn D4. 5 T2 G2 M वापि (for चापि). K1. 3. 5 Dn2 T G2 M नरः; D1. 2 वराः (for नराः). G1 प्रज्ञया स्वकया नरः; G3 प्रज्ञयापि स्वकां नरः. — c) Ś1 ** तो; K1. 2 चेष्टंतो; K3 येष्टंते; Dn1 S चेष्टते (for चेष्टन्ते). K3 विविधां चेष्टाः; K5 Ñ1 B1–4 Dn2 D1–5. 7 T1 M2–4 विविधां चेष्टां; Dn1 विविधा चेष्टा. — d) Ñ1 चेष्टते; S चिंतयन् (for जानते).

17 B5 not collated. — a) K2 T1 उपयाते; K5 Dn1 T2 G2 M1. 2 उपयाता; G1 उपाहिता; G3 उपायाता (for उपजाता). K2 च व्यसने; K3 व्यसनजो; K6 व्यसनतो (for व्यसनजा). — b) K2 मया याद्य; K3 D5 येयमाद्य (for येयमद्य). K1 येयद्यमतिकर्मसु. — c) K6 D7 प्रवक्षामि. G3 M तां वः प्रकाशयिष्यामि. — d) K3 °विनाशनी; K4. 6 °शनीं; Dn1 °शिनी. S

C. 10. 131
B. 10. 3. 17
K. 10. 3. 17

युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ १७
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च ।
वर्णे वर्णे समाधत्त एकैकं गुणवत्तरम् ॥ १८
ब्राह्मणे दममव्यग्रं क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ १९
अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।
अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०
सोऽस्मि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते ।
मन्दभाग्यतयास्म्येतं क्षत्रधर्ममनु ष्ठितः ॥ २१
क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितम् ।
प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् ॥ २२
धारयित्वा धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३
सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
गन्तास्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महाद्युतेः ॥ २४
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।

सर्वेषां शोकनाशिनीं (T$_1$ M$_1$ °नाशनी; M$_2$ °नाशनीं).

18 K$_6$ om. 18; B$_5$ not collated. —^{a}) Ś$_2$ स्पृष्ट्वा; K$_3$ सृष्टा (for सृष्ट्वा). —^{b}) K$_2$ तासु कर्म (by transp.); S कर्म तासां (for कर्म तासु). D$_7$ विषाय च. —^{c}) K$_1$ वलवले (for वर्णे वर्णे). Ś$_2$ समादत्ते; K$_2$ B$_{2.3}$ Dn$_2$ D$_{3.5.7}$ समाधत्ते; K$_6$ S (except M$_1$) समाधाय (for समाधत्त). —^{d}) Ś K$_{1.5}$ B$_{1-4}$ Dn D$_{1-5.7}$ ह्येकैकं; K$_3$ त्यकैक- (for एकैकं). Ś K$_{1-3.5}$ Ñ$_1$ B$_{1-4}$ Dn D$_{1-5.7}$ गुणभाग्गुणं (K$_5$ °भक्तिकं; B$_1$ °भाग्गुणान्). K$_4$ ह्येत*कैकभाग्गुणं.

19 B$_5$ not collated. —^{a}) K$_{1.6}$ Dn$_2$ D$_4$ ब्रह्मणे (for ब्रा°). Ś$_1$ रूपमव्यग्रं; Ś$_2$ K$_{1.2.5}$ D$_{1.2}$ M$_{3.4}$ (orig. as in text) वेदमव्यग्रं; K$_{3.4.6}$ B$_1$ शममव्यग्रं; Ñ$_1$ दाममव्यग्रं; B$_2$ Dn$_2$ D$_{3.5}$ वेदमग्र्यं तु; B$_3$ वेदमत्यर्थं; B$_4$ Dn$_1$ D$_{4.7}$ दममग्र्यं तु (for दममव्यग्रं). —^{b}) K$_{3.4}$ तेजमुत्तमं. —^{c}) K$_{5.6}$ Dn$_2$ M$_1$ दाक्षं. K$_2$ वै वैश्य-; K$_6$ च वैश्ये (by transp.). Dn$_2$ शूद्रस्य (for शूद्रे च). —^{d}) K$_1$ सर्ववलानुकूलतां; Dn$_2$ सर्वं वर्णा°.

20 B$_5$ not collated. —^{a}) M$_1$ आदांतो. K$_1$ Dn$_2$ ब्रह्मणः. K$_1$ साध्वन्; G$_1$ साधुर् (for [ऽ]साधुर्). —^{b}) K$_2$ Dn M$_{3.4}$ निस्तेजः; D$_5$ निस्तेजा. S मृतः (M$_4$ मतः) (for [ऽ]धमः). —^{c}) Ś$_1$ अदाक्ष्यो; Ś$_2$ अदक्ष्यो (for अदक्षो). K$_2$ B$_3$ D$_{1.2.4}$ G$_1$ निंदितो; K$_4$ D$_3$ निंदते; Dn$_1$ निंदितो (for निन्द्यते). B$_4$ वैश्याः. —^{d}) K$_3$ शूद्रस्य (for शूद्रश्च). Ś$_1$ K$_1$ [अ]प्रतिकूल्यवान्; Ś$_2$ प्रतिकूल्यवान्.

21 B$_5$ not collated. —^{a}) K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ सोस्मिन्. K$_3$ जातं (for °तः). K$_2$ कुळे श्रेष्ठे; K$_3$ T$_1$ G$_3$ कुलश्रेष्ठे; K$_6$ कुले श्रेष्ठ; Dn$_1$ कुले श्रेष्ठो. —^{b}) D$_7$ om. (hapl.) from ब्राह्मणानां up to यदि (in 22^b). K$_{2.3}$ च पूजिते; D$_3$ सुपूजितं. S ब्राह्मणैरभि(G$_2$ °पि)पूजिते (G$_3$ °तः). —^{c}) M$_1$ मण्णभाग्यतया. Ś$_1$ त्वेवं; Ś$_2$ K$_1$ [अ]प्येतं; K$_{2-4}$ ह्येनं; K$_5$ [अ]प्येनं; K$_6$ ह्येत; B$_1$ [अ]स्म्येवं; T G$_{1.2}$ [अ]स्मीमं; G$_3$ [अ]स्मीदं; M$_{1.2}$ [अ]स्म्येकः; M$_{3.4}$ [अ]स्माकं (for [अ]स्म्येतं). —^{d}) K$_6$ क्षात्रं (for क्षत्र-). Ś$_2$ K$_1$ (before corr.) M$_4$ अनुष्ठितं. M$_3$ क्षत्रधर्मो ह्यनुष्ठितः.

22 B$_5$ not collated. Dn$_1$ om. 22^{ab}. D$_7$ om. up to यदि (in ^{b}) (cf. v. l. 21). —^{a}) Ś$_2$ क्षत्रधर्म-. K$_1$ विधित्वाहं. —^{b}) K$_{2.4.6}$ D$_3$ T G M$_{1.3.4}$ ब्राह्मणसंश्रितं (D$_3$ G$_2$ °तः); K$_3$ ब्राह्मणसंश्रियं; K$_5$ ब्राह्मणमिश्रितं; Ñ$_1$ ब्रह्मणि संस्थितः; B$_{1.4}$ Dn$_2$ ब्रा(Dn$_2$ ब्र-)ह्मण्यसंश्रितः; B$_{2.3}$ D$_{1.2}$ ब्राह्मण्यमाश्रितः; D$_5$ ब्राह्मणसंसदि; D$_7$ ब्राह्मण्यसंश्रुतः; M$_2$ ब्राह्मणसंज्ञितं (for ब्राह्मण्यसंश्रितम्). — D$_5$ om. (hapl.) 22^c–23^d. —^{c}) Ś$_2$ स्वकुर्यां सु-; K$_3$ प्रकुर्या सु-; D$_1$ (orig.) प्रकुर्यात्सु-; T G$_3$ M प्रकरिष्ये; G$_2$ प्रहरिष्ये (for प्रकुर्यां सु-). D$_7$ सुमहा- (for सुमहत्). K$_2$ प्रतिकुर्यामहं कर्म; G$_1$ प्रकरिष्ये न तत्कर्म. —^{d}) K$_2$ ममैतत्; M$_{2-4}$ न मे स्यात् (for न मे तत्). K$_1$ साध्वसंमतं.

23 B$_5$ not collated. D$_5$ om. 23 (cf. v. l. 22). —^{a}) K$_2$ B$_{2.4}$ Dn D$_1$ (orig. as in text).$_3$ धारयंश्च; D$_4$ धारयस्व (for धारयित्वा). K$_2$ धनुर्वेदं (for °र्दिव्यं). —^{b}) K$_{1.2.4}$ दिव्याण्यस्त्राणि. —^{c}) G$_3$ च मृतं (for निहतं). —^{d}) K$_6$ D$_{1.3}$ किं तु. Dn$_2$ वक्षामि. M$_1$ संसति (for °दि).

24 ^{a}) B$_1$ गमिष्यामि (for यथाकामं). —^{b}) K$_6$ क्षात्रधर्मम्. Ś$_2$ उपास्यतां; K$_2$ व्यपास्यतां; K$_6$ Ñ$_1$ उपाश्रितः; B$_3$ उपास्य च; S अवाप्य च (for उपास्य तम्). —^{c}) K$_4$ गतास्मि; Dn$_1$ गंतासि; S यास्यामि (for गन्तास्मि). D$_5$ पदवी. K$_4$ राजः. K$_4$ (marg.)

विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायमनेन च ॥ २५
तेषां निशि प्रसुप्तानां स्वस्थानां शिबिरे स्वके ।
अवस्कन्दं करिष्यामि शिबिरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६
तानवस्कन्द्य शिबिरे प्रेतभूतान्विचेतसः ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७
अद्य तान्सहितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्त इवानलः ।
निहत्य चैव पाञ्चालाञ्शान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ २८
पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ।
पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥ २९
अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च । C. 10. 135 B. 10. 3. 31 K. 10. 3. 31

यास्याम्यपचितिं राज्ञः. —^{d}) K2 चास्मि; S चैव (for चापि). Ś2 Ñ1 B3. 5 G1 M3. 4 महाद्युते; K3. 4 (m as in text). 6 B2. 4 Dn D1–5. 7 महात्मनः (for महाद्युतेः).

25 D7 corrupt. —^{a}) Ś2 स्वप्स्यति; Dn1 स्वप्सति; Dn2 स्वप्संति; D7 सुप्स्यंति. K2 पांचाळा (for पाञ्चाला). —^{b}) K4 (marg.) निश्चिता (for विश्वस्ता). K4 जितकासिनः; K5 °काशिना. —^{cd}) Ñ1 B1. 2 M1 विमुच्य (for विमुक्त-). Ś -युध्यकवचा; K1 Ñ1 -युद्ध-कवचा; K4. 6 -शस्त्रकवचा; B1. 2 -युग्यकवचान्; D3 -युज्यकवचा. B3 विरात्रे मुक्तकवचा; Dn2 विमुक्तयुग्मकं चाह (for ^{c}). Ca. d cite युग्यं. K3 समन्वितः (for °ताः). K4 (marg.) विमुक्तवाजिमातंगव्यायामेन श्र[श्र]मान्विताः; B5 damaged. —^{e}) K1 जिता सिताश्; K3 जिता सताश्; G1 ** मताश्; G3 जितवतां (for जिता मताश्). K2 जयं ज्ञात्वा मनश्चैषां; K5 Ñ1 B1–4 Dn D1–5. 7 जयं मत्वात्मनश्चैव. —^{f}) K2 व्यायामेन च कर्शिताः; K3–6 B Dn D2 (by corr.). 3–5. 7 M1. 3. 4 श्रांता व्यायामकर्शिताः (K4 °कर्शिता; K5 B1–4 D3. 5 °कर्षिताः; D7 °कार्षिताः); D1. 2 (before corr.) भ्रातरो व्यामकर्षिताः; G3 श्रांता ह्याप्यायनेन च; Cv शांता व्यायामेन च. — After 25, K2 ins.:

9* अद्य तान्सूदितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

26 B5 damaged for 26^{ab}. —^{a}) B1 प्रमत्तानां (for प्रसुप्तानां). —^{b}) K1 B1. 2 सुप्तानां; B3 Dn2 D3. 5 सुस्थानां; B4 स्वस्थानं; D5 (marg.) सुस्थानं; T G1. 2 स्वस्थाने (for स्वस्थानां). K6 कृते (for स्वके). —^{c}) G1 अवस्करं; Ca. d °स्कन्दं (as in text). — M3 om. 26^{d}–27^{c}. —^{d}) Ś1 शिबिरस्यास्य; K1 °स्यादि-; K2 °स्य तु; T G M2. 4 °स्याति-; M1 °स्यापि (for °स्याद्य). Ś1 दुष्कृतं; K2. 4. 6 पुष्कलं (K2 °ळं); K3 पुष्कालिः; K5 दुःकरं (for दुष्करम्).

27 M3 om. 27^{abc} (cf. v. l. 26). —^{a}) Ś1 अनवस्कंद्य; K3. 4 तानवस्कद्य; D7 तान्वस्कंद्य (for तानव°). K6 शिबिरात्; D7 M1. 2. 4 समरे (for शिबिरे). —^{b}) K2 T1 प्रेतभूता; K5 भूतप्रेतान्; Ñ1 B D1–3 प्रेतभूत- (for °भूतान्). T1 निचेतसः; T2 G अचेतसः (for विचे°). — Dn2 transp. 27^{c}–28^{b} and 28^{cdef}. —^{c}) M1 सोदयिष्यामि. D7 निक्रम्य. M4 निःशेषात्सूदयिष्यामि. — Ś2 K1–4. 6 B1 om. (hapl.) 27^{d}–28^{e}.

28 Ś2 K1–4. 6 B1 om. 28^{abc} (cf. v. l. 27). K5 om. 28^{abcd}. —^{b}) D7 पुरोगमात्. — Dn2 transp. 27^{c}–28^{b} and 28^{cdef}. —^{c}) M1 सोदयिष्यामि. —^{d}) Ś1 कक्ष्यं; B3 वृक्षं; D3 वनं; D7 कक्षा; T G क्षिप्रं (G1 °प्र-) (for कक्षं). D1 दीप; T1 दीप्तं (for दीप्त). K2 इवानळः; K4 इवानिलः; Dn1 हुतानलः; T1 दवानलः (for इवा°). —^{e}) K1 om. (hapl.) from पांचालान् up to सर्व (in 31^{a}). K5 निहत्यैवं च; D7 निहत्यैव च; S विनिहत्य च (for निहत्य चैव). —^{f}) T1 G3 लब्धास्म (for °स्मि). K2 चोत्तमां; K4 सत्तमः (for सत्तम).

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 28). S transp. 29^{ab} and 29^{cd}. —^{a}) K2 पांचालेथ; D5. 7 M1 पंचालेषु. Ñ1 B2 Dn2 D3 भविष्यामि (for चरिष्यामि). —^{b}) K2 सूदयंति न; D7 सूदयिष्येद्य; G1 सूदयन्नस्य; M1 सोदयन्नद्य (for सूद°). K6 यं युगे. K5 विक्रमन्वै पुनः पुनः. —^{c}) Ś2 संरुद्धः (for संक्रुद्धः). —^{d}) K2 S पशूनिव; D1 (*sup. lin.* as in text) पशुष्विह (for °ष्विव).

30 K1 om. 30 (cf. v. l. 28). D7 om. (hapl.) from पांचालान् up to सर्व (in 31^{a}). —^{a}) K5 अपि सर्वांस्तु; T1 अद्यालं सर्व- (for अद्याहं सर्व-). —^{b}) B1. 4 Dn1 D4 T2 G2 निकृत्य; T1 निकृष्य (for निहत्य). K2 वि- (for the first च). K2. 3 B4 Dn1 D4 T G2 निहत्य; B1 विकृत्य; Dn2 पिनित्य (for निकृत्य). — After 30^{ab}, K2 ins. (cf. 32^{cd}):

10* गमिष्याम्यथ पञ्चानां पदवीमद्य दुर्गमाम् ।

— G3 M om. 30^{cd}. —^{c}) Ś2 अर्पयिष्यामि; K3 उद्धरिष्यामि (for अर्दयि°). K2–4. 6 बाणौघैः; Ñ1 B Dn

C. 10. 135
B. 10. 3. 31
K. 10. 3. 31

अर्दयिष्यामि संक्रुद्धो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३०
अथाहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
प्रहृत्यैकैकशस्तेभ्यो भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१
दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२
अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।
विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३
अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि ।
खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४
अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

D3. 5 G1 संहृष्टो (for संक्रुद्धो). — d) Ś2 K5 Ñ1 Dn1 तदा (for तथा). — T G1. 2 ins. after 30: G3 M subst. for 30cd:

11* सूदयिष्यामि संहृष्टः पशूनिव पिनाकधृक् ।

— After the above, M4 *repeats* 29ab, 30ab and 11*.

31 a) K1 om. up to सर्वे (cf. v. l. 28). K2 -पांचालैः; K5 -पांचाल्यैः. — b) Ś2 G1 शरीरिणां (for °णीम्). — c) K5 D1. 2 प्रहत्य (for प्रहृत्य). Ñ1 B2 Dn2 तेषु (for तेभ्यो). T1 G3 M प्रहृत्यैकेन शस्त्रेण; T2 G1. 2 प्रहृत्यै(G2 °त्ये)कैकशस्त्रेण. — d) T2 G1 गवि-ष्यामि (for भवि°). G2 गविष्याम्यपिनाकधृक्. — After 31, G2 *repeats* 31ab.

32 G2 om. 32. — b) Ñ1 °वयोस्तथा. — c) K2 पांचालान्; D7 पंचालान्. T G1. 3 M Cv गमिष्यामि निशावेळां (M °वेलां; Cv °मेनां). — d) K3 मेद्य (for अद्य). Ś2 दुर्गमात्; K6 D7 दुर्गमं (for °माम्). — After 32, K6 (om. 33) reads (for the first time) 35, *repeating* it in its proper place.

33 K6 om. 33 (cf. v. l. 32). — a) K2 पांचाल-राजस्य; B1. 2 D7 पंचाल°. — c) Ś1 विरा*; K1 क्रूरेण; K3 तानाजौ; Ñ1 B4. 5 Dn D1-5. 7 नचिरात्; B1 शिबिरे; B2 (marg.; also as in text). 3 अचिरात् (for विरात्रे). Ś2 प्रपयिष्यामि; G1 प्रथमिष्यामि. — K3 om. 33d-34c.

34 K3 om. 34abc (cf. v. l. 33). — a) T G अथ (for अद्य). B1 D4. 7 पंचाल°. — b) K4. 6 दयितान्; M1 शयानान् (for शयितान्). K4 आत्मजाः; Dn2 नृभुजान् (for आत्मजान्). G3 अपि (for निशि); Ś2 K1 शयितान्नात्मजान्निशि; K2 शयितानांश्रया निशि; Dn1 संशयितात्मजा निशि; D7 शयितानां भुजान्निशि; T G1. 2 शयितानां शिरो (T2 सुखं) निशि. — c) D7 खद्गेन (sic) (for खड्गेन). T G M2-4 निशिताग्रेण. M1 शितधारेण (for निशितेनाजौ). K4. 6 ता(K6 ते)-नाजौ प्रमथिष्यामि. — d) G1 प्रथमिष्यामि. K3. 4. 6 ख-(K4 ख)ड्गेन निशि गौतम (K3 °मः); K5 मथिष्यामि शिरो बलात्. — After 34, K3 ins.:

12* विरात्रे प्रमथिष्यामि खड्गेन निशि गौतम ।

35 a) K2 पांचाल-; D7 पंचाल-. K3 -सेनानां; D7 -सेनां ता; T G1. 2 -पांडूनां (for -सेनां तां). — b) Dn2 निहत्यानि च; D7 निहत्यानिशि (for निहत्य निशि). — c) K2 भविष्यामि; T G2 सुखेनै(T2 °ने)व; M4 कृती चैव (for सुखी चैव). — d) K2 सुखी चैव; T1 गमिष्यामि (for भविष्यामि). K5 महामुने; S महा-यशाः (G1 °शः) (for महामते). — After 35, K2-4. 6 ins.:

13* श्रूयते जामदग्न्येन पितुर्वधममृष्यता ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ।

Colophon. — *Adhy. name:* Ś K5 D1. 2 द्रौणि-वाक्यं; K1 द्रोणवाक्यं; D3 द्रौणि; M2. 4 अश्वत्थाम-(M4 °म्नः)प्रतिवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K2. 3 Ñ1 Dn2 D3 T G 3 (as in text); B1 70; Dn1 M2-4 4; M1 69. — *Śloka no.:* K3 35 (as in text); K6 37.

४

कृप उवाच ।
दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
न त्वा वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १
अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३
आवाभ्यां सहितः शत्रूञ्श्वोऽसि हन्ता समागमे ।
विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४
शक्तस्त्वमसि विक्रान्तुं विश्रमस्व निशामिमाम् ।
चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५
विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६
न हि त्वा रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पावकिः ॥ ७
कृपेण सहितं यान्तं युक्तं च कृतवर्मणा । C 10.148 B. 10.4.8 K. 10.4.8

4

1 T_1 om. the ref. —^{a}) K_6 दिष्ट्या हि ते न कर्तव्ये. —^{b}) T G_2 बुद्धिर् (for मतिर्). K_3 अन्य ते; K_4 अद्युत; Dn_2 अच्युता (for अच्युत). —^{c}) K_3 ते (for न). N (except Ś) T G_2 M_1 त्वां; G_1 तु (for त्वा). K_2 शक्यो. —^{d}) K_2 °पाणिरिव; Dn_1 °पाणिपतिः (for °पाणिरपि). — After 1, $Ñ_1$ $B_{1-3.5}$ read 3^{cd}.

2 ^{a}) K_2 °यास्यामहे; K_3 °यास्यावहै (for °वहे). $K_{3.4.6}$ T G $M_{1.2}$ त्वां हि; $M_{3.4}$ त्वा हि (for त्वां तु). —^{c}) K_2 च विश्रम्य (for विश्रमस्व). —^{d}) K_1 °कवचधुजः; K_2 °कवचध्वजाः; K_4 °कवलध्वज.

3 Dn_2 transp. 3 and 4. —^{b}) D_7 कृतं वर्मा. — $Ñ_1$ $B_{1-3.5}$ read 3^{cd} after 1. —^{d}) D_7 om. from °थ up to पांचालान्स° (in 4^{d}). K_1 रथावस्थाय; Dn_1 T_2 रथमास्थाय; G_2 रथानास्थाय (for रथावा°). K_1 T_2 G M दंसितौ; K_3 दर्शितौ; T_1 दंशितं (for °तौ).

4 D_7 om. up to पांचालान्स (cf. v. l. 3). Dn_2 transp. 3 and 4. —^{a}) $Ś_1$ सहिताभ्यां च; K_5 सहितः सर्वान्. —^{b}) $Ś_2$ K_1 (marg.) श्वोभिगंता; K_2 अभिहंता; $K_{3.6}$ $B_{1-3.5}$ Dn $D_{1-3.5}$ G_1 $M_{1.3.4}$ श्वो निहंता; K_4 श्वोभिहंता; K_5 असि हंता; $Ñ_1$ सोसि गंता; G_3 श्वोधिगंता (for श्वोऽसि हन्ता). K_2 $Ñ_1$ समागतः ($Ñ_1$ °मः); G_3 महाहवे (for समागमे). —^{c}) $Ś_1$ M_2 श्रेष्ठः; $Ś_2$ K_2 श्रेष्ठं; K_5 $M_{3.4}$ श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठ). —^{d}) K_2 पांचाल्यं; K_4 पंचालान् (for पाञ्चा°). K_2 सपदानुगं.

5 ^{a}) D_2 (before corr.) विघ्नस् (for शक्तस्). G_3 त्वमपि. $Ś_2$ विक्रांतं; K_2 $Ñ_1$ B Dn D_{3-5} T G M_2 विक्रम्य; K_3 विक्रांतौ; K_5 D_2 विक्रांतो; $D_{1.7}$ विक्रांत; $M_{1.3.4}$ विश्रम्य (for विक्रान्तुं). —^{b}) Ś विश्राम्यस्व; K_2 विश्रम्याद्य; T G_2 विश्राम्याद्य; $G_{1.3}$ M विश्रमाद्य (for विश्रमस्व). — K_6 $M_{3.4}$ om. 5^{cd}. —^{c}) K_2 चरंतं; K_5 $D_{1.2.7}$ चिरं तु (D_7 नु) (for चिरं ते). D_7 जागृतस्तात. K_2 यांतं; K_3 यातं; K_4 जातं (for तात). Dn_2 विरतेनाग्रतस्तात; T $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ चिरं च ते जागरितं (G_3 °रित; $M_{1.2}$ °रतः); G_2 चिरंचंतं जाहरिता (corrupt); **Cv** चरं चरे जागरितं. —^{d}) $Ñ_1$ स्वपतश्च; Dn_2 स्वयं तावन्; **Cv** स्वप तात (for स्वप तावन्).

6 ^{a}) D_1 (*sup. lin.* as in text).$_{3.5}$ अश्रांतश्च; G_3 विक्रांतश्च (for विश्रान्तश्च). K_4 विनद्रश्च; K_5 om; Dn_2 विनिद्रस्तु (for °द्रश्च). —^{b}) K_5 स्वस्थचित्तं च; Dn °चित्तस्य (for °चित्तश्च). K_1 सानद; K_5 मानदं; B_1 मानदः (for °द). —^{c}) K_2 शिबिरे (for समरे). $D_{1.2}$ शूरान् (for शत्रून्). —^{d}) $Ś_1$ $Ñ_1$ Dn_1 $D_{4.7}$ T_2 वधिष्यामि ($D_{4.7}$ °मो) (for वधिष्यसि). K_6 श्वोभिहंता समागमे.

7 ^{a}) K_3 निहत्वा (for न हि त्वा). $Ś_1$ $K_{1.2.4-6}$ $Ñ_1$ B Dn D_{1-5} G_3 $M_{1.4}$ त्वां (for त्वा). $Ś_2$ $K_{2.5.6}$ $Ñ_1$ B_{2-5} Dn $D_{4.5}$ T_2 G M_2 श्रेष्ठं; B_1 श्रेष्ठां (for श्रेष्ठ). —^{b}) Dn_1 प्रगृह्यत (for °हीत-). K_5 $Ñ_1$ -शरायुधं; $B_{1.2.5}$ M_{2-4} -शरासनं (for -वरायुधम्). —^{c}) K_1 जेतुमत्सहते; K_3 येनुमुत्स°. $D_{1.2}$ (before corr.).$_{3.5.7}$ शश्वद् (for कश्चिद्). —^{d}) T_1 दिवि (for अपि). K_1 पावकिं; K_2 पावकी; B_4 D_1 (*sup.*

C. 10. 148 B. 10. 4. 8 K. 10. 4. 8 को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ८
ते वयं परिविश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९
तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १०
ते वयं सहितास्तात सर्वाञ्शत्रून्समागतान् ।
प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ।
विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥११
अहं च कृतवर्मा च प्रयान्तं त्वां नरोत्तम ।
अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापिनौ ।
रथिनं त्वरया यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ १२
स गत्वा शिबिरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३
कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् ॥ १४
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम् ।
दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५
मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ।

---

lin.). 2 (marg.). 3–5. 7 वासवः; D1 T1 पावकः; M1 वा पतिः (for पावकिः). Ñ1 अपि साक्षाच्छतक्रतुः.

8 a) K5 यातं. — b) Ś1 K2–6 B2. 4 Dn D3–5. 7 गुप्तं च; B3 युक्तस्य; S युक्तं वै (for युक्तं च). — c) K3 D7 कौ. K2. 4 द्रोणं; K3 द्रौणि; G3 M1 द्रोणिं (for द्रौणिं). Dn1 संरब्धो; S (except M1) संक्रुद्धं (for संरब्धं). — d) D7 देकराट्; Dn वेदराट् (for देवराट्).

9 a) Ś1 damaged. K5 विपरिश्रांता; Ñ1 सुपरि°; B2. 4. 5 Dn D3–5. 7 निशि वि° (for परिवि°). — c) K3. 4 च; K6 D4. 7 S तु (for वै). — d) K4 Dn1 D4. 7 T2 G3 M4 निहनिष्यामि (G3 °ष्यसि). D1. 2 हनिष्याम च (for निहनिष्याम). K1 (before corr.) शास्त्रवान्.

10 a) K1 दिव्यानि (for ह्यस्त्राणि). Ś2 दिव्याणि; K1 ह्यस्त्राणि; G1 सर्वाणि (for दिव्यानि). — c) T सात्वतेषु (for °तोऽपि). — d) Ś2 नित्ययुद्धे च.

11 a) G2 सहितायास्ता. — b) K6 प्रातः सर्वान्संमा°. — c) K4 प्रसह्यु. — d) D4 प्राप्स्यामि; G3 यास्यामि (for प्राप्स्याम). K1 (before corr.) पुष्कलान्; K2 T1 पुष्कळां. — e) Ś1 विश्रामस्व; Ś2 K2 विश्रम्यस्व; K1 विश्राम्यस्व; K4 विश्रमस्त; T1 G3 विक्रमस्व (for विश्रमस्व). K2 स्वमव्यग्रः; K4 त्वमद्यग्रः; T1 G2 M3. 4 त्वमव्यग्रं (M3. 4 °ग्र). — f) K1 सुपदेमां; K2 स्वपस्वेव; B3 स्वप चैवं; Dn2 स्वयं चेमां; D5. 7 स्वप चेमा; T1 वस चेमां; G2 वस तेमां; M2–4 स्वप चेह (for स्वप चेमां). K2. 3 निशासुखं; K6 निशां सुषं; B3 M2–4 निशामिमां.

12 b) Ś2 K6 B5 प्रयांतं त्वा; K1 M2–4 प्रयातं त्वां; K2 T G प्रभाते त्वां; Ñ1 त्वां श्रांतं तु; B1. 2 त्वामावां तु; B3 त्वां यांतं तु; B4 Dn D3–5 त्वां प्रयां(Dn1 °या)तं (for प्रयान्तं त्वां). Ś2 K1 Ñ1 B Dn D3. 5. 7 T2 नरोत्तमं (Ś2 °मः; D7 °मा). — c) K5 T1 अनुयास्याम. B3 रथिनौ (for सहितौ). — d) K3 धन्विनी; Ñ1 ताविमौ; T1 धन्विनं; M1 धन्विरौ (for धन्विनौ). Ś1 K1 परितापिनौ; K2. 3. 4. 6 Ñ1 B4 Dn2 D5. 7 परतापनौ (K3 °नी); B3 परवाहिनौं; M2 रथिनां वरौ (for परतापिनौ). — K5 om. 12ef. — e) D7 त्वरयामानं; S तरसा यांतं (for त्वरया यान्तं). K2 रथिनो निशि सुप्तास्तान्; K6 रथिनं त्वां वरायातं; — f) K1 Ñ1 B2. 4 Dn D3–5. 7 T1 रथमास्थाय. K2 रथानास्थाय (for रथावा°). K1 S (except T1) दंसितौ.

13 G2 *repeats* 13. — a) K2 गत्वा तु; K3 प्रतापा; K4 (marg.; also as in text) प्रताप्य; G2. 3 (both times) स हत्वा (for स गत्वा). D7 सिबिरं; M3. 4 शिबिरे. — D4 om. (hapl.) 13b–14a. Ñ1 B1. 2. 5 transp. 13b and 14b. — b) Ñ1 न मे (for नाम). K4 (m as in text). 5 विश्राम्य; B1. 2. 5 विश्रम्य (for विश्राव्य). B3 चात्मनः (for चाहवे). — d) K5 D1. 2 कदनं युध्यतां (by transp.). B3 युध्यता (for °तां).

14 D4 om. 14a (cf. v. l. 13). — a) K1 (*sup. lin.* as in text) हत्वा (for कृत्वा). M4 तु (for च). — Ñ1 B1. 2. 5 transp. 13b and 14b. — c) Dn1 विरमस्व. K2 इंद्रः; K4. 6 शक्तः; D7 सक्रः (for शक्रः). — d) K2 महारथान्.

15 b) K1 B1 Dn1 D7 पंचालानां; G3 पांडवानां (for पाञ्चालानां). D7 वरूथिनी. After नां, D7 *repeats* the portion from तेषां (in 14a) up to 14c.

न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १६
न चाहं समरे तात कृतवर्मा तथैव च ।
अनिर्जित्य रणे पाण्डून्व्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७
हत्वा च समरे क्षुद्रान्पाञ्चालान्पाण्डुभिः सह ।
निवर्तिष्यामहे सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८
सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमेव हि ।
सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।

अब्रवीन्मातुलं राजन्क्रोधादुद्वृत्य लोचने ॥ २०
आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।
अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१
तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ।
यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ॥ २२
किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन् ।
हृदयं निर्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ॥ २३
यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ।　C. 10. 165 B. 10. 4. 24 K. 10. 4. 25

— [d]) B2 शर्वो (for सर्व-). D1–3 T2 G1. 2 °सूनवः (for °सूदनः). G3 सर्वदा बलसूदनः.

16 [a]) D7 माया. K2 B1 Dn1 त्वं; G2 त्वा (for त्वां). K2. 3 सहितः (K3 °त). S (except T1 G3) संख्ये (for संख्ये). — [b]) K2 गुप्तश्च. K1 कृतकर्मणा. — [c]) K1 न सहेत; K6 न सहेति; B1. 2 नोत्सहेत (for न सहेत). K1 विभुं. — [d]) K2 D7 °पाणिरिव. K4 ध्रुवं (for स्वयम्).

17 [b]) Ś1 K2–4. 6 B4 Dn D1–5 न चैव हि (K2–4 B4 Dn1 ह); K1 तथैव ह; K5 च सात्वतः; B2 तथेव च; D7 -पि वै वाहा (sic) (for तथैव च). — [cd]) K1 पार्थान्; T1 पापान् (for पाण्डून्). K2 व्यपयास्यंति; K3 विपर्यास्याव; Dn2 न च यास्यामि; D1. 2 G1. 3 M2 व्यपयास्याम (G3 °मि); D3. 5 T G2 अपयास्याम (D3. 5 °व); M1 व्यपयाव (for व्यपयास्याव). Ñ1 अपयास्यामहे पांडून्विजित्य न हि कर्हिचित्; B1. 2 रणे पांडून-निर्जित्य व्यपयास्यावहे क्वचित्; B3. 5 अपयास्यावहे पांडून-निर्जित्य हि कर्हिचित्.

18 [a]) K2 वा (for च). Ś2 K3–6 B1. 2. 4. 5 Dn2 D1–5 G3 क्रुद्धान् (for क्षुद्रान्). D1 पांचालैः. K2 B3 Dn1 पांडवैः सह; T G1. 2 सह पांडवैः; G3 M सह पांडुभिः (for पाण्डुभिः सह). — [c]) K4 निवर्तिष्यामहे; G1 निवर्तिष्यावहे. — [d]) B4 गता (for हता). M1 स्वर्गमाप्नुमः (for स्वर्गगा वयम्). K3. 4. 6 ह(K6 हि)तामित्रा रणात्स्वयं; K4 (marg.) हता वा स्वर्गवेगा वयं वा.

19 [a]) Dn1 T G सर्वोपाय- (Dn1 °या) (for °पायैः). D7 सहायैस्ते; G3 सहायांस्ते. — [b]) D3 प्रभग्ने (for प्रभाते). K2 एव ह; K3. 4. 6 Ñ1 B3. 5 एव तु; B1. 2 एव च; B4 Dn D1–5. 7 S आहवे (for एव हि). — [c]) G3 समेत्य तं (for सत्यमेतन्). — [d]) K6 प्रब्रवीम.

20 [a]) K1 उक्त्वा (for उक्तस्). — [b]) D3 मातुलेनाहृतं वचः. — [d]) Ś1 K5 लोचनः (for लोचने). Ś2 T1 M4 क्रोधादुद्वृत्तलोचनः; K1 क्रोधासुद्वृतलोचनः; K3.4 (marg.) क्रोधादु(K3 °धा उ)त्फुल्ललोचन (K4 °ने); K4 क्रोधादुद्धृत्य लोचने; Ñ1 B Dn D1–5 क्रोधसंरक्तलोचनः.

21 Before 21, G3 reads अश्वत्थामा. — [a]) Ś1 तु नो (for कुतो). Dn1 नित्यं (for निद्रा). — [b]) K3. 6 S (except G3 M1) वा (for च). Dn1 नरस्यामर्षितां वचः. — [c]) Ś1 अर्थं. B3 चिंतयता. B1–3. 5 वापि (for चापि). — [d]) M2 वै (for वा).

22 [a]) K2–4. 6 M तदिदं मयि संप्राप्तं; G3 इदं मयानुसंप्राप्तं. — [b]) K4 पश्यसेद्य; K6 पश्य मे तच्; G3 M पश्यताद्य (for पश्य मेऽद्य). Dn1 यचमेचचतुष्टये (sic). — [c]) Ś1 damaged; K2. 4 यश्च भागश्; K3 यस्य भाग्य-; K6 स्वभागश्च; Ñ1 B1 (marg.; also as in text). 5 Dn2 D1 (before corr. as in text). 3. 5 पश्य (Ñ1 अस्य) भागश्; M1 यस्य भोगश् (for यस्य भागश्). D1. 2 [s]पि; S वै (for मे). — [d]) T2 सुप्तिम्; G3 सुप्तम् (for स्वप्नम्). K6 अह्ना न (for अह्नाय).

23 [a]) Ś2 को (for किं). — [b]) K2. 3. 4 (m as in text). 6 वधसमं भवेत्; T1 वधमनुस्मर (for °रन्). — [c]) Ś2 G3 M2 निर्दयं; K1 (by corr.) दीर्यते; K4. 6 M1. 3. 4 निर्दहद्; T G2 निहृतं; G1 निहितं (for निर्दहन्). Ś2 ह्यन्मे; K1 (by corr.). 2–6 B3 S यन्मे; K2. 3 शोकः also (for मेऽद्य). B1. 2 Dn1 हृदयं दह्यमानं मे (Dn1 °यं निर्दहंत्यद्य). — [d]) K1 राज्याहानि; K6 रात्र्यहनि; M1 रात्र्यहानि (for रात्र्यहानि). K4 G1 निशाम्यति; K6 *शाम्यति; B5 विशां पते (for न शाम्यति). K2. 3 रात्र्यहानि (K3 रात्र्याह्नि) शाम्यति.

C. 10. 165 B. 10. 4. 25 K. 10. 4. 25 प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २४
कथं हि मादृशो लोके मुहूर्तमपि जीवति ।
द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५
धृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे ।
स मे पितृवधाद्वध्यः पाञ्चाला ये च संगताः ॥ २६
विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः ।
स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहेत् ॥ २७
कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् ।
नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८
यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ।
शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २९
वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३०
न चास्मि शक्यः संयन्तुमस्मात्कार्यात्कथंचन ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्यो मां कार्यान्निवर्तयेत् ।

---

24 G$_1$ om. 24–25. — ^{a}) K$_6$ तथा. K$_{3.4}$ निहितः (for निहतः). — ^{b}) K$_3$ विशेषितः; G$_3$ विचेतनः (for विशेषतः). — ^{c}) K$_{2.4.6}$ मे; D$_7$ तत् (for ते). Ś$_2$ K$_3$ T G$_2$ सर्वें (for सर्वं). — ^{d}) B$_1$ मम (for मे).

25 G$_1$ om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) D$_4$ om. हि. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{5.6}$ D$_4$ द्रोणो हतेपि; Ś$_2$ K$_{1-4}$ B$_5$ D$_5$ द्रोणे हतेपि (B$_5$ °ते तु; D$_5$ °तेति); T G (G$_1$ om.) द्रोण-हंतेति; M द्रोणं घ्नतेति (for द्रोणो हतेति). Ś$_1$ M$_{2-4}$ यद्वाचं; K$_5$ पांचालान्; G$_2$ यद्वापः (for °चः). — ^{d}) K$_4$ पंचालानां; G$_3$ पांचालात्तत् (for पाञ्चालानां). K$_5$ जीवतः संशृणोम्यतः.

26 ^{a}) B$_3$ अहं नाजौ; Dn$_1$ अहं त्वाजौ; D$_{3.5}$ अहत्वा तु (for अहत्वाजौ). — ^{b}) K$_6$ जीवितम्. — ^{c}) K$_5$ D$_{1.2}$ अहो (for स मे). K$_5$ Ñ$_1$ B$_{1.2.4}$ Dn D$_{1-5.7}$ पितुर्वधाद्. K$_5$ B$_{1.2.4}$ D$_{1-3}$ वध्याः (for वध्यः). — ^{d}) K$_{1.3.4}$ Dn$_1$ D$_{1.2.5}$ पंचाला; D$_7$ G$_1$ पांचालो (for °ला). K$_2$ M$_1$ ये समागताः; K$_3$ ये च संमताः; K$_5$ येपि संगताः; D$_{1.2}$ पंच संगताः; D$_3$ ये च संज्ञिताः; D$_7$ ये च संगतः.

27 ^{a}) Ś$_1$ विलेपो. K$_6$ भग्नसच्छस्व (sic); B$_1$ D$_4$ °शक्थस्य. — Dn$_1$ om. (hapl.) 27^b–28^c. — ^{b}) Ś$_2$ (marg.) Ñ$_1$ ममाग्रतः; B$_5$ मयाग्रतः; D$_7$ मया स्तुतः (for मया श्रुतः). — Ś$_2$ reads 27^c–28^b on marg. — ^{c}) K$_1$ (by corr.) स चाद्य (for स पुनर्). — K$_6$ om. (hapl.) 27^d–28^c. — ^{d}) D$_7$ न निर्दहत्; G$_3$ पुनर्दहेत्.

28 K$_6$ Dn$_1$ om. 28^{abc}; Ś$_2$ reads 28^{ab} on marg. (cf. v. l. 27). — ^{a}) D$_1$ ह्यकरणस्यापि; T G$_2$ ना-करुण°. — ^{b}) Ś$_2$ अश्रुणा व्रजेत्; K$_1$ अस्तु नाव्रजेत्; K$_2$ अश्रु नो व्रजेत्; Ñ$_1$ अश्रु न व्रजेत्; D$_3$ अश्रु ना-स्पृशेत्; T G आस्रमास्र (T$_1$ °श्र)वेत्; M नास्रमा-व्रजेत् (for अश्रु नाव्रजेत्). — ^{c}) B$_1$ भग्नशक्थस्य; T$_2$ G$_2$ भिन्नसक्थस्य. — ^{d}) K$_1$ तद्वद् (for तादृग्). K$_4$ (m as in text) तादृग्विधं वचः; D$_{1.2}$ [ई]दृग्वचनं पुनः; M$_{2-4}$ वाचश्च तादृशाः (for तादृग्वचः पुनः).

29 ^{a}) Dn$_1$ यच्चायं; T G$_{1.2}$ अयं च (for यश्चायं). D$_7$ मित्रपक्षे. Ñ$_1$ B$_1$ वै (for मे). — ^{b}) K$_3$ [अ]निर्जितः; G$_2$ निर्जितं (for निर्जितः). — ^{c}) Ś$_2$ K$_{1-4.6}$ वर्धयत्येव (for °त्येष). K$_5$ शोको मे वर्धतामेष. — ^{d}) Dn$_1$ °वेगम् (for °वेग). B$_5$ D$_7$ इवार्णवः. — ^{e}) K$_3$ एकाग्रामनसस्; Ñ$_1$ नैकाग्रं मनसस्; S अनेकाग्रस्य मे (for एकाग्रमनसो). K$_{2-4.6}$ Ñ$_1$ T G$_{2.3}$ M$_1$ तस्य; G$_1$ कस्य; M$_{2-4}$ शोकैः (for मेऽद्य). — ^{f}) Dn$_1$ निद्रां.

30 ^{a}) Dn$_2$ वासुदेवो- (for °देवा-). B$_3$ Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ च (for हि). — ^{b}) Ś$_1$ तावहं; Dn$_2$ तान्हत्वा (for तानहं). Ś$_1$ K$_1$ (before corr.) परिरक्षिता; Ñ$_1$ परिवर्जितान् (for °रक्षितान्). — ^{c}) Ś$_1$ अविषह्यतमौ; B$_{4.5}$ D$_7$ अविसह्यतमान्. — ^{d}) T$_1$ महेंद्रादपि (for °न्द्रेणापि). K$_{3.6}$ मातुलं; Dn$_2$ D$_{3.5}$ सत्तम (D$_3$ °मः) (for मातुल).

31 ^{a}) Ś$_2$ K$_1$ B$_2$ Dn$_2$ D$_1$ (before corr. as in text)$_{.3.5}$ चापि; K$_{3.4}$ वास्मि; Dn$_1$ चास्ति (for चास्मि). Ś$_2$ K$_1$ Ñ$_1$ B Dn D$_1$ (by corr.)$_{.3.4.7}$ G$_{1.3}$ M$_{1.2}$ शक्तः; D$_1$ (before corr.) शक्ये; D$_5$ सक्तः (for शक्यः). K$_1$ संयांतुम्; D$_5$ स्वं यंतुम् (for संयन्तुम्). — ^{b}) K$_2$ यस्मात्; T$_1$ अस्मत्- (for अस्मात्). Ñ$_1$ B (B$_5$ damaged) Dn D$_{3-5.7}$ कोपमेतं समुत्थितं. — Ś$_2$ om. 31^{cd}. — ^{c}) Ñ$_1$ B$_4$ Dn D$_{4.5.7}$ तं न; B$_{1.2}$ न च; G$_3$ न तु (for न तं). T$_1$ G$_3$ M$_{1.2}$ मां (for ऽस्मिन्). — ^{d}) D$_4$ मे; S [ऽ]स्मात् (for मां). Ñ$_1$ B (B$_5$ damaged) Dn D$_{3.5.7}$ कोपान्; D$_4$ कोपं (for कार्यान्). K$_1$ निवारयेत्; S विचालयेत् (for निवर्तयेत्). — ^{e}) Dn$_2$ तथैव (for इति मे). — ^{f})

इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१
वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः ।
पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२
अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।
शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ १
तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षति ।
न च किंचन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ २
शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः । C. 10. 180 B. 10. 5. 5 K. 10. 5. 5

$K_{2-4.6}$ $B_{2.3}$ Dn_1 $D_{3.5}$ मम (for च मे). G_3 एष सानुमता च मे.

32 $\tilde{N}_1$ om. (hapl.) 32. —[a]) $\acute{S}_1$ $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{3.5}$ वातिकैः; B_1 वार्तिकेः; Dn_2 वालिशैः; D_7 वार्तिकौ; S वादिकैः (for वार्त्तिकैः). —[b]) K_3 पराभवं. —[c]) $\acute{S}_2$ स (for च). —[d]) K_1 दहते च.

33 [a]) $\acute{S}_1$ K_1 श्रुत्वा (for कृत्वा). Dn_1 अवहंतु कदा नत्वा (sic). —[b]) $K_{2-4.6}$ अत्र; Dn_1 मम (for अद्य). $\acute{S}_1$ (orig.) संयुगे; D_7 सौहिके (for सौप्तिके). —[c]) K_1 Dn_2 D_7 G_3 विश्रामिता; K_3 मिश्रमिता; K_6 विश्रमता; Dn_1 विश्वसिता; G_1 विमिश्रिता; M_1 विश्रमितश्च (for विश्रमिता). —[d]) $\acute{S}_2$ $K_{1.5}$ B_3 Dn_2 $D_{4.7}$ T_1 सुप्ता च; K_6 सुप्तवद्; G_3 सुप्तश्च (for स्वप्ता च). K_3 विगतज्वराः (for °ज्वरः).

Colophon. —*Major parvan:* M_1 शल्य. —*Adhy. name:* Ś K_5 $D_{1.2}$ द्रौण्यमर्षः ($\acute{S}_2$ °र्षं); K_1 द्रौणिकोपः; $M_{2.4}$ कृपाश्वत्थामसंवादः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): $\acute{S}_2$ (erroneously) 2; $\tilde{N}_1$ Dn_2 D_2 (marg.) T G 4 (as in text); B_1 71; Dn_1 M_{2-4} 5; M_1 70. —*Śloka no.:* K_3 34; K_6 72.

5

1 T_1 om. the ref. —[a]) K_3 शुश्रूषुमपि; K_4 शुश्रुषुरपि; K_6 सुश्रूषुरपि; T_1 अशिश्रूषसु; T_2 G M अशु(G_3 °शि)श्रूषुर्हि (T_2 °षुश्च; G_2 °षुः सु) (for शुश्रूषुरपि). —[c]) K_6 नाहं; $\tilde{N}_1$ न नि (for नालं). D_5 वेदयितौ. $K_{2-4.6}$ D_4 शक्तो; T G क्रुद्धो (for कृत्स्नौ). —[d]) K_1 D_7 मति.

2 $\tilde{N}_1$ B_3 *repeat* 2 after 14*. —[a]) Dn_1 तथैव तान्न; $M_{1.2}$ तथात्मनैव; $M_{3.4}$ दीनात्मा नैव (for तथैव तावन्). —[b]) M_1 नु (for न). K_4 शक्षति; K_5 B_1 $D_{3.5}$ शिक्ष्यते; K_6 शिष्यति; $B_{2.4}$ Dn_2 D_7 शिक्षते; B_3 शिक्ष्यति; D_4 सिक्षते (for शिक्षति). —[c]) $\tilde{N}_1$ B_3 (both first time) न च किंचिच्च (B_3 किंचिन); $\tilde{N}_1$ (second time) S न कथंचन (for न च किंचन). —[d]) D_3 °निश्चये (for °यम्). — After 2, K_5 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5.7}$ G_3 ins.:

14* चिरं ह्यपि जडः शूरः पण्डितं पर्युपास्य ह ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वी सूपरसानिव ।
मुहूर्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्युपास्य ह ।
क्षिप्रं धर्मान्विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ।

[G_3 transp. lines 1–2 and 3–4. —(L. 1) Dn_1 यदुः (for जडः). G_3 क्रूरः (for शूरः). K_5 $D_{4.7}$ G_3 हि; B_3 च (for ह). $\tilde{N}_1$ पर्युपासते. —K_5 reads lines 2 and 3 on marg. —(L. 2) D_7 क्षिप्रं; G_3 न च (for न स). G_3 धर्मं. Dn_1 देवी; G_3 दुर्वी (for दर्वी). B_5 सूपरसानिति; Dn सुपरसानि च. —After line 2, D_7 *repeats* st. 1, 2 and first two lines of 14*. —(L. 3) B_1 च; B_3 तु; G_3 तत् (for तं). G_3 प्रज्ञः. $B_{1.3.4}$ Dn_1 G_3 ह (for हि). —(L. 4) $B_{1.3}$ G_3 क्षिप्रं धर्मं; Dn_2 क्षिप्रधर्मा (for क्षिप्रं धर्मान्). G_3 पाक° (for सूप°). D_7 जिज्ञासुः परमानिव (for the post. half).]

After the above, $\tilde{N}_1$ B_3 *repeat* st. 2.

C. 10. 180 B. 10. 5. 5 K. 10. 5. 5 जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत् ॥ ३
अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ९
ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः ।
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

---

3 a) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव; K3 शुश्रूषेस्त्वेव; K4 शुश्रुषुस्त्वेव; B1. 2 तथैव तावन्; D5 शुश्रूषुश्चैव; G3 शिश्रूपुस्त्वेव. — c) Ñ1 आश्रमान्; Dn1 आगतान्; M3 आगमात् (for °मान्). — d) M1 ग्राह्यांश्. D4. 7 न च (for च न). K6 विरोधये; D3 निरोधयेत् (for वि°).

4 a) K1 अरेर्यस्; K4 आनयस्; K6 D5 G3 M2–4 अनयस्; Dn1 अयनस्; T1 विनयस् (for अनेयस्). K1 तुवमानी; K3 त्वयमानी; D5 त्ववमाता; S त्वतिमानी (for त्वव°). Ca. d cite अवमानी (as in text). K6 S च (for यो). — b) K4. 6 D7 °पुरुषः. — c) Ś1 K1. 2. 5 D1. 2. 4 T2 G2. 3 M दृष्टम्; B5 स सम्-; D7 हिष्ट्यम्; G1 दुष्टम् (for दिष्टम्). D4 कल्यानं. — d) Ś K1. 5 B3 T1 -पातकं; M2 -पावकं (for -पापकम्).

5 K4 om. (hapl.) 5^{a}–7^{b}. — a) Ś K1. 5 नाथवंतं च; Ñ1 B1. 2 D5 नार्थवंतं तु (Ñ1 °वंतस्तु); B4. 5 Dn1 T1 M नाथवंतस्तु (B4. 5 Dn1 °श्च) (for नाथवन्तं तु). **C**a cites तथावंतं; **C**d नाथवन्तं (as in text). **C**v सुहृदं. — b) K1 प्रतिषेदंति; M1 **C**v °षेधति. Ś1. 2 (marg.) K1 पातकं; Ś2 Ñ1 G M1. 3. 4 पापकात्; K2. 3 Dn1 M2 पापकान्; K6 D4. 7 T1 पातकान् (for °कात्). — c) K2. 3. 6 Ñ1 B1. 2 S च (for तु). D5 लक्ष्मीवान्; **C**v लक्ष्मीवान् (as in text). — d) B1–3. 5 G3 कदाचन; M3. 4 कथंचन (for निवर्तते). Ñ1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न.

6 K4 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) K1 ह्युश्चवचैर्; K3 ह्युच्चवचैर्; D4. 7 [अ]त्युच्चा° (for ह्युच्चा°). T G2 सर्गैः; G1 M वर्गैः (for वाक्यैः). — b) Ś2 क्षिप्तं चित्तो; K1 क्षिप्तं चित्तं; K6 क्षिप्रवित्तो; D7 T2 G2 क्षिप्रचित्तो; G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो). K5 D1. 2 [ऽ]भिगम्यते (for नियम्यते). — c) G3 तदैव. T1 G1 M3. 4 सुहृदां (for °दा). Ś2 शंक्यो; **C**a. d शक्यो (as in text). — d) Ś1 K1 नाशक्यस्; Ś2 न शंक्यस्; Ñ1 नमन्युस्; T G1. 2 त्वशक्यस्; G3 सत्वशस्; M ह्यशक्यस् (for नशक्यस्). D1. 2 त्वथ (for त्वव-). D7 T1 -शीदति (for -सीदति).

7 K4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — a) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञं; K2. 3 सुहृदः शक्यं; K5 सुहृदाशक्यं; K6 सुहृदः शक्यो; B1. 3 सुहृदः प्राज्ञं; Dn1 सुहृदं प्रासं; D1 (before corr.) सुहृदा प्रोक्तः; D7 सुहृदं प्राज्ञ; S सुहृदो (M1 °दौ) प्राज्ञान् (for सुहृदं प्राज्ञं). — b) S कुर्वाणान् (for °णं). K1 B3 पातकं. — c) K1 प्राज्ञः; Ñ1 T1 प्रज्ञाः (for प्राज्ञाः). K1 संप्रतिषेदंते; K3. 5 B4. 5 Dn D1 (sup. lin.; also as in text). 3–5. 7 °षेधंति; K6 °खेधंते; B1 °सेधंते (for °षेधन्ते). — d) M1 यथा शक्तिः.

8 a) Ś1 K1 स कल्याण-; Dn1 संकल्पासो; T G स कल्याणं (for स कल्याणे). Ś2 K1. 5 B4 Dn D1–5. 7 S मनः (for मतिं). M2 कृत्स्नं (for कृत्वा). — c) Ś1 K1 कुरुषे; Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे). B4 Dn1 सर्वं (for तात). — d) K4 T2 G2 तप्स्यसे. K5 न पश्चात्त्वं प्रतप्यसे.

9 a) D4 वधं. — c) K6 तथैव न्यस्य; B4 Dn1 D3–5 तथैवापास्त°; Dn2 तथैवान्यस्त°. — d) D7 त्रिमुक्तं (for °क्त-). K3 °ताजिनां (for °वाजिनाम्).

10 Ś1 K1 om. 10. — a) Ś2 तथास्मीति; K4 तवास्मिति; M तवास्मे (M1 °स्मे) ति; M3 (by corr.) तव स्मेति (for तवास्मीति). — b) B1 सरणागताः; M4 शरणं गताः (for शरणा°). Ś2 °गतः. — c) K6 वियुक्त- (for विमुक्त-). B1 -मूर्धया. — d) K5. 6 वापि; B1 चान्ये (for चापि). Ś2 K3 हतवाहनः; K6 हितवाहनाः; B3 हतबांधवाः.

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १२
सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥१३
त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १४
असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५

अश्वत्थामोवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशास्मीह मातुल ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १७
कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
तथा शांतनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१ C. 10. 198 B. 10. 5. 23 K. 10. 5. 23

11 ^{a}) Ś$_{2}$ सुप्स्यंति; D$_{2}$ (by corr.) स्वपंति (for स्वप्स्यन्ति). K$_{3}$ पांचालां. —^{b}) Dn$_{1}$ °कवचान्. Ñ$_{1}$ B$_{4.5}$ T G M$_{2-4}$ प्रभो; B$_{2}$ विभोः; M$_{1}$ तथा (for विभो). —^{c}) K$_{3}$ D$_{5}$ रजनी. Dn$_{1}$ सर्वा. —^{d}) K$_{1}$ प्रीता (for प्रेता).

12 ^{a}) Ñ$_{1}$ G$_{3}$ यश्चैषां. K$_{1}$ G$_{1}$ तदवस्थानं (for °स्थानां). —^{b}) K$_{1}$ T$_{2}$ G$_{1.2}$ द्रुह्यते; K$_{6}$ युध्येत; T$_{1}$ ह्यते; G$_{3}$ द्रुहेत (for द्रुह्येत). G$_{2}$ पुरुषात्मजः. —^{c}) D$_{7}$ सं- (for स). M$_{1}$ मज्जे (for °ज्जेद्). —^{d}) K$_{3}$ अगाधि.

13 ^{a}) K$_{2-4.6}$ सर्वार्थविदुषां; D$_{7}$ सार्वास्त्रविदुषा. —^{b}) D$_{1.2}$ ज्येष्ठस्; M$_{4}$ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्). K$_{1}$ संमतः; Ñ$_{1}$ विद्रुषः (for विश्रुतः). —^{c}) D$_{5}$ तव (for न च). M$_{3.4}$ काले (for लोके). —^{d}) K$_{4}$ सु*क्ष्ममपि. K$_{6}$ सु*क्ष्म*पि.

14 ^{a}) K$_{3}$ °संकाशे. —^{b}) Ñ$_{1}$ प्रभाते; B$_{1.3.5}$ M$_{3.4}$ प्रभात (for श्वोभूत). —^{c}) M$_{1}$ प्रकाशः. K$_{1}$ यदि (for सर्व-). —^{d}) Ś$_{1}$ शात्रवं. K$_{1}$ प्रणेता यदि शास्त्रवं (sic).

15 ^{b}) K$_{3}$ विगर्हिताः. — Ñ$_{1}$ om. 15^{cd}. —^{c}) **C**a शुक्लं; **C**d शुक्ले (as in text). K$_{6}$ द्यस्तं (for न्यस्तं).

16 ^{a}) = 6. 33. 3^{a}. K$_{5}$ सत्यमेतद्; Ñ$_{1}$ B Dn D$_{1-5.7}$ G$_{1}$ एवमेव (for °मेतद्). K$_{1-3}$ यथार्थत्वम्; G$_{3}$ M$_{2-4}$ यथा त्वं माम्; M$_{1}$ यथार्थं माम् (for यथात्थ त्वम्). —^{b}) K$_{1.5}$ अनुशासीह; K$_{2.3.4}$ (marg.) अनुशास्योस्मि; K$_{4.6}$ अनुशास्ता (K$_{4}$ °स्तो) हि; D$_{7}$ मनुशीह (sic); T G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ अनुशासासि; G$_{1}$ अनुशंसासि; M$_{1}$ अनुशोचसि (for अनुशास्मीह). K$_{3}$ मातुलः. Ñ$_{1}$ B Dn D$_{1-5}$ मातुलेह न संशयः. —^{c}) S (except G$_{1}$) तैश्च (for तैस्तु). K$_{2.3.4}$ (m as in text).$_{6}$ धर्ममयः (K$_{3}$ °यं) (for पूर्वमयं). D$_{1}$ (before corr.) हेतुः (for सेतुः). —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ शतशो; S समंताद् (for शतधा). T G$_{2}$ विह्वलः कृतः; G$_{3}$ विमलीकृतं (for विदलीकृतः).

17 ^{a}) K$_{3}$ D$_{7}$ प्रत्यक्ष-. —^{b}) Ñ$_{1}$ M$_{2}$ भवतश् (for भवतां). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ अपि (for चापि). —^{cd}) = 32^{cd}. Dn$_{1}$ न्यस्तशस्त्रौ.

18 ^{a}) Dn$_{1}$ G$_{2.3}$ M$_{4}$ कर्णस्य (for कर्णश्च). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ पतित(K$_{3}$ °ता)श् (for पतिते). D$_{4}$ कर्णस्य रथचक्रेस्य. —^{b}) D$_{4}$ पतिते; T$_{1}$ G$_{3}$ M उत्थास्यन् (G$_{3}$ °द्); T$_{2}$ उत्थाप्य (for रथस्य). K$_{4}$ वर. —^{c}) K$_{2-4}$ S उत्तम- (for उत्तमे). K$_{2-6}$ B$_{2-5}$ Dn$_{2}$ D$_{3-5.7}$ मग्नो; Ñ$_{1}$ प्राप्ते; B$_{1}$ सन्वो; D$_{1.2}$ (both before corr.) -नासौ; S सक्तो (for सन्नो). —^{d}) K$_{1.5}$ D$_{4}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ M$_{1}$ गांडीवधन्विना; K$_{4}$ गांजीवधन्वना.

19 Ś K$_{1.6}$ om. (hapl.) 19; K$_{5}$ reads it on marg. —^{c}) K$_{4}$ D$_{7}$ शिषंडिनं. —^{d}) K$_{4}$ गांजिवधन्वना; K$_{5}$ D$_{4}$ T$_{1}$ M$_{4}$ गांडीवधन्विना.

20 ^{a}) K$_{3}$ G$_{2}$ महेष्वासास; K$_{6}$ महाप्राज्ञ (for महेष्वासस्). —^{b}) K$_{1}$ प्रयगतो; K$_{2-4.6}$ G$_{2}$ प्रायं गतो; K$_{5}$ D$_{1.2.7}$ प्रायोगतो; G$_{1}$ प्रहरतो (for प्रायगतो). —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ अधर्मेण निपातितः (= 21^{d}).

C. 10. 199
B. 10. 5. 24
K. 10. 5. 24

एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २२
विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ २३
एवमधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
तानेवं भिन्नमर्यादान्किं भवान्न विगर्हति ॥ २४
पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
कामं कीटः पतंगो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २५
त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २६
न स जातः पुमाँल्लोके कश्चिन्न च भविष्यति ।
यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २७

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
एकान्ते योजयित्वाश्वान्प्रायादभिमुखः परान् ॥ २८
तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ ।
किमयं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् २९
एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।

---

21 Ś2 D3 om. (hapl.) 21. —^{a}) G3 तु (for च). —^{b}) D7 समेद्य. Ś1 damaged; B4 Dn D5. 7 रणे (for मृधे). —^{c}) D7 पश्यतो. —^{d}) T1 स (for नि-). K5 युधि तेनैव पातितः.

22 K6 om. (hapl.) 22. —^{a}) Ñ1 बहुशस् (for बहुभिस्). —^{b}) B1 M2 महारथः (for °रथैः). —^{c}) D4 नरव्याघ्र. —^{d}) K3 भीमसेने निपातितः.

23 ^{a}) K1. 6 भग्नसक्तस्य; B1. 5 °शक्थस्य. —^{b}) K2. 3. 4 (m as in text). 6 योयं (for यो मे). D3 राज- (for राज्ञः). M1 प्रतिश्रुतः. —^{c}) Ś1 B D1. 4. 5 वातिकानां; K4 चार्तिकानां; K6 Ñ1 Dn वार्तिकाणां; B4 वातिकाणां; D3 कांतकानां; S वादिकानां (for वार्त्तिकानां). D7 कथयतो. —^{d}) K2. 3. 4 (marg.; also as in text) G3 M तन्मे (for स मे). B1 वर्माणि; M1 मर्मणि (for मर्माणि).

24 ^{a}) Ś1 K1 तेधार्मिकाः; K2 Ñ1 B Dn D3 T G3 M1-3 चाधर्मिकाः; K5 ह्यधार्मिकाः; K6 D1. 2 ह्यधर्मिकाः; D4 चाधर्मकाः; D5 G1 M4 चाधार्मिकाः; D7 वाधर्मकाः; G2 च धार्मिकाः (for अधार्मिकाः). —^{b}) Ś1 K1 छिन्नसेतवः; B1 भिन्नसेवतः; Ca. d भिन्नसेतवः (as in text). —^{c}) K1 तांश्चैव; K3. 4 (m as in text). 5 तानेव (for तानेवं). Ñ1 छिन्न° (for भिन्न°). —^{d}) Ś1 K1 भवान्किं न. Ś2 निगर्हति; B5 विगर्हते; Dn1 विनिंदति; T1 G1 [अ]धिगर्हति (for विगर्हति). M2-4 पांचालान्किं न गर्हसि. — After 24, K2-4. 6 ins.:

15* यास्याम्यपचितिं राज्ञः कौरवस्य पितुस्तथा ।

[K3. 6 कौरव्यस्य.]

25 ^{a}) K1 पितृहंतॄन्. K5 अहत्वा तु; Ñ1 अहं गत्वा (for अहं हत्वा). —^{b}) D7 पंचालान्. G3 सुप्तिके (for सौप्तिके). —^{c}) Ś1 K1 काणः; Ś2 कृमि-; D7 काम-; G3 काकः (for कामं). K3 कीट-; M1 कीटा- (for कीटः). —^{d}) Ś1 K1 जन्मप्राप्यो; D7 राजन्प्राप्य. T1 भवानि (for भवामि).

26 ^{a}) D5 वाहम् (for चाहम्). K1 अनेवाद्य. K2-4. 6 भविष्यति च तत्सर्वं; M4 त्वरे चागमनेनाद्य. —^{b}) G2 यदि तन् (for यदिदं). D3 वि- (for मे). D5 विकार्षितं (for चिकी°). — After 26^{ab}, K3 reads 30^{ab}. —^{c}) K4 चरमाणस्य (for त्वर°).

27 ^{a}) G3 स स (for न स). D7 यातः. —^{b}) Ś1 Ñ1 B4 Dn D3-5. 7 कश्चिन्न स; K1 कश्चित्स न; D1. 2 कश्चिन्नायं; G3 न कश्चन (for कश्चिन्न च). —^{c}) K2. 3 व्यवर्त°; T G2 ह्यावर्त° (for व्यावर्त°). —^{d}) K2. 3 कृता; Dn1 कृते (for कृतां).

28 K2-4. 6 Ñ1 B1-3. 5 D4. 5 S (except T2 G3) om. the ref. —^{a}) K4 Dn2 उक्ता. K2. 3 महात्मानौ (for °राज). — K3 om. (hapl.) 28^{b}-29^{a}. —^{b}) K2 भोजशारद्वतावुभौ (= 29^{b}). —^{d}) T1 अभिमुखं. K1 कुरून् (for परान्).

29 K3 om. 29^{a} (cf. v. l. 28). —^{a}) K1 T G महाभागौ (for °त्मानौ). —^{c}) Ś K1. 5 D1 किमिदं; Ñ1 B1. 2. 4. 5 Dn2 D3. 5 किमर्थं; D2 (before corr.) किमिह (for किमयं). Ś K1. 5 D1. 2 (before corr.) स्यंदनं युक्तं; D5 स्यंदने युक्तः. —^{d}) Ś K1. 5 D1. 2 किं वा; Ñ1 किंचित् (for किं च). B3 चिकीर्षति. — After 29, Ñ1 writes 32^{ab} and cancels it.

30 K3 reads 30^{ab} after 26^{ab}. —^{a}) K2-4. 6 B Dn D1-3. 5. 7 एकसार्थं; K5 D4 एकसार्थे; Ñ1 एकस्यार्थे; G3 एकः सार्धं (for एकसार्थं). Ś1 प्रयातौ स्व;

समदुःखसुखौ चैव नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३०
अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३१
हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३२
तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै ।
पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३३
कथं च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया ।
शस्त्राहवजितां लोकान्प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३४
क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ ।
समास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ३५
इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
तमन्वगात्कृपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३६
ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ३७
ययुश्च शिबिरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ रथोत्तमे ॥ ३८　C. 10. 215 B. 10. 5. 40 K. 10. 5. 40

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

K_1 प्रयातौसौ; K_2 T_1 G_3 M प्रयाता स्म (T_1 °तात्मा); $K_{3.4}$ T_2 $G_{1.2}$ प्रयाताः स्म (K_3 स्मस्; K_4 स्वस्). —^{b}) K_3 त्वयमिह (for त्वया सह). —^{c}) K_6 S समदुःखसुखाश् (K_6 °सुखं; M_1 °सुखांश्); $D_{1.2}$ °दुःखे सुखे; D_3 °दुःखसमौ (for °सुखौ). $\tilde{N}_1$ $B_{4.5}$ Dn $D_{3-5.7}$ चापि (for चैव). —^{d}) $Ś_{1.2}$ (marg.) K_1 न त्वं; $Ś_2$ न वां (for नावां). S तस्माच्छंसितुमर्हसि.

31 ^{a}) K_5 D_4 [अ]पि (for तु). D_7 [अ]पि स क्रुद्धः; M_2 ततः क्रुद्धः (for तु संक्रुद्धः). —^{c}) $K_{2.3}$ $\tilde{N}_1$ समाचक्ष्ये ($\tilde{N}_1$ °क्ष्यौ); $K_{4.6}$ B_{1-3} समाचख्यौ; B_5 Dn_2 G_1 $M_{3.4}$ तथाचख्यौ (for तदा°). —^{d}) K_1 यदस्यासीच्; K_5 यदस्याद्य; B_1 यदस्या न; B_3 एतन्मम; D_2 (by corr.) यत्स्यादात्म-; M_1 यदत्रात्म- (for यदस्यात्म-). K_3 -चिकीर्षति.

32 ^{b}) K_3 युध्यतां; M_{2-4} यौधानां (for योधा°). —^{cd}) = 17^{cd}. K_3 नस्तशस्त्रो.

33 ^{a}) D_7 तं तथैवं; G_1 तत्तथैवं. —^{b}) K_4 (m as in text) न्यस्तमर्माणम्; $K_{5.6}$ $B_{1-3.5}$ D_2 (before corr. as in text) G_3 न्यस्तधर्माणम्; G_1 कृतवर्माणम् (for न्यस्तव°). S आहवे (for अद्य वै). —^{c}) K_3 D_7 पुत्र-. B_4 D_5 पंचाल° (for पाञ्चाल°). —^{d}) K_6 पापी; G_3 सुप्तं (for पापं). K_6 पापेण.

34 ^{a}) K_1 (before corr. as in text) यदा न; $K_{2.4.6}$ कथं तु; K_5 कथंचिन्; S कथं वि- (G_3 न). K_3 कथं नु निहितः पापाः. —^{b}) K_3 पांचालं; K_5 $\tilde{N}_1$ B_{2-5} Dn $D_{3-5.7}$ S पांचाल्यः; B_1 पांचाल (for °लः). —^{c}) $K_{3.5}$ श(K_3 स)स्त्राहतजितान्; $\tilde{N}_1$ $B_{1.2.5}$ T G $M_{1.2}$ शस्त्राग्नि(T_1 °घ्न)वर्जितान् ($B_{1.2}$ $M_{1.2}$ °निर्जितान्; G_2 °वाजितान्); B_3 शस्त्राहव्यजितान्; B_4 Dn D_{3-5} $M_{3.4}$ शस्त्रेण वि($M_{3.4}$ निर्)-जितान्; D_2 (by corr.) शस्त्रेण निहतान्; D_7 शस्त्रेण विहसान् (for शस्त्राहवजितां). $D_{1.2}$ (before corr.) शस्त्राहतानां लोकानां. —^{d}) $Ś_2$ K_4 B_{3-5} Dn $D_{1.2}$ (by corr.).$_{3-5}$ T_1 $M_{3.4}$ नाप्नुयाद्; K_{1-3} $\tilde{N}_1$ D_2 (before corr.) आप्नुयाद्; K_5 नाप्नुयाम्; $B_{1.2}$ प्राप्नुयाम् (for प्राप्नुयाद्).

35 ^{a}) K_2 D_7 क्षिप्र- (for क्षिप्रं). K_4 सनद्ध°; K_5 संन्यस्त°; $\tilde{N}_1$ स युद्ध° (for संनद्ध°). —^{b}) K_3 सरुषान् (for सखड्गाव्). S सहकार्मुकौ (for [आ]त्त°). —^{c}) $Ś_1$ damaged; $Ś_2$ (orig.) समानार्थाय (hypermetric); K_3 यमास्थाय; $\tilde{N}_1$ B_{2-5} Dn D_2 (marg. by corr.).$_5$ T G $M_{1.2}$ मामास्थाय; B_1 D_4 ममास्थाय; $D_{1.2}$ (before corr.) मामापरान् (for समास्थाय). K_2 प्रतीक्ष्येतां; K_6 प्रतीख्योतां; D_5 प्रतीछेतां; D_7 प्रतीक्षेत (for °क्षेतां). —^{d}) $B_{1.2}$ रथावेतौ; D_7 रथावर्यौ; T G रथस्थौ च (for रथवर्यौ).

36 ^{a}) K_4 इत्युक्ता. —^{b}) K_1 कुरून्; K_3 पुरा; $D_{1.2}$ (before corr.) पुमान् (for परान्). —^{c}) $Ś_2$ ताम् (for तम्). $Ś_1$ $K_{1.3-6}$ D_7 अन्व(K_1 °न्वा)यात् (for अन्वगात्).

37 ^{a}) K_4 व्यरोचंतः. —^{b}) K_3 पटान् (for परान्). —^{c}) Dn_2 D_7 स्तूयमाना; T_1 हूयमानो (for °माना). —^{d}) M_{2-4} समृद्धा (for समिद्धा). T_1 समिद्धो हव्यवाहनः.

38 ^{a}) $K_{2.6}$ ययौ च; K_5 प्रययुः (for ययुश्च).

६

C. 10. 216
B. 10. 6. 1
K. 10. 6. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।
अकुर्वतां भोजकृपौ किं संजय वदस्व मे ॥ १
संजय उवाच ।
कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपं च स महारथम् ।
द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिबिरद्वारमासदत् ॥ २
तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
सोऽपश्यद्द्वारमावृत्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणम् ॥ ३
वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४
बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम् ॥ ५

D_7 शिबिरे. —[b]) $K_{2-4.6}$ सं(K_6 सु)प्रसुप्ते जने; G_2 समसुप्तजनं; M_4 संप्रसुप्तं जनं. $Ś_1$ प्रभो; K_1 महत् (for विभो). K_5 संप्रहृष्टं सुपूजितं. — After 38^{ab}, D_7 ins. (with var.) 10. 6. 1, repeating it in its proper place. —[c]) Dn_1 द्वारदेशे. K_5 नु संप्राप्य; S समासाद्य (for तु संप्राप्य). —[d]) K_5 तस्थौ द्रौणि- (for द्रौणिस्तस्थौ). $K_{2.3}$ रथोत्तम (K_3 °मैः); B_4 Dn $D_{3-5.7}$ महारथः (for रथोत्तमे). — After 38, K_{2-4} ins.:

16* संजय उवाच ।
ततस्तौ संविदं कृत्वा वासुदेववृषध्वजौ ।
निश्चितौ तु वधे तेषां पाञ्चालानां महाव्रतौ ।
ततोऽब्रवीन्महादेवं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
योगमूर्तिधरो भूत्वा प्रविश्याभ्यन्तरं मनः ।
तावत्कार्यमिदं युक्तं साधयाम्यहमञ्जसा । [5]
एवं तु संविदं कृत्वा एकमूर्तिधरौ स्थितौ ।

[(L 2) K_4 पंचालानां. K_2 महात्मनां; K_3 महाव्रते (for °व्रतौ). —(L. 3) K_4 अक्लृष्टकारिणम्. —(L. 4) K_4 om. (hapl.) from धरो up to मूर्ति (in line 6).]

Colophon om. in K_6. — *Major parvan:* G_2 सौषुप्तिक. — *Adhy. name:* Ś K_5 $D_{1.2}$ द्रौण्यादिप्रया- ($Ś_2$ °प्राय)णं; K_1 द्रौण्यभियानं; $M_{2.4}$ शिबिरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ $Ñ_1$ Dn_2 D_5 T G 5 (as in text); Dn_1 M_{2-4} 6; M_1 71.

6

1 [a]) T_2 M_1 तथा द्रौणिर्; G $M_{3.4}$ तथा (G_3 °दा) द्रौणिम्; M_2 स्थितं द्रौणिम्. K_1 द्वारदेशं तु संप्राप्तं. —[b]) K_1 ततो द्रौणिम्; T_2 M_1 अवस्थित (for °तम्). $Ś_1$ अवीक्ष्य तौ; K_6 अवेक्षातौ; $Ñ_1$ अरक्षितं; Dn_2 अवेक्षतौ; T_1 अवेक्षितौ; G_3 M_2 अवेक्ष्य तं (for अवेक्ष्य तौ). —[c]) $Ś_1$ K_1 अकुर्वेतां; B_1 D_2 (before corr. as in text).$_7$ अकुर्वातां; T G M_1 अथाकरोद् (for अकुर्वतां). D_7 भोजमृधौ. —[d]) $D_{4.7}$ तौ (for मे).

2 [a]) K_1 आसाद्य (for आमन्त्र्य). —[b]) $Ś_2$ K_{2-6} $Ñ_1$ $B_{3.5}$ Dn_2 सु- (for स). B_{1-4} Dn $D_{1-5.7}$ T G $M_{1.2.4}$ महारथः; M_3 महाद्युतिः (for °रथम्). —[c]) K_6 मृत्यु° (for मन्यु°). —[d]) K_6 $D_{1.2}$ (before corr.) आविशत्; B_1 असदत्; B_5 Dn $D_{3.5}$ G_1 आगमत् (for आसदत्).

3 [a]) K_1 M_2 तत्राद्भुतं; K_6 तनदृतं (for तत्र भूतं). K_3 महाकार्यं. —[b]) $Ś_1$ -सदृशच्छविं; K_1 -सदृशप्रभं; D_7 -सदृशद्युति; T_2 G_3 M_{2-4} -समवर्चसं; M_1 -समतेजसं (for -सदृशद्युतिम्). T_1 $G_{1.2}$ चद्राग्नि-समवर्चसं. —[c]) K_3 यो (for सो). K_4 [ऽ]पश्यत. $K_{2-4.6}$ $Ñ_1$ B_4 Dn $D_{1-3.5}$ आश्रित्य; D_7 G_3 आसाद्य (for आवृत्य). B_3 द्वारमावृत्य तिष्टंतं. —[d]) Ś K_1 D_1 (m as in text).$_2$ तिष्टद्वै; B_3 सोपश्यल्ल (for तिष्ठन्तं). S रोमहर्षणं (for लोम°).

4 [a]) K_1 वसनं; K_3 वासानां (for वसानं). K_2 वैयाघ्रो; K_3 वैयाघ्र्यं; D_7 वैयाघ्रे. —[b]) S (except G_2) वसा- (for महा-). $Ś_1$ K_1 D_5 -विस्रवत्; $Ś_2$ -विस्रुतं; $K_{2-4.6}$ -विप्लवं (K_3 °वे); K_5 -वर्म च; B_4 D_4 T_1 -विश्रवं (for -विस्रवम्). B_3 तन्महारुधिरस्रवं; D_2 (by corr.).$_7$ महारुचिरवर्म च (D_7 °चर्म वा). —[c]) $Ś_1$ K_1 कृताजिनो°; $Ñ_1$ कृष्णाजिनोत्तरीयांगं. —[d]) Ś K_1 (before corr.) °वीति च; G_2 °वीतनं (for °वीतिनम्). — After 4, K_3 reads (for the first time) 6^{ab}, repeating it in its proper place.

5 [a]) $Ś_1$ K_1 बहुभिः (for बाहुभिः). K_6 D_3 चायतैः; $D_{1.2}$ स्वायतैः; D_5 श्वायतैः; T_1 G_1 सायुधैर्;

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयावहम् ।
नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६
नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेष एव वा ।
सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वताः ॥ ७
तस्यास्यान्नासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च सर्वशः ।
तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः प्रादुरासन्महार्चिषः ॥ ८
तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः ।
प्रादुरासन्हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
तदत्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकभयंकरम् ।
द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ १०
द्रौणिमुक्ताञ्शरांस्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ।
उदधेरिव वार्योघान्पावको वडवामुखः ॥ ११
अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य ताञ्शरौघान्निरर्थकान् ।
रथशक्तिं मुमोचास्मै दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १२ C. 10. 228 B. 10. 6. 13 K. 10. 6. 12

G3 स्वायुधैः; T2 सायकैर् (for स्वायतैः). Ś1 K1 वीरैर्; T G1. 3 भीमैर् (for पीनैर्). —[b]) M1 नाग- (for नाना-). K2. 3. 6 -प्रहरणोद्यतं; K4 °द्युतं (for °द्यतैः). —[c]) K2. 4 G3 M3. 4 बद्धांगदं; K5 संबद्धांग-; D7 बद्धोगद-; T1 G1 बद्धांगदैर् (for °द-). K2. 4 D3. 5 M4 -महासर्प-; T1 G1. 3 -महासत्त्वं (for °सर्पं). —[d]) Ś2 ज्वाल- (for ज्वाला-). Dn1 -कुलाकुलं (for -कुलाननम्). Ñ1 दीप्तज्वालासमाननम्.

6 K3 reads 6^{ab} (for the first time) after 4. —[a]) Ś2 दृष्ट्वा (for दंष्ट्रा-). K2 D2 S -कराळ°. —[b]) Ś1 व्यावृतास्यं; Ś2 व्याधितास्यं; K1 विवृत्तास्यं; K2. 3 (first time) B1. 4 व्यादितास्य- (B1 °स्यां) (for °तास्यं). K3 (second time) Ñ1 B1–3. 5 महाभयं; K5 B4 Dn D3–5. 7 M3. 4 भयानकं (for भयावहम्). —[c]) K2. 4. 6 Ñ1 M1 तु (for च). —[d]) K1 विचित्रम्; T2 G1 M विविधै(T2 °धे)र् (for विचित्रैर्). Ś1 K1 D3 अभिभासि(D3 °षि)तं; B1. 2 च भिभूषितं (sic); B3 Dn1 G1. 3 अपि भूषितं; Dn2 D2 (before corr. as in text). 4 अतिभूषितं (for अभि°).

7 [a]) K5 नैवमस्य. G2 मनः; G3 पुनः; M2. 4 (before corr.) बलं (for वपुः). —[b]) K1 प्रसक्तुं; K3 प्रद्रष्टुं (for प्रवक्तुं). Ś1 K1 B1–3. 5 वेश; Ś2 वेशम्; K4 चेष; K5 M1. 3 वेषम् (for वेष). Ś1 K1–3. 5. 6 B3. 4 Dn D3–5. 7 M1 च (for वा). —[c]) K5 अन्यथा; T1 सर्वस्य; G1 सर्वदा (for सर्वथा). Ś1 ततो लक्ष्य; K1 ततोलक्ष्याः; K4 तदालक्ष; D7 तदामंत्र्य; S तदा(M1 °ला)लोक्य (for °लक्ष्य). K3 सर्वतस्तं समालोक्य. —[d]) K2. 4 स्फुटेयुरिव; B1 स्फुटेयुरति (for °रपि).

8 B5 illegible. —[a]) Ś1 K1 तस्याथ; Ñ1 B4 Dn D1–5. 7 T2 G1. 2 तस्यास्य- (for तस्यास्यान्). K5 नाशिकाभ्यां; K6 नासिकान्यां; D7 नासिकाभ्यो; T G1 M नासिकायाश्; G2 नासिकायां; G3 नयनाभ्यां (for नासिकाभ्यां). Ñ1 B3. 4 Dn तु; D7 नु (for च). —[b]) K3 नु; Ñ1 Dn1 तु (for च). S2 सर्वतः; S (except G2) भारत (for सर्वशः). —[c]) Ś1 K1 तस्य; Ś2 तस्याश् (for तेभ्यश्). Ś2 चाक्ष-; D4 चापि (for चाक्षि-). Dn1 तेभ्यश्चाक्षिशिरस्त्रेभ्यः. —[d]) K1 महर्चिषः.

9 D7 reads 9 twice. —[a]) K5 T1 M3 तदा (for तथा). Ś1 K1 Dn2 तेभ्यो (for तेजो-). —[b]) K3 °धरा; K6 °धरः; T G2 °युधाः (for °धराः).

10 B5 illegible. —[a]) Ś1 K1 आलक्ष्य (for आलोक्य). K2. 4–6 D1. 2 तदद्भुतं (K4 त*द्भुतं; K6 तमद्भुतं) समालोक्य; K3 तदद्भुतमवालोक्य; Ñ1 B1–3 तदद्भुतत(B1 °च)मं दृष्ट्वा; G1 अत्यद्भुतमथालोक्य. —[b]) T2 G2. 3 M सर्व- (for लोक-). Ś1 K1 -भयावहं; K3 -भयंकर. T1 G1 सर्वभूतभयंकरं. —[c]) K1 (before corr. as in text) तु स तथा; B1. 2 अभ्यर्थितो (for अव्यथितो). Ś2 घोरैर् (for दिव्यैर्). —[d]) K5 शस्त्रवर्षैर्; T M2–4 अस्त्रशस्त्रैर्; G1. 2 अस्त्रैः शस्त्रैर्; G3 अस्त्रमंत्रैर् (for अस्त्रवर्षैर्). K4 इवाकिरत्; Dn D7 अवाकिरन्; M1 अवारयत्.

11 B5 illegible. K3 om. (hapl.) 11^{ab}. —[a]) K2. 4 शरांस्तांस्तांस्; T1 G2 शितान्बाणांस्; T2 G3 M शरान्घोरांस्; G1 शितान्घोरांस्. —[b]) D5 तद्भुतं. Dn2 अग्रसन्. —[c]) Dn1 उदधिर्. K2–4. 6 B (B5 illegible) Dn1 D1–3. 5. 7 T2 G2. 3 M2. 4 वार्यौघान्; K1 वार्योगान्; M1 वार्यौघं (for वार्योघान्). —[d]) G3 M बडवामुखः. — After 11, N M1 ins.:

17* अग्रसत्तांस्तथा भूतं द्रौणिना प्रहिताञ्शरान् ।

[Ś1 K1 ग्रसमानं. Ś K1. 2. 4 Ñ1 Dn D4. 5. 7 तदा (for तथा). K3 अग्रसंस्तांस्तदा भूतो (for the prior half).]

12 D7 om. 12. —[a]) T1 G1 च (for तु). —[b]) K5 ताञ्शरांस्तु; K6 B4. 5 Dn D3–5 शरौघांस्तान् (by transp.); D1. 2 ताञ्शरान्सु- (for ताञ्शरौघान्). G3

C. 10. 228
B. 10. 6. 13
K. 10. 6. 13

सा तदाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरशीर्यत ।
युगान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ॥ १३
अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ।
कोशात्समुद्बबर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ॥ १४
ततः खड्गवरं धीमान्भूताय प्राहिणोत्तदा ।
स तदासाद्य भूतं वै विलयं तूलवद्ययौ ॥ १५
ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम् ।
ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ १६

ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ १७
तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ।
अब्रवीदभिसंतप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ १८
ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
स शोचत्यापदं प्राप्य यथाहमतिवर्त्य तौ ॥ १९
शास्त्रदृष्टानवध्यान्यः समतीत्य जिघांसति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्यात्कुपथं प्रतिपद्यते ॥ २०

निवर्तितान्. — ^{c}) Dn_1 D_1 (*sup. lin.* as in text). $_3$ अथ; Ca. d रथ॰ (as in text). $K_{2.4}$ मुमोचाथ; $K_{5.6}$ $B_{2.3.5}$ Dn_1 °चासौ; G_3 °चास्त्रैर् (for °चास्मै). — ^{d}) S अग्निशिखोपमां.

13 ^{a}) $Ś_2$ स (for सा). K_1 तदाहत°; K_3 तमासद्य; K_4 तदाहृत्य; K_6 B Dn $D_{1.3-5}$ M तमाहत्य; $Ñ_1$ तमासाद्य; G_1 तदा तस्य; G_3 तदागत्य (for तदाहत्य). G_1 दीप्तास्ये; G_2 दीप्तास्या (for °प्ताग्रा). — ^{b}) K_1 रथशक्तीर्. $K_{2.4.6}$ $Ñ_1$ B Dn_1 D_{1-5} T G_2 $M_{2.3}$ अदीर्यत; K_3 अशीर्यते; Dn_2 अदीर्यतः (for अशीर्यत). — ^{c}) $Ñ_1$ आसाद्य (for आहत्य). — ^{d}) K_2 M_1 दिवच्युता; K_5 $D_{1.2}$ (m as in text). $_{3.5}$ दिवं गता; K_6 दिवि च्युता; $Ñ_1$ नभोश्च्युता; $B_{1-3.5}$ T नभश्च्युता.

14 ^{ab}) Dn_2 हेमसहं (for °त्सरुं). M_1 transp. दिव्यं and खड्गं. D_7 °वर्चसा. — ^{c}) B_5 illegible. $Ñ_1$ क्रोधात् (*sup. lin.* कोपात्); $B_{3.4}$ D_7 कोषात् (for कोशात्). K_1 समुद्ववर्हाशु; $Ñ_1$ समुद्धाराशु; $B_{1.2}$ D_2 (marg. by corr.). $_3$ T_2 समुद्वबर्हाशु; B_3 समुज्जहाराशु; B_4 $D_{1.2}$ (before corr.) संबद्धबर्हा(B_4 °र्हा)शु; G_1 समुद्बबर्हाथ; G_3 समुद्धरच्चाशु; M_2 समुदबर्हाशु (sic). — ^{d}) K_1 बिल॰; $M_{3.4}$ विलाद् (for बिलाद्). K_3 बिलाद्दृप्तमिवोरगं; K_4 बिलादीप्तमिवोरुगं.

15 B_5 illegible. — ^{a}) S स तं (for ततः). T_1 $G_{1.2}$ श्रीमान्. — ^{b}) M_3 भूयश्च (for भूताय). T_1 तथा. — ^{c}) K_3 Dn_1 तमासाद्य. K_6 भूतं हि; T_1 $G_{1.2}$ वै भूतं (by transp.). — ^{d}) K_4 बिलं यं. Dn_1 तूणवद्; D_1 (before corr.) भूतवद्; G_3 युगपद् (for तूलवद्). K_5 बिलं च नलवद्ययौ; K_6 B Dn_2 D_1 (before corr.). $_{2-5.7}$ बिलं नकुल(B_4 संतूल)वद्ययौ.

16 In B_5, 16^{ab} is illegible. — ^{a}) $K_{2.4}$ प्र॰; K_3 तु (for स). K_4 कुपितौ. — ^{b}) B_1 इंद्रकेतुनिभा सदा. — ^{c}) K_4 ज्वलंती; M_3 ज्वलतीं. Dn_2 ब्राह्मणो (for प्राहिणोत्). $Ś_2$ K_3 तस्मिन् (for तस्मै). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ भूतस् (for भूतं). K_1 तदपि.

17 ^{b}) $Ś_2$ $K_{1-3.5}$ B_3 Dn_1 $D_{1-4.7}$ T_1 G_2 वीक्ष्यमाणस्. — Cv cites 17^{cd} as in text. — ^{d}) Dn_1 प्रकाशं; Ca. d अनाकाशं (as in text).

18 ^{a}) $Ś_1$ K_1 अद्भुततरं; K_4 अद्भूततमं; T_1 $G_{1.2}$ अद्भुतमिदं. — ^{c}) K_6 B_4 Dn_2 $D_{1-3.5}$ अति° (for अभि°). S आचिंतयत्सुसंतप्तः. — ^{d}) T $G_{1.2}$ M कृपभोजवचः स्मरन् (M_2 स तत्); G_3 कृपभोजावनुस्मरन्.

19 ^{a}) M_{2-4} सुहृदाम् (for ब्रुवताम्). B T_2 $G_{1.2}$ अपि प्रियं; D_7 अध्रियं (for अप्रियं). K_3 वाक्यं; $B_{1.2.5}$ तथ्यं; B_4 कथ्यं (for पथ्यं). — ^{b}) B_1 सुहृदान्व॰; M_{2-4} ब्रुवतां न. — For 19^{c}–27^{d}, B_5 damaged. — ^{c}) $Ñ_1$ स शोच्यस्त्वाप°. — ^{d}) $K_{2.4.6}$ $Ñ_1$ $B_{1.2}$ अवमन्य तौ; K_3 इह चाप्तवान्; Dn_1 अपि वर्तते; D_1 अभिवर्त्य तौ; D_7 अतिवर्त्यते; S अवमत्य तौ.

20 B_5 damaged. — ^{a}) $K_{2.4}$ D_4 शास्त्रदृष्टीन् (for °दृष्टान्). $Ś_1$ अव * न्यः; K_6 $Ñ_1$ $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1.3-5.7}$ अविद्वान्यः (for अवध्यान्यः). $Ś_2$ K_3 B_3 शास्त्रदृष्ट्या न(B_3 त्व)वध्यान्यः; K_1 शास्त्रदृष्टात्पथोरीन्यः; D_2 (before corr.) शास्त्रं दृष्ट्वा न विद्वान्यः; D_2 (by corr.) शास्त्रदृष्टनविद्वान्यः; T G Cv शास्त्र(G_1 [by corr.] °स्त्रा)दृष्टमवि(T_2 °व)ज्ञाय; M_1 °ष्टमवध्यायं; M_2 °ष्टमपध्याय; $M_{3.4}$ शास्त्रदृष्टविधानं यः. — ^{c}) K_4 स पथ्यः; B_1 स पथि; $D_{1.2}$ सत्पथः (for स पथः). G_1 प्राप्यतो (for प्रच्युतो). $K_{2.3.5}$ $Ñ_1$ B_{1-4} Dn $D_{1.2}$ (before corr.). $_{3-5.7}$ T_2 $G_{1.2}$ धर्मात्; T_1 धर्मः (for धर्म्यात्). — ^{d}) $Ś_2$ कुपथान्; K_5 कुपथः; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3-5.7}$ कुपथे; B_3 विपदं; T_1 द्विपथः; T_2 $G_{1.3}$ विपथः; G_2 त्रिपथं;

गोब्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।
वृद्धबालजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ॥ २१
मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राण्युपधारयेत् ।
इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२
सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।
अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः ॥ २३
तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ २४
अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।
न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ २५
मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ २६
प्रतिघातं ह्यविज्ञातं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदारभ्य क्रियां कांचिद्भयादिह निवर्तते ॥ २७ C. 10. 243 B. 10. 6. 28 K. 10. 6. 27

M विपथि (for कुपथं). B$_1$ प्राद्दहन्यते (sic); B$_{2.4}$ Dn D$_{3-5}$ S (except G$_2$) प्रतिहन्यते; D$_7$ **हन्यते (for °पद्यते).

21 B$_5$ damaged. —^{b}) G$_3$ M **C**v भ्रातुर् (for मातुर्). K$_2$ तदा (for तथा). —^{c}) Ñ$_1$ B$_4$ Dn D$_{3-5.7}$ हीनप्राण-; B$_1$ बालवृद्ध- (for वृद्धबाल-). B$_3$ -जडार्तेषु; Dn$_1$ -जनांधेषु; G$_3$ -जिरांधेषु; M$_{1.2}$ -जळांधेषु; M$_{3.4}$ -जळत्रस्त° (for -जडान्धेषु). —^{d}) K$_3$ सुप्तभीताश्रितेषु च; K$_5$ °भीतजिनेषु च; K$_6$ °नीचोत्थितेषु च; G$_1$ भीतेषु प्रार्थितेषु च.

22 B$_5$ damaged. —^{a}) K$_4$ मत्तो मत्त°. —^{b}) Ś$_2$ D$_{1.2}$ T$_1$ M$_1$ न शस्त्राण्यप(D$_{1.2}$ °ण्युप-; T$_1$ °ण्य-; M$_1$ °ण्यव)चारयेत्; K$_2$ Ñ$_1$ B$_{1-4}$ Dn$_1$ D$_{3-5.7}$ न श(D$_7$ शा)स्त्राणि निपातयेत्; K$_3$ न शस्त्रमवपातयेत्; Dn$_2$ G$_3$ न श(G$_3$ चा)स्त्राणि च पातयेत्; T$_2$ G$_{1.2}$ न च शस्त्राणि वा(G$_1$ °ण्यवा-; G$_2$ °णि चा)रयेत्; M$_{2-4}$ न शस्त्राण्यवपातयेत्. —^{c}) D$_7$ इत्येव. K$_2$ कुरुभिः (for गुरुभिः). —^{d}) K$_{2.4}$ समुद्दिष्टं; K$_3$ उपादिष्टां (for उपदिष्टं).

23 B$_5$ damaged. —^{a}) K$_2$ व्युत्क्रम्य; K$_4$ ह्युत्क्रम्य; Dn$_1$ उत्तम-; D$_5$ उक्रम्य. —^{b}) Ś$_2$ शास्त्रतृष्टं. —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ D$_4$ अमार्गे वैरम् (D$_4$ नैवम्) (for अमार्गेणैवम्). K$_4$ आरभ्यं; Ñ$_1$ समारभ्य (hypermetric); S आरब्धो (for आरभ्य). —^{d}) K$_{2.4.6}$ आसदं; K$_3$ आगताः (for °तः). Dn$_2$ घोरामापदियंगतः; S (except G$_3$) घोरां (M$_1$ °रं) तरितुमापदं.

24 B$_5$ damaged. —^{a}) Ś$_2$ K$_5$ तामापदं; K$_1$ तां चापदां; K$_3$ तं चापरं; Dn$_2$ D$_4$ तथापदं (D$_4$ °दां) (for तां चापदं). B$_1$ घोरतमां. S आपदं परमां (T$_2$ G$_2$ प्रवरां) घोरां. — Ś$_2$ om. (hapl.) 24^c–27^b. M$_1$ transp. 24^{cd} and 25^{ab}. —^{c}) K$_{2.5}$ यदुद्दिश्य; K$_3$ य उत्पद्य; D$_7$ G$_3$ यद्युद्यम्य; M उपक्रम्य (for यदुद्यम्य). —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ अथ; D$_{1.2}$ एव; T G$_2$ इह; G$_1$ इव; M यद्वि- (for अपि). G$_3$ भूयादिह निवर्तते.

25 Ś$_2$ om. 25 (cf. v. l. 24). B$_5$ damaged. M$_1$ transp. 24^{cd} and 25^{ab}. —^{a}) B$_{1.3.4}$ Dn$_2$ D$_{3-5.7}$ M$_1$ तत् (for कः). K$_3$ अशक्यमन्येव कर्तुं स; Ñ$_1$ अशक्यं च महत्कर्तुं; B$_2$ Dn$_1$ अशक्त(Dn$_1$ °क्य)श्चैव तत्कर्तुं. —^{b}) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{3-5.7}$ कर्म; B$_3$ सत्यं (for शक्तः). M कृत्यं (for शक्ति-). K$_3$ इतः; T$_2$ G$_{2.3}$ इव (for इह). T$_1$ शक्यं शक्तिर्बलाधिप; G$_1$ शक्यः शक्तिच्छलादिव. —^{c}) K$_2$ गरीयो हि; K$_3$ गरीयान्वै; G$_3$ गरीयद्वै. —^{d}) K$_3$ B$_{1.2}$ Dn$_1$ मानुष्य-; **C**a. d- मानुषं (as in text). B$_3$ मानुष्यं कथ्यते भुवि; S मानुष्यं किंचिदिष्यते (M °दुच्यते).

26 B$_5$ damaged. Ś$_2$ om. 26 (cf. v. l. 24); M$_1$ om. (hapl.) 26–27. —^{a}) K$_3$ B$_{4.5}$ Dn D$_{4.5.7}$ T G$_{1.2}$ मानुष्यं (for °षं). M$_2$ कुर्वतां. —^{b}) G$_3$ दैवं; M$_{3.4}$ चैव (for दैवान्). K$_1$ यदि चैवानुसिद्धिति; M$_2$ यदि चैवं न सिध्यते. —^{c}) Dn$_1$ स्वपथः; D$_{1.2}$ सत्पथः; D$_5$ स कथं; G$_3$ न पथः (for स पथः). K$_2$ प्रच्युताद्; D$_1$ (before corr.) युज्यते (for प्रच्युतो). Ś$_1$ damaged. K$_{1-3.5}$ Ñ$_1$ B$_{1-4}$ Dn D$_{1.2}$ (before corr.).$_{3-5.7}$ T G$_{1.2}$ M$_4$ धर्माद् (for धर्म्याद्). —^{d}) K$_1$ अपथं; K$_{3.5}$ B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{4.7}$ विपथं; T G$_{1.2}$ M$_2$ विपथः; G$_3$ आपदः; M$_{3.4}$ विपथि (for विपदं). T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{2-4}$ प्रतिहन्यते (for प्रतिपद्यते).

27 B$_5$ damaged. Ś$_2$ om. 27^{ab} (cf. v. l. 24); M$_1$ om. 27 (cf. v. l. 26). —^{a}) Ś$_1$ damaged; K$_6$ प्रतिज्ञानं; Ñ$_1$ B$_3$ अभिघातं; Dn$_1$ प्रतिज्ञातुं; Dn$_2$ प्रतिपातं (for °घातं). K$_{5.6}$ B$_4$ Dn G$_{1.3}$ M$_{2-4}$ ह्यवि-(M$_{3.4}$ °व)ज्ञानं; Ñ$_1$ ह्यभिज्ञातुं; D$_7$ ह्यविज्ञात; T G$_2$ हि विज्ञानं. —^{c}) B$_3$ तद् (for यद्). K$_3$ D$_7$ T$_1$ क्रिया; K$_5$ G$_3$ M$_3$ क्रियाः. K$_5$ काचिद्; D$_4$ T किंचिद्; G$_3$ M$_{2-4}$ कश्चिद् (for कांचिद्). —^{d}) K$_1$ अथ (for इह).

C. 10. 243
B. 10. 6. 28
K. 10. 6. 28

तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ।
न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तेत कथंचन ॥ २८
इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।
न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९
ध्रुवं येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते ॥ ३०
तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ।
नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथंचन ॥ ३१
सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम् ।
दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ३२
कपर्दिनं प्रपद्याथ देवदेवमुमापतिम् ।
कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ३३
स हि देवोऽत्यगादेवांस्तपसा विक्रमेण च ।
तस्माच्छरणमभ्येष्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

28 a) D1. 2 (before corr.) यदिदं. Ś1 दुष्प्रमीतेन; K3–5 दुःप्रणीतेन (for दुष्प्र°). —b) K1 भव; T1 भयान् (for भयं). Ñ1 भयो मां समुपस्थितः; B3 भयं सर्वमुपस्थितं. —c) T2 G1. 2 M2–4 संखे. —d) Ś2 निवर्तेथ (for °त). M2 कदाचन.

29 K4. 6 om. (hapl.) 29–31. —b) Ś2 T1 G M1. 2 देव-; K1 दैवं; M4 देह- (for दैव-). D5 इवोद्यते; M3 इहोद्यतं (for इवो°). D3 दैवदंडविमोहितं. —c) K3 चैवम्; S (except M1. 2) चैनम् (for चैतद्). Dn1 अभियातानि (for °जानामि). —d) K2. 3 चिंतयन्निव; Dn1 °यन्निदं; D7 °यन्नापि.

30 K4. 6 om. 30 (cf. v. l. 29). —a) G1 योयम् (for येयम्). K2. 3 Ñ1 B Dn D3–5. 7 T G1. 2 M2 अधर्मेण (for अधर्मे मे). —b) T1 प्रतिता; T2 G M प्रहिता (for प्रवृत्ता). D1. 2 कल्मषा; M कलिला (for कलुषा). K3 प्रवृत्ता कलुखामिति. —c) K3 तस्या. —d) K1 प्रतिघातय. Dn2 कल्पते (for दृश्यते).

31 K4. 6 om. 31 (cf. v. l. 29). —a) G1 दैवप्रहितं; G2 M2 देवविहितं. —b) T G2 M संखे (M1 °ख-) (for संख्ये). G1 प्रतिसंखे निवर्तनं. —c) G1 नोन्यद्धि (for नान्यत्र). B1 देवाद्. T2 om.; Ś2 K2 Ñ1 B2–5 Dn1 D1–3. 7 T1 G1 उद्यंतम्; K3 मुह्यंतम्; D5 युध्यंतु (for उद्यन्तुम्). —d) G3 शक्यः (for °क्यं).

32 B1 repeats 32[ab], after 10. 7. 5[ab] (on marg.). —a) M1 अथ सोहं. B1 (second time) Dn1 महात्मानं; Ca. d महादेवं (as in text). —b) Ś1 K1. 4 प्रपत्स्ये; Dn1 D7 प्रपद्य (for प्रपद्ये). Ś1 K1. 5 Ñ1 B1 (both times). 2. 4. 5 Dn D3–5. 7 विभुं; K6 विभुः; Ca. d प्रभुम् (as in text). —c) B5 illegible. Ś2 B1. 4 S (except G3) देवदंडम्; Dn2 D7 दैवदत्तम्; D3 दैवं दंडम्. K2 B3 D4 T G1 इदं (for इमं). —d) G3 न (for स).

33 B5 illegible. —a) K2. 4. 6 प्रपद्येद्य; K3 प्रपद्याम; K5 प्रपद्ये त्वां; B1–3 प्रपद्येथ (B3 °ह); B4. 5 Dn D1–5. 7 देवदेवं; S प्रपद्यामि (for प्रपद्याथ). —b) B4. 5 Dn D1–5. 7 उमापतिमनामयं. —c) B1. 2 कपालपाणि(B1 °नि)नं. K2 देवं; K5 भद्रं (for रुद्रं). —d) Dn2 D7 परं; D4 हरिं (for हरम्). Dn1 भगनेत्रापहारकं.

34 a) Ś1 D5. 7 [ऽ]भ्यगाद् (for ऽत्य°). K3 दैवं; K4 दैवांस् (for देवांस्). —b) S नियमेन (for विक्रमेण). —c) D1. 2 शरण्यम्. K1 अभ्येषे; K6 Ñ1 B Dn D1–5 अभ्येमि; D7 G3 अभ्येत्य (for अभ्येष्ये). —d) K2. 3 T1 G2 M1 गिरीशं (for गिरिशं). Ś1 K1 शूलधारिणं; K3 °पाणिना.

Colophon. — *Adhy. name:* Ś K5 D1. 2 महाभूतदर्शनं; K1 महांशनदर्शनं; M1. 2. 4 भूतयुद्धं (M4 °द्धः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 Ñ1 Dn2 D2 T G 6 (as in text); B1 73; Dn1 M2–4 7; M1 72. — *Śloka no.:* K6 45; Ñ1 35.

७

संजय उवाच ।
स एवं चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशां पते ।
अवतीर्य रथोपस्थाद्दध्यौ संप्रयतः स्थितः ॥ १
द्रौणिरुवाच ।
उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।
गिरिशं वरदं देवं भवं भावनमव्ययम् ॥ २
शितिकण्ठमजं शक्रं क्रथं क्रतुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३
श्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं प्रभुम् ।
खट्वाङ्गधारिणं मुण्डं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४
मनसाप्यसुचिन्त्येन दुष्करेणाल्पचेतसा ।
सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ५
स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं चर्मवाससम् ।
विलोहितं नीलकण्ठमपृक्तं दुर्निवारणम् ॥ ६ C. 10. 256 B 10. 7. 6 K. 10. 7. 6

7

1 K6 om. 1. G3 om. the ref. K2 erroneously reads द्रौणिरुवाच. —^{a}) K3 Ñ1 D5 एवं स चिंतयित्वा; B Dn D1–4. 7 S एवं संचिंत°. M4 च (for तु). —^{d}) Ś1 स्म प्रणतः; Ś2 K5 संप्रणतः; K1 B5 स प्रणतः; K3. Ñ1 T G स प्रयतः (for संप्रयतः). B1–3 देवं संप्रणतः स्थितः; B4 Dn D1–5. 7 देवेशं प्रणतः स्थितः.

2 B5 damaged. K6 T2 G1. 3 om. the ref. B3 T1 reads अश्वत्थामो°. After the ref., K5 ins. ॐ. —^{a}) M2–4 रुद्रं (for उग्रं). B1 स्थानं (for स्थाणुं). M शंभुं; Ca रुद्रं (as in text). —^{b}) D7 om. (? hapl.) from शर्वं up to 4^{c}. K1 B1–3 सर्वम् (for शर्वम्). K2. 4. 6 अव्ययं (for ईश्वरम्). Dn2 सुरेशं शर्वमीश्वरं. — K4. 6 (both hapl.) Dn1 om. 2^{cd}. —^{c}) K2 T2 G1. 2 गिरीशं. K3 गिरिशवरवं देव (sic). —^{d}) Ś1 भवं भवनम्; K2. 3. 5 Ñ1 B1. 2 Dn2 D3 भ(K5 भा)वभावनम्; B3 भवमक्षयम्; D1. 2 भावाभाविनम्; M3. 4 भूतभावनम् (for भवं भावनम्). K2 B4 Dn2 D3–5 ईश्वरं (for अव्ययम्).

3 D7 om. 3 (cf. v. l. 2). —^{a}) K4 सितिकंठम्; K5 शित°: K6 सित° (for शिति°). K1 °अजां (for अजं). K2. 6 D3 M4 Ca. d शुक्रं; K3. 4 M1. 2 शुभ्रं; K5 N1 B Dn D4. 5 G1. 3 M3 शुक्रं; T G2 रुद्रं (for शक्रं). —^{b}) K2 रथं; K3 क्रुद्धं; K5 क्रतं; K6 Ñ1 B2–5 Dn D1–5 M दक्ष-; B1 वरं; T1 क्रूरं; T2 G3 कुशं; G1. 2 कृशं (for क्रथं). K1 क्रथहरं. K2. 5. 6 परं; K3 B1. 2 शिवं; G3 हरिं (for हरम्). K4 क्रथं क्रतुं हरं परं. —^{c}) D4 विश्वरूपं विशालाक्षं.

4 B5 damaged. D7 om. 4^{abc} (cf. v. l. 2). —^{a}) Ś K5. 6 Ñ1 B1. 2. 4 Dn D1–4 T G स्मशान-. S -निलयं (for -वासिनं). K6 तृप्तं; G1 दीप्तं; G3 हृष्टं (for दृप्तं). —^{b}) B4 Dn D3–5 T G M2. 4 विभुं; M1. 3 पतिं (for प्रभुम्). —^{c}) K4 D5 खड्वांग-. K6 B4 Dn2 D3–5 रुद्रं (for मुण्डं). —^{d}) D7 जडिलं ब्राह्मचारिणं.

5 ^{a}) Ś2 K1 [अ]प्यसुचित्तेन; K2 [अ]थ सुचिंत्यं तं; K3 [अ]प्याशुचिंत्यैनं; K4. 6 [अ]प्यसुचिंत्यं तं (K6 च); K5 M [अ]प्यनुचिंत्यैनं; Ñ1 B Dn D1–5. 7 सुविशुद्धेन; T G2. 3 ह्यनुचिंत्यै(T1 °त्ये)नं; G1 [अ]भ्युनुचिंत्यैनं; text as in Ś1 only. —^{b}) K2. 4 दुःकरेण. Ś1 K1 [अ]ल्पचेतसां; K2 [अ]ल्पबुद्धिना; K4 [अ]न्यबुद्धिना; K5 Ñ1 B1. 2 T1 [अ]ल्पतेजसा; K6 [आत्म]बुद्धिना; G3 स्वतेजसा (for [अ]ल्पचेतसा). M1 दूरगं ह्यल्पचेतसां. — After 5^{b}, B1 repeats (in marg.) (with var.) 10. 6. 32^{ab}. —^{c}) K3 सोहमात्मप्रहारेण; K4 सोहमग्रोप°; K6 सोमात्मोपम°; B1 D7 सोहमात्यो- (D7 °त्यो)प°; B3 °मात्मोपचारेण; T अद्य (T2 मद्य-) भूतोपहारेण; G अद्य ह्यात्मोप°; M अद्येहात्मोप°. —^{d}) Ś2 यक्षे; Dn1 यक्षो; D4 जक्ष्ये; Ca. d यक्ष्ये (as in text). K3 °घातिना (for °नम्). S यक्ष्येहं त्रिपुरांतकं.

6 ^{a}) Ñ1 transp. स्तुतं and स्तुत्यं. K1 स्तोत्रं (for स्तुतं). D1. 2 (before corr.) G2 स्तुत्या (for °त्यं). —^{b}) K2 अघोरं; Ñ1 B3 अनघं; M1. 3. 4 मखघ्नं; M2 अखंडं (for अमोघं). K6 Ñ1 B Dn D1–5. 7 कृत्तिवाससं (for चर्म°). —^{d}) Ś1 B5 damaged. Ś2 समृक्षं (*sup. lin.* अमृक्षं); K1 मसृक्षं; K3 असृज्ञं; K5 अमृष्यं; K6 B2. 4 Dn D3–5. 7 असह्यं; Ñ1 B3 असंख्यं; B1 अनघं; D1. 2 अधृष्यं; S सुसूक्ष्मं; text as in K2. 4 only. K3 दुर्विवारणं; K5 दुर°; D1. 2 धृष्ट°. (for दुर्नि°)

C. 10. 257 B. 10. 7. 7 K. 10. 7. 7 शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८
कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०
हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ १४

---

7 [a]) Ś1 B5 damaged. Ś2 K3 Dn D1 (before corr. as in text) शक्रं; K2.4.5 D7 T G1.2 M शुक्लं; G3 शक्यं (for शुक्रं). D7 om.; K4 विश्वसृजां; B1 (marg.; also as in text).4 Dn D4.5 ब्रह्मसृजं (for विश्व°). M देवं (for ब्रह्म). —In Ś1, 7[cd] is lost on a damaged fol. —[c]) K1 व्रतनित्यं; K2.4.6 प्रतिपन्नं; K3 ध्रुवंवंतं; Ñ1 प्रपतंतं; M प्रतपंतं (for व्रतवन्तं). Ś2 K1 तमोनित्यम्; K5 Ñ1 B4.5 Dn2 D3–5.7 तपोनिष्ठम्; K6 त*नित्यम्. —[d]) K1 अनतं; K2.4.6 अत्यंतं; K3 अनंजं; T G2 तपंतं (for अनन्तं). K1 भवतां वरं; K2.4.6 D1.2 M2.4 तपसां ग(D1.2 प)तिं; B1 T G1.2 तपतां वरं (B1 पतिं); Dn1 विश्वतोगतं; D7 corrupt.

8 [a]) Ś1 *णाध्यक्षं; K1 अनाध्यक्षं; K3 गुणा° (for गणा°). —[b]) G1 परिषदप्रियं; M2.3 पार्षद° (submetric); M4 वैश्रवण°. K3 परिषत्प्रियदर्शिनं. —For 8[cd], B5 damaged. —[c]) K1 गणाध्यक्षे शतमुखं; K2.3.6 Ñ1 B1–4 Dn D1–3.5.7 M2 धनाध्यक्षं (Dn1 °क्षे) क्षितिमुखं (K3 °सुतं); K4 D4 धनाध्याक्षि(D4 °क्षं)क्षितमुखं; K5 धनाध्यक्षे°; T G2 धनाध्यक्ष(T1 °क्षं)प्रियसखं; G1 °ध्यक्षं सुखं मुख्यं; G3 M1.3.4 °ध्यक्षसखं देवं (G3 शर्वं); Ca. d as in text. —[d]) K6 गौरि°.

9 B5 damaged. —[a]) K3 गांगं; B1.2 तुंगं; M विश्वं (for पिङ्गं). —[b]) K1 °वृषोतुम° (for °त्तम°). K3 °वाहन. —[c]) K5 D4 चर्मवाससम्; S (except G3) कृत्ति° (for तनु°). B4 अत्युग्र-. Dn1 तनुवाससमत्युग्रं; D7 तनुकासमुत्यग्रं (sic). —[d]) B4 क्षमा- (for उमा-). G3 -पोषण- (for -भूषण-).

10 [a]) D7 परे परेभ्यः यद्रमं (sic). —[c]) K5 इष्वस्त्रोत्तर-; D5.7 इष्टस्त्रो(D7 °स्त्रौ)त्तम-. Ś1 -धर्तारं; Ś2 -धातारं; K1 -दत्तारं; G2.3 -हर्तारं (for -भर्तारं). K3 विश्वस्यांतमकर्तारं; Ñ1 कुशंस्थोत्तमभर्तारं. —[d]) K3.5 दुर्गते (K5 °तेर्); K4.6 D7 दिगंते (D7 °त-); Ca. d दिगन्तं (as in text). K2.4–6 D1.2 देवरक्षिणं (K2 °तं); K3 दवरषिणं (sic); Ñ1 देहमक्षयं; B3 T1 G1.3 देशर(B3 °ल)क्षणं; G2 दर्शरक्षिणं; B1.2.4.5 Dn D3–5.7 T2 M देशरक्षिणं; text as in Ś K1.

11 [a]) Dn1 दिव्यं (for देवं). S हिरण्यदंडकवचं. —[b]) S चारुमौलि- (T1 °माल-; G3 °मौळि-) (for चन्द्रमौलि-). Ś2 K2–4.6 B Dn D1–5.7 S (except M3.4) -विभूष(K3 °षि)णं. —[c]) K2.4 तमजं; T G2 परमं (for शरणं). —[d]) K1 परमेन.

12 [a]) K1 चाप्यपदं; K2 चाथा°; K6 चाप्यापदां; D7 वेदापदं; S चेदापदं (for चाप्या°). Ś1 lacuna; K1 देव; K3 B1 घोरं (for °रां). —[b]) K3 तरामद्य. K5 सुदुस्तुरां. —[d]) K3 यक्षेहं; G1 धक्षेहं (for यक्ष्येऽहं). K2.4.6 शरणं; M1 शुचिनां (for °ना). Dn1 यक्षेहं शुचिमानसः.

13 Before 13, Ś K1 ins. संजयः. —[b]) G3 मत्वा (for ज्ञात्वा). Ś1 K1 त्यागग(K1 °र)तं मनः; Ñ1 B1.2.4.5 Dn1 D1.2 (before corr.).3–5 योगात्सु(Ñ1 Dn1 °त्स्व)कर्मणः; T त्यक्ता(T1 °क्त्वा)त्मकर्मणः; G2 **त्मकर्मणा; G3 योगात्मकं मनः; M1 [आ]त्मत्यागकर्मणः; M2–4 त्यागात्मकर्मणः. —[c]) K2 पुरास्तात्. Ś2 D1 वेदि; K2.5.6 Ñ1 B2.3.5 Dn2 D3–5 T1 M वेदी; K4 B1 Dn1 देवी (for वेदिः).

14 [a]) Dn1 D7 तस्या वेद्यास् (D7 °द्यां). K2.3 T1 तथा (K2 °तो) राजंश्; K6 D3 महाराज (D3 °जंश्) (for तदा राजंश्). —[b]) K5 अभावयन्; K6 अरंजयत्; Ñ1 B2.3.5 अदृश्यत; D7 अजायंता. —[c]) K5 दिशश्च; K6 B4 Dn D1–5.7 स दिशो; T G प्रदिशो; M गां दिशो. B1 om. विदिशः. K1 चैव (for खं च). —[d]) D5 ज्वालातिर् (sic); D7 ज्वलोभिर्. K4 अपूरयन्;

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।
द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५
श्ववराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६
काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।
महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ १७
दार्वाघाटमुखाश्चैव चाषवक्त्राश्च भारत ।
कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८
महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा ॥ १९
पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ।
पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च शतोदराः ॥ २० C. 10. 271 B. 10. 7. 21 K. 10. 7. 21

K6 Dn2 इव पूर°; B4 अभिपूरयत् (for °यन्). K1 खं ज्वालाभिश्च पूरयन्; Dn1 स्वज्वालाभिरपूरयत्. — B1. 3. 4 Dn1 D1. 2. 4 ins. after 14: Dn2 D3. 5. 7, after 15^{ab}: K2, after 15:

18* रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।

15 B4 D4 om. 15^{ab}. — ^{ab}) K2. 4 T चासन्; B2 तत्र; B3 चाथ; G3 चैव; M1 श्यामा; M2–4 चास्य (for चात्र). K2. 4 T2 G1. 2 एक-; M2–4 दीप्त- (for नैक-). K6 -शिरोरुजाः; D5 °भुजः; T G1. 2 °धराः (for °भुजाः). Dn1 दीप्यश्चनयनश्चासन्नेकपालशिरो भुजा (sic). — After 15^{ab}, Dn2 D3. 5. 7 ins. 18*. — ^{c}) Ś2 त्विप-; K2. 5 Ñ1 B4 Dn1 D1–4. 7 M1 द्वीप-; B5 Dn2 D5 द्वीपि-; M2 द्विपाः (for द्विप-). K3. 4 Dn1 -प्रतिकाशाः. — ^{d}) K2. 3 Ñ1 B1. 2. 5 महारथाः (K3 °था); K4. 6 °खगाः; K5 °त्मनः; B3 T1 G2. 3 M °रवाः; B4 Dn D1–5. 7 T2 °गणाः; G1 °हवाः (for °ननाः). — After 15, K2 ins. 18*.

16 K2 reads 16 after 18^{ab}. — ^{a}) D7 स्ववराहो°; G1 श्ववाराहो°. — ^{b}) K3 हंसगोमायुगो°; G2 हयगोमाद्यतो° (sic). — ^{c}) K6 ऋख्य- (for ऋक्ष-). — ^{d}) K2 G1 M3. 4 व्याघ्रद्वीप-; Dn1 °द्वीपी-; T द्विपव्याघ्र-; G2 द्वीपव्याघ्र- (for व्याघ्रद्वीपि-).

17 K3 reads 17^{ab} after 19^{ab}. — ^{a}) K6 om. (hapl.) from प्लव° (in 17^{a}) up to निर्मांसाः (in 21^{a}); K4 om. (hapl.) from प्लव° (in 17^{a}) up to वक्त्राः (in 19^{c}). K4. 6 B2 कोकवक्त्राः; D1. 2 बक°; D5 काकवक्त्राः. B4 प्रव-; Ca. d प्लव- (as in text). K2 प्लवंगममुखाश्चैव. — ^{b}) K5 मूषवक्त्रास्; D5. 7 शुकवक्त्रास्; G1 शुभवक्त्रास्; G2 शुक्रवक्त्रास् (for शुकवक्त्रास्). M4 om. from तथैव up to °वक्त्राश् (in 19^{a}). — K3 om. 17^{cd}. — ^{c}) B1 (marg.; also as in text) महामकर°; D7 महागगरवक्त्रांश्च; T G महागजसवक्त्राश्च. — M2 om. 17^{d}–19^{a}. — ^{d}) K1 सिंहवक्त्राः; D5 हंसचक्राः (for °वक्त्राः). After °वक्त्राः, D7 reads 19^{cd} (with var.), repeating it in its proper place. K2 Ñ1 B1 Dn2 D1. 5 M2. 4 शितप्रभाः; T G1. 2 तथैव च (for सितप्रभाः). — After 17, D7 reads 19^{cd}.

18 K4. 6 M2. 4 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś1 K1 नानाघट-; Ś2 दार्वाघोटा-; K5 Dn1 D4 दीर्घाघा(D4 °घो)ट-; Dn2 दार्वावीट-; D5 काष्ठकुट्ट-; D7 दार्वघाट- (for दार्वाघाट-). Ca. d cite दार्वाघाटः. K2. 5 B4 Dn D1–3. 5 G1. 3 चापि; B3 चान्ये (for चैव). — ^{b}) Ś1 K1 D4 चापवक्त्रास्; Ś2 चापवक्त्रांश्; Ñ1 रथवक्त्राश्; B1. 3 चाश°; B2. 4. 5 चास°; Dn1 वास°; Dn2 वाष°; D7 चाषवक्त्रो. Ś1 K1. 5 B1. 2 T G M1. 3 तथैव च (for च भारत). — After 18^{ab}, Ś2 ins.:

19* शतशश्च सहस्राक्षास्तथैव च घटोदराः ।

K2 reads 16 after 18^{ab}. — B4 om. 18^{c}–21^{d}; K2 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) Ś1 कूर्मवक्त्र- (for °नक्र-). K3 चापि (for चैव). K1 कूर्मवक्त्रप्रभाश्चैव. — Ś2 om. from 18^{d} up to मद्गु (in 20^{b}). — D1. 2 T G2. 3 M1. 3 शिंशुमार-; D7 शिसुमास् (sic) (for शिशुमार-).

19 Ś2 K6 B4 om. 19; K4 om. up to °वक्त्राः (in ^{c}); K2 om. 19^{ab}; M2. 4 om. 19^{a} (cf. v. l. 17, 18). — ^{a}) G3 महाकराळवक्त्राश्च. — T G om. (hapl.) 19^{b}–21^{a}. — ^{b}) Ś1 सित- (for तिमि-). K1 सितवक्त्राश्च भारत. — After 19^{ab}, K3 reads 17^{ab}. — D7 reads 19^{cd} after 17. — ^{c}) K4 om.; K2 काकवक्त्राः; K3 हर्यक्ष- (hypermetric) (for हरि-). Ca. d cite हरिः. K2. 4 क्रौंचवक्त्राः (for °मुखाः). — ^{d}) Ś1 B1 कपोता(B1 °त)हि-; K1. 3. 4 कपोताभि-; K5 अन्ये बक-; B5 Dn1 कपोताभ-; Dn2 कपोतैण-; M कपोता वि- (for कपोतेभ-). M4 om. from स्तथा up to मुखाश् (in 20^{a}).

20 K1. 6 B4 T G om. 20 (for K6 B4, cf. v. l. 17, 18; for T G, 19). Ś2 om. up to मद्गु (in ^{b}) (cf. v. l. 18). — ^{a}) M4 om. up to मुखाश्. K3. 4 पारापत° (for °वत-). — ^{b}) K2 मंजु-; K3 उष्ट्र-; K4

C. 10. 271
B. 10. 7. 21
K. 10. 7. 21

निर्मांसाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।
चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलंकृताः ॥ २५
पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

मंगु-; Dn2 D5 मंडु-; M1 वल्गु-; M2–4 पशु- (for मङ्गु-). —After 20^{ab}, Ś2 reads 20*. —B5 om. 20^{cd}. —^{c}) K2–4 M पाणिकर्ण-; K5 ज्वालाकर्णाः (for पाणि°). —^{d}) Ś1 घटोदराः; Ś2 शितो°; Dn2 D1–3. 5 महो°; M1 शको° (for शतो°). K3 तथैव शतशोदराः.

21 B4 om. 21 (cf. v. l. 18); T G om. 21^{a} (cf. v. l. 19). —^{a}) K6 om.; D5 निर्मांसा; D7 निर्मोसाः (for निर्मांसाः). K1 शोकवक्त्राश्; K2–4 Ñ1 B1–3. 5 Dn D1. 2. 4. 5 काक°; K6 क्रौंच° (for कोक°). M निर्मांसा(M2. 4 °स)कारवक्त्राश्च. —^{b}) K6 श्येन-चक्राश्; Dn1 नववक्त्राश् (for श्येन°). K2 T1 तथैव च. —^{c}) K3 तथैव शिरसो; K6 D5 तथैवासि(D5 °छि)रसो. —^{d}) Ś2 वृकवक्त्राश्; K3 वृष°; D7 T G2 यक्ष° (for ऋक्ष°). K3 च भाषणा; K6 च दारुणाः; Dn D3–5. 7 च भारत; M2–4 सभूषणाः (for च भीषणाः).

22 D7 om. 22^{ab}. M2. 4 read 22^{ab} after 23^{ab} (M2 followed by repetition of 23^{b} with var.). —^{a}) K3 °वक्त्राश्च (for °जिह्वाश्च). S प्रदीप्तजिह्वा-नेत्रास्या. —^{b}) Ś2 K2–6 Ñ1 B3–5 Dn D1–5 G3 M1. 3. 4 ज्वाला(K6 °ल)वर्णास् (D4 °र्णा); B1. 2 ज्वाला-वंतश्; M2 (both times) शंखवर्णास् (for ज्वाला-वक्त्रास्). B1 (m as in text). 2 चतुर्भुजाः; M2 (second time) तथापरे (for तथैव च). —N (except B2 D7) ins. after 22^{ab} (Ś2 after 20^{ab}):

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः ।

[K4. 6 om. the post. half. Ś K3 ज्वालारोम्णश्; K1 ज्वालारोंनश्; K5 °रोमाश्; B4 Dn1 D4 ज्वलद्रोमा-(B4 °म)श् (for ज्वलद्रोम-).]

On the other hand, D7 (wrongly) repeats 21^{cd} up to यक्ष, after 22^{ab}. —K4. 6 om. 22^{c}–25^{a}; K2 om. 22^{c}–25^{d}. —^{c}) K3 मेघ° (for मेष°). M2. 3. 4 (before corr.) तथा चान्ये; M4 तथान्ये च. —^{d}) D5 °मुखानपि (for °मुखा नृप).

23 K2. 4–6 om. 23 (for K2. 4. 6, cf. v. l. 22). —^{a}) D7 corrupt. K1 शंखभा; Dn1 शरभा (for शङ्खाभाः). T G1. 2 शंखवर्णाश्च (for °वक्त्राश्च). —^{b}) Ś1 K1. 3 Ñ1 B1. 2. 5 Dn2 D3. 5 G3 M शंखवर्णास्; D7 संखकर्णस्; T G1. 2 शंखवक्त्रास् (for °कर्णास्). —After 23^{ab}, M2. 4 read 22^{ab}. —^{c}) Dn2 °परीकरः. —^{d}) K1 शंखस्वनि-; Dn1 G3 °स्वन- (for °ध्वनि-). Ś1 Dn1 -समस्वराः; K3 -महास्वनाः; M4 -समास्वनाः.

24 K2. 4. 6 om. 24 (cf. v. l. 22). —^{a}) M2 पंच-मुखास् (for °शिखास्). —^{b}) K1 मुंडा; Dn1 मुंड- (for मुण्डाः). K1 कृशोधराः; B3 कृषोदराः; D7 कसौ-दसः; T1 कुशोदराः (for कृ°). —^{c}) Ś1 K1 चतुर्जि-ह्वाश्चतुर्दंष्ट्राः. —^{d}) K1 शंकुवालाः; K3 Ñ1 °वर्णाः; T2 °कंठाः (for °कर्णाः). T G कृशोदराः (for किरीटिनः).

25 K4. 6 om. 25^{a} (cf. v. l. 22). —^{a}) K2 Ñ1 B5 D1–3. 5 मौंजी(D5 °जा)धराश्; K3 मौलांबराश्; K5 मौलिवक्त्राश्; B2. 3 मौली(B3 °लि)धराश्; Dn1 मौला°; Dn2 मौलि° (for मौली°). T G किरीटिनो मौलिधरास्. —^{c}) K4 मुकटिनश्; G3 M मकु° (for मुकु°). —^{d}) K3 श्वानवक्त्राः; K6 चारुवक्राः; Ñ1 तरुवक्त्राः; G2 चात्त° (for चारु°). —After 25, D1. 2 ins.:

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिणः ।

26 ^{a}) K6 D3. 5 पद्मोत्प(K6 °ति)लापी(D3. 5 °लापिं)ड°; Ñ1 चारुकुंडलिनश्चैव. —^{b}) K2. 5. 6 Ñ1 Dn1 D3 मुकुटधारिणः; K4 मुकट°; G3 कुरर° (for कुमुद°). —After 26^{ab}, B4 repeats 25^{cd}. —^{c}) K1–3 D4 T1 महात्म्येन; K4. 6 म(K4 मा)हात्मेन; D7 म*त्म्येण (for माहात्म्येन).

27 ^{a}) D7 corrupt. B2. 4. 5 Dn D3–5. 7 T1 °वज्र°; M1. 2 °शक्र° (for °चक्र°). —^{b}) Ś K1 मुसुल°; K2 मुसळ°; K3–6 Dn D1. 3–5. 7 मुशल°; B मुषल° (for

पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणा रणोत्कटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८
महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ।
महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥ २९
रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

भेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते झर्झरानकगोमुखान् ।
अवादयन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१
गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ३२
धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३
सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः । C. 10. 285 B. 10. 7. 35 K. 10. 7. 35

मुसल°). — Ś1 K1 om. (hapl.) 27^{c}–29^{b}. — c) K2 भृशंठी° ; K3 मुखंडी° ; K4 सुशंढी° ; B4. 5 मुपुंडी° ; Dn2 D4 भुशांडी° ; D1 भशुंडी° ; D2 भृशुंडी° ; D7 भुशुडी° ; T G2. 3 मुसुं(G3 °सं)ठी° ; G1 मुसुंडी° ; M मुसृंठी° (for भुशुण्डी°). — d) Ñ1 B2–5 Dn2 D1–3. 5 दंडहस्ताश्च (for गदा°).

28 Ś1 K1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) Dn2 पृष्टे सु- ; D5 पृष्टे ; D7 पश्वेषु ; M1 पृष्टे नि- ; M3. 4 पृष्टे हि (for पृष्ठेषु). K5 बद्धधनुषा ; Ñ1 नद्धेषुचयश् ; D4. 7 बद्धेषुधयाश् (for °धयश्). K6 पृष्ठपद्धेषवाधराश् (sic) ; Dn1 पृष्ठेषु बंधेषु बंधेषु ; G2 पृष्टेषु बद्धेषुयथाश् ; G3 पृष्ठबंधेष्वायुधिनश्. — b) K3 D3 G3 चित्रबाण- ; K6 °धिणा (sic) ; T G1. 2 M °चापा (for °बाणा). Ś2 मदो° (for रणो°). Dn2 चित्रबाणोत्कटास्तथा. — d) K4 संघंटाः ; T2 सपर्णाः (for सघण्टाः). K2. 6 D4 सपरस्वधाः ; T2 G1. 2 °श्वथाः (for °श्वधाः).

29 Ś1 K1 om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). — a) B1 D1. 2 महाप्रा(B1 °पा)सो°. — b) K2–6 B3. 4 G2 M लकुट° ; B1 *गुड° ; D7 त्वगुंड° ; G1 लकुड° (for लगुड°). — K5 om. 29^{cdef}. — c) Ś2 स्थूणावक्त्राः ; K1 स्थूणाः हस्ताः ; K2. 4 T1 G1 स्थूल(K2 °ळ)-हस्ताः ; K3 Dn G2. 3 M2–4 स्थूण° ; Ñ1 T2 शूल° (for स्थूणा°). K2. 4 खड्गभुजाः. — d) Dn2 सर्पोद्धृत° ; T2 मूर्धोच्छ्रित° ; G2. 3 सर्वो° (for सर्पो°). — e) M1 °कराश् (for °धराश्). — f) B1. 2 -भूषणाः ; M3. 4 -वर्मिणः (for -धारिणः). K3 तथा कुमुदपाणयः.

30 a) Ś2 B2. 3 D5 रजोध्वजाः ; K5 स्थूणकर्णाः ; M2 तेजोध्वस्ताः (for रजो°). K3 om. पङ्कदिग्धाः. — b) D1–3. 5 रक्तांबर° ; S चित्रां° (for शुक्ला°). — After 30^{ab}, B3 ins. :

22 * करालाक्षाः सकुन्द्रास्वच्छतवक्त्रास्तथैव च ।

— c) D5 नीलांगज- ; D7 corrupt. Ś2 K6 B1. 2. 5 Dn2 D1–3. 5 पिंगलांगाश्च ; K3 Ñ1 B3. 4 Dn1 D4. 7 G3 M2 कपिलांगाश्च. — d) S K1. 5 सितवक्त्रास् ; B3 मंड° ; Dn2 सुंड° ; D7 मुड° (for मुण्ड°).

31 a) Ś2 भेरीशृंग- ; K3 शंखभेरी- ; K6 भेरीसख- (for °शङ्ख-). Ś K1. 6 Ñ1 -मृदंगाश्च ; K3. 5 D1. 4. 7 T G1 M °गास्ते ; K4 -मृदांगंस्ते ; B1–4 Dn2 D3 मृदंगांश्च ; G2 °गांगांस् ; G3 °गाश्च- (for मृदङ्गांस्ते). — b) Ś1 जर्झरा- ; K1 पनवा- ; K2. 4 पटहा- ; K5 Dn1 मर्मरा- ; D5 झर्त्ररा- ; T2 G1. 3 M झर्झर्या- ; G2 तेझझा- (for झर्झरा-). K2. 3 D7 -गोमुखाः (for °खान्). — c) K2 अवाकिरन् ; M1 अधारयन् (for अवाद°). Ś2 K1 परिषदाः ; B1 D7 पारिस(D7 °व)दाः ; G3 M पार्षदास्ते. — d) K2–4 Ñ1 B1. 3 T G3 M संहृष्टाः ; D1. 2 प्रहृष्ट- (for °ष्टाः).

32 a) K3 गायवानास्. M2. 4 तथा चान्ये. — b) K2–4. 6 Ñ1 S प्र(T G1. 2 सं)हृष्टाः पु(K4 पू)रुषर्षभ (K3 Ñ1 T2 G1 °भाः). — c) G3 लंघयंतश्च. K2 स्तवंतश्च (for प्लव°). — d) K1 वल्गंताश्च ; K2. 4. 6 गर्जंतश्च ; Ñ1 रमंत° ; Dn बलांत° (for वल्गन्त°). Ś K1 तथापरे ; B1 (marg. ; also as in text). 4 Dn1 D5 महारवाः ; Dn2 D1–4. 7 T1 G1. 2 °रथाः (for °बलाः).

33 a) Dn2 D5 मुंडाः ; M1 चांधाः (for चण्डाः). — b) K4 पवनोद्धूत° ; K6 °नोधूत° ; Dn2 °नोद्धृत° ; T1 पावनोद्धूत°. — c) K3 मेधा ; K6 मता ; D7 नत्ता (for मत्ता). Ś2 महानादा ; K3 °नादै ; K5 D1. 2 (orig.) °नादान् (for °नागा). — d) K3 विनिर्दंतो ; Dn1 निनदंतो ; D7 विनदंतौ ; M1 विनिंदंतो (for विनदन्तो).

34 a) K4 सुभीमो ; G1 सभीमा. — b) K1 °पट्टिस- ; S (except M4) °पट्टस- (for °पट्टिश-). K1 -दारिणः ; B1. 2 -धारिणः (for -पाणयः). — c) K2 नानापिशंग° ; K3 °वीरांग° ; K4 °विरागं° ; T1 G2

C. 10. 285 B. 10. 7. 36 K. 10. 7. 35

नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४
रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३५
पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्त्रकृतभोजनाः ।
चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६
अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।
विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ३७
महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ॥ ३८
उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीभटाः ॥ ३९
कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।
नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

विरागचित्र° ; T2 G1.3 M विरागवसनाश्चित्राश्. —d) K6 -माल्यानुभूषिताः.

35 a) B1.2 -चित्रायुध° ; B3.5 -चित्रांबर° ; D7 -चित्रागद° ; M1 °चित्रांगदवराः ; M4 -चित्रांगदाधराः. —b) B1 (marg. ; also as in text) °गदास् (for °करास्). —c) Dn1 मुख्याः (for शूराः). —d) Ś1 प्रसह्यासत्य° ; Ś2 K1 °ह्यमित° ; K3 D7 °ह्याः सह्य° (for °ह्यासह्य°).

36 a) K5 पातारा. K2.5.6 Ñ1 B1–3.5 Dn2 D1–3.5 °वसौघानां ; K3 °वसाघानां ; K4 °वसौघ्रानां ; Dn1 °वसाज्यानां ; T1 °वसानाश्च ; T2 °वसान्नानां ; G2 °वसनां च (for °वसाद्यानां). G1 पातारो ह्यवसन्नानां. —b) K2 मासांत्र- ; K3 मांसैस्तु ; K6 मांसांत- ; Dn1 मांसास्त्र- ; Dn2 मांसान्न- (for मांसान्त्र-). —c) Ś2 चूढालाः ; Dn1 चूडिलाः ; B2 (by corr.) चूडाक्त- ; G3 चूडाराः (for °लाः). K5.6 Ñ1 B Dn D1–5.7 T G M1.2 कर्णिकाराश्च. —d) K1 प्रकृष्टाः ; K2.4 B3 प्रकृताः ; K3 कृशाश्च ; K6 B1 Dn D1–5.7 प्रहृष्टाः (K6 D4.5.7 °ष्टाः) ; B1 प्रकृशाष्टाः ; B2 प्रजेशाः ; T1 G2 प्रकाशा (for प्रकृशाः). Ś1 पिठिरोदराः ; K1 °धराः ; K3 पितरोदराः ; Ñ1 पीवरो° ; D7 पिवरो° ; T1 G2 मंडलो° ; T2 मंधरो° ; G1 मंडनो° ; G3 मंदरो° ; M1.3.4 च महो° ; M2 [अ]थ महो° (for पिठरो°).

37 a) K1 °दीर्घश्च. T2 अतिदीर्घा अतिह्रस्वा ; G2 अतिह्रस्वाश्च दीर्घाश्च. —b) K3.5.6 B1 (marg.) 2–5 D T G1.2 M1 प्रलंबाश् ; Ñ1 प्रकालाश् ; B1 प्रवलाश् (for प्रब°). M2 चापि (for चाति-). D3 -रौरवाः (for -भैरवाः). K1 प्रबलादातिभै°. —T G1.2 om. 37c–39d ; G3 om. 37c–38b. —c) K4 विकटां ; D7 त्रिकठाः. K2 M2–4 कराळा (M2.4 °ळ-) लंबोष्ठा ; K3 Ñ1 का(Ñ1 क)रलंबोष्ठा ; K4.6 कराललंबोष्ठा (K6 °ष्ठैर्) ; B3.4 D1–3.5 काललंबौष्ठा ; Dn1 °दंतोष्ठा ; M1 कराळबिंबोष्ठाः (for काललम्बोष्ठा). —d) Ś1 बृहच्छेफोस्थि- ; K1.2.6 °च्छेपास्थि- ; K5 Ñ1 B2.3.5 D1–5.7 M1.2.4 °च्छेफांड- ; B बृहत्सैफास्ति- ; B4 बृहच्छेकाश्च ; Dn1 °त्सापीड- ; Dn2 M3 °च्छेपांड- (for °च्छेफाण्ड-). K1.2.4 Ñ1 B1.3.5 Dn2 D1–3.5 M1.2 -पिंडकाः ; K6 -पांडवाः ; Dn1 -पीडकाः ; M3.4 -पिंडजाः (for -पिण्डिकाः).

38 T G1.2 om. 38 ; G3 om 38ab (cf. v. l. 37). —a) K2.4.6 M -[आ]भरणा ; B2.3 Dn2 D1.2 (before corr.) -विकटा ; D7 -मुकुटां (for -मुकुटा). K5 महार्घ्यरत्नमुकुटा. —b) K1.4 मुडाश्च ; K3 पुंड्राश्च ; K5 कुब्जाश्च ; B4 पद्माश्च ; B5 खंडर्ध- (for मुण्डाश्च). —c) K1 B1 D5 सार्केंदु-. K5 -नक्षत्रं ; M2 -नक्षत्रान् (for °त्रां). —d) K5 यत् ; M2 यां (for द्यां). K1 कुर्येयुर् ; K2–4.6 B3 प्रकुर्युर् (for कुर्युर्ये). Ś2 Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1–5.7 G3 ते (for ये). Ś1 K1.4.5 G3 महीतलं (K4 °लले) (for °तले).

39 T G1.2 om. 39 (cf. v. l. 37). —a) K2 उत्साहेरंश्च ; K3 B4 D4.7 उत्सहेरं(B4 °वं)स्तु ; K5 Dn1 M उत्सहेयुश्च ; Ñ1 उत्साहवंतु (for उत्सहेरंश्च). Ñ1 कर्तुं (for हन्तुं). —b) Ñ1 भूतग्रामाश् (for °मं). —G3 om. 39cd. —cd) Dn1 येतबीत- ; D1.2 (before corr.) ये च भूत- (for ये च वीत-). K2 om. (hapl.) from हरस्य up to 41c. Ś2 K4.6 भ्रू(Ś2 भ्र)कुटीभटाः ; K5 B Dn D1–5.7 भ्रु(D5 भ्रू)कुटीसहाः (K5 °तटाः). K3 ये चातीतभयातीतरहस्यभ्रुकुटीतटाः.

40 K2 om. 40 (cf. v. l. 39). —a) B2 °करः (for °कराः). B2–4 Dn2 D1–5.7 नित्यं (D5 °त्य-) ; T1 स्निग्धास् (for सिद्धास्). K6 कामकारा महासिद्धास् ; Dn1 कामकारश्चरा नित्यं. —b) D3 om. from °रेश्वराः up to वात्म (in 50c). B5 °स्येश्वराश्च ये ; Dn1 नित्यं त्रैलोक्यसेश्वराः. —c) S (except G1) नित्यानंदाः (for °नन्द-). —d) K3 वागेशा ; G1 [अ]पाहिंसा (for वागीशा). K1 वीतमन्यवः ; M2 जितमत्सराः (for वीत°).

41 D3 om. 41 (cf. v. l. 40). K2 om. 41abc

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२
पिबन्तोऽसृग्वसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।
चतुर्विंशात्मकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
ये समाराध्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।
सह भूतगणान्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४५
नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४६
संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
विवर्धयिषवो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७
जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।
भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ।
घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८ C. 10. 300 B. 10. 7. 50 K. 10. 7. 49

(cf. v. l. 39). — a) Ś2 प्राप्यैष्ट- ; Dn2 प्राणाष्ट- ; G3 प्रहृष्ट- (for प्राप्याष्ट-). — b) K3 Dn2 यांति स्म ; K6 B2 D1. 2. 5. 7 यास्यंति ; M1 याति च. K3 विस्मय: ; K6 B2 D1. 2 वै स्मयं (for विस्मयम्). — c) M1. 4 एषां (for येषां). K1 B1 वे(B1 वि)श्मयते ; K6 विस्मयाते (for °यते). — d) T G1. 2 transp. भगवान् and कर्मभिः. S भवः (for हरः).

42 D3 om. 42 (cf. v. l. 40). K1 T G1. 2 om. (hapl.) 42^{ab}. — a) Ś1 (by corr.) भक्ता ; Ñ1 B2. 3. 5 Dn2 D1. 2. 5 युक्तैर् (for भक्तैर्). — Ś1 om. (hapl.) 42^{bc}. — b) Ś2 आराधिताशयः ; K2. 4. 6 °धितस्तु यैः ; G3 °धितः स्वकैः ; M °धिताश्च ये. — c) Ñ1 युक्तान् (for भक्तान्). — d) K6 om. from पाति up to शात्म (in 43^{c}). K4 पात ; G1 M पांति (for पाति).

43 D3 om. 43 (cf. v l. 40); K6 om. up to शात्म (cf. v. l. 42). — a) D7 पिबतो ; S पिबंति (for °न्तो). K2 B3. 4 Dn D4. 5. 7 G2 -वसाश्चान्ये ; K3 -वसात्वकच ; T1 G1. 3 -वसामन्ये ; M1 -वसासून्ये (for -वसास्त्वन्ये). — c) K1 D7 चतुर्विंशात्मकं ; K5 Ñ1 B1. 4. 5 D1. 2. 4. 5 °विंधात्म(B5 °त्मि)कं. Ca. d as in text. — d) K3 पिबंत्यपि. Ca. d cite पिबन्ति (as in text). Ś1 K1. 6 नित्यशः ; B4 Dn D4. 5. 7 सर्वदा (for नित्यदा).

44 D3 om. 44 (cf. v. l. 40). — a) G3 श्रुतो वा ; Ca. d श्रुतेन (as in text). Cd cites ब्रह्मचर्यं. — b) K4 दमनेन (for च दमेन). Ca cites तपः and दमः. — c) K6 समासाद्य (for °राध्य). K2 शूळांसं ; K6 शूलाढ्यं ; Ñ1 D1 (*sup. lin.* as in text). 2 T2 शूलांगं ; B4 शूलंकं (for शूलाङ्कं). — d) K5 अथ (for भव-). Ś1 K1 -सायोज्यमागताः ; K2 सा- युज्यतागताः ; K3. 4. 6 Ñ1 M -सायो(Ñ1 M °यु)ज्यतां गताः. Ca. d cite °सारूप्यं.

45 D3 om. 45 (cf. v. l. 40). — a) K3 तैर् (for यैर्). B4 येवचानुभूतैर् (sic); Dn1 यैवात्मभूतिर्. — b) K2 परमेश्वरः ; Dn1 च सहेश्वरः (for च महे°). — c) Ś K1 B3. 4 Dn D1. 2. 4. 5 G1 महा- ; K5 स हि (for सह). K3 om. भूत. K6 भुक्तगणान् ; Ñ1 B Dn D1. 2. 5. 7 T1 M भूतगणैर् (D7 °गुणान्) (for °गणान्). K6 D5. 7 भु(D7 भू)क्ते. — d) K4 भुत° (for भूत°).

46 D3 om. 46 (cf. v. l. 40). — a) K1 तथा (for नाना-). K6 Ñ1 B Dn D1. 2. 5. 7 °वादित्र- ; M3. 4 °विचित्रा- (for °विचित्र-). K3 T2 G1. 2 M3. 4 -हसितैः ; K5 D1. 2 -सहिताः ; Dn2 D4. 7 -हसिता- ; T1 M1. 2 -हसितै- ; G3 -सहितैः (for °हसित-). — b) B1 -क्षीमित- ; S -क्ष्वेळित- (for -क्ष्वेडित-). Ś K1–3. 6 Ñ1 B2. 3 Dn1 D1. 2 T1 G1. 2 M1 -[उ]त्कृष्ट- ; K4 -[उ]-त्कृष्ण- ; T2 -[उ]त्पुट- ; G3 -[उ]द्धुष्ट- (for -[उ]त्क्रुष्ट-). K1 -नादितैः ; K4 -गर्जिताः (for °तैः). — c) D7 corrupt. K1 संनादयंतेस्. Ñ1 सर्वं (for विश्वम्). — d) K2 अन्वयुः (for अभ्ययुः).

47 D3 om. 47 (cf. v. l. 40). — a) Ś1 K1 तं स्तुवाना (for संस्तुवन्तो). Ś1 K1 T2 महावेगं (T2 °नादं) (for °देवं). — b) G2 om. भाः ; Ś1 K1 ते ; K6 भा ; D7 भ्राः ; G1 व्या- (for भाः). K1 B3 स्ववर्चसः ; B1 (m as in text). 2 D4 सहस्रशः (for सुवर्चसः). K3 कुर्वाणास्तासुवर्चसः ; Ñ1 (*sup. lin.* as in text) भीमं सर्वे स्वनर्चसः ; T1 एकुर्वाणं सुवर्चसा. — c) K1. 2 T2 G1 द्रोणेर् ; B5 Dn1 द्रौणिर्.

48 D3 om. 48 (cf. v. l. 40). — a) G2 विज्ञास° (for जिज्ञास°). K3 ते द्रौणिं (for तत्तेजः). — b) K3 सहसा च प्रदुद्रुवुः. — c) K1 भीमोध्र- ; K5 शीतोग्र-

C. 10. 301
B. 10. 7. 51
K. 10. 7. 50

जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ४९
अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५०
धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः ।
हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ५१
ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५२
तं रुद्रं रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतम् ।
अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५३
इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
अग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम् ॥ ५४
भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ॥ ५५
त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५६
सर्वभूताशय विभो हविर्भूतमुपस्थितम् ।
प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ॥ ५७

(for भीमोग्र-). Ś$_1$ K$_{1.6}$ -परिघाघात-; K$_5$ -परिघास्तात; B$_3$ -परिखालात- (for -परिघालात-). — ^{d}) K$_1$ °पट्टिस°; K$_{2.4}$ °मुद्गर°; S (except G$_3$) °पट्टस° (for °पट्टिश°). — ^{f}) M$_2$ भूतसंख्या:. T G$_{1.2}$ सहस्रशः (for समन्ततः).

49 D$_3$ om. 49 (cf. v. l. 40). — ^{a}) Ś$_2$ जपयेयुर्. D$_{1.2.7}$ यस्मात्; T G$_{2.3}$ M ये हि; G$_1$ येभिस् (for ये स्म). — ^{c}) Dn$_1$ तां (for तान्). Ś$_2$ K$_{1-3}$ B D$_7$ प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). K$_6$ त्रैलोक्यमाणोपि व्यथा; T G M$_{1.3.4}$ न तु तान्प्रेक्ष(T$_1$ °क्ष्य)माणोपि; M$_2$ तत्प्रेक्षमाणोपि नरो. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4.6}$ महारथः (for °बलः). S व्यथामुपजगाम ह (G$_3$ हा).

50 D$_3$ om. up to स्वयमेवात्म (cf. v. l. 40). — ^{a}) K$_{3.4}$ धनुःपाणिर्. — For 50^{cd}, T G$_2$ subst. (by hapl.) 52^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{c}) Ś$_1$ स्वयमेकात्मना°. — ^{d}) D$_{5.7}$ (also as in text) उपाहारम्; T$_1$ रथात्मानम्. B$_1$ उपाहरेत् (for °हरत्).

51 G$_1$ om. (hapl.) 51–52. — ^{a}) K$_3$ D$_7$ धनुषि; Dn$_2$ धनुषिं. — ^{b}) K$_1$ शताः; K$_4$ D$_5$ शिता-; B$_4$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_2$ सिताः (for शिताः). K$_1$ शिराः; K$_6$ शरान् (for शराः). Ś$_2$ पात्राणि निशिताः शराः. — ^{c}) K$_{2.4}$ चापि (for चात्मा). Ca. d cite आत्मा. Ś K$_1$ Ñ$_1$ B$_5$ हविरात्मा ततश्चापि (B$_5$ °त्मा); K$_3$ °रात्मैव तस्यापि; B$_{1.2}$ °रात्मभवच्चापि; Dn$_1$ °रात्मवता तस्मिन्. — ^{d}) K$_3$ संभार-; G$_3$ भरत (for भारत).

52 G$_1$ om. 52 (cf. v. l. 51). — ^{a}) Ś$_2$ D$_7$ सौम्येण; T G$_2$ सोमेन; M सोनेन; Ca. d सौम्येन (as in text). K$_3$ शस्त्रेण (for मन्त्रेण). — ^{b}) K$_4$ सोमपुत्रः (for द्रोण°). — T G$_2$ subst. (first time) 52^{cd} for 50^{cd} (cf. v. l. 50). — ^{c}) M$_1$ उपाहर. T$_1$ (first time) महामन्युं. — ^{d}) T$_2$ G$_2$ (both second time) उपाविशत् (for °हरत्).

53 ^{a}) Dn$_1$ M$_4$ रौद्रं (for रुद्रं). K$_1$ Ñ$_1$ B$_1$ D$_{1.2}$ रुद्रकर्माणं; K$_{3.4}$ B$_3$ S विश्व°; D$_5$ द्रौद्र° (for रौद्र°). — ^{b}) K$_4$ द्रौणेः; K$_5$ Ñ$_1$ रौद्र- (for रौद्रैः). K$_3$ Ñ$_1$ T G$_3$ Ca. d अच्युतः; B$_4$ D$_4$ अच्युत; G$_1$ आपतः (sic); M$_{1.3.4}$ अन्वितं (M$_1$ °तः) (for अच्युतम्). — ^{c}) K$_{3.4}$ T G$_{1.3}$ M अभिष्टूय; G$_2$ अभीषयन् (for अभिष्टुत्य). B$_4$ असिष्टुत्यमात्मानं (sic).

54 Before 54, all MSS. (except T G$_{1.2}$) read द्रौणिरुवाच. — ^{a}) B$_{1.2}$ स्वयम्; Dn$_2$ इयम् (for इमम्). — ^{b}) D$_{4.7}$ जात. K$_1$ S अं(T$_2$ G$_1$ आं)गिरसां (for आङ्गिरसे). — ^{c}) B$_4$ D$_{1-3.5}$ स्वग्नौ (for अग्नौ). Ś$_2$ K$_4$ Dn$_1$ D$_7$ भगवान्; K$_3$ विधिवत् (for भगवन्). — ^{d}) K$_4$ B$_{1-3.5}$ परि(K$_4$ अनु)गृह्णीष्व. Ñ$_1$ T G मे (for मां). K$_3$ Dn$_1$ बलिः; G$_2$ बलं (for बलिम्). M प्रगृह्णीष्व महाबलिं (M$_2$ °ल).

55 ^{a}) Ñ$_1$ B$_{2.3.5}$ T$_1$ G$_3$ M तव; T$_2$ G$_{1.2}$ तवद्- (for भवद्-). D$_7$ महादेवं; G$_2$ °भाग (for °देव). — ^{c}) Dn$_2$ असामापदि; D$_7$ आस्या°. — ^{d}) K$_5$ उपकुर्वंस्; Dn$_1$ उपाकुर्वी; Dn$_2$ T$_1$ G उपकुर्मि; D$_2$ (before corr. as in text) उपाकुर्वे; D$_4$ °कुर्मं; T$_2$ अपकुर्मि; Ca. d उपाकुर्मि (as in text). K$_3$ महाव्रतः; Ñ$_1$ T$_2$ G M °व्रत; B$_1$ (m as in text). $_{2.3.5}$ °व्रतं; T$_1$ °प्रद (for तवाग्रतः).

56 ^{b}) Ś$_2$ चापि; D$_7$ यसि; Ca. d चासि (as in text). — ^{c}) T G तु (for हि). D$_7$ प्रधनेनो (sic). — ^{d}) K$_5$ असि सुव्रत; T चाधितिष्ठति (for त्वयि ति°).

57 ^{a}) K$_1$ °भूता मयि; K$_3$ Ñ$_1$ B Dn$_1$ D$_{1-3.5}$

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् ।
संत्यक्तात्मा समारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ५८
तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ५९
सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ६०
यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६१
कुर्वता तस्य संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ६२
कृतस्तस्यैष संमानः पाञ्चालान्रक्षता मया ।
अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ६३
एवमुक्त्वा महेष्वासं भगवानात्मनस्तनुम् ।
आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ६४
अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
वर्ष्मवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६५ C. 10, 317 P. 10. 7. 67 K. 10. 7. 66

°भूताश्रय (B1 °म); K6 °भूताशाय (for °शय). —^{b}) K6 B4 Dn D3–5. 7 G3 अवस्थितं (for उप°). — T2 om. 57^{cd}. —^{c}) K1. 5 प्रतिगृह्णीष्व; T1 °ग्रहाण (for °गृहाण). K3 मामेवं. G1 M प्रगृह्णीष्व (G1 प्रतिगृण्ह; M3 प्रगृहाण) महादेव. —^{d}) Ś1 यदश*; Ś2 यद्यशक्या; K1 यदशक्यः; D1. 2. 5 यद्यशास्याः; T1 G M यदि शक्याः (for यद्य°). Ca. dp. cite अशक्यं; Cd अशक्याः (as in text). Ś1 K1 परं मया.

58 Before 58, Ś2 K1 read संजय उवाच. —^{a}) K4 इत्युक्ता. Dn2 आस्थाप्य; M1. 2 आत्मस्थां (for आस्थाय). —^{b}) K1. 4 Dn1 देवीं; T2 G1. 3 वेदिं (for वेदीं). K1 दिव्यपावकां. —^{c}) K3 संसक्तः सु- (for संत्यक्तात्मा). Ś1 K1 ह्युपावृत्य; K5 समावृत्य; K6 महाराज (for समारुह्य). Ñ1 B Dn D1–3. 5. 7 T G संत्यज्या(B1 °युक्ता; B2 °युज्या; Dn2 °त्यजा; G1. 3 °त्यक्त्वा)त्मानमारुह्य. —^{d}) K1. 6 कृष्णवर्त्मान्यु°.

59 ^{a}) K1. 3 ऊर्ध्वबाहु- (for °बाहुं). K3 निचेष्टं; M1 निश्रेष्ट-. —^{b}) M1. 3. 4 बुध्या (for दृष्ट्वा). Ś2 हरिर् (for हविर्). K3 उपास्थितं; M1 उपस्थितः.

60 ^{a}) Ś2 °शौचार्जवैस्; B1 °शौर्यार्जव-; D7 °शौचार्यव- (for °शौचार्जव-). D4 -त्यागस्. —^{b}) K2. 6 च दमेन; K4 च दमनेन (for नियमेन). —^{c}) D7 क्षात्यां. K3 M1. 3. 4 transp. भक्त्या and धृत्या. Dn1 धन्या (for धृत्या). —^{d}) Ñ1 वृत्या; Dn2 बध्या (for बुद्ध्या). M मनसा (for वचसा). T G2 कर्मणा मनसा गिरा; G1. 3 मनसा कर्मणा गिरा.

61 ^{a}) Ś2 (*sup. lin.* as in text) Dn1 S Cv आराध्यः; K1 आराद्धा; Ñ1 आबद्धः (for आराद्धः). K5 यथा त्वाहं समाराद्धः. —^{b}) Ś2 K1 कृष्णेनाकृष्ट-; K3 °नोत्कृष्ट- (for °नाक्लिष्ट-). —^{c}) K1 इष्टतमन्; Dn1 D7 इत्य(D7 °ष्य)तमः.

62 ^{a}) Ś2 कुर्वतस्. D1 (marg.; also as in text). 5 तात (for तस्य). K2–4. 6 सन्मानं (K3 °न); D4 समानं; M2 तन्मानं (for संमानं). —^{b}) Dn2 तं (for त्वां). K2 त्वां जिज्ञासतया मया; Dn2 त्वां च जित्वासतामहा. — G2 om. (hapl.) 62^{c}–63^{b}. —^{c}) B4 Dn1 पंचालाः. S (G2 om.) सर्वथा (T1 °दा) (for सहसा). —^{d}) Ś2 जयाश्च; K3 G3 मया च (for मायाश्च).

63 G2 om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). —^{a}) T ततम् (for कृतस्). K5 Ñ1 B Dn1 D1–4 तस्यैव; D5 तस्येष (for तस्यैष). K2. 4, 6 M2 सन्मानः; G3 संमानं; M4 संमानाः. K3 कृष्णस्यैष ससंमानं. —^{b}) K5 D7 पंचालान्. Ś2 M1 रक्षिता; K3 रक्षत; D7 क्षता (for रक्षता). K6 पांचालानरक्षता मया (hypermetric); Dn1 T M2–4 पांचाला रक्षिता (Dn1 न कृता) मया. —^{c}) Ś2 अभिभूतानि; Ñ1 °भूताश्च; G3 °भूतस्तु. —^{d}) Dn2 अध्यास्ति; D1 (*sup. lin.* as in text). 2 (before corr.) T2 अद्यास्तु (for °स्ति).

64 ^{a}) K1. 4 महेश्वासं; B4 Dn D3–5. 7 M1 महात्मानं; Cv महेष्वासं (as in text). —^{b}) K4 आत्मना. K3 तनु. Ca. d cite आत्मनः and तनुं (as in text). —^{c}) Ñ1 प्रविवेश; Dn1 आदिदेश; G3 आनिर्देश्यं (for आविवेश). —^{d}) K3 विमल-; Dn2 D7 विमले; D1. 2 G3 विपुलं (for विमलं). K6 षड्गम्. D7 उत्तमे.

65 ^{a}) B3 तथाविष्टो; G3 अथादिष्टो (for °विष्टो). —^{b}) K1 जज्वल. —^{c}) Ś1 K1 B1. 2 D4 वर्मवांश्; Ś2 B4 Dn1 Ca. d बल°; K6 वर्ष्मवाश्; B5 वर्षवांश्; D1–3. 5 वेग°; D7 वर्षा°; T G1. 2 चर्म°; M2 वर्षपांश् (for वर्ष्मवांश्). Ñ1 च भवद्. G3 वीर्यं चैवाभवद्युद्धे. —^{d}) K3 शिवस्पृष्टेन; B1 देवदृष्टेन; G2 तेन दृष्टेन (for देवसृ°). B1. 2 कर्मणा (for तेजसा).

C. 10. 318 B. 10. 7. 68 K. 10. 7. 67 तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिबिरं यान्तं साक्षाद्दिवेश्वरम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कच्चित्कृपश्च भोजश्च भयार्तौ न न्यवर्तताम् ॥ १
कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।
असह्यमिति वा मत्वा न निवृत्तौ महारथौ ॥ २
कच्चित्प्रमथ्य शिबिरं हत्वा सोमकपाण्डवान् ।
दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ३
पाञ्चालैर्वा विनिहतौ कच्चिन्नास्वपतां क्षितौ ।

66 [a]) K1 तामदृश्यानि; G1.3 M1.2 तमदृष्टानि; M3.4 तमस्सृष्टानि (for तमदृश्यानि). T G2 तं दृष्ट्वा सर्वभूतानि. — [b]) S राक्षसाश् (for रक्षांसि). K5 D5 समाद्रवत्; Ca समाभवन्; Cd समाद्रवन् (as in text). — [c]) K1 शक्र- (for शत्रु-). M3.4 (*sup. lin.* as in text). -शिबिरे (for °रं). T G2 अभि(T1 °भी)तः शिबिरं यांतं. — After 66[c], S ins.:

23*　　　　यान्तं द्रौणिं महारथम् ।
　　देवदेवं हरं स्थाणुं.
[(L. 1) T G2 द्रोणपुत्र; M2 यांतं द्रौणि-.]

— [d]) K3 जातं; D7 यांत (for यान्तं). — After 66, D1.2 ins.:

24* यश्चेदं पठते स्तोत्रं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
　　सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ।

Colophon. — *Adhy. name:* Ś1 K1 खड्गदानं; Ś2 K5 खड्गादानं; K3 महापुरुषसंबोधनो; D2 (marg.) शिवस्तुतिः; T G1.2 महादेवप्रसादः; M2.4 ईश्वरस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 Dn2 D2 T G 7 (as in text); Dn1 M2-4 8; M1 73. — *Śloka no.:* Ñ1 67.

8

1 [a]) K2.4.6 प्रयाते शिबिरं तत्र (K2 तत्तु). — [c]) K1-3 G2 M4 कश्चित्; Dn1 D7 क(D7 का)चित् (for कच्चित्). — [d]) K1 Dn2 भयांतौ; T1 भयार्ता. K5 सं- (for न). Ś1 K2.4.6 Ñ1 Dn2 D4 M2.4 व्यवर्तताम्; Ś2 त्ववर्त°; B3 निवर्त°; T G प्रवर्त° (for न्यवर्त°).

2 [a]) Ś1 K4.5 D3-5 कच्चिन्ना-; Ś2 कच्चिन्नो; K1.2 M4 कश्चिन्न; D7 कचिन्ना- (for कच्चिन्न). B1 T1 वारिते (T1 °ता); M1.2 द्वारि तौ (M2 तैः) (for वारितौ). K5 B5 क्रुद्धैः; D1.2 क्षुद्रौ (for क्षुद्रैः). — [b]) K2.4 T2 G M1.3.4 चोप- (for नोप-). K3 G3 -लक्षितैः (G3 °तं). K1 रक्षिभिश्चोप°. — [c]) K5 असह्यमिव; B1.2 अशक्यमिति. K1 वासत्वा; K5 Ñ1 B3 Dn D1-5.7 मन्वानौ; M4 वा मात्वान् (sic) (for वा मत्वा). K3 असह्यमतिवमत्वा (corrupt). — [d]) T2 G2 वि-; G3 तौ (for न). Dn1 निवर्तौ. K2.4.6 महाबलौ (for °रथौ).

3 [a]) K1 कश्चित्; Dn1 D7 कचिद् (for कच्चित्). B4 Dn D4.5.7 उन्मथ्य (for प्रमथ्य). S प्रमथ्य शिबिरं कचित् (M4 कश्चित्). — T G1.2 M ins. after 3[ab]: G3, after 26*:

25* कृता प्रतिज्ञा सफला कच्चित्संजय सा निशि ।

[M1 कृत-. T1 प्रतिज्ञाः. M4 काश्चित् (for काच्चित्). G3 कच्चित्परमिका रणे (for the post. half).]

— [d]) T2 G1.2 M1-3 कच्चित्; M4 कश्चित् (for गतौ). Ś2 तौ रसिकौ; K5 परमकौ; B1 D1.2 परम(B1 °मि)का (for °मिकां). Ś1 K1 गतौ मनसि कारणे; G3 गतौ परमकारिणौ. — After 3, G3 ins. (cf. 4[ab]):

26* बलैर्वा निहतौ तौ तु कच्चिन्न पतितौ क्षितौ ।;

followed by 25*.

— On the other hand, T G1.2 M ins. after 3: G3, after 25*:

27* गत्वा तिष्ठत्यसौ द्रौणिः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
　　धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां द्रौपद्याश्च सुतैः किल ।
　　संछन्ना मेदिनी सुतैर्निहतैः पाण्डुसैनिकैः ।

[(L. 1) M1 कृत्वा (for गत्वा). — (L. 2) G3 M

कच्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतवर्मा च शिबिरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५
अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।
प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वक्षत्रस्य नाशने ।
किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७
अहं प्रवेक्ष्ये शिबिरं चरिष्यामि च कालवत् ।
यथा न कश्चिदपि मे जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ८
इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणिः पार्थानां शिबिरं महत् ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ॥ ९
स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १०
ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।
प्रसुप्ता वै सुविश्वस्ताः स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ ११
अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।
पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकात् ॥ १२ C. 10. 331 B. 10. 8. 13 K. 10. 8. 16

कच्चित् (for किल). — (L. 3ᶜ) M1. 3. 4 मृत; M2 नत्र (for सुसैर्).]

4 ᵃ) K1 Dn1 D7 पंचालैर्. K3. 5 Ñ1 B1-3. 5 वापि निहतौ; B4 Dn D1-5. 7 निहतौ (D7 °तो) वीरौ; S वा विनि(G3 M2 वापि नि)हतैः. — ᵇ) K1 कश्चिन्न; K3 कच्चिन; K5 कच्चिद्वा; K6 D3 कच्चित्तु; Dn1 क्वचिन्न; Dn2 D1. 2. 5 कच्चिन्नु; D7 कविन्न (sic) (for कच्चिन्न-). Ś2 [अ]श्वसतां; K6 B4 Dn D1-5. 7 स्वपतां; Ñ1 B2 [अ]पततां (B2 °तं) (for [अ]स्वपतां). B1. 3 कच्चिदापततां (B1 °तं) क्षितौ; B5 कच्चिन्निपतितौ भुवि; S शयानै रुधिरोक्षितैः. — ᶜ) K1 कश्चित्; D7 क्वचित् (for कच्चित्). Ñ1 द्वाभ्यां (for ताभ्यां). S कच्चिन्महीतलं छन्नं. — ᵈ) K3 संजयः.

5 Ś2 reads 5 on marg. — ᵇ) K3 द्रोणपुत्र-. Ś2 K1. 3. 5 महारथे; K4 °बले (for महात्मनि). — ᶜ) M3. 4 कृतवर्मा कृपश्चैव. — ᵈ) K3 शिबिरं (for शिबिर-). K2 अतिष्ठत. Dn शिबिरद्वारतिष्ठतां; S द्रौणिमेवाभ्य(M3. 4 °न्व)वर्ततां.

6 ᵇ) K1 महाबलौ (for °रथौ).

7 ᵃ) K4 यत्नौ (for यत्तौ). K2 संप्राप्तौ (for पर्याप्तौ). — ᵇ) K2 नाशनौ; Dn1 शासने (for नाशने). Ś2 K1. 3 B3 सर्वक्षत्रविनाशने (K1 °निवारणे); S सर्वशस्त्रभृतामपि. — ᶜ) M2-4 यौध° (for योध°).

8 ᵃ) Ś1 damaged. Ś2 K1 प्रवेक्ष्य; K2. 4. 6 S प्रविश्य; K3 Dn2 प्रवेक्षे (for प्रवेक्ष्ये). — ᵇ) K6 कालवित्; Ñ1 कारणात् (for कालवत्). S प्रचरिष्यामि कालवत्. — ᶜ) K2-4. 6 Ñ1 B Dn D1-5. 7 अपि वां (B1. 3 वा); S एतेषां (for अपि मे). Ca. d cite वां. — After 8, K2-4. 6 Dn2 D1-5. 7 M3. 4 ins.:

28* तथा भवद्भ्यां कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ।

[M3. 4 कर्तव्यम् (for कार्यं स्याद्). K2 निश्चया (for निश्चिता). M3. 4 स्थिताभ्यां शिबिरद्वहिः (for the post. half).]

9 ᵇ) K6 पार्थेनां; Ñ1 पांडूनां (for पार्थानां). — ᶜ) K4 आद्वारेण. K4 [अ]भ्यवस्कद्य; Dn2 [अ]भवस्कंद्य; T2 प्रवस्कंद्य; G2 [अ]प्यव°; Cd [अ]भ्यरक्षंत्य (sic); Ca [अ]भ्यवस्कन्द्य (as in text). — ᵈ) D7 विहाय; S (except G3) विनीय (for विहाय). K3 रथम् (for भयम्).

10 ᵃ) K6 S संप्रविश्य. — ᵇ) K3 T1 स (for च). K1 Ñ1 G2 हि; K5 च; M3. 4 वै (for ह). K2. 4. 6 उद्देशज्ञो महारथः; Dn1 देशज्ञश्च विवेश ह. — After 10ᵃᵇ, S ins.:

29* द्रौणिः परमसंक्रुद्धः तेजसा प्रज्वलन्निव ।
ततः पर्यचरत्सर्वं संप्रसुप्तजनं निशि ।

[M2 मप्रसुप्तजनं.]

— ᶜ) K1 निलये; K2. 4. 6 शिबिरं; B3 M2-4 भवनं (for निलयं). K3 शिबिरं धृष्टद्युम्नस्य.

11 ᵃ) T1 तत् (for ते). D7 च (for तु). — ᵇ) K1 शांताश्च; D7 श्रांतांश्च. K3 बलवत्तरैः (for °वद्रणे). — ᶜ) Ś1 K1 सुप्रसुप्ताः सु(K1 स)विश्वस्ताः; K2-4. 6 प्रसुप्ता (K3 सुप्ताश्च) निशि विश्वस्ताः; B4 Dn D1-5. 7 प्रसुप्ताश्चैव विश्वस्ताः (Dn2 [before corr.] D3 विध्वस्ताः). — ᵈ) K2. 4. 6 स्वसैन्यैः; B1 ससैन्य-; B4 Dn D1-5. 7 समेत्य; M1 स्वसैन्यं (for स्वसैन्य-). Dn2 D3 परिधाविताः (for °वारिताः).

12 ᵃ) S अनु- (for अथ). K4 तद्वेस्म. — ᶜ) K1 पंचाल्यं; Dn1 पांचाल्य-; G3 पांचालं. Ś2 शयनं;

C. 10. 231
B. 10. 8. 13
K. 10. 8. 17

क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् ।
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
स बुद्ध्वा चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।
केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ १६
स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ १७
तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K1 शनकैर् (for शयने). —[d]) K6 Ñ1 अंतिके (for °कात्).

13 [a]) K1 क्षौमावदत्ते (for °दाते). Ñ1 (m as in text) बहुभिः (for महति). —[b]) K3 D3 स्पर्धा°; D2 (before corr. as in text) मृद्वा°; T1 M1 स्वध्या° (for स्पर्ध्या°). Ś1 °संभृते; Ś2 K2. 3. 5 °संस्तृते; K1 °संयुते; K4 °संस्तृते (for °संवृते). —[c]) K3 माल्यं (for माल्य°). Ñ1 °प्रकर° (for °प्रवर°). T2 G3 M2 °संयुक्तैर् (for °संयुक्ते). —[d]) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु; Dn1 चीर्णैश्च; S गंधैश्च (for चूर्णैश्च). B1. 2 G1 धूपिते; D3 वासितैः; T G2. 3 भूषितैः; M भूषिते (for वासिते).

14 [a]) D4. 7 महाबाहुं (D7 °हु) (for महात्मानं). —[b]) K3. 4 B4 Dn1 D1. 4 विश्रब्धम्; Dn2 विश्राब्धम् (sic); D5 विश्रब्दम्; D7 विश्वद्धम्; S विश्वस्तम् (for विस्रब्धम्). B3 ह्यकुतोभयं. —[c]) K1. 2 D7 प्रबोधयत; D3 प्रायोध°; T1 M अबोध°; T2 G अपोथ° (for प्राबोध°). Dn1 अबोधयदुपादेन. —[d]) K1. 3 महीपतिं; K2 5 °तले (for °पते).

15 [a]) K2. 3. 6 Ñ1 B Dn D1–5. 7 सं(K3 स)बुध्य. K1. 3 Ñ1 Dn S चरणस्पर्शाद्; K2 °स्पर्शं (for °स्पर्शम्). —[b]) K1 युद्धदुर्मदः (for रण°). —[c]) K1 अभिजानद्; K2 अभ्ययायाद्; K3 अभ्ययात्तम्; K4 Ñ1 T1 M अभ्यजानाद्; D5 अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानद्). K3 T1 G3 M अदी(K3 °दा)नात्मा (for अमेयात्मा). —[d]) G3 महारथः.

16 [a]) D1. 2 (before corr.) समुत्पपात; D3 तमुद्यतंतं (for तमुत्पतन्तं). K6 सयनाद्. —[b]) M महारथः (for °बलः). —[c]) B4 केशेषु. K1 [आ]लंभ्य; K2–4. 6 B3 D1. 2. 5 [आ]कृष्य; K5 B2 D3 [आ]लभ्य; Dn1 [आ]वेव (sic) (for [आ]लम्ब्य). G1 om. पाणिभ्यां. —[d]) K1 निष्पपेष; K2 विनिष्पेष; K3 D1. 2 D5 निःपिपे(Dn2 °वे)ष; K4. 6 निष्पिपेष्य (K6 °ख). K2 T1 महीतले.

17 [a]) K5 Ñ1 Dn2 सबलं; B2 सरसात् (for स बलात्). Ś2 निष्पिष्टं; K6 निर्विष्टः; Dn2 D5 निःपिष्टः. —[b]) K6 भारते. —[c]) K1 निद्रायां; K3 निद्रयाश्च; B1. 2. 5 निद्रार्तश्च (for निद्रया). Dn1 चैवं; Dn2 नैव (for चैव). S अभ्या(G1 °भि)क्रांतश्च निद्रांधो (T1 निष्क्रांतो). —[d]) K4 D5 चेष्ठितुं. B1. 2 बलात्; Dn1 गदां (for तदा). S न शशाक विचेष्टितुं. —After 17, S ins.:

30* निष्पिष्य तु ततो भूमौ पाञ्चालं द्रौणिरोजसा ।
धनुषो ज्यां विमुच्याशु क्रूरबुद्धिरमर्षणः ।
तस्य कण्ठेऽथ बद्ध्वा तां त्वरितः क्रोधमूर्छितः ।
द्रौणिः क्रूरं मनः कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

[(L. 1) T1 तं (for तु). M पांचाल्यं. —(L. 2) G3 M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु). —(L. 3) G3 स; M1 च; M3. 4 तु (for ऽथ). T1 स; G3 तु; M2 तं (for तां). M2 त्वरितं.]

18 [a]) K6 तमाक्रम्य; D5 T1 G1. 2 तदाक्रम्य. Ś K1 महाराज; K5 परान्कंठे; B3. 5 ततो राजन्; D1. 2 (before corr.) तदा राजन् (for पदा राजन्). —[b]) K5 तदा (for कण्ठे). —[c]) Ś1 नयंतं; K1 नयनं (for नदन्तं). T1 M विस्फुरंतं. —After 18, S ins.:

31* स वार्यमाणस्तरसा बलाद्बलवता बली ।
[M1–3 मार्यमाणस् (for वार्य°.)]

19 [a]) Ś K1 D4 नखैश्च (for नखैस्तु). K3 सुद्रौणिः; Dn1 सुश्रोणि (for स द्रौणिं). K2. 4. 5 T G3 M तुदन्नखै(G3 रुदन्मुखै)स्तदा (K2 °था) द्रौणिं. —[b]) K5 नाभि°; G3 काले (for नाति°). —K3 om. 19[c]–20[b]. —[d]) Ś2 K2–4 B Dn D1–5. 7 T2 G1. 3 M1 मां; Ñ1 न (for the first मा). K2 मा विचारय; G3 M अचिरं कृथाः. —[e]) Dn1 M1. 3. 4 सुकृतां. Dn1

त्वत्कृते सुकृताल्ँलोकान्गच्छेयं द्विपदां वर ॥ १९
तस्याव्यक्तां तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ।
तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ॥ २०
एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
मर्मस्वभ्यवधीत्क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ॥ २१
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ।
अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ २२
ते दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तं तमतिमानुषविक्रमम् ।
भूतमेव व्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन्भयात् ॥ २३
तं तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
अध्यतिष्ठत्स तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ २४
स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ।
रथेन शिबिरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विपतो बली ॥ २५ C 10. 346 B. 10. 8 28 K. 10. 8. 34

लोका. — ^{f}) Dn1 द्विषदां (for द्विपदां). K3 वरः. — After 19, K2 (om. line 1). 5 Ñ1 B Dn D1–5. 7 ins.:

32* एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परंतपः ।
सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ।

[(L. 1) Dn1 परंतप. — (L. 2) B5 सूनुः; D1. 2 पुत्रः; D7 अतः (for सुतः). Ñ1 पश्चात्त- (for पाञ्चाल-).]

20 K6 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) Ś K1 ततो; K2 तस्यां (for तस्य). Ś2 [ऽ]व्यक्तं; K2 व्यक्तां; D7 त्यक्तां (for [अ]व्यक्तां). B3 शुभां (for तु तां). K5 ततोव्यक्तानृतां वाचं. D4. 7 वाणीं (for वाचं). — ^{c}) K3 G3 आचार्यघातिनो. — ^{d}) Ś2 सक्ति (for सन्ति). Ś2 कुलपांसने; K4 °पासन; Ñ1 °पांशुल; B1. 3–5 °पांशन. — ^{e}) K1 मरणं (for निधनं). — ^{f}) B1 दुर्मति. — After 20, S ins.:

33* नृशंसेनातिवृत्तेन त्वया मे निहतः पिता ।
तस्मात्त्वमपि वध्यस्तु नृशंसेन नृशंसकृत् ।

[(L. 1) M1. 4 [अ]भ्युपायेन; M2. 3 ह्युपायेन (for [अ]तिवृत्तेन). — (L. 2) G3 नृशंसवत् (for °कृत्).]

21 ^{a}) Dn1 ब्रुवाणं; S उक्त्वा तु (for ब्रुवाणस्). S (except M1) वीरः (for वीरं). — ^{b}) K3 सिंहोपात्तम्; Dn1 सिंहोत्तम (for सिंहो मत्तम्). — ^{c}) K3. 5 D1. 2 मर्मण्यस्या(K3 °ण्यप्य)वधीत्; K4. 6 T G1. 3 M1. 2 मर्मस्वभ्य(G3 °स्वभि)हनद् (K4 °हनत्; K6 °हत); Ñ1 B1–3 D3. 5 मर्मसु न्य(D3 चा)वधीत्; Dn1 मर्मस्वप्यवधीत्; G2 मर्मस्वभ्याहनद्; M3. 4 मर्मण्यभ्यहनद्. T1 G2 धीरं; T2 G1 वीरं; G3 M वीरः (for क्रुद्धः). — ^{d}) Ś1 K1–3 G3 पदाष्ठीनैः (K2. 3 °ष्ठीलैः; G3 °ष्ठीवैः); K4 पादाष्ठालैः; B2 D1. 2 पादष्ठीलैः; D1 (marg.) पादाष्ठानैः; D4 पादाष्ठीवैः; T G2 पद(T2 °र)पातैः; G1 पदवेगैः; M1 पादक्षेपैः; M2 पदष्ठीवैः; M3. 4 पदैस्तस्य; Ca. d पादाष्ठीलैः (as in text). K1 स्वदारुणैः.

22 ^{a}) B1 अस्य (for तस्य). — ^{b}) K1 मार्यमानस्य; K2 कार्यमाणस्य; T1 G2 पूर्य° (for मार्य°). — ^{c}) K6 अवध्यंत (for अबु°). S अबुध्यन्नथ राजेंद्र. — ^{d}) T2 G दारा; M1 द्वारे; M2–4 द्वारि (for स्त्रियो). K6 रक्षिणाः.

23 ^{a}) K6 तं (for ते). Ś1 ✻✻वंतं; K1 G3 वर्ष्मवतं; K3 Cd धर्मवंतं; B Dn D1. 2. 4. 7 T1 धर्षयंतं; T2 G2 [अ]मर्षवंतं; M1 लक्ष्मवंतं; Ca वर्ष्मवन्तं (as in text). D3. 5 ते तु दृष्ट्वा सुदुर्धर्षम्; M3. 4 ते दृष्ट्वा वर्ष्मवद्भीमम्. — ^{b}) K3 अमानुष- (submetric). T2 G1. 2 -विग्रहं (for -विक्रमम्). — In Ś1, 23^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) Ś2 (orig. as in text) K1 तूर्णमेव; K3 भूतमेनं (for °मेव). Ś2 K1 व्यवसंतो; B1. 2. 4. 5 Dn D3–5. 7 [अ]ध्यवस्यंतो (for व्यव°). S भूतमित्यध्यवस्यंत (G1 °स्यंतं; M1. 2 °स्यैते). — ^{d}) K4 न स्म; S तस्मान् (for न स्म). K1–4 Ñ1 प्रत्या(K3 °त्य)हरन्; D7 अव्याहरन्; S न व्याहरन् (for प्रव्या°). K6 न स्म प्रत्यार्नयत्फुता (sic).

24 ^{a}) Dn1 ते (for तं). — ^{c}) K2–4. 6 Ñ1 B3 D1. 2 अभ्यतिष्ठत्स (K2 °त्सु-); B2. 4. 5 Dn D3–5. 7 अध्य(D7 °ध्यं)तिष्ठत; S सोध्य(G1 °धि)तिष्ठत.

25 ^{a}) Dn1 तस्माद् (for तस्य). — ^{b}) K2. 3 निक्रम्य; K4. 5 निःक्रम्य. Ś1 K1. 2. 4 M2 [अ]नादयद्; K5 [उ]न्नादयन् (for [आ]नाद°). G3 निष्क्रीडन्नादयन्दिशि. — ^{c}) K3 प्राप्य (for प्रायाज्). — ^{d}) K3 द्विजांसु (sic). Ś1 K2. 4. 6 Dn1 G3 द्विषतां; K1 शिबिरं; M4 (*inf. lin.* as in text) धर्षितो (for द्विपतो). K2 बळं (for बली).

26 ^{a}) M1. 2 तु तास् (for ततस्). — ^{b}) D4. 7 महारणे (for °रथे). — D7 om. from 26^{c} up to क्षत्रियाः (in 27^{c}). — ^{c}) K6 Ñ1 B1. 4. 5 Dn D1–5 T G1. 2 सहितै; M सहिता (for सह तै). T G2 ते तु; G1 तास्तु; G3 M तैस्तु (for सर्वैः). — ^{d}) Ś1 K1. 6

C. 10. 346 B. 10. 8. 28 K. 10. 8. 35 अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
सह तै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ २६
राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
व्याक्रोशन्क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २७
तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
क्षिप्रं च समनह्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ २८
स्त्रियस्तु राजन्वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य तम् ।
अब्रुवन्दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ २९
राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् ।
हत्वा पाञ्चालराजं यो रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३०
ततस्ते योधमुख्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
स तानापततः सर्वान्रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३१
धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ।
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ३२
तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि चौजसा ।
तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ॥ ३३
युधामन्युस्तु संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ।
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ॥ ३४

$\tilde{N}_{1}$ प्रा($\tilde{N}_{1}$ अ)णेदुर् (for प्र°). T_{2} $G_{1.2}$ तथा (for तदा).

27 D_{7} om. up to क्षत्रियाः (cf. v. l. 26). — ^{b}) K_{3} भृशशोकपरिप्लुता. — ^{c}) K_{3} प्राक्रोशन्; D_{4} वि° (for व्या°). $Ś_{2}$ K_{1} क्षत्रियान्. K_{1} सर्वान्; K_{4} B_{4} Dn_{1} D_{2} (before corr. as in text). $_{4.7}$ सर्वा (for सर्वे). K_{5} $\tilde{N}_{1}$ B_{5} व्या($\tilde{N}_{1}$ व्य)क्रोशंत स्त्रियः सर्वा; B_{1-3} आ(B_{3} व्या)क्रोशंत दिशः सर्वा; M_{1} व्यक्रोशंस्ताः स्त्रियः सर्वा. — ^{d}) $K_{4.6}$ धृष्टद्युम्नेति (for °द्युम्नस्य).

28 ^{a}) K_{2} सुप्तोत्थ-; K_{4} रुतोत्थ-; Dn_{1} तलेन; S तेन तु (by transp.). — ^{b}) K_{2} समीपं. — K_{4} repeats 28^{c}–29^{b} after 29^{c}. — ^{c}) K_{1} समहन्यंत (for °नह्यन्त). T $G_{1.2}$ M समनह्यंत संभ्रांताः; G_{3} समनंतरं तु संभ्रांताः (hypermetric).

29 ^{a}) B_{5} स्त्रियश्च; G_{1} सत्र्यस्तु (sic) (for स्त्रियस्तु). $Ś_{1}$ K_{1} विश्वस्ता (for वित्रस्ता). K_{3} ततस्तानब्रुवंस्त्रासाद्. — ^{b}) $K_{2.4}$ (first time) निरिक्ष्यतं (K_{4} °तां); K_{3} निरीक्षतां; K_{4} (second time) निरीक्ष्यत. K_{1} (before corr.) B_{1} G_{2} तां; K_{6} $B_{3.4}$ Dn $D_{3-5.7}$ T ताः; B_{5} ते (for तम्). — ^{c}) Dn_{2} अब्रुवं. — After 29^{c}, K_{4} repeats 28^{c}–29^{b}. — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} चाद्रवतेति वै; K_{2} आब्रुवतेति च; K_{4} माद्रवतेति वै; S आगम्यतामिति.

30 ^{b}) K_{3} नैव; T_{2} नैतं (for नैनं). Dn_{1} जानामहे. S नैनं जानीम (T_{1} °त) को न्वयं (M_{1} कोप्यहं; M_{2-4} कोप्ययं). — ^{c}) K_{3} $\tilde{N}_{1}$ पांचालराजं वै ($\tilde{N}_{1}$ च); K_{5} पंचालराजं यो; K_{6} B Dn $D_{1-5.7}$ °राजानं; S °दायादं. — ^{d}) M_{3} ति(*inf. lin.* वि)ष्ठितः (for तिष्ठति).

31 ^{a}) K_{6} योधमुष्यास्; T_{2} M यौधमुख्यास्. $\tilde{N}_{1}$ तु; B_{2-5} Dn $D_{1-5.7}$ च; T_{2} G_{2} ते (for तं). — ^{b}) K_{6} पर्जवार°. — ^{c}) Dn_{1} आपततान्. — ^{d}) K_{1} (marg.) खड्गेनैव; K_{3} क्रुद्धोस्त्रेण; S (except M_{1}) क्षुद्रास्त्रेण (for रुद्रा°). S [अ]वपो(G_{1} °बो)थयत्.

32 ^{a}) K_{3} दृष्टद्युम्नं. $Ś_{2}$ K_{3} $\tilde{N}_{1}$ B_{5} M तु (for च). $K_{2.4}$ [आ]जौ; $\tilde{N}_{1}$ वै; Dn_{2} च (for स). K_{5} धृष्टद्युम्नं निहत्याथ. — ^{b}) $K_{2.4}$ यांश्चैवास्य; $\tilde{N}_{1}$ तांश्च तस्य; Dn_{1} तांश्चैव तु; D_{7} तांश्चेवास्य; M_{1} तांश्चास्य स- (for तांश्चैवास्य). — ^{c}) Dn_{2} अपश्यच्छयिनौगत्वाम् (sic). — ^{d}) K_{3} उत्तमौजमनिंदित; M_{5} उक्तमौजसमंतिके.

33 ^{a}) $K_{2.4}$ तस्याप्याक्रम्य; K_{3} B_{1-3} स तमा°; Dn_{2} तमथा°; D_{7} तमाप्या°. — ^{b}) $Ś_{2}$ K_{3} चोजसा: $K_{1.6}$ $\tilde{N}_{1}$ B_{4} Dn $D_{1-5.7}$ S तेजसा; $K_{2.4}$ चोभयोः; K_{5} चांजसा (for चौजसा). — ^{c}) M_{2} अथैनं; $M_{3.4}$ तथैनं (for तथैव). G_{1} वारयामास (for मारया°). — ^{d}) $Ś_{1}$ विरुदंतम्; $Ś_{2}$ $K_{2.3.5}$ विनदंतम्; K_{1} विरुवंतम्; K_{4} Dn_{2} विनिंदंतम्; Dn_{1} D_{7} विनिर्दंतम्; T $G_{1.2}$ M_{2-4} विवेष्टंतम्; G_{3} M_{1} विचे(M_{1} °च)ष्टंतम् (for विनर्दन्तम्). $B_{1.2}$ Dn_{2} $M_{1.2}$ आरिंदम (M_{2} °मः).

34 ^{a}) $K_{2.4-6}$ B_{1-4} Dn D_{1-5} च; D_{7} स्व- (for तु). $Ś_{1}$ *प्राप्तो; K_{5} संप्राप्तं; B_{5} [अ]संभ्रांतो; Dn_{2} संभ्रांतो; T G_{3} M विक्रां(M_{4} °क्रं)तो (for संप्राप्तो). — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} Dn_{1} राक्षसाहतं; K_{5} राक्षसं द्रुतं; S रा(T_{1} र)क्षसं स्म सः (G_{1} स्वयं; G_{2} स्म सं). K_{3} महांतं सहसा हतं. — ^{d}) S वक्षस्येनम् (for हृदि द्रौणिम्). — After 34, S ins.:

34* गदाप्रहाराभिहतो नाकम्पद्द्रौणिराहवे ।

[T_{1} नाचलद्.]

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ३५
तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मखे ॥ ३६
ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान्पृथग्जनान् ।
भागशो विचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ३७
तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान् ।
श्रान्तान्न्यस्तायुधान्सर्वान्क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ३८
योधानश्वान्द्विपांश्चैव प्राच्छिनत्स वरासिना ।
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ३९
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपेण तथैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४०
तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ॥ ४१
ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः । C. 10. 363 B. 10. 8. 45 K. 10. 8. 52

---

35 K_{6} om. (hapl.) 35. $Ś_{2}$ K_{1} transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — ^{a}) K_{1} अभिद्रुति. T $G_{1.2}$ वेगेन (for जग्राह). — ^{b}) $Ñ_{1}$ B_{4} चैवम् (for चैनम्). $Ś_{2}$ समापयेत्; $K_{2.4}$ G_{1} अपोथयत्; K_{3} अथातपत्; $Ñ_{1}$ $B_{1.2.4}$ M_{2-4} अताडयत् (for अपात°). — B_{3} om. (hapl.) 35^{cd}. — ^{c}) M विष्फुरंतं. $K_{2.4}$ सहसा (for पशुवत्). — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} रथेनैनम्; K_{3} तथैव तम्; Cv पशुमारम् (for तथैवैनम्). $K_{2.4}$ B_{4} अताडयत्; Dn_{1} ममारत (sic); G_{1} अपारयत् (for अमार°).

36 ^{a}) T_{1} तदा. $Ñ_{1}$ B_{1} तु (for स). $M_{2.4}$ वीरौ. $G_{1.3}$ M तु (for तं). — D_{7} om. 36^{bcdef}. — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} तथा (for ततो). $K_{2.6}$ समुपाद्रवन्. Dn_{1} ततोत्पत्यमुपा°. — ^{c}) K_{2} स सुसेनैव; $K_{4.5}$ स (K_{5} प्र-) सुप्तानेव. — ^{d}) D_{3} तव (for the first तत्र). — After 36^{cd}, S ins.:

35* पाञ्चालवीरानाक्रम्य क्रुद्धो न्यहनदन्तिके ।
[T_{1} M_{1} पांचालराजान्.]

— ^{e}) Dn स्फुरंतो. K_{3} स्फुरतां वेपमानानां; S स्फुरतः (T_{1} M_{1} पुरतः; M_{2} स्फुरितां; $M_{3.4}$ स्फुरितान्) स्फुरमाणांश्च. — ^{f}) $Ś_{1}$ ***त्र; $K_{3.6}$ सा (K_{6} शा)मित्रेव; K_{4} शमित्रेव; $Ñ_{1}$ स पितेव; B_{1} समितेव (for शमितेव). Ca. d cite शमिता. B_{2} T_{1} मुखे (for मखे). G_{3} शामित्रे पशुवन्मघे. Cv as in text.

37 ^{a}) B_{1} तौ तु; G_{3} M तथा (for ततो). — ^{b}) $Ś_{1}$ damaged. T_{1} om. from नान्या up to न्क्षणे (in 38^{d}). K_{6} B_{5} Dn_{2} G_{1} पृथक्; $Ñ_{1}$ -ध्वजान् (for -जनान्). — ^{c}) B_{5} तथा स (for भागशो). G_{1} विस्मरन् (for विच°). K_{5} नाना चासिवरान्मार्गान्. — ^{d}) G_{3} युधि (for असि-). K_{3} अधियुध्यतिविशारदः.

38 T_{1} om. up to न्क्षणे (cf. v. l. 37). — ^{a}) $K_{2.4.5}$ S (T_{1} om.) Ca. d गुल्मान् ($M_{2.4}$ °न्मान्); B_{1-3} गुल्मं (for गुल्मे). K_{4} Dn_{2} संप्रेक्ष; K_{6} संप्रेष्य (for °क्ष्य). — ^{b}) D_{5} शयनान्. K_{3} मम गौल्किान्; K_{5} मध्यगुल्मिकान्; K_{6} D_{7} °गोल्मिकान्; T_{2} G_{2} °गुल्मगान्; $M_{2.4}$ °गौन्मिकान् (for °गौल्मिकान्). — $Ś_{2}$ om. 38^{cd}. — ^{c}) K_{5} आत्त-; M_{3} श्रांत- (for श्रान्तान्). $Ś_{1}$ $K_{2.6}$ $B_{1.2}$ $D_{3-5.7}$ M_{1} व्यस्तायुधान्; K_{3} त्रस्ता°; Dn_{2} आस्ता° (for न्यस्ता°). — ^{d}) K_{3} न्यपातयत्; $M_{3.4}$ व्यशात° (for व्यपोथ°).

39 ^{a}) M यौधान् (for यो°). K_{3} चैव (for अश्वान्). Dn_{2} हयांश् (for द्विपांश्). G_{3} योधांश्च द्विरदांश्चैव. — ^{b}) K_{6} प्राक्षिनत्; D_{7} प्राछिनत्. $D_{1.2}$ च; D_{5} स्व- (for स). K_{6} वरासिनो. — ^{d}) K_{3} कालरूप; $Ñ_{1}$ D_{7} °पृष्ट (for °सृष्ट).

40 ^{a}) M विष्फुरद्भिश्च. Ca. d cite विस्फुरद्भिः. K_{5} तैर्वीरैर्; G_{1} मेदोभिर् (for तैर्द्रौणिर्). — ^{b}) K_{3} °स्योद्यमेव च; K_{5} °स्योद्यतेन च. Ca. d cite उद्यमनेन. — ^{c}) Ś आक्षेपणे. Ca. d cite आक्षेपणेन. $Ś_{2}$ तथैवास्ये; K_{3} °वासिस्. K_{5} आक्षिपंतं तथैवासौ; K_{6} $Ñ_{1}$ B Dn $D_{1-5.7}$ आक्षेपणेन चैवासेस्; S अव (T_{1} G_{3} M_{3} °प)क्षेपेण चैवासेस् (T $M_{1.2}$ चैवासौ; G_{1} चैवाखैस्). — ^{d}) K_{4} रक्षोक्षितो. Dn_{1} T_{1} भवेत्; D_{7} भवान् (for ऽभवत्).

41 ^{a}) $Ñ_{1}$ $B_{1.2}$ लोहितयुक्तस्य; $B_{4.5}$ Dn_{2} $D_{1-3.5}$ °रक्तस्य; $D_{4.7}$ °खड्गस्य; T G °हस्तस्य; M_{1} °वित्तस्य (for °सिक्तस्य). — ^{b}) $D_{4.7}$ दीप्तरक्तस्य (for °खड्गस्य). $K_{2.4.6}$ निघ्नतः (for युध्यतः). — ^{d}) $Ś_{2}$ समर° (for परम°). Dn_{2} वनोपरमभाषणः (corrupt).

42 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} येप्यजानंत; $Ś_{2}$ K_{6} Dn_{2} ये त्वजाग्रंत; K_{3} यतजाग्रंत; K_{4} ये त्वजाग्रता; B_{2} ये त्वजायत; Dn_{1} ते त्वजारत; S ये त्व (M_{1} ये न्व)जानंत (for ये त्वजाग्रत). $Ś_{1}$ कौरव्यस्; $Ś_{2}$ K_{1} कौरव्यं; $Ñ_{1}$ कौरव्यास्. — ^{b})

C. 10. 363 B. 10. 8. 45 K. 10. 8. 52

निरीक्ष्यमाणा अन्योन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः ॥ ४२
तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्शनाः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ४३
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे ततः ।
अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ४४
तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशां पते ।
अवाकिरञ्शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ४५
ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन् ॥ ४६
भारद्वाजस्तु तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्सुदुर्जयान् ॥ ४७
ततः परमसंक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिदुद्रुवे ॥ ४८
सहस्रचन्द्रं विपुलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यचरद्बली ॥ ४९
ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५०
प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।

K$_{2.4}$ Ñ$_1$ S तेन (for तेऽपि). Ñ$_1$ om. शब्देन. Ñ$_1$ B$_3$ बोधिताः (for मोहिताः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ निरीक्षमाणा (K$_4$ °णास्). K$_{2.4}$ त्वन्योन्यं; K$_3$ चान्योन्यं. S वीक्षमाणास्तु ते तत्र. — ^{d}) K$_6$ B$_5$ Dn$_2$ D$_{5.7}$ दृष्ट्वा (for द्रौणिं). T$_2$ [अ]थ (for प्र-). K$_{2.4}$ द्रौणिं कोपसमन्वितं.

43 ^{a}) K$_3$ दृष्ट्वा तु (for ते दृष्ट्वा). — ^{b}) K$_5$ शस्त्र- (for शत्रु-). Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ B$_4$ Dn$_2$ D$_{1.3.5}$ -कर्षिणः; Ś$_2$ -कर्शिनाः; K$_5$ D$_{4.7}$ कर्षिताः; B$_1$ -कर्शिताः; B$_2$ M$_{2.3}$ -कर्शन; B$_3$ T G M$_1$ -कर्शनं; B$_5$ -कर्षणाः; Dn$_1$ -कर्शिनः; D$_2$ -कर्शिणः (for °कर्शनाः). — B$_5$ damaged for 43^c–44^b. — ^{c}) K$_{2-5}$ Ñ$_1$ B$_{1-3}$ मन्यमानास्ते; T$_1$ शकमास्थस्थौ (sic); T$_2$ G M शंकमानास्तु (M$_1$ °स्तं) (for मन्यमानास्तं). — ^{d}) Ś$_2$ नयनान्यनिमीलयन्.

44 ^{a}) Dn$_2$ सघोरुपरे (sic); Cv अघोररूपो. K$_3$ D$_7$ विचरन्; Ñ$_1$ व्यभवत् (for व्यचरत्). — ^{b}) S तदा (for ततः). — ^{d}) T G स-; M$_1$ स्म (for च). K$_{2.3}$ सर्वांश्चैव ससोमकान्; Cv पाशहस्तान्विमूर्धजान्.

45 ^{b}) K$_{2.4-6}$ M$_{3.4}$ महाबलाः (K$_2$ °ळाः) (for °रथाः). — ^{c}) K$_3$ D$_7$ धृष्टद्युम्न-. K$_6$ Ñ$_1$ D$_7$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — ^{e}) K$_3$ शवै (sic) (for शर-). — ^{f}) K$_4$ अभीत्नवत्; S समंततः (for अभीतवत्). Ca, d cite भारद्वाजं (as in text).

46 ^{a}) D$_7$ विनादेन. — ^{b}) K$_6$ ते प्रबुद्धाः; T$_1$ संप्रसुप्ताः; G$_{1.2}$ संसुबुद्धाः. D$_7$ कुमारकाः (for प्रभद्रकाः). — ^{c}) K$_2$ शिलामुखैः; K$_4$ शिलि° (for शिली°). — ^{d}) Ś$_1$ अमर्दयन्; Ś$_2$ K$_5$ D$_{5.7}$ स(D$_7$ सं)मार्दयत्; K$_1$ अमर्दयत्; K$_{2-4}$ समा(K$_3$ °म)र्पयत्; Ñ$_1$ समाद्रवत्; S अवारयन् (M$_1$ °त्) (for समार्दयन्).

47 ^{a}) K$_6$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-5.7}$ स (for तु). — ^{b}) Ñ$_1$ वर्षयन्; D$_7$ [अ]वर्षत (for वर्षतः). Dn$_1$ शरवर्षैरवर्षतः. — ^{c}) K$_{2.4}$ Ñ$_1$ D$_7$ G$_3$ M$_{2.4}$ बल(K$_2$ °ळ)-वान्; D$_5$ मेघवन् (for बल°). — ^{d}) K$_1$ जिघांसुं; K$_{2.4}$ जिघांसंस्. Ñ$_1$ स (for तान्). K$_{2-4.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ महारथान्; G$_3$ दुरासदान् (for सुदुर्जयान्).

48 ^{c}) Ś$_2$ (*sup. lin.* as in text) अथभंक्त (sic); Ñ$_1$ B (except B$_4$) S अवतीर्य. — ^{d}) G$_1$ [ऽ]पि (for ऽभि-). Ś$_2$ -दुद्रुवुः; K$_4$ -दुदुवे.

49 K$_{2.4.6}$ Ñ$_1$ B$_{2-5}$ D$_{1-3.7}$ G$_{2.3}$ M$_1$ सहस्रचंद्र- (for °चन्द्रं). K$_6$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ T G विमलं (for विपुलं). — B$_4$ om. 49^{bc}. — ^{b}) M$_4$ वर्म (for चर्म). — ^{c}) K$_{2.4.6}$ B (B$_4$ om.) Dn D$_{1-5.7}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{2.4}$ विमलं (K$_2$ °ळं) (for विपुलं). K$_3$ संख्ये (for दिव्यं). — ^{d}) Ś$_2$ जातरूपं. K$_{3.5.6}$ D$_{4.5}$ -परिस्कृतं; K$_4$ -परिस्नुतं; D$_7$ -परिस्कृतः. — ^{e}) G$_1$ अनुद्रुत्य. — ^{f}) Ś K$_{1.5}$ न्यहनद्; Ñ$_1$ व्यहनद्; B Dn D$_{1-5.7}$ व्यधमद् (for व्यचरद्).

50 ^{a}) M$_2$ सु- (for स). K$_2$ नरशार्दूळ; T$_1$ M$_{2-4}$ °शार्दूलं. — ^{b}) K$_{3.6}$ प्रतिविध्यं; K$_4$ प्रतिविध्य; B$_3$ प्रतिभिंदन् (for °विन्ध्यं). Ś$_1$ K$_1$ तदाहवे; Ś$_2$ (before corr.) तथा°; K$_{2.3.5.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ T$_2$ G$_1$ महा°; M$_4$ धमा° (for तमा°). — ^{c}) Dn$_2$ कक्षदेशेन. Dn$_2$ om. from ऽवधीत् up to 50^d. S [ऽ]हनद् (for ऽवधीद्).

51 K$_6$ om. 51^a–52^b. — ^{a}) K$_1$ प्रासेण; B$_4$ प्राशेन.

पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५१
सुतसोमस्य सासिं तु बाहुं छित्त्वा नरर्षभः ।
पुनरभ्यहनत्पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ५२
नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५३
अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥ ५४
श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् ।
अभिद्रुत्य ततो द्रौणिं सव्ये स फलके भृशम् ॥ ५५
स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना ।
स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ॥ ५६
तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महाधनुः ।
अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५७
तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५८
ततो भीष्मनिहन्ता तं सह सर्वैः प्रभद्रकैः । C. 10. 381 B. 10. 8. 63 K. 10. 8. 70

K2.4 विध्वा प्रासेन द्रौणिं तु; S प्रासेन तु ततो द्रौणिं. — ^{b}) K3 Dn2 D5 T1 M1 श्रुतसोमः; D4 स्रुत° (for सुत°). S [अ]भ्य(T1 M1 ह्य)ताडयत् (for प्रतापवान्). — G1 om. (hapl.) 51^{c}–53^{d}. — ^{c}) Ś2 चापि; K3 चासि (for चासिं). — For 51^{cd}, S (G1 om.) subst.:

36* प्रासप्रहारं तु तदा विगृह्य द्रौणिराहवे ।

52 G1 om. 52; K6 om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). — ^{a}) K3.5 D5 श्रुतसोमस्य; T1 स्रुत° (for सुत°). B3 बाहुं (for सासिं). Ś2 B Dn D1–5.7 तं (for तु). — ^{b}) B3 सासिं (for बाहुं). K2 Ñ1 B Dn D5.7 नरर्षभ. S (G1 om.) बाहुं (G2.3 पाणिं) चिच्छेद मारिष. — ^{c}) Ś2 K2–5 B1–3 अप्य(Ś2 K5 °भ्य; K3 °स्या)वधीत्; B4 Dn D1–5.7 अप्या(Dn2 °था; D4 °प्य)हनत्; T G2.3 M2–4 चाभ्य(T1 °प्य)हनत्; M1 त्वाभ्यहनत् (for अभ्य°). K5 पार्थे. K6 विध्यं प्राज्ञवधीत्पार्थं. — ^{d}) Ś1 damaged. G3 M1.2 संछिन्न- (for स भिन्न-). K4 [ऽ]पि तत् (for ऽपतत्).

53 G1 om. 53 (cf. v. l. 51). — ^{a}) Ñ1 शतानीको नाकुलिस्तु. — ^{d}) K3 वक्षोदेशेपि; D5.7 वक्षस्यैनम्.

54 K1 om. 54^{a}–55^{b}. — ^{a}) Ś1 सोताडयच्; D5 अवाड°. — ^{b}) K5 मुक्तवक्रं; D7 मुकृतक्रं (sic) (for मुक्तचक्रं). Ś द्विजोत्तमः; K3 द्विजर्षभः; K6 G1 द्विजस्ततः. — ^{c}) K3 विह्वलं; Dn1 विकलो (for विह्वलो). K5 गतो; T1 G2 [ऽ]पतद् (for ययौ). — G3 om. 54^{d}–56^{c}. — ^{d}) K2.6 Dn2 D7 M [अ]पहरच्; K3 [अ]पहतरच् (for [अ]पाहरच्).

55 G3 om. 55; K1 om. 55^{ab} (cf. v. l. 54). — ^{a}) Ś K5 T1 श्रुतवर्मा. K3 च (for तु). — ^{b}) Ś1 तम् (for सम्). S (G3 om.) घोरं गृह्य दुरासदं (T1 भयानकं). — ^{cd}) Ñ1 B1 अभिपत्य (for °द्रुत्य). K5 B2–5 Dn D1–5.7 ययौ (for ततो). K1 द्रौणिः; K2 द्रोणिं. Ś1 सव्यांस; K2 सव्येंशे; K3 सव्येश; K6 om. (for सव्ये स). B4 फलको. Ś1 दृढं; K1 [ऽ]हनत्; B4 ततः (for भृशम्). K4 ताडयत्सकलके भृशं (hypermetric) (for ^{d}). T1 यत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणिं तं चैवमुत्स्मयन्; T2 G1.2 अताडयत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणिमुत्स्मयन्; M अताडयत्समुत्पत्य सव्येंसे द्रौणिमु(M3.4 °णिरु)त्स्मयन्.

56 G3 om. 56^{abc} (cf. v. l. 54). K1 reads 56^{ab} on marg. — ^{a}) Ś K5 श्रुतवर्माणम्; K1 शत्रु° (for श्रुतकर्माणम्). — ^{b}) K1 आसे. T2 G1.2 M [ऽ]भ्यघ्नद् (for जघ्ने). K2 वराशिना. K1 (marg.) तथा च श्रुतकर्माणं जघ्ने चैव वरासिना. — ^{c}) T G1 सहसा (for स हतो). B2.3.5 D1–3 T2 G1.2 भूतौ (for भूमौ). — ^{d}) K2–4 B1.3 S (except G1) विमूर्धा; Dn1 विभूमिं (for विमूढो).

57 ^{a}) K6 वीरास्तु. — ^{b}) Ś2 श्रुतकीर्तिं; D7 शुभकीर्तिर्. Ś2 K1 B Dn D1–5.7 G3 महारथः (D7 °थाः); K5 °हनुः; T G1.2 महद्धनुः (for महाधनुः). — ^{d}) K2.4 M2 अवाकिरन्; D1 इवाकिरत् (for अवा°). — After 57, S ins.:

37* शरैराच्छादितस्तेन द्रोणपुत्रो महारथः ।
अदृश्यत महाराज श्वाविद्ध् शललितो यथा ।

[(L. 1) M2–4 स शरैश्छादितस्. — (L. 2) T2 G1.2 शललनो; G3 शललिको (for शललितो).]

58 ^{a}) K5 ततः स; D7 तेस्यापि. — ^{b}) K4 D3.5.7 वर्मणा; G3 कर्मणा (for चर्मणा). K2.4 B1.2 परिवार्य सः; K3 [अ]थ निवार्य सः; K5 प्रतिवार्य च; Dn1 D5 प्रतिवार्यतः. — ^{c}) G1 अरेः (for शिरः). — ^{d}) K2.4 राजमानम् (for भ्राज°). K4 अपाहरन्; B5 उपा° (for अपा°).

C. 10. 381
B. 10. 8. 63
K. 10. 8. 70

अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्दयत् ।। ५९
स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ६०
शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।
यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ।। ६१
द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ।। ६२
अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ।। ६३
कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ।। ६४
ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ।
हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ।। ६५

---

59 Dn2 om. 59. —^{a}) K2. 4. 5 B3 D3. 4 T G2. 3 ·निहंता वै (B3 च; T G2. 3 तु); K3. 6 Ñ1 B2. 4. 5 Dn1 D1. 2. 5. 7 G1 M1. 2 ·निहंतारं (for ·निहन्ता तं). —^{b}) D7 प्रभाद्रकैः. —^{c}) Ś1 K1 B1. 2 अभ्यहन्; Ś2 अद्रवत्; Ñ1 S अभ्यघ्नत्; B3–5 Dn1 D1–3 आहनत् (for अहनत्). Ś2 ·भद्रं; Ñ1 वीरैर्; B3 G1. 3 M वीरो (for वीरं). —^{d}) Ñ1 M2 ·प्रहरणो (for °णैर्). K2 बली; T G बलात् (for बली). —^{e}) K3 D7 शलीमुखेन; K4 शिलि°. D7 वाप्येन; G3 चाप्येवं (for °नं). —^{f}) K2. 4. 6 समाहनत्; K3 ह्यताडयत्; Ñ1 B Dn1 D1. 2 (before corr.). 3. 5. 7 समार्पयत्; D4 समापयत; T G M2–4 समर्पयत्; M1 समचयत् (sic) (for समार्दयत्).

60 D7 om. 60^{a}–61^{d}. —^{a}) Ś K1. 5 ततः (for स तु K3 क्रोधं (for क्रोध-). —^{b}) S महारथः (for °बलः). —^{c}) Cd शिखण्डिनीं; Ca as in text. —^{d}) Dn1 वध्व· (sic) (for द्विधा). K2. 4 चासिना; Dn1 सासिना (for सो°).

61 D7 om. 61^{abcd} (cf. v. l. 60). —^{b}) K5 परंतप. —^{c}) K3 प्रभद्रकानां सर्वेषाम्. —^{d}) K3 अभिद्रवत (for °दुद्राव). — D7 reads 61^{ef} after 62^{c} followed by a repetition of 62^{abc}. —^{e}) K5 यत्तु; G3 अव· (for यच्च). K3 यच्च शिष्टस्य (for ^{e}). —^{f}) Ñ1 तस्य (for तच्च). Ś2 बलं च समुपाद्रवत्; K5 B4. 5 Dn D1–5. 7 बलं तु भृशमाद्रवत् (B4 °मार्तवत्; Dn1 °मार्दयत्; Dn2 °माद्रवान्).

62 ^{a}) K3 तु; M स (for च). —^{b}) T G2. 3 तथा; G1 तदा (for अपि). — After 62^{c}, D7 reads 61^{ef}, repeating thereafter 62^{abc}. —^{d}) K5 T G1. 2 दृष्ट्वा तत्र (K5 तान्सु·); Dn1 घोरं दृष्ट्वा; G3 कृत्वा तत्र (for दृष्ट्वा दृष्ट्वा). T1 G3 महारथः (for °बलः). — After 62, K6 reads 64^{cd} repeating it in its proper place.

63 ^{a}) K2. 3 अहनत्पुरुषानन्यान् (K3 °षीनन्यो). —^{b}) D7 वा (for च). Ś K1. 5 G3 अभिसृत्यो(G3 °त्या)पसृत्य च (Ś2 K5 ह); B1. 2 अभिहत्याभिहत्य च; G2 (by corr.) द्रौपदानभिसृत्य च. —^{c}) K3 निकृत्य चासिना; K4 न्यकृंत्यदसिना; K6 नक्तांतद°; B1. 2 अकृंतद°; Dn2 नकृंतद°. —^{d}) K3 D7 असिमार्गे (for °मार्ग·). Ñ1 ·विशांपते (sic); D7 ·विशारदाः.

64 D5 om. 64. —^{a}) K2 T G3 M काळीं; K4 कालिं; G1 काळां; G2 काळिं (for कालीं). K2 रक्तस्य°; Dn1 कालिंदीरक्तास्यनयना (hypermetric). —^{b}) K4 °लेपमां (for °लेपनाम्). —^{c}) S घोरां (for एकां). —^{d}) K3 कुटुंबनी; Ñ1 B Dn D1. 2. 4. 7 Ca. d कुटुंबिनीं; T1 ·शुदंडिनीं (for शिखण्डिनीम्).

65 ^{a}) Ś K2. 3 कालरात्रीं; T1 तेथ रात्रीं; T2 G M2 काळरात्रिं; M1. 3. 4 काळरात्रीं. Ś1 K1 तां (for ते). —^{b}) K6 विस्मयानां; B1 (marg.; also as in text). 4. 5 Dn D1–5 G1 गायमानाम् (B1 °ना); D7 गायनामा (for स्मयमानाम्). K2. 4. 6 व्यवस्थितां; T G इव स्थितां (for अवस्थिताम्). —^{c}) K4 नराश्व; Dn1 G3 नरांश्च (for नराश्व·). K2 ·कुंजरा. After कुंजरान्, T1 adds बलः. B1–3 घोरैर्; G1 यूथान् (for पाशैर्). —^{d}) G1 विध्वा (for बद्ध्वा). K2. 4. 5 घोरां; B1–3 पाशैः; Dn2 धारैः; T1 G2 घोरान्; G1 घोरं (for घोरैः). K5 प्रमाथिनीं; S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थुषीम्). —^{e}) K2. 3. 6 D7 हरंती; B1 हरंतां; Dn2 D1–3. 5 वहंतीं (for हरन्तीं). Dn1 विविध·. K1 प्रीतान्; K5 एतान् (for प्रेतान्). —^{f}) K5 पाशैर्बध्वा; Ñ1 Dn1 M3. 4 पाशहस्तान् (M3 [*inf. lin.*] °हस्तां); Dn2 °चक्रान् (for °बद्धान्). Ś2 विपूर्वजान्; Ś2 (marg.) K1 विचेतसः; K6 अमूर्धजान्; T G2. 3 M विकेशकान्; G1 अनेकशः; Ca. d विमूर्धजान् (as in text). — After 65, Ñ1 B Dn D1–5. 7 S ins.:

स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६

यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७

तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवान्रवान् ॥ ६८

तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ६९

ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
शिबिरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०

सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७१

अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः ।
गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७२

क्रोशतां किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३ C. 10. 397 B. 10. 8. 79 K. 10. 8. 86

38* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ।

[B4. 5 Dn D1–5. 7 सदा राजन् (for महाराज). B1. 2 पाशहस्तान् (for न्यस्तशस्त्रान्). B3 महाभुजान् (for °रथान्).]

66 a) Ś2 स्वयं प्रसुप्तां (hypermetric); K1 सुप्ते सुप्तान्; Ñ1 सुप्तसुप्तां; B1. 2 सुप्रसुप्तां; Dn2 स्वप्ने सृप्तान्; D1. 2 स्वप्नसुप्तां; D4. 7 सुप्तान्सुप्तान्; G3 सुप्ते सुप्ते (for स्वप्ने सुप्तान्). K1 नयंत्येतान्; K2. 3 नयंतीं तान्; K4. 6 D5. 7 नयंती तान् (D5. 7 तां); K5 क्षयंतीं तां; B1 थैयंतीं तां (corrupt) (for नयन्तीं तां). — b) K2 T1 रात्रीष्वन्यासु; Dn2 रात्रिस्व°; K4 रात्रिष्वन्यास्तु. Dn1 मारिषः; S भारत (for मारिष). K3 रात्रीं कन्यां सुमारिषः; K5 रात्रिं चैव सुमारिष. — c) M यौध° (for योध°). M4 तं (for ते). — d) Ś1 damaged. Dn2 घृतं; T1 घ्नतं (for घ्नन्तं). T1 तु (for च). Ñ1 B4. 5 Dn D1–5 सर्वदा (for नित्यदा).

67 a) B1. 2 ततः (for यतः). Ś1 damaged; Ñ1 B4. 5 Dn D1–5. 7 प्रभृति; B1. 2 सुवृत्तः; T1 प्रवृत्त (for °त्तः). Dn2 संग्रामं (for °मः). — b) B1. 2 °सैन्ययोः (for °सेनयोः). — c) K2. 4. 6 ते कृत्याम्; K3. 5 B4. 5 Dn D1–5. 7 S तां कन्याम्; Ñ1 B3 कृत्यां ताम् (by transp.); B1. 2 कन्यां ताम् (for तां कृत्याम्). — d) K1 T1 G3 M1 अपश्यद् (for अपश्यन्). K1. 5 द्रौणिरेव च.

68 a) D7 तंस्तु; S ततो (for तांस्तु). Ś1 K1 देहवतः; G2 देवहतान् (for दैव°). — b) K2. 4. 6 अताडयत्; B Dn D1–3. 5. 7 व्यपात°; G3 अपात° (for न्यपात°). — d) K2 M2–4 निनदन्; B1. 2 G1 व्यनदन्; Dn2 विनदं; D4 विलपन्; G3 विनदद् (for °न्). Ñ1 S भैरवं (for भैरवान्). Dn2 D1. 2 रणे; S रवं (for रवान्).

69 D5 om. 69a–70b. D7 corrupt. — a) Ś2 तदानुसृत्य; K3 तदनुस्मृते (for °स्मृत्य). — b) Ś2 (m as in text) मौक्षकालिकं; K3 पूर्वलौकिकं; K5 T1 सार्वलौकिकं; K6 Ñ1 B Dn D1–4 G3 पूर्वकालिकं (for पौर्व°). — c) K2. 4 तदिति मन्यंते; K3 तदित्यमन्यंते; B1 तु नित्यमन्यंत; Dn1 तदिदमन्यंत (sic) (for तदित्य°). — d) K3 G2 देवेन (for दैवेन). K4 °निपीडितः. T1 दैवेन परिपीडिताः; G3 तद्दैवेनोपपीडिताः.

70 K6 om. 70. D5 om. 70ab (cf. v. l. 69). — a) K3 विनादेन. — b) D4 प्रत्यबुध्यत; G3 °युध्यंत; M2 संप्रबुध्यंत (for प्रत्य°). — c) K3 शिबिरं. — d) Ñ1 वै (for ऽथ).

71 a) T1 पादान् (for पादौ). — b) S चापि (for चैव). K6 जघंनाख्ये च कस्यचित्; B1. 2 जघनं कस्यचित्पुनः. — c) D7 कंस्विद्. — d) Dn2 कालसृष्टे.

72 a) Ñ1 अत्युग्रैः; M1 अस्य; M2 अस्यास्त्र°; M3. 4 अभ्यग्र° (for अत्युग्र°). Ś1 K1 °प्रतिपुष्टैश्च; Ś2 °विष्टैश्च; M2 °विद्धैश्च; M3. 4 °प्रतिपिष्टैस्तु. T G अभिद्रवति विप्रे तु. — b) S विनदद्भिर् (for नदद्भिश्च). K1 B1. 2. 4. 5 भृशोत्तरैः; Ñ1 Dn2 D1. 2 (before corr.). 3. 5 भृशोत्कटैः (for भृशातुरैः). — c) K2 गजाश्वम्; K4 गजाश्व; G1 गजैश्च (for गजाश्व°). Ś2 °पतितैश्; K2 अपि तैश्; Ñ1 °मानुषैश्; T G2 °मनुजैश्; M2 °महिषैश् (for °मथितैश्). S (except G3) चार्तैर् (for चान्यैर्). — d) D7 (also as in text) नृप; M1. 2 विभो; M3. 4 तदा (for प्रभो).

73 a) Ś K1–4 Ca. d किमयं (for °दं). Ś1 K1 कोयः; K3 केयं; Ca. d कोऽयं (as in text). — b) Ñ1 B Dn D1–5. 7 T1 M1. 2 कः शब्दः. Ś1 K1 Ca. d किं न; K2. 4 किं च; T1 किं नु च (hypermetric) (for किं नु). K3 किं नु किं; B3 किंकृतः; B4 किंकृतिः; D4 किंहतं; D7 किंकृतो (for किं कृतम्). T2 G शब्दः

C. 10. 398 B. 10. 8. 80 K. 10. 8. 87

अपेतशस्त्रसंनाहान्संरब्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७५
ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
विनदन्तो भृशं त्रस्ताः संन्यपेषन्परस्परम् ॥ ७६
ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् ।
धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७७
पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
तथा स शिबिरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ८१

किं नु (T$_2$ किमु) च किंकृतं. —^{c}) S पांचालानां (for एवं तेषां). K$_6$ B Dn D$_{1-3}$ G$_3$ M तथा; D$_7$ तद्वा (for तदा). —^{d}) K$_{2.4.6}$ प्रत्यपद्यत (for सम°).

74 ^{a}) K$_2$ आपतन्; Ñ$_1$ आपतच्; M$_1$ अप्रेत- (for अपेत-). —^{b}) K$_6$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1-5.7}$ संनद्धान्; K$_3$ संरब्ध-; Ñ$_1$ सरथान्; B$_{1.2}$ संरद्धान् (for संरब्धान्). S पांडुसैनिकान्. —^{c}) K$_3$ मृत्युकालोय (sic). —^{d}) Dn$_1$ संप्रहृतां; D$_7$ प्रहरतो (for °तां).

75 ^{a}) K$_{2.4}$ Ñ$_1$ B$_3$ S तच्छब्द- (for तच्छस्त्र-). K$_3$ तच्छब्दाच्चैव वित्रस्ता; K$_5$ ततस्तु क्षतविध्वस्ता. —^{b}) K$_3$ मत्ता इव (for उत्पतन्तो). K$_{2.4}$ B$_2$ भयान्नराः; K$_6$ [ऽ]भ्रमन्नराः (for भयातुराः). T$_1$ भयादभ्यर्दिता नराः; T$_2$ G$_{1.3}$ °दभ्य(G$_3$ °प्य)पतन्नराः; M °दभ्युद्रुता नराः. —^{c}) K$_5$ निद्रया; B निद्रार्ता (for निद्रान्धा). K$_3$ नष्टसंज्ञांश्च; K$_4$ °सज्ञाश्च. —^{d}) K$_3$ om. the second तत्र. K$_1$ विलिल्यिरे; Ñ$_1$ निनिम्पिरे; B$_1$ विलिल्यिरे; Dn$_2$ D$_7$ निने(D$_7$ °नि)दिरे; D$_5$ निलिल्हिरे; T$_1$ G$_1$ निपेदिरे; T$_2$ निपेतिरे; G$_2$ निपदिरे; G$_3$ प्रपेदिरे; M निषेदिरे (for निलिल्यिरे).

76 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ ऊरुष्टंभ-; Ś$_2$ ऊरुष्कंभं; K$_3$ Dn$_2$ उरुस्तंभ-; K$_4$ ऊरुस्कंधं; B$_{1.2}$ ततस्तंभ-; D$_5$ G$_3$ ऊरू-स्तंभ-. M$_4$ -गृहीतांश्च. —^{b}) Ñ$_1$ कर्मणा° (for कश्मला°). —^{c}) K$_2$ विनिंदंतो; K$_3$ विनर्दंतो; K$_4$ ननिंदंतो; Dn$_1$ निनदंतो (for विनदन्तो). M$_{3.4}$ भृश- (for भृशं). Ś$_1$ त्रस्तान् (for त्रस्ताः). —^{d}) Ś$_2$ सैन्यपेषं; K$_1$ संन्य-पेशन्; K$_2$ संन्यपीडन्; K$_3$ संनिष्पिष्य; K$_4$ संन्यपीषन्; K$_5$ संनिपत्य; K$_6$ B Dn D$_{1-3.5.7}$ समासीदन्; Ñ$_1$ सव्यसीष्टन्; D$_4$ समासाद्य; T G$_{2.3}$ निरै(G$_3$ °री)क्षंत; G$_1$ M निरतक्षन् (for संन्यपेषन् as in Ś$_1$ only).

77 D$_4$ om. 77. —^{a}) Ś$_1$ रणं; K$_1$ रणे (for रथं). G$_2$ तथा यथा (for ततो रथं). —^{b}) Dn$_2$ रथिनो; D$_7$ स स्थितो (for आस्थितो). Ś$_1$ K$_{1.6}$ Ñ$_1$ Dn D$_{1-3}$ भीमनिःस्वनं; K$_3$ °निःस्वनः; K$_4$ B$_2$ °निस्वनः; K$_5$ -तस्वनं; B$_1$ M$_{3.4}$ °दर्शनं; T G M$_{1.2}$ °दर्शनः (for °निस्वनम्). — D$_7$ om. from 77^c up to संपतत (in 78^c). —^{c}) K$_{2.4.5}$ धनुःपाणिः. —^{d}) Ś$_1$ B$_{1-3}$ D$_1$ M$_{3.4}$ प्रैषयद्; K$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_2$ (before corr. as in text) प्रेषयन्. B$_3$ S यमसादनं (for वै यमक्षयम्).

78 D$_7$ om. up to संपतत (cf. v. l. 77). —^{a}) Ś$_2$ (*sup. lin.* as in text) ननुर् (for पुनर्). K$_6$ उत्पतिनश्. Ś$_1$ कांचिद्; Ś$_2$ कश्चिद्; Ñ$_1$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1-5}$ चापि; M$_4$ काश्चिद् (for कांश्चिद्). —^{b}) K$_2$ दूरानपि; K$_6$ आरादपि (for दूरादपि). S दूरादापततो नरान् (M$_{2-4}$ °तोपरान्). —^{c}) K$_2$ दूरात् (for शूरान्). S उत्पततश् (for संपत°). —^{d}) K$_2$ S (except T$_1$) काळरात्र्यै; K$_3$ कालरात्रै; K$_4$ °रात्र्ये. K$_2$ न्यवेदयन्.

79 ^{a}) B$_1$ स्यंदनास्येण; M °नाग्र्येण. —^{b}) Ś$_1$ विमथन्स; K$_1$ विमश्नन्स; K$_{2.4}$ प्रमथन्सं-; K$_3$ प्रथमन्स; Dn$_2$ प्रथयंस्य-; T$_2$ G$_{1.2}$ प्रमश्नन्स (for प्रम-थन्स). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ प्रधावति; Ś$_2$ विधाविति; T G$_3$ M व्यरोचत (for विधावति). —^{d}) K$_3$ वर्षतः; K$_5$ अवर्धं; Dn$_2$ वर्षतं (for अवर्षत्). Ñ$_1$ B$_{1-3.5}$ प्रति (for ततः). S स शत्रूनभ्य(M$_2$ °त्य)वर्तत.

80 K$_{4.6}$ om. (hapl.) 80–82. —^{a}) D$_4$ पुनस्तु. T G$_{1.2}$ कांश्चिच्छस्त्रेण; G$_3$ कांश्चिदस्त्रेण; M$_1$ °च्चित्रेण; M$_{2-4}$ °च्चिक्षेप (for सुविचित्रेण). —^{b}) T$_1$ शरचंद्रेण. T$_2$ वर्मणा (for चर्मणा). K$_3$ शतचंद्रेण च कर्मणा (hypermetric). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ चाकाशवर्षेण. —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ M$_1$ तदा चरति; K$_5$ Ñ$_1$ B$_{1-3.5}$ Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_1$ तथाचरत (for तदा°). K$_3$ तदा स परमासिना.

81 K$_{4.6}$ om. 81 (cf. v. l. 80). —^{a}) K$_1$ ततः

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२
विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन् ।
न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३
विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परस्परम् ।
उत्पतन्तः परे भीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ।
पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ८४

बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ८५
तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
तथैव तान्निपतितानपिंषन्गजवाजिनः ॥ ८६
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
दृप्तानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८७
स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्मुदा युतैः । C. 10. 412 B. 10. 8. 94 K. 10. 8. 101

स; K2 तथा च; B5 तदा स; T1 G3 स तदा; T2 G1. 2 M स तथा (for तथा स). —b) Dn2 आहवदुर्मदां; D7 °दुर्मदाः. —c) K1 वृक्षोभयत.

82 K4. 6 om. 82 (cf. v. l. 80). B1 om. 82–83. —b) M यौधा (for योधा). S सहस्रशः (for विचेतसः). —c) Ś1 निद्रामता; Ś2 K1 निद्रामत्ता; K2 निद्रयार्ता; K5 निद्रावंतो; S (except G3) निद्रांधाश्च (for निद्रार्ताश्च). —d) K1 वृद्रवंत; K3 धावंतश्च; Dn1 व्यवधावंस; Dn2 D5 T1 व्यधावंतस; D7 व्याधावतस् (for व्यधावन्त). —After 82, Ñ1 ins. (cf. 83ab):

39* विक्रोशं चुक्रुशुश्चान्ये बहुबद्धं ततस्ततः ।

83 B1 om. 83 (cf. v. l. 82). —a) K3 व्यजृंभं; K6 विश्वरं; Dn1 वीर च (sic) (for विस्वरं). K3 चाने (for चान्ये). —Ś2 om. (hapl.) 83b–84a. —b) Ś1 बह्वबद्ध (sic); K1 Dn2 बहुबद्धं; K4 बहुयुद्धं; Dn1 °बंधं; D5 बह्वंबद्धं; G3 बद्धाबद्धं (for बह्वबद्धं). K1 तथावनंदन् (sic); K3 B2 तदावदन्; S अथाब्रुवन् (for तथावदन्). —c) Ñ1 न चर्म (for न च स्म). K6 Ñ1 B2–5 Dn D1–5. 7 S प्रत्यपद्यंत (D1. 2 °ते). —d) Ś1 (m as in text) K1 वचनानि; K2–4 विविधानि; Ñ1 B3 G3 कवचानि (for वसनानि). D5 om. च. B3 वा (for च).

84 Ś2 om. 84a (cf. v. l. 83). K6 om. 84abcd. —a) B1 उत्पेतु (sic) (for विमुक्त-). M2 -केशांश् (for -केशाश्). Ś1 K1 अप्यन्ये; G3 चान्यतु (for चाप्यन्ये). T2 G2 विमुक्तकेशकाश्चान्ये. —B3 reads 84b–85c on marg. —b) G3 पराभवं (for परस्परम्). —c) Ś1 K1 [अ]पतन्भीमाः; Ś2 B3. 4 Dn D1–5. 7 [अ]पतञ्श्रांताः; K2–4 परं भीताः; K5 [अ]पतन्भीताः; B1. 2 [अ]परे भीताः (for परे भीताः). Ñ1 उत्पेतुरपरे भीताः; B5 M उत्पतन्नपरे भीताः (M2 वीराः); G3 उत्पतंत्यपरे भीताः. —d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 तथापतन्; K1 तथाभवन्; B3. 4 Dn1 D1–5. 7 [अ]भ्रमंस्तदा (B4 Dn1 D4. 7 °था); Dn2 भ्रमंस्तदा; T G1. 2 M परिभ्रमन्; G3 तथाब्रुवन् (for तथाभ्रमन्). —e) Ś2 पुरीशम्; K1 पुरेषम्; K3 मुरीषम् (for पुरी°). K2. 4 व्यसृजन्; K3. 5 उत्सृजन्; D5 ससृजन् (for असृजन्). K6 विमुक्तबंधना केचित्; Ñ1 S पुरीषाण्युत्सृ(Ñ1 °न्यसृ-; G3 M3. 4 °नुत्सृ)जन्केचित्. —f) K2 D5 प्रसुश्रुवुः; K3–6 D7 प्रशुश्रुवुः.

85 G3 om. 85a–88b. —a) K4 T2 G1. 2 तु (for च). Ś1 K1 संछिद्य (for राजेन्द्र). —b) Ś1 K1 राजेंद्र; K3 संछिंनं; Dn1 संछित्य (for संछिद्य). K2. 4 T M तुरग- (for तुरगा). —c) K2. 4 B1–3 G1 M1. 2. 4 समे; T G2 सर्वे (for समं). K2 पर्यापतंश्; Dn1 पर्यव्रतश् (for पर्यपतंश्).

86 G3 om. 86 (cf. v. l. 85). —b) Ś1 K2. 4. 6 न्यलीयंत; K1 वृलीयंत; Dn1 व्यलीयेत; D7 व्यभीयंत; T G1. 2 M2. 3 न्यपतंत; M1. 4 न्यवर्तंत (for व्यलीयन्त). K2 T1 महीतळे. Ñ1 केचित्तत्र तथाद्रवन्. —c) Ś2 हि; K3 च (for नि-). S (G3 om.) तथैव पतिता भूमौ. —d) Ś न्यषेधन्; K1 corrupt; K2 D5. 7 अपिबन्; K3 निष्पेषुर्; K6 न्यष्पिषन्; B1. 2 D1. 2 न्यपिंषन्; B5 व्यपोथन्; T G1 M न्यषीदन्; G2 निषीदन् (for अपिंषन्). K5 स पिपेष महाभुजः; Dn1 अपिबद्गववाजिनः.

87 G3 om. 87 (cf. v. l. 85). K6 om. (hapl.) 87a–89b. —a) B1 सास्मिंस. —b) K3. 5 S (G3 om.) भरतर्षभ (K3 °भः) (for पुरुषर्षभ). —c) Ñ1 B1. 4. 5 Dn D1–5. 7 T1 हृष्टानि; B3 T2 G1. 2 दृप्तानि (for दृप्तानि). —d) S (G3 om.) युक्तानि (for भरत-). D7 om. from सत्तम up to the end of st. 88.

88 G3 om. 88ab (cf. v. l. 85). K6 D7 om. 88 (cf. v. l. 87). —a) Ś1 K1 Ñ1 B4 Dn D5 पूरितो; G1 प्रेषितो; M2 परितो (for प्रेरितो). —T1 om.

C. 10. 413 B. 10. 8. 95 K. 10. 8. 101

अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चापि महास्वनः ॥ ८८

तेषामार्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ।
मुक्ताः पर्यपतन्राजन्मृद्नन्तः शिबिरे जनम् ॥ ८९

तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।
अकरोच्छिबिरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ ९०

तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातॄन्भ्रातर एव च ॥ ९१

गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान् ।
अताडयंस्तथाभञ्जंस्तथामृद्नंश्च भारत ॥ ९२

ते भग्नाः प्रपतन्तश्च निघ्नन्तश्च परस्परम् ।
न्यपातयन्त च परान्पातयित्वा तथापिषन् ॥ ९३

विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९४

त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्मांश्च गौल्मिकाः ।

(hapl.) 88ᵇ–89ᶜ. —ᵇ) D1. 2 (before corr.) भूतशब्दैर् (for °संघैर्). B3 मुदान्वितः; D4 °न्वितैः. —ᶜ) K1. 3 M2 अपूरयन्; K2 अपूजयन्; Ñ1 आपूरयद्. —ᵈ) K3 B1. 2. 4. 5 Dn D1–5 T2 G1. 2 चाति- (for चापि). Ś1 K1. 3 M4 महास्वनाः; B1. 3 Dn1 महात्मनः (for महास्वनः).

89 K6 om. 89ᵃᵇ; T1 om. 89ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 87, 88). —ᵃ) K3. 5 Ñ1 T2 G2 आर्तस्वनं; B2. 4 Dn D1–3. 5 G1 °रवं; D7 सार्तस्वरं; M1 तन्निनदं (for आर्तस्वरं). —ᵇ) Dn2 गतवाजिनः. —ᶜ) K3 युक्ताः (for मुक्ताः). K2 पर्यचरन्; Dn1 पर्यपतद् (for °न्). —ᵈ) K1 मृप्रतः (sic); Dn1 मद्रगः (for मृद्नन्तः). B1. 2 समरे; G2 चरणैर् (for शिबिरे). K3 Ñ1 B1. 2 जनान्.

90 ᵃ) Dn1 तैत्रस्त (sic); S (except M1) तैस्तथा (for तैस्तत्र). —ᵇ) K3. 5 G1. 3 चरणैरीरितं (G3 °रुत्थितं); Dn1 चरणोदारितं; Dn2 °दिरितं (for °दीरितं). —ᶜ) Ś2 K6 T G शिबिरं (for °रे). Ñ1 तच्च (for तेषां). —ᵈ) G3 ततः (for तमः).

91 ᵇ) Ś1 सुमूढाः; K1 संमूढाः; K3 प्राद्रवन् (for प्रमूढाः). K1 सर्वते (sic). Dn2 मूढाः सर्वगतो जनाः. —ᶜ) Ś1 K1 राजान (Ś1 °नः); Ś2 नाचरत्; K2 D5 (by corr.) न जानन् (for नाजा°). Dn2 पुतरः (for पितरः). —ᵈ) K1 भ्रात्रून्. K3 भ्रातरम् (for भ्रातर).

92 ᵃ) K3 B4. 5 Dn2 D1–5. 7 S (except M4) गजो; Dn1 गजान् (for गजा). K3 गदान्; S गजम् (for गजान्). T G1. 3 M1. 3. 4 अभिक्रम्य. —ᵇ) B4. 5 Dn D5. 7 निर्म(Dn1 °मु)नुष्यान्; S निर्मनुष्यो (T1 °ष्ये) (for निर्मनुष्या). B4. 5 Dn1 D5 हयान्हयाः; S हयो हयं. —ᶜ) S (except T1) अताडयत्. T1 तथामृद्नंस; T2 तदामृद्नंस; G1. 2 तदामृद्नत्; G3 तदागर्जं; M1 तथाभंजद्. K3 अताडयंतश्च तथा. —ᵈ) K1 तथामृध्नंश्च; T1 °भंजंश्च; T2 तदाभंजंश्च; G1 °गर्जंश्च; G2 °मृंजंश्च; G3 तत्रामृद्राच्च; M अवमृद्राच्च (for तथामृद्नंश्च). B1 भवेत (sic) (for भारत). K3 भंजंतश्च नराधिपः.

93 ᵃ) Ś2 M1. 4 प्रतपंतश्च (metathesis); K6 Ñ1 B Dn D1–5. 7 M3 प्रपतंति (M3 °त) स्म (for प्रपतन्तश्च). K3 तेन भग्नाः पतंतश्च. —ᵇ) B1. 2 निंदंतश्च; T1 G3 मृद्नंतश्च (for निघ्नन्तश्च). —ᶜ) K2. 3. 5 न्य(K5 नि)पातयंतश्; G1 व्यपातयंत (for न्यपात°). T G2. 3 M च नरान्; G1 नचिरात् (for च परान्). K6 Ñ1 B Dn D1–5. 7 न्यपातयंस्तथा चान्यान्. —ᵈ) K5 योधयित्वा (for पात°). Ś1 K1 तथापि षट्; K2 तथापिबन्; K3 पिपेष च; K5 यथापरान्; K6 Ñ1 B2–4 Dn D1–5 तदापिषन्; D7 तदाषिधान्; T1 व्यपीपिषन्; T2 [अ]प्यवीविषन्; G1 व्यवीषयन्; G2 [अ]प्यषद्विषन्; G3 तथापतन्; M1. 3. 4 [अ]प्य(M1 ह्य)पीडयन्; M2 व्यपीडयत् (for तथापिषन्).

94 ᵃ) D1 सनिद्रांश्च; M4 सुनिद्राश्च. —ᵇ) Ś1 K1 संवृताननाः; Ñ1 चावृता°; T2 चावृता जनाः; M1 च वृता नराः. —ᶜ) D7 जग्मुः. K3 चान्ये च; B1. 2 तानेव (for स्वानेव). K3 तत्राप्य; B5 ते चाथ (for तत्राथ). S स्वानेव जघ्निरे मूढाः. —ᵈ) Ś1 K2. 4 B4 कालेनाति-; K3 D1. 2 °नाथ; K6 °नापि; Ñ1 B1–3. 5 D3. 5 °नैव; Dn2 °नेव (for °नाभि-). Ś2 -प्रचोदितान्; K3 -प्रनोदिता; K6 D7 -प्रणोदिताः (for -प्रचोदिताः). K1 कालेन प्रतिचोदिताः; M1 कालेनाप्रतिपीडिताः.

95 ᵃ) K3 त्यक्त- (for त्यक्त्वा). K5 द्वारांश्च (for द्वाराणि). K5 om. (hapl.) from च up to विप्रनष्टाश्च (in 96ᵃ). T1 G1 M द्वास्थास्ते; T2 G2 द्वार्स्थास्ते; G3 द्वारस्थास् (for च द्वाःस्थास्). —ᵇ) Ñ1 B Dn D1–5. 7 T1 G1 M3. 4 गुल्मानि (D4 °णि) (for गुल्मांश्च). K3 गोल्किाः; S गुल्मिनः (for गौल्मिकाः). —ᶜ) D3 M2 प्राद्रवंति (M2 °ती). K4 तथाशक्ति (for यथा°). —ᵈ)

प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः ॥ ९५
विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तदा विभो ।
क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ९६
पलायतां दिशस्तेषां स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९७
हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
तान्बुद्ध्वा रणमत्तोऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोथयत् ॥ ९८
तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुरचेतसः ।
शिबिरान्निष्पतन्ति स्म क्षत्रिया भयपीडिताः ॥ ९९
तांस्तु निष्पततस्त्रस्ताञ्शिबिराज्जीवितैषिणः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥ १००
विशस्त्रयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ।
वेपमानान्क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०१
नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिबिराद्बहिः ।
कृपस्य च महाराज हार्दिक्यस्य च दुर्मतेः ॥ १०२
भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् । C. 10. 427 B. 10. 8. 109 K. 10. 8. 116

K_1 कांदिशोका; K_3 कांदिसीका; Dn_2 गतश्रीका; S ते तत्रैव (M_2 °वं); Ca. d कांदिशीका (as in text). $Ś_2$ विचेतसाः.

96 K_6 $M_{3.4}$ om. (hapl.) 96. K_5 repeats 96. — a) K_4 G_3 विप्रणष्टाश्च; K_5 (first time) om.; Dn_1 प्रविलब्धाश्च; M_1 ते विप्रणष्टाश् (for विप्रनष्टाश्च). T $G_{1.2}$ M_2 नान्योन्यम्; M_1 चान्योन्यं (for तेऽन्योन्यं). B_1 विप्रनष्टास्तथान्योन्यं. — b) $Ñ_1$ Dn नाजानंतस्; D_3 न जानंत; T $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ अजानंत; G_1 अनीकं तु (for नाजानन्त). $Ñ_1$ B_{1-4} Dn $D_{1-5.7}$ T G_2 $M_{1.2}$ तथा; G_1 *था (for तदा). — c) K_3 क्रोशतस्. K_4 पुत्रेण (for पुत्रेति).

97 a) B_3 चैषां (for तेषां). S पलायंत दिशस्ते वै. — b) K_6 च्चानप्युत्सृज्य; Dn_1 D_4 G_1 नानप्यु°; D_3 स्थानमुत्सृज्य; D_5 स्वानानु°; D_7 तातप्यु° (for स्वानप्यु°). K_6 बांधवाः; T_1 पांडवान् (for बान्धवान्). — After 97^{c}, $Ś_2$ reads and cancels 96^{bcd}. — d) $Ś_2$ (before corr.) K_5 आक्रंदंति; K_1 प्रार्थयंत; K_2 M_1 आक्रंदंतस्; Dn_2 आक्रंदत; T G आक्रोशंत (for आक्रन्दन्त). K_5 च ते जनाः; Dn_2 ततो जनः (for ततो जनाः).

98 a) K_1 B_{1-3} हाहाकारांश् (K_1 °रान्); $Ñ_1$ °काराश्; D_7 °कारे; S °रवांस् (for °कारं). $Ś_2$ संच; K_1 प्र-; K_3 स्म; K_5 S तु (for च). $Ś_1$ K_1 कुर्वंतः (for कुर्वाणाः). — c) D_4 तान्रुध्वा; D_5 तान्युध्वा; G_2 तान्पुवा (sic); G_3 बुध्वा च (for तान्बुद्ध्वा). K_5 वरमत्तोसौ; $B_{2.4}$ Dn_2 $D_{1-5.7}$ रणमध्येसौ. $Ś_1$ K_1 तानुद्धरणमत्तोसौ; K_2 वारणेवसमत्तोसौ; K_3 वारुणेनेव मात्रोसौ; K_6 तांस्तु बुध्वा रणे मत्तो. — d) K_1 व्यपेथयत्; B_4 Dn_1 $D_{1-5.7}$ न्यपातयत्; Dn_2 न्यवारयत्; G_2 [ऽ]भ्यबोधयत् (for व्यपोथयत्).

99 a) $Ś_1$ K_1 तत्रांतरे; K_3 ततोपरे (for तत्रा°). $Ś_1$ बध्यमाना; K_1 (by corr.) बाध्यमाना (for वध्य°). S अपरे तत्र व(T_2 G_1 यु)ध्यंतो ($M_{3.4}$ °ते). — c) $Ñ_1$ Dn_2 शिबिरं (for शिबिरान्). K_1 निपतंति; K_2 निपतंती; $K_{4.5}$ निःपतंति; K_6 न पतंति. — d) K_5 उपपीडिताः; B_3 रणपंडिताः (for भयपीडिताः).

100 a) K_3 तांश्च; K_5 गतान् (for तांस्तु). $K_{2.4}$ नि(K_2 निः)पततस्; K_6 $Ñ_1$ B_4 D_7 S निष्पतितांस्. K_3 त्त्रस्तान्; K_4 *तान्; Dn_1 त्रस्तां (for त्रस्तान्). — b) K_3 शिबिरान्. Dn_2 शिबिराजैवितैषिणः (sic). — c) K_3 कृतश्चैव (for कृप°). — d) K_1 विजघ्नतुः; K_5 [ऽ]भि°; K_6 तु जघ्नतुः.

101 a) $Ś_1$ K_1 वित्रस्त-; $B_{1.2}$ विस्रस्तान्; Dn_2 M_1 विशस्त-; $D_{1-3.5}$ M_4 (*sup. lin.*) विस्रस्त-; D_7 विशस्त्रं; T G_2 विमुक्त- (for विशस्त्र-). $Ś_1$ $K_{4.6}$ D_4 $M_{3.4}$ -पत्रकवचान्; $Ś_2$ -पात°; K_3 $B_{1.2}$ -मुक्त°; B_5 T $G_{1.2}$ M_1 -शस्त्र°; G_3 $M_{2.4}$ (*sup. lin.*) -वस्त्र° (for -यन्त्र°). — b) K_4 कृतांजलिन्. — c) $Ś_2$ वीपमानान्; M_1 वेष्टमानान् (for वेप°). K_2 क्षीतौ. K_1 चैतान् (for भीतान्). — d) $Ś_1$ lacuna. K_6 $Ñ_1$ Dn अमुच्यतां; B_4 अमुह्यतां; T_1 व्यमुंचत; G_3 विमुंचतां; M व्यमुंचतां (for अमुञ्चताम्). K_1 निर्दयौ विनिजघ्नतुः.

102 a) K_2 नामुंच्यत; Dn_2 न मुच्यत. $D_{1.2}$ तथा (for तयोः). K_4 काश्चिन्. — b) $K_{3.5}$ निःक्रांतः. — c) G_1 तु (for च). $Ñ_1$ B_4 Dn_2 $D_{1.2}$ कृपश्चैव (for कृपस्य च). — d) $Ś_1$ damaged. K_1 सात्वतस्य च; K_3 हार्दिकस्य च; $Ñ_1$ Dn_2 $D_{1.2}$ हार्दि(Dn_2 °र्दं)क्यश्चैव; D_7 कार्दिकस्य च (for हार्दि°). $K_{2.4.6}$ भारत; K_3 दुर्मते; $Ñ_1$ $B_{1.4}$ Dn_2 $D_{1.2}$ दुर्मतिः; S धीमतः (for दुर्मतेः).

103 B_2 reads 103^{ab} on marg. — a) K_3 चिकी-

C. 10. 428
B. 10. 8. 110
K. 10. 8. 116

त्रिषु देशेषु ददतुः शिबिरस्य हुताशनम् ॥ १०३

ततः प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ १०४

कांश्चिदापततो वीरानपरांश्च प्रधावतः ।
व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरो नरान् ॥ १०५

कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्यवान् ।
अपातयद्द्रोणसुतः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ॥ १०६

विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः ।
पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०७

मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।
उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ १०८

सायुधान्साङ्गदान्बाहून्निचकर्त शिरांसि च ।
हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पादांश्च भारत ॥ १०९

पृष्ठच्छिन्नाञ्शिरश्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् ।
समासाद्याकरोद्द्रौणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११०

मध्यकायान्नरानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।

षिंतौ; K$_5$ चिकीर्षंतो. —^{b}) M$_2$ वै (for तौ). K$_4$ प्रियौ; K$_6$ श्रियं; Dn$_2$ भयं (for प्रियम्). —^{c}) K$_5$ B$_4$ Dn$_1$ तेषु (for त्रिषु). K$_3$ G$_3$ लोकेषु (for देशेषु). K$_1$ दीप्तं च; K$_3$ दधतुः; K$_5$ दहशुः; K$_6$ Dn$_1$ ददतः (for ददतुः). G$_1$ त्रिद्वारदेशे ददतुः. —^{d}) K$_6$ हुताशनं. K$_1$ संनियम्य हुताशनं.

104 ^{a}) K$_3$ प्रकाश- (for प्रकाशे). —^{b}) D$_7$ खड्गेण. K$_6$ नृपनंदनः. — B$_4$ Dn$_1$ D$_{3.5}$ read and D$_{1.2.4}$ repeat 104^{cd} after 105. —^{c}) Ś$_2$ महातेजा (for °राज).

105 K$_1$ wrongly omits 105^{abc} and 106^{bcd}, making one line with 106^{a} and 105^{d}. Ś$_1$ K$_{2-6}$ Ñ$_1$ B$_{3.5}$ S transp. 105 and 106. B$_{1.2}$ repeat 105. D$_2$ reads 105 followed by a repetition of 104^{cd} on marg. —^{a}) K$_3$ कांचिद्. Ś$_2$ कांश्चिद्द्रोपतता वीरान्; Ñ$_1$ कांश्चिदपातयद्वीरो. —^{b}) K$_3$ अपरान्संप्रधावतः; Ñ$_1$ परांश्चापि प्रधावतां; B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-3.5}$ G$_1$ अपरांश्चैव धावतः; T$_1$ अहनंश्च प्रधा°. —^{c}) Ñ$_1$ Dn$_1$ व्यपोथयत (for व्ययोज°). —^{d}) K$_{2.4.6}$ द्रौणिर् (for प्राणैर्). K$_3$ Ñ$_1$ B$_{1-3.5}$ Dn$_2$ D$_{1.2.4.7}$ द्विजवरोत्तमः; K$_6$ °वरान्नरान्; B$_4$ Dn$_1$ D$_5$ °वरोपरान्; D$_3$ °वरोवरान्; S द्रौणिः कृतांतवत् (for द्विजवरो नरान्). — After 105, D$_{1.2.4}$ repeat 104^{cd}, while T$_2$ G$_{1.2}$ read 107^{ab}, repeating it in its proper place.

106 Ś$_2$ D$_7$ om. 106. Ś$_1$ K$_{2-6}$ Ñ$_1$ B$_{3.5}$ S transp. 105 and 106. —^{a}) K$_3$ चिच्छेद; M$_{2-4}$ यौधान्स (for योधान्स). K$_1$ reads 105^{d} after 106^{a} and om. 106^{bcd}. —^{c}) K$_2$ द्रोणसुतं; Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5}$ T$_1$ °पुत्रः (for °सुतः). —^{d}) T संछिंदंस्; G M$_{2-4}$ संछिन्नां (M$_4$ °न्ना)-स; M$_1$ संछिन्नस् (for संरब्धस्).

107 K$_2$ transp. 107 and 108. —^{a}) Ś$_1$ K$_{4.6}$ B$_5$ D$_5$ M$_1$ निनदद्भिर्; K$_2$ निददद्भिर्; Ñ$_1$ B$_{1-3}$ नदद्भिश्च (for विनदद्भिर्). K$_5$ भृशं यत्नैर्; Ñ$_1$ भृशोत्रस्तैर्; B$_{1.2}$ भृशार्तश्च; B$_3$ भृशार्तैस्तैर्; D$_5$ G$_3$ भृशायत्तैर् (for भृशायस्तैर्). —^{b}) Ñ$_1$ वराश्व- (for नराश्व-). K$_2$ Ñ$_1$ -द्विपदोत्तमैः; S -द्विपसत्तमैः (for -द्विरदोत्तमैः). —^{c}) K$_6$ Dn$_1$ पातितैर्. —^{d}) K$_3$ भरतर्षभः.

108 K$_2$ transp. 107 and 108. —^{a}) Ś$_2$ K$_{1.3}$ मानुष्याणां; K$_5$ Dn$_1$ S मनुष्याणां (for मानुषाणां). —^{c}) T G$_2$ हयेषु (for हतेषु). K$_{2.4.6}$ वै (for च). Ś$_1$ K$_1$ हतेषु भरतर्षभ; Ś$_2$ पतितेषु हतेषु च. —^{d}) Ś$_2$ बहून्. T$_2$ G$_2$ ऊर्ध्वानि; G$_3$ उत्थानि (for उत्थाय). K$_6$ चापयत् (for चापतन्). K$_5$ बहूनि विविधानि च.

109 D$_5$ om. 109. —^{a}) B$_1$ Dn$_1$ स (B$_1$ marg. सा) गदान् (for साङ्गदान्). S (except T$_1$) सांगदान्सायुधान् (by transp.). —^{b}) Ś$_1$ K$_6$ Ñ$_1$ B Dn$_2$ D$_{1-3.7}$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ विचकर्त (for नि°). K$_3$ शिरांसि निचकर्त ह. —^{c}) K$_1$ -हस्तौपमान्. K$_3$ -हस्तान् (for ऊरून्). —^{d}) K$_{2.4.6}$ मारिष (for भारत). K$_3$ पदातांश्चैव भारत.

110 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ पृष्ठभिन्नान्; K$_3$ पृष्टिछिन्नाः; K$_5$ पृष्ठे छिन्नास्; M$_2$ पृष्टछिन्नान् (for पृष्ठ°). K$_{2.3}$ शिरछिन्नः (K$_2$ °न्नान्); K$_4$ शिराछिन्नान्; K$_5$ तथा मध्ये; B$_{4.5}$ Dn D$_{1-5.7}$ पार्श्वछिन्नान् (for शिर°). —^{b}) K$_{3-6}$ पार्श्वछिन्नास्; B$_{4.5}$ Dn D$_{1-5.7}$ शिरश्छिन्नांस् (for पार्श्व°). K$_{3.5}$ तथा परे; K$_6$ तथोपरान्. —^{c}) K$_6$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-5.7}$ T$_1$ स महात्मा (for समासाद्य). K$_{4.5}$ करोद्. D$_7$ om. from करोद् up to निहत्या (in 111^{c}). —^{d}) Ś$_1$ कांचिच्.

111 D$_7$ om. up to निहत्या (cf. v. l. 110). K$_5$ om.

अंसदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ॥ १११
एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबहून्नरान् ।
तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११२
किंचित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ॥ ११३
यक्षरक्षःसमाकीर्णे रथाश्वद्विपदारुणे ।
क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्भुवि ॥ ११४
मातॄरन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄनन्ये विचुक्रुशुः ।
केचिदूचुर्न तत्क्रुद्धैर्धार्तराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११५
यत्कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
असांनिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११६
न देवासुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ ११७
ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् ।
धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनंजयः ॥ ११८　C. 10.443 B. 10. 8. 125 K. 10. 8. 130

111[ab]. — [a]) Ś2 K1 मध्ये कायान्; B1. 2 S मध्य- (G3 °ध्ये)काये; B3–5 D1–5 मध्यदेशे (for °कायान्). S चान्यान्. Ñ1 मध्यकायाधरानन्यान्; Dn मध्यदेशेन राजन्यान्. — [b]) K6 चिच्छेदाभ्यांश्च. Ñ1 B1–3 खंडशः; T2 G3 M1. 2 कंठतः (for कर्णतः). — [c]) B1. 3. 5 Dn2 अंशदेशे; G1. 3 M1. 3. 4 अंशदेशाच्; M2 °देशांश्; Ca. d °देशे (as in text). Ś K1. 2. 5 विभिद्यान्यान्; K3 बिभेदान्यान्; K4 [ऽ]भिपत्या°; Ñ1 विहत्या°; S च तत्रा° (for निहत्या°). — [d]) D7 कार्ये. G3 प्रावेशयन् (for प्रावेशयच्).

112 [a]) Dn2 तु (for वि-). T G एवं हि बहुभिः शस्त्रैर् (G1. 3 बहुशस्तत्र); M एवं सुबहुशस्तस्य. — [b]) K5 तु (for सु-). Ś1 K1 निघ्नतश्च बहून्परान्; S घ्नतोपि (M घ्नतः सु-) बलवत्तरान्. — [c]) K2. 4 तामसी (for तमसा). — [d]) K3 दारुणदर्शनः.

113 Ś2 reads 113 on marg. — [a]) D3. 5 कश्चित्- (sic) (for किंचित्-). K4 -प्राणेश्च- (for -प्राणैश्च). G3 संछिन्नचरणैः पुंभिर्. — [b]) G3 हस्तैश् (for हतैश्). Ñ1 B3 चापि (for चान्यैः). Ś2 सहस्रधा. — [c]) Ñ1 Dn2 D4. 7 बहुला (for बहुना). K4 om. च. K5 बहुवाजिगजाकीर्णा; M1. 3. 4 बहुनागनराश्वेन. — [d]) Dn1 अभूद्भूर् (by transp.). K2 Ñ1 B1–3 M2–4 घोरदर्शना (for भीम°).

114 [a]) K5 पुरुषैश्च (for यक्षरक्षः-). Ś1 K1. 3. 5 B1. 2 -समाकीर्णा; Ś2 °कीर्णः; K4 D7 °कीर्णै (for °कीर्णे). S वर्धयंतो भयं घोरं. — [b]) Ś2 सरथाश्व (hypermetric); T1 नराश्व; T2 G नराश्व-; M1. 3. 4 गजाश्व-; M2 नरांश्च (for रथाश्व-). Ś K1 -द्विपदारुणा (Ś2 °णाः); K3 T G1. 2 -द्विरदा रणे; K4 -द्विपदारुणै; K5 Dn2 D7 G3 -द्विपदारणे; M1. 2 °दां रणे; M3. 4 -द्विरदो रणे (for -द्विपदारुणे). — [c]) K1 Dn1 द्रौणपुत्रेण. — [d]) Ś2 संछन्नः; Ñ1 Dn G2 संछन्नाः; D5 -संछन्नान् (for संछिन्नाः). D5 नपतन्.

115 [a]) Ś2 K2. 4 Ñ1 मातॄनन्ये; K1 मात्रूरन्ये; K5. 6 B4. 5 Dn D3. 4. 7 भ्रातॄनन्ये; D5 भ्रातॄनन्ये; T1 G1 M मातॄंश्चान्ये; T2 G2 मातृश्चान्ये; G3 पुत्रानन्ये (for मातॄरन्ये). K1 पित्रूनन्ये; S पितॄं(T1 °तृ)श्चान्ये. — [b]) K1 भ्रात्रूनन्ये; K4 om.; K6 भ्रार्तॄनन्ये; B Dn D1–5. 7 पुत्रानन्ये; S -भ्रातॄंश्चान्ये (for भ्रातॄनन्ये). K2. 4. 6 T1 M2 च (T1 M2 [ऽ]पि) चुक्रुशुः. — [c]) Ś1 केचिन्नतैर्; K1 किंचिन्नतैर् (for केचिदूचुर्). K1 भृशं; K5 न तान्; T G1. 2 नराः; G3 अभि- (for न तत्). Dn2 केचिदुत्कर्णतत्क्रुद्धैर्.

116 [a]) K1 om. नः. D1. 2. 5 तत्कृतं नः; T M3. 4 यन्नः कृतं; G1 M1 यत्नः कृतः; G2 M2 यन्नः कृतः (for यत्कृतं नः). — [b]) T G1. 2 भीम- (for क्रूर-). — [c]) Ś2 K1. 5 T2 G1. 2 तु (for हि). — [d]) B3. 5 वः (for नः).

117 [a]) M1 स- (for न). Dn2 D1–3. 5 न चासुरैर्न गंधर्वैर्. — [b]) M1 सयक्षोरगराक्षसैः. — [c]) S जेतुं हि (for विजेतुं). K1 कौंतेय. — [d]) T1 नेता (for गोप्ता).

118 [a]) K2. 3 ब्रह्मणः (for °ण्यः). Ś1 B1 सत्यवान् शांतः (B1 दांतः); K1 G2 सत्यवाक् क्षांतः (G2 शांतः); K3 सत्यवादी च (for सत्यवाग्दान्तः). — [b]) Ś1 K1 सर्वभूतप्रकंपकः; K6 Dn1 T2 G °भूतानुकंपनः. — [c]) K3. 5 B Dn D1. 2. 4. 5. 7 स; S (except T1) हि (for च). K3 प्रमत्ते. K2. 6 D3 न सुप्तं न प्रमत्तं वा; K4 न सुप्तं न मत्तं वा (submetric). — [d]) K3 न्यस्तशस्त्रकृतांजलिः. — [e]) D1. 2 T G2 च (for वा). M1 प्रधावंतं मुक्तकेशं. — [f]) S (except G1) हन्यात् (for हन्ति). K5 न संशयः (for धनंजयः).

C. 10. 444
B. 10. 8. 126
K. 10. 8. 131

तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
इति लालप्यमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ॥ ११९
स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कूजताम् ।
ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२०
शोणितव्यतिषिक्तायां वसुधायां च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १२१
संवेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्सहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान्क्रुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १२२
अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतोऽपरान् ।
संलीनान्युध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत् ॥ १२३
दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
परस्परं तदा योधा अनयन्यमसादनम् ॥ १२४
तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्बलम् ।
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२५
निशाचराणां सत्त्वानां सा रात्रिर्हर्षवर्धिनी ।
आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२६
तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः ।
खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२७

---

119 Ś2 om. 119ab. — a) Ñ1 B1. 2 यदिदं (for तदिदं). K5 (marg.) तत्; B1 वै (for नः). Ś1 K1 क्रूरं (for घोरं). — b) T G1. 2 भीमकर्मभिः (for क्रूर°). K1 रक्षोकूरकर्मभिः (sic). — c) K1 लालपिमानाः. K3 D7 G3 ते; Ñ1 च; T G1. 2 तु (for स्म). — d) K1 शेरते बहुशो जनः.

120 a) Ś1 K1 Dn1 स्वनतां; K4 ष्टनतां; K5 स्तुवतां; K6 पततां (for स्तनतां). — b) M2 भूभुजां; Ca. d कूजताम् (as in text). — c) Ś1 प्रास * *; K5 अभवत्; T1 प्राकाम्यत्; M1 प्राशामत् (for प्राशाम्यत्). — d) K3. 5 शब्दः स (K5 सु-) (for स शब्दस्). K1. 2. 4 तुमलो. Ś1 D4 G3 [ऽ]भवत्; K1 भवान् (for महान्).

121 a) K5 शोणितैर्; Dn1 शोणितं (for शोणित-). Ś1 K1 D4. 5 -व्यातिसिक्तायां; K3 B1. 2 D1. 2 (before corr.). 3 °रिक्तायां; K5 D2 (by corr.) T G1. 2 °षक्तायां (for °षिक्तायां). D7 शोणितस्येतिषक्तायां. — b) K5 च भूमिपाः; T G2 नराधिप; G1 जनाधिप; G3 M रनर्षभ (for च भूमिप). — c) K1 तुमुलो; K2. 4. 6 Dn1 तुमलं. K2. 4. 6 D3. 5 युद्धे; Ñ1 B1–3 सर्वं; S राजन् (for घोरं). K3 रजस्तु तुमलं राजन्. — d) K2. 4 D5 क्षणाद् (for क्षणेन). B1 [अं]तरधीयते. — After 121, D7 repeats from यां च भूमिप up to धीयत.

122 a) K1 सर्वेष्टमानान्; K4. 5 B Dn1 D1. 2. 4 G1 संचेष्ट°; K6 Ñ1 Dn2 D3. 5. 7 स चेष्ट°; T G2 विवेष्ट° (for संवेष्ट°). Ś2 उद्विग्नान्. — c) Ś1 K1 नरः; K4 नरा (for नरान्).

123 a) K3 स (for सं-). Dn1 संपरित्यज्य (for °ष्वज्य). — b) Ś1 M2 शयनान्; K1 शयना- (for शयानान्). K1 स्रवतो; K3 ब्रवीतो; D3 भयतो; T G जीवतो; M लीयतो (for द्रवतो). K2. 4. 6 D5 नरान् (for ऽपरान्). B1 शयानान्पर्वतोपमान्. — c) G3 M3. 4 स (G3 वि-) लीनान्. Dn2 वध्यमानांश्च; S द्रवतश्चापि (for युध्यमानांश्च). K3 लीनानयुध्यमानाश्च. — d) K1 द्रोणिर्. B1. 2 Dn1 अपातयत्. K5 सुप्तांश्चैव तथापरान्.

124 K5 om. 124ab. — ab) Dn D7 दह्यमानान्- K3 मथ्यमानाश्च; Dn D7 वध्यमानांश्च (for °मानाश्च). K3 तेन वै; B1. 2 तेनघ (for तेन ते). S हुताशनेन दह्यंते वध्यंते (M1. 3. 4 °तो) द्रौणिना परे. — c) K2 T2 G2. 3 तथा; B1. 2 ततो (for तदा). Ś2 K3. 6 Ñ1 B Dn D3–5. 7 योधान्; K4 योद्धा; M1. 3. 4 यौधान्; M2 यौधा (for योधा). G1 परस्परं तथायन्वा. — d) Ś2 K2. 3. 6 Ñ1 B1–3 Dn D3–5 अनयद्; S गमयन् (for अनयन्). K1 यसमादनं (metathesis); B1. 2 यमसाधनं (for °सादनम्).

125 a) K2. 4 G2. 3 तस्यां; G1 तथा; M1 ततो (for तस्या). K2. 6 रजन्या (K6 °न्यां) मर्धेन; K3 G3 रजन्या (G3 °न्यां) स्पर्धेन; K4 रजन्यां मर्देन (for °न्यास्त्वर्धेन). — b) Dn1 महाबलं; Dn2 lacuna. — c) Dn1 शमयामास. — d) K1 °णिवेशनं.

126 b) B Dn D1–4. 7 रात्रिः सा (by transp.); M1 सा रात्री. Ś2 K2–4 Dn D4. 5 T M2. 3 हर्षवर्धनी (for °वर्धिनी). — d) K2. 4. 6 D3. 5 सैन्य-; K3 Dn1 S रौद्रा (G3 °द्रं) (for रौद्री). Dn2 क्षयकरा.

127 a) Ś2 तत्रापश्यंत; D5 °दृश्यत. — c) K2–4 Ñ1 B1. 2 D3. 5 S परमांसानि (for नर°). — d) M1 पिबंतः शोणितं बहु.

करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः ।
जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १२८
पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः ।
घटजानवोऽतिह्रस्वाश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १२९
सपुत्रदाराः सुक्रूरा दुर्दर्शनसुनिर्घृणाः ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३०
पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्गणशोऽपरे ।
इदं वरमिदं मेध्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥ १३१
मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानां च भृशाशिताः ।
परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३२
वसां चाप्यपरे पीत्वा पर्यधावन्विकुक्षिलाः ।
नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशिनः १३३ C. 10. 458 B. 10. 8. 140 K. 10. 8. 145

128 ^{a}) K2 T2 G M2–4 कराळाः. K2 पींगळा; B1. 2 कपिला; T2 G पिंगळा (for पिङ्गला). Ś1 damaged; K4 रुद्राः; K6 रौद्रो; Ñ1 Dn2 D1. 2 चैव (for रौद्राः). —^{b}) Dn2 शलदंता; D8 शैलदंत (for °दन्ता). K6 रजस्वलान्. —^{c}) Ś1 दी****; Ś2 दीर्घशक्त्याश्च; K1 °सक्ताश्च; K2. 4. 6 D3. 5 G1. 3 °वक्त्राश्च; K3 °शक्त्यश्च; K5 °सक्याश्च; Ñ1 °संध्यश्च; B4 D1. 2 °शंखाश्च; Dn1 °सत्वाश्च; Dn2 °मध्याश्च; D4 °सक्त्याश्च; D7 °सस्काश्च; T G2 भीमवक्त्राश्च; M दीर्घपक्षाश्च (for °सक्थाश्च). —^{d}) K1 महोधराः (for °दराः).

129 ^{a}) Ś1 lacuna; Ñ1 पश्चादंगुष्टयो; Dn2 °दंतुलयो. K5 भद्रा (for रूक्षा). —^{b}) K2. 4 वैरूपा (for वि°). K3 M1. 3. 4 भैरव(K3 °वा)स्वराः. —^{c}) Hypermetric. G1 [s]पि (for ऽति-). Ś1 घटा**तिह्रस्वाश्च; Ś2 (before corr. as in text) गजाननाति°; K1 घटाननाभि°; K3 घंटारावाति°; K4 घटजानवोतिह्रस्वा; K5 घटजंघातिह्रस्वाश्च; K6 B4 Dn2 D1. 2. 4. 7 घंटाजालावसक्ताश्च (D7 °स्व); Ñ1 जटिलाश्चातिरक्ताश्च; B1–3 घंटाभजाल(B1 [marg.] घंटाजाल)रौद्रास्व(B1 °स्वा); B5 D3. 5 घंटाजालविरक्ताश्च; Dn1 °जवारक्ताः; T1 गजाननापि ह्रस्वाश्च; T2 गजाननांश्च प्रह्वांश्च; G2 अजानवोपि ह्रस्वाश्च; G3 घंटाजालपरिक्षिप्ता; M4 विकुक्षिल. ह्रस्वजंघा. —^{d}) K4 निलकंठा; T1 नीलवर्णा; T2 °वर्णः (for °कण्ठा). B4 Dn2 D1. 2. 4 T2 विभूषणाः (for विभी°).

130 ^{a}) Dn2 सुपुत्रा; M1 सुपुत्र- (for सपुत्र-). K1 स्वकारा (sic); K3. 5. 6 D1. 2 M2. 4 सक्रराः; Ñ1 क्रूरांगा; T G1. 2 क्रूरास्ते; G3 क्रूराश्च; M3 सुप्रीता (for सुक्रूरा). —^{b}) Ś1 दुदर्शन-; Ś2 सुदुर्दर्शन (hypermetric); K2. 4 दुर्दशीकाः; K3 B1 दुर्दर्शाश्च; K5. 6 दुर्दशाकाः; Ñ1 दर्शनीयाः; B2–5 Dn2 D1–5. 7 सुदुर्दर्शाः; T G1. 2 तादृशीकाः; G3 ददर्शान्ये; M1 दुर्दर्शीकाः; M2. 4 दुदृशीकाः; M3 दुर्दृशीकाः (for दुर्दर्शन-). K1 -स्वनिर्घृणाः; K5 G3 च नि°; T G1. 2 M सुदारुणाः (for -सुनिर्घृणाः). Dn1 सुदर्शाः स्वतिनिर्घृणाः. —^{c}) Dn1 विविक्तानि (for °धानि). —^{d}) K3 तथादृश्यं च राक्षसाः.

131 ^{a}) K6 D5 रुधिरं (for शोणितं). —^{b}) K3 नृत्यंतो; D3. 5 प्रानर्तन्; T G2 प्रनृत्यन् (for प्रा°). Ś1 K1 परे; B1. 2 रणे (for ऽपरे). K5 प्रानृत्यंत रणाजिरे. —^{c}) K2 इंदीवरम्; K6 Ñ1 B2–5 Dn D1–4. 7 T1 G1 M1 इदं परम्; M2–4 इदं मेध्यम् (for इदं वरम्). —^{d}) K1 हीदं. Ś1 D4 G3 साध्विति; K1 सान्विति; K4 *द्विति; Dn1 स्वामिति; Dn2 स्वास्तिक (corrupt) (for -स्वाद्विति).

132 ^{a}) K6 मदोमज्जास्थि°. —^{b}) K6 D7 वशानां. K4 om. च. Ś2 K1 Ñ1 B3 भृशाशिनः; K1. 3 Dn1 D1. 3 Cnp भृशासिताः (K3 °ता); K6 भृशानना; Dn2 पिपासतः; D2 (before corr. as in text) पिपाशिताः; D7 रशोविताः (for भृशाशिताः). T G2. 3 M मांसानां भृशमाशि(T2 °सि-; G3 °स्थि-; M2 °श्रि)ताः; G1 वसानां भृशमादृताः. —K1 om. (hapl.) 132^{c}–133^{d}; K6 om. 132^{cd}. —^{c}) Ñ1 Dn1 परं (for पर-). K2 स्वादंतः. D3. 5 स्वादंतः परमांसानि. —^{d}) K2. 4 D3. 5 S मांसगृद्धिनः (for °जीविनः).

133 K1 om. 133 (cf. v. l. 132). —^{a}) K5 Ñ1 B1–3 Dn D4. 7 T G2. 3 M2 वसाश्च; B4. 5 वशाश्च; G1 वसा (for वसां). B2. 4. 5 Dn D4. 7 चैवापरे; M4 चाभ्यपरे (for चाप्य°). —^{b}) Ś1 विशुक्षिलाः; K2. 4 Cd विकुक्षिताः; K3 विकुक्षिला; Ñ1 विशुक्षिणः; B1. 2. 5 Dn विकुक्षिणः; B3 D1. 2 Ca विकुक्षिकाः; B4 विकुक्षिणा; T1 विकुक्षिळाः; M2 विहर्षुलाः (for विकुक्षिलाः). K5 प्रधावंतश्च कुक्षिपाः; K6 D3. 5 पर्यधावंश्च विह्वलाः; G3 सुदमापुर्विकुक्षिलाः; M3. 4 पर्यधावंत निस्तृषाः. —^{c}) K5 नानावक्त्रास्. —^{d}) Dn1 राक्षसाः (for क्रव्यादाः). Ś2 पिशिताशिनाः; K2–6 Ñ1 D1–3. 5 T G M2 °शनाः; M1. 3. 4 मांसगृद्धिनः.

134 ^{a}) K6 तत्रायुतानि चैवासन्. —^{b}) Ś1 K1

C. 10. 459
B. 10. 8. 141
K. 10. 8. 146

अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १३४

मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
समेतानि बहून्यासन्भूतानि च जनाधिप ॥ १३५

प्रत्यूषकाले शिबिरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः ।
पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३६

स निःशेषानरीन्कृत्वा विरराज जनक्षये ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १३७

यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं कृत्वा पितुरासीद्गतज्वरः ॥ १३८

यथैव संसुप्तजने शिबिरे प्राविशन्निशि ।
तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः ॥ १३९

निष्क्रम्य शिबिरात्तस्मात्ताभ्यां संगम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्टः संहर्षयन्विभो ॥ १४०

तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।
प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४१

[अ]र्बुधानि च. —^{c}) Dn_{2} घोररूपाणि; T क्रूरकर्माणां (for घोररूपाणां). —^{d}) D_{7} महानां; T G हतानां (for महतां). T घोरकर्मणां (T_{1} °णः).

135 $M_{3.4}$ om. 135. —^{a}) $B_{1.2}$ वितृष्णानां; B_{3} M_{1} विद्दसानां (for वितृ°). —^{d}) K_{3} संभूतानि जनाधिप. — S reads st. 142^{a}–148^{d} after 135 ($M_{3.4}$ after 134).

136 ^{c}) K_{2} °शिक्तस्य; K_{3} °सिक्तासि; G_{3} M_{2-4} °सिक्तास्यो (for °सिक्तस्य). —^{d}) $Ś_{2}$ द्रौणिर्; D_{7} द्रोणेर्. K_{2} आसिछरुः; K_{3} अमत्सरः; K_{5} महाप्रभा; K_{6} असेशिरौः; Dn_{1} असित्सरः; G_{3} असृत्समः; $M_{3.4}$ ससुत्सरुः (for असि°). K_{4} द्रौणेरासिदसित्सरुः (sic); Dn_{1} द्रौणेनासीदसित्सरः. — K_{5} om. 136^{ef}. —^{e}) $M_{3.4}$ इव (with hiatus) (for सह). $Ś_{1}$ K_{3} संश्लिष्य (for संश्लिष्ट). —^{f}) K_{2} पंकीभूत; G_{3} एक° (for एकी°). $K_{2.4}$ प्रभोः; K_{3} [अ]भवत् (for प्रभो).

137 ^{a}) K_{3} विशेषा (for निःशेषान्). K_{2-4} $Ñ_{1}$ नरान्; B_{1-3} D_{3} जनान्; D_{5} परान् (for अरीन्). $Ś_{2}$ गत्वा; $B_{1.2}$ हत्वा (for कृत्वा). K_{6} $B_{4.5}$ Dn $D_{1.2.4.7}$ दुर्गमां पदवीं गत्वा. — D_{5} om. (hapl.) 137^{b}–138^{c}. —^{b}) $Ñ_{1}$ D_{3} $G_{1.3}$ M विरराम (for °ज). S (except G_{1}) निशाक्षये (for जन°). —^{d}) K_{1} भस्मीकृत्वैव; K_{3} °कृत्येव; D_{3} G_{3} M_{1} °कृत्वेव (for भस्म कृत्वेव).

138 D_{5} om. 138^{abc} (cf. v. l. 137). —^{b}) K_{2} Dn_{1} D_{7} T_{2} G M_{1-3} द्रोणायनिः; K_{3} द्रौणिर्निशि; Dn_{2} द्रौणानि च (for द्रौणायनिः). $B_{1.2}$ पुरा (for प्रभो). K_{1} द्रौणिः कृत्वैव भारत. — B_{4} Dn_{1} $D_{4.7}$ om. 138^{cd}; B_{5} reads it on marg. —^{c}) Ś K_{5} $Ñ_{1}$ B_{1-3} M_{2} गत्वा; K_{6} B_{5} Dn_{2} $D_{1.2}$ गच्छन् (for कृत्वा). —^{d}) Ś $K_{1.5}$ विभीर् (for पितुर्). T $G_{2.3}$ M Cv गतव्यथः (M_{4} °थाः); G_{1} गतानृणः (for गतज्वरः). K_{6} पितुरासीजितज्वराः.

139 ^{b}) Dn_{2} प्रविशं. —^{c}) S (except T_{1}) कृत्वा (for हत्वा). K_{3} S (except T_{1}) निश्शब्दं; B_{1} निःशब्दैर्. —^{d}) $Ś_{2}$ $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ नरर्षभ; K_{3} महाबलः; S महारथः (for नरर्षभः). Dn_{2} निश्चक्रे भरतर्षभ.

140 ^{a}) K_{2-5} D_{5} निःक्रम्य; B_{1} निश्चक्रम्य (for निष्क्रम्य). S (except T_{1}) तस्माच्छिबिरात् (by transp.). —^{b}) G_{1} तस्मात् (for ताभ्यां). S संमंत्र्य (for संगम्य). —^{c}) K_{6} आचक्षौ. K_{2} तत्सख्यं; T $G_{1.2}$ M तत्ताभ्यां; G_{3} ताभ्यां तत् (for तत्सर्वं). —^{d}) Ś K_{5} पृष्टः (for हृष्टः). K_{1} $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ प्रभो; K_{3} इव (for विभो).

141 ^{a}) $K_{1.2}$ $Ñ_{1}$ D_{5} तावप्याचक्ष(K_{1} °क्ष्य)तुस्; $K_{4.6}$ B_{3} Dn तावथाचख्यतुस्; T_{1} ता स्म व्या°; T_{2} G_{2} तौ स्म व्या°; G_{1} न स्म व्या° (for तावप्या°). K_{3} तावचख्ये तु तत्रैव; M_{1} तावुक्त्वा तु ततस्तस्मै. —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} प्रियकरं; B_{1} प्रियस्करौ; B_{2} प्रियंकरौ; G_{2} प्रियकरस् (for °करौ). K_{3} सदा (for तदा). —^{c}) K_{3} G_{1} पांचालाः; Dn_{1} पंचालान्; G_{3} पांचालः; $D_{4.7}$ पं(D_{4} पां)चाल (for पाञ्चालान्). K_{3} D_{7} $G_{1.3}$ सृंजयाश्चैव. —^{d}) K_{2} D_{4} विनिकृंतान्; K_{5} G_{3} °कृत्ताः; K_{6} °कृंता; B_{1} निकृंतन्तान्; Dn_{2} विनिंकृंतान् (for विनिकृत्तान्). K_{3} विनिकृत्ताश्च सर्वशः. —^{e}) K_{2} प्रीताश्; K_{4} पीत्वा; Dn_{1} प्रीता (for प्रीत्या). K_{3} [अ]थोच्चैर् (for चोच्चैर्). K_{1} तदाक्रोशंस्. —^{f}) K_{3} शक्त्या वा (for तथैव). Dn_{2} T_{2} स्फोटयंस्. $Ś_{1}$ K_{1} तलं; K_{5} तदा; $Ñ_{1}$ ततः; T_{1} तळान्.

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये ।
प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १४२
असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं जनक्षयम् ॥ १४३

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १४४
अथ कस्माद्धते क्षत्रे कर्मेदं कृतवानसौ ।
द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १४५

संजय उवाच ।

तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
असांनिध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ॥ १४६
सात्यकेश्चापि कर्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
न हि तेषां समक्षं तान्हन्यादपि मरुत्पतिः ॥ १४७
एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुप्तजने विभो ।
ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् ।
दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः ॥ १४८
पर्यष्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां च प्रतिनन्दितः ।
इदं हर्षाच्च सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १४९
पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५०
इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव माचिरम् ।
यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे प्रियम् ॥ १५१ C. 10. 478 B. 10. 8. 158 K. 10. 8. 164

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

142 a) M1 च (for हि). — b) Ś1 K1 पांचाल्लानां; Ś2 पांचाल्लान् (for सोमकानां). — c) Ś2 B1. 2 T2 G3 प्रमत्तानां प्रसुप्तानाम् (B2 प्रमत्तानाम्). — d) D7 सम्भृश- (for सुभृश-). K1 °धारुणा; T1 °दारुणः.

143 K5 om. 143. — a) T2 G1. 2 M च (for हि). G3 असंशयस्य कालस्य. — b) K1 पर्ययो. Ñ1 त्वरविक्रमः (for दुरति°). — c) Dn2 यत्ना[त्] (for यत्र).

144 a) K3 प्रागेवं. — b) K5 T G1. 2 एव; G3 M एवं (for एतन्). B1 महारथ; T G °बलः (for °रथः). — c) D7 न करोद्. D3. 5 ईदृशः (for °शं). D1 (*sup. lin.* as in text) यस्मान् (for कस्मान्). K3 नाभवच्चेदृशः कस्मान्; B3 नैव तत्कृतवान्कस्मान्. — d) K2 यः (for मत्-). M3 °हृदये (for °विजये). K1 Ñ1 D4. 5 G3 vृतः; T G3 कथं (for धृतः). K3 B1 D2 मत्पुत्रस्य (K3 मम पुत्र-) जये धृतः.

145 a) B4 क्षुद्रे; Dn1 क्षेत्रे; Cnp क्षत्रे (as in text). K6 हतेष्वेवं (for हते क्षत्रे). — b) Dn1 धर्मेदं. — c) K3 द्रोणपुत्र- (for °पुत्रो). B3 Dn2 D1–3 महात्मा स (Dn2 तु) (for महेष्वासस्). — d) K3 शासितुम् (for शंसितुम्).

146 a) Ś2 नूनं तेषां (by transp.). — b) Ś1 K1 गुरुनंदनः; Ś2 K4 कुरुनंदनः; S °सत्तम (for °नन्दन). — c) Ś1 असांनिध्याच्च; K1 °ध्याश्च; K3 M1. 3. 4 °ध्यात्तु; T G °ध्ये च; M2 °ध्ये तु (for °ध्याद्धि).

147 a) K5 सात्यकस्य च. — b) K6 साधितुं. — c) Ñ1 B Dn1 D1–5. 7 S को हि (G2 सोपि) (for न हि). Ñ1 B1. 2 समक्षे. K3 वा (for तान्). Dn2 को हि तेषां च समुक्षं तु (hypermetric); G3 को हि तेषां समं तेन. — d) K1. 3. 5 D3 शतक्रतुः (for मरुत्पतिः).

148 a) Dn1 तादृशकं (for ईदृ°). S राजन् (for वृत्तं). K3 एतच्चेदीदृशं कर्म. — b) T G1. 2 M वृत्तं; G3 व्यक्तं (for राजन्). Ś1 K1 Dn1 सुप्ते जने. K2. 4. 6 S निशि; K3 विभुः (for विभो). — d) Ś1 मह*यं; Ś2 (marg.; also as in text) K1 महाभयं; K3 महानयं (for °त्ययम्). — f) Ś2 K3 समेत्यूचुर्; Dn2 समेत्पूर्वं (for समेत्योचुर्). T1 महारथान्; G3 °रथः; M2–4 नराधिप (for महारथाः).

149 a) Ś1 B3. 5 D5 पर्यस्वजत्; K2 प्रत्यष्वजत्; Dn1 T1 G3 परिष्वज्य; T2 G2 पर्यष्वज्य (for पर्यष्वजत्). K3–5 D4 पर्य(K4 प्रत्य)ष्वज(K3 °ज्य)त तौ; K6 पर्यष्वजणितो; K5 पर्यस्वजतो; D7 पर्यस्वयसतो; M परिष्वज्य च तौ (for पर्यष्वजत्ततो). — b) K6 Ñ1 B Dn2 D1–5 G1. 2 सं-; Dn1 D7 स (for च). Dn -प्रतिनंद(Dn2 °दि)नः (for प्रतिनन्दितः). — c) Ñ1 इति; Dn1 इमं (for इदं). Ś2 B4. 5 Dn D3–5. 7 हर्षात्तु; K1 °र्षाश्च. M1 सुमहान्. — d) K2 आत्त;

९

C. 10. 479 B. 10. 9. 1 K. 10. 9. 1

संजय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
गत्वा चैनमपश्यंस्ते किंचित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २
तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।
शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४
निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्संचिखादिषून् ।
विवेष्टमानं मह्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५
तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

K3 आदत्ते (for आददे). K1 अद्भुतं (for उत्तमम्).

150 ^{a}) B1 Dn1 D7 पंचाला. — ^{c}) T मच्छेषाश्च.

151 ^{a}) B D1–3 T2 G स्म: (for स्म). — ^{b}) K2. 3 T1 यामस्. G3 यातमद्यैव माचिरं. — ^{d}) K2. 3 तस्य (for तस्मै). K5 Ñ1 B2 Dn2 D1–3. 5 नयं (for प्रियम्).

Colophon. — *Adhy name:* Ś D1. 2 सैन्यशेषवधः; K1 सैन्यवधः; K4 शिबिरवधः; K5 अशेषसैन्यवधः; G1. 2 सुप्तजनमरणं; M2 शिबिरनिष्क्रामणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 Ñ1 Dn2 D2 (marg.) T G 8 (as in text); B1 75; Dn1 M2–4 9; M1 74. — *Śloka no.:* K3 155; K6 151; Ñ1 160.

9

1 ^{a}) M3 सद्द (for सर्व-). — ^{b}) K4 द्रौपदेयाश्च. — ^{c}) K2. 3. 6 Ñ1 B Dn D1–5. 7 M4 आगच्छन् (for अग°). S सर्वे (for तत्र).

2 ^{a}) K3 चैवम् (for चैनम्). Ñ1 B Dn D1–5. 7 अपश्यंत (for °श्यंस्ते). — ^{b}) K3 किंचिच्छेषं. K3 नराधिप; Ñ1 जनेश्वरं; B1. 2. 4. 5 Dn D1–3. 5 जनाधिपं (for नरा°). — D7 om. from 2^c up to रुधि (in 3^c). D3 repeats 2^c–3^b after 3^{ab}. — ^{c}) K4 प्रस्कद्य. Ca. d cite परिस्कंद्य. — ^{d}) K3 परिचक्रुस् (for °वव्रुस्).

3 D7 om. up to रुधि (in 3^c) (cf. v.l. 2). D3 repeats 3^{ab}. — ^{a}) K6 भग्नसिक्थं; Dn1 G3 M4 °सक्थिं; Dn2 °शक्यं; T2 °संधिं (for °सक्थं). Ś2 B1. 2 Dn2 D1. 2 राजेंद्रं; S राजानं (for राजेन्द्र). K2. 3 भग्नसक्थं च राजानं. — ^{b}) K1 कृच्छ्रप्राप्तम्; K2. 3 तथा प्राणम् (for कृच्छ्र°). K2. 4. 6 अचेतनं; D3 (for the first time) जधा[ना]धिपं (for अचेतसम्). — After 3^{ab}, K2. 4. 6 read 6^{ab}. — ^{d}) Dn अपश्यं; M2 अपश्यद्. Ś1 पृथिवीतले; K1 °पतिं; K2 T1 वसुधातळे.

4 ^{b}) Dn2 D7 स्वापदैर्. S घोररूपिभिः (for °दर्शनैः). — ^{c}) Ś K1. 5 शिवा°; K2 शाळा°; B3 नाना°; D2 (by corr.) S साला° (for शाला°). — ^{d}) K2 समंतात्परिवारितं.

5 ^{a}) K1 निवारयंतः; K6 न्यवारयं. K2 कृच्छ्रात्तु; K3 T1 G1 M1. 3. 4 तं कृच्छ्रात्; D4 कृच्छ्रं तान्; T2 तं कृच्छ्रं; G3 कृच्छ्रात्स; M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रात्तान्). — ^{b}) K3 स्वापदांश्च; K6 पश्चादान्; M2 श्वापदात् (for °न्). Ś1 संचिका**न्; K1 संचिकादिषून्; K3. 6 Dn1 च (K6 स) विषादिषून्; K4 संचिखादिषुन्; Ñ1 B Dn2 D1–5 G3 च चि(G3 वि)खादिषून् (for संचिखा°). — ^{c}) Ś2 विवेष्ठ्यमानं; K2. 4–6 Ñ1 B Dn D1–5. 7 विचेष्ट°; G2 विवष्ट° (for विवेष्ट°). K3 पद्भ्यां च; Ñ1 मुह्यंतं; T G2 ऊरुभ्यां; G3 उद्वीक्ष्य (for मह्यां च). — ^{d}) K6 सुदृशं (for सुभृशं).

6 K2. 4. 6 read 6^{ab} after 3^{ab}. — ^{a}) K6 om. तं शयानं. K3 शयाने. Ñ1 D3 ततो दृष्ट्वा; B Dn D1. 2. 4. 5. 7 T G तथा दृष्ट्वा; M तदा दृष्ट्वा (for महात्मानं). — ^{b}) Ś2 K1 B Dn2 D1–5 सु-; M1 च (for स्व-). — ^{c}) K1 हतशेषास्; Dn1 तदशिष्टास् (for हत°). M1 ततो (for त्रयो). S राजन् (for वीराः). — ^{d}) K4 पर्यवारयत; Ñ1 S पर्यदेवयन्. — After 6^{cd}, K6 reads 7^c–8^b (for the first time) repeating it at its proper place. — ^{f}) K4 सात्यतः.

7 ^{a}) K6 शोणितादग्धैर्; G3 °दिग्धो. — ^{b}) K2

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ।
शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७
ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
ततस्ते रुधिरं हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य ह ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११
इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने धर्मे भार्यां प्रीतिमतीमिव ॥ १३
यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परंतपः ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः । C. 10. 494 B. 10. 9. 15 K. 10. 9. 15

समंतात्परिवारितः. — K_6 reads 7^c–8^b (first time) after 6^{cd}. — ^{c}) K_2 तै वृतो; K_3 तै वृतै; K_6 Ñ$_1$ B $D_{1.2.4.5.7}$ स वृतो; Dn_1 रावृतो; D_8 स महा[राजो] (for संवृतो). G_2 तैस्त्रिभिः शुशुभे राजा. — ^{d}) Ñ$_1$ T G वेदिस्; M_2 वेदीस्; M_4 देवी (for वेदी).

8 K_6 reads (first time) 8^{ab} aftes 6^{cd} (cf. v. l. 6). — ^{a}) $K_{2.3}$ ते सं-; K_5 ततः (for ते तं). — ^{b}) $K_{2.3}$ Dn_2 अयथोचितं. — After 8^{ab}, K_3 ins.:

40* दुःखादश्रूण्यमुञ्चन्त निःश्वासपरमा नृपः ।

— ^{c}) K_1 अविषहेन; $B_{1.2.4.5}$ $D_{1.7}$ °सह्येन (for °षह्येन). — ^{d}) $K_{4.6}$ ते संप्र-; S सर्वे प्र- (for ततस्ते). $G_{1.2}$ स्त्रियः (for त्रयः).

9 ^{a}) K_6 $B_{1\ 2.4.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ ततस्तु (for °स्ते). D_5 रुधिरैर्. — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ मुखं. K_4 निमृज्य; Ñ$_1$ निगृह्य; $D_{4.7}$ विमृज्य (for निर्मृज्य). K Ñ$_1$ B Dn $D_{1.5.7}$ G_3 ह्य (for ह). M_2 मुखाग्निं मृज्य तस्य ह. — ^{c}) K_4 रणो; G_3 रण-; M_1 रक्ते; M_{2-4} कृपो (for रणे). G_3 -यज्ञ- (for राज्ञः). — ^{d}) B_1 कृपणाः. D_1 M_4 पर्यदेवयत्.

10 D_7 om. the ref. — ^{a}) Ś K_1 देवस्य (for दैवस्य). K_1 °भारोति. — ^{b}) K_6 रुधिरोक्षिताः; G_2 °क्षितं. — ^{d}) Ś$_2$ शेषे; G_1 एको (for शेते). D_3 om. हतः.

11 ^{a}) $M_{3.4}$ तस्य (for पश्य). Dn_2 पश्य चामिकरालस्य. — ^{b}) K_3 B_5 D_1 G_2 °विभूषितं; K_5 D_7 °षिता (for °षिताम्). — M_3 repeats 11^c–13^b. — ^{c}) K_5 गदा. K_4 G_1 गदप्रियस्य (for गदा°). K_3 D_7 [इ]मा; K_5 [इ]यं (for [इ]मां). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 समीप-; K_3 शंयितां (for समीपे). K_5 पतिता; G_3 पतितं (for पतितां).

12 M_3 repeats 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K_5 इयमेषा (for इयमेनं). $K_{1.2.4.5}$ Ñ$_1$ $B_{1.2.5}$ $D_{1.2}$ S सदा; K_3 तदा (for गदा). — ^{b}) Dn_1 गदां रणे (for रणे रणे). D_7 om. the second रणे. — ^{c}) $K_{2.4}$ M स्वर्गायाभि-; K_3 स्वर्गप्राप्ति-; T G_2 स्वर्गायाद्य (T_2 °द्या-); $G_{1.3}$ स्वर्गं चापि (for स्वर्गायापि). K_5 प्रव्रजंतं (for व्रजन्तं हि). — ^{d}) T_1 सं- (for न).

13 ^{a}) K_4 पश्यैनां; K_6 पश्येनां (for °मां). K_1 वीर्येण. — After 13^{ab}, M_3 repeats 11^c–13^b. — ^{c}) $K_{2.4}$ शयानं. Ś$_1$ $K_{2-4.6}$ B_5 D_4 हर्म्ये; Ś$_2$ K_5 Ñ$_1$ धर्म्ये; $B_{1.2}$ T $G_{2.3}$ M धर्म्यां; B_3 पुण्ये; D_2 (orig. as in text) धर्म-; G_1 दिव्यां (for धर्मे). — ^{d}) K_1 भर्यां (for भार्यां). K_4 Dn_1 प्रीतिमत्तिम्; Dn_2 प्रतिमतीम्; M_2 प्रीतिमयीम्.

14 ^{a}) $K_{4.6}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ T_1 योयं; G_1 योसौ (for यो वै). K_1 मूर्धावशिक्तानाम्; K_5 Ñ$_1$ B Dn $D_{1.2.4.5.7}$ T_1 G_3 मूर्धाभिषिक्तानाम्; D_8 पूर्वाभि° (for मूर्धावसिक्तानाम्). — ^{b}) D_7 corrupt. $K_{2.3}$ श्रेष्ठो (for अग्रे). $K_{2.3}$ यश्च; $K_{4.6}$ $B_{1.2}$ S याति; Ñ$_1$ B_5 Dn_2 D_{3-5} जातः (for यातः). Ś$_2$ K_3 M_1 परंतप; $K_{4.6}$ महारथः (for परंतपः). Dn_1 राज्ञामग्रेण यातयः. — D_7 om. from 14^c up to निहतः (in 15^c). — ^{c}) G_1 सहितो (for स हतो). K_3 ग्रहसते. K_2 पांशुं; K_3 पांशु; $K_{4.5}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1.5}$ पांशून्; S पांसुं (for पांसून्).

15 D_7 om. up to निहतः in 15^c (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_3 जेनाजौ; B_1 येनाक्तौ; S येन स्म (for येनाजौ). B_1 निघ्नता (for निहता). — ^{b}) $K_{4.6}$ अशेरंत. K_1

C. 10. 494 B. 10. 9. 15 K. 10. 9. 15 स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परैरयम् ॥ १५
भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः ।
स वीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६
उपासत नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।
धिक्सद्यो निहतः शेते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १७

संजय उवाच ।

तं शयानं नृपश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ १८
आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् ।
धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य ह ॥ १९
कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
बलिनः कृतिनो नित्यं स च पापात्मवान्नृप ॥ २०
कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
पश्यामो निहतं त्वां चेद्भीमसेनेन संयुगे ॥ २१
कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
निकृत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२

परा द्विषः; K_5 सुरद्विषः; $\tilde{N}_1$ $B_{4.5}$ Dn_1 D_{1-4} हतद्विषः; $B_{1.2}$ D_5 हता द्विषः; B_3 हतत्विषः; Dn_2 हतद्विपाः (for पुरा द्विषः). $K_{2.3}$ आशेरन्पुरुषा (K_3 °ष-) द्विषः; S शेरते क्षत्रियर्षभाः (G_2 °भां). —^{c}) D_3 स शेते निहतो भूमौ. — M_1 om. (hapl.) 15^d–16^c. —^{d}) K_3 कुरुराज.

16 M_1 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). —^{a}) G_3 पादौ (for भयान्). K_3 D_7 नमति; T_2 $G_{1.3}$ नमंतो; G_2 M_{2-4} नमंते. —^{b}) K_6 यस्मै स्म; $\tilde{N}_1$ T G_2 M_{2-4} यस्याथ; G_3 यस्याधः (for यस्य स्म). G_1 यस्यान्वा तस्य संशयः. —^{c}) T_1 वीरः (for वीर-). —^{d}) K_1 S क्रव्यादैः (for क्रव्याद्भिः).

17 ^{a}) $K_{2.3}$ उपासंति; $K_{4.6}$ अपश्यंत; $B_{1.2}$ Dn_2 उपासते; B_3 D_4 उपासंत; T_1 यमुपासुर्; T_2 $G_{2.3}$ M यमुपासन् ($M_{3.4}$ °स्यन्); G_1 यमुपास्य (for उपासत). $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{1-3.5.7}$ द्विजाः; Dn_1 द्विजः; D_4 द्विषः (for नृपाः). Dn_2 $D_{1.2}$ सर्वे (for पूर्वम्). —^{b}) S महीपतिं (for यमीश्वरम्). —^{c}) $\acute{S}_2$ धिक्सोद्य. $K_{3.4.6}$ सोयमद्य हतः शेते. —^{d}) K_4 यस्य (for पश्य). — For 17^{cd}, K_2 subst., while K_3 ins. after 17:

41* तमुपास्यन्त्यरण्येऽद्य मृगगोमायवः स्म ह ।

On the other hand, K_5 $\tilde{N}_1$ (by corr.) B Dn $D_{1-5.7}$ subst. for 17^{cd}:

42* उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा मांसहेतवः ।

[$\tilde{N}_1$ उपास्यंते हि. K_5 Dn_1 ह्यत्र; D_7 ह्यथ (for ह्यद्य). $B_{1.2}$ Dn_2 $D_{1.2}$ °हेतवे (for °हेतवः).]

while S subst. for 17^{cd}:

43* तमुपासन्त कौरव्यं क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।

[G_1 तमुपास्यंत; M °पासंति (for °पासन्त). T_1 $M_{3.4}$ कौरव्य. T मांसगर्धिनः; G_2 °गंधिनः (for °गृद्धिनः).]

18 S om. the ref. —^{a}) K_3 ते (for तं). $K_{2-4.6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{3.5.7}$ S कुरुश्रेष्ठं (D_7 °ष्ठ) (for नृपश्रेष्ठं). —^{b}) S भूमौ (for ततो). K_1 °सत्तमः; $D_{1.2}$ T G M_1 °सत्तमं (for °म). —^{c}) $K_{2.3}$ S समालिंग्य (for °लोक्य). —^{d}) S (except $M_{1.2}$) कृपणं (for करुणं). M_2 पर्यवेदयत्.

19 Before 19, $\acute{S}_2$ K_1 ins. the ref. अश्वत्थामा. —^{a}) $\acute{S}_2$ मुहुस् (for आहुस्). $\acute{S}_1$ K_1 D_7 G_1 $M_{1.2}$ त्वा (for त्वां). S नरशार्दूल (for राज°). —^{b}) G_3 मुखं. $\acute{S}$ $K_{1.5}$ सर्वगदाभृतां; K_3 °धनुष्मता; M_2 °धनुर्भृतां (for °धनुष्मताम्). —^{c}) $\acute{S}_2$ धनाध्यक्षसमं; K_4 °ध्यक्षोपमो; $\tilde{N}_1$ धर्माध्यक्षोपमं (for धना°). K_5 संख्ये (for युद्धे). —^{d}) K_4 शिष्यः. $K_{4.6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-3.5}$ S च; K_5 $D_{4.7}$ हि (for ह).

20 ^{a}) Dn_2 अद्राक्ष्यद्. —^{c}) $\acute{S}_2$ $K_{2.3}$ $B_{1.4.5}$ Dn $D_{2.5}$ बलिनं; D_7 वालिनं (for बलिनः). K_1 कृत्यनो; $K_{2.3}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn_2 $D_{1.2.5}$ कृतिनं; Dn_1 कृततति (for कृतिनो). G_2 नित्यस्. —^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 स हि; $\acute{S}_2$ K_5 स ते; K_4 M_{2-4} स तु; K_6 मनु; T_1 घातः; T_2 सूदः; $G_{1.3}$ स्तुतः; G_2 तदा (for स च). K_6 D_7 T_1 पापात्मवानृप; T_2 G_2 °त्मना नृप; G_3 °त्मवान्नृपः. $K_{2.3}$ शयानं च यदृच्छया; M_1 शासत पार्थिवान्नृप (sic).

21 ^{b}) $D_{1.2}$ काले (for लोके). $K_{2.3}$ च (for [ऽ]स्मिन्). T_2 बलवत्तरं. —^{c}) $K_{2.3}$ तु; K_4 वै; $K_{5.6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5.7}$ च (for चेद्). S त्वां चेत् ($G_{1.3}$ च; G_2 चोत्-) पश्यामि निहतं.

22 ^{a}) $\acute{S}_2$ K_1 $M_{1.3}$ त्वा (for त्वां). K_6 M_3 सर्वधर्मज्ञ (M_3 °ज्ञः). —^{c}) K_1 निकृता. —^{d}) K_5 तस्मात् (for नूनं). $K_{4.6}$ नूनं कालस्य पर्ययः.

23 ^{a}) $\acute{S}_1$ ध*-; K_3 सर्व-; S द्वंद्व- (for धर्म-).

धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाहूयौजसा मृधे ।
गदया भीमसेनेन निर्भिन्ने सक्थिनी तव ॥ २३
अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः ।
यदुपेक्षितवान्क्षुद्रो धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४
युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् ।
यावत्स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५
ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ २६
श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन्संसत्सु भारत ।
सुशिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७
यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्षयः ।
हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।
हतपुत्रां तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ।
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ॥ २९
धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् । C. 10. 509 B. 10. 9. 30 K. 10. 9. 31

T_2 -युद्धो. — ^{b}) $\tilde{\dot{N}}_1$ रणे; G_1 मृधौ (for मृधे). K_2 समाह्वयज[त] यान्मृधे; K_3 M_2 °हूयोजसा (K_3 °सो) मृधे; K_4 G_3 °हूयौ(G_3 °य)समामृधे. — ^{d}) K_2 Dn निभग्ने; K_3 विभग्ने; $K_{4.6}$ $\tilde{\dot{N}}_1$ B $D_{1-5.7}$ निर्भग्ने (for निर्भिन्ने). K_1 मंथिनी; K_6 सत्किनी; $B_{1.2.4.5}$ D_7 शक्थिनी. K_3 व्रत (for तव). S सक्थिनी (T_2 संधिनी) ते विनाशिते.

24 ^{b}) $K_{2.3}$ शिरः पदा (by transp.). — ^{c}) $\tilde{\dot{N}}_1$ $B_{1.2.4}$ Dn_1 D_{3-5} य; B_5 सम्- (for यद्). K_4 अपेक्षितवान्. $B_{1.2.4}$ Dn_1 D_{1-5} क्षुद्रं; B_3 T G क्रुद्धो; B_5 मंदं (for क्षुद्रो). $K_{2.3}$ यदि त्वां प्रकृतिं (K_3 प्रेक्ष्यति) क्षुद्रो; Dn_2 उपेक्षिकृतवान्क्षुद्रं. D_7 om. from क्षुद्रं up to निकृत्या (in 25^d). — ^{d}) $K_{2.3}$ विक्र(K_3 °क्र)-मस्तु; K_5 तं धिगस्तु; K_6 धिक्तमस्त-; Dn_1 धिक्रमस्तं; Dn_2 धिक्कृष्णं धिग्; M_1 धिक्तमास्मि (for °स्तु). $K_{2.3}$ -युधिष्ठिरः. — After 24, $K_{2.4.6}$ ins.:

44* धिगस्तु तस्य पापस्य मिथ्या धर्मिष्ठवादिनः ।
इदं पापं भीमसेनः कृतवाञ्छद्मना च यत् ।

25 D_7 om. up to निकृत्या (cf. v. l. 24). — ^{a}) $K_{2.3}$ सर्वे चैनं वदिष्यंति; K_4 युद्धेष्वाप°; $\tilde{\dot{N}}_1$ युद्धे स्वयं वधिष्यंति. — ^{b}) $M_{1.3.4}$ यौधा. $\tilde{\dot{N}}_1$ मूलं (for नूनं). — ^{c}) K_5 यथा शपंति भूतानि. — ^{d}) K_1 निकृता; G_3 निकृत्तो (for निकृत्या). K_3 निपातिताः (hypermetric). T_1 कृत्या ह्यसि निपातितः; G_2 निकृत्यासि नि°.

26 ^{a}) K_3 यदि; K_5 स तु; B_5 तत्र (for ननु). K_3 भीमो (for रामो). K_1 भवेद् (for [s]ब्रवीद्). K_6 om. (hapl.) from राजंस् up to 27^a. — ^{b}) $\acute{S}_2$ त्वं; K_1 त्वा; Dn_2 मां (for त्वां). $\acute{S}_2$ युद्धनंदनः; $M_{3.4}$ नृपनंदन (for यदुनन्दनः). K_3 त्वां समासाद्य वाहवे. — K_3 om. 26^c–28^d. With 26^{cd}, cf. 5. 54. 33^{ab}, 33^{cd}. — ^{d}) $\acute{S}$ $K_{1.5}$ गदयेत्येव; K_2 गदया चेति; B_3 गदायोधीति; Dn_1 D_{1-3} T G M_{2-4} गदा-(Dn_1 °द)यामिति; Dn_2 गदयामित-; M_1 गदायामति- (for गदया इति).

27 K_3 om. 27; K_6 om. 27^a (cf. v. l. 26). — ^{a}) K_5 श्लावति; Dn_1 श्लाघये; Dn_2 श्लाघ्यते; G_2 श्लाघतो. K_1 त्वा (for त्वां). $\acute{S}_1$ स्म; K_1 स (for हि). M_{2-4} श्लाघयित्वा हि वार्ष्णेयो. — ^{b}) K_6 corrupt. K_5 राजन्राजसु; M_2 राजसंसत्सु. — ^{c}) K_6 $\tilde{\dot{N}}_1$ B_1 G_2 स; $B_{2.5}$ स्व- (for सु-). $\tilde{\dot{N}}_1$ इति (for मम). B_1 कौरव्या; $G_{2.3}$ कौरव्य. — ^{d}) T_2 °युद्धम् (for °युद्ध). S (except T_2) प्रभुः.

28 K_3 om. 28 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K_6 या गति. D_7 यक्षक्रियस्य (for क्षत्रियस्य). — ^{b}) B_3 परास्थां (for प्रशस्तां). — ^{c}) K_2 तदस्य (for हतस्य). T G_2 [अ]-भिमुखे ह्याजौ. G_3 अपि (for असि). — D_7 repeats 28^d–29^c after 29^c.

29 29^{abcd} = (var.) 5. 123. 19. — ^{b}) $\acute{S}_2$ त्वम्; K_3 om.; T_1 ताम् (for त्वाम्). S (except G_2) भरतर्षभ (for पुरुष°). — ^{c}) $\tilde{\dot{N}}_1$ BDn $D_{1-5.7}$ T $G_{1.3}$ M हतपुत्रौ (T_1 °त्रा) (for °पुत्रां). K_3 नु; $K_{5.6}$ च (for तु). — After 29^c, D_7 repeats 28^d–29^c. — ^{d}) $K_{3.4}$ D_5 गांधारी. D_7 तं (for ते). — After 29^{cd}, S ins. (cf. 5. 123. 20^{ab}):

45* यावनाथौ कृतौ वीर त्वया नाथेन वध्यता ।

[T G_2 द्यावनाथौ. T_1 G_2 वर्धितौ; T_2 वर्ध्वितौ (for वध्यता).]

— 29^{ef} = 5. 123. 21^{ab}. — ^{e}) K_4 T $G_{1.3}$ M_1 भिक्षां तौ; K_5 नित्यं यौ; K_6 निक्षांतौ; G_2 भिक्षान्नौ; M_{2-4} भिक्षंतौ (for भिक्षुकौ). K_1 विचरिशेते (sic); K_2 विचरीष्येते; K_5 विचरिष्येतां; $B_{1.2}$ प्रचरिष्येते.

30 ^{a}) K_4 D_5 कृष्ण- (for कृष्णं). — ^{b}) K_2 T $G_{2.3}$ M_1 वापि (for चापि). K_3 दुर्मतिः; Dn_3 दुर्मतीं.

C. 10. 510 B. 10. 9. 31 K. 10. 9. 31 धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् ॥ ३०
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिपान् ।
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ३१
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
प्रयातोऽभिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ ३२
हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ।
ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ३४
दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् ।
यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३६
भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सहबान्धवैः ।
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ३७
कुतश्चापीदृशं सार्थमुपलप्स्यामहे वयम् ।
यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ३८
वयमेव त्रयो राजन्गच्छन्तं परमां गतिम् ।

— c) Ś2 K2.3 धर्मज्ञं; K4.6 धर्मज्ञौ (for धर्मज्ञ-). K2.3 मानिनं; D1 (by corr.; orig. as in text) -मानिनो; G2 -मौनिनौ (for -मानिनौ). K3 यो. Ś2 G2 M2–4 त्वा (for त्वां). — d) Ś B1 D5 उपैक्ष(D5 °क्ष्य)तां; K2 D3 उपेक्ष्यतां; K3.6 उपेक्षितां; T G उपेक्षितौ (for उपेक्षताम्).

31 b) Dn2 D7 वक्षंति. K6 Ñ1 B4.5 Dn2 D1–3.5 T G2 नराधिप; Dn1 G1 °धिपाः. — Dn1 om. (hapl.) 31^{cd}. — d) K5 क्षत (for हत). Ś1 K1 अनपत्रपैः.

32 a) K3 धर्मस् (for धन्यस्). — Ñ1 om. 32^{cd}. — c) B1 प्रमातो; Dn2 प्रायशो (for प्रयातो). K4.6 [ऽ]भिमुखान्; D1.2 विमुखः (for [ऽ]भिमुखः). K1 शत्रूं; D1.2 शत्रु-. — d) Ś2 Dn1 पुरुषर्षभः; S भरतर्षभ (G1 °भः).

33 a) Ś2 गत° (for हत°). — b) Dn2 D3 °बांधवाः. — K6 om. 33^{c}–34^{b}. D3 repeats 33^{c}–34^{b} after 34^{ab}. — c) K1 दुर्धर्षाः; Dn2 दुर्मर्षः (for दुर्धर्षः). — d) T G2 M1 दशां; G1.3 M2–4 दिशं (for गतिं). B4 प्रतिपत्स्यसे.

34 K6 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — a) K1 कृतकर्माणं. — b) Ś2 T2 M2 मा (for मां). K2.3.5 कृपं चैव महारथं. — After 34^{ab}, D3 repeats 33^{c}–34^{b}. — c) T G2 ते वयं; G1 वयं यन् (for ये वयं). T2 तु (for न). — d) D5 त्वा. K3 पार्थिवः; K4.5 B1–3 °व; Dn2 °वान्; S भारत (for पार्थिवम्).

35 b) K4 M सदा (for प्रजा-). — c) B4 वयं यन् (for यद्वयं). Ś2 K6 Ñ1 Dn2 नानुगच्छाम; K5 S (except M2) नाधिगच्छामस् (for नानु°). K4 यद्वयं नानुयामस्त्वां; Dn1 वयं यन्नानुगच्छामस्. — d) M1 त्वा (for त्वां) K4 धिगस्त्वस्मान्. Dn2 नराधिपान्.

36 a) G1.3 कृपश्च (for °स्य). Dn1 कृत-; G1 om.; G3 मम (for तव). K2.3 दत्तेन (for वीर्येण). — b) Dn2 समं (for मम). — c) K3 मद्- (for स-). G1 सभृत्यान्नो; G3 समभृत्यान् (for सभृत्यानां). — d) K5 वसूनि च; G1 सरत्नानि; G3 रत्नानि च (for रत्नवन्ति). G3 धनानि (for गृहाणि). K4 T2 G1.2 M नः (for च).

37 a) K2–4 Ñ1 B1–4 Dn2 D1–3.5 T G तव (for भवत्-). K5 -सकाशात् (for -प्रसादाद्). K4 चास्माभिः. K6 प्रसादात्तव चास्माभिः. — b) K4 सभृत्यैः; K6 प्रभृत्यैः; D7 सुमित्रैः (for स°). K6 सहपांडवैः (for सहबान्धवैः). K2.3 T G सहपुत्रैः स(K3 सह)बांधवैः; K5 M सहमित्रैः सबांधवैः. — c) D4 अवाप्त- (for °प्ताः). K5 अवाप्ताः क्रतुमुख्याश्च. — d) T1 भूरिदक्षणाः.

38 a) Ś1 K1 ततश्; K5 कृतं (for कुतश्). K4 चापि दृशं. K2 G3 पार्थम्; K5 साधम्; K6 M1.3 स्वार्थम्; Ñ1 B Dn1 D1.2.5.7 पापाः; Dn2 पार्थाः; T G2 सौख्यम् (for सार्थम्). — b) K6 उपलिप्स्यामहे; Ñ1 वर्तयिष्यामहे; B Dn D1.2.5.7 प्रवर्तिष्यामहे (for उपलप्स्यामहे). — D3 om. (hapl.) 38^{c}–39^{d}. — c) Ś1 damaged. K5 D1.2 T G2 M2 यादृशं च (T G2 तु; M2 नो); D5 M1.3.4 यादृशो नो (D5 नः); G1.3 या(G3 ई)दृशा नो (for यादृशेन). K6 पुरस्कृत्यं; T G गताः सौख्यं (G1.3 स्वर्गं); M1 गतः स्वर्गं; M2.4 ग(M3 *sup. lin.* ह)तस्वर्गं (for पुरस्कृत्य). — d) K2 त्वां गतिं; K4 कां गतः; D7 दुर्गतः (for त्वं गतः). K5 D1.2 त्वां गताः सर्वपार्थिवाः; S त्वां पुरस्कृत्य भूमिप (M3.4 °पं).

39 D3 om. 39 (cf. v. l. 38). T1 om. 39^{ab}. — b)

यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन तप्स्यामहे वयम् ॥ ३९
त्वत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानुव्रजेम वै ॥ ४०
दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामो महीमिमाम् ।
हीनानां नस्त्वया राजन्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥४१
गत्वैतांस्तु महाराज समेत्य त्वं महारथान् ।
यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ॥ ४२
आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ।
हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप ॥ ४३
परिष्वजेथा राजानं बाह्लिकं सुमहारथम् ।
सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ ४४
तथा पूर्वगतानन्यान्स्वर्गं पार्थिवसत्तमान् ।
अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम् ॥ ४५
इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतसम् ।
अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४६
दुर्योधन जीवसि चेद्वाचं श्रोत्रसुखां शृणु । C. 10. 527 B. 10. 9. 46 K. 10. 9. 42

K2 गच्छतं; Dn1 गच्छंति (for गच्छन्तं). K3 परमा. — 39cd is damaged in Ś1. — c) G1 तन्; M2 त्वा (for त्वां). K2.4.6 M3.4 नानुगच्छा(M4 °च्छे)म; Dn2 °गच्छेमस्; G3 अनुगच्छामस्. — d) K4 D7 तस्यामहे; K5 B2.4.5 Dn1 D1.2 (by corr.).4.5 धक्ष्यामहे; K6 तप्यमहे; Ñ1 वत्मामहे (sic); Dn2 धक्षामहे; D2 (orig.) वक्ष्यामहे; G3 लप्स्यामहे; M1.3.4 तप्यामहे (for तप्स्यामहे).

40 a) K1 त्वत्सर्गं°; K2.3 D4 त्वसंग°; K4 तत्स्वार्गं°; K5 D3 S ते स्वर्गं°; K6 Ñ1 B Dn D1.2.5 तत्स्वर्गं°; D7 तत्स्वर्गं (for त्वत्स्वर्गं°). K3 हि पार्थाः (for हीनार्थाः). Dn2 सततं गर्हणीयाः स्मः. — b) K2.3 S सुकृतानि (for सुकृतस्य). K2.4 वै; S च (for ते). — d) K2.3.6 B Dn2 D1–5.7 त्वां (for त्वा). K2.3 अनुयाम; K4 [अ]नुव्रजाम; K6 B1.2.4.5 D1–3.5.7 न व्रजाम; B3 Dn1 ना(B3 न)व्रजेम; Dn2 न व्रजामि; D4 [अ]नुव्रजाम (for [अ]नुव्रजेम). Ñ1 येन त्वां नानुयामहे; K1 S त्वानुव्रजा(K1 °जे)महे.

41 b) K6 B2–5 Dn1 D1.2 (before corr.) चरिष्याम; Dn2 D3–5 G3 °ष्यामि; D7 वारिष्यामि (for चरिष्यामो). Dn2 महीपते (for महीमिमाम्). — c) B3 विहीनानां त्वया राजन्; S त्वद्धीनानां हि (G3 च; M2 तु) नो राजन्.

42 a) Ś2 Ñ1 B1.4.5 Dn1 D4.7 गत्वेतस्तु; K2.3 गत्वैतान्सु-; K5 गत्वा त्वं तु; K6 गत्वैतास्तु; B2.3 D1–3.5 गत्वैव तु; Dn2 गत्वातस्तु; T G गत्वैनांस्तु; M1.3.4 गत्वा तत्र; M2 गत्वामुत्र (for गत्वैतांस्तु). K2 महाराजन्; K3 -राजा. — b) K2 सामत्यैतान्; K4 समेत्यैतान्; Ñ1 समेतस्त्वं (for समेत्य त्वं). Ś1 त्वां; K4–6 B4.5 Dn D1–5 च (for त्वं). — c) B4 Dn2 D1–3.5 यथाज्येष्ठं य(D1 [by corr.] त)थाश्रेष्ठं; D7 यथाश्रेष्ठ[ष्ठं] यथाश्रेष्ठं. — d) K2.3 B1.2 D5 पूजयेद् (D5 °ये); T G M1.2 संपूज्य; M3.4 संपूज्या (for पूजयेर्). G3 वचनं (for वचनान्).

43 a) K2 Ñ1 तु (for च). — b) B1.2 T G2.3 °धनुर्भृतां (for °धनुष्मताम्). — c) K5 प्र-; S (except T1) त्वं (for [अ]द्य). K2 संशिष्ये; K3 संशिष्टो; Dn2 संशेथा; D3 शंसेथः (for शंसेथा). — d) K4 नराधमं; D3–5 नराधिपं; S महारथं (for नराधिप).

44 M1 om. (hapl.) 44ab. — a) K2.3 परिष्वज्य च; Dn1 परिव्रजेथा (for °ष्वजेथा). M3.4 बाह्लीकं (for राजानं). K1 वाह्लिकं; K3 D3 T2 G2.3 वाह्लीकं; M3.4 राजानं (for बाह्लिकं). Ś1 K1 T2 G M2–4 च (for सु-). — c) D3.5 सो(D5 सौ)मदत्तिं. Ś2 सोमदत्तं सैंधवं च.

45 a) Ś1 त*; K1 एतान्; K5 यथा; T1 तदा (for तथा). Ś1 K1–3 पूर्वं गतान्. S सर्वान् (for अन्यान्). — b) Ñ1 B Dn D1–5 T1 G M स्वर्गे; D7 T2 स्वर्गो (for स्वर्गं). K1 पार्थिवसत्तम; K5 °संमतान्. — c) M2 -वाक्यान्. D6 परिपूज (sic) (for °ष्वज्य). — d) K6 संपृच्छेस् (for पृच्छेथास्). T G M1.2 तान् (for त्वम्).

46 Before 46, all MSS. (except Ś1 K1) ins. संजय उवाच. — a) K4 उक्ता (for उक्त्वा). K2.3 इत्यब्रवीत्स राजानं. — b) K2 भग्नसक्तिम्; B1 °शक्थम्; T2 °संधिम्; G2 °सस्थिम् (for °सक्थम्). K1.4.6 Ñ1 B Dn D1–5.7 T1 अचेतनं (for °सम्). — c) K1 समुद्वेक्ष्य; K2 °द्विक्ष्य; S लघुप्राणम् (for समुद्वीक्ष्य). — d) S इदं (for पुनर्).

47 a) D7 T2 G दुर्योधनं. K5 महाराज (for जीवसि चेद्). B Dn D1–5.7 त्वं (for चेद्). K2.4.6 M दुर्योधन(K6 °ने) त्वं जीवसि चेद् (hypermetric). — b)

C. 10. 527 B. 10. 9. 48 K. 10. 9. 48 सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥ ४७
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८
द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥ ४९
कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिबिरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५०
मया च पापकर्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिबिरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ५१
दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२
न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो न कर्णो न च ते पिता ।
यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ५३
स चेत्सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४
स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ।
प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां शोकमादधत् ॥ ५५

K$_6$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ वाक्यं; T G$_{2.3}$ M$_1$ वाचः (for वाचं). Ś K$_{5.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ श्रोत्रसुखं; K$_1$ G$_1$ M$_{2-4}$ कर्णसुखां; T G$_{2.3}$ M$_1$ कर्णसुखाः (for श्रोत्र) सुखां). D$_7$ नृप (for शृणु). —^{c}) S (except M$_2$-शिष्टा (for शेषा). —^{d}) G$_1$ ततो (for त्रयो).

48 ^{a}) B$_3$ चापि (for चैव). —^{b}) Dn$_2$ सात्यकी. —^{d}) K$_6$ सारद्वतस्.

49 K$_3$ om. (hapl.) 49^{bc}. —^{b}) Dn$_2$ चात्मजः; M$_{3.4}$ चानुजाः (for चात्मजाः). —^{c}) Dn$_1$ पंचाला. S पांचालैः सहिता (G$_2$ °तो) राजन्. —^{d}) K$_{1.4-6}$ Ñ$_1$ B$_{1-3}$ Dn$_1$ S मत्स्य(T$_1$ °च्छ)शेषाश्च (for °शेषं च).

50 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ कृतं; K$_2$ S (except M$_{1.2}$) कृत- (for कृते). Dn$_1$ प्रतिहतः; D$_1$ °कृपं; G$_2$ °कृतिः (for °कृतं). —^{b}) T G$_{1.2}$ M च; G$_3$ तु (for हि). —^{c}) K$_4$ सौप्तिकं. B$_3$ D$_{1.2.4}$ शिबिरे (for °रं). S राजन् (for तेषां). —^{d}) K$_6$ सजनवाहनं.

51 ^{a}) D$_7$ वा (for च). B$_{1.2}$ पापकर्तासौ. —^{b}) K$_1$ Ñ$_1$ महीपतिः (for °पते). —^{c}) K$_{2.3}$ तेषां (for रात्रौ).

52 ^{a}) K$_{2.3}$ च (for तु). S ता वाचो (for तां वाचं). —^{b}) Dn$_2$ प्रियं; S प्रियाः (for प्रियाम्). —^{c}) K$_4$ Ñ$_1$ S ततश्च (for पुनश्च). Ś$_1$ K$_1$ संज्ञां; D$_{1.2}$ चैतद्; G$_1$ चेदम् (for चेत).

53 Before 53, T G ins. दुर्योधनः. —^{a}) K$_{2.3}$ मेकरोच्च; Dn$_1$ मेकरात्राद् (sic); D$_4$ मेकरोद्यद्; G$_3$ [अ]करोत्तत्तु (for मेऽकरोत्तद्). —^{b}) K$_6$ निकर्णो; D$_7$ नेकर्णो. K$_6$ नापि (for न च). S न मे (M च) कर्णो न मे (T$_1$ M ते) पिता. —^{d}) K$_{2.3}$ वै (for मे). S सहितेन कृतं मम.

54 ^{a}) K$_5$ Ñ$_1$ वै; B$_4$ Dn D$_{1-5.7}$ M$_{1.2}$ च; T$_1$ तत् (for चेत्). Ñ$_1$ D$_7$ क्रुद्धो (for क्षुद्रो). —^{c}) G$_1$ मान्यो (for मन्ये).

55 ^{a}) Dn$_1$ स्वस्तिं. Dn$_1$ G$_3$ प्राप्नुहि. —^{b}) K$_3$ G$_3$ स्वर्गे न; Ñ$_1$ स्वर्गे च; Dn$_1$ स्वर्गेण; D$_7$ स्वर्गो नः. K$_6$ M$_2$ संगमं. — After 55^{ab}, K$_5$ reads 56^{cd} and om. 55^{cd}. Before 55^c, B$_{1.3}$ ins. संजय उवाच. —^{c}) S पुत्रस्ते (T$_2$ G$_2$ भद्रं ते) (for तूष्णीं स). —^{d}) K$_3$ महारथः (for °मनाः). — K$_2$ transp. 55^{ef} and 56^{ab}. —^{e}) Ś$_2$ उदसृजन्; K$_1$ S अवा(G$_2$ °पा)सृजद्; K$_2$ उदस्पृशद्; Ñ$_1$ B$_4$ उपासृजद्; Dn उदन्सृजद् (for उदसृजद्). D$_1$ वीर; M$_{2.4}$ धीरः. —^{f}) Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ S दुःखम् (for शोकम्). Ś$_1$ K$_1$ आददत्; Ñ$_1$ B$_{2.4.5}$ Dn D$_{1-5.7}$ उत्सृजन् (D$_1$ °जत्); B$_1$ आचरत् (for आदधत्). — After 55, K$_{2.3}$ ins.:

46* समुत्सृष्टेषु विधिना प्राणेषु गगनं गते ।
विद्युत्तेजःसमः प्रायात्कृपाद्याः कौतुकान्विताः ।

[(L. 1) K$_3$ गगनांगणे. —(L. 2) विद्युत्तेहःसमप्राया (for the prior half).]

On the other hand, Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5.7}$ ins. after 55:

47* आक्रामत दिवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ।
एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ।

[(L. 1) B$_4$ D$_{1.2}$ (by corr.) अपाक्रामद्; D$_2$ (orig.) अपक्रामद्; D$_4$ आक्रानना. B$_1$ D$_5$ पुण्यं. D$_4$ आवसन्द (for आविशत्). —(L. 2) B$_3$ स (for ते). D$_7$ जातः (for यातः). Ñ$_1$ नृपः; B$_3$ तव (for नृप). —(L. 3) Ñ$_1$ भूत्वा; Dn$_2$ यात्वां (for यात्वा).]

तथेति ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् ।
पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥ ५६
इत्येवं तव पुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम् ।
प्रत्यूषकाले शोकार्तः प्राधावं नगरं प्रति ॥ ५७
तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ५८

वैशंपायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रज्ञातिवधं तदा ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५९ C. 10. 542 B. 10. 9. 63 K. 10. 8. 63

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्तं सौप्तिकपर्व ॥

---

56 K6 om. 56. K2 transp. 55^{ef} and 56^{ab} (cf. v. l. 55). — ^{a}) K2. 4 नाथेति ते; K3 तथैव ते; Dn1 तथेति च. K5 B1 परित्यक्ताः; Dn1 परित्यक्त्वा. S ततस्ते सं(M4 तं)परिष्वज्य. — ^{b}) T G1. 3 M परिमृज्य (for °ष्वज्य). B (except B3) Dn1 D1–5. 7 T1 ते (for सं). K6 पुनः; Dn1 D7 नृप; T G1. 3 M भृशं (for नृपम्). Dn2 विलप्य च वने नृपं. — K3 ins. after 56^{ab}: K2 after 46*:

48* विमानसंस्थमाकाशे ददृशुस्ते सुयोधनम् ।
ऐन्द्रैर्गणैः परिवृतं दिव्यमाल्यानुलेपनम् ।
साधु साध्विति भाषन्तं कृपादीनां पुनः पुनः ।

— K5 reads 56^{cd} after 55^{ab}. — ^{c}) K1. 2. 5 B1 D1–3. 5. 7 T1 प्रेक्ष्यमाणाः; B3 परिष्वक्ताः; T2 G2 प्रेक्ष्यमाण (sic).

57 ^{a}) K2. 4–6 B Dn1 D4. 5 S इत्यहं (for इत्येवं). Ś1 K1 इत; B (except B3) Dn D1–3. 5. 7 T1 M द्रोण- (for तव). — ^{b}) K4 निशाम्य. D7 करुणां गिरां; S करुणा गिरः. — ^{c}) K3 शोकार्तं; Ñ1 B4. 5 Dn2 T1 G3 M1. 3 शोकार्ताः. — ^{d}) Ś2 K2. 3 G1. 3 M2 प्रधावं; K6 B Dn D1–5. 7 प्राद्रवं. — After 57, Ś K Ñ1 B Dn D1–5. 7 G3 ins.:

49* एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
घोरो विशसनो रौद्रो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।

[(L. 1) K5 B1. 2 एवमेव; G3 एवमेतत्-. — (L. 2) Ś2 D1 विषसनो; K3 व्यसनो (for विशसनो). Dn1 D6 दुर्मन्त्रितेन च.]

58 ^{b}) K1 समानघ; D7 मयानघ (for ममा°). S (except G3) भारते भरतर्षभ (M2 °भः). — ^{c}) Ś प्रणष्टं वै; K1 प्रनष्टं वै; K2. 4. 5 B (except B3) Dn2 D7 T2 G प्रणष्टं तद्; K3 प्रतिगतं; Ñ1 प्रनष्टं तु (orig. च). — ^{d}) G1 दिव्यं (for दिव्य-).

59 K2 D3 T2 G1. 2 om. the ref. — ^{a}) G1 सुनृपतिः. — ^{b}) K1 पुत्रं ज्ञातिवधं; K6 पुत्रज्ञातवधं; B (except B3) D3. 5. 7 पुत्रस्य निधनं; S (by transp.) ज्ञातिपुत्रवधं. G3 तथा (for तदा). — ^{c}) A few MSS. निश्वस्य; G3 M1. 3. 4 निश्वसन्.

Colophon. — *Major parvan :* M1 शल्य. — *Adhy. name :* Ś1 K1 M3. 4 दुर्योधनस्वर्गगमनं; Ś2 °नस्वर्यातनं; K4 विद्रौणिविलापः; K5 दुर्योधनस्वर्यानं; D1. 2 °नस्वर्गयानं; T G1. 2 दुर्योधनप्राणविमोचनं (T2 °णमोचनं; G1 °णवियोगः; G2 °णविसर्जनं). K3 Ñ1 B4. 5 D3–5 T2 G1 M3. 4 add समाप्त after sub-parvan or adhy. name, while M1 reads it after शल्य+सौप्तिक. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś2 Dn2 D2 T G1–3 9 (as in text); B1 76; Dn1 M2–4 10; M1 75.

After the colophon, Dn1 ins.: अतः परमैषिकं पर्व । तत्रायमाद्यः श्लोकः—तस्यां राज्यां व्यतीतायामित्यादि ।

Dn2 : संवत् १८१५ शालिवाहनशके १६८० बहुधान्यनाम- संवत्सरे भाद्रपदमासे कृष्णपक्षे शुभतिथौ द्वितीया भौमवासरे तद्दिनं ग्रन्थसमाप्तमगमत् । लेखकभगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकम् ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

पडुणमध्ये लिखित्वा ॥

D1 : शुभमस्तु संवत् १६६९ समये आश्विनवदि अमावास्या लिखितं वनवारी रजपूत कासिवासी ॥ राम राम ॥ राम ॥

D3 : अस्यानन्तरं ऐषिकं पर्व भविष्यति
वैशं ॥ तस्यां राज्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय नमः । संवत् १७४५ समये चैत्र सुदि १० वार आदित्य । लीः अचलकायस्थ ॥

१०

C. 10. 543
B. 10. 10. 1
K. 10. 10. 1

वैशंपायन उवाच ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १
द्रौपदेया महाराज द्रुपदस्यात्मजैः सह ।
प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिबिरे स्वके ॥ २
कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिबिरं निशि ॥ ३
एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ४
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।

D_5 : अतः परम्।

T_1 : श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आंगिरसनाम सं॰ कार्तिकशुद्ध द्वादशी अंगारकवार कुप्पाचार्यपुत्ररामनलिखित श्रीः।

T_2 : श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । हरिः ॐ शुभमस्तु ।

G_2 : हरिः ॐ शुभमस्तु । सौप्तिकपर्व समाप्तम् । क्रोधिवर्ष पंगुनी २२ दि॰ मध्यार्जुनत्तिल् महादानपुरत्तिलिरुक्कुं राजे श्रीशेषय्पय्यन् अवर्गळ् सरस्वती कोशत्तुक्कु तेप्पेरुमाळ् नल्लूरिलिरुक्कुं वैत्तिनाथशिवन् पुत्रन् काशीपति एळुदिन सौप्तिकपर्वम्। श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

M_2 : पटिञ्ञारे कोविलकं वक सौप्तिकपर्वम्।

M_4 :

वाणीगुणानुकथने श्रवणं कथायां
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
स्मृत्यां शिरस्तव सुरप्रवर प्रणामे
दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥
कृष्णार्पणमस्तु ॥

10

☞ From this adhy. onwards, the three MSS. $D_{5.7}$ and G_3 are discarded, as they do not contain the text of the Aiṣīka subparvan. On the other hand, two MSS., $D_{6.8}$, are added to the Crit. App. as they give the text of the Aiṣīka only.

The introductory mantra :

50* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

[(L. 2) D_2 (orig. as above) व्यासं (for चैव). Dn_2 उद्गीरयन्.]

is found in K_1 $\tilde{N}_1$ Dn $D_{1-3.8}$. Before this mantra, $\tilde{N}_1$ ins. ॐ नमो नारायणाय; Dn D_{1-3} श्रीगणेशाय नमः; D_8 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः.

Of the other MSS. which omit the mantra, K_3 begins with अतः परं इषीकपर्व भविष्यति; D_6 श्रीगणेशाय नमः; T_1 श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ; M_3 हरिः श्रीगणपतये नमः। अविघ्नमस्तु; M_3 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M_4 हरिः.

1 M_4 om. the ref. — [a]) $K_{2.4.6}$ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां. — [c]) T $G_{1.2}$ M गत्वा शशंस पांडुभ्यः. Ca. d cite शशंस (as in text). — [d]) G_1 महत् (for कृतम्).

2 Before 2, Ś K $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ $M_{3.4}$ read सूत उवाच. — [a]) Dn_2 रौद्रदेया (for द्रौप°). $Ś_2$ महाराजन्; K_{2-6} $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ G_1 M_{2-4} हता राजन् (for महाराज). — [b]) K_5 सुतैः (for [आ]त्मजैः). — [c]) K_1 प्रसुप्ता; G_1 प्रविष्टा (for प्रमत्ता).

3 [a]) Hypermetric. $Ś_2$ K_1 Dn_2 कृतवर्मा; $K_{2.4.6}$ सात्वतेन; D_2 (orig. as in text) कृतवर्म-; T $G_{1.2}$ M गौतमेन (for कृतवर्मणा). — [b]) Dn_2 गोतमेन; T $G_{1.2}$ M भोजेन कृतवर्मणा. — [d]) $K_{2.5}$ $\tilde{N}_1$ च; K_3 नः (for वः). Ca. d हतं वः शिबिरं (as in text).

4 [a]) Dn_1 एतैर्गजनराश्वानां. — [b]) T $G_{1.2}$ M -यष्टि- (for -शक्ति-). Some N MSS. (here and elsewhere) -स्वधैः; T_2 $G_{1.2}$ -श्वथैः. — K_6 Dn_2 om. (hapl.) 4^c–5^b. T_2 om. 4^c–6^d. — [c]) $G_{1.2}$ M सहस्रशो. K_3 निशायां तैर्; G_3 निकूजद्भिर्. T_1 सहस्रनिकृतः सद्भिर्. — [d]) T_1 $G_{1.2}$ M शिबिरं (for ते बलं). K_1 $B_{1.2}$ कृतं बलं (by transp.). — After 4, T_1 $G_{1.2}$ M ins.:

51* विघुष्टनानाविहगफलभारानतस्य ह ।

[M प्रघुष्ट-. T_1 G_2 -विहगाः; M_1 -विहगं. $M_{2.4}$ °भार-.]

शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दो बलस्य तव भारत ॥ ५
अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।
मुक्तः कथंचिद्धर्मात्मन्व्यग्रस्य कृतवर्मणः ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पपात मह्यां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८
लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
* जित्वा शत्रूञ्जितः पश्चात्पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १०
हत्वा भ्रातॄन्वयस्यांश्च पितॄन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्रांश्च जित्वा सर्वाञ्जिता वयम् ॥ ११
अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२
यं जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
येषामर्थाय पापस्य धिग्जयस्य सुहृद्वधे ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । C. 10. 557 B. 10. 10. 15 K. 10. 10. 51

5 K_6 Dn_2 om. 5^{ab}; T_2 om. 5 (cf. v. l. 4); M_4 om. 5^{a}–6^{b}. —^{a}) K_1 $M_{1.2}$ भिद्य°; K_2 छिंद्य°. —^{b}) **Ca** परश्व° (as in text); **Cd** परस्वधैः. — T_1 $G_{1.2}$ om. 5^{c}–6^{d}. —^{c}) K_2 D_4 सुश्रुवे; M_3 श्रूयते. B_4 च; M_1 तु (for सु-). —^{d}) Dn_2 भरतर्षभ (for तव भारत).

6 T $G_{1.2}$ om. 6 (cf. v. l. 5; for T_2 cf. v. l. 4); M_4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). —^{a}) K_5 च (for तु). —^{b}) $K_{2-4.6}$ विशां पते; Dn_1 महामते (for महीपते). M_{1-3} तव सैन्यस्य भारत. —^{c}) K_3 ये तत्र (for धर्मात्मन्). —^{d}) Ś ($Ś_2$ orig. as in text) K_1 कृपस्य; K_3 हतास्ते; M_4 प्रहस्य; **Ca** व्यालस्य; **Cd** व्यग्रस्य (as in text).

7 Before 7, Ś K_1 ins. वैशंपायनः. —^{a}) T G_2 ह्यशुभं वाक्यं; G_1 वाक्यमशुभं. —^{c}) T $G_{1.2}$ M धर्मात्मा (for दुर्धर्षः). K_3 स पपात तदा भूमौ. —^{d}) $K_{2.4.6}$ -परिप्लुतः (for -समन्वितः).

8 ^{a}) $K_{2.4.6}$ $Ñ_1$ B_5 अभिप्रेक्ष्य; K_3 $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ आतिक्रम्य; K_5 अधिक्रम्य. Dn_1 पतन्तं तमतिक्रम्य. —^{b}) K_6 प्रतिजग्राह. —^{c}) $Ñ_1$ T $G_{1.2}$ M भीमसेनार्जुनौ चोभौ ($Ñ_1$ चैव). —^{d}) K_4 Dn_2 माद्रिपुत्रौ.

9 ^{a}) $K_{1.4}$ °चेतस्तु. —^{c}) $Ñ_1$ श्रुत्वा शत्रुं. —^{d}) B Dn $D_{1-3.6.8}$ आर्तवत् (for आतुरः).

10 Before 10, G_1 ins. धर्मः; G_2 युधिष्ठिरः. —^{a}) K_1 गतिरक्तानाम् (corrupt); $Ñ_1$ गतिबंधानाम्. —^{b}) $K_{2.4.6}$ $M_{1.2.4}$ चेद्; M_3 यद् (for ये). $M_{1.2}$ -चक्षुषा. —^{c}) M_1 जीवमाना. $Ñ_1$ T_1 $G_{1.2}$ M [ए]ते (G_1 °के) (for [अ]न्ये). —^{d}) $Ś_1$ K_1 जिता वयं (by transp.); G_1 जयंति च.

11 K_6 om. (? hapl.) 11. —^{a}) K_1 शत्रून्; T $G_{1.2}$ M ज्ञातीन् (for भ्रातॄन्). —^{b}) $Ś_1$ पौत्रान्; Dn_2 T $G_{1.2}$ M भ्रातॄन् (for पुत्रान्). —^{c}) $Ś_1$ $K_{2.4.5}$ पुत्रांश् (for पौत्रांश्). T $G_{1.2}$ M पुत्रपौत्रांस्तथामात्यान्. —^{d}) T $G_{1.2}$ M युद्धे जित्वा (for जित्वा सर्वान्). $K_{2.4}$ T $G_{1.2}$ M वयं जिताः (by transp.).

12 ^{a}) K_6 damaged; T $G_{1.2}$ M अनर्था ह्यर्थसंकाशास्. —^{b}) Ś K_5 -दर्शकः (for °नः). $K_{1.3.6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ तथानर्थोऽर्थदर्शनः (K_1 °कः). T $G_{1.2}$ M तथार्थानर्थदर्शनाः. —^{c}) T_1 जयो ह्यपजया°. —^{d}) T $G_{1.2}$ M [अ]पि स्यात् (for तस्मात्).

13 ^{a}) $Ś_1$ K_1 स जित्वा; K_3 जयत्वा; $K_{5.6}$ $Ñ_1$ B_{3-5} Dn_1 $D_{1-4.6.8}$ G_1 M_4 यज्जित्वा; Dn_2 यत्कृत्वा; T G_2 यो जित्वा; M_3 यल्लब्ध्वा. B_4 तप्यसे; M तप्स्यते. —^{b}) $Ś_2$ आसन्न; T सपाप; G_2 अपाप (for आपन्न). M इति (for इव). $K_{4.6}$ दुर्गतिः; M (except M_2) मे मतिः. G_1 दर्पात्पशुवद्दुर्मतिः (corrupt). —^{c}) K_4 मन्ये तच्च विजयं (sic). —^{d}) T_2 $G_{1.2}$ M यः स्याज् (for ततो). Dn_2 ततो जितमतः परैः; T_1 वयस्यं जीवतः परं.

14 ^{a}) $Ś_2$ K_{2-6} $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ येषामर्था($Ñ_1$ °न्वा)य पापं (K_5 राज्यं) स्याद्; T $G_{1.2}$ M ते(M ये)षामर्थे जयो न (M_1 हि; M_{2-4} [ऽ]यं) स्याद्. —^{b}) $Ś_2$ K_6 Dn_1 $D_{1-4.8}$ विजयस्य; K_{2-5} Dn_2 D_6 विजयश्च; $Ñ_1$ धिग्जयं तं; B_1 विजयं तत्; B_2 °जयंत; B_3 °जयं तु; T $G_{1.2}$ M धिग्जयः स्यात्. K_5 Dn_2 सुहृद्वधः; B Dn_1 $D_{1-4.6.8}$ °द्वधैः. —^{c}) K_1 निजितैर्; T_1 $G_{1.2}$ M तैर्जितैर्. K_{2-4} च (for हि). —^{d}) T $G_{1.2}$ M निर्जिता.

C. 10. 557
B. 10. 10. 15
K. 10. 10. 15

चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५
क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ १६
रथह्रदं शरवर्षोर्मिमन्तं
रत्नाचितं वाहनराजियुक्तम् ।
शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं
शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७
संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं
द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।
ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभि-
स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८

न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-
द्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता-
त्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९
ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं
शरार्चिषं कोपमहासमीरम् ।
महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं
तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २०
महाचमूकक्षवराभिपन्नं
महाहवे भीष्ममहादवाग्निम् ।
ये सेहुरात्तायतशस्त्रवेगं

---

15 [a]) T2 कंठ-; G1 कर्णी-; G2 M2 कर्ण- (for कर्णि-). K2 T G1.2 M -नाडीक-; Dn -नालिक-. Ś1 K1 -जिह्वस्य (for -दंष्ट्रस्य). — [b]) Ś1 K1 खड्गदंष्ट्रस्य; D1.2 बहुजिह्वस्य. — [c]) Ś1 -ज्या*स्य; Ś2 (by corr.) -व्यस्तस्य; K1 -ज्यास्यास्य; K2 -व्यास्तस्य; Ñ1 -व्यावृत्त-; D4 G1.2 M4 -व्यात्तास्य-. B1.2 चापव्यावृत्तनेत्रस्य. — [d]) Dn1 ज्यातिनस्वन°; Dn2 जातनुस्वन°; T G1.2 M ज्यातलत्रविनादिनः.

16 K6 reads 16[a] in marg. Ś1 K1 om. (hapl.) 16[bc]. — [b]) K2 समरेषु (for संग्रामेषु). — [c]) Ś2 व्यमुह्यंत; Dn1 व्यमुंचंत; Dn2 विमुच्यंत; D2 (by corr.).3 व्यमुंचत; T G1.2 M त्वमुच्यंत. K2.4.6 व्यमुंचन्नंतकस्यास्य; K3 वामुच्यंतकस्य (corrupt); K4 (marg.) विमुच्यंत कस्य (पाठः) कर्णस्य (sic). — [d]) K3 इह ते (for त इमे).

17 Ñ1 om. 17–19. — [a]) K5 रथरौद्रं; K6 वातं शतह्रदं (for रथह्रदं). K5 °वर्षौघवेगं; K6 शंखवर्षोर्मिमंतं; D3 M4 शरवर्षोर्मिम(D3 °मं)त्तरं. — [b]) K5 द्विपं द्विपं; D3 रत्नान्वितं (for रत्नाचितं). Ś वाहनवाहुसुंजं; K1 om.; K2.4 वाहनबाहुयुंजं; K3.5 °वारिपूरं; K6 °वाहुयुजं; B Dn1 °वाजि(B3 °वीचि)युक्तं; Dn2 बहुलवाजिगतैश्च युक्तं; D6 corrupt; T1 G2 °यानवृंदं; T2 °योगवृंदं; G1 °यानपात्रं; M °वा(M3 °बा)हवृं(M1 °वृं)दं. — [c]) Some MSS. शक्त्यष्टि-; K1 शत्रुष्टि- (corrupt). Ś D2.4 -मीनं; K1 -मेनं (for -मीन-). K1 गज- (for -ध्वज-). — [d]) Dn1 om. from नावर्त up to तेरुरु (in 18[c]). K1 -महेषुहेनं; K5 °फेणं; Dn2 -महेशुकेनं; T1 (*inf. lin.*).2 -महौघमेघं; G1 M3.4 -महौघवेगं; G2 -मयौघमेघं; M1.2 -शरौघवेगं.

18 Ñ1 om. 18; Dn1 om. up to तेरुरु (in 18[c]) (cf. v. l. 17). — [a]) K3 -बाणवेलं; T1 G1.2 -तोयवेलं; T2 -तोलवेलं; M -तोयवेगं. — [b]) K1 द्रोणालवं; T2 G2 जलार्णवं; G1 जनार्णवं; M बलार्णवं. K2–4 -भीमघोषं; T G1.2 M4 -भीमवेगं; M1.2 -घोषवेगं; M3 -भीमनादं. — [c]) K5 -यान- (for -शस्त्र-). K3 -नोदिभिस् (for -नौभिस्). — [d]) Dn1 त्वं (for ते).

19 Ñ1 om. 19 (cf. v. l. 17). T1 om. (hapl.) 19–21. — [a]) B1.2 T2 G1.2 M1–3 परमस्ति; M4 परमास्ति. T2 M (except M3) किंचिद्. — [b]) T2 G2 वधे. — [c]) K3 प्रमत्तमत्ता हि; Dn1 °मर्थानि हि; M1 प्रायेण चार्थानि; M2.3 प्रायेण चा(M3 पा)र्था हि; M4 प्रमत्तमार्त्ता हि. K3 नराः समर्थास्. — [d]) K2.4 T2 G1.2 M गच्छंति (for त्यजन्ति). Dn2 हि (for च). K2.4.6 T2 G1.2 M समापतंति. K3 त्याजंत्यनर्थान्हि समा°.

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) K3 °त्तमांगोच्छ्रित-; Ñ1 °माश्रोत्थित-; Dn1 °मोग्रोछित-; M2.4 °माग्रोत्थित-; M3 °मास्रोछ्रित-. K1 -धर्मकेतुं; T2 °धूमकेतू. — [b]) Ś2 शराचितं (for °र्चिषं). K3 -मराचि (for -समीरम्). T2 G1.2 M दीप्त(G1 धूम-; M दिव्य)महापताकं. — [c]) D1.2 महातनुर्. K2.4 T (T1 om.) G1.2 M -भीमघोषं; Ñ1 -नेमिघोरं. — [d]) K1 -शस्त्रमोहं; Dn2 -शत्रुहोमं; T2 G1.2 M -शस्त्रवेगं.

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 19). — [a]) K3 Ñ1 महाचमूं. K2 -कक्षदवाग्निपन्नं; K3 -वृक्षदवाभिपन्नं; Ñ1

ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
न हि प्रमत्तेन नरेण लभ्या
विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
न्सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ २२
इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः
सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ।
अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ॥ २३
कृष्णां नु शोचामि कथं न साध्वीं
शोकार्णवे साद्य विनङ्क्ष्यतीति ।
भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य
पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
सा शेष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २४
तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना
प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ २५
इत्येवमार्तः परिदेवयन्स C. 10. 566 B. 10. 10. 27 K. 10. 10. 27

कक्षमिवाभि°. — b) G2 भीष-; M1 भीम- (for भीष्म-). B4.5 Dn D1-4.6.8 भीष्ममथा(B5 Dn1 D1.2 °या; D4 °हा)ग्निदाहं. — c) B3 शेकुर्; T2 G1.2 M1-3 तेरुर् (for सेहुर्). M4 om. from रात्तायत up to 10. 11. 12°. K1 आर्तायतशस्त्र°; K2.3 आसीवि(K3 °शीर्वि)-षतीक्ष्ण°; K4.6 युद्धमतितीक्ष्ण°; K5 आत्तायुधशस्त्र°; B Dn D1-4.6.8 आत्ता(B4 Dn1 D1.3 °र्ता)युधतीक्ष्ण°; T2 G1.2 M1-3 उच्चावचशस्त्रवेगैः (M2 °वेगं; M3 °वर्षैः). — d) D8 निहिताः.

22 M4 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) Ś1 D8 G1 -रणेन (for नरेण). B Dn D1-3.6.8 T G1.2 M शक्यं (for लभ्या). Ñ1 न हि प्रयत्नेन नरेण लभ्यं. — b) T G1.2 M (M4 om.) आप्तुं वसु (T1 G1 वपुः; M3 जयः) (for विद्या तपः). Ś1 श्रीर्विमलं. Dn2 यशश्च; G1 यशो वः. — c) Dn2 येषां प्रसादेन; D6 यस्याप्रसादेन. T संख्ये; G1 M2.3 संखे; G2 M1 संघे (for शत्रून्). — d) T G1.2 M (M4 om.) शत्रून् (for सर्वान्). K3 T G1.2 M (M4 om.) महेंद्रः; D4 °द्रान्. K3 सुखमाप्नुवंतः; D4 °मेधमानान्; D8 °सेवमानं; T G1.2 M (M4 om.) °मेधमानः.

23 M4 om. 23 (cf. v. l. 21). — a) T G1.2 M (M4 om.) क्षत्रिय- (for पार्थिव-). — b) Ś2 K2-4 T2 G1 M1-3 पश्यारिशेषेण; K5 मह्यां विशे°. Dn पश्याम (Dn1 °मि) शे°. — c) K1 ते त्वा; K5 तीर्णाः; M1 तीर्थाः. K3 समग्रं (for समुद्रं). K3 समुद्रान्; K4.6 T G1.2 समृद्धान्. — d) Ś K4 सन्नान्; K3 सर्वान्; Ñ1 संघाः; B2.4 D1.2 मग्नाः; T G1.2 मग्नान्. Cd कुलश्याम् (for कुनद्याम्). K1 इह (for इव). K1 वेल-मानाः; K4.6 T G1.2 सीदमानान्; M1-3 सीदमानाः; Ca, d हेडमानाः. K3 कुनद्याः प्रवह्यमानाः. — e) K3.4 Dn2 यैर् (for ये). K3 मिहिता (corrupt). T G1.2 M (M4 om.) नरेन्द्रा (for शयाना). — f) D8 तेपि दिवं.

24 M4 om. 24 (cf. v. l. 21). — a) Ś2 K (except K3) Ñ1 B Dn D3.4.6.8 T G1.2 M (M4 om.) तु; D1.2 च (for नु). K2.4 तथैव (for कथं न). Ś2 B1.2 D3 G2 तु; K3.5.6 Ñ1 B3-5 Dn D1-4.6 T G1 M1-3 नु (for न). Ś2 K3-6 B Dn D1.4.6.8 साध्वी; T G1.2 M (M4 om.) बाला (G1.2 °लां). — b) K3 Ñ1 B Dn1 D1-4.6.8 शोकार्णवं; T G1.2 M (M4 om.) दुःखार्णवं. Dn2 साधु. K2.4.6 पतिष्यतीति; K3 वीशक्ष्यतीति (sic); Ñ1 विसह्यतीति; B1.3 विगा-ह्यतीति; B2 विमज्जतीति; Dn1 विशल्यभीता; D1-3.8 विशक्ष्य(D1.2 °क्ष)तीति. T G1.2 M (M4 om.) सा विषहिष्यतीति (for साद्य विन°). — c) K5 Dn1 निहतान् (for च हतान्). — d) D2 (orig.).8 पंचाल°. — f) K2.4 आशेष्यते; K5 मां पश्यते; Ñ1 B Dn1 D1-3 M1.3 सा (M3 सं-) शोष्यते; Dn2 संस्वस्यते; D6 मां शप्स्यते. T1 -कृतांगयष्टिः; M1-3 -धुतांग°.

25 M4 om. 25 (cf. v. l. 21). — a) D3 सा शोकजं. — c) Dn2 -प्रपन्ना (for -प्रणुन्ना). K1.2.4.6 पुत्रक्षयं भ्रातृवधं प्रपन्ना; K3 पुत्रक्षयाद्भ्रातृवधात्प्रणुन्ना; B3 पुत्रक्षये भ्रातृक्षये प्र°; T G1.2 M (M4 om.) रोरूयते ज्ञाति-वधाभितप्ता. — d) K3 सु- (for प्र-). Ś2 K1.3.5.6 B Dn D1-4.6.8 T G1.2 M (M4 om.) प्रदह्यमानेन.

C. 10. 668
B. 10. 10. 27
K 10 10. 27

राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरूयमाणः प्रययौ सुताना-
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानान्रुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नभग्नापहृतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

26 M_4 om. 26 (cf. v. l. 21). — [a]) T_2 G_2 अंतः (for आर्तः). T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) परिदेवयित्वा. — [b]) D_6 च भाषे (for ब°). — [c]) $K_{3.5}$ गत्वानयैताम्; Dn_2 गच्छानयैताम्. T $G_{1.2}$ इति; M_{1-3} अति- (for इह). G_1 देवभागां; M_{1-3} मन्दभागां. — [d]) $K_{4.6}$ अमातृ-पक्षाम्; K_5 M_1 समानप°; D_1 समात्र°; T G_2 समाप्त-पक्ष्या(G_2 °क्षा)म्; $M_{2.3}$ विहीनपक्षाम्. Ś$_1$ K_1 इव; K_5 Ñ$_1$ Dn_2 T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) इह; B_3 अपि (for इति). $K_{2.4.6}$ समातृपक्षा(K_4 °क्षां)हतराज°; K_3 समानयद्रागिति राज°.

27 M_4 om. 27 (cf. v. l. 21). — [a]) $K_{2.4}$ T_1 G_2 M_3 प्रति- (for परि-). Ś$_1$ K_1 दैन्यं; Dn_1 वाचं (for वाक्यं). — [b]) K_3 तद्धर्मसुतस्य; T $G_{1.2}$ M_3 धर्म-प्रथमस्य. — [c]) T $G_{1.2}$ एव तस्याः (for आशु देव्याः). — [d]) Some N MSS. पंचाल°. K_3 स यत्र देशः; Dn_1 च पुत्रदाराः.

28 M_4 om. 28 (cf. v. l. 21). — [a]) Dn_1 सं-स्थाप्य. — [c]) G_2 रोरूयमाणं. T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) कुरूणाम् (for सुतानाम्). — [d]) K_3 पुत्र- (for भूत-). Ś$_1$ K_1 D_8 -गणावकीर्णं.

29 M_4 om. 29 (cf. v. l. 21). — [a]) K_3 तं; G_1 तान् (for तत्). — [c]) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) °वक्त्रान् (for °गात्रान्). — [d]) $K_{2.4}$ T_1 G_1 निर्भिन्न-; K_3 विभग्न-; G_2 M_{1-3} निर्भिण्ण-. K_1 -भग्नान्प्रहृतो°; K_3 -भग्नां प्रहृतो°; K_5 Dn_2 -गात्रान्प्रहृतो°; K_6 Ñ$_1$ Dn_1 -देहान्प्रहृतो°; B $D_{1-4.6.8}$ -गात्रापहृतो°; T -गात्रान्विहृतो°; G_1 -गात्रान्निहृतो°; G_2 -गात्रान्विभृतो°; M_{1-3} -गात्रान्विहृतो°.

30 M_4 om. 30 (cf. v. l. 21). — [a]) K_5 D_6 सु-तांस्तु; Ñ$_1$ ततस्तु; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) स तांश्च. G_1 परमार्त°. — [c]) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) आर्तः (for उच्चैः). $D_{1.2}$ प्रचुक्रोशत (D_2 [by corr.] °श तु) (for °क्रोश च). K_1 कौरवेयः.

Colophon. — om. in M_4 (cf. v. l. 21). — *Sub-parvan:* K_3 Ñ$_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) ऐषीके. — *Adhy. name:* Ś $K_{1.2.4-6}$ शिबिरवधश्र(Ś$_1$ K_5 °श्रा)वणं (Ś$_2$ °कथनं); $M_{1.2}$ युधिष्ठिरपरिदेवनं. — *Adhy. no.* (figures, words, or both): Ś 10 (as in text); Ñ$_1$ Dn_1 T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) 1. — *Śloka no.:* K_6 42.

११

वैशंपायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयांचक्रिरे तदा ॥ ३
ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४
उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ५
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्शितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोध्वस्त इवांशुमान् ॥ ७
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी । C. 10. 582 B. 10. 11. 9 K. 10. 11. 10

11

1 M_4 om. 1–12^c (cf. v. l. 10. 10. 21). — ^{a}) $D_{1.2}$ तान्दृष्ट्वा; D_3 दृष्ट्वा तान्; T_2 G_2 दृष्ट्वा वि- (for स दृष्ट्वा). — ^{b}) K_5 Dn_2 D_6 ज्ञातीन्; K_6 Ñ$_1$ B Dn_1 $D_{1-3, 8}$ पौत्रान् (for भ्रातॄन्). T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) भ्रातॄन्पुत्रांस्तथा पितॄन् (M_2 °त्रान्पितॄंस्तथा). — ^{c}) $D_{4.6}$ महद्दुःख-.

2 M_4 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_3 महाशोकः. K_6 महच्छोकः. — ^{c}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) पुत्रपौत्रांस्तान्. — ^{d}) $K_{1.4.5}$ B Dn_1 $D_{1.3.4.6.8}$ च (for ह). T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) भ्रातॄन्सुहृद एव च.

3 M_4 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{1.5}$ अश्रु°. — ^{b}) K_1 °मानस्य (for °मानम-). $K_{2.4}$ Dn_2 D_6 अचेतनम्. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 शोकसंविग्नाः; B_3 Dn_2 भृशमुद्विग्नाः; $G_{1.2}$ M_{1-3} °संविग्नं. — ^{d}) T_1 त्रासयांचक्रिरे. — After 3, T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) ins. :

52* कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।
प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखितः ।

4 M_4 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ तदा (for ततस्). K_{2-6} Ñ$_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ Ca. d कल्पो ($B_{1.5}$ कल्यो); Cap. dp कल्ये. —For 4^{ab}, T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) subst. :

53* तस्मिन्मुहूर्ते जवनैर्वाजिभिर्हेममालिभिः ।

— ^{c}) D_6 निकुलः; T_2 नकुलं. — ^{d}) G_1 परमार्तवत्.

5 M_4 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{3.5}$ Ñ$_1$ $B_{1.4}$ Dn_1 D_{1-3} Ca. d उपप्लव्यं (K_3 °वं); T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) उपप्लाव्य-. T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) बाला; Ca. d सा तु (as in text). — ^{cd}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) महा- (for तदा). $K_{2.4}$ Dn D_{1-3} सर्वेषां पुत्राणां (by transp.). K_6 व्यथिता भवेत्; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) व्यथितेंद्रिया.

6 M_4 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^{a}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) कंप्य(G_1 °प)मानेव सहसा. — ^{b}) $K_{2.4}$ वातेनै(K_4 °ने)व समी°; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) वातेन कदळी वने. — ^{c}) K_3 राजन्समासाद्य.

7 M_4 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{a}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) विबभौ (for बभूव). — ^{b}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) रुदन्त्याः (for सहसा). Ś $K_{1.6}$ Ñ$_1$ B_5 $D_{3.4.6.8}$ -कर्षितम्. — ^{c}) K_3 °पद्मोत्पलाशाक्ष्यास्; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) पद्मपत्रविशालाक्ष्यास्. — ^{d}) K_6 B Dn $D_{1-4.6.8}$ तमोग्रस्त; T मेघावृत. T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) इवोडुराट्. K_5 तस्यास्तच्छोकजं बहु.

8 M_4 om. 8 (cf. v. l. 1). G_2 om. 8–9. — ^{a}) T G_1 M_{1-3} ततः परमसंरंभी. — ^{b}) $K_{3.5}$ D_4 संरंभात्; Ñ$_1$ संभीताः (sic); T G_1 M_{1-3} बलवान् (for संरम्भी). K_6 भीमः सत्यपराक्रमः. — ^{c}) K_2 प्रतिजग्राह. — D_3 om. (hapl.) from 8^d up to सह (in 9^d). — ^{d}) K_2 समुत्पेत्य; K_3 T G_1 M_{1-3} तामुपेत्य; K_6 Ñ$_1$ B Dn $D_{1.2.4.6.8}$ समुत्पत्य. Ś$_1$ K_1 भीमसेन उपेत्य च.

9 M_4 G_2 om. 9 (cf. v. l. 1, 8). D_3 om. up to

C. 10. 582 B. 10. 11. 9 K. 10. 11. 10 रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ १३
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७
धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।

सह (in 9^{d}) (cf. v. l. 8). —^{a}) M1 समाश्वसिता. —^{b}) Ñ1 B (except B1) D4. 6. 8 भाविनी. —^{c}) K1. 4 D8 T1 G1 M1–3 रुदंती. K3 B3 पांडवं दृष्ट्वा; T G1 M1–3 पांडवज्येष्ठं. —^{d}) Dn1 सा हि भारतमब्रवीत्; D1. 2 सा हि भर्तारम°. T G1 M1–3 इदं वचनम°.

10 M4 om. 10 (cf. v. l. 1). —^{a}) K3 त्वमप्येनाम्; K6 Ñ1 B Dn D1–4. 6. 8 T G1 M1–3 अवाप्येमाम् (M3 °प्यैनाम्). G2 corrupt. —^{b}) D4. 6 भोक्षसे. —After 10^{ab}, D2 reads (marg. *sec. m.*) 11^{a}–12^{b}. K6 om. (hapl.) 10^{c}–11^{d}. —^{c}) Dn2 क्षात्रधर्मेण. —After 10^{c}, D6 (om. 10^{d}) ins. ष्यसि followed by a repetition of 12^{ab}. —D3 T1 om. (hapl.) 10^{d}–12^{a}. —^{d}) T2 G1. 2 M1–3 विवस्वते (for यमाय वै). K5 B Dn2 D1. 2. 4. 8 श्रुत्वा शूरान्निपातितान्; Dn1 संप्रादायनयत्रवै (sic).

11 M4 om. 11 (cf. v. l. 1). K6 D3 T1 om. 11 (cf. v. l. 10). For sequence in D2, cf. v. l. 10. —^{a}) Dn1 कुशली पार्थ (by transp.). T2 G1. 2 M (M4 om.) दिष्ट्या सर्वास्त्रकुशलं. —^{b}) Ś2 -गामिवत्; B1. 2 -विक्रमं (for -गामिनम्). —^{c}) T2 G1. 2 M (M4 om.) पार्थं (for कृत्स्नां). —^{d}) Ś2 K1 स्मरिष्यति. —After 11, K2. 4 ins. a passage given in App. I (No. 1).

12 Ś2 K1 Dn2 om. (hapl.) 12. M4 om. 12^{abc} (cf. v. l. 1). D3 T1 om. 12^{a} (cf. v. l. 10). For sequence in D2, cf. v. l. 10. —^{a}) Ś2 तान्न धर्मेण; K2 तात धर्मेण; K3 तांश्च धर्मेण; K4. 6 B1–3 तानधर्मेण; K5 तेन श्रुत्वा तु; Dn1 G1. 2 M1–3 क्षत्रधर्मेण; T2 पुत्रधर्मेण. —^{b}) K2. 4 वीरान्; T2 G1 M1–3 संख्ये (T2 °ख्ये); G2 संघे (for शूरान्). D6 विपातितान्. K5 शूरान्निपतितांस्तदा. —^{c}) T2 स्थिरो राज्ये; G1. 2 M2. 3 स्थितो राज्ये; M1 स्फीते राज्ये (for उपप्लव्ये). K2. 4 महाराज (for मया सार्धं). —^{d}) T G1. 2 M वि- (M4 om. वि)हरन् (for दिष्ट्या त्वं). K2 न हि शक्ष्यामि जीवितुं.

13 ^{a}) T G1. 2 M सुप्तानां हि (for प्रसुप्तानां). —^{b}) K2 -कर्मिणा. —^{c}) K1 तुदति; K5 शोषति; Dn1 तमसि (for तपति). T G1. 2 M शोको मां दहते गाढं (G3 गाढो; M पार्थं). —^{d}) Ś1 K1 Ñ1 B1. 2 Dn1 D8 Cap. dp. [आ]श्रयम्; Ca. d [आ]शयम् (as in text).

14 ^{a}) K2 -कृतो द्रोणेर्; K3 -कृतो द्रौणिर्; Dn2 -रते द्रोणेर्; T1 -कृता बुद्धिर्; T2 -कृतो बुद्धेर्; G2 कृतो युद्धेर्. Ca. d cite पापकृतः (as in text). —^{b}) M1 चेदस्य; M4 चेदद्युर्. K2. 6 Dn1 D1–3 त्वया रणे; T G1. 2 M दुरा(M4 अना)त्मनः. —^{cd}) K2 M1. 2 ह्रीयते; K3 दयते; B1. 2 क्रियते; Dn1 ह्रीयंते. B1. 2 transp. सानुबन्धस्य and युधि विक्रम्य. Ca. d सानु° (as in text). K1 यदि; K3 अधि-; Dn1 युद्धे (for युधि).

15 ^{a}) Ca ज्ञानम्; Cd प्रायम् (as in text). Most N MSS. आशिष्ये. —^{b}) D8 तान्निबोधत. —^{d}) Dn1 द्रौणी.

16 ^{a}) K3 सा च (for कृष्णा). —^{b}) K2. 4 पांडवान्. K3 प्रति साविशत्; T G1. 2 समुपाविशत्. M पार्थं महात्मुपाविशत्. —^{c}) Ñ1 M1 युधिष्ठिरो. Ñ1 याज्ञसेनीं; T G1. 2 M धर्मपत्नी (M1 °त्नीं). —^{d}) Ñ1 धर्मराजो; T G1. 2 M याज्ञसेनी (M1 °नीं). Ñ1 यशस्विनीं; B4 D8 तपस्विनी; M मनस्विनी (M1 °नीं).

17 ^{a}) G1 दृढोपविष्टां. T G1. 2 M राजा (G1 दृष्ट्वा) तु (for राजर्षिः). —^{b}) K3 तदा (for प्रियाम्). —^{c}) Ś1 K1. 2. 4 इत्युवाच. —^{d}) K2. 4. 6 प्रियदर्शनां.

पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९

द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
राजञ्शिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनमथाभ्येत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ २४
यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव ॥ २५
तस्या बहुविधं दुःखान्निशम्य परिदेवितम् ।
नामर्षयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६ C. 10. 601 B. 10. 11. 28 K. 10. 11. 28

---

18 ^{a}) Ñ$_1$ B$_3$ स्वधर्मेण हि; T G$_{1.2}$ M क्षत्रधर्मेण. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ गतास्ते; K$_5$ पुत्रास्ते. Dn$_2$ शुभं. — ^{c}) K$_5$ भ्रातरश्चैव ते सर्वे. — ^{d}) T$_2$ तत्र. D$_6$ om. from शोचितुम् up to ज्ञास्यसि (in 19^{d}). — After 18, K$_3$ ins.:

54* तं श्रुत्वागतमन्युतत्कम्पमानाभ्यपद्यत (sic) ।

19 D$_6$ om. 19 up to ज्ञास्यसि (in ^{d}) (cf. v.l. 18). — ^{a}) K$_3$ T G$_{1.2}$ M तु; B$_3$ च (for स). Ñ$_1$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-4.8}$ स कल्याणि वनं दुर्गं. — ^{b}) Ñ$_1$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-4.8}$ दूरं द्रौणिरितो गतः; T G$_{1.2}$ M वनं दुर्गं गतो ध्रुवं. — ^{c}) T G$_{1.2}$ M संखे (G$_2$ °ख्ये). — ^{d}) K$_3$ ज्ञानस्य; Dn$_1$ ज्ञास्यति.

20 Before 20, T$_2$ G ins. कृष्णा उवाच. — ^{a}) G$_1$ शिरसो (for सहजो). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ विश्रुतः; K$_1$ वर्तते; Dn$_2$ G$_2$ मे श्रुतं; T$_2$ मे श्रितः; M$_4$ ते श्रुतः. — ^{c}) T G$_{1.2}$ M हतस्य तस्य दुर्बुद्धेः. — ^{d}) Dn$_1$ आहतं; Ca. d आहृतम् (as in text). — ^{e}) Ś$_2$ त्वं; K$_5$ Ñ$_1$ B Dn$_2$ D$_{6.8}$ ते; Dn$_1$ मे (for तं). T G$_{1.2}$ M द्रौणेः शिरस उत्कृत्तं.

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ उक्त्वेति. — ^{b}) K$_3$ °दर्शिना. — ^{c}) Dn$_1$ D$_{1-3}$ अथागत्य; T G$_{1.2}$ M करे स्पृष्ट्वा. — ^{d}) B Dn D$_{1-4.6.8}$ परमं (for कुपिता).

22 ^{a}) T$_1$ G$_{1.2}$ M मा (for मां). — ^{b}) D$_6$ क्षत्रं धर्मम्. — ^{c}) Ñ$_1$ B$_2$ त्वं (for तं). — ^{d}) K$_3$ मघवानिव शंबरम्. — ^{e}) T$_2$ G$_1$ मे (for ते). — ^{f}) K$_1$ अस्तेह (sic).

23 ^{a}) K$_3$ ते (for तत्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ परमव्यसनं; K$_5$ D$_6$ Dn$_2$ पश्य मे व्यसनं; Ñ$_1$ परमे व्यसनं; Dn$_1$ परमं व्यसने. K$_{2.4}$ च यत्; T$_1$ तदा; G$_2$ तथा (for यथा). K$_6$ °व्यसनेषु यत्. — ^{c}) Ś$_1$ भीमोभूस्त्वं; K$_1$ भीमो भोस्त्वं; K$_2$ G$_2$ द्विपोभूस्त्वं; Dn$_1$ दीपोभूस्त्वं. Cd cites द्वीपि; Ca द्वीपः (as in text). — ^{e}) Ś$_2$ B$_5$ D$_{1.3.4.8}$ हिडंब-; K$_2$ हैडिंब-; K$_4$ हेडंब-; D$_6$ हिडिबे. Dn$_2$ -दर्शनेनैव. — ^{f}) T$_1$ यदा; T$_2$ G$_2$ M$_{2-4}$ यथा. K$_3$ अभवद्गतिः. K$_5$ तस्मात्त्वमिह नो गतिः; G$_1$ यथातत्त्वं भवो गतिः.

24 Ś$_1$ K$_1$ om. 24. — ^{a}) K$_5$ यथा. — ^{b}) K$_5$ M$_4$ भृशार्दिता; D$_6$ वधार्दितां. — ^{c}) T G$_{1.2}$ M अभ्यु(G$_1$ °प्यु)द्धरथाः. — ^{d}) Dn$_1$ पौलोमिं; T$_2$ M$_4$ पौलोमी; Ca. d °मीं (as in text).

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यथा त्वमकृथाः; T G$_{1.2}$ यथैतानि कृथाः; M$_4$ यथैवान्यकथाः. — ^{c}) K$_3$ B$_1$ T G$_2$ M$_{1.2.4}$ अमित्रघ्नं. — After 25, K$_3$ ins.:

55* विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वांश्च नोदयन् ।
तं पापं पुरुषव्याघ्र विनिहत्य सुखी भव ।

[(L. 1) (with v. l.) = 28^{cd}. — (L. 2) post. half = 25^{d}.]

26 Before 26, T G$_2$ वैशंपायनः. — ^{a}) K$_3$ तथा; K$_4$ तस्यां. K$_{2.3.5.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M दुःखं. — ^{b}) Ś$_2$ K$_5$ परिदेवनम्. — ^{c}) Ś$_2$ नावमर्षत; Ñ$_1$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1-4.6.8}$ न चा(D$_3$ तदा)मर्षत.

C. 10. 601
B. 10. 11. 28
K. 10. 11. 29

स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम् ।
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ॥ २७
नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः ।
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ।
वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिनः ॥ २९
शिबिरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।
द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ मार्गेण वीर्यवान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदूनामृषभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकमपारयन् ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे याति भारत भारतः ॥ २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।

---

27 K$_6$ om. 27^{ab}. — ^{a}) G$_2$ -सचित्रांगम्. — ^{b}) Dn$_2$ मथारथं; T G$_{1.2}$ M रथोत्तमं. — ^{c}) K$_3$ भीमः; M$_4$ चित्रः. — ^{d}) Dn$_2$ स मार्गेण. Ś K$_{1.4.6}$ D$_4$ -गणं (for -गुणं). K$_3$ समरे सशरं धनुः. **C**a cites मार्गणः. **C**d cites मार्गणगुणः.

28 ^{a}) K$_4$ नकुलिं. — ^{b}) Ś$_2$ -वधेप्सया; K$_1$ -वधेच्छया; K$_{2.3}$ D$_3$ -वधोद्यतः; K$_4$ -वधेद्धृतः; K$_6$ B Dn D$_{4.6.8}$ G$_1$ M -वधे धृतः; D$_{1.2}$ -वधे रतः; T G$_2$ -जये धृतः. **C**d cites धृतः. — ^{c}) D$_2$ (marg. *sec. m.*) T G$_{1.2}$ M विष्फार्य. B$_1$ सुमहच्चापं; B$_3$ सरसं चापं. — ^{d}) K$_{2-4}$ अनोदयत्.

29 ^{b}) K$_{2.4}$ नोदिता; K$_5$ वाहिता (for चोदिता). T G$_{1.2}$ M दीप्यमानाः स्वतेजसा. — ^{c}) T G$_{1.2}$ M वहं(M$_4$ °सं)तः सहसा (M$_1$ °जा) जग्मुर्. — ^{d}) K$_5$ ते हयाः; **C**d हरयः (as in text).

30 ^{a}) K$_2$ D$_1$ स्वान्. K$_{2.4}$ Dn$_2$ [अ]थ (for स). K$_2$ निःक्रांतशिबिरात्स्वाच्च; K$_5$ T G$_{1.2}$ M शिबिरात्स (G$_1$ °त्सं-) गृहीत्वा तु (T$_1$ G$_{1.2}$ स; T$_2$ सु-). — ^{b}) K$_2$ वेगवच्छीघ्रमप्युत. — ^{c}) Ñ$_1$ द्रोणपुत्ररथेन; T G$_{1.2}$ M °गतेन. — ^{d}) B Dn D$_{1-4.6.8}$ वेगेन (for मार्गेण). T G$_{1.2}$ M भारत (for वीर्यवान्).

Colophon. —*Adhy. name:* K$_{2.4}$ कृष्णाप्रायोपवेशः (K$_4$ °वेशनः); M$_{1.2.4}$ द्रौपदीप्रलापः. —*Adhy. no.* (figures, words, or both): Ś$_2$ D$_2$ (marg. *sec. m.*) 11; Ñ$_1$ Dn T G$_{1.2}$ M 2. —*Śloka no.:* K$_3$ 31; K$_6$ 90; B$_1$ 79.

12

☞ **C**a seems to be missing for this adhy.

1 ^{b}) K$_6$ सहताम् (for यदूनाम्). K$_5$ पुरुषर्षभः; Dn$_2$ ऋषभस्तदा; T G$_{1.2}$ M ऋषभोच्युतः. — ^{c}) K$_{2.4}$ पुंडरीकाक्षं. K$_3$ युधिष्ठिरः.

2 ^{a}) K$_3$ T G$_{1.2}$ M एष ते पांडवो भ्राता. — ^{b}) K$_3$ G$_1$ M (except M$_3$) -शोकमवारयन्; Dn$_1$ -शोकपरायणः. — ^{c}) K$_4$ जिघांसेद्. Ñ$_1$ आक्रंदन्; **C**d आक्रन्दे (as in text). — ^{d}) T G$_2$ साहसी (for भारतः). K$_3$ त्वरितो याति भारत; Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ एक एवाभि(D$_6$ °ति-; D$_8$ °व)धावति.

3 Ś$_1$ is mostly damaged for 3. — ^{a}) K$_3$ प्रियस्तु. T G$_{1.2}$ M भीमः प्रियतरः सर्वैर्. — ^{b}) T G$_{1.2}$ M भ्रातृभि(G$_{1.2}$ °भ्य)स्ते नरर्षभ. — ^{c}) D$_3$ ते (for तं). K$_4$ कृच्छ्रागतम्. K$_5$ तत्कृच्छ्रमनुपद्यंतं. — ^{d}) K$_3$ न ह्यवपद्यसे; Ñ$_1$ B D$_{1-3.8}$ नाभ्युपपद्यसे; Dn$_2$ D$_4$ नाभ्युपपत्स्यसे; D$_6$ नाभ्युपपत्स्यते; M$_1$ नाभ्यवपत्स्यसे. — After 3, K$_4$ repeats 40*, while K$_2$ ins.:

56* स्यास्तु मे परमं गुह्यं श्रुत्वा च क्रियतां पुनः ।

On the other hand, M ins. after 3:

57* तं प्रयान्तं महाबाहुं भीमसेनं महाबलम् ।
द्रोणपुत्रवधप्रेप्सुं कस्मान्नाभ्यवपत्स्यसे ।
स हि क्रोधपरीतात्मा शांकरं वपुरास्थितः ।
अवध्यः सर्वलोकानां द्रौणिः परमकोपनः ।

तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्यवपद्यसे ॥ ३
यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरंजयः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ॥ ४
तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ५
तत्पुत्रोऽस्यैवमेवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ६
विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः ।
सर्वधर्मविदाचार्यो नान्विषत्ससततं सुतम् ॥ ७
परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८
इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ॥ ९
स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोचन्पर्यपतन्महीम् ॥ १०
ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । C. 10.*616 B. 10. 12. 11 K. 10. 12. 11·

क्रोधेन परमाविष्टं भीमं पुत्रवधार्दितम् ।
दृष्टमात्रेण तं शूरो वधिष्यति महास्त्रवित् ।
स शूरः स च विक्रान्तः समन्युर्नाशयिष्यति ।
तस्माद्भीमं महाराज प्रयाम भरतर्षभ ।

[(L. 2) M$_{2-4}$ °पद्यसे. — (L. 5) M$_{2-4}$ महताविष्टं. M$_4$ भीमः पुत्रवधार्दितः. — M$_4$ om. line 8.]

4 M$_4$ om. 4^a–25^b. — ^{a}) K$_1$ यच्च नाचष्ट. — ^{b}) T G$_{1.2}$ M (M$_4$ om.) द्रोणः प्रहरतां वरः. — ^{c}) K$_1$ ब्राह्मशिरो. — ^{d}) K$_3$ दहेद्धि; K$_5$ दहेयं; Ñ$_1$ दहेत्तत्; B$_{1.2}$ D$_{1.2}$ तद्दहेत्; B$_{4.5}$ Dn D$_{3.4.6.8}$ दहेत; M$_{1.2}$ यद्दहेत्. K$_5$ पृथिवीं स्वयं; K$_6$ Ñ$_1$ °वीमिमां.

5 M$_4$ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K$_5$ स; G$_2$ M$_{1.2}$ तं (for तन्). Ś$_2$ महावेगं; K$_{3.5}$ D$_8$ G$_{1.2}$ महाभाग. — ^{b}) G$_2$ श्रेष्ठः (for केतुः). D$_{4.6}$ -धनुर्भृतां. — ^{c}) K$_3$ प्रत्यापादायवाचार्यः; G$_1$ प्रत्यपादि तदाचार्यः. — ^{d}) G$_1$ प्रिय°. K$_5$ युधिष्ठिर; M$_{1.2}$ धनंजये.

6 M$_4$ om. 6 (cf. v. l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ तत्पुत्रस्यैवमेवैनम्; Ś$_2$ तत्पुत्रस्येक एवैनम् (sic); K$_{2-4.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M$_3$ तं (K$_3$ G$_2$ तत्-) पुत्रोप्येक एवैनम्; K$_5$ तत्पुत्रश्चैक एवैनम्; M$_{1.2}$ तं पुत्रो ह्येकमेवैनम्; Text as in K$_1$. — ^{b}) Ś$_2$ (before corr. as in text) अन्वयायदमर्षणः; K$_{2.4}$ D$_3$ अन्वयादवमर्षणः; K$_5$ °धावदमर्षितः; Ñ$_1$ अनुधावदमर्षणः; D$_4$ अन्वयाचदवमर्षणः (hypermetric); G$_1$ °वोचदमर्षणः. — After 6^{ab}, K$_2$ D$_4$ ins.:

58* अथार्जुनस्य संप्राप्तं दृष्ट्वा ब्रह्मशिरस्तथा ।
तमुवाच स्वपितरमश्वत्थामा महाबलः ।
क्रोधेन महताविष्टो दृष्ट्वा स्नेहविपर्ययम् ।
पुत्रोऽहं गुणवांस्तात किमर्थं मे न दत्तवान् ।
ब्रह्मास्त्रं सरहस्यं च अर्जुनायोपपादितम् ।
तं क्रुद्धमिति स ज्ञात्वा पुत्रस्नेहाच्च भारत ।

[(L. 2) K$_2$ स्वमेव पितरं ब्रूयाद् (for the prior half). — (L. 3) D$_4$ स्नेहविसर्जनं. — (L. 4) D$_4$ damaged. — (L. 5) D$_4$ सरहस्यं ब्रह्मशिरः फाल्गुनायोपपादितं. — (L. 6) K$_2$ -स्नेहश्च.]

7 M$_4$ om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) G$_1$ विविदं (for विदितं). M$_1$ च (for हि). — ^{b}) K$_3$ Ñ$_1$ B$_3$ Dn$_1$ दुरात्मनः (for महा°). — After 7^{ab}, M$_{1-3}$ ins.:

59* क्रुद्धरूपस्य शूरस्य वीरस्याप्यत्यमर्षिणः ।

— ^{d}) Ś$_1$ सुतः (for सुतम्). Ś$_2$ नासिषत्स सुतं ततः; K$_2$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M सोन्वशासत् (K$_2$ B$_{3.5}$ Dn D$_{3.4.8}$ सोन्वशात्स्व-; Ñ$_1$ सोनुशासीत्; D$_6$ सोन्वगात्स्व-) सुतं ततः; K$_3$ [ऽ]न्वशास सुतं तदा (submetric); K$_4$ [ऽ]न्वशात्स्वसुतं ततः (submetric); K$_5$ संशयं समपद्यत; K$_6$ *नशास्व स्वतंतदा; Text as in K$_1$ only.

8 M$_4$ om. 8 (cf. v. l. 4). — ^{a}) G$_1$ परमार्तं गतेनापि. — ^{b}) K$_{2.3}$ न स्मर्तव्यं; Dn$_2$ स्मर तात (for न स्म तात). T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ न ते पुत्र कदाचन. — ^{c}) Dn$_2$ नेदम् (for इदम्). — ^{d}) T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ कदाचन (for विशेषतः).

9 M$_4$ om. 9 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K$_5$ [उ]क्त्वा च (for [उ]क्तवान्). T G$_2$ पूर्वं (for पुत्रं). — ^{c}) T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ नैष (for न त्वं). D$_{1.2}$ स्थितो (for सतां). T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ वृत्ते (for मार्गे). D$_4$ न तु सतां मार्गेण (submetric). — ^{d}) K$_2$ स्थितेति; D$_{1.2}$ स्थानेति; D$_4$ यातेति. Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_5$ D$_{4.8}$ पुरुषर्षभः; T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ भरतर्षभ.

10 M$_4$ om. 10 (cf. v. l. 4). — ^{a}) G$_1$ तदज्ञाय. K$_3$ संज्ञाय तव दुष्टात्मा. — ^{c}) Ś$_1$ विनाशः. Ś$_1$ K$_1$ सर्व-

C. 10. 616 B. 10. 12. 11 K. 10. 12. 11 अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ॥ ११

स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२

यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा ॥ १४

अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदुत्तम ।
ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहरं रणे ॥ १५

स राजन्प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः ।
याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६

देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतगोरगाः ।
न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७

इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददानि ते ॥ १८

यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९

स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
वव्रे चक्रं महाबाहो स्पर्धमानो मया सह ॥ २०

गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।

कल्याणीं; Ś2 °णी; K3.5 D2 (by corr.) T2 G1.2 °णे; B1 °णाच्; M1-3 °णान्. —d) Ś2 शौर्यात् (for शोचन्). K2.4.6 संन्यपतन्. Ñ1 B Dn D1-4.6.8 शोकात्पर्यचरन्महीं.

11 M4 om. 11 (cf. v. l. 4). —a) T G1.2 M1-3 कदाचित्स नरश्रेष्ठ. —b) M1 नवस्थे. —c) K3 न्यवसं (for अवसद्). Ś1 द्वारिकाम्. Cd cites एत्य (as in text). —d) Dn2 सर्वदार्चितः.

12 M4 om. 12 (cf. v. l. 4). —b) Ś2 K1.3.5 स्थितं; K2.4.6 भृशं (for वसन्). —c) K5 एव; G2 एकः (for एकं). T1 समागत्य.

13 M4 om. 13 (cf. v. l. 4). —a) K3 Dn2 कृत्वा (for कृष्ण). —b) Dn2 कृष्ण (for चरन्). Dn1 D8 -पराक्रम. T G1.2 M1-3 चरन्नमितविक्रमः (G1 °मं; G2 M1.2 °म). —c) K3 अगस्ति; Dn1 आगस्त्यो. Ś2 K3 Dn2 D1-4 G1.2 M3 भरताचार्यः.

14 M4 om. 14 (cf. v. l. 4). —b) D1.2 -सेवितं (for -पूजितम्). —c) K1 तमद्य. K3 यद्दिव्यमपि दाशार्ह.

15 M4 om. 15 (cf. v. l. 4). —a) K3 अस्मात्त्वं तदुपादाय; Dn1 अस्मात्तत्त्वमुपा°; Dn2 अस्मत्तत्समुपा°; G1 अस्मत्तत उपा°. —b) T G1.2 M1-3 दिव्यमस्त्रविदां वर. —d) Ś2 रिपुहरन्; K3.5.6 Ñ1 B Dn D1-4.8 T G1 रिपुहणं.

16 M4 om. 16 (cf. v. l. 4). —a) T2 G1.2 प्रियमाणेन. —b) Ś1 K1.4 मया ह्युक्तः; K5 मयेत्युक्तः; Ñ1 मयाभ्युक्तः. K3 मया ह्येष कृतांजलिं. —d) K3 भरतर्षभः. K1 मत्तो भरतसत्तम.

17 M4 om. 17 (cf. v. l. 4). —a) T1 -गंधर्वा. —b) K6 -पत्तगौरगाः. —c) K4 यमवीर्यस्य. K6 न समामवतीर्यस्य. —d) K2.5 Dn D4 पीडिताः; B1 T G1.2 M1 पंडिताः; Cd पिण्डिताः (as in text).

18 Dn1 M4 om. 18 (for M4, cf. v. l. 4). —a) T G1.2 इदं चक्रम् (for इयं शक्तिर्). —b) D8 इयं (for इदं). D6 इदं (for इयं). T G1.2 इयं शक्तिरियं गदा. —c) T G1.2 M1-3 नामास्त्रं (for चेदस्त्रं). K3 यस्येच्छा तव चास्त्रेषु. —d) K4 तत्ते (for तत्तद्). K2.4-6 Ñ1 B (except B3) Dn2 D1-3 T G1.2 M3 ददामि. K3 तदस्त्रं ते ददाम्यहं.

19 M4 om. 19 (cf. v. l. 4). —a) Ś2 D4 यच्छक्नोसि; D1.8 °ति. Ś2 K1.3 सुमुद्धर्तुं; D1.2 समुद्यंतुं; M1 तमुद्यंतुं. —b) Ś1 °योक्तुमसि. Dn2 प्रयोक्तुं वापि वा रणे. —c) Dn2 एतद्गृण. —d) Ś2 K2.4.6 अभीच्छसि; D6 अधीप्ससि; T G1.2 M1-3 इहेच्छसि. K5 यत्सारमुपलप्स्यसि; Dn1 यन्मा तातमभीप्ससि.

20 M4 om. 20 (cf. v. l. 4). —a) Ś1 K1 रसनाभं; K2.4.6 अस्त्रं नेमि-; G1 M1 वसुनाभं. K1 सहस्राभं (for °रं). Ś2 द्रौणिना तं सहस्रार्धं. —b) K3 वज्रधारम्; G1 °सारम्. Ś K1 अयोमयं; K5 अयोमुखं. Dn1 वज्रनाभोपमं स्वयं. —c) Ñ1 B Dn D1-4.6.8 महाभागो. —d) Ñ1 B Dn D1-3.6.8 T G1.2 M1-3 मत्तः स्पर्धन् (for स्पर्धमानो).

21 M4 om. 21 (cf. v. l. 4). —a) Dn2 तत्त्वम्

जग्राहोपेत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ।
न चैतदशकत्स्थानात्संचालयितुमच्युत ॥ २१
अथ तद्दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नैतदकल्पयत् ॥ २२
ततः सर्वबलेनापि यच्चैतन्न शशाक सः ।
उद्धर्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।
कृत्वा यत्नं परं श्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ २३
निवृत्तमथ तं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
अहमामन्त्र्य सुस्निग्धमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २४
यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २५
यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् ॥ २६
यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।
नादेयं यस्य मे किंचिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ २७
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ २८
ब्रह्मचर्यं महद्घोरं चीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् । C. 10. 635 B. 10. 12. 30 K. 10. 12. 30

(for चक्रम्). Ś$_2$ इत्युक्ते. —^{b}) T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ स मया (G$_1$ समयं) (for मया तु). K$_3$ मया स द्रौणिरुत्तमं; Ñ$_1$ मया दत्तं तदन्तरं. —^{c}) K$_{2.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ [उ]त्पत्य. K$_5$ G$_2$ तरसा (for सहसा). K$_3$ जग्राह सहसा चैव. —^{e}) K$_{2-4.6}$ B Dn$_2$ D$_{4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ एनम्; Dn$_1$ एवम्; D$_{1-3}$ एकम् (for एतद्). —^{f}) Ñ$_1$ उच्चालयितुम्; T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ प्रचाल°. Ś$_1$ (*sup. lin.*) K$_{2-6}$ Ñ$_1$ B (except B$_{4.5}$) Dn T G$_2$ M$_1$ अप्युत.

22 M$_4$ om. 22 (cf. v. l. 4). —^{a}) Ś$_2$ तथैतद्; K$_{2.4-6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ अथैनं; K$_3$ तथैव; Text as in Ś$_1$ K$_1$. —^{b}) K$_{2.3.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4}$ T$_2$ M$_{1.2}$ गृहीतुम्. —^{c}) T$_1$ सर्वं (for सर्व-). K$_5$ तं चापि (for तेनापि). K$_{2.4.6}$ उभाभ्यां यत्नतो वापि; B (except B$_{3.5}$) Dn$_1$ D$_{1-3}$ सर्वयत्नबलेनापि. —After 22^c, D$_6$ repeats 22^{bc}. —^{d}) K$_{2.4.6}$ ग्रहीतुं नैव शक्तवान् (K$_6$ शक्तिमान्); K$_3$ गृह्णतेदं सकंपयन्; K$_5$ B$_{1-3}$ गृह्णन्नैतद (B$_3$ °नम)कंपयत्; Ñ$_1$ °न्नेतदकंपत; B$_{4.5}$ Dn$_1$ D$_{1-4.8}$ गृह्णन्नेवमिदं ततः; Dn$_2$ D$_6$ गृह्णान्नै- (D$_6$ °ह्णन्ने)वमकंपयत्; T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ गृह्य (M$_1$ गृह्णन्) नैनमकंपयत्; Text as in Ś K$_1$.

23 M$_4$ om. 23 (cf. v. l. 4). —^{b}) K$_1$ यश्चैतन्; K$_2$ Dn$_1$ यदै (Dn$_1$ °दे)वं; K$_{4-6}$ Ñ$_1$ B Dn$_2$ D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ यदैनं; K$_5$ यच्चैनं; M$_1$ यदेतान्; M$_{2.3}$ यदैतन् (for यच्चैतन्). K$_{2.4-6}$ Ñ$_1$ B (except B$_3$) Dn D$_{1-4.6.8}$ ह (for सः). K$_3$ यत्नेन सुसमाहितः. —^{c}) K$_{2-6}$ Ñ$_1$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{3.4.6.8}$ M$_{1-3}$ उद्यंतुं; B$_3$ D$_{1.2}$ उद्यंतं; text as in Ś K$_1$ Cd. T G$_{1.2}$ उद्यंतुं (G$_1$ °तं) चालयित्वापि. —^{e}) K$_1$ Ñ$_1$ B$_{2-5}$ Dn D$_{1-4.6.8}$ M$_2$ परिश्रांतः; K$_3$ परं श्रांतं; K$_6$ परश्रांतः. —^{f}) K$_4$ सं- (for स).

24 M$_4$ om. 24 (cf. v. l. 4). —^{a}) K$_{2.4-6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.8}$ T G$_{1.2}$ M$_{2.3}$ निवृत्तमनसं; K$_3$ M$_1$ निवृत्त (K$_3$ °वर्त्त)मनसस्; D$_6$ निवृत्तमनसा; text as in Ś K$_1$. —^{b}) K$_1$ M$_{1.2}$ अचेतसं; K$_3$ विचेतसः. —^{c}) K$_5$ चोच्चैस्तम्; K$_6$ Ñ$_1$ B (except B$_3$) Dn D$_{3.4.6.8}$ संविग्नम्; D$_{1.2}$ संविज्ञम् (for सुस्निग्धम्). —^{d}) K$_5$ M$_{1.2}$ अब्रवं.

25 M$_4$ om. 25^{ab} (cf. v. l. 4). —^{a}) K$_3$ च (for स). K$_{5.6}$ Ñ$_1$ B$_5$ Dn$_1$ D$_{1-3}$ T$_1$ दैव° (for देव°). —^{c}) K$_4$ गांजीवधन्वा. —^{d}) K$_6$ -प्रकरकेतनः.

26 ^{b}) K$_{3.4}$ सितिकंठम्; K$_5$ सित्त°; T$_1$ G$_{1.2}$ M नीलकंठम्. —M$_4$ om. 26^c–27^b. —^{c}) K$_{1.4.5}$ Dn$_2$ D$_{6.8}$ पुरा जिष्णुस्; Dn$_1$ परो जिष्णुस्.

27 M$_4$ om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). —^{a}) T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ तस्मात्. —^{b}) K$_{4.6}$ न मान्यः. —^{c}) K$_1$ D$_8$ न देयं. K$_4$ T G$_{1.2}$ तस्य; M$_4$ कस्य (for यस्य). T$_1$ ते (for मे). —^{d}) K$_4$ सुतस्तथा. T G$_{1.2}$ M अपि प्राणा (M$_{3.4}$ °णान्) महात्मनः.

28 ^{d}) K$_2$ यस्त्वं. K$_3$ यस्तत्त्वमिह याचसे; T G$_{1.2}$ M यत्त्वं मत्तोभिमन्यसे (T$_1$ °भाषसे).

29 ^{a}) K$_3$ B$_5$ D$_8$ महाघोरं; K$_5$ पुनर्घोरं; Dn$_2$ अहं घोरं. —^{b}) Ś$_2$ K$_{1.2.4-6}$ B$_{2.4.5}$ Dn D$_{1-4.6.8}$ तीर्त्वा; Ñ$_1$ तीर्थें; B$_1$ चीर्णो; B$_3$ कृत्वा (for चीर्त्वा). T G$_{1.2}$ M चरित्वा द्वादशाब्दिकं. —^{c}) T G$_{1.2}$ M -पादम् (for -पार्श्वम्). K$_1$ अत्येत्य; Ñ$_1$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{1-3}$ आस्थाय. —^{d}) Ś$_2$ T G$_{1.2}$ जितः; K$_{2-6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ M$_{1-3}$ [अ]र्जितः; M$_4$ [अ]र्जितं; Text as in Ś$_1$ K$_1$.

C. 10. 635 B. 10. 12. 30 K. 10. 12. 30 हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्चितः ॥ २९
समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ।
सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३०
तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम ।
न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३१
रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२
द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३
भारताचार्यपुत्रः सन्मानितः सर्वयादवैः ।
चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ किं नु तात युयुत्ससे ॥ ३४
एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह ।
प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३५
ततस्ते प्रार्थितं चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६
त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ३७
एतत्सुनाभं वृष्णीनामृषभेण त्वया धृतम् ।
चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ३८
एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां युग्यमश्वान्धनानि च ।

30 a) K1 °व्रतचारिण्या; K2.4.5 °ब्रह्मचारिण्यां. — b) M रुग्मिण्यां. K6 Ñ1 योनुजायते; Dn2 T G1.2 M यो ऽभ्य(G1 [ऽ]भ्य·; M2 [ऽ]प्य)जायत; Dn1 यो त्वयायतः (sic). — c) K4 स मत्कुमारस्; D6 स तत्कुमारस्; Cd सनत्कु° (as in text). — d) Dn1 ते (for मे). Ś1 K1 प्रद्युम्नेन समस्ततः.

31 a) T G2 तन् (for [ए]तन्). K1 Dn2 M1 महादिव्यं. — b) Dn रणे; M1.2.4 महत्; M3 मतं (for मम). — c) B2 महन् (for अभून्). — d) T G1.2 M तदिदं. K6 मया (for त्वया).

32 Ś1 K1 M3 om. (hapl.) 32; K5 D2 read it in marg. (sec. m.). — a) Ś2 K5 रामेणापि. T G1.2 M (M3 om.) [ए]व (for [ए]तन्). — c) Ś2 भगेन (for गदेन). K4.5 B3.4 D4 शांबेन. — d) T2 G1.2 M (M3 om.) तदिदं.

33 K5 Dn2 om. (hapl.) 33. — a) Ś2 द्वारिका°. T G1.2 M चैव (for चान्यैर्). — c) K3 यत्तु; T G1.2 M क्षुद्र (G1 M1 °द्रं) (for जातु). — d) Ś K1 यद्द्य; T G1.2 M तदिदं.

34 a) K3.5 T1 G1.2 M3 भरता°. K3 ·पुत्रासि; Ñ1 B4.5 Dn D1–4.6.8 ·पुत्रस्त्वं; T G1.2 ·पुत्रस्तु; M4 ·पुत्रः स. — c) Ś2 K1 श्रेष्ठः; D6 श्रेष्ठं. — d) Ś2 K1 किं न; K3.5 B Dn2 D1–4.6 कं नु; Ñ1 कस्मात्; T G1 M1.3 कं त्वं; G2 कं तु; M4 तं त्वं (for किंनु as in Ś1 Dn1 D8). K8 जात. K5 युयुत्ससि; M4 °त्सवे. K2.4.6 किं करिष्यसि नो द्विज. — After 34, K2.4 ins.:

60* धारणे न समर्थस्त्वं कुतः क्षेप्तुं महाहवे ।

35 c) D1–3 प्रपूज्य. Cd भवते (as in text). — d) K3 यास्ये. S2 K3 त्वयाच्युत (K3 °तः); K1 त्वयेति ह; K4 त्वयैच्युत; B (except B3) Dn D1–4.6 त्वया सह; G1 त्वया त्विति.

36 a) Ñ1 ततोस्त्रं (for ततस्ते). K2–4.6 B Dn D1–4.6.8 T G1.2 M प्रार्थितं ते मया चक्रं (B3 ततश्चक्रं; Dn2 महच्चक्रं). — b) D3 °पूजनं; D6 °पूजित. — c) M2 स्यादिति.

37 a) B1.2 हि (for ऽहं). K2–4.6 T G1.2 M सोहं ते (T G1.2 M तद्) दुर्लभं चक्रम्. — b) K3 च (for [ए]व). — c) D8 प्रीतिं (for प्रति-).

38 a) K6 B (except B3) Dn D1–4.6.8 सुभीमं (for सुनाभं). K6 B4.5 Dn D1–4.6.8 भीमानाम्; Ñ1 भौमानाम्; B1–3 भैमानाम्; T G1.2 M भोजानाम् (for वृष्णीनाम्). K1 एतत्सुनाभमृस्तीनाम्. — b) Ś2 वृषभेण. K5.6 हृतम्; D4 वृतं. — c) K5 अप्रातिमं चैव. — d) K1 भुवो. K1 विपद्यते; K3 प्रपद्यते; B1.2 हि विद्यते; D6 निपद्यते. K6 भुवनान्यतिपद्यते; T G1.2 M भवत्येवो(M °तैवो)पपद्यते.

39 a) K3 तु; D6 M2–4 मा (for मां). — b) Ś2 युध्यम्; K2.4–6 Ñ1 B Dn D1–4.6.8 T G1.2 M Cd युग्यान्; K3 युगान्; K5 प्रयुज्य (for युग्यम्). Ñ1 बलानि (for धनानि). K2.4.6 ययौ पश्चाद्वनानि च (K6 वना इव). — K4.6 om. (? hapl.) 39cd. — c) K3.5 T G1.2 M प्र- (for [उ]प-). K2 B Dn D1–4.6.8 काले (for बालो). — d) M3.4 [उ]त (for च).

आदायोपययौ बालो रत्नानि विविधानि च ॥ ३९
स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह महारथम् ।
युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ॥ १
आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ।
दक्षिणामवहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।
पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २
विश्वकर्मकृता दिव्या नानारत्नविभूषिता ।
उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ३
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् ।
तस्य सत्यवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ४
अन्वारोहद्धृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ५
अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ । C. 10. 653 B. 10. 13. 7 K. 10. 13. 7

---

40 [a]) $K_{2.4}$ सुसंरंभी; M संरंभी च. D_{1-3} दुराचारश्. — [b]) K_1 क्रूरश्चपल (by transp.). — [c]) K_3 G_1 M_1 शास्त्रं (for चास्त्रं). — [d]) K_4 रक्ष. $K_{2.4.6}$ वृकोदरं.

Colophon. — *Adhy. name:* $Ś_1$ (with श्री). $_2$ K_1 कृष्णवाक्यं; K_4 द्रौणिवृत्तोपवर्णनं; $M_{1.3.4}$ चक्रप्रार्थनं (M_4 °प्रस्थानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ (orig.) 10; $Ś_2$ (by corr.) D_2 (marg. *sec. m.*) 12 (as in text); $Ñ_1$ Dn T $G_{1.2}$ M 3.

13

1 [a]) $K_{2.4.6}$ यदुश्रेष्ठः; $Ñ_1$ युधां श्रेष्ठं; D_4 युधि श्रेष्ठ; T $G_{1.2}$ M कुरुश्रेष्ठं (G_1 °ष्ठ). Ca. d cite युधां (as in text). — [c]) $D_{1.2}$ (orig.) -रथोपेतम्; D_2 (by corr.). $_6$ -धरोपेतम्. — [d]) $K_{2.4.6}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M रथोत्तमं; K_3 महारथः. — [e]) $Ś_1$ K_1 T_1 G_1 -कांभोजैस्; Dn_1 -कैंबोजैस् (sic). — [f]) T_2 $G_{1.2}$ M देशजैर् (for तुरगैर्).

2 [a]) Dn_1 $D_{1.2}$ -वर्णश्च. T $G_{1.2}$ M उदितादित्यसंकाशं. — [b]) K_3 $Ñ_1$ $B_{1.2}$ च (for तु). T $G_{1.2}$ M सर्वरत्नविभूषितं. — [c]) $Ś_1$ दक्षिणां त्ववहत्; K_1 दक्षिणं तु वहत्; $K_{2.4}$ $Ñ_1$ °णेनावहत्; K_3 $M_{1.3}$ °णं चावहत्; T G_2 °णेस्यावहत्. K_2 सैब्यः; $K_{5.6}$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ शैब्यः; G_2 सैन्यं. — [d]) $Ś_1$ K_1 [ऽ]ग्रहीत्; $K_{2.3}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-3.6.8}$ [ऽ]भवत्; T $G_{1.2}$ धुरं (for ऽवहत्). — [e]) $Ś_1$ $G_{1.2}$ प्राष्टिबाहौ; K_3 पार्श्ववाहौ; K_4 तूर्ष्णिवाहौ (sic); $D_{1.2}$ पार्ष्णिग्राहौ; M_1 पृष्ठवाहौ; M_2 प्राष्टि°; M_3 प्राष्ट्य°; M_4 पार्ष्टि°. T $G_{1.2}$ M च (for तु). K_5 पार्ष्णिवाहौ ततस्त्वास्तां; $Ñ_1$ °हौ सुतस्यास्तां. — [f]) K_2 -बळाहकौ; G_2 M -वळाहकौ.

3 K_1 ह्येषा; T $G_{1.2}$ -[आ]पीडा; M माया (for दिव्या). — [b]) $Ś_2$ नानाधातु-; $Ñ_1$ मनोरत्न-; B Dn $D_{1-4.6.8}$ रत्नधातु-; $M_{1.2}$ सर्वरत्न-. K_6 $D_{1.2}$ -विचित्रिता. — [c]) Ś श्रितेव च रथे ($Ś_2$ चरत्ते) माया; K_1 श्रिते रथवरे माया; K_2 दीप्तेव च रथे माया; K_3 स्थितेवाचिरभोवास्तौ (sic); K_{4-6} दीप्ते वररथे माया; $Ñ_1$ मूर्तेव च रथेशाया (sic); Dn_2 D_4 उच्छ्रिते च रथे माया; T $G_{1.2}$ M उच्छ्रिता च रथे तस्मिन्. — [d]) K_5 ध्वजयष्टिर्न दृश्यते; K_6 ध्वजइष्टिरदृश्यते (sic).

4 $Ś_1$ $K_{1.6}$ om. (hapl.) 4. — [a]) D_3 तदा तस्याः; G_1 स्थितस्त्वस्यां. $D_{1.2}$ °तेयध्वजे तस्य. — [b]) $Ñ_1$ M °लरश्मिमान्; D_{1-3} °मण्डलमाविशत्. — [c]) $B_{1.2}$ तत्र सत्य-; $G_{1.2}$ M_{1-3} तस्य सत्त्व-; M_4 सत्यसत्य-. — [d]) K_5 भुजंगारिर्. K_2 स भुजगारि दृश्यते.

5 [a]) $K_{2.4.6}$ $Ñ_1$ Dn D_{1-3} अथारोहद्; K_5 अन्वरो°. K_3 हृषीकेशात्; K_5 °केशं. T $G_{1.2}$ M अन्वा-

C. 10. 653 B. 10. 13. 7 K. 10. 13. 7 रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ॥ ६
तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम् ।
प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ७
ते हयाः सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ८
वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः पक्षिणां पततामिव ॥ ९
ते समार्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
भीमसेनं महेष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ॥ १०
क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विषदर्थे समुद्यतम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ ११
स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागिरथीकच्छं हरिभिर्भृशवेगितैः ।
यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मनाम् ॥ १२
स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १३
तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् ।
रजसा ध्वस्तकेशान्तं ददर्श द्रौणिमन्तिके ॥ १४
तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् ।
भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।

स्रोह कृष्णं तु (G_1 °ष्णस्य; $M_{1.2}$ °ष्णस्तु). —^{b}) M_4 धनुर्भृतां. —^{c}) T G_2 M अर्जुनः स च धर्मात्मा.

6 ^{a}) K_3 अशोभतां. T $G_{1.2}$ M शुशुभाते तु तौ वीरौ. — D_3 om. (hapl.) from 6^b up to रोप्य (in 7^a). —^{d}) $Ñ_1$ अश्विभ्यामिव.

7 D_3 om. up to रोप्य (cf. v. l. 6). D_4 om. 7^a–9^a. —^{a}) Ś$_2$ तावुभौ रोप्य; $K_{1.2}$ तावथारोप्य; K_4 तावप्यारोप्य; Dn_1 तावुपामन्त्र्य; T G_2 उभावारोप्य; M स तावारोप्य. T_2 दाशार्हे; G_1 °र्हे; M_1 गोविंदः; M_2 गोविंद. —^{b}) K_{2-4} स्यंदने. $K_{2-4.6}$ लोकपूजिते; T $G_{1.2}$ M भरतर्षभ. —^{c}) $Ñ_1$ यथान्यस्तान् (for जवोपेतान्). —^{d}) K_5 त्वरन्नश्वान्; M_4 तूर्णमश्वान्. K_{2-5} अनोदयत्.

8 D_4 om. 8 (cf. v. l. 7). —^{a}) Dn_2 सहसा पेतुर्; T $G_{1.2}$ M त्वरिता जग्मुर्. —^{b}) T $G_{1.2}$ M वहंतस्तं (T_1 °स्तु) रथोत्तमं. —^{d}) Ś$_1$ B_1 D_1 ऋषभेन.

9 D_4 om. 9^a (cf. v. l. 7). —^{b}) Ś$_2$ शीघ्रचारिणां; $Ñ_1$ $B_{1.2}$ °सारिणां. —^{c}) Ś$_2$ K_3 T_1 महाशब्दः.

10 ^{a}) K_3 समागच्छन्; Dn_2 तेजसार्छन् (for ते समार्छन्). T $G_{1.2}$ M ते समर्थं महाबाहुं. —^{b}) $M_{1.2}$ भरतर्षभं. Ś$_2$ K_{2-6} $Ñ_1$ क्षणेनैव ($Ñ_1$ °न च) नरर्षभ ($K_{2.3}$ °भाः; K_4 $Ñ_1$ °भं; K_6 °महर्षभं). —^{c}) $K_{2-4.6}$ नरव्याघ्रं (K_6 °घ्र); T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ महात्मानम्; $M_{3.4}$ महाबाहुम् (for महेष्वासं). —^{d}) $K_{2.4.6}$ समभिद्रुत्य; K_3 समनुसृत्य; T $G_{1.2}$ M अनुसृत्य सु- (M_4 स-). K_1 वाजिनः; K_5 वेगतः.

11 K_1 om. (hapl.) 11^a–12^d. —^{a}) $Ñ_1$ क्रोधाविष्टं; Dn_2 कोपदीप्तं. $B_{1.2}$ च (for तु). —^{c}) D_6 धारयितुं. T $G_{1.2}$ M न स्म वारयितुं शक्ताः (M शेकुः). —^{d}) K_{2-4} M_2 समेतापि; K_5 ते सर्वेपि; M_1 समेता हि.

12 K_1 om. 12^{abcd} (cf. v. l. 11). —^{a}) $Ñ_1$ तेषां संप्रेक्ष्यतामेव; Dn_2 तेषां तु प्रेक्षतामेव; T $G_{1.2}$ M स तेषामग्रतः शूरः (T_2 °रे; M_2 °र). —^{b}) Ś$_2$ $K_{2.4-6}$ क्रोशतां; Dn_2 धीमतां (for श्रीमतां). D_3 चैव (for दृढ-). — Dn_2 om. (hapl.) 12^{cdef}. —^{c}) K_3 D_8 भागीरथं (for °रथी-). K_4 -कच्छे; K_5 -कक्षं; K_6 Dn_1 $D_{1.2}$ -तीरं; D_3 -तीरे. —^{d}) $B_{1.2}$ D_3 भृशवेगिभिः; T $G_{1.2}$ M हेममालिभिः. K_2 हरिभीर्भृतवेगीतैः. Ca. d cite हरिभिः (as in text). —^{e}) K_1 सं-; T $G_{1.2}$ M स (for स्म). K_6 द्रोणिः. —^{f}) K_5 महाबलः; T $G_{1.2}$ M दुरात्मवान्.

13 $K_{4.6}$ om. 13^b–17^e. —^{c}) M_4 °द्वैपायन-.

14 $K_{4.6}$ om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) Ś$_1$ K_1 तं चैनं; D_3 G_2 तथैव. T_1 कृत- (for क्रूर-). —^{b}) K_3 D_6 कृतांतं; G_2 प्रतांतं; M_1 भृशार्तं (for घृताक्तं). K_1 कुशरीरिणं; K_3 °धारिणं; D_8 °चीरिणां. —^{c}) $K_{2.3}$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ ध्वस्तमासीनं. T $G_{1.2}$ M रजोध्वस्तमुपासीनं. —^{d}) Ś$_2$ Dn D_6 अंतके; K_2 अंतिकात्. T $G_{1.2}$ M ददर्श भरतर्षभ.

15 $K_{4.6}$ om. 15 (cf. v. l. 13). —^{b}) Ś$_2$ प्रतिगृह्य शरं धनुः.

व्यथितात्माभवद्द्रौणिः प्राप्तं चेदममन्यत ॥ १६
स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।
स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ १७
अमृष्यमाणस्ताञ्शूरान्दिव्यायुधधरान्स्थितान् ।
अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजद्दारुणं वचः ॥ १८
इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ १९
ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत ।
प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १
अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।

C. 10. 671
B. 10. 14. 2
K. 10. 14. 2

16 $K_{4.6}$ om. 16 (cf. v. l. 13). —^{a}) T G_2 M तं (for स). T $G_{1.2}$ M भीमकर्माणं. — G_1 om. 16^{bc}. —^{b}) D_6 प्रगृह्य स शरा°. — Portion of the text from 10. 13. 16^{c} up to 10. 15. 22^{b} is missing in $\tilde{N}_1$. —^{c}) $\acute{S}_1$ K_1 पृष्ठतो भ्रातरश्चा(K_1 °रौ चा)स्य; K_2 भ्रातरः पृषतश्चास्य. —^{d}) G_1 स्थितं. —^{e}) G_1 भवान्द्रौणिः. —^{f}) K_3 मृत्युं. K_5 T $G_{1.2}$ चैतद् (for चेदम्).

17 $K_{4.6}$ om. 17^{abcde} (cf. v. l. 13). $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) K_2 तच्च दिव्यम्; K_3 स तं दीनम्; D_8 स तद्दिनम्; M_{1-3} स तं दिव्यम्. Dn_2 स तद्दिव्यं स दीनात्मा. —^{b}) K_2 पापात्मास्त्रम्. — After 17^{b}, Dn_2 ins.:

61* प्रधक्षन्निव कोपेन द्रौणिः परममन्युमान् ।

After 17^{b}, D_6 reads 18^{a}, repeating it in its proper place. — $\acute{S}_1$ K_1 om. 17^{cdef}. —^{c}) $\acute{S}_2$ शरेषीकां; $K_{2.5}$ T $G_{1.2}$ शरैषीकां; $D_{1.2}$ (both before corr.) स चैषीकं; D_4 स चैषीको; M_{2-4} शरैषीकान्. M_1 जग्राह चास्त्रानैषीकान्. —^{e}) T_1 पराम् (for स ताम्). T $G_{1.2}$ M आस्थाय (for आसाद्य). —^{f}) $K_{2.4.6}$ इषीकास्त्रम् (for दिव्यमस्त्रम्). $K_{2.4.6}$ Dn_2 M उदीरयन्; K_5 Dn_1 उदैरयत्; B_{1-3} अधारयत्; G_2 उदैरवत्.

18 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{b}) $K_{2.4.6}$ B (except $B_{1.4}$) Dn_1 $D_{1.2}$ दिव्यायुधवरान्स्थितान्; K_3 दिव्यायुधरथस्थितान्. —^{c}) = 1. 2. 185^{c}. **Cv** as in text. —^{d}) K_3 विसृजन् (for व्यसृजद्). T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ वाचमुत्सृज्य दारुणां (T_1 G_1 M_2 °णं).

19 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) K_1 T_2 राजशार्दूलं; Dn_2 रथशार्दूल. —^{b}) K_4 द्रोणपुत्रं. —^{c}) K_5 -प्रमोहार्थैं; Dn_2 -प्रमोदार्थं. —^{d}) $K_{2.4.6}$ इषी- (K_2 ईषि-; K_6 ऐषी)कास्त्रं; K_5 स तदस्त्रं; T_1 अथास्त्रं प्र- (for तदस्त्रं प्र-).

20 $\tilde{N}_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) K_2 ईषिकायां; M_1 ऋषीकायां. —^{c}) $\acute{S}_2$ प्राधक्ष्यन्; $K_{2-4.6}$ B_5 Dn $D_{6.8}$ प्रधक्षन्. K_1 तान् (for त्रीन्). T $G_{1.2}$ M निर्दहिष्यन्निवेमांस्त्रीन्. —^{d}) D_8 लोकांतकयमोपमः; T $G_{1.2}$ लोकाल्लोकान्तकोपमः (T_2 °मान्); $M_{1.2}$ लोकान्कालांतकोपमं (M_2 °मः); $M_{3.4}$ लोकान्कालयमोपमः.

Colophon missing in $\tilde{N}_1$. — *Sub-parvan:* All MSS. ($\tilde{N}_1$ missing) ऐषी(or °षि)क. — *Adhy. name:* $\acute{S}_1$ K_1 ऐषी(K_1 °षि)कास्त्रोत्सर्गः; $\acute{S}_2$ अस्त्रोत्सर्गः; K_2 ऐषीकास्त्रे; K_4 अस्त्रविसर्गः; K_5 ऐषीकोत्सर्गः; T $G_{1.2}$ ब्रह्मास्त्रप्रयोगः; $M_{1.2.4}$ अश्वत्थामा(M_2 °म)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $\acute{S}_2$ D_2 13; Dn T $G_{1.2}$ M 4.

14

☞ $\tilde{N}_1$ is missing for this adhy. (cf. v. l. 10. 13. 16).

1 ^{a}) $K_{2.4}$ T $G_{1.2}$ M इंगितेन तु. —^{b}) $D_{1.2}$ तद्; T G_2 तस्य (for तम्). G_1 तस्याभिप्रायमोहितः.

C. 10. 671 B. 10. 14. 2 K. 10. 14. 2 द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ॥ २
भ्रातॄणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा ।
अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४
पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥ ५
देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ॥ ६
ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
प्रजज्वाल महार्चिष्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥ ७
तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।
प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ८
निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।
महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
सशब्दमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
ते अस्त्रे तेजसा लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।
महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
नारदः स च धर्मात्मा भरतानां पितामहः ।
उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ १२
तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३
तदन्तरमनाधृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।

— c) Ś2 Dn1 द्रौणिर्बुद्ध्वा ; G1 द्रौणेर्ज्ञात्वा. — d) K3 अर्जुनं समभाषत ; T G1. 2 M अभ्यभाषत फल्गुनं.

2 G1 om. 2. Before 2, K3 ins. श्रीकृष्ण उ°. — a) T G2 यद्येतद् ; M1 यत्त्वेकद् ; M2–4 यत्त्वेतद् (for यद्दिव्यम्). — b) K5 यदि (for हृदि). T G2 M हृद्यस्त्रं परिवर्तते. — c) K1 द्रोणोपदिष्टार्थस्यायं ; M1 °दिष्टस्तस्यायं. — d) K1 M2–4 संप्रति वर्तते ; T G2 M1 संपरिवर्तते.

3 b) K1 पांडव (for भारत). — c) Ś K5 Dn2 विसृज्यैतत् ; K3 विसृजस्व. — d) M अस्त्रस्यास्य. Ś1 -विदां वर ; B3 Dn2 M3. 4 -निवारणे (for °रणम्).

4 a) K3. 6 B Dn D1–4. 6. 8 उक्तो(D6 °क्ते)थ. — b) M1. 2 बीभत्सुः (for पाण्डवः). — c) T G1. 2 M रथादवातरत् (by transp.). Ś2 शीघ्रं (for तूर्णं).

5 a) Ś1 °पुत्रेण. — b) K1 तदनन्तरम्. K5 T G2 M आत्मनः. — c) T G1. 2 M भ्रातॄणां चैव सर्वेषां (T1 भ्रातॄणामात्मनश्चैव). — d) K5 परंतप.

6 a) K2. 3. 6 T G1. 2 M3. 4 दै(K6 दे)वतेभ्यो. T G1. 2 M नमस्कृत्वा. — d) D6 शाम्यताम्.

7 a) T G2 तदस्त्रमस्त्रं सहसा. — b) K3. 4 गांजीव-. K1. 3 G1 -धन्विना. — c) K5 D6 महार्चिष्मन् ; D1. 2 तथार्चिष्मद्. — d) K2 युगान्तानिळ° ; K3 T G1. 2 M °नलवर्चसं.

8 b) Dn2 तिग्मतेजसा. — c) T1 G1. 2 M जज्वाल सुमहा(T1 M1 °हज्)ज्वालं. — d) Ś2 K1. 3 D8 °संनिभं ; T G1. 2 M °संयुतं.

9 b) M च सर्वशः (for सहस्रशः).

10 a) Dn1 घोरं (for व्योम). — b) M3. 4 °माला-समाकुलं. — c) G2 महीं. K5 सर्वा ; Dn2 कृत्स्न-.

11 a) K2–4. 6 T G1. 2 M तावस्त्रतेजसा ; K5 ते चास्त्रे तेजसा ; B1. 3 ते अस्त्रतेजसी ; B2. 4. 5 Dn D1–4. 6. 8 ते त्वस्त्रतेजसी. — b) K2–4. 6 D3 तापयंतौ व्यवस्थितौ ; Dn1 तापयंति व्यवस्थिते ; Dn2 तापयंतो व्यवस्थिताः ; T G1. 2 M त्रासयन्तौ ततस्थितौ (G1 तरस्विनौ ; M1. 2 तपस्विनौ ; M3. 4 अवस्थितौ). — c) K2 D4 T1 M1 महर्षि-. Dn1 सहितास्तत्र. — d) Dn1 त्रासयामासतुस्.

12 a) K1 च स (by transp.); K2. 4. 6 B Dn D1–4. 6. 8 T G1. 2 सर्व- ; K3 स तु. K3. 6 B Dn D1–4. 6. 8 -भूतात्मा (for धर्मात्मा). — b) K3 Dn1 D1. 2 T M (except M2) भारतानां. K3 D8 पितामह. — c) K2. 4 शाम°. — After 12, T G2 M read 16 (T G2 repeating it at its proper place).

13 Before 13, G2 M ins. वैशं°. — a) T G1. 2 तौ दृष्ट्वा ; M इत्युक्त्वा (for तौ मुनी). — b) K5 °हिते रतौ. — K1 om. 13c–14d.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13). M reads 14,

आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ॥ १४
प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसंमतौ ।
अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ १५

ऋषी ऊचतुः ।
नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।
दृष्ट्वैव नरशार्दूलस्तावग्निसमतेजसौ ।
संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः ॥ १
उवाच वदतां श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २
संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ।
पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३
अत्र यद्धितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा । C. 10. 690 B. 10. 15. 4 K 10. 15. 4

after the ref., before 10. 15. 1. —^{a}) Ca. d तदन्तरम् (as in text). Ś$_2$ K$_3$ अनाधृष्यम्; K$_4$ अनाधृष्या; B Dn D$_{1-4.8}$ अथाधृ(D$_3$ °वृ)ष्याव्; D$_6$ अथाधृष्याद्; T$_1$ अनाधृष्य. —^{b}) K$_{2.3}$ Dn D$_{3.4.6}$ उपागम्य. —^{c}) B$_{1.2}$ गुप्ताव् (for आस्ताम्). Dn$_2$ मुनि- (for ऋषि-).

15 ^{a}) D$_1$ (*sup. lin.* as in text). $_{2.3}$ प्राणधृग्भिर्. M$_4$ अनाधृत्यौ. —^{b}) K$_2$ -संगतौ; G$_1$ -सत्तमौ (for -संमतौ). T G$_2$ M देवानामपि संमतौ (G$_2$ सत्तमौ; M$_4$ संमतां). —^{d}) D$_3$ सित- (for हित-).

16 T G$_2$ (all first time) M read 16 after 12. K$_6$ B$_1$ Dn$_2$ T$_1$ G$_1$ M$_{2-4}$ ऋषिरुवाच (resp. ऋषिर्). —^{a}) Dn$_2$ -शास्त्रविदः. K$_3$ पूर्वं; T G$_{1.2}$ शूरा (for पूर्वे). M महास्त्रविदुषो येन्ये. —^{b}) M समतीता (for येऽप्य°). — After 16^{ab}, G$_1$ ins.:

62* संजहार हं [शरं] दिव्यं त्वरमाणो महारथाः[थः] ।

—^{d}) K$_4$ D$_{4.6}$ प्रमुक्तं. —After 16, K$_{2-6}$ Dn D$_{1-4.6}$ ins.:

63* किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम् ।

[K$_6$ किमिदौ. D$_{4.6}$ साहसौ. K$_2$ महारथौ; K$_5$ D$_4$ महानयं; D$_{1-3.6}$ महाभयौ.]

Colophon om. in Ś K$_{1.4.6}$. —*Sub-parvan:* K$_{2.3.5}$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M ऐषी(or °षि)क. —*Adhy. name:* T G$_{1.2}$ व्यासनारदसमागमः; M$_{3.4}$ व्यासनारददर्शनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Dn T G$_{1.2}$ M 5.

15

☞ St. 10. 15. 1^{a}–22^{b} are missing in Ñ$_1$ (cf. v. l. 10. 13. 16).

1 After the ref., M reads 10. 14. 14. —^{a}) K$_{5.6}$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ नरशार्दूल; T G$_{1.2}$ M मुनिशार्दूलौ. — After 1^{ab}, T G$_{1.2}$ M ins.:

64* गाण्डीवधन्वा संचिन्त्य प्राप्तकालं महारथः ।

—^{d}) K$_4$ त्वरमाणौ. T G$_2$ महारथः (for धनंजयः).

2 Ñ$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_{2-4}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M च नरश्रेष्ठः; K$_5$ वदतां श्रेष्ठ; K$_6$ Dn$_2$ D$_{4.6.8}$ भरतश्रेष्ठस्; B Dn$_1$ D$_{1-3}$ भरतश्रेष्ठ; T$_1$ वचनं श्रेष्ठः; —^{b}) K$_{2.4.6}$ ततः (for तदा). T G$_{1.2}$ M प्रांजलिस्तावुभावृषी. —^{c}) B$_{1.2.4}$ Dn$_1$ D$_{1-3}$ प्रमुक्तम्. —^{d}) Dn$_1$ शम्यताम्. Ś$_2$ इह (for इति). D$_6$ खे; D$_8$ षे (for वै).

3 Ñ$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_2$ M$_4$ स ह- (M$_4$ हृ)ते. —^{b}) D$_6$ M$_2$ अस्त्रान् (for अस्मान्). Ś$_1$ K$_{1.3}$ विशेषतः. —^{c}) T G$_2$ विप्रः (for द्रौणिः). —^{d}) K$_2$ Dn$_1$ प्रधक्षति; Dn$_2$ °क्षीति; D$_6$ °क्षंति; D$_8$ क्ष्यंति (for °क्ष्यति). K$_3$ प्रधक्ष्य शस्त्रतेजसा.

4 Ñ$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_5$ B Dn

C. 10. 690
B. 10. 15. 4
K. 10. 15. 4

भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संहर्तुमर्हतः ॥ ४
इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ।
संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५
विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
न शक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६
ब्रह्मतेजोभवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।
न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७
अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वावर्तयते पुनः ।
तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८
ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
परमव्यसनार्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९
सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।
गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १०
द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमाहवे ॥ ११
अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
द्रौणिर्दीनमना राजन्द्वैपायनमभाषत ॥ १२
उत्तमव्यसनार्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३
अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।

D1–4. 6. 8 यदत्र (by transp.); K6 अस्त्रं यद्. — b) K2. 4. 6 T1 M सर्वशः. — c) K2 दैव°. — d) K2 यथा; T1 तदा (for तथा). K2. 3 शाम्यतुम्; K4 संयंतुम्; K5 शासितुम्; K6 सायंतुम्; Ñ1 B Dn1 D1. 2. 4. 8 T G2 M संमंतुम्; Dn2 शमितुम्; D3 संस्मर्तुम्; D6 शसितुम्. K2 अर्हथा; K3–5 Dn2 D4. 6 T2 G2 M3 अर्हथः; K6 G1 M1. 2 अर्हथ; B2 Dn1 M4 अर्हत.

5 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — b) T G1. 2 M पांडवः स (M1. 2 °वस्तु) (for पुनरेव). — c) K4 दुस्तरस्; M5 दुष्करं. — d) K2 सवासवैः; T G1. 2 M च संयुगे.

6 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) T G1. 2 प्रयुक्तस्य; M प्रसृष्टस्य. M1. 2 सतस्; M3. 4 ततस् (for रणे). B1. 2 क्रोधात् (for तस्य). — b) K4 परमास्त्रेण. K1–4 B2 D1. 2. 4 T G1. 2 संयुगे; B1 संमुखे (for संग्रहे). — c) K3 B Dn D1–4. 6. 8 T G1. 2 M4 अशक्तः. — d) B1. 2 शचीपतिः (B2 °तेः) (for शतक्रतुः).

7 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) B1. 2 T G2 M1. 2 °तेजोद्भवं; Dn2 °तेजोभयं; M3. 4 °तेजो महत्. — b) Ś1 K1 प्रयुक्तम्; T1 G1 M3. 4 प्रसृष्टम्; M1. 2 संसृष्टम्. — c) K3 न शक्तिर्; M4 नाशक्यम्. Ca. d आवर्त° (as in text). — d) K2. 3 M4 ब्रह्मचारि°; M1 ब्रह्मचर्य°.

8 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) D2 (before corr.). G1 आचीर्ण-; M1 अचीर्ण. K3 -व्रतचर्योयं. — b) G1 पृष्ट्वा; M2 स्पृष्ट्वा. — c) M4 तदस्त्रं.

9 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) K4. 6 °चारिव्रती; M1 °चर्यव्रती; M3 °चारिव्रते. K3 वापि; D6 चारी (for चापि). — b) K2 D8 दुरवाप्यम्; K3 T2 G1 दुरावापम्; K5 दुःप्राप्यं सम्; K6 दुरवापिम्; M4 दुरावाप्यम्. B1–3 च (for तत्). Dn1 दुःखाय ममवाप्यतत् (sic); Dn2 दुरवाक्यमयाप्यतत् (sic). — c) K1 परमव्यसने चापि; K5 °मास्त्रं समर्थोपि. — d) T G1. 2 M नार्जुनस्ताद्विमुंचति (M3. 4 °द्व्यमुंचते).

10 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) T G1. 2 सत्यव्रतपरः शूरो; M3 तस्य व्रतं धनुः शूरो. — b) Ś1 K1 स (for च). — c) K2 गुरुवर्ति; K4 गुरूवर्ती. Ca. d cite तेन (as in text).

11 Ñ1 missing (cf. v. l 1). — a) K5 [अ]वशी प्रेक्ष्य; M1 [अ]पि संप्रेक्ष्य; M2–4 [अ]भिसं° (for [अ]थ सं°). — b) K3 पुनरास्थितौ. T G1. 2 M3. 4 सों(G1 अं-; M3. 4 [अ]थां)तरा तावृषी स्थितौ; M1. 2 अस्त्रान्तरगतावृषी. — d) B Dn D1–4. 6. 8 ओजसा (for आहवे).

12 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 °संहारी; D8 प्रहिसंहारे. — b) K4 परमास्त्रेण. — c) G1 दांतमना (for दीन°). K1 कृष्णद्वैपायणं राजन्. — d) K3 द्वीपायनम्. K1 अथैनं समभाषत.

13 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) Dn1 °व्यसनार्थेन. — b) K4 त्राणत्राणम्; D6 प्राणात्राणम्. K1 T2 G1. 2 M (except M2) अभीप्सता; K5 अभीषुणा; T1 अभीप्सया. — c) D4. 6 ममैतद्; T G1. 2 M मयेदम् (for मयैतद्). — d) K3 मुखे (for मुने).

14 Ñ1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 तु (for

मिथ्याचारेण भगवन्भीमसेनेन संयुगे ॥ १४
अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ।
तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५
विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६
तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वाञ्जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७
कृतं पापमिदं ब्रह्मन्रोषाविष्टेन चेतसा ।
वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८

व्यास उवाच ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनंजयः ।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न वधाय तवाहवे ॥ १९
अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥ २०
ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ।
क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनंजयः ॥ २१
एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।
सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२
अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३
एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
न विहन्त्येतदस्त्रं ते प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४ C. 10. 710 B. 10. 15. 24 K. 10. 15. 24

च). $K_{2.4.6}$ येन (for ऽनेन). — [b]) K_3 D_6 धार्तराष्ट्र- (for °ष्ट्रं). — [c]) $K_{4.6}$ Dn_1 भगवान्.

15 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_1 B_3 ततः. **Ca** युक्तं; **Cd** सृष्टम् (as in text). — [b]) **Ca** प्रकृतात्मनां; **Cd** अकृतात्मना (as in text). — [c]) K_3 भूयोथ; T $G_{1.2}$ भूयोपि.

16 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) B_4 D_{1-3} निसृष्टं. — [d]) $Ś_1$ K_1 वह्नितेजोभि°; K_5 वह्निना चानु°; G_1 यांति(sic)तेजोनु°; M ब्रह्मतेजोनु°.

17 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) $Ś_2$ तदद्य. T $G_{1.2}$ M पांडुपुत्राणाम्. — [b]) T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ अंतायैव; $M_{3.4}$ अंताय हि. K_3 Dn_2 [अ]भिसंधितं; K_6 [उ]पसंहितं; T $G_{1.2}$ M सुसंहितं. — [d]) K_3 ग्रसयिष्यति.

18 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [b]) $Ś_2$ कोपाविष्टेन. K_3 $D_{4.6}$ तेजसा. T $G_{1.2}$ M क्रोधेनाविष्टचेतसा (T_1 °तेजसा). — [c]) $M_{1.2}$ वधाभिसंध्या पार्थानां; $M_{3.4}$ वधं संधाय पा°. — [d]) T $G_{1.2}$ M प्रभो (for रणे). K_3 मयास्त्रं प्रति हा रणे.

19 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) $Ś_2$ °शिरास्तात; K_1 °शिरो विद्वांस्; K_5 °शिरस्तावद्; Dn_2 °शिरो नाम. — [b]) K_1 तात; K_3 वेत्ति (for विद्वान्). $M_{3.4}$ जितेंद्रियः (for धनंजयः). — [c]) T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ अहिंसार्थं; $M_{1.2}$ न हिंसार्थं (for न रोषेण). — [d]) $K_{2.4}$ B Dn_2 $D_{1-4.6.8}$ न नाशाय; K_3 T $G_{1.2}$ M न रोषेण; K_6 Dn_1 नानाशाय. K_3 महाहवे; Dn_2 तदाहवे.

20 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_1 अस्त्रमंत्रेण. — [b]) G_1 तदा (for तव). K_1 संशामयिष्यता; K_2 संशमयिष्यथ; K_6 $D_{1.2}$ °ष्यति; M_1 तं शमयिष्यता. — [d]) Dn_1 पुनश्चाद्याभिसंदृतं.

21 $Ñ_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_{4-6} [अ]वाप्येतद्. K_3 Dn_1 ब्रह्मास्त्रमथ वाप्येतद्; Dn_2 °स्त्रमिदमप्येतद्. — [c]) K_3 क्षत्रधर्मं; T_1 °धर्मो. T G_2 $M_{3.4}$ महाबुद्धिर्. — B_5 reads 21^{d}–24^{a} in marg.

22 $Ñ_1$ om. 22^{ab} (cf. v. l. 1). B_5 reads 22 in marg. (cf. v. l. 21). — [a]) D_6 साधो; T $G_{1.2}$ M तात. K_3 एवं धृतिमनुसत्वा (sic). — [b]) सर्वार्थं°. $K_{2.4}$ T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ ततः (for सतः). K_3 सर्वास्त्रकुशलो ह्यसि. — [c]) K_3 आचार्यपुत्र कस्माच्च. — [d]) T $G_{1.2}$ M अद्य (for अस्य).

23 B_5 reads 23 in marg. (cf. v. l. 21). — [a]) K_3 °शिरा. $D_{1.2}$ G_1 यस्य. — [b]) $Ś_2$ $K_{2.6}$ $Ñ_1$ बाध्यते; K_4 $D_{1.2}$ G_1 बध्यते. — K_5 reads 23^{c}–24^{b} in marg. — [d]) K_3 तद्राष्ट्रे नाभिवर्षसि.

24 G_1 M om. 24. K_5 reads 24^{ab} in marg. (cf. v. l. 23). B_5 reads 24^{a} in marg. (cf. v. l. 21). — [a]) $Ñ_1$ Dn_2 $D_{1-4.6}$ T G_2 एतदस्त्रं. B_5 महाबाहो. — [c]) B_5 $D_{4.8}$ तु (for ते). $Ś_2$ K_3 न विहत्येतदस्त्रं तु (K_3 ते); $K_{5.6}$ B_3 $D_{3.6}$ न विहन्यात्तदस्त्रं तु (B_3 ते); $Ñ_1$ B_4 T G_2 न हि हन्येत्तदस्त्रं ते (B_4 तु); $B_{1.2}$ न हि हंत्येतदस्त्रं तु; Dn_2 विनिहन्य तदस्त्रं तु; $D_{1.2}$ न विंदत्येतदस्त्रं तु. — [d]) Dn_2 °चिकीर्षता.

C. 10. 711 B. 10. 15. 25 K. 10. 15. 25 पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव नः ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६
मणिं चैतं प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७

द्रौणिरुवाच ।

पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।
अवाप्तानीह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ २८
यमाबध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् ।
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथंचन ॥ २९
न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एववीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथंचन ॥ ३०
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिषीका निपतिष्यति ।
गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् ॥ ३१

---

25 a) Ś K1.3.5 Dn1 D1.2 G1 पांडवास्त्रं; K2.4 पांडवस्त्वां. M1–3 तद्राष्ट्रं पांडवाश्चैव; M4 पांडवानां च राज्यं च. — b) M1–3 सर्वं (for सदा). Ś2 संरक्ष्य एव; K2.4 संरक्षते च. Ś1 Ñ1 B4 Dn1 D1–4 हि; B1–3.5 Dn2 D6.8 च (for नः). K3.6 सदा संरक्ष्य(K6 °क्ष)से ततः. — c) K3 तु (for त्वम्). — d) K3 ह्यस्त्रम् (for अस्त्रम्). T G1.2 M एतदस्त्रं महाभुज (M °द्भुतं).

26 a) Ś1 K1.5 Ñ1 B1.3 अदोषस्; K2–4 अद्वेषस् (K3 °षं); Dn1 अशेषस्. — b) T G1.2 M संतु पार्था अनामयाः. — c) B3 च (for हि). K3 राजर्षीन्. — d) K3 पांडवान्; M4 पांडवे. Ś2 अर्हति; K3.5 इच्छसि (for °ति).

27 a) Ś2 om. च. K1.2.6 Ñ1 B4.5 Dn D1–4.6.8 चैव; K3.5 T G2 M1 चैनं; G1 चैतत्; M2–4 चेमं. K5 प्रयच्छ त्वं; B1–3 Dn1 D1–3 प्रयच्छाद्य. — b) K1 वर्तते (for तिष्ठति). — c) K2.4 एवम्; K3.6 एनम्; Ñ1 एतम् (for एतद्). T G1.2 M एवं जीवितमादाय. — d) K2 Ñ1 प्रतियास्यंति; T G1.2 M तव यास्यंति.

28 a) K3 पांडवैर्यान्यवाप्नोति; Dn2 पांडवे यानि रत्नानि. — b) Ś1 K1 यद्वान्यैः; Ś2 K5 G1 M2–4 यद्वान्यत्; K3 यद्वा तत्; T1 यदन्यत्; T2 G2 यद्यन्यत् (for यच्चान्यत्). K6 Ñ1 T G1.2 M कौरवं धनं. — c) K2.5 B Dn1 D1–4.6.8 अवाप्तमिह; K3 Dn2 अवाप्तानि ह; K6 अंवाप्तनीयं (sic); Ñ1 अप्राप्तानीह. Ś1 K1 यो (for ऽयं).

29 a) K3 -यन्मां बध्य-; K5 Dn2 D6 यमवाप्य; Dn1 येन वध्या-; D1–3 यत्तो (D2 by corr. °तो; D3 °था) वध-; T1 G1 यस्माद्बध्य-. — b) Ś1 -क्षुधाश्रयात्; K1 °श्रमात्; K3 -क्षुधा भृशं; Ñ1 -क्षुधाश्रमं; T1 -क्षुधाभयं. — c) M2 दानवेभ्योपि. K3 दानवेभ्योथ नागेभ्यो. — d) K3 यक्षेभ्यो वा; K5 व्यथा च न; G1 M2 नागेभ्योपि. K2–5 Ñ1 T G1.2 M कदाचन.

30 Dn2 (hapl.) om. 30. — b) D3 तरक्षु- (for तस्कर-). K5 तदा. — c) K3 महामणिर्; M1 मणीरत्नं (for मणिरयं). — d) B1 त्यधिः (sic); M1 त्याज्यं (for त्याज्यः). Dn1 न त्याज्ययः कथंचन (sic).

31 a) Ś2 यस्तु; K3 यत्र. Dn2 भगवान्नाह. — c) Ñ1 अहं मानमिमं त्यक्ष्ये. — d) K2–6 Ñ1 B Dn D1.2.4.6 T G1.2 M2–4 Cv तु; D3.8 नु (for नि-). M1 इषीका तु वधिष्यति. — e) Dn2 D6 गर्भे च; T1 गर्भे तु; M गर्भेस्मिन्. T G1.2 M पांडुपुत्राणाम्. — f) Ś2 K2–6 ह्येतद्; Dn1 चेत्तद्; Dn2 वैतुम् (for चैतद्). B2.4 Dn1 D1–4 उत्तमं (for उद्यतम्). D6 अमाद्यं च तदुद्यते; T G1.2 M1.2 उत्तरायास्तथोदरे; M3.4 इति व्यासं सुदुर्मनाः. — After 31, Ś K Ñ1 B Dn D1–4.6.8 ins.:

65* न च शक्तोऽस्मि भगवन्संहर्तुं पुनरुद्यतम् ।
एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् ।
न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ।

[(L. 1) Ś2 शक्तो हि; K2 Ñ1 Dn2 D6 शक्नोमि. Ñ1 आहर्तुं (for संहर्तुं). — (L. 2) K3 एतदर्थम्. Ś K1–4 चैतद्; K5 त्वेतत् (for चैव). K3 तद्गर्भे (for गर्भेषु). — (L. 3) K3 करिष्येहं (for न करिष्ये). K6 निरिष्ये (for क°).]

On the other hand, T G1.2 M ins. after 31 :

66* प्राह द्रोणसुतं तत्र व्यासः परमदुर्मनाः ।

[M3.4 -सुतेस्तु (for -सुतं), and नातिहृष्टमना इव (for the post. half).]

32 a) Dn2 D6 एतत् (for एवं). M1.2 क्रूरा (for कुरु). Ś2 चादाने; K2.5 D4 चान्या वै; K3 चानां-

व्यास उवाच ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कदाचन ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।
ततः परममस्त्रं तदश्वत्थामा भृशातुरः ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १
विराटस्य सुतां पूर्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव जनिष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेव भविष्यति ।
परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ४
एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतप्रवरं तदा । C. 10. 726 B. 10. 16. 5 K. 10. 15. 37

ते; Ñ1 B Dn1 D1–3. 8 चान्या तु; T G1. 2 M3. 4 चान्यत्र; M1. 2 चाप्यत्र. — ^{b}) K3 बुद्धिं. K2–4 B Dn D1–4. 8 त्वयानघ; K6 T G1. 2 M कथंचन. — ^{c}) T1 M3. 4 गर्भे तु. — ^{d}) K1. 3. 6 Dn2 विसृजैतद्; B3 विसृज्य तद्. Ś1 K1 उपावस; T2 उपाहरं; M2 उपारमः.

33 Ś K om. the ref. — After the ref., T G1. 2 M ins.:

67* तमुवाच हृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
भविष्यमेकमुत्सृज्य गर्भेष्वस्त्रं निपात्यताम् ।
अहमेकं ददाम्येषां पिण्डदं कीर्तिवर्धनम् ।
राजर्षिं पुण्यकर्माणमनेकक्रतुयाजिनम् ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कथंचन । [5]
आ गर्भात्पाण्डवेयानां कृत्वा पातं विनङ्क्ष्यति ।

[(L. 5) = (var.) 32^{ab}.]

— After 67*, T G1. 2 M read, 10. 16. 5–8. T G1. 2 M read 33 after 69* (cf. v. l. 10. 16. 8). — ^{a}) G1 परमशस्त्रं. Ś1 M1. 2 तम्; B3 च; Ñ1 B4. 5 Dn D1–4. 6. 8 T G1. 2 तु (for तद्). K1 प्रतिसंहरणाशक्तेर्. — ^{b}) K2–4. 6 Ñ1 B Dn D1–4. 6. 8 T G1. 2 M द्रौणिरु-द्यतमा(K3 °द्यमचा-; G1 M2 द्यंतमा)हवे. — ^{c}) K3 द्वीपा°. T G1. 2 M द्वैपायनमनादृत्य. — ^{d}) M गर्भे तु.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. ऐषी(or °षि)क. — *Adhy. name:* Ś K5 अस्त्रपातनं; K1 अस्त्रदर्शनं; K2. 4 अस्त्रप्रतिसंहारः; M1. 2 इषीकास्त्रमोक्षणं; M3. 4 अस्त्रप्रमोक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 14; Ñ1 5; T G1. 2 M 6.

16

1 ^{a}) K3 यदाज्ञाय. — ^{c}) K3 दह्यमानम्; Ñ1 द्वेष्यमाण; Dn1 D4 हृष्यमाणम्. — ^{d}) Ś2 द्रौणिः. T G1. 2 M प्रत्यादिशत्.

2 Before 2, Dn1 ins. श्रीकृष्ण उवाच. — ^{a}) K4 Dn2 सुता. K6 D4 पूर्वां; D6 सर्वं. — ^{b}) K4 Dn2 स्नुषा; M4 सुतां. K1. 3. 6 T1 °धन्विनः. — ^{c}) T G1. 2 M2–4 उपप्लाव्य°. — ^{d}) T G2 ऋतवाग्; G1 मितवाग्; M भावि यद् (for व्रतवान्).

3 ^{b}) K1. 2. 4. 6 B Dn1 D1–4. 8 भविष्यति; K3 D6 T G1. 2 M जनिष्यते. — Ś1 K1. 6 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. B1. 2. 4 D4. 8 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) Ñ1 एवं तस्य; M1. 2 तेनास्य च (for एतदस्य). K2. 4 Dn परिक्षितं; G1 M1. 2 परीक्षित्त्वं. — ^{d}) Ś2 गर्भस्थस्तु.

4 Ś1 K1. 2. 6 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) M3. 4 साधो. — ^{b}) K4 Ñ1 B1–4 Dn D1–4. 6. 8 एतद् (for एव). — ^{c}) K3 D6. 8 T2 G1. 2 M2–4 परीक्षिद्. Ś1 ह्येष; Ñ1 ह्येषु; T G1. 2 M1–3 [ए]तेषां; M4 तेषां.

5 T G1. 2 M read 5–8 after 67*. — ^{b}) K2–4. 6

C. 10. 726
B. 10. 16. 5
K. 10. 15. 37

द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५
नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ६
पतिष्यत्येतदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
विराटदुहितुः कृष्ण यां त्वं रक्षितुमिच्छसि ॥ ७
वासुदेव उवाच ।
अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ।
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ॥ ९
तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ।
अप्राप्नुवन्क्वचित्कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १०
निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ।
भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ॥ ११
पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
विचरिष्यसि पापात्मन्सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ १२
वयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ।

Ñ1 B (except B3) Dn D3. 4. 6. 8 सात्वतां (for °त-). T G1. 2 M ऋषभं सर्वसात्वतां. — ^{c}) K1 Ñ1 T G1. 2 M3. 4 परमसंक्रुद्धः.

6 For sequence in T G1. 2 M, cf. v. l. 5. — ^{a}) Ś2 नैतदेनं; K3 °देव. M3 तथात्थ. — ^{b}) K3 किंचन (for केशव). M1 परमास्त्रं भविष्यति. — After 6^{ab}, M1 reads 68*, om. 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) T G1. 2 M (M1 om.) वचनात्. — ^{d}) K2. 4 नेदं; T2 G1. 2 M2–4 तव (for न च). K1. 5 D4 तद्वाक्यम्; G1 वक्तुं न च (for मद्वाक्यम्).

7 For sequence in T G1. 2 M, cf. v. l. 5. — M1 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś2 K3. 6 पतिष्यते (for °ति). Ś2 K1. 3. 5. 6 B Dn D1–4. 6. 8 T2 G1. 2 तदस्त्रं (for [ए]त°). T G1. 2 M2–4 वै (for हि). — ^{b}) K1. 2. 4. 6 मयोदितं. — ^{c}) K3 °दुहितां. K2. 4. 6 कथं विराटदुहितुः. — ^{d}) Ś2 B Dn D1–3. 8 T2 G2 M3. 4 यं त्वं; K2. 4. 6 कृष्ण; K5 यां हि; Ñ1 यां तु; T1 G1 यत्त्वं. Dn2 D4. 6 अर्हसि (for इच्छसि).

8 For sequence in T G1. 2 M, cf. v. l. 5. — M1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). Ś1 K1. 6 श्री(K6 om. श्री)कृष्ण; B Dn D1–4. 6. 8 श्री(B1. 3 D6. 8 om. श्री)भगवानु°; G1 व्यासः (sic). — ^{b}) K1. 2. 4. 6 M2–4 पातस्तव; K5 घातस्तव; Ñ1 मातुस्तस्य; T1 पातस्त्वद्य. — After 8^{ab}, K3 reads 9^{ab}, while T G1. 2 M ins. after 8^{ab} (M1, after 6^{ab}):

68* अभिमन्योः सृजैषीकां गर्भस्थः शाम्यतां शिशुः ।
अहमेतं मृतं जातं जीवयिष्यामि बालकम् ।

— ^{c}) D6 स नु; M4 सत्य- (for स तु). Ñ1 गर्भो मृते; D1. 2 गर्भमृतो; D6 गर्भो सृतो. T1 बालो; M1 दीर्घं (for जातो). — ^{d}) K1 ध्रुवमायुर्; M1 परमायुर्. — After 8, T G1. 2 M ins.:

69* इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं द्रोणपुत्रः स्मयन्निव ।
यद्यस्त्रदग्धं गोविन्द जीवयस्येवमस्त्विति ।

— After 69*, T G1. 2 M read 10. 15. 33.

9 K3 reads 9^{ab} after 8^{ab}. — ^{a}) Ś2 त्वं तु; K4 त्वां नु; D6 त्वा नु; D8 त्वां च. B5 पाप. — ^{b}) K5 आहुः (for विदुः). — After 9^{ab}, B1 reads 10^{ab}. — ^{d}) T1 बालं (for बाल-). B1. 5 -घातिनं; Dn1 -घातिकं; T G1. 2 M -कामुकं.

10 B1 reads 10^{ab} after 9^{ab}. — ^{a}) G1 त्वं तस्माद् (by transp.). — ^{b}) K2. 4 सत्वरं (for कर्मणः). — ^{d}) D6 महीसितां. — ^{e}) Ś2 K2 अनाप्नुवन्; K1. 3 D8 अवाप्नुवन्; T G1. 2 लभमानः; M1 अलंमानः; M2–4 अलभानः. K5 कृतां (for क्वचित्). K3 T G1. 2 M1 किंचित् (for कां°). — ^{f}) Ca संविदं (as in text); Cd शबिलं (sic). M1 कन्नचित्.

11 ^{a}) Ś2 K3 निर्जने निःसहायस्त्वं; K1 निर्जने नसहायस्त्वं; K2. 4. 6 G2 °नो निःस°; D4 °नो न सहायः स; T1 °नो न सहायस्त्वं. — ^{b}) K3 देशान्वै प्रचरि°; Dn2 देशान्यपरिचाष्यसि (corrupt); D4 त्वं देशान्प्रचरि°; M2–4 देशान्प्रतिचरि°. — Dn2 om. 11^{e}–12^{b}. — ^{c}) D3 न च. K3 M1 क्षुद्रं. — ^{d}) Ś1 जनमध्ये सु°; D6 जलमध्येषु; D8 जनमध्ये तु. K2 संस्थिताः; K3 संस्थितः; M1 °तं.

12 Dn2 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) G1 M पूति- (for पूय-). Ñ1 त्वं (for च). — ^{b}) Dn1 दुर्ग. K3 -कांकार-; M4 -गांधार- (for -कान्तार-). K5 -संश्रितः; D8 -संशयः. — ^{c}) Ś1 K1 धर्मात्मन्; B1–4 Dn1 D1–3 पापात्मा. — ^{d}) T G1. 2 M चिरमेको वसुंधरां.

कृपाच्छारद्वताद्वीरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते ॥ १३
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १४
इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ।
पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम ॥ १५
व्यास उवाच ।
यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान्कर्म दारुणम् ।
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ १६
तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।
असंशयं ते तद्भावि क्षुद्रकर्मन्व्रजाश्रितः ॥ १७
अश्वत्थामोवाच ।
सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेष्वहम् ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ १९
पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।
कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ २०
द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वराः । C. 10. 744 B. 10. 16. 22 K. 10. 16. 18

13 a) K_3 परिक्षत्; M_1 परीक्षित्. — b) K_2 देव॰व्रतम्. K_6 तु (for च). — c) K_3 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M शूरः (for वीरः). — d) $\acute{S}_2$ उपलप्स्यति; Dn_1 D_3 उपपत्स्यते; Dn_2 उपलभ्यते. $\acute{S}_1$ K_1 सर्वाण्य॰स्त्राण्यवाप्स्यति.

14 a) K_5 सर्वशास्त्राणि. — b) K_2 ॰धर्मे व्यवस्थितः; $\tilde{N}_1$ ॰धर्मरतः स्थितः. — c) K_3 Dn D_4 M षष्टि॰. T_1 षष्टिं वर्षसहस्राणि.

15 a) K_1 T $G_{1.2}$ M ततश्चोर्ध्वं. K_1 महाबाहो; K_3 T $G_{1.2}$ महाराज; K_4 $\tilde{N}_1$ B_{1-3} $M_{3.4}$ महाराजः; M_1 महाभाग; M_2 ॰भागः. — b) K_3 भविष्यति न संशयः. — c) K_3 परीक्षिर्; D_3 परीक्षिन्. T $G_{1.2}$ M पारी(T_1 पारि॰; $M_{1.2.4}$ परी)क्षि(T ॰क्ष)तो नाम नृपो. — d) K_6 हि; D_4 तु; G_1 स्म (for सु॰). K_3 इष्वस्त्रे तेषु दुर्मते. — After 15^{cd}, Ś K $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ ins.:

70* अहं तं जीवयिष्यामि दग्धमस्त्राग्नितेजसा ।

[D_8 संजीव॰. $K_{2.6}$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ दग्धं शस्त्राग्नि॰; $\tilde{N}_1$ दग्धं शस्त्रेण (for दग्धमस्त्राग्नि॰).]

— e) $M_{1.2}$ पश्य त्वं (M_2 स्व॰) धर्मवीर्यं मे. — f) M_4 सत्यस्य वचनाधम.

16 K_1 om. the ref.. — a) T_1 वचस् (for कृतं). $\acute{S}_1$ K_1 यदनादृत्य तु कृतं. — b) M_4 दारुण (for ॰णम्). Dn_2 त्वयास्मान्कुलदारुण; M_3 त्वया कर्म सुदारुणं. — c) K_2 ब्राह्मणश्च. $K_{2.4}$ चैवं; T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ चेदं (for चैव). — d) K_2 $\tilde{N}_1$ तस्मात् (for य॰). $\acute{S}_2$ Dn_2 व्रतम्; K_1 कृतम् (for वृत्तम्). T $G_{1.2}$ M वृत्तमन्यायवत्तव (T_1 ॰वर्तनः; T_2 $G_{1.2}$ ॰वर्तिनः; M_3 ॰वत्तदा).

17 a) $K_{2.4.6}$ त्वां; Dn_2 च (for यद्). — b) $\acute{S}_2$ K_1 उक्तवानुत्तमं; K_6 उत्तमानु॰; D_6 उक्तवानुत्तमे; D_8 ॰नुत्तरं. — c) K_1 तु तद्भावि; $K_{2.4.6}$ तद्भविता. T $G_{1.2}$ M आलोकात्तव तद्भावि (T_2 G_2 ॰ति; M_4 ॰वी). — d) K_3 व्रजेति च; K_5 व्रजाश्यतः; T $G_{1.2}$ M व्रजेति ह. $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-3.6.8}$ क्षत्रधर्मस्त्वया($\tilde{N}_1$ ॰र्मं त्वमा)श्रितः.

18 T $G_{1.2}$ द्रौणिः. — a) Dn_2 D_6 सदैव. Dn_1 भवतां. — b) S Cv मनुजेषु (for पुरुषेषु). K_2 $\tilde{N}_1$ B (except B_3) Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M इह (G_2 ॰व) (for अहम्). — c) M_1 सत्यवान्. K_2 भगवन्. — d) $M_{1.2}$ तु (for च).

19 a) M_4 प्रादाय. K_2 M_1 च (for [अ]थ). M_4 मणिर्. — b) T $G_{1.2}$ M यशस्विनां (for महात्मनाम्). — After 19^{b}, K_2 ins.:

71* प्रययौ जाह्नवीकच्छात्क्षिप्तास्त्रश्चोत्तरां दिशम् ।

— c) T_1 प्रययौ (for जगाम). T $G_{1.2}$ M प्रेक्षतां (for विमनास्). K_1 जगाम न्यस्तकवचः. — d) D_6 बलं (for वनम्). K_3 पश्यतां स महावनं; K_5 पश्यतां गहनं वनं; K_6 पांडवानां प्रपश्यतां; T $G_{1.2}$ M तपोवनमरिंदमः (T_1 ॰म).

20 T_1 om. 20^{ab}. — a) T_2 $G_{1.2}$ M पांडवास्तु सदाशार्हा(G_2 ॰हारा॰; M_4 ॰चार्हा)स्. — b) $\acute{S}_2$ K_1 नमस्कृत्य (for पुर॰). K_3 $\tilde{N}_1$ हताद्विषं. Dn_2 पुत्रभृत्यहताद्विषः; T_2 $G_{1.2}$ M तानृषीनभिवाद्य च. — c) K_4 ॰द्वीपायनं. — d) D_6 वै (for च). $\acute{S}_1$ K_1 यशस्विनं (for महामुनिम्). T $G_{1.2}$ M पर्वतं नारदं तथा.

C. 10. 744 B. 10. 16. 22 K. 10. 16. 18 द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २१
ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिबिरं पुनरेव ह ॥ २२
अवतीर्य रथाभ्यां तु त्वरमाणा महारथाः ।
ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्तामार्ततराः स्वयम् ॥ २३
तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम् ।
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २४
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तु मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २५
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ २६
प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे ।
यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनः ॥ २७
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
नैव त्वमपि गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २८
उक्तवत्यसि धीराणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ।
क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ २९
हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ३०
वैरस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ।
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ३१
यशोऽस्य पातितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।

21 Ñ1 om. 21^{cd}. — ^{c}) G1 अभ्ययाचंत. — ^{d}) D4 पांडवानां (for प्रायोपेतां). T G1.2 M यशस्विनीं. — Ś2 K2–6 Ñ1 B1.3.4 Dn2 D6.8 T G1.2 M ins. an addl. colophon after 21 (Ñ1, after 21^{ab}): [*Adhy. name:* K3 अश्वत्थामापराजयः; K4 मणिनिर्यातनं; K5 मण्यानयनं; M (except M3) अश्वत्थामा(M2 °म)शापः (M1 °मगमनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 15; Ñ1 6; Dn2 T G1.2 M1–3 7.]

22 Before 22, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{b}) Dn2 सर्वैश्वैर्. — D6 om. (hapl.) from दाशार्हाः (in 22^{c}), up to सह (in 24^{d}). — ^{c}) K1 अभ्ययस्स दहाशार्हाः (corrupt); T G1.2 M अभ्य(T1 भ्रय)यू राजशार्दूल. — ^{d}) Ś1 K2–4 Ñ1 B D1–4.8 T1 हि (for ह).

23 D6 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K6 D8 रथेभ्यस्तु; T G2 M1.2 [अ]थ रथयोस्; G1 रथात्तेथ; M3.4 [अ]थ रथिनस्. — ^{c}) D1 and Bom. Ed. हृष्टाम् (for कृष्णाम्). D2 द्रौपदीं ददृशू रुष्टाम्. — ^{d}) K1 आर्ततरां; K6 °यशः; Ñ1 °स्वराः.

24 D6 om. up to सह (cf. v.l. 22). — ^{a}) Ñ1 तामभ्येत्य. M1.4 निरानंदा. — ^{b}) T G1.2 M -परायणां (for -समन्विताम्). — ^{c}) T G1.2 M [उ]पतिष्ठंति (M1.2.4 °त). — ^{d}) K3 पांडवाः शोककर्शिताः.

25 ^{a}) Ś2 T1 M4 राजाभ्य°; M1 राज्ञाप्य°. — ^{c}) Ś2 K2–6 Ñ1 B Dn1 D1–3.8 तं; Dn2 D6 तन्; D4 तां (for तु). Ś1 K2.6 D6.8 देव्यै; K1.4 दिव्यै; K3 दिव्यां; D4 देव्या.

26 ^{b}) Bom. Ed. °हंतुर् (for °हन्ता). T G1.2 M च (for स). — ^{c}) K3 उत्सृज्य शोकमुद्बंध्य. — ^{d}) Bom. Ed. क्षात्रधर्मम्. K3 Dn1 D3.6 °स्मरन्.

27 ^{a}) Ś1 T1 प्रायेण; K1 प्रेषणे (for प्रयाणे). — ^{b}) B1.2 समार्थम्. K2 अशिते°. — ^{c}) K6 नक (sic); D6 भीम· (for भीरु). — ^{d}) B3–5 Dn D1–3.8 °घातिनि; T G1.2 M °सूदने (M °नं).

28 With 28, cf. 3. 13. 112. — ^{a}) K3 नैते (for नैव). — ^{b}) Ñ1 भ्रातरोपि च; M1–3 °रश्च मे. — ^{c}) Dn1 न वै. K2.4.6 Ñ1 त्वमसि; K3 B (except B3) D1–4.8 त्वमिति. — ^{d}) K5 न माम्; B2 समम्. K1 इच्छसि. Ca. d cite शममिच्छति (as in text).

29 ^{ab}) K3 T G1.2 M transp. धीराणि and वाक्यानि. K2 B D1–3 वीराणि; Ñ1 वैराणि; Dn1 तीव्राणि (for धीराणि). Ś1 K1 मधुसूदनं; K3 Dn2 T पुरुषोत्तमे; D6 M4 °त्तम. — ^{d}) Dn2 D3.6.8 त्वं G1.2 स्मर्तुम्; D1.2 त्वं मंतुम् (for संस्मर्तुम्).

30 ^{a}) K6 ततो (for हतो). — ^{b}) K1 परिपंथिनः; Ñ1 B3.4 Dn D1.2 Ca परिपंथिकः; B1.2 प्रतिपक्षकः; T G1.2 M परिपंथ्य(G1 °बंध्य)सौ; Cd °पन्थकः (as in text). — ^{d}) Ś2 हि स्फुरतो; Ñ1 विस्फुरता; Dn2 °रितो. T G1.2 M प्राशितं तु (M हि) रणे मया.

31 ^{b}) Dn2 नैव (for न स्म). Ś K1 विवक्षितुं; Ś2 (*sup. lin.*) Dn1 Cd °क्षितां. Ñ1 न स्म वाच्यं विवक्षितं; Cv न स्म वाच्या विवक्षता. — ^{c}) K1 द्रोणसुतो. T G1.2 M जित्वा द्रोणसुतो मुक्तो. — ^{d}) Ca गौरवेण (as in

वियोजितश्च मणिना न्यासितश्चायुधं भुवि ॥ ३२
द्रौपद्युवाच ।
केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।
शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३४
ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।
शुशुभे स महाराजः सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३५
उत्तस्थौ पुत्रशोकार्ता ततः कृष्णा मनस्विनी ।
कृष्णं चापि महाबाहुं पर्यपृच्छत धर्मराट् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन्युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १
कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा । C. 10. 761 B. 10. 17. 2 K. 10. 17. 2

---

text); Cd °वेन. $K_{2.4-6}$ तु (for च).

32 [a]) K_5 यशश्च. $K_{4.5}$ Dn D_8 T $G_{1.2}$ M_4 पतितं; $\tilde{N}_1$ घातितं; M_3 [अ]पहृतं. K_1 यशोसि पातिते देवि. —[b]) K_4 त्ववशोभितं; K_5 वधशोषितं; $D_{1.2}$ त्वद्य शे°; D_6 स्त्ववशे°; D_8 चावशे°; T $G_{1.2}$ M अव° (for त्वव°). —[c]) T $G_{1.2}$ M मणिना विप्रमु($M_{1.2}$ °यु)क्तश्च. —[d]) $Ś_1$ न्यंसितश्; K_6 $B_{3.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ -भ्रंशितश्. K_3 चायुधं विभु; Dn_2 D_6 °धं प्रति; D_4 °धैर्भुवि; T $G_{1.2}$ M °धानि च ($M_{1.2}$ सः).

33 M_4 om. the ref. T G_2 कृष्णा (for द्रौपदी). —[a]) K_5 केशवानृ°. $K_{2.4}$ आप्तोसि; $D_{1-3.6}$ आशास्मि; D_8 आप्तासि. —[b]) K_1 °पुत्रो गुरुः स मे; $K_{2.4.6}$ गुरुपुत्रे कुरूत्तम. —[c]) $K_{2.4-6}$ T_2 $G_{1.2}$ शिरस्येनं; D_6 °स्येतन्; T_1 $M_{1.2.4}$ °सैनं; M_3 °सा च. —[d]) K_2 प्रविब°; Dn_2 D_6 प्रतिगृह्णातु. K_6 $B_{1.2}$ D_8 भारतः. T $G_{1.2}$ M ग्रहीतुमनघो(T_2 G °मधुना; M_1 °मथ सो)र्हति.

34 K_{2-6} B Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ om. the ref. —[a]) $Ś_1$ तां; B_3 तद् (for तं). —[c]) Dn गुरुरुच्छिष्टमित्येव; T_1 स गुरूच्छिष्ट°; Ca.d गुरोरु° (as in text). —[d]) K_1 T $G_{1.2}$ M द्रौपदी. $K_{2.4.6}$ वचनेन तु.

35 [a]) T $G_{1.2}$ M transp. दिव्यं and मणिवरं. K_6 दिव्यं मणिरतनु (sic). —[b]) $Ś_2$ K_3 M_3 [अ]धारयत्. $Ś_1$ K_1 प्रभो. —[c]) K_3 S च (for स). $Ś_2$ महाराजाः; $K_{2-4.6}$ $\tilde{N}_1$ $M_{1.3}$ महाराज; B Dn $D_{1-4.6}$. तदा राजा. —[d]) M_1 स चरूमिव (sic). $B_{1.2}$ तोयदः (for पर्वतः).

36 [b]) $\tilde{N}_1$ दृष्ट्वा (for कृष्णा). —[c]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ चैव (for चापि). $K_{1.3.6}$ B_1 Dn D_{1-3} T $G_{1.2}$ M °बाहुः $Ś_2$ K_{2-6} $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ परिपप्रच्छ. T $G_{1.2}$ M अन्वपृच्छद्युधिष्ठिरः.

Colophon. —*Sub-parvan:* All MSS. ऐषी(or °षि)क. —*Adhy. name:* $K_{2.4}$ द्रौपदीप्रसादनं; M मणिप्रदानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ 16; K_3 $\tilde{N}_1$ Dn_1 7; Dn_2 T $G_{1.2}$ M 8.

17

1 B_1 om. the ref. —[a]) K_3 B_3 T $G_{1.2}$ M तेषु (for सर्व-). —[b]) K_3 सौप्तिकेषु; D_3 °केःति. K_5 °के तैस्त्रिभि रथैः. —[c]) T $G_{1.2}$ M शोचमानोब्रवीद्राजा. —[d]) $\tilde{N}_1$ इति च (for इदम्). T $G_{1.2}$ पांडवो यदुनंदनं; M पार्थो देवकिनंदनं.

2 Before 2, K_1 ins. युधिष्ठिरः. —[a]) K_1 न; $K_{2.4.6}$ $D_{1-4.6}$ तु (for नु). K_5 कथं पापेन क्षुद्रेण. —[b]) $K_{2.4}$ [अ]शुभबुद्धिना; K_6 $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{1-4.6.8}$

C. 10. 761 B. 10. 17. 2 K. 10. 17. 2 द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ॥ २
तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम् ।
तं जघ्ने रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४
किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।
यदेकः शिबिरं सर्वमवधीन्नो गुरोः सुतः ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।
जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ६
प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।
वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ॥ ७
वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधान्युत ॥ ८
आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत ।
विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९
एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ।
पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरम् ॥ १०
हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।
दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽम्भसि महातपाः ॥ ११
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।
स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसापरम् ॥ १२

[अ]कृतकर्मणा; Dn_2 कृतवर्मणा; T $G_{1.2}$ M शठबुद्धिना. K_5 तदा वै ब्रह्मबंधुनां.

3 ^{a}) $Ś_1$ ततः; K_3 तदा; K_6 तत्रा- (for तथा). —^{b}) T $G_{1.2}$ M संग्रामेष्वपलायिनः. —^{c}) T $G_{1.2}$ M सर्वे (for चैव). —^{d}) T $G_{1.2}$ M द्रौणिना निहताः कथं.

4 K_5 om. 4^{ab}. —^{a}) K_3 सश्च (sic); T_1 M_{1-3} यं स्म; T_2 यं स; G_1 यस्माद् (for यस्य). —^{b}) K_3 ददौ; K_4 प्रदाद्; $B_{1.3}$ Dn_2 प्रायाद्. $K_{2.4.6}$ D_6 सुखं. T $G_{1.2}$ M न ददाह चमूमुखे. —^{c}) $K_{2.4.6}$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ निजघ्ने; K_3 न जघ्ने; K_5 जघान. T $G_{1.2}$ M स वीरो रथिनां श्रेष्ठो. —^{d}) $K_{1.2.4.6}$ D_3 तु (for नु). K_5 कथंचन. T $G_{1.2}$ M धृष्टद्युम्नः कथं हतः.

5 ^{a}) $K_{4.6}$ $D_{4.8}$ तु तेन; B_4 न तेन; M_4 सुतेन. — M_4 om. 10. 17. 5^b–10. 18. 10^b. —^{c}) $K_{3.5}$ शिबिरे; K_6 B (except B_3) Dn $D_{1-4.6.8}$ समरे. K_3 वीरान्; K_6 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ सर्वान्; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) स्फीतम् (for सर्वम्). —^{d}) Dn_1 D_1 न वधीन्. T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) अवधीद्द्रौणिराहवे.

6 M_4 om. 6 (cf. v. l. 5). — $Ś_1$ $K_{1.6}$ श्री(K_6 om. श्री)कृष्णः; B (except B_3) Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ श्री(B_1 Dn_2 $D_{6.8}$ om. श्री)भगवान् (G_1 om. भगवान्). —^{a}) K_2 दैवं; $K_{3.4}$ देवं (for देव-). —^{b}) K_5 ईश्वरं भवमव्ययं. —^{c}) K_3 D_6 स रणं. —^{d}) $K_{2.4}$ प्रभो (for बहून्).

7 M_4 om. 7 (cf. v. l. 5). —^{c}) T_1 M_{1-3} हि (for च). $K_{2-4.6}$ वीर्यं गिरीशो दद्याच्च. —^{d}) $K_{2-4.6}$ पातयेत्.

8 M_4 om. 8 (cf. v. l. 5). —^{b}) K_6 पुरुषर्षभ. —^{c}) $K_{2.3}$ यानि चास्य; T $G_{1.2}$ अहमस्य. —^{d}) B_{3-5} Dn $D_{1-4.6.8}$ विविधानि च.

9 M_4 om. 9 (cf. v. l. 5). —^{a}) K_3 एको (for एष). T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) विश्वस्य (for भूतानां). —^{b}) Dn_2 मध्यं ह्यन्तश्च; T G_2 मध्यश्चान्तश्च; G_1 M_{1-3} मध्यं चांतश्च. —^{c}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) तिष्ठते च. K_5 चैव जगत्; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) जगत्सर्वं. —^{d}) K_6 विश्वम्; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) ध्रुवम् (for सर्वम्). Ś K_1 अस्यैव ($Ś_2$ °क-) कारणात्.

10 M_4 om. 10 (cf. v. l. 5). —^{a}) $Ś_2$ एतं; $K_{1.2.4}$ एनं; D_8 परं (for एवं). Dn_1 एवं विसृष्ट- भूतानि; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) सिसृक्षुरथ भूतानि. —^{b}) T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ ससृजे; M_1 ददृशे. T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) प्रभुः. —^{c}) K_1 चेदं; Dn_1 चैतं (for चैनं). —^{d}) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) कुरु (for सृज).

11 M_4 om. 11 (cf. v. l. 5). Before 11, K_3 ins. श्रीमहादेवः. —^{a}) Ca. d हरिकेशः (as in text). K_6 तथेत्युक्तो. —^{b}) $Ś_1$ K_1 नोप- (for दोष-). T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) दीर्घदर्शी तथा (T G_2 °दा) प्रभुः.

12 M_4 om. 12 (cf. v. l. 5). —^{a}) K_3 D_8 तपः- कालं. —^{b}) K_5 पितामहं; T_1 °मह. —^{c}) K_4 D_8 सृष्टारं; D_6 श्रष्टारं. —^{d}) $Ś_2$ मनसः परं; K_3 $G_{1.2}$

सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं मग्नमम्भसि ।
यदि मे नाग्रजस्त्वन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ॥ १३
तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
स्थाणुरेष जले मग्नो विस्रब्धः कुरु वै कृतिम् ॥ १४
स भूतान्यसृजत्सप्त दक्षादींस्तु प्रजापतीन् ।
यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १५
ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
बिभक्षयिषवो राजन्सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ १६
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी पितामहमुपाद्रवत् ।
आभ्यो मां भगवान्पातु वृत्तिरासां विधीयताम् ॥ १७
ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८
विहितान्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुस्तुष्टा यथागतम् ।
ततो ववृधिरे राजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनिषु ॥ १९
भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ २०
बहुरूपाः प्रजा दृष्ट्वा विवृद्धाः स्वेन तेजसा ।
चुक्रोध भगवान्रुद्रो लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ २१ C. 10. 780 B. 10. 17. 21 K. 10. 17. 21

M1–3 तपसा परं; T °सां परं.

13 M4 om. 13 (cf. v.l. 5). — [a]) T G1.2 भ्रातरं (for पितरं). — [b]) K2–4 B1.2.4 T2 G1.2 गिरीशं. K2.4.6 B Dn1 D1–4.6.8 सुप्तम् (for मग्नम्). — [c]) K2 मे नाग्रजः स्त्यन्यः; K3 मन्योग्रजोस्त्यन्यः; K4 मेन्यग्रजस्त्वन्यः; K5.6 Ñ1 B Dn1 D1–3.6 T G1.2 M1.3 मे नाग्रजोस्त्यन्यः; Dn2 सेनाग्रजस्त्व°; D4 मे नाग्रजोस्त्वन्यः; D8 °जस्त्यन्यः. — [d]) Dn2 ते (for [अ]हं).

14 M4 om. 14 (cf. v.l. 5). — [d]) K2.4.6 B4 Dn2 D4.6 विश्रब्धः; M1 विसृष्ट्या. K3 B Dn D1–3.6.8 वै कृतं; T G1.2 M (M4 om.) वै (M1 मे) प्रजाः. Ca.d cite कृतं.

15 M4 om. 15 (cf. v.l. 5). — [a]) B5 भूतान् (for °नि). M1–3 दक्षो (for सप्त). K2.4.6 स ससर्जाग्रजान्सप्त; B4 Dn D1–4.6.8 भूतान्यन्व(B4 °न्यनु; Dn2 °नान्व)सृजत्सप्त; T G1.2 स सर्वभूतान्यसृजद्. — [b]) K3 दक्षाद्यांस्. Dn2 D6 च (for तु). K3 प्रजाधिवान्. T G1.2 दक्षः क्षिप्रं प्रजापतिः. — [c]) Ś1 यैरेनमकरोत्; K1 यैरेणमक°; K3 यैरियं व्याक°; Dn2 M1–3 यैरिदं व्या(Dn2 व्य)क°. K1 सर्गं; K3 D6 सर्वं. — [d]) K1 भूतसर्गं. Ca.d cite भूतग्रामं and चतुर्विधं (as in text).

16 M4 om. 16 (cf. v.l. 5). — [a]) Dn2 ताः सृष्टमानाः. Ñ1 रुषिताः (for क्षुधिताः). — [b]) M2 चैव (for सर्वाः). — [c]) K3 संभक्ष°; K6 छ्नुक्ष° (sic). — [d]) K3 T G1.2 M (M4 om.) [अ]भ्यद्रवंस्; D4 प्रद्रवं°. K2.4 ततः; K6 ततं; G1 तथा.

17 M4 om. 17 (cf. v.l. 5). — [a]) Ś1 K1.3.4.6 D1.2 भक्षमाणस्. K3.5 D4 त्राणार्थं; T G1.2 M1.3 प्राणार्थी. — [b]) K1 अपाद्र°. — [c]) Ś1 अभो मां; K1 अतो मां; K3 एभ्यो मा; Ñ1 अद्यास्मान्; Dn1 अभ्ये मां; Dn2 अद्य मां; D3.6 आद्यो मां. D4 असोवा; M1–3 आभ्यो मा (for आभ्यो मां). Ś2 भगवान्दातुं; K2.4 B Dn D1–3.6.8 भगवांस्त्रातु (Dn2 D8 °तुं); K3.6 Ñ1 D4 भगवंस्त्रातु (Ñ1 D4 °तुं); K5 पातु भगवान्; T G1.2 M (M4 om.) रक्षतु भवान्. — [d]) K3 त्रिधिर्; Dn2 वृत्तिम्. K6 विधीयते.

18 M4 om. 18 (cf. v.l. 5). — [a]) M1 ओकस (for ततस्). K3 M1–3 तासां; T G1.2 त्वसौ (for ताभ्यो). — [b]) D1.2.4.8 औपधीः. — K4.6 om. 18[c]–19[d].

19 K4.6 M4 om. 19 (cf. v.l. 5, 18). — [a]) K1 विहितानां; B1 (m as in text) Ñ1 D6 विहितार्थाः. T G1.2 M (M4 om.) ततस् (for प्रजास्). — [b]) Ñ1 तप्ता; B Dn D1–4.8 सृष्टा; D6 सृष्ट्वा (for तुष्टा). K5 तथागतं. — [c]) Ñ1 बभूविरे; D8 बुबुधिरे. — [d]) K1 प्रीत्यमद्यः (sic); K2 प्रीतिमंतः. Ñ1 सुयोनिषु.

20 M4 om. 20 (cf. v.l. 5). — [a]) K3 च (for वि). — [b]) K5 लोके गुरा°. K3 T G1.2 M (M4 om.) सृष्टे (T1 पृष्टे) देवासुरे तदा (K3 °तः; G1 M1.2 °था). — [c]) Ś2 जनाज्; Dn2 कुलात् (for जलाज्). Dn2 सूर्यः; D6 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). K5 उदतिष्ठज्जलाभ्यासात्.

21 M4 om. 21 (cf. v.l. 5). — [a]) Ś2 D3 सृष्ट्वा; K5.6 Ñ1 B Dn D1.2.6.8 T G1.2 M (M4 om.) सृष्टा (for दृष्ट्वा). — [b]) Ñ1 तेन (for स्वेन). K2–4.6 B Dn D1–4.6.8 विवृद्धाश्च स्वतेजसा (Dn1 सतेजसः); T G1.2 M (M4 om.) विवृद्धाः (M1 विविधाः) सर्वशस्तथा (M2.3 °दा). — [c]) K3 T G1.2 M (M4 om.) चुक्रुधे. K2–4 Dn2 T2 G1.2 M1–3 बलवान्; T1 फलवद् (for भग-

C. 10. 781
B. 10. 17. 22
K. 10. 17. 22

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वान्). K_1 क्रुधो; K_3 भद्रो; T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) दृष्ट्वा (for रुद्रो). —^{d}) B_{1-3} [अ]वीवृधत् (for [अ]-विध्यत). T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) प्राविध्याल्लिंगमेव च; Cv लिंगं स्वं प्रत्यविध्यत.

22 M_4 om. 22 (cf. v. l. 5). —^{a}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ तत्प्रवृद्धं; Dn_1 तत्प्रविष्टं; G_1 तत्प्राविध्य; M_1 तं प्रविष्टं; M_2 तं प्रविद्धं. K_1 B Dn_1 $D_{1-3.8}$ T G_2 M_2 तथा; $Ñ_1$ प्रजा-; D_4 यथा (for तदा). D_3 भूमिं. $K_{2.4.6}$ तथापविद्धं तद्भूमौ. —^{b}) K_6 प्रत्यातिष्ठतः; $Ñ_1$ °विध्यत; M_1 प्रतितिष्ठित. K_3 तथैवावृत्य तिष्ठति. — T_1 om. 22^{c}–23^{d}. —^{c}) $Ñ_1$ ततो (for [अ]व्ययो). T_2 $G_{1.2}$ तमुपेत्याब्रवीद्ब्रह्मा. —^{d}) K_3 शमयं कृतं; B_4 D_4 समयन्निव.

23 T_1 M_4 om. 23 (cf. v. l. 5, 22). —^{a}) K_1 तं कृतं; K_3 किमत्र. K_2 सलिलं. K_3 शर्वं; K_5 $Ñ_1$ सर्वं; K_6 विप्र; Dn_2 D_4 सर्व. —^{b}) K_6 शर्वं; Dn_2 चिरं (for चिर-). $K_{3.6}$ $Ñ_1$ B Dn_2 $D_{1-4.6.8}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ -कालस्थितेन ते; K_4 -कालस्थिते मते. $K_{1.3}$ वै; K_5 तु (for ते). —^{c}) $K_{2-4.6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ चेदम्; M_1 लिंगम् (for चैतद्). $K_{1-4.6}$ $Ñ_1$ B_{2-5} Dn $D_{1-4.6.8}$ उत्पाद्य. —^{d}) $Ś_1$ K_1 त्वया लिंगं; $Ś_2$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-3.6.8}$ लिंगं भूमौ (by transp.). $Ś_2$ प्रवीरितं; $K_{2.4.6}$ $Ñ_1$ $B_{3.4}$ D_8 M_{1-3} प्रवेशितं; K_3 निवेशितं; T_2 $G_{1.2}$ प्रवेष्टितं.

24 M_4 om. 24 (cf. v. l. 5). —^{a}) K_3 °संरंभात्; Dn_2 °संरब्धं; D_4 °संरब्धस्; D_6 °संरधस्; M_1 °संरंभं. —^{b}) K_5 ततो; B Dn $D_{1-4.6.8}$ T_1 $M_{2.3}$ तथा. K_3 लोकगुरुं विभुं; $K_{4.6}$ °गुरोर्गुरुः; Dn_2 °गुरुं गुरुः; M_1 °गुरुर्गुरुः. —^{c}) K_3 T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) सृष्टाः प्रजाः (by transp.). Dn_2 परं नेमाः; D_4 परे नेमाः. —^{d}) K_4 किं करिष्यामि नेषधयो (sic).

25 M_4 om. 25 (cf. v. l. 5). —^{a}) $Ñ_1$ Dn_2 D_6 चार्थं; D_3 चैतत्; T_1 त्वन्नं; T_2 G_2 त्वेतत् (for चान्नं). K_3 तपसो विगतार्थानां; Cv तपसाधिगतत्वान्नः. —^{b}) $K_{3.4}$ B_4 $D_{1.2}$ पितामहः; Cv प्रजार्थं हि पितामह. —^{c}) K_5 Dn D_4 औषध्यः; Cv ओ° (as in text). T G_2 परिवर्धंते; G_1 M_{1-3} Cv °वर्तंते. —^{d}) K_3 T G_2 तथैव; K_6 $Ñ_1$ Dn_1 यथैवं.

26 M_4 om. 26 (cf. v. l. 5). —^{a}) $K_{2.4.6}$ B_5 Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) स; B_4 [अ]पि (for तु). K_{2-6} $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ $M_{1.2}$ सक्रोधो; T $G_{1.2}$ सक्रोधं. —^{b}) K_5 ययौ सु- (for जगाम). K_3 ततः; K_6 नवः; T $G_{1.2}$ हरः (for भवः). —^{c}) K_2 गिरौ. $Ś_1$ K_1 पुंजवतः; $K_{2.4.6}$ हिमवतः; K_3 कुंजवतः; $M_{1.2}$ माल्यवतः (for मुञ्ज°). $K_{2.4.6}$ पार्श्वं; K_3 M_3 पादे. —^{d}) K_1 तपस्तप्तं; K_3 T_2 $G_{1.2}$ तपस्तेपे; T_1 तपसैव; $M_{1.2}$ तत्र तेपे; M_3 ततस्तेपे. $K_{1.5}$ महातपः; K_6 महामनाः; M_{1-3} महत्तपः.

Colophon om. in M_4 (cf. v. l. 5). — *Sub-parvan:* K_2 ऐषीकास्त्र; $K_{3.4}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) ऐषी(or °षि)क. — *Adhy. name:* Ś $K_{1.3.5}$ ईश्वरमाहात्म्यं; $K_{2.4}$ युधिष्ठिरप्रश्नः; T $G_{1.2}$ लिंगोत्पत्तिः; M_{1-3} शिवमाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ 17; $Ñ_1$ Dn_1 8; Dn_2 T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) 9.

१८

वासुदेव उवाच ।
ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।
तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५
लोकयज्ञेन यज्ञैषी कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् । C. 10. 793 B. 10. 18. 8 K. 10. 18. 8

18

☞ M4 om. up to 10. 18. 10^{b} (cf. v. l. 10. 17. 5).

1 T2 G1 om. the ref.; K1 कृष्णः; K2. 4. 6 B Dn D1–4. 6. 8 T1 G2 श्री(B3 Dn2 D4. 6. 8 om. श्री)भगवानुवाच (resp. श्रीभगवान्); K3 वैशंपायन उ° (for वासुदेव उ°). —^{b}) D4 देवो. Dn2 वा (for वै). K3 देवाः समवकल्प°; T G1. 2 देवाः सममकल्प°; M1. 2 ते देवाः समकल्प°; M3 देवाः सम्यगकल्प°. —^{c}) K3 B1–3 यज्ञान्. K1 देवप्रमा°; K3 देवप्रयाणेन. —^{d}) K5 Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्). B1. 2. 4 इच्छवः.

2 M4 om. 2 (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś2 अव्यग्रान्; K3. 6 Ñ1 B Dn D1–4. 6. 8 T G1. 2 M (M4 om.) अथ ते. —^{b}) K2–4. 6 Ñ1 B Dn D1–4. 6. 8 T G1. 2 M (M4 om.) साधनानि (K2. 4 सर्वे ते च; Ñ1 सावधाना) हवींषि च. —^{c}) Ś1 K1 भोगार्हा; D6 भगार्हा; T1 भगवान्. Dn2 देवताश्चैवं. K3 भागार्हान्सोपि याज्ञीयं. —^{d}) K3 भागं च; T1 G2 M2 याज्ञियं; T2 G1 M3 याज्ञीयं; M1 यज्ञीय-. Ś1 द्रव्यं यज्ञियमेव च.

3 M4 om. 3 (cf. v. l. 1). —^{a}) K3 ते च; T G1. 2 M (M4 om.) ते वै. K2–4 T G1. 2 M (M4 om.) अजानंतो. B1. 2 ता वै रुद्रस्य जानन्त्यो. —^{b}) Ś2 K1. 2. 6 T G1. 2 यथा°. K3 T G1. 2 M (M4 om.) भारत (for देवताः). —^{c}) Ś1 K1 अकल्प° (for नाकल्प°). —^{d}) K5 भागान्. K2–4 महात्मनः; K6 ससर्ज ह (for नराधिप).

4 K6 M4 om. 4 (for M4, cf. v. l. 1). —^{a}) Ś K1 स कल्प्यमाने; K2. 3 D1. 2. 6 G1 सोकल्पमाने; Ñ1 सोकथ्यमाने. —^{b}) K2. 4 ततस्तस्मिन् (for कृत्तिवासा). Ś1 K1 मखेशनैः; Ś2 मखेचरैः; K3 मखेषु वै; Ñ1 महामरैः; Dn2 मखेश्वरैः; M1 मनोमखैः (for मखेऽमरैः). —^{c}) K1 T G1. 2 M (M4 om.) तपसा (for तरसा). K3 T G1. 2 M (M4 om.) यज्ञम्; D4 धामम् (for भागम्). Ñ1 B Dn D1–3. 6. 8 ततः (Ñ1 तपः) साधनमन्विच्छन्. —^{d}) K3 त्वरमाणः; T G1. 2 M (M4 om.) धनुरग्रे.

5 K5 M4 om. 5 (for M4, cf. v. l. 1). —^{a}) K6 क्रियायज्ञा; Ca लोकयज्ञः (as in text). Cd cites 5^{a} as in text. — K6 om. (hapl.) 5^{bc}. —^{b}) D6 गृही यज्ञः; Ca गृहयज्ञः (as in text). Cd cites 5^{b} as in text. —^{c}) K3 पञ्चभूतानि यज्ञस्य; B D1–3. 8 °भूतनृयज्ञश्च (B1 °स्तु); Dn1 °भूतनृणं यज्ञो; Dn2 °भूतो नृपयज्ञ; D6 °भूतो नृपज्ञ; T G1. 2 M (M4 om.) °भूतानि यज्ञा वै; Ca. d as in text. —^{d}) Ca cites नृयज्ञः. K3 B Dn D1–3. 6. 8 T G1. 2 M (M4 om.) यज्ञः (B1. 2. 4. 5 D1–3. 6. 8 यज्ञे; Dn जज्ञे) सर्वं(B3 यज्ञभूत)मिदं जगत्; Ñ1 नृयज्ञः पंचमः स्मृतः; Cd as in text.

6 M4 om. 6 (cf. v. l. 1). —^{a}) K3 शोकयज्ञेन. Ñ1 B4. 5 Dn1 D1–3. 8 लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च; Dn2 लोकयज्ञेन यज्ञेन. —^{b}) K3 व्यदधद्; Dn1 नविधे (corrupt); T G1. 2 M (M4 om.) व्यसृजद् (for विदधे). —^{c}) K3 यत्स्रष्टुमभवत्तस्य; T G1. 2 M (M4 om.) तत्सृष्ट(T G2 त्सर्वं)मभवत्तस्य. —^{d}) K3 यष्टिः; T1 M1–3 षष्टि- (for पञ्च-). G1 -निष्क-; G2 -किष्ु-. K3 -चतुष्टयं (for -प्रमाणतः).

7 M4 om. 7 (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś1 K6 Dn [ऽ]भवज्जातु; K3. 4 [ऽ]भवद्यातु; D4 भवेज्ज्या तु. —^{c}) K3

C. 10. 793
B 10. 18. 8
K. 10. 18. 8

आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९
न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १०
न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम् ॥ ११
अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञस्तान्वेदा बभ्रंशिरे तदा ॥ १२
ततः स यज्ञं रौद्रेण विव्याध हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३
स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यरोचत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४
अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५
त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा ।
पूष्णश्च दशनान्क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६
प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।

T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) सर्वाणि (for चत्वारि). — [d]) K_3 संहननं ; $K_{4.6}$ $Ñ_1$ B_{3-5} Dn_1 $D_{1-4.8}$ संनहने ; T $G_{1.2}$ संनहनो . K_3 तथा ; T $G_{1.2}$ [ऽ]भवत् . M_{1-3} सायका: सर्वतो(M_3 °कास्तस्य चा)भवन् .

8 M_4 om. 8 (cf. v. l. 1). — [b]) M_1 तम् (for तद्). — [c]) $K_{2.4}$ स ; Dn_2 च (for [अ]थ). K_3 T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) आजगाम महाराज . — [d]) K_1 समेजिरे ; $Ñ_1$ समीयिरे ; D_6 समेपिरे .

9 M_4 om. 9 (cf. v. l. 1). — [a]) K_1 तमातु- ; K_4 तमार्त- . K_3 -धनुषं (for -कार्मुकं). — [b]) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) अक्षयं . — [c]) K_1 विवृथे . Dn_1 देव .

10 M_4 om. 10^{ab} (cf. v. l. 1). — [a]) T $G_{1.2}$ M (M_4 om.) देवो (T_1 °वा) (for चैव). — [b]) $Ś_2$ चेधिता ; $K_{2.4}$ B_{1-3} Dn $D_{1-3.6}$ वैधितः ; K_3 भारत ; K_5 चोत्थितः ; K_6 वैधिता ; $Ñ_1$ बोधितः ; B_5 वै चितः ; M_1 चेधितः . — [c]) $Ś_2$ बभ्रमुश्चापि ; K_1 विभ्रमश्चापि ; K_5 B_5 व्यधमच्चापि . — [d]) D_6 देवि (for दिवि).

11 [a]) K_3 निस्तेजो (for न बभौ). T $G_{1.2}$ M नापि (for चापि). — [b]) B_4 $D_{6.8}$ T G_2 M श्रीयुक्तमंडलः (T_1 M_4 °लं). K_3 शशांको न च राजते . — [c]) K_3 $B_{1.2}$ D_4 T $G_{1.2}$ M [आ]वृतं (for [आ]कुलं). — [d]) $Ñ_1$ नाकाशं . K_3 T $G_{1.2}$ M om. च . $K_{3.5.6}$ T $G_{1.2}$ M तदा (for वृतम्).

12 [a]) K_1 T_2 $G_{1.2}$ M तदा (for ततो). K_3 देवा विषण्णाश्चासंश्च . — [b]) K_3 क्रियाश्च न ; G_1 विषयं न . $Ñ_1$ विषयं नैव जज्ञिरे ; B_3 विषयान्स्वान्न ज° . — [c]) $Ś_1$ K_1 प्रत्यगाश्च ; $Ñ_1$ प्रभावाच्च . $B_{3.4}$ $D_{1.2.8}$ स ; B_5 च ; D_4 तद् ; T $G_{1.2}$ तु (for तान्). K_2 न प्रत्यभात्तदा यज्ञो ; K_3 °भाक्तदा सत्वं ; K_4 °भात्कदा यज्ञो ; K_6 °नाङ्कदा यज्ञो (corrupt) ; Dn_1 न प्रज्ञभाच्च स यज्ञो . — [d]) $K_{2.4.6}$ B_3 देवा ; $Ñ_1$ तदा (for वेदा). K_3 विस्रंसिरे ; K_6 $M_{1.2}$ विभ्रंशिरे ; G_1 च भ्रंशिरे . K_3 T $G_{1.2}$ M [ऽ]पि च ; $Ñ_1$ B_3 $D_{3.6}$ तथा . $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 $D_{1.2.8}$ देवताश्चेसिरे तथा (B_1 तदा).

13 [a]) K_3 शौद्रेण ; B Dn $D_{1-4.6.8}$ विव्याध ; T $G_{1.2}$ M देवेशो (for रौद्रेण). — [b]) K_5 $Ñ_1$ transp: विव्याध and हृदि . B Dn $D_{1-4.6.8}$ रौद्रेण (for विव्याध). — [c]) Dn_2 अपक्रांते ; T $G_{1.2}$ M व्यपासर्पत् . — [d]) $Ś_2$ भूतः (for भूत्वा).

14 $Ñ_1$ om. 14^{a}–15^{b}. — [a]) K_1 तत् (for तु). — [b]) Ś $K_{2.6}$ B_2 Dn_1 $D_{6.8}$ दिव्यं प्राप्य ; K_3 दिविस्थो यो ; T_1 दिविस्ते वै ; T_2 G_2 दिवस्तो वै ; G_1 M दिविस्थो वै . K_3 विराजते ; B (except B_3) Dn $D_{1-3.8}$ व्यराजत ; $D_{4.6}$ विराजत . — [c]) $Ś_1$ अन्वेक्षमानो ; $Ś_2$ अन्वेक्ष्यमाणो ; K_1 अन्वेक्षुमाणे ; $D_{4.6.8}$ अन्वीयमाणो ; M अनुगम्यमानो . K_8 अनुरागम्यमाने नु . — [d]) K_3 रुद्रे युधि (for युधिष्ठिर). T $G_{1.2}$ M_4 नभ[:]स्थले .

15 $Ñ_1$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — [a]) Dn_2 यज्ञो ; D_6 जज्ञे . — [b]) K_1 प्रात्यभूत् ; K_3 प्रत्यभाक् ; D_6 प्रक्ष्यभात् ; M_4 प्रत्यभान् . Ca. d संज्ञा न प्रत्यभात्स्वरान् . — [c]) K_5 नष्टयज्ञेषु . K_3 D_3 वेदेषु (for देवेषु). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3-5}$ $Ñ_1$ B Dn_2 $D_{1-3.6.8}$ प्राज्ञायत .

16 [a]) Dn $D_{1.2}$ $M_{1.4}$ बाहुर् . $Ñ_1$ त्र्यंबकः स धनुर्बाहुर् . — [b]) K_5 तदा (for तथा). — [c]) K_3 T $G_{1.2}$ M सर्वान् ; $Ñ_1$ रुद्रो (for क्रुद्धो). — [d]) $Ś_1$ K_1 व्यपोथयत् ; K_2 व्यपातयत् .

17 [a]) Dn_2 प्राद्रव्यंत ; D_6 °वंतस् ; $M_{3.4}$ °वंस्ते . — [c]) K_1 कुर्वंतो (for घूर्णन्तो). — [d]) K_4 [अ]भवत् .

केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ १७
स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च ।
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ १८
ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिनत् ।
अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्धनुः ॥ १९
ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
शरणं सह यज्ञेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
ततः प्रसन्नो भगवान्प्रास्यत्कोपं जलाशये ।
स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१
भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।
प्रादात्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञं च पाण्डव ॥ २२
ततः सर्वमिदं स्वस्थं बभूव पुनरेव ह ।
सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३
तस्मिन्क्रुद्धेऽभवत्सर्वमस्वस्थं भुवनं विभो ।
प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं स प्रसन्नोऽस्य वीर्यवान् ॥ २४
ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाश्च सहानुगाः ॥ २५
न तन्मनसि कर्तव्यं न हि तद्द्रौणिना कृतम् ।
महादेवप्रसादः स कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६ C. 10. 811 B. 10. 18. 26 K. 10. 18. 26

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ समाप्तं ऐषीकपर्व ॥

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्व ॥

---

18 [a]) K1 च (for तु). K3.5 तान् सर्वान्; T G1.2 M सर्वांस्तान् (for तत्सर्वं). —[b]) K3.4 सिति°. Ś2 K1.6 विहस्य (for [ऽ]वहस्य). Ś1 K1 तु; K3 वै (for च). T G1.2 M शितिकण्ठः प्रतापवान्. —[d]) K5 उवाच (for रुरोध). M4 विविधांस्.

19 [a]) Ś1 अमरैर्मुक्ता; K1 °रैर्मुक्तौ; D6 °रैनुक्ता. Dn2 ततो विधनुषो देवा. —[b]) K2.4 चास्य; K3 अस्य (for तस्य). —[c]) अथ तत्सहराजानं. —[d]) K1 विजहु (for छिन्नज्यं). Ś2 K2.4 M1.2 व्यस्फुरद्; K5 व्यछिनद्. M3 छिन्नज्यस्य स्फुरद्धनुः.

20 [a]) K5 Dn2 विधनुषो. K3.5 देव. Dn1 ततो वागमरैरुक्ता (= 19[a]). —[b]) K4 देवसृष्टम्; G1 धनुःश्रेष्ठम्. K1 अपागमन्; K3 उपागमत्; T G1.2 M उपाद्रवन्. —[c]) M (except M2) शरण्यं. —[d]) K3 वा; Dn2 तु (for च). Ś2 K1 विभुः. T G1.2 M प्रसादमकरोच्च सः.

21 [b]) Ś2 प्राश्य; K2 प्राश्यत्; K3 न्यस्य; K5 Ñ1 T G1.2 M3.4 प्रास्य; K6 B Dn D1–4.6.8 स्थाप्य. K3 om. from कोपं up to 26[b]. D8 जलाश्रये; Ca. d °शये (as in text). —[c]) T G1.2 M कोपः (for जलं). —[d]) Ś2 K5.6 B3.4 विभो. T G1.2 M व्यशोषयत तत्पयः (M तन्नृप).

22 K3 om. 22 (cf. v. l. 21). —[a]) Ś1 नयनं. —[b]) D6 बाहवः. M4 तदा. —[c]) Dn2 प्रदात्. K1 प्रष्णश्च. —[d]) Ś1 K1 वज्रं; B2.5 Dn D4 यज्ञांश्च; D1.2 (both orig.) G1 यज्ञश्च. K2 पांडवान्.

23 K3 om. 23 (cf. v. l. 21). —[a]) K2.4 ततः स्वस्थं सर्वमिदं; K6 B4.5 Dn D1–4.6.8 ततः स्व(Dn1 सु)स्थमिदं सर्वं; Ñ1 ततः सर्वमिदं वस्तु; B1–3 ततः सर्वमिदं सुस्थं; T G2 ततः सर्वमिदं सर्वं. —[b]) K5 ववृधे (for बभूव). K2.4–6 B Dn D1–4.6.8 हि (for ह). —[c]) K5 वर्षाणि (for सर्वाणि). D4 स· (for च). Ś1 K1 हवींष्यन्ये; K2 °स्याः; T G1.2 °द्य. K6 हवींष्येव तु सर्वाणि. —[d]) Ś1 K1 देवभागम्.

24 K3 om. 24 (cf. v. l. 21). —[a]) K5 Dn2 D6 भवेत् (for ऽभवत्). —[b]) B2.4 Dn1 असुस्थं; Dn2 अश्वस्थं. K6 G2 भवनं. B4.5 Dn D1–4.6.8 T G1.2 M प्रभो. —[c]) K6 प्रसन्नं च; D4 अभवच्च. Ś1 स्वास्थ्यं; B3 Dn1 D3 सुस्थं. —[d]) Ś1 संप्रपन्नोस्य; Dn1 प्रसन्नोस्य च; D6 संप्रसन्नोस्य; M प्रसन्नः सोस्य. T G1.2 जगद्भवति भारत.

25 K3 om. 25 (cf. v. l. 21). —[a]) Ś1 K1 च; Ś2 K5 तु (for ते). D6.8 निहिताः. T G1.2 M तेन (for सर्वे). —[b]) Dn2 महाबलाः (for °रथाः). —[c]) Ś1 शूलाः. —[d]) K6 Dn1 पांचालस्य पदानुगाः; B Dn2 D1–4.6.8 T G1.2 M पां(D4.8 G1 पं)चालाः स(D6 सु)पदानुगाः.

26 K3 om. 26[ab] (cf. v. l. 21). — [a]) Ñ1 [ए]-तन्; M1 सन् (for तन्). — [b]) B Dn D1-4. 6. 8 च; M तु (for हि). — [c]) K4 B3. 5 D6 महादेव:· Ś1 K3 M1 (*inf. lin.*) ·प्रसादाच्च; K1 ·प्रसादाश्च; K5 ·प्रसादात्तु; B2 सप्रसाद:; Dn D3 ·प्रसादेन; M2 ·प्रसादात्तत्· — [d]) Ś1 K1 कर्माणि (for कार्यम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* K2-4 Ñ1 B Dn D1-4. 6. 8 T G1. 2 M ऐषीक. — *Adhy. name:* Ś K1. 5 ईश्वरमाहात्म्यं; T G1. 2 रुद्रमाहात्म्यं; M रुद्रप्रसादकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 18; Dn1 9; Dn2 T G1. 2 M 10. — *Śloka no.:* Ñ1 25. — *Aggregate Śloka no.:* Ñ1 257.

— After the last colophon, Ś1 concludes with:
विशोकपर्व । यस्यायमा ...

. . . . धने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजस्ततः किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदनुसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । श्रीदेव्यै नमः ॥

Ś2 concludes with:

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदर्शनम् । शिबिरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महादेवप्रणिपातः । खड्गादानम् । धृष्टद्युम्नाभिवधः । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यातनम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेशः । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारददर्शनम् । अस्त्रसंहारः । गर्भेष्वस्त्रपातनम् । अश्वत्थाम्नः शापः । द्रौपदीसमाश्वासः । ईश्वरमाहात्म्यं चेति ।

सौषुप्तिकं पर्व चैतद्दशमं तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिताः ।
श्लोकाश्चैवात्र वक्ष्यामि श्रृणुष्वेकमनास्तथा ।
शतान्यष्टौ च श्लोकानां श्लोकाश्च सप्ततिस्तथा ।
सौप्तिकेषीकसंबन्धे व्यासेनामितबुद्धिना ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ।
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्य तदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ।

समाप्तं सौप्तिकं पर्व ॥

K1 concludes with:

सौप्तिकपर्वतः परं विशोकपर्व । यस्यायमाद्यः श्लोकः
जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज ततः किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमग्रकथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदनुसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धी पर्वण्यमितबुद्धिना ।

वृहतांताः । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोलूकदर्शनम् २ । शिबिरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणामः ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवधः ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधनस्वर्यानम् ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशः ११ । भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ । ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसंहारः १७ । गर्भास्त्रपातः १८ । अश्वत्थामशापः १९ । द्रौपदीसमाश्वासनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यं चेति

एकविंशतिवृत्तान्ताः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेनोदारमतिना दशमेनवमे गुणैः ।

शुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्ति । पत्रसंख्या २८ । अध्याय १८ । ग्रन्थसंख्या ८७० ॥

K2 concludes with:

मुनिनैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ।
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः
जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवादः । काकोलूकदर्शनम् २ । अश्वत्थाम्नः प्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमहेश्वरः प्रणिपातः ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवधः ७ । शिबिरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्गप्राप्तिः ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशः ११ । पांडवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । इषीकोत्सर्गः १४ । व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहारः १६ । पाण्डवगर्भेषु

अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजयः १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदीसान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धवस्त्रसमान्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
घृतोदनं पुरस्ताच्च इषीके दापयेत्ततः ।
सौप्तिकं समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

K3 concludes with:

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वणि अमी वृत्तान्ताः। कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवादः १। काकोलूकदर्शनम् २। अश्वत्थामप्रयाणम् ३। शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४। श्रीमहेश्वरप्रणिपातः ५। खड्गदानम् ६। धृष्टद्युम्नादिवधः ७। शिबिरावस्कन्दनम् ८। दुर्योधनस्वर्गप्राप्तिः ९। शिबिरवधश्रवणम् १०। द्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११। पाण्डवप्रयाणम् १२। द्रौणिदर्शनम् १३। ईषीकोत्सर्गः १४। व्यासनारददर्शनम् १५। अस्त्रप्रतिसंहारः १६। पाण्डवगर्भेषु अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजयः १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदीसान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धमस्त्रसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
घृतोदानं पुरस्तात ऐषीके दापयेत्ततः ।
श्लोकन्नमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्तः यथावदनुसंज्ञया ।

इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्व अनुक्रमणी समाप्तः ।

अतः परं विशोकं तु स्त्रीपर्वसहितं स्थितम् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

श्रीरस्तु संवत् १७३६ वर्षे शाके १५०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ सुदि १० शनौ लिखितम् । श्रीः ॥

K5 concludes with:

सौप्तिकपर्ववृत्तान्ताः । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदृष्टिः । शिबिरागमनम् । महाभूतदृष्टिः । महादेवप्रणिपातः । खड्गदानम् । धृष्टद्युम्नादिवधो । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यानम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेशः । भीमेन पदान्वेषणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । तत्पराजयः । पुनरन्योन्यकारितशापादिः । अश्वत्थाम्नो शापगमनम् । ततो द्रौपदीसमाश्वासनम् । ततो रुद्रमाहात्म्यम् । इति सौप्तिकपर्व ।

य इदं शृणुयाद्धीमाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तस्य नारायणो देवः प्रददाति समीहितम् ।
मानसं वाचिकं चैव कायिकं यच्च दुःकृतम् ।
पुराणज्ञं पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रैः परिवृत इह लोके सुखं लभेत् ।
मुक्त्वा च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते ।
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं रहस्यमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

अतः परं स्त्रीपर्व । तस्यादिमः श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

संवत् १८३२ आषाढवदि १० गुरौ लिखितमिदम् ।

शुभमस्तु शिवं भूयात् जीवाम शरदां शतम् ।
शान्तिरस्तु प्रसादाद्वै माधवस्य गुरोर्गुरोः ॥

K6 concludes with:

संवत् १८२८ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dn2 concludes with:

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुध्यमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

शाके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे भाद्रपदकृष्णे तृयोदशी गुरुदिनम् । लिखित्वा खट्रगुणमध्ये लेखकभगवान्भट्टेन लिखितोयं पुस्तकम् । लेखकपाठकयोः कल्याणमस्तु । श्रीराम ॥

T1 concludes with:

आङ्गिरसनामसंवत्सरं कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवार कुप्पाचार्यर पुत्र रामन लिखित ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

T2 concludes with:

जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रयः ।
अश्वत्थामः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यद भारत संजय ।

वैशंपायनः ।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
संजयो जयतां श्रेष्ठ राजानं वाक्यमब्रवीत् ।

संजयः ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ नास्ति शोके सहायता ।
अक्षोहिण्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ।
नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजात्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ।
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हताः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां ऐषीकपर्वणि रुद्रमाहात्म्यं नाम एकादशोऽध्यायः । हरिः ॐ । ऐषीकपर्व समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॥

M2 concludes with :

पटिञ्ञारे कोविलकं वक ऐषीकपर्वं । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix. There are no variant readings in the two MSS. which give the passage, which is corrupt in places.

1

After 10. 11. 11, K2. 4 ins.:

राजन्राज्यं प्रदाय त्वमनुजानां मया सह ।
वनं व्रज परित्यज्य कष्टां राज्यस्पृहां विभो ।
एवंविधं फलं कष्टं राज्यस्य कटुकोदयम् ।
यत्र ज्ञातिवधं कृत्वा राज्येन सुखमीप्स्यते ।
यदर्थमिष्यते राज्यं भोगाश्चार्था धनानि च ।
द्रौणिरूपेण दैवेन हताः पशुवदेव ते ।
नूनं वज्रेण घटितं हृदयं तव पार्थिव ।
तथा हि मन्दभाग्याया मम दुःखानि सर्वदा ।
पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्यः सुरसंमिते ।
स्मृत्वा तेषां सुखं चाद्य यौवनं च नराधिप ।
चेष्टाश्च विविधास्तेषां वयःकालानुरूपिकाः ।
कथं शक्ष्यसि राजेन्द्र मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
भ्रातरो मम राजेन्द्र भृत्या इव वशे तव ।
तानपश्यन्कथं राजन्भविष्यसि विचिन्त्य वै ।
कथमास्थाय काले त्वं रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव ।
पुत्रपौत्रैर्विहीनो हि श्यालैर्बन्धुभिरेव च ।
बान्धवैः कृतकृत्यैश्च सुहृद्भिर्ज्ञातिभिस्तथा ।
अथ वा राज्यलब्धस्थो भोगेच्छः कृपणोऽसि चेत् ।
कामं तेऽस्तु यथाजोषमहं त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
चितां कुरुत मे क्षिप्रं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
न करिष्यथ मे जातु वचनं ह्येतदेव हि ।
विषेण रज्ववा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवितं न मे ।
निमेषमपि च स्थातुं कथं युक्तं नरेश्वर ।
इहैव प्रायमासिष्ये दर्भान्संस्तर वा शुभे ।
वज्रपातोपमं दुःखं साहं शक्ष्ये कथं त्वहम् ।
हा हेति परिदेवन्त्याः स्मृत्वा पुत्रांस्तथागतान् ।
मरणं सर्वथा श्रेष्ठं न तु मे जीवितं क्षमम् ।
येन मे निशि सुप्तस्य भ्रातृवर्गस्य पार्थिव ।
जीवितं दू[हृ]तमेवेह पशूनामिव तस्य तु ।
जीवतो जीवितुं नाहं धारयिष्ये मुहूर्तकम् ।
एषा त्यजाम्यहं प्राय आस्थायेदं तवाग्रतः ।

CRITICAL NOTES

1

5 ^{c}) श्रान्तवाहाः—cf. 2^{a} and 18^{b}.

15 ^{ab}) Cf. 3. 125. 19–21.

34 ^{d}) वायस+आ+श्रुतम्.

42 ^{cd}) Construe : शत्रूणां प्रतिकृत्य; genetive for the accusative.

51 ^{cd}) The construction started with the locative and ends with the nominative of बल, owing to the use of प्रहर्तव्यं, which is permitted with both the cases.

55 On being roused, there was bound to be a question-mark on their *mudrā*. Aśvatthāman did not find any युक्तं उत्तरं to this.

65 कार्य in ^{b} is 'affair', and in ^{d} 'effort'. For ^{ab}, cf. यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Hitopadeśa*, prastāvanā, st. 19).

2

2 ^{ab}) निर्बन्धाः 'affairs' (only in Ś1 and T2). With the v. l. निबद्धाः [अर्थाः], supported by respectable N MSS.; cf. 4^{ab}. कर्मणोर्द्वयोः, i. e., दैवं कर्म and मानुषं कर्म; cf. 10. 6. 25^{cd} and 26^{ab}. कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति).

6 ^{d}) पूर्वं 'that which operates first' goes with ^{c}. It refers to उत्थानं in ^{a} and दैवतं in ^{b}.

8 ^{d}) घटन्ते = घटयन्ते; irregular transitive use.

13 ^{cd}) दुःखं कर्म अकृत्वा महाफलं (Karmadhāraya) दृश्येत् (passive); irregular use of absolutive.

14 ^{d}) दुर्दशौ 'living in bad state'; applicable even to the person in ^{ab}, as his लाभ is unwarranted and therefore uncertain.

17 विष्टि 'forced labour without wages'; cf. Cal. ed. 3. 13081; B. 12. 76. 5 and Kauṭalya's *Arthaśāstra* (S. Sastri, revised ed.) p. 60. 16; 97. 13; 320. 17; 369. 14; etc.

22 ^{c}) योग 'devoted labour'.

25 ^{c}) असमर्थ्य (Ś1 M1. 2) absolutive gerund; cf. संमन्त्र्य in 26^{b}.

3

4 ^{d}) सर्वात्मानं, सर्वैः आत्मानं; double saṁdhi.

8 ^{d}) सा सा बुद्धिः 'those various *unexpected* ideas' arise, because चित्तs are अचिन्त्य and hence the ideas cannot be *anticipated.* अचिन्त्यत्व rather than अनित्यत्व seems to be stressed; cf. 9. 14 to 17. The basis of the variants is 13^{c}.

18 ^{d}) गुणवत्तरं कर्म, in the *opposite order* beginning with Śūdra's karman: 'each more exalted than the other.' गुणभाग्गुणं is supported by most N MSS. (except K6 B5). The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रजापति. This reading, perhaps, should have been preferred.

21 ^{d}) अनु a कर्मप्रवचनीय; छि(स्थि)तः used in accordance with Pāṇini 3. 4. 42.

4

23 ^{ab}) दुःखं, supply अनुभवामि. ^{cd}) निर्दहन्न शाम्यति, supply दुःखं as the subject; cf. 27; 32.

25 ^{c}) हतेति = हतः इति, double saṁdhi, which the variants try to avoid.

29 ^{c}) एकाग्रमनसः, i. e., शोके.

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1–3, assuming शुश्रूषा. S stresses all the three equally.

5 ^{a}) नाथवन्तं, नाथ being the सुहृदः; cf. 7 and 8.

नशक्यः is a compound. शक्यः = नेयः, नशक्यः = अनेयः, cf. 4^a; also 10. 7. 57.

16 ^{a}) अनुशास्मि, supply आत्मानं.

23 ^{c}) वार्त्तिकानां (from वार्त्ता), cf. 10. 4. 32. The word is also found as वार्तिक, for which see 3. 243. 3^b, 4^b.

30 ^{a}) सार्थं, cf. 10. 9. 38.

34 ^{c}) शस्त्राहवजित् is contrasted with पशुवत् हतः; cf. 10. 8. 18–20. आहवजित्, i. e., either by killing the enemy or by being killed.

6

3^d 4^d) तिष्ठन्तं...नागयज्ञोपवीतिनम्; masculine gender only here. See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter.

17 ^{cd}) आकाशं अनाकाशं (Bahuvrīhi): आकाश is 'sky' the आधार and 'space' the आधेय, respectively.

24 Cf. 27.

25 मानुषं कर्म, cf. 2. 2.

26 धर्म्यात्, though slightly supported, seems to be more likely; cf. 20^c.

27 Cf. 24. प्रतिघातं, cf. 30^d.

33 प्रपद्य goes with शरणमभ्येष्ये in 34^c.

34 ^{ab}) is parenthetical.

7

2^{ab}, 3 Cf. B. 14. 8. 30^{cd}, 31.

5 असुचिन्त्येन and दुष्करेण go with उपहारेण; the subject of चिन्तन and करण is अल्पचेतस्.

6 अपृक्तं from √ पृच्. Could it be अमृक्तं (from √ मृच्) to which the v. l. in Ś2 K5 point?

8 ^{a}) गणाध्यक्ष is शिव himself. In ^{c} he is गणपति son of शिव.

10 ^{d}) दक्षिणं दिगन्तं metaphorically means 'death, destruction'.

31 ^{a}) The accusative reading is slightly supported. With the nominative reading, the गणs will have to be considered as having bodies like भेरी, शङ्ख and मृत् (? hapl. for मृदङ्ग).

43 चतुर्विंशात्मकं 'accompanied by, consisting of, चतुर्विंश स्तोम'?

46 ^{b}) उत्कृष्ट is supported by weighty MS. evidence. Yet the general tendency towards hyper-correction of क्रु to कृ on the part of scribes may be responsible for the substitution of उत्कृष्ट for the text.

57 ^{d}) अशक्याः, cf. 10. 5. 6^{cd}.

65 ^{ab}) आविष्टः, 'favoured'; cf. 10. 17. 6.; 18. 25–26; etc. Or, in spite of दूरान्वय, भगवता (कर्त्रा) तेजसा (करणेन) आविष्टः.

65 ^{c}) वर्ष्म 'lustrous form'; cf. 10. 8. 23.

8

27 ^{c}) क्षत्रियाः सर्वे. The descriptions of what happened to women (26, 29, 30), and to the kṣatriya followers of Dhṛṣṭadyumna (27, 28, 31) are mixed up and this has probably led to the variant सर्वाः.

55 ^{d}) फलक is असफलक 'shoulder-blade'.

130 ^{a}) घटजानवः (Ś2 K2 G1 M1–3) 'having knee-caps as big as a pitcher.'

138 ^{a}) Supply पाञ्चालेभ्यः, cf. 10. 3. 32. — ^{b}) Cf. 10. 3. 31^d.

143 ^{d}) Cf. 148^c. The narration is interrupted by Dhṛtarāṣṭra's question and Saṁjaya's reply to it in 144–147. It is picked up again in 148^a; cf. 142 and 148^{ab}.

9

13 धर्मे 'in [accordance with] religious duty'; cf. निमित्तात्कर्मयोगे on Pāṇini 2. 3. 36. Unusualness of the use has led to variants like हर्म्ये, धर्म्ये.

29 Cf. 3. 125. 19–21.

36–37 The three Brahmin warriors had their houses filled with jewels through gifts which they received *as Brahmins* at Duryodhana's sacrifices.

38 सार्थं 'a company of travellers, a caravan.' Cf. 10. 5. 30.

40 ^{a}) त्वत्स्वर्गहीनाः; implying त्वमेव स्वर्गः; cf. 41^c.

10

2 ^{c}) प्रमत्ताः used as substitute for finite verb.

ERRATA

PAGE	ADHY.	ŚLOKA	
5	1	20	Crit. App. line 1 : *for* Ca *read* Ca.d.
5	1	20	Crit. App. line 2 : *for* Ca *read* Cd.
8	1	41	Crit. App. line 3 : *after* M_{1-3} *ins.* Cnp.
8	1	42	Crit. App. line 4 : *for* कौरव्य (for कौशिको) *read* कौरव्य ; Ca. d कौशिको (as in text).
8	1	43	Crit. App. line 3 ; *for* सौवधं (for सोपधं) *read* सौवधं ; Ca. d सोपधं (as in text).
62	8	121	Crit. App. line 6 : *for* रनर्षभ *read* नरर्षभ.
82	12	3	Crit. App. line 7 : *for* repeats *read* substitutes.
92	15	4	Crit. App. line 4 : *omit* $\tilde{N}_1$.
92	15	10	*for* ब्रह्मचारि *read* ब्रह्मचारी.
93	15	22	*for* सभ्रातृबन्धोः *read* सभ्रातृबन्धोः .
98	16	21	Crit. App. line 3 : *for* K_{2-6} *read* $K_{2.\,4-6}$.

112 Column two, line 27 : *for* 31–25 *read* 21–25.

Introduction p. xv line 27 : *for* $\acute{S}_1$ $\tilde{N}_1$, *read* $\acute{S}_1$,.

" p. xx line 22 : *after* recension *ins.* (except G_3).

" p. xxi last line : *before* twenty-two *ins.* first fourteen out of the.

" p. xxii line 23 : *for* with T C *read* with T G.

" p. xxxiii line 2 : *for* lines *read* ślokas.

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

THE

STRIPARVAN

BEING THE ELEVENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VASUDEV GOPAL PARANJPE, M. A., LL. B., D. LITT.

Sometime Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve;

the Strī forms its second part and

completes the Volume.

Printed at cost of Subvention from the Government of Uttara Pradesh

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona (4), and

Published by Dr. S. K. Belvalkar, General Editor.

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt. 2 : The Strī

ILLUSTRATION

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation.*

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca.n.p.s.v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~

CORRIGENDA FOR THE TEXT

OF THE STRIPARVAN

Page	Adhy.	Śloka		
4	1	13^a	*read* सुहृदां	*for* सुहृदो
26	7	13^d	*read* कर्म बुद्धिश्च	*for* कर्मबुद्धिश्च
36	9	12^e	*read* द्रवन्	*for* द्रवान्
69	18	22^b	— Correct marg. ref.	C. II. 540
70	18	22^d	— Correct marg. ref.	C. II. 540
71	19	7^b	— Correct marg. ref.	C. II. 553
72	19	7^d	— Correct marg. ref.	C. II. 553
75	20	14^b	— Correct marg. ref.	C. II. 582
77	20	30^b	— Correct marg. ref.	C. II. 599
105	26	Corner title	*read* श्राद्धपर्वं	*for* जलप्रदानिकपर्वं
105	26	Colophon	*delete* श्राद्धपर्वं समाप्तम्	
107	27	Corner title	*read* श्राद्धपर्वं	*for* जलप्रदानिकपर्वं
109	27	Corner title	*read* श्राद्धपर्वं	*for* जलप्रदानिकपर्वं
109	27	Colophon	*read* श्राद्धपर्वं	*for* जलप्रदानिकपर्वं
110	Column	2	For a corrected text of the passage अत्र संवत्सरे etc. at the end of Ś$_3$, see Stein, J. R. A. S., pp. 188–189.	

☞ Pagination of Concordance should be XXVII–XXXVI instead of XVII–XXVI.

INTRODUCTION

I THE CRITICAL APPARATUS

The text of the Strīparvan was constituted after an examination of collations from 71 MSS., falling under the following scriptal groups : 2 Śāradā, 1 Nevārī, 6 Bengali, 50 Devanāgarī (of which 16 contained the whole Parvan, 17 the Viśoka sub-parvan alone, and 17 the Strī sub-parvan alone), 4 Grantha, 4 Telugu, and 4 Malayālam. For purposes of this edition, collations of only 31 manuscripts for the Viśoka sub-parvan (adhyāyas 1-8) and of 32 manuscripts for the Strī sub-parvan were used, of which 26 are common to the two sub-parvans. Some of the remaining MSS., which have been incidentally mentioned in the Introduction or used in the Notes, have their full designation indicated in brackets.

LIST OF MSS. INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Śāradā

$Ś_1$ = London, India Office Library (No. 3307 ; Cat. No. 6483). Dated A. D. **1709.**

$Ś_2$ = Oxford University Library, No. 152 ; undated.

Kaśmirī

K_0 = Lahore, D. A. V. College, No. 1122, with comm. of Nīlakaṇṭha.

K_1 = Poona, Bombay Government Collection deposited at the BORI, No. 218 of 1887-91.

K_2 = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No. 196 of 1891-95.

K_3 = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No. 566 of 1882-83.

K_4 = Poona, Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Mandal (Mirikar Collection) ; used for the Strī sub-parvan only.

K_5 = Poona, Kamat Collection belonging to the BORI.

Nevārī

$Ñ_1$ = Khatmandu, The Private Collection of Pandit Rajaguru Hemaraj. Dated (A. D. **1511** or **1512**).

Bengali

B_1 = Dacca, University Library, No. 505.

B_2 = the same, No. 618.

B_3 = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No. 49.

B_4 = The same, No. 47.

Devanāgarī (i) Devanāgarī version of Nīlakaṇṭha

Dn_1 = Private Collection of the Raja of Bhor, No. 2152 with com. of Nīlakaṇṭha.

Dn_2 = D. A. V. College, No. 59, with Nīlakaṇṭha's commentary.

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1112 (for Viśoka); No. 1111 (for Strī).

D_2 = BORI, MBH Collection No. 22.

D_3 = Tanjore, S. M. Library, No. 1038 (for Viśoka); No. 1039 (for Strī).

D_4 = Poona, Bombay Govt. Collection deposited at BORI, No. 231 of 1895–1902.

D_5 = Tirupati Venkateśvara Institute Library, No. 2792.

D_6 = Tanjore, S. M. Library, No. 1136 (for Viśoka); No. 1135 (for Strī).

D_7 = Tanjore, S. M. Library, No. 1283 (for Viśoka).

D_8 = „ „ „ No. 1282 (for Strī).

D_9 = „ „ „ No. 1165 (for Viśoka); No. 1164 (for Strī).

Telugu

T_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No. 93.

T_2 = Tanjore, S. M. Library, No. 11831.

Grantha

G_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No. 50.

G_2 = Adyar, T. S MSS. Library, No. 29, E 21.

G_3 = Mysore, Govt. Library, No. 2645.

Malayālam

M_1 = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No. 4.

M_2 = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection.

M_3 = Calicut, Padiññare Kovilam Collection.

M_4 = Cochin, State Library, No. 33.

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś1

London, India Office Library (Library No. 3307, Cat. No. 6483); brown paper; 7″ × 11″; well-written Śāradā characters; 21–22 lines to a page; containing four different foliations, the first two containing the Droṇa, Karṇa, Śalya and Gadā on folios 1–201 and 2–289^b. In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1^b–8^b, and the Strī sub-parvan in the fourth on folios 282^b–616^a. In the colophon to the Karṇaparvan we have the stanzas शरवस्वङ्किते वर्षे (Saptarṣi era [47]85 = A. D. **1709**) कर्णपर्वेदसुत्तमम् । श्रीदामोदरकौलेन लिखितं शुद्धिमत्तरम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct'; Prof. Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śāradā version'. Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 30* (in the beginning of the Viśoka and Strī sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76*; Appendix I. As compared with Ś2, it has 59* which Ś2 has not; and doe snot contain 21* which appears in Ś2. As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given.

Ś2

Oxford University Library, No. 152; 14″ × 10″; 26–28 lines to a page; Śāradā characters; very carefully written. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp. 187–194. The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Strī and Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin; the Strī being on folios 78^b–85^b. The text of the Strīparvan from adhy. 1. 15^a up to adhy. 6. 6, and again from adhy. 25. 39^a up to adhy. 27. 2^c is lost on missing folios. It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters: cf. 22. 13^{ab}; 23. 4^{cd}; 24. 13^a–14^b. These have been traced by Stein to one Takade Bhaṭṭa Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Saṁvat (47)58 (= A. D. **1682**). This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh. and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāṇṭha and Nara. From the paper and the

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century. A more careful study of this manuscript is very necessary. Bhaṭṭa Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the Rājataraṅgiṇī, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing ; but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhaṭṭa Haraka might be comparing Devanāgarī MSS. with the Śāradā text that he studied. The manuscript gives adhyāya numbers ; but adhy. 11 which (owing to the addition of an adhy. in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13 ; and the next two adhyāyas bear the same number ; while adhy. 14 and adhy. 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy. 24, after which adhy 25 and adhy. 26 have no numbering, while adhy. 27 is numbered 27. The additional passages in this manuscript are the same as in Ś1, except that stars 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś2, while Ś2 has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś1. The omissions are : 15. 16^{ab} ; 16. 4^{d}–7^{a}, 24^{cd}, 42^{ab} ; 17. 25–29 ; 22. 9 ; 24. 26^{d}–27^{a} ; 25. 7^{c}–8^{b}, 21^{d}–23^{a}, 30. The following stanzas appear on margins : 14. 5, 22^{b} ; 15. 9^{ab} ; 17. 20^{cd} ; 19. 1^{d}, 5, 23, 25^{c}–26^{d} ; 24. 16–17.

K0

D. A. V. College, No. 1122 ; size 13″ × 7″ ; foll. 18 ; lines 18 to a page ; letters 48 in a line. It contains the Strīparvan complete with the comm. of Nīlakaṇṭha. Its intimate relations with Ś1 can be seen from agreements and variants. Its additions are the same as for Ś1, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin. It writes 1. 2 and 3. 10 on the margin. The following stanzas are omitted by it : 11. 6. 10, 12 ; 10. 8^{c}–9^{b}, 23 ; 11. 25^{c}–26^{d} ; 13. 13^{cd} ; 14. 7–9, 16^{c}–17^{b} ; 15. 16^{ab} ; 16. 4^{d}–7^{a}, 8, 24^{cd}, 42^{ab} ; 17. 8^{ab}.

K1

Poona, Government Collection, No. 218 of 1887–91. Catalogue p. 16. Paper ; 14·65″ × 6·55″ ; foll. 20 ; 13–15 lines, with 46–48 letters to a line ; good handwriting ; one or two corrections in the writer's own hand ; no date. — Addl. st. : 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst.), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82* ; and Appendix I. — Omissions : 4. 7^{cd}, 8^{abcd} ; 5. 6 ; 6. 10^{ab} ; 11 from रुधिरं (in 18^{d}) up to तथैव (in 19^{b}) ; 14. 15^{c}–16^{d} ; 16 from जग्मु (in 10^{d}) up to साद्य (in 11^{a}), 20^{cd} ; 17. 27^{ab} ; 20. 24^{ab} ; 26. 32^{ab}.

K_2

Poona, Government Collection, No. 196 of 1891–95, Cat. p. 14; size 15·35″ × 6·7″; foll. 13; 23 lines; 50 letters. — Addl. st.: same as for K_1 with the addition of 52*, 56* and 62*. — Omissions: 11. 4. 7^c–8^d (with K_1 D_2); 5. 6; 6. 10; 13. 11^{ab}; 14. 15^c–16^d; 16 from जग्मु (in 10^d) up to साद्य (in 11^a), 20^{cd}; 20. 24^{ab}; 21. 5; 22. 1^{ab}; 26. 32^{ab}; 26 from श्व (in 41^a) up to स्त्रासन् (in 42^a); 27. 16^{abcd}.

K_3

Poona, Government Collection, No. 566 of 1882–83. Cat. p. 286. Paper; 15″ × 6″; foll. 21^b–40^b (20 foll.); lines 16; 42–43 letters to a line with 21 lines on 40^b together with $5\frac{1}{2}$ lines on margin. Colophons and उवाच references in red; no correction. The MS. is same as K_2 used for the Sauptika. The MS. contains parvans from 7 to 18; written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616–1619; no mention of place. — Addl.: 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*; and Appendix I. — Omissions: 11. 25^c–26^d; 20. 10.

K_4

Mirikar MS. belonging to the Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Mandal, Poona; foll. 23; 12 lines to a page; 37 letters to a line; thin glazed paper; size 6·4″ by 13·1″; beautiful handwriting; no corrections; date on a MS. of the Āraṇyaka by the same scribe, probably A. D. 1768. It contains the portion belonging to the Strī from adhy. 9 only. — Addl. stanzas: 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*; and App. I (being the same as for $Ś_1$ and K_0). — Omissions: 11. 10. 8^c–9^b, 23; 11. 25^a–26^b; 14. 7–9, 16^c–17^b (with $Ś_1$ K_0); 15. 16^{ab} (with Ś K_0), 16. 4^d–7^a, 8, 24^{cd}, 42^{ab}; 17. 25–29 (with Ś); 20. 20^{ab}; 22. 9 (with Ś K_0); 23. 31^c–32^b; 24. 26^d–27^a (with $Ś_1$ K_0 M_4); 25. 7^c–8^b (with Ś $K_{0.5}$ M_2), 21^d–23^a (with Ś $K_{0.5}$), 30 (with Ś K_0), 34^d–35^c (with Ś K_0).

K_5

Kamat MS. belonging to BORI Mbh. Collection; foll. 20; size $6\frac{3}{8}$″ × $13\frac{5}{8}$″; handwriting same as of K_3 described on p. 13 of the Sauptika, the date of that MS. being Śaka 1601; 12–13 lines to a page, 46 letters to a line. The MS. was acquired by Shri. Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute. — Addl. stanzas: 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 68*, 70*, 73*, 75*, 76*, App. I. The MS. differs from Ś K_0 in omitting 1*, 30*, 38*, and in adding 35*, 63*, 68*, 70*. — Omissions: 11. 1. 1^c–2^d, 21^{ab}; 2. 17; 4. 7^a–8^d; 6. 9^c–10^f; 7. 12^a–14^b; 11. 25^c–26^d; 13. 4–5, 10; 15. 15^d–16^a; 19. 19^a–20^b; 20. 8–11, 19^{ab} (with $Ñ_1$ Dn_2 $G_{2.3}$); 23. 28^a–29^a, 35^a–36^b; 24. 15^d–16^a; 25. 7^c–8^b (with Ś $K_{0.4}$ M_2), 21^d–23^a (with Ś $K_{0.4}$); 26. 30^{cd}; 27. 16^{abcd} (with K_2 D_2).

Ñ$_1$

This manuscript was kindly lent to the B. O. R. Institute by Rajaguru Pandit Hemaraj from his own private collection ; variants were noted by the late Shri. Tadpatrikar of the Institute and the manuscript was returned. It is written in Nevari characters and bears the date Saṁvat 632 of the Nepali era, which is the same as A. D. 1511 or 1512. It would appear that the manuscript contains too many readings peculiar to itself to be a very accurate and reliable representative of the manuscript tradition to which it belongs. Of the additional passages it has 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 24*, 26*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 75*, 76* (line 1 only); besides App. I. — The omissions are : 11. 1. 31^{bc} ; 2. 17, 23^{be} ; 4. 14^{ab} ; 20. 19^{ab}, 24^{ab} ; 23. 23^{ab} ; 24. 5^{a}–8^{b}, 10^{a}–11^{b}.

B$_1$

Dacca University Library, No. 505 ; size 19·5″ × 3·7″ ; written on paper ; 7 lines to a page. Dated 15th Bhādrapada, Saṁvat 1712 ; condition good ; total no. of folios 224 ; the Sauptika and Strī occupy folios 164–224. — Additional stanzas : 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 10*, 11*, 12*, 13*, 14*, 15*, 16*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 55*, 59*, 61*, 63*, 72*, 73*, 75*, 76* ; App. I. — Omissions : 11. 7. 17^{ab} ; 9. 20 (with B$_2$) ; 12. 12^{e}–14^{b} ; 17. 15–16.

B$_2$

Dacca University Library, No. 618 ; size 21·5″ × 3·3″ ; paper ; lines 6 to a page ; copied by Śrī Ranganatha Deva Śarma, Śaka 1668 ; contains the Śalya, Gadā, Sauptika and Strī parvans ; total no. of folios 202. — Additional stanzas : same as in B$_1$ *minus* 10*, 14*. — Omissions : 11. 9. 20.

B$_3$

Santiniketan, Viśva-Bhāratī, MS. No. 49 ; 15·3″ × 5·3″. 10 lines to a page ; paper ; condition good ; written by Śrī Rāmanidhi Śarma ; no date. The manuscript cantains Śalya and Gadā with a continuous foliation, and the Sauptika and Strī with a separate foliation, the latter having 51 folios. — Additional passages : same as in B$_1$ *less* the following : 5*, 10*, 13*, 14*, 55*, 59* and 77*. — Omissions : 11. 2. 12^{c}–13^{b} ; 3. 10^{ab}, 16^{a}–17^{b} ; 7. 7^{a}–8^{b}, 17^{ab} ; 17. 15–17.

B$_4$

Santiniketan, Viśva-Bhārati, MS. No. 47 ; paper ; contains Sauptika and Strī ; foll. 79 ; 4″ × 18·5″ and 3·5″ × 19″ ; 8 lines to a page. Condition good ; written by Śrī Kāliśaṅkara Deva Śarma. — Additional passages : same as in B$_1$ miuus 55*, and plus 19* (subst.), 71* and 77*. — Omissions : 23. 38–39 ; with 10. 3^{b}–6^{b} on marg.

Dn_1

Bhor, No. 2152 (with Cn); date Saṁvat 1845 (A. D. 1789); belonging to the Pant Sachiv's private Library, No. 2152; foll. 1–6 for the Viśoka, and 1–20 for the Strī. It has been collated mainly for the text of Cn. — Additional passages : 1*, 3*, 4*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 38*, 39*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 73*, 75*, 76*; App. I. — Only one omission : viz., 11. 18. 19^{b}–27^{a}.

Dn_2

D. A. V. College, No. 59 (with comm. of Nīl.). This also was collated for Cn. — Additional passages : same as in Dn_1 with the addition of 5*, 21*, 22*, 49* (subst.), 59*, 61*, 65*, 83*, and with 30*, 44*, 46*, 48*, 60*, and 67*, which are missing. Very few omissions : viz., 11. 20. 19^{ab}; 26. 21^{ab}.

D_1

Tanjore Palace Library, No. 1112 (Viśoka), 1112 Strī. Cat. p. 181. Paper; Foll. 10 and 23; 13¼″ by 6″; 10 lines to a page; good handwriting; copied at Banaras in Saṁ. 1669 (1112 in Āśvina, and 1111 in Jyeṣṭha), by Vanamālī. — Additional passages : 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 21*–24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46* (on marg., *sec. m.*), 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*; App. I. — There are no omissions in the MS.

D_2

B. O. R. I. Mahābhārata Collection, old No. 226, new No. 15. Paper; 13·1″ by 6·4″; foll. 23; 14 lines to a page; 41–42 letters to a line; date Saṁ. 1828 (A. D. **1772**). Written at Bharatpur by one Miśra. — Additional passages : 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 19* (subst.), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37* (subst.), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*; App. I. — Omissions : 11. 1. 31^{bc}; 2. 12^{b}–13^{a}; 5. 6; 6. 12; 7. 5; 14. 15^{c}–16^{d} (with $K_{1.2}$); 16 from जग्मु (in 10^{d}) up to साध (in 11^{a}), 20^{cd}; 17. 27^{ab} (with $K_{1.2}$); 19. 10^{cd}, 20^{c}–21^{d}, 20. 24^{ab}, 28^{c}–29^{b}; 22. 1^{ab} (with $K_{1.2}$); 26. 32^{ab} (with $K_{1.2}$ G_3); 27. 16 (with $K_{2.5}$).

D_3

Tanjore, No. 1038 for Viśoka and No. 1039 for Strī; paper; foll. 11 and 20; 14″ by 6″; legible and clear hand; corrections in a different hand for the Viśoka, but in the same hand for the Strī. Borders ruled in red; 11 lines to a page. On the cover, there is the name of the owner दादाभट्टस्य; while at the end there are the words श्रीवेंकटार्पणमस्तु. Date and place not mentioned. — Additions : same as D_1 besides 34*,

42*, 48*, 59*, 66*, 67*; and minus 30*. — Omissions : 11. 3. 9^a–10^b; 4. 2^c–3^d; 7. 16^e–17^d; 14 from मनिस्तीर्थे (in 18^c) up to पुत्रा (in 19^c); 20. 24^{ab}; 25. 44^{cd}; 26. 37^{bc}, 42^{ab}.

D_4

Bombay Government Collection deposited at the B. O. R. I.; No. 231 of 1895-1902; contains parvans from the Droṇa to the Strī; separate pagination for each parvan; the size is 15″ by 6″; 11 lines to a page.; about 62 letters to a line. At the beginning of the Viśoka : we read in the beginning : सौप्तिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भः । — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13. In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line; the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550. No date or place of copying. — Additions : same as in D_2 with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74*; while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing. — Omissions : 11. 11. 25^c–26^d.

D_5

Tirupati, Venkaṭeśvara Institute, No. 2792. The MS. was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K_1 and K_2. — Addl. passages : same as in D_2, with the following additions : 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58*; the following numbers are missing : 5*, 6*, 34*, 37*, 59*.

D_6

Tanjore, Palace Library, No. 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī); Cat. p. 181; paper; foll. 7 and 16; 15″ by 6½″; the Viśoka contains 13-16 lines to a page; shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Saṁvat 1642, Śrāvaṇa vadya 1; and the place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ. The Strī MS. contains 12 lines to a page; the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand; gives no date. — Additions : same as in D_1, plus the following : 19*, 59*; and minus 30*. — Omissions : None : but 11. 10. 19^{ab} and 11. 16^a–18^b are written on the margin.

D_7

Tanjore, Palace Library, No. 1283; Cat. p. 182. Contains Viśoka only; paper; foll. 11; 11″ by 5″; 11 lines to a page. Saṁ. 1662; Śrāvaṇa vadya 1; good and clear hand; corrections are in the hand of the writer; black border; place of writing : मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ. — Additions : 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*. — Omissions : 11. 11. 26.

D_8

Tanjore, Palace Library, No. 1282. Paper; folios 20; 13″ by 5½″; 12 lines to

a page; colophons in red ink; date : Śaka 1615, Jyeṣṭha vadya 10; writer's name : Veṅkaṭabhaṭṭa. The MS. contains adhyāyas 9-27 only. — Additions : 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App. I. — Omissions : 16. 31^{ab}; 18. 21^{a}–22^{b}.

D_9

Tanjore, Palace Library, No. 1165 (Viśoka), and 1164 (Strī); paper; 14″ × 5″; folios 10 and 22; 9 lines to a page; good handwriting; dated Saṁ. 1715 Caitra 15, and Saṁ. 1745 respectively; the first of these dates is uncertain; the catalogue mentions 1714. — Additions : same as D_1 except for the following missing numbers : 17*, 22*, 30*, 46*, 60*. — Omissions : 2. 12^{c}–13^{b}, from कः (in 16^{b}) up to ज्यमे (in 17^{c}); 5. 17^{c}–18^{b}; 7. 15^{ab}; 16 from तकर्दमा (in 55^{d}) up to यूथानीव (in 57^{a}); 20. 16^{c}–17^{b}; 24. 15^{d}–16^{a}; 25. 5^{c}–6^{d}; 26. 22^{b}–23^{c}, 42^{c}–43^{b}.

T_1

B. O. R. I. Mahābhārata Collection, No. 63. Palm-leaves. 16″ × 13″; foll. 25; 7 lines to a page; 85 letters to a line; written by Rāma; Śaka 1794. — Addl. passages : 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81*. — Omissions : 13. 3^{ab}; 18. 6^{cd}; 19. 8^{c}–9^{b}; 23. 8; 25. 13^{cd}, 38^{c}–39^{d}, 41^{ab}; 26. 13^{ab} (with T_2 M_{2-4}), 15–16 (with T_2 M), 18–20.

T_2

Tanjore, Palace Library, No. 11831; palm-leaves; well preserved; two paginations : old 126-147, new 1-22; complete; 18″ × 1½″; 7 lines to a page; characters well-formed but illegible. No date. — Additional passages : same as in T_1, with 40* wanting. — Omissions : 10. 1^{c}–2^{d}; 17. 8^{ab}; 18. 6^{cd} (with T_1); 26. 13^{ab} (with T_1 M_{2-4}), 15–16 (with T_1 M), 18–20 (with T_1 $M_{1.2.4}$).

G_1

Poona, B. O. R. I. Mbh. Collection, No. 50; palm-leaves; contains parvans 10, 11, 15, 17, 18. 17·5″ × 1·2″; foll. 26 (numbered 2–13 and 15–23); 6–7 lines to a page; 65–75 letters to a line. — Additional passages : same as T_1, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting. — Omissions : 8. 9^{a}–10^{b}; 10. 14^{c}–15^{d}; 16 from मणिभिश्च (in 22^{b}) up to कुरु (in 44^{c}) (missing on lost folios); 21. 6^{c}–8^{b}; 24. 5^{a}–8^{b}, 22^{cd}; 26. 32^{cd} (with M_2).

G_2

Adyar Library, No. 29, E 21; contains parvans 10, 11, 14-18; no further de-

tails available. — Additional passages : same as T_1, with 54*, 64*, 75*, 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57*, 69*, 79* wanting. — Omissions : 11. 9^{cd} (with G_3), 26^{bc} ; 14. 5–6 ; 16. 37^{d}–40^{a}, 49–50 ; 17. 28^{cd} ; 19. 1^{d}–2^{a}, 19. 15^{c}–20. 2^{d} ; 20. 19^{ab} (with K_5 $\tilde{N}_1$ Dn_2 G_3) ; 26. 32^{ab} (with $K_{1.2}$ D_3) ; 27. 24^{ab}.

G_3

Mysore, Government Oriental Library, No. 2645 ; palm-leaves ; contains Karṇa, Śalya, Gadā, Sauptika, Aiṣika and Strī ; 15″×1½″ ; 7–11 lines to a page ; 55–58 letters to a line ; about 250 years old. — Additional passages : same as T_1 with 50*, 54*, 75* and 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57* and 69* wanting. — Omissions : 4. 12^{cd} ; 11. 9^{cd} (with G_2) ; 14. 5 ; 16. 6^{c}–8^{b}, 49^{a}–51^{b} ; 17. 22^{b}–23^{c} ; 18. 16^{a}–17^{b} ; 20. 19^{ab} (with K_5 $\tilde{N}_1$ Dn_2 G_2) ; 22. 14–15 ; 25. 23^{ab}.

M_1

Cochin, Paliyam Valiyachan Family Library, No. 4 ; palm–leaves ; contains parvans 4, 10, 11 ; 14⅛″ × 2″ ; 19 folios, numbered 16–34 ; 11 lines to a page ; 60 letters to a line. — Additional passages : 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 79*, 81*. — Omissions : 2. 23^{bc} ; 5. 8^{c}–10^{b} ; 8. 42^{a}–43^{b} ; 9. 20 (with $B_{1.2}$), 21 ; 16. 26^{c}–29^{b} ; 18. 19^{d} ; 24. 26^{a}–27^{b} ; 26. 15–16 (with T M_{2-4}), 18–20 (with T $M_{2.4}$), from वृषकं (in 35^{c}) up to कर्णे (in 36^{a}).

M_2

Travancore, Ponnokattu Mana Private Library ; palm-leaves ; 14″ × 2″ ; containing Śalya, Sauptika and Strī, the last being on folios 123^{b}–147 ; 11 lines to a page and 50 letters to a line ; date 1014 of the Kollam era = A. D. 1839. — Additional passages : same as in M_1, with 40* additional and 53* wanting. — Omissions : 3. 10^{ab}, 14^{b} ; 8. 39 ; 15. 10^{b}–12^{a} ; 16. 50^{c}–51^{d} (with M_4) ; 17. 15–17 ; 18. 13^{cd}, 16^{bc} ; 19. 1^{d}–2^{a} (with K_0 G_2) ; 22. 3^{a}–4^{b} (with M_4) ; 23 from कर्म (in 28^{b}) up to पाण्डवान् (in 29^{b}), from त्रिभि (in 41^{a}) up to गच्छन्त्य (in 42^{a}) ; 25. 7^{c}–8^{b} (with Ś $K_{0.4.5}$) ; 26. 13^{ab} (with T $M_{3.4}$), 15–16 (with T $M_{1.3.4}$), 18–20 (with T $M_{1.4}$), 32^{cd} (with G_1) ; 27. 18^{bc}.

M_3

Calicut, Padinnare Kovilam Collection ; palm-leaves ; containing Śalya, Sauptika and Strī parvans, Strī being on folios 167–195 ; 16″ × 1⅓″ ; 8 lines to a page and about 56 letters to line. — Additional passages : same as in M_1. — Omissions : 25. 7^{cd} ; 26. 13^{ab} (with T $M_{2.4}$), 15–16 (with T $M_{1.2.4}$).

M_4

Ernakulam, Cochin State Library, No. 33 ; palm-leaves; contains Śalya, Sauptika and Strī parvans ; $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$; 13 lines to a page and about 57 letters to a line. — Additional passages : same as in M_1 with 53* extra. — Omissions : 8. 26^{e}–27^{d} ; 11. 26^{bc} ; 16. 50^{c}–51^{d} (with M_2) ; 17. 20^{d}–21^{c} ; 22. 3^{a}–4^{b} (with M_3) ; 24. 26^{d}–27^{a} (with $Ś_2$ K_4) ; 26. 13^{ab} (with T $M_{2.3}$), 15-16 (with T M_{1-3}), 18-20 (with T $M_{1.2}$).

General Characteristics of the Recensions and Versions :

The two Recensions

The MSS. of the Strī parvan, as in the case of other Parvans, have been classified by the present edition into two main recensions, the Northern and the Southern, each of which has been further subdivided into different versions. In the Strīparvan the distinction between the Northern and the Southern recension is very strongly marked : the Southern being slightly shorter, while the Northern inserts a whole additional adhy. missing from the Southern recension.

(a) Interrelations of the different Versions as indicated

(i) by verse-sequence, and subparvan- and chapter- division

The sequence of verses and subparvan and chapter-division in the Strīparvan do not yield any important indications beyond confirming the secondary affinities of $Ś_1$, $Ś_2$, K_0 and K_4 by their common sequence ; otherwise the MSS. in each group agree and disagree in random fashion. $Ś_1$, $Ś_2$, K_0, K_4, Dn_1, D_1 and D_4 insert the benedictory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc. before adhyāya 9, which would mean that they regard the Viśoka as a separate parvan ; and in fact, $Ś_1$, K_0, K_3, K_5, Dn_1, D_{7-9} close the Viśoka with the remark : अतः परं स्त्रीपर्व भविष्यति or something else to the same effect. Southern MSS. give a continuous numbering of the chapters after the Viśoka, and so do $Ś_2$ $K_{1.2}$, while $Ñ_1$, Dn_1, $D_{3.6}$ start a fresh numbering. Other MSS. do not number the chapters at all, or do it only fitfully.

Adhyāyas 14 and 15 of the constituted text form a single adhyāya in $Ś_1$, $Ś_2$, $K_{0.1.4}$, $Ñ_1$, B, Dn and $D_{1-6.8.9}$, while $K_{2.3.5}$ and S separate them. G_2 combines adhyāyas 19 and 20, while $Ś_2$, K_1, $D_{2.5}$ combine adhyāyas 25 and 26. $Ñ_1$ combines adhy. 26 and 27 into one.

A divergence in the sequence of verses arises in adhy. 7. 14-16. The order followed in the constituted text is that of $Ñ_1$ $K_{1.2}$ and the MSS. LD, PD, not included in the Apparatus. It is substantially the same in $Ś_1$ and $Ś_2$, but the line स चैतत् is read marginally by $Ś_2$, while $Ś_1$ omits it. S and $B_{3.4}$ invert the order of 14^{cd} and 15^{ab}, while K_{1-3}, K_5 and B_4 invert that of 16^{ab} and 16^{cd}. $Ś_1$ $K_{0.4}$ ($Ś_2$ missing)

follow in 26. 31–35 an identical sequence, different from the sequence in the other MSS., — these MSS., from other indications also, going back to a common source.

(ii) *by Common Insertions*

From the analysis of Additional and substituted passages given below, it will be seen that, with the exception of the Benedictory stanza, 1* and the problematic 38*, T G M and Ś K Ñ$_1$ B D form practically two mutually exclusive groups justifying the nomenclature of Southern and Northern Recension ; in other respects D B Ñ$_1$ of the Northern recension form a non-descript group, while Ś$_1$, Ś$_2$, K_0, K_4 on the one hand, and K_3, K_5, D_2, D_5, B_4 (in adhys. 1–8) and G_2, G_3 (in adhys. 16–27)—with certain reservations, on the other — form a distinct version of the Northern Recension, styled the Kaśmirian Version.

Analysis of Additional Passages †

T G M, common passages : 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 41*, 43*, 59*, 63*, 65*, 66*, 71*, 79*, 81*.

Peculiar to T_1 : 20*, 40*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*; — to T_2 : 20*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*; — to G_1 ; 20*, 40*, 48*, 54*, 57*, 61*, 73*, 75*; — to $G_{2.3}$: 40*, 50* (G_3 only), 54*, 61*, 64* (G_2 only), 73*, 75*, 76*; and — to M_{1-4} : 40*, 45*, 48*, 53*, 57*, 69*.

Ś$_1$, Ś$_2$, K_0, K_4 common passages : 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 30*, App. I, 31*, 33*, 38*, 59* (absent in Ś$_2$), 61*, 73*, 75*, 76*.

Peculiar to Ś$_2$: 4*–19* missing ; 28*, 38* on margin, 59* om. ; — to K_0 : 6* (om.), 21*m., 26*m., 29*m. ; — to K_4 (adhy. 1–29 missing).

Additional in the group are : K_3 same as Ś$_1$ including 13*, 19* plus the following : 3*, 7*, 16*, 17*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 35*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*. — K_5 (1* om.), (30* om.), 35*, 40*, 48*, 63*, 68*, 70*. — D_2 : 22*, 23*, 28*, 34*, 35*, 37*, (38* om.), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om.), 78*, 82*. — D_5 : 5*, 6*, 7*, 17*, 18*, 22*, 23*, 26*, 29*, (30* om.), 35*, 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 58*, (59* om.), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om.), 78*, 82*. — K_1, K_2 : 18*, 22*, 23*, 28*, 34*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 48*, 52* (K_2 only), 54*, 56* (K_2 only), 60*, 62* (K_2 only), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om.), 78*, 82*. — B_4 : 3*, (6* om.), 7*, 14*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, (30* om.), 35*, 39*, 51*, 54*, 63*, 71*, 72*, 77*.

† The following numbers included in additional passages are really substituted verses occasionally used also as additional verses : 2*, 6*, 13*, 17* line 9 (for 4, 14^{ab}), 19*, 20*, 31*, 36*, 37*, 56*, 68* 69*, 81*.

There is a certain grouping possible in B $\tilde{N}_1$ as well as in D $\tilde{N}_1$, but the grouping only shows insertions common to other groups. $\tilde{N}_1$ B : Common 3*, 4*, 5* (minus B_3), 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 24*, 26*, App. I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59* (minus B_3), 63*, 73*, 75*, 76*. Peculiar to $\tilde{N}_1$: 54*, 76* (om. line 2). — B_1 : 1*, 10*, 13*, 14*, 25*, 28*, 55*, 72*. — B_2: 1*, 13*, 17*, 25*, 28*, 55*, 61*, 72*. — B_3 : 1*, 17*, 25*, 28*, 59* (om.), 61*, 72*. — B_4 : 1*, 10*, 13*, 14*, 17*, 19*, 25*, 28*, 61*, 71*, 72*, 77*. $\tilde{N}_1$ $D_{1.3.4.6.7.9}$: Common : 1* (minus $\tilde{N}_1$), 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17* (minus D_9), 21* (minus $\tilde{N}_1$), 23* (minus $\tilde{N}_1$), 24*, 26*, 28*, 29*, App. I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44* (minus $\tilde{N}_1$), 46* (minus $\tilde{N}_1$ D_9), 51*, 54*, 60* (minus $\tilde{N}_1 D_9$), 61*, 63*, 73*, 75*, 76*.

The Kaśmirian Version

$Ś_1$, $Ś_2$, K_0 and K_4 form a clearly allied group; but they do not by any means go back to a single common source. There are divergences between $Ś_1$ and $Ś_2$ themselves, and K_0 and K_4 agree more with $Ś_1$ than with $Ś_2$. Of the other K MSS., styled as such, K_1 and K_2 are closely allied *inter se.* and they form a group with D_2 and D_5. $K_{3.5}$, though they bear evident traces of Kashmirian influence, they fall outside the group $Ś_{1.2}$, $K_{0.4}$, and belong to the other group, viz. $K_{1.2}$, $D_{2.5}$.

B_4 in adhys. 1–8 and $G_{2.3}$ in adhys. 16–27 appear to be largely under Kashmirian influence.

The group $K_{1.2}$, $D_{2.5}$, when it disagrees with $Ś_{1.2}$, $K_{0.4}$, shows affinities within itself and with $K_{3.5}$, D_1, $Dn_1 . n_2$, $\tilde{N}_1$, and B_4, which can mean that $K_{1.2.3.5}$ $D_{2.5}$, if not the other five, go back to a common origin, while these five, which are entirely free from the Kashmirian influence, are either originally of the group, or have subsequently come under its influence.

Commentaries

The following commentaries are available for the Strī-parvan; Devabodha (Cd); Arjunamiśra (Ca), Nīlakaṇṭha (Cn) and Vādirāja (Cv). The transcript of Devabodha made at the BORI from No. 482/5797 of the Scindia Oriental Institute, Ujjain, was used for the present edition. The original manuscript was written by Nārāyaṇabhaṭṭa Mahokṣa in Śaka 1571. For Arjunamiśra's commentary, MS. No. 12931, dated Śaka 1736, belonging to the Baroda Oriental Institute Library, was used. Due importance has been attached to Devabodha, agreements and disagreements of the text with his readings being generally noted in the Crit. App. In a lesser degree it has been done for Arjunamiśra and Vādirāja also.

Other Testimonia

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra is the only work of importance which has

been of use for purposes of comparison of the main incidents of the Strīparvan, and in two places for determining the text also. It appears that Kṣemendra has taken liberties with the text of the Mbh. for the Strī as well as for the Sauptika (cf. Velankar Intro. pp. XXII-IV). The concluding verses of his Sauptika give the contents of adhy. 1 of the Viśoka, while the opening stanzas of his Strīparvan run thus :

गान्धारी धृतराष्ट्रश्च राजा व्याकुलमानसौ ।
हतावथ सुतान्द्रष्टुं सोत्कण्ठाविव जग्मतुः ॥ २
तत्र तौ विलपन्तौ च क्षिपन्तौ च तनुं भुवि ।
भगवानथ चाभ्येत्य पाराशर्यो व्यलोकयत् ॥ ३
स दीनं पतितं भूमौ हतपुत्रं नरेश्वरम् ।
विदुरेण सहोवाच कृष्णेन च कृपाकुलः ॥ ४

It is a very inaccurate summary of the extant Viśoka and we cannot imagine a version of the Strī to have been before Kṣemendra which differed entirely in regard to the story from the present text. We can now understand why the remark of Somadeva in the Kathāsaritsāgara यथामूलं तथैवायं न मनागप्यतिक्रमः is thought to be levelled against Kṣemendra. Kṣemendra reproduces the lamentations of the wife of Bhūriśravas as follows :

चन्द्रिकाभरणे हर्म्ये त्वत्प्रेमाभरणाः स्त्रियः ।
आलिलिङ्ग पुरा सोऽयं विलासाभरणो भुजः ॥ ६२
अर्थिकल्पद्रुमे दोष्णि छिन्नेऽस्मिञ्शत्रुयोषिताम् ।
वैधव्यदीक्षागुरुतां वीर यास्यति कोऽपरः ॥ ६३

This shows, besides proving that Kṣemendra is much inferior to the poet of the Strī, that his text had our additional verse 61*. The disclosure of Kuntī about Karṇa's relationship to the Pāṇḍavas appears in its proper place in the Mañjarī.

The Contents of the Strīparvan

The epic story is continued in the Strī after the horrors of the Sauptika. In the first eight adhyāyas we have the lamentation of Dhṛtarāṣṭra followed by the upbraidings (rather than consolations) of Sañjaya, and then comes the philosophical discourse from Vidura. This discourse having failed to bring solace to Dhṛtarāṣṭra, Kṛṣṇa Dvaipāyana consoles him by assuring him that the destruction of his sons was according to the working of destiny, this being the purport of a conversation between the Earth and Indra at which he was present; and that Nārada had already predicted it. The advice of Vidura deals with the following main topics : (a) death is inevitable ; (b) Duryodhana and his partisans have all gone to heaven ; (c) the mutations of life leave wise men unaffected; (d) grief must be overcome by a positive effort and not by brooding on it ; (e) indifference to pain and pleasure is the way to release ; (f) the

soul is immortal, while the body changes: (g) Karman is responsible for the different conditions of life, and destruction inevitably attends bodies, which are like so many pots in the making, in all stages of existence, this being the law to which all created things are subject; (h) life is full of sorrow at birth, in mid-life, and at death, and a man ignoring this is swayed by passions, while the path of righteousness is the only way to release; (i) man's life is compared to a wood infested by an elephant (year or time), with a well covered over by a creeper (hope of life) and infested by bees (desires), rats (days and nights), a snake (death), wild animals (diseases), and a fierce woman (old-age); (j) the body is conceived as a chariot, the soul as a charioteer, the senses as the horses, and action and intelligence as the reins; self-control is, therefore, the only way of life; (k) character based on universal love is all-important: self-control, self-sacrifice and self-awareness being the steeds of Brahman.

In the next sub-parvan, Dhṛtarāṣṭra together with Gāndhārī, Kuntī and other ladies, visit the battle-field. There the party meets the three criminals of the Sauptika, Kṛpa, Aśvatthāman and Kṛtavarman, who are running away to avoid the anger of the Pāṇḍavas. Yudhiṣṭhira goes to see Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī there. As the brothers bow before Dhṛtarāṣṭra and are being embraced in turn by him, Kṛṣṇa substitutes an iron image for the real Bhīma, and Dhṛtarāṣṭra, having crushed it, grieves over the fancied death of Bhīma and—his anger having disappeared—he embraces the Pāṇḍavas with affection. Gāndhārī also wishes to curse the Pāṇḍavas, but her wrath is averted by the timely arrival of Vyāsa. She blames Bhīma for his foul play against Duryodhana, which Bhīma admits. Bhīma denies having drunk Duḥśāsana's blood, his lip having only touched it in fulfilment of his vow. Gāndhārī's angry glance causes Yudhiṣṭhira's nails to be deformed, bnt now her anger is gone and she meets them all with affection. Next follows a description of the gruesome scene of the battle-field as Gāndhārī sees it with a superhuman eye. She addresses her observations to Kṛṣṇa and describes each warrior on the battle-field mourned by his wife. She holds Kṛṣṇa responsible for the man-slaughter and curses him. Kṛṣṇa smilingly accepts the curse, but casts the responsibility of the slaughter on her. In reply to a question of Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira gives a computation of the dead and mentions the heavens as being reserved for them. At Dhṛtarāṣṭra's instance, Yudhiṣṭhira gives orders for the funeral of all the dead bodies. Dhṛtarāṣṭra and others then proceed to the Ganges to offer funeral libations to the dead and Yudhiṣṭhira also offers libations to Karṇa, now disclosed by Kuntī as his brother.

The Parvasaṁgraha and the Strīparvan

In the Parvasaṁgraha, the following two lines give the names of the sub-parvans following the Aiṣīka and preceding the Ābhiṣecanika:

जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191–195) we have the following verses :

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३
एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन्नुदाहृताः ॥ १९४
श्लोकाः सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

$K_{3,4,6}$ V_1 B and D_{1-13} insert 4 verses (166*) alluding to (i) Dhṛtarāṣṭra crushing the iron image of Bhīma (referred to in 191^{cd}), (ii) Vidura's pacification of the grief of Dhṛtarāṣṭra and (iii) the visit of Dhṛtarāṣṭra together with the ladies to the battle-field. Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Kṛṣṇa (Dvaipāyana ?). It has, however, been already referred to in 191^{cd}. The speech of Kṛṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया. The other variants do not introduce any important modifications of the contents. The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz. verses 187^{cd} and 188^{ab}, refers to an incident which really belongs to our present parvan. They run as follows :

तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।

Practically the same MSS. as insert the supplementary stanzas (viz. $K_{3,4}$ V_1 B D with the addition of M_{1-4} and T_1 and G_7) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karṇa as her son is placed in the Strī ; but there are numerous MSS. against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K manuscripts in constituting his text. Now we have to face a double problem. There is no reference to the contents of the Viśokaparvan in these three tables of contents (adhy. 1, st. 102ff. ; adhy. 2, st. 34–71 ; and *ibid.*, st. 72–234). Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh. with the Harivaṁśa and the Bhaviṣyat ? Secondly, what are the sub-parvans of the Strī and what is their exact extent ?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh.; but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh. Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS. If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh. preserved in them, which exists side by side with the developed text. In that case it would be wrong to reject the verses forming App. I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously. But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh. textual tradition. Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Viśoka as a sub-parvan; and in spite of the contents of the Parvasaṁgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka. Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS., would presuppose the prior existence of adhy. 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa. There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhys. 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramaṇī adhy. does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka; but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasaṁgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents. There was evidently a feeling that the author of the Parvasaṁgraha had done his work very negligently. In fact his summary of Books IX-XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthaṇkar's foot-notes to the Ādi: 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*-113*, 116*, 119*, 122*-125*, 128*, 130*-134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*-168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasaṁgraha. Its summary of the Sauptika (cf. Velankar, Intro., page XXXI) and that of the Āraṇyaka are highly unsatisfactory. The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āraṇyaka, does not figure there at all. No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasaṁgraha about any incident in the Mbh.

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka. The situation of Dhṛtarāṣṭra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh. were not likely to throw away. Splendid use has been made of the scene of the battle-field. It presumably belongs to the original conception of the Mbh. and not to its later development, which may not be affirmed of adhy. 8 or 11, 16 or 26, 18–23.

The next question is : should the Parvasaṁgraha enumeration be binding on us in view of the consensus of MS. authority in favour of only two sub-parvans, viz. the Viśoka (adhyāyas 1–8) and the Strī (adhys. 9–27), and not three. At least so far as the sub-parvan of the Parvasaṁgraha is concerned, the enumeration is as late as the author of the Parvasaṁgraha himself, and it would appear that if the MSS. have all agreed to differ from it, it need not be adhered to. It is, however, quite possible that the Parvasaṁgraha enumeration may substantially represent an earlier division, and, in that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginning of the Strī, which appears to be entirly out of place ? I have to make a last-resort suggestion in order to get over this difficulty. We have a Sanskrit stage-tradition that when a principal character sheds tears, water is offered to him for washing the eyes, as tears were regarded as an impurity. Udakadāna or jalapradāna perhaps was an idiomatic expression for consolation of grief, but when it fell out of use the term Viśoka was substituted. As opposed to *Jalapradāna* there is the expression *udakakarman* 27. 22[d], and the verb kṛ and not dā is used for denoting performance of funeral rites in 27. 3[cd], 4[a], 11[a], 21[d]. It is only the author of the Parvasaṁgraha who has mentioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf. I. 2. 187[cd]). If the meaning assigned to *jalapradāna* be found acceptable, adhys. 25–27 could very well form the *Śrāddha* sub-parvan, and the tripartite division of the Strīparvan becomes perfectly in order.

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S. N. Tadpatrikar, to the late Shri M. V. Vaidya, and to Shri N. M. Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them.

V. G. Paranjpe

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	not numbered	not numbered	—
1. 1–6^{abcd}	1. 1–6	1–6	1. 1–6
1. 6^{ef}–7^{ab}	1. 7	7	1. 7
1. 7^{c}–8^{b}	1. 8^{abcd}	8	1. $7\frac{1}{2}$–$8\frac{1}{2}^{ab}$
1. 8^{c}	1. 8^{e}	9^{a}	1. $8\frac{1}{2}^{c}$
1. 8^{d}	1. 8^{f}	9^{b}	—
2* (subst. 8^{d})	—	—	1. $8\frac{1}{2}^{d}$, 9
1. 9–16^{cd}	1. 9–16	10–17	1. 10–17
1. 16^{ef}	1. 17^{ab}	18^{ab}	1. $17\frac{1}{2}$
1. 17–19^{cd}	1. 17^{cd}–20^{ab}	18^{cd}–21^{ab}	1. $18\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
1. 19^{ef}	1. 20^{cd}	21^{cd}	1. 21
1. 20–22^{cd}	1. 21–23	22–24	1. 22–24
1. 22^{ef}	1. 24^{ab}	25^{ab}	1. 25^{ab}
1. 23^{abcd}	1. 24^{cd}–25^{ab}	25^{cd}–26^{ab}	1. 25^{cd}–26^{ab}
1. 23^{ef}	1. 25^{cd}	26^{cd}	1. 26^{cd}
3*	1. 26	27	1. 27
1. 24^{abcd}	1. 27	28	1. 28
1. 24^{ef}	1. 28^{ab}	29^{ab}	1. $28\frac{1}{2}$
1. 25^{ab}	1. 28^{cd}	29^{cd}	1. $29\frac{1}{2}^{ab}$
4*	1. 29–30^{ab}	30–31^{ab}	1. $29\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}$
1. 25^{cd}	1. 30^{cd}	31^{cd}	1. 31
—	1. 30^{ef} = 33^{ab}	—	—
5*	1. 31–32	32–33	—
1. 26^{ab}	1. 33^{ab}	34^{ab}	1. $31\frac{1}{2}$
1. 26^{cd}–29^{ab}	1. 33^{cd}–36^{ab}	34^{cd}–37^{ab}	1. $32\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
1. 29^{cd}	1. 36^{cd}	37^{cd}	1. 35
1. 30–36	1. 37–43	38–44	1. 36–42
—	—	—	1. $42\frac{1}{2}$ = 6*
1. 37	1. 44	45	1. $43\frac{1}{2}$
2. 1–2^{ab}	2. 1–2^{ab}	46–47^{ab}	2. 1–2^{ab}
2. 2^{cd}	—	—	—
6* (for 2^{cd})	2. 2^{cd}	47^{cd}	2. 2^{cd}
2. 3–5	2. 3–5	48–50	2. 3–5
7*, 1–4	2. 6–7	51–52	2. 6–7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7*, 5	2. 8^{ab}	53^{ab}	2. $7\frac{1}{2}$
7*, 6	2. 8^{cd}	53^{cd}	—
7*, 7–10	2. 9–10	54–55	2. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
2. 6–11	2. 11–16	56–61	2. $10\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
8*	2. 17–20	62–65	2. $16\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
2. 12–14	2. 21–23	66–68	2. $20\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
9*	2. 24	69	2. $23\frac{1}{2}$
2. 15–17^{ab}	2. 25–27	70–72	2. $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
2. 17^{cd}	2. 28^{ab}	73^{ab}	2. 27
2. 18^{ab}	2. 28^{cd}	73^{cd}	2. 28^{ab}
10*	—	—	2. 28^{cd}
2. 18^{cd}	2. 29^{ab}	74^{ab}	2. 29^{ab}
2. 19	2. 29^{cd}–30^{ab}	74^{cd}–75^{ab}	2. 29^{cd}, $29\frac{1}{2}$
2. 20	2. 30^{cdef}	75^{cd}–76^{ab}	2. $30\frac{1}{2}$
2. 21–23	2. 31–33	76^{cd}–79^{ab}	2. $31\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
11*	2. 34–37	79^{cd}–83^{ab}	—
3. 1–4	3. 1–4	84–87	3. 1–4
12*	3. 5–7	88–90	—
3. 5–8	3. 8–11	91–94	3. 5–8
3. 9^{ab}	3. 12^{ab}	95^{ab}	—
3. 9^{cd}–11^{ab}	3. 12^{cd}–14^{ab}	95^{cd}–97^{ab}	3. 9–10
3. 11^{cd}	3. 14^{cd}	97^{cd}	3. $10\frac{1}{2}$
3. 12–16	3. 15–19	98–102	3. $11\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
13* (subst. 16^{cd})	—	—	—
3. 17	3. 20	103	3. $16\frac{1}{2}$
4. 1–2	4. 1–2	104–105	4. 1–2
14*	—	—	—
4. 3–8^{cd}	4. 3–8	106–111	4. 3–8
4. 8^{ef}	4. 9^{ab}	112^{ab}	4. 9^{ab}
15*	4. 9^{cd}	112^{cd}	—
16*	4. 10^{ab}	113^{ab}	4. 11
4. 9	4. 10^{cd}–11^{ab}	113^{cd}–114^{ab}	4. 9^{cd}, $9\frac{1}{2}$
4. 10	4. 11^{cdef}	114^{cd}–115^{ab}	4. $10\frac{1}{2}$
4. 11–13	4. 12–14	115^{cd}–118^{ab}	4. 12–14
17*, 1–2	4. 15	118^{cd}–119^{ab}	4. 15
17*, 3	4. 16^{ab}	119^{cd}	4. $15\frac{1}{2}$
17*, 4–7	4. 16^{cd}–18^{ab}	120–121	4. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
17*, 8	4. 18^{cd}	122^{ab}	4. 18

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17*, 9	4. 19^{ab}	122^{cd}	4. 19^{ab}
4. 14^{ab}	4. 19^{cd}	—	—
4. 14^{cd}–15	4. 19^{ef}–20	123–124	4. 19^{cd}–20
5. 1–4^{ab}	5. 1–4^{ab}	125–128^{ab}	5. 1–4^{ab}
18*	5. 4^{cd}	—	—
5. 4^{cd}–5	5. 5–6^{ab}	128^{cd}–129	5. 4^{cd}–5
19*	—	—	—
5. 6–12	5. 6^{cd}–13^{ab}	130–136	5. 6–12
5. 13^{ab}	5. 13^{cd}	137^{ab}	—
20*	—	—	5. 13^{ab}
21*	5. 14^{ab}	137^{cd}	—
5. 13^{cd}–15^{cd}	5. 14^{cd}–16	138^{ab}–140^{ab}	5. 13^{cd}–15
5. 15^{ef}	5. 17^{ab}	140^{cd}	5. 15½
5. 16–17^{cd}	5. 17^{cd}–19^{ab}	141–142	5. 16½–17½
5. 17^{ef}–22^{ab}	5. 19^{cd}–24^{ab}	143–147^{cd}	5. 18½–22½
5. 22^{cd}	5. 24^{cd}	148^{ab}	5. 23
6. 1–5	6. 1–5	149–153	6. 1–5
6. 6^{ab}	6. 6^{ab}	154^{ab}	6. 5½
6. 6^{cdef}	6. 6^{cd}–7^{ab}	154^{cd}–155^{ab}	6. 6½
6. 7^{ab}	6. 7^{cd}	155^{cd}	6. 7
6. 7^{cdef}	6. 8	156	6. 8
6. 8–9^{cd}	6. 9–10	157–158	6. 9–10
6. 9^{ef}	6. 11^{ab}	159^{ab}	6. 10½
6. 10^{abcd}	6. 11^{cd}–12^{ab}	159^{cd}–160^{ab}	6. 11½
6. 10^{ef}	6. 12^{cd}	160^{cd}	6. 12
6. 11–12	6. 13–14	161–162	6. 13–14
22*	—	—	—
7. 1–4	7. 1–4	163–166	7. 1–4
7. 5^{ab}	7. 5^{ab}	167^{ab}	7. 4½
7. 5^{cd}–6^{ab}	7. 5^{cd}–6^{ab}	167^{cd}–168^{ab}	7. 5½
7. 6^{cd}	7. 6^{cd}	168^{cd}	7. 6
7. 7–11	7. 7–11	169–173	7. 7–11
7. 12^{ab}	7. 12^{ab}	174^{ab}	7. 11½
7. 12^{cd}	7. 12^{cd}	174^{cd}	7. 12
7. 13–14^{ab}	7. 13–14^{ab}	175–176^{ab}	7. 13–14^{ab}
7. 14^{cd}	7. 14^{cd}	176^{cd}	7. 15^{ab}
23*	7. 16–18	178–180	—
7. 15^{ab}	7. 15^{ab}	177^{ab}	7. 14^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	7. $15^{cd} = 14^{cd}$	$177^{cd} = 176^{cd}$	—
7. 15^{cd}–16^{ab}	7. 19	181	7. 15^{cd}–16^{ab}
7. 16^{cd}	7. 20^{ca}	182^{ab}	7. 16^{cd}
7. 17^{ab}	7. 20^{ab}	182^{cd}	7. 17^{ab}
7. 17^{cd}	7. 20^{ef}	183^{ab}	7. 17^{cd}
24*	7. 21	183^{cd}–184^{ab}	7. 18
7. 18	7. 22	184^{cd}–185^{ab}	7. 19
25*	—	—	—
7. 19–20	7. 23–24	185^{cd}–187^{ab}	7. 20–21
26*, 1–6	7. 25–27	187^{cd}–190^{ab}	7. 22–24
26*, 7	7. 28^{ab}	190^{cd}	7. 24½
26*, 8	7. 28^{cd}	191^{ab}	7. $25\frac{1}{2}^{ab}$
26*, 9	7. 29^{ab}	191^{cd}	—
26*, 10	7. 29^{cd}	192^{ab}	7. $25\frac{1}{2}^{cd}$
27*	—	—	7. 26½
8. 1–2	8. 1–2	193–194	8. 1–2
8. 3^{ab}	8. 3^{ab}	195^{ab}	8. 2½
8. 3^{cd}–4^{ab}	8. 3^{cd}–4^{ab}	195^{cd}–196^{ab}	8. 3½
8. 4^{cd}	8. 4^{cd}	196^{cd}	8. 4
5. 5–9^{ab}	8. 5–9^{ab}	197–201^{ab}	8. 5–9^{ab}
28*	8. 9^{cd}	201^{cd}	—
8. 9^{cd}–10^{ab}	8. 10	202	8. 9^{cd}–10^{ab}
8. 10^{cdef}	8. 11	203	8. 10^{cd}, 10½
8. 11	8. 12	204	8. 11½
8. 12^{ab}	8. 13^{ab}	205^{ab}	8. 12
8. 12^{cd}–13^{ab}	8. 13^{cd}–14^{ab}	205^{cd}–206^{ab}	8. 13
8. 13^{cd}	8. 14^{cd}	206^{cd}	8. 13½
8. 14–20^{cd}	8. 15–21	207–213	8. 14½–20½
8. 20^{ef}	8. 22^{ab}	214^{ab}	8. 21
8. 21	8. 22^{cd}–23^{ab}	214^{cd}–215^{ab}	8. 22
8. 22^{ab}	8. 23^{cd}	215^{cd}	8. 22½
8. 22^{cdef}	8. 24	216	8. 23½
8. 23	8. 25	217	8. 24½
8. 24^{abcd}	8. 26	218	8. 25
8. 24^{ef}	8. 27^{ab}	219^{ab}	8. 25½
8. 25–29^{cd}	8. 27^{cd}–32^{ab}	219^{cd}–224^{ab}	8. 26½–30½
29*	8. 32^{cd}–34^{ab}	224^{cd}–226^{ab}	—
8. 29^{ef}	8. 34^{cd}	226^{cd}	8. 31

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 30–48	8. 35–53	227–245	8. 32–50
30*	—	—	—
9. 1	9. 1	246	9. 1
App., 1	9. 2–23	247–268	—
9. 2	—	—	9. 2
31* (subst. 2)	10. 1	269	—
9. 3–21	10. 2–20	270–288	9. 3–21
10. 1–7	11. 1–7	289–295	10. 1–7
32*	—	—	10. $7\frac{1}{2}$
10. 8–23	11. 8–23	296–311	10. $8\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
33*	11. 24	312	—
11. 1–15^{ab}	12. 1–15^{ab}	313–327^{ab}	11. 1–15^{ab}
34*	—	—	—
11. 15^{cd}–30	12. 15^{cd}–30	327^{cd}–342	11. 15^{cd}–30
12. 1–3^{a}	13. 1–3^{a}	343–345^{a}	12. 1–3^{a}
35*	13. 3^{b}–5^{a}	345^{b}–347^{a}	12. 3^{b}–5^{a}
12. 3^{bcd}	13. 5^{bcd}	347^{bcd}	12. 5^{bcd}
12. 4–15	13. 6–17	348–359	12. 6–17
13. 1–9	14. 1–9	360–368	13. 1–9
13. 10^{ab}	14. 10^{ab}	369^{ab}	—
36* (subst. 10^{ab})	—	—	13. 10^{ab}
13. 10^{cd}	14. 10^{cd}	369^{cd}	13. 10^{cd}
37*	—	—	—
38*	14. 11	370	13. 11
39*	14. 12	371	13. 12
13. 11–19	14. 13–21	372–380	13. 13–21
14. 1–3	15. 1–3	381–383	14. 1–3
40*	15. 4	385	14. 4
14. 4^{ab}	15. 5^{ab}	384^{ab}	15. 5^{ab}
14. 4^{cd}	15. 5^{cd}	384^{cd}	14. $5\frac{1}{2}$
—	—	—	14. 5^{cd}
14. 5–14	15. 6–15	386–395	14. $6\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
14. 15	15. 16	396	14. $17\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}^{ab}$
41*	—	—	14. $18\frac{1}{2}^{cd}$
14. 16	15. 17	397	14. $16\frac{1}{2}$
42*	—	—	—
43*	—	—	14. $17\frac{1}{2}^{ab}$
14. 17–18	15. 18–19	398–399	14. $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 19^{ab}	15. 20^{ab}	400^{ab}	14. $21\frac{1}{2}^{cd}$
14. 19^{cd}	15. 20^{cd}	400^{cd}	14. $21\frac{1}{2}^{ab}$
44*	15. 20^{ef}	401^{ab}	—
14. 20–22	15. 21–23	402–404	14. $22\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
15. 1–6^{cd}	15. 24–29	405–410	15. 1–6
15. 6^{ef}	15. 30^{ab}	411^{ab}	15. 7^{ab}
15. 7^{ab}	15. 30^{cd}	411^{cd}	15. 7^{cd}
15. 7^{cd}	15. 31^{ab}	412^{ab}	15. $7\frac{1}{2}$
15. 8–12^{cd}	15. 31^{cd}–36^{ab}	412^{cd}–417^{ab}	15. $8\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
15. 12^{ef}	15. 36^{cd}	417^{cd}	15. 13
15. 13^{abcd}	15. 37	418	15. 14
15. 13^{ef}	15. 38^{ab}	419^{ab}	15. $14\frac{1}{2}$
15. 14–15	15. 38^{cd}–40^{ab}	419^{cd}–421^{ab}	15. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
15. 16^{ab}	15. 40^{cd}	421^{cd}	15. 17
15. 16^{cd}–17^{ab}	15. 41	422	15. 18
15. 17^{cd}	15. 42^{ab}	423^{ab}	15. $18\frac{1}{2}$
15. 18–20	15. 42^{cd}–44^{ef}	423^{cd}–426^{ab}	15. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
16. 1–25^{ab}	16. 1–25^{ab}	427–451^{ab}	16. 1–25^{ab}
45*	—	—	16. 25^{cd}
16. 25^{cd}	16. 25^{cd}	451^{cd}	16. $25\frac{1}{2}$
16. 26–45	16. 26–45	452–471	16. $26\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
46*, 1–2	16. 46	—	—
46*, 3–4	—	—	—
16. 46–50	16. 47–51	472–476	16. $46\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
16. 51^{ab}	16. 52^{ab}	477^{ab}	—
16. 51^{cd}	16. 52^{cd}	477^{cd}	16. 51
16. 52–55	16. 53–56	478–481	16. 52–55
47*	16. 57^{ab}	—	—
16. 56–58	16. 57^{cd}–60^{ab}	482–484	16. 56–58
16. 59^{abc}	16. 60^{cd}–61^{a}	485^{abc}	16. 59^{abc}
48*	16. 61^{de}	—	16. 60^{bc}
49*	—	—	—
16. 59^{d}	16. 61^{b}	485^{d}	16. 59^{d}
16. 59^{e}	16. 61^{c}	486^{a}	16. 60^{a}
16. 59^{f}	16. 61^{f}	486^{b}	16. 60^{d}
17. 1–2	17. 1–2	487–488	17. 1–2
17. 3^{ab}	17. 3^{ab}	489^{ab}	17. $2\frac{1}{2}$
17. 3^{cd}	17. 3^{cd}	489^{cd}	17. 3

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 4^{abcd}	17. 4	490	17. 4
17. 4^{ef}	17. 5^{ab}	491^{ab}	17. 4½
17. 5^{abcd}	17. 5^{cd}–6^{ab}	491^{cd}–492^{ab}	17. 5½
17. 5^{ef}	17. 6^{cd}	492^{cd}	17. 6
17. 6^{ab}	17. 7^{ab}	493^{ab}	17. 7^{ab}
50*	—	—	—
17. 6^{cd}–7	17. 7^{cd}–8	493^{cd}–494	17. 7^{cd}–8
17. 8	17. 9	495	17. 8½, 9
17. 9–11	17. 10–12	496–498	17. 10–12
51*	17. 13	499	17. 13
17. 12–30	17. 14–32	500–518	17. 14–32
18. 1–19	18. 1–19	519–537	18. 1–19
18. 20^{ab}	18. 20^{ab}	538^{ab}	—
18. 20^{cd}	18. 20^{cd}	538^{cd}	18. 19½
18. 21	18. 21	539	18. 20½
18. 22^{ab}	18. 22^{ab}	540^{ab}	18. 21
18. 22^{cd}	18. 22^{cd}	540^{cd}	18. 21½
18. 23^{ab}	18. 23^{ab}	541^{ab}	18. 22
18. 23^{cd}–26^{ab}	18. 23^{cd}–26^{ab}	541^{cd}–544^{ab}	18. 23–25
18. 26^{cd}	18. 26^{cd}	544^{cd}	18. 25½
18. 27	18. 27	545	18. 26½
52*	—	—	—
18. 28	18. 28	546	18. 27½
19. 1–8	19. 1–8	547–554	19. 1–8
19. 9^{ab}	19. 9^{ab}	555^{ab}	19. 8½
53*	—	—	—
19. 9^{cd}–10^{ab}	19. 9^{cd}–10^{ab}	555^{cd}–556^{ab}	19. 9½
19. 10^{cd}	19. 10^{cd}	556^{cd}	19. 10
19. 11–21	19. 11–21	557–567	19. 11–21
20. 1–6	20. 1–6	568–573	20. 1–6
20. 7	20. 7	574	20. 6½, 7
20. 8	20. 8	575	20. 8
20. 9^{ab}	20. 9^{ab}	576^{ab}	20. 8½
20. 9^{cd}–10^{ab}	20. 9^{cd}–10^{ab}	576^{cd}–577^{ab}	20. 9½
20. 10^{cd}	20. 10^{cd}	577^{cd}	20. 10
20. 11–13	20. 11–13	578–580	20. 11–13
54*, L. 1	20. 14^{ab} = 15^{ab}	581^{ab} = 582^{ab}	20. 14^{ab}
54*, L. 2	20. 14^{cd}	581^{cd}	20. 14^{cd}
Stri 5*			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 14–15^{abcde}	20. 15^{cd}–17^{abc}	582^{cd}–584^{abc}	20. 15–17^{a}
55*	—	—	—
20. 15^{f}	20. 17^{d}	584^{d}	20. 17^{b}
20. 16–18^{cd}	20. 18–20	585–587	20. 17^{cd}–20^{ab}
20. 18^{ef}	20. 21^{ab}	588^{ab}	20. 20^{cd}
20. 19–22	20. 21^{cd}–25^{ab}	588^{cd}–592^{ab}	20. 21–24
20. 23–26	20. 25^{cd}–29^{ab}	592^{cd}–596^{ab}	20. 24½–27½
56*	—	—	—
20. 27–32^{cd}	20. 29^{cd}–35^{ab}	596^{cd}–602^{ab}	20. 28½–33½
57*	—	—	20. 34½^{ab}
20. 32^{ef}	20. 35^{cd}	602^{cd}	20. 34½^{cd}
21. 1–14	21. 1–14	603–616	21. 1–14
22. 1–11^{ab}	22. 1–11^{ab}	617–627^{ab}	22. 1–11^{ab}
58*	—	—	—
22. 11^{cd}–12	22. 11^{cd}–12	627^{cd}–628	22. 11^{cd}–12
22. 13^{ab}	22. 13^{ab}	629^{cd}	22. 13^{ab}
22. 13^{cd}	22. 13^{cd}	629^{ab}	22. 13^{cd}
22. 14–18	22. 14–18	630–634	22. 14–18
23. 1–2	23. 1–2	635–636	23. 1–2
59*	—	—	23. 3
23. 3–26	23. 3–26	637–660	23. 4–27
23. 27^{ab}	23. 27^{ab}	661^{ab}	23. 27½
—	—	—	23. 28½, 29½^{ab}
23. 27^{cd}	23. 27^{cd}	661^{cd}	23. 29½^{cd}
23. 28–39	23. 28–39	662–673	23. 30½–41½
23. 40^{ab}	23. 40^{ab}	674^{ab}	23. 42
23. 40^{cd}–42^{ab}	23. 40^{cd}–42^{ab}	674^{cd}–676^{ab}	23. 43–44
23. 42^{cd}	23. 42^{cd}	676^{cd}	23. 44½
24. 1–4	24. 1–4	677–680	24. 1–4
24. 5–10	24. 5–10	681–686	Not numbered
24. 11–15^{ab}	24. 11–15^{ab}	687–691^{ab}	24. 5–9^{ab}
60*	24. 15^{cd}–16^{ab}	—	—
24. 15^{cd}	24. 16^{cd}	691^{cd}	24. 9^{cd}
24. 16	24. 17	692	24. 10
24. 17	24. 19	693	24. 11
61*	24. 18	694	24. 12
24. 18–28	24. 20–30	695–705	24. 13–23
62*			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25. 1–13^{ab}	25. 1–13^{ab}	706–718^{ab}	25. 1–13^{ab}
63*	25. 13^{cd}–15^{ab}	718^{cd}–720^{ab}	25. 13^{cd}–15^{ab}
25. 13^{cd}–19^{ab}	25. 15^{cd}–21^{ab}	720^{cd}–726^{ab}	25. 15^{cd}–21^{ab}
64*	—	—	—
25. 19^{cd}–29^{cd}	25. 21^{cd}–31	726^{cd}–736	25. 21^{cd}–31
25. 29^{ef}–30^{cd}	25. 32^{ab}–33^{ab}	737–738^{ab}	25. 32–33^{ab}
25. 30^{ef}	25. 33^{cd}	738^{cd}	25. 33^{cd}
65*	—	—	25. 34^{ab}
25. 31^{ab}	25. 34^{ab}	739^{ab}	25. 34^{cd}
25. 31^{cd}	25. 34^{cd}	739^{cd}	25. 34½
25. 32–36	25. 35–39	740–744	25. 35½–39½
25. 37^{ab}	25. 40^{ab}	745^{ab}	25. 40
25. 37^{cd}–38^{ab}	25. 40^{cd}–41^{ab}	745^{cd}–746^{ab}	25. 41
25. 38^{cd}	25. 41^{cd}	746^{cd}	25. 41½
25. 39–41^{cd}	25. 42–44	747–749	25. 42½–44½
66*	25. 45^{ab}	—	25. 45½^{ab}
25. 41^{ef}	25. 45^{cd}	750^{ab}	25. 45½^{cd}
25. 42	25. 46	750^{cd}–751^{ab}	25. 46½
25. 43	25. 47	752	25. 47½
25. 44^{ab}	25. 49^{ab}	753^{ab}	25. 48½^{ab}
25. 44^{cd}	25. 48^{ab}	753^{cd}	25. 48½^{cd}
67*	25. 48^{cd}	—	—
25. 45	25. 49^{cd}–50^{ab}	754	25. 49½
25. 46	25. 50^{cdef}	755	25. 50½
26. 1–11^{ab}	26. 1–11^{ab}	756–766^{ab}	26. 1–11^{ab}
68*	—	—	—
26. 11^{cd}–14	26. 11^{cd}–14	766^{cd}–769	26. 11^{cd}–14
69*	—	—	26. 17^{ab}
26. 15–16	26. 15–16	770–771	26. 15–16
26. 17^{ab}	26. 17^{ab}	772^{ab}	26. 17^{cd}
26. 17^{cd}	26. 17^{cd}	772^{cd}	26. 17½
26. 18–19	26. 18–19	773–774	26. 18½–19½
26. 20–38^{ab}	26. 20–38^{ab}	775–793^{ab}	26. 20½–38½^{ab}
70*	—	—	—
26. 38^{cd}–41	26. 38^{cd}–41	793^{cd}–796	26. 38½^{cd}–41½
26. 42^{ab}	26. 42^{ab}	797^{ab}	26. 42
26. 42^{cd}–43^{ab}	26. 42^{cd}–43^{ab}	797^{cd}–798^{ab}	26. 43
26. 43^{cd}	26. 43^{cd}	798^{cd}	26. 43½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 44	26. 44	799	26. $44\frac{1}{2}$
27. 1–2	27. 1–2^{ab}	800–801^{ab}	27. 1–2^{ab}
71*	—	—	27. 2^{cd}
27. 2^{cd}–3^{ab}	27. 2^{cd}–3^{ab}	801^{cd}–802^{ab}	27. 3
27. 3^{cd}	27. 3^{cd}	802^{cd}	27. $3\frac{1}{2}$
27. 3^{ef}	27. 4^{ab}	803^{ab}	27. 4
27. 4–9	27. 4^{cd}–10^{ab}	803^{cd}–809^{ab}	27. 5–10
72*	—	—	—
27. 10^{ab}	27. 10^{cd}	809^{cd}	27. 11^{ab}
73*	27. 11^{ab}	810^{ab}	27. 11^{cd}
27. 10^{cd}–11^{ab}	27. 11^{cd}–12^{ab}	810^{cd}–811^{ab}	27. 12
27. 11^{cdef}	27. 12^{cd}–13^{ab}	811^{cd}–812^{ab}	27. 13
74*	—	—	—
27. 12–13	27. 13^{cd}–15^{ab}	812^{cd}–814^{ab}	27. 14–15
75*	27. 15^{cd}–16^{ab}	814^{cd}–815^{ab}	27. 16
27. 14	27. 16^{cd}–17^{ab}	815^{cd}–816^{ab}	27. $16\frac{1}{2}$, $17\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	27. $17\frac{1}{2}^{cd}$
27. 15^{abcd}	27. 17^{cd}–18^{ab}	816^{cd}–817^{ab}	27. $18\frac{1}{2}$
—	—	—	27. $19\frac{1}{2}$
27. 15^{ef}	27. 18^{cd}	817^{cd}	27. $20\frac{1}{2}^{ab}$
76*	27. 19	818	27. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$
27. 16^{ab}	27. 20^{ab}	819^{ab}	27. $21\frac{1}{2}^{cd}$
27. 16^{cdef}	27. 20^{cd}–21^{ab}	819^{cd}–820^{ab}	27. $22\frac{1}{2}$
27. 17–18	27. 21^{cd}–23^{ab}	820^{cd}–822^{ab}	27. $23\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
27. 19^{ab}	27. 23^{cd}	822^{cd}	27. 25
27. 19^{cd}	27. 24^{ab}	823^{ab}	27. 26^{ab}
77*	—	—	—
27. 20^{ab}	27. 24^{cd}	823^{cd}	27. 26^{cd}
27. 20^{cd}	27. 25^{ab}	824^{ab}	27. $26\frac{1}{2}$
27. 21–24^{ab}	27. 25^{cd}–28	824^{cd}–827	27. $27\frac{1}{2}$—$30\frac{1}{2}^{ab}$
78*	—	—	—
79*	—	—	26. $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
80*	27. 29–30^{ab}	—	—
27. 24^{cd}	27. 30^{cd}	828	—
81*	—	—	27. $31\frac{1}{2}^{cd}$
82*	27. 30^{ef}	—	—
83*	—	—	—

॥ स्त्रीपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
अभिगम्य महाप्राज्ञः संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ C. 11. 5 B. 11. 1. 5 K. 11. 1. 5

☞ K4 D8 commence with 11. 9. 1.

The introductory *mantra* :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K2. 5 Ñ1; K4 D8 missing). Ś K0. 8 Dn1 D2. 9 read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory *mantra*, Ś1 ins.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अतः परं विशोकपर्व; Ś2 ॐ नमः सकलसुखदात्रे सर्वविघ्नहंत्रे श्रीविष्णवे नमः; K0 श्रीगणेशाय नमः । नमो भगवते वासुदेवाय । नमः ॐ; K1 ॐ नमः श्रीभगवते परमात्मने श्रीपुरुषोत्तमाय नमः; K3 Dn2 D1. 4–7. 9 श्रीगणेशाय नमः; Dn1 श्रीगणेशांबिकाभ्यां नमः; D2 श्रीगणपतये नमः; D3 श्रीवेदव्यासाय नमः.

Of the MSS. which omit the *mantra*, K5 begins with ॐ नमः सरस्वत्यै; Ñ1 नमो नारायणाय; T1 श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ; G1 (marg.) स्त्रीपर्व हरिः ॐ; G3 (marg.) स्त्रीपर्व; M1 श्रीगणपतये नमः; M2 हरिः; M3 हरिः श्रीगणपतये नमः (marg.) पटिञ्ञारे कोविलकंवक स्त्रीपर्व (sic); M4 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । निर्विघ्नमस्तु । ॐ

It should be understood that the words उवाच, ऊचुः of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचुः, are generally omitted in Ś and in S. Others have these promiscuously. Similarly, speakers' names are often abridged, for instance, वैशं° for वैशंपायनः. These vagaries of MSS. are ignored in the Critical Apparatus.

1 D2 M1 संजयः (for जनमेजयः). B1–3 repeat 1^{ab} after 5^{ab}. — ^{a}) B1–3 (second time) राजन् (for चैव). K2 हतं दुर्योधनं चैव. — ^{b}) K2 हतं सैन्यं च; K3. 5 T2 G1 हतंसैन्ये च; Ñ1 हते सैन्येषु. — K5 om. 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) K2 महाप्राज्ञः; K3 B Dn2 D1–3. 6 T2 G M1. 3 °राज; D5 M2 °राजा (for °राजः). — ^{d}) Ś1 K0 ततः (for श्रुत्वा).

2 Ś1 K5 om. 2 (for K5, cf. v. l. 1). K0 reads 2 (mostly damaged) on the marg. — ^{a}) Dn1 कैरवो. — ^{c}) K2 कृपः; D6. 7 कृष्ण- (for कृप-). — ^{d}) K1. 3 Dn1 D1. 2. 4–7 G1. 3 M1–3 किमकुर्वंत; K2 °कुर्वंतु.

3 ^{a}) T1 G2. 3 M1. 2 अश्वत्थाम्ना; T2 G1 °त्थामा. K2 Ñ1 T1 G1. 2 M1 कृतं (for श्रुतं). — ^{b}) D5 शाप्यश्च. G3 -कारिनं. K3 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 शापादन्योन्यकारितात् (Dn2 °तं; D3 °तान्). Cv as in text. — ^{c}) K2 वृत्तांतस्तुत्तरं ब्रुहि (corrupt). — ^{d}) Ś2 यदाभाषत. Ś2 D5 M3 संजय; D3 °यं.

4 K3. 5 om. the ref. — ^{a}) K2 Dn1 दीने. — ^{b}) K5 द्रुतं; D4 द्रुमे. — ^{d}) K5 महीपतिः.

5 ^{b}) D8 समभिस्तुतं. K1. 5 चिंतयामासभिप्लुतं (sic); Ñ1 चिंतयानमभि°. — After 5^{ab}, B1–3 *repeat* 1^{ab}. — ^{c}) Dn1 D1. 4. 9 महाराज (for °प्राज्ञः). S संजयो जयतां श्रेष्ठ (M1. 4 °ष्ठो). — ^{d}) S राजानं (for संजयो). G3 M2. 4 इदम् (for वाक्यम्). B1. 2 कृष्णद्वैपायनोब्रवीत्.

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ॥ ६
नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७
पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ १०
किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११
हतराज्यो हतसुहृद्धतचक्षुश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२
न कृतं सुहृदो वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।

---

6 Before 6, Ś K (K_{4} missing) $\tilde{N}_{1}$ Dn T_{1} $G_{2.3}$ $M_{1.3.4}$ ins. संजय उवाच. — ^{a}) $K_{3.5}$ $\tilde{N}_{1}$ S महाप्राज्ञ (K_{3} °ज्ञः); $D_{4.7}$ °राजन्. — ^{b}) K_{1} नाति[?]शोक-; D_{3} M_{2} नास्ति शोक-. K_{2} सहायताः. $Ś_{1}$ Ko नास्ति शोको महात्मनां. — ^{c}) K_{2} अक्षौहिण्यौ; K_{5} आक्षोहिण्यो; Dn_{1} G_{3} $M_{2.3}$ अक्षो°; T_{2} अक्षोहिण्याः. T_{1} दशा ह्यष्टौ; T_{2} G M_{2-4} हता ह्यष्टौ; M_{1} हतान्यष्टौ. — ^{d}) K_{1} Dn_{1} दशा (for दश). M_{3} महीपते. — ^{e}) Ko निर्जनीयं; T $G_{1.3}$ M निर्जितेयं; G_{2} निर्जना ते. — ^{f}) T $G_{1.3}$ M स्थास्यति; G_{2} [इ]वाभाति (for संप्रति). T $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ केवलं.

7 ^{a}) M_{3} नानादेश्याः (for °दिग्भ्यः). K_{2} समागम्यः. — ^{b}) $K_{1.2}$ नानादेशा; $K_{3.5}$ D_{2} °देशान्; S °जात्या. — ^{c}) $K_{3.5}$ पातितास्; $D_{1.4.6.9}$ सहैव (for सहितास्). — ^{d}) K_{2} सर्वैव; $K_{3.5}$ Dn_{2} सर्वे ते.

8 K_{2} om. 8^{ab}. — ^{a}) $K_{1.3}$ पितृणां. — ^{c}) $K_{1.2}$ कुरूणां (for गुरूणां). K (K_{4} missing) D_{5} T_{1} G_{1} Cd चा(K_{2} Cd आ-; K_{5} वा)नुपूर्वेण; $\tilde{N}_{1}$ चानुरूपेण; Dn_{1} D_{9} चापि पूर्वेण; G_{3} चारुपूर्व्येण. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_{2} कारयः (for °य). — For 8^{d}, S subst.:

2* ये चान्येऽनुचरा हताः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

[(L. 1) M_{2} नु परा (for ऽनुचरा). — T_{1} om. line 2. — (L. 2) M_{4} सर्वेषां (for सर्वाणि). G_{2} कारय त्वं (for कारयस्व). M_{1} नराधिपः.]

9 $\tilde{N}_{1}$ om. the ref. — ^{a}) $K_{3.5}$ तच्छ्रुत्वा वचनं रौद्रं. — ^{b}) $Ś_{1}$ Ko राजा पुत्र- (for पुत्रपौत्र-). G_{1} -वधार्दितं. — ^{c}) Dn_{2} इव; D_{5} om. (for भुवि). — ^{d}) B_{1} वातहत. K_{5} इव द्रुमाः; Dn_{2} महाद्रुमः. D_{9} वाता इव द्रुम यथा (sic). — After 9, M_{4} reads (wrongly for the first time and with variation of sequence) 11. 9. 6^{a}–17^{b}, *repeating* the passage in its proper place.

10 ^{a}) S_{2} हतपुत्रा हतामात्या. — ^{b}) $Ś_{2}$ -सुहृज्जनाः. G_{3} हतपौत्रश्च वै ततः. — ^{c}) $\tilde{N}_{1}$ B_{4} कथं; $B_{1.2}$ Dn_{2} $D_{1.3-5.8}$ (by corr. ; orig. as in text) दुःखी (for दुःखं). G_{1} दुःखभूतं; M_{2} दुःखं नु न (for दुःखं नूनं). S गमिष्यामि (for भवि°).

11 ^{a}) $D_{1.2.4.9}$ तु (for नु). G_{3} बुद्धि- (for बन्धु-). — ^{c}) Ś $Ko_{.2.3.5}$ B_{4} हि (B_{4} च) यथा; G_{1} [ए]व च मे; G_{3} $M_{1.2.4}$ इव खे (M_{1} वै) (for इव मे). $\tilde{N}_{1}$ विलूनपक्षः शोचन्मे; G_{1} हृतपक्षद्वयस्येव. — ^{d}) $B_{1.2}$ S वैनतेयस्य संजय.

12 ^{a}) $K_{1.3.5}$ Dn_{2} $D_{2.?.9}$ हतराज्यो. $\tilde{N}_{1}$ B Dn $D_{1.3.4.6.7}$ ह($D_{6.7}$ हृ)तबंधुर् (Dn_{1} °धु-); G_{2} हतसुतो. — ^{b}) $D_{6.7}$ G_{2} हृतचक्षुश्; T $G_{1.3}$ M हतपुत्रश्. $Ś_{1}$ Ko Dn_{2} तथैव च; $K_{1.3.5}$ $D_{2.5}$ च वै तदा ($K_{3.5}$ यथा); K_{2} हतात्मजः; $G_{1.2}$ च संजय. — ^{c}) K_{2} भ्राजयिष्ये; T $G_{1.3}$ M न भ्राजामि; G_{2} न जीवामि. $Ś_{2}$ K (K_{4} missing) D_{5} महाभाग; $\tilde{N}_{1}$ °बाहो; B_{3} Dn $D_{1-4.6.9}$ °राज (for °प्राज्ञ). — ^{d}) K_{1} °रश्मि; D_{2} °रश्मिन् (for °रश्मिर्).

13 ^{a}) $Ko_{.2.3}$ $\tilde{N}_{1}$ B Dn_{2} $D_{1.3.4.6.7.9}$ T_{2} $G_{1.2}$ M सुहृदां; G_{3} सुहृदं (for सुहृदो). — ^{b}) G_{3} वासुदेवस्य (for जामदग्न्यस्य). $Ś_{1}$ सर्वं*; Ko सर्वतः; K_{5} कल्पतः; T $G_{1.2}$ जल्पितं. — In $Ś_{1}$, 13^{cd} is lost on

अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४
तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ।
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् ॥ १५
दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ।
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ।
द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६
न स्मराम्यात्मनः किंचित्पुरा संजय दुष्कृतम् ।
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ १७
नूनं ह्यपकृतं किंचिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८
परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ।
सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ।
कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मया लोके पुमानिह ॥१९
तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् ।
विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं विचिन्वतः ।
शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ C. 11. 23 B. 11. 1. 22 K. 11. 1. 22

---

a damaged folio. —[e]) K1 om. च. K2 न देवर्षिः (for च देवर्षेः).

14 [a]) Ś Ko–2 Ñ1 Dn2 D2. 5 त्त; K3. 5 [ऽ]थ; M2 lacuna (for तु). —[b]) K3 त्रिहितं; D9 निहितं (for ऽभि°). G2 हितं (for मम). —[d]) K5 D2 पुत्र; Dn1 पुत्रान् (for पुत्रः). G2 निगृह्यताम् (for संगृह्यताम्). K5 अपि (for इति).

15 [a]) K3. 5 तस्य; D7 तव (for तच्च). S तेषाम् (for वाक्यम्). Portion of the text from मकृत्वा in 11. 1. 15[a] up to the end of 11. 6. 6 is lost in Ś2 on missing folios. T G2. 3 [अ]द्य (for [अ]हं). —[b]) K2. 3 D2 S तप्स्यामि (for तप्यामि). —[c]) D9 मे श्रोतास्मि (hypermetric); S श्रोष्यामि (for श्रोतास्मि). G1 भीमस्य (for भीष्मस्य). Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B4 D2. 5 ना(D2 न)श्रौषमपि भीष्मस्य. —[d]) T G1 शर्म-; G3 नर्म- (for धर्म-). D2 -युक्ते (for -युक्तं). K3 प्रभाषितुं.

16 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —[ab]) B4 वै राज्ञो; D6. 7 वै भंगं; G2 M [अ]पि चाहं (for च तथा). T G1. 3 न च दुर्योधनस्याहं (for [a]). Ś1 K (K4 missing) D2. 5 दुर्योधनस्य वै राज्ञामृ(K1 D2 °जामृ-; K3 °ज्ञो वृ-; K5 °ज्ञौ ऋ)षभस्य विना(Ś1 Ko प्रणा)शनं. —[c]) Ñ1 -वचः (for -वधं). —[d]) D5 कर्णस्य विनाशनं (*sup. lin.* वि)पर्ययं (corrupt). Cd cites त्रिपर्ययं (as in text). —[e]) Ñ1 द्रोणपुत्रापराधेन. —[f]) K3. 5 न (for मे). Dn2 व्यदीर्यंत; D2 विधीर्यंते; G2 विशीर्यंते.

17 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —[b]) K1–3 Ñ1 Dn2 D2. 5 दुःकृतं; Dn1 दुःस्कृतं (sic). —[c]) K3. 5 G2 यस्येह; D3 यस्येयं; D1. 9 यस्येहं; T G1. 3 यस्यैव (G1 °वं); M1 तस्येदं (for यस्येदं). K3. 5 अद्याशु; G2 अद्यैव; M2 अव्येह (sic) (for अद्येह). D2 यस्येदं फलमध्ये ह. —[d]) K1 भुंज्यते; D3 भुंजिते.

18 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —[a]) K5 ह्युपकृतं; Ñ1 B1–3 Dn D1–4. 6. 7. 9 M2. 4 व्य(M2 व्या)प°; D5 स्वयं कृतं (for ह्यपकृतं). —[b]) K3. 5 कर्मसु (for जन्मसु). —[c]) T2 M3 मा (for मां). Ś1 Ko दुःखभावेन; K1–3. 5 Dn2 D5 °भावेषु; D6 °भोगेषु. —[d]) G3 दुक्तवान् (sic) (for यु°).

19 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —[a]) Dn1 पितॄणामश्च. K3. 5 स चाद्यैव (for च वयसः). —[b]) K2 सर्वं (for सर्व-). B4 तथा (for च मे). —[c]) K1. 2 D2. 5 -बंधु- (for -मित्र-). K2 -विनाशःस्य (sic); G3 °शं च; M2. 4 °शोयं. —[d]) G3 देव- (for दैव-). —[e]) K1. 2. 5 B2 D2. 6. 7 T1 G M1 न्वस्ति; Ñ1 नास्ति; Dn1 वास्ति (for न्योऽस्ति). Dn1 दुःखिततमो. —[f]) Ñ1 B Dn D1. 3–7. 9 मत्तोन्यो हि; S लोके मत्तः (M1 दत्तं) (for मया लोके). Dn2 नरो; D3 समो (for पुमान्). Ko इव; Ñ1 B Dn D1. 3–7. 9 भुवि (for इह).

20 Ś2 missing (cf. v. l. 15). —[a]) K3. 5 M3. 4 तं (for तन्). Ś1 K3. 5 ममाद्यैव; K1. 2 D2 मामेवाद्य. —[b]) K2 D2 शं(D2 श)सितव्रतं; K3 B1–3 Dn2 D1. 3. 4. 6. 7. 9 T2 G M1. 3. 4 सं(K3 शं)शितव्रताः; K5 Dn1 D5 T1 शंसितव्रताः; Ñ1 M2 संश्रितव्रताः. —[c]) Ś1 K (K4 missing) B1. 2. 4 D5 विपुलं (K3 °ळं); Dn D2 विवृत्तं; T1 निवृत्तं; T2 G M2–4 विसृतं; M1 विधृतं (for विवृतं). M1. 2. 4 ब्रह्मलोकाय. —[d]) B4 आश्रितं (for आस्थितम्).

शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ॥ २२
तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥ २३
तव दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २४
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ २५
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

---

21 Ś2 missing (cf. v. l. 15). K5 om. 21^{ab} (along with the ref.). — ^{a}) D2 लालस्यमानस्य. — ^{b}) K2 Dn1 D1. 9 M3 वितन्वतः (K2 °त्वतः; D9 °न्वते); B3 विचिन्वनः; D3 विचिंत्वतः. — ^{c}) K2 शोकोपहं; D9 शोकापरं; T1 °दर्यं; M2 शोको वहन्. B1. 2 T2 G1. 2 M1. 3 नरेंद्राय; G3 नरेंद्राणां.

22 Ś2 missing (cf. v. l. 15). Before 22, B2 Dn2 D6. 9 T G2. 3 ins. संजय उवाच. — ^{a}) K1 Dn1 D2. 5 अपनुद; K2 उपनुद. — ^{b}) Ś1 K0. 3. 5 धर्म-; M2 देव- (for वेद-). K1. 2 D2 G1 श्रुतस्ते धर्म (G1 वेद)निश्चयः. — ^{c}) M3 विदिता (for विविधा). K5 °गमश्च विविधो. — ^{d}) M1 विप्रेभ्यो (for वृद्धेभ्यो). Ś1 K0–2 D2. 5 राजसत्तम (K1. 2 °मः). — ^{ef}) For the incident, cf. B. 7. 55–70: 12. 29. 12–141. T2 G1. 2 संजये (G2 °यः).

23 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) B D (D8 missing) M1 यथा; T1 तदा (for तथा). Ñ1 दुर्योधने; T G1. 3 M2 यौव (T1 M2 यव्व)नकं (for °नजं). K1. 3 दुःखम्; D4 दर्प्यम् (for दर्पम्). G2 तदा यौवनसंदिष्टम्. — ^{b}) D3 आस्थितं (for °ते). K3. 5 च (for ते). B3 तेषु ते (for ते सुते). K3. 5 तव (for नृप). G2 आस्थितेन सुतेन च. — ^{c}) K5 om. from न त्वया up to मन्[त्री] (in 24^{a}). K0. 2. 3 B4 D2 यत् (for न). K3 सुहृदो (for °दां). K1 यत्त्वसुहृदं वाक्यं. — ^{d}) M2 श्रुवताम् (for ब्रु°). Ś1 K0. 1 B1 नावधारितं; K2 नापधा° (sic); Ñ1 चावधा°; G2. 3 M उपधा° (for अवधा°). K3 ब्रुवतो नावधारिते. — ^{e}) K2 नः (for न). T G1. 2 स्वार्थो (G1 °र्थे) न च. — ^{f}) Dn2 -गृद्धिणा; T2 -गार्धिना; G1. 2 -गृध्नुना (for -गृद्धिना). Ś1 K0–2 D2. 5 लुब्धेन हतबुद्धिना (D5 °बंधुना); K3 राजंस्ते बलगृध्रिना; Dn1 लुब्धे तत्फलगृद्धिना. — After 23, K3 Ñ1 B Dn D1. 3 4. 6. 7. 9 ins.:

3* असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पर्युपासिताः ।

[(L. 1) K3 अशिना चैकधारेण; Ñ1 असिन्न चैकचारेण; B1. 2. 4 असिन्नैवे (B2 °वै)कवीरेण; Dn1 असिना नैकधारेण (for the prior half). Ñ1 च; Dn1 नु (for तु). Dn1 विचेष्टितं. — Ñ1 om. line 2. — (L. 2) B1. 2. 4 प्रायो (B2 °यों)पवृत्त-; D9 प्रायशोनृत-.]

24 Ś2 missing (cf. v. l. 15). K5 om. up to मन् (cf. v. l. 23). — ^{a}) K1. 2 D2. 5 तथा; Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 यस्य (for तव). G1 मंत्रिः. — ^{c}) Ś1 K (K4 missing) चापि; D5 चाप्य- (for चैव). — ^{d}) K5 चित्रसेनस्य. G1 ज्येष्ठश्चैव सुदु°. — ^{e}) S अनल्पं (for शल्यश्च). — ^{f}) B3 °भूत- (for °भूतं). D9 om.; S इदं (for कृतं).

25 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) G1 भीमस्य (for भीष्मस्य). K2 °वृद्धश्च भीष्मश्च. Cd as in text. — ^{b}) B1. 2 वा (for च). — After 25^{ab}, N (Ś2 K4 D8 missing) ins.:

4* द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ।
कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः ।
ऋषीणां च तथान्येषां व्यासस्यामिततेजसः ।

[(L. 1) K1 शरद्धतः; Ñ1 सरत्वतः. — (L. 2) D2 महाबाहोर्. — (L. 3) In Ś1, the portion from तथा up to ते is damaged. K1 -तेजसा.]

— ^{c}) Ñ1 B D (except D2. 5; D8 missing) T G M1. 2. 4 तेन वचनं (by transp.). — ^{d}) K (K4 missing) D2. 5 S पुत्रेण तव (by transp.). K1. 2 भारतः. — After 25, Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B1. 2. 4 Dn2 D1–4. 6. 7. 9 ins.:

5* अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।
क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ।
श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।
न मुह्यन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः ।

[(L. 1) B1. 2 न धर्मः स कृतः कश्चित् (cf. 26^{a}); B4 न धर्मं संस्पृशेत्किंचित् (for the prior half). — Post.

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ २६
मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ २७
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २८
पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।
पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३०
अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचञ्श्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ३१
स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् । C. 11. 40 B. 11. 1. 39 K. 11. 1. 37

half = 26[b]. Ś1 K0 बुद्धिर् (for युद्धम्). — (L. 2) Ś1 K0 दुर्दर्शनो; K2 दुर्द्धर्पणो (for दुर्म°). K3. 5 सर्वदा (for वीर्यवान्). — (L. 3) Ś1 सत्त्ववांश्चैव; Ñ1 सत्यवान्वापि. Ś1 K2 सर्वदा; K0 सर्वगः; K1 D9 नित्यशः (for नित्यदा). — K0 om. line 4. — (L. 4) K1. 2 D2 लोके; D9 सत्वा (for सन्तो). Ś1 K1. 2 D2 भवद्विधाः (for भवादृशाः).]

26 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [a]) Ś1 K0 धर्मे (for धर्मः). B3 स कृतः; D2 सुकृतः; M संस्मृतः (for सत्कृतः). T अधर्मसंयुतं किंचित्; G2. 3 अधर्मः (G3 °र्मं-) संस्कृ(G3 °स्मृ)तः कश्चित्. — [b]) Ś1 K0–2 B1. 2. 4 D2. 6. 7 (marg.; orig. as in text) पुत्रेण तव मारिष (Ś1 K0 D2 भारत; K1. 2 भारतः) (after मारिष, नित्यं युद्ध° etc., as in text, is cancelled in B1); K3. 5 Ñ1 D5 तव पुत्रेण मारिष. — [c]) B1. 2. 4 क्षयिताः; B3 Dn D3. 7 G1 कुपिताः; G2 क्षुभिताः (for क्षपिताः). Ś1 K (K4 missing) D2. 5 क्षत्रियाः क्षपिताः (by transp.). — [d]) T1 वर्धितो; M1 वर्धते (for वर्धितं).

27 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [a]) Ś1 K0 मध्यस्थाने (for °स्थो हि). K1–3. 5 Ñ1 न; M2. 4 [ऽ]पि (for हि). K0. 5 G3 M2. 4 त्वमप्यासीन्; K1. 2 Dn1 च म(Dn1 तम)प्यासीर् (K2 °सी); M1 त्वमप्यायन्. D2 मध्यस्थो नन्वमभ्यासीर्. — [b]) G3 कामं; Cd क्षमं (as in text). Dn1 किं विविक्तवान्; D2 damaged; D9 कंचिदुक्त°. — [c]) Ś1 K0 मध्यस्थेन; K1 दुद्धर्पत; K2. 3. 5 दुर्द्ध(K3 °र्धं)र्षेण; Ñ1 B Dn D1. 3–7. 9 T1 G1. 2 दुर्धरेण; D2 दुद्धर्पण; T2 दूर्ध्वरेण; G3 आसुरेण; M1 दूर्धरेण (for धूर्ध°). — [d]) K3 तुळया. D2 S समो. Ñ1 वृतः (for धृतः).

28 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [ab]) G2. 3 मनुष्येषु. M2 [आ]वर्ति°. K1–3. 5 तथा क्षमं; Dn1 T G यथाक्रमं; M2 यथा क्षयं. — [c]) K3. 5 नातित(K5 °तीव)धर्मं; Ñ1 नातीतवृत्तं; D2 तानीवमर्थं (sic).

— [d]) D7 (before corr.) मुह्यते. Dn1 पश्चात्तापेन मुह्यते.

29 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [a]) Ś1 K (K4 missing) B4 D2. 5 G3 पुत्रस्नेहात्; B1. 2 D3 (by corr.) °बुद्ध्या; G1 °गृधन्वा; G2 °वध्या (for °गृद्ध्या). G3 राज (for राजन्). — [b]) K1 विषापता; K2 चिकिर्षता; Ñ1 D1. 4. 6 7. 9 T G M1. 2 चिकीर्षितं; B Dn1 D2 चिकीर्षिता; Dn2 D3 °र्षया; D5 विकीर्षता. — [c]) K3. 5 Ñ1 B Dn D1. 3–7. 9 T2 इमं (for इदं). Ñ1 D2 प्राप्तो. — [d]) B4 अर्हति. Dn1 न तप्तावितुमर्हसि.

30 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [a]) Ś1 मधु यत्; K0 मधुवत्; K3. 5 Dn1 D4 मधुपः; Cd मधु यः (as in text). — [b]) K1 प्रतापं; D4 प्रापातं; M2 प्रापतन्; Cd प्रपातं (as in text). K0 ननु; K3 नाव-; K5 नात्र (for नानु-). — After 30[ab], D9 reads (for the first time) 32, repeating it in its proper place. — [c]) K1 भ्रष्ट-; K2 दृष्टो; G3 हृष्टो (by corr. as in text); M4 द्रष्टा. Dn2 T2 G2 M2 -लोपेन (for -लोभेन). — [d]) K1. 2 B Dn2 D1. 3–7. 9 M2. 4 शोचत्येवं; M1 न वेत्येवं.

31 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K2 अर्था न; K3 अथा च; K5 अथाव-; D5 अर्था ह; T2 G2 अर्थं न (for अर्थान्न). D5 नाप्नोति; G1 प्राप्नोषि (for °ति). — Ñ1 D2 om. (hapl.) 31[bc]. — [b]) B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 फलं; M1 सुतं (for सुखम्). K5 न शोचिन्वंदेत्सुखं (sic). — [c]) K2 प्रियम्; G2 श्रुतम् (for श्रियम्). — [d]) K5 नृ (for न). Ś1 K (K4 missing) D2. 5 लभते (for विन्दते). K2 M1 (before corr.) सुखं; K3. 5 धनं; T G1 जयं; Cd परम् (as in text).

32 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — [a]) T1 G3 M1 उत्पात° (for उत्पाद°). Ś1 K (K4 missing) D2. 5 स्वयमुत्पाद्य यो वह्निं (K1 D6 योऽग्निं तु; K2 यो वह्निर्; D2 योऽग्निं वै). — [b]) Ñ1 B1–3 D5–7 °वेष्टयन्. B4 S

दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३२
त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३३
तस्मिन्समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः ।
तान्केशवार्चिर्निर्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३४
यच्चाश्रुपातकलिलं वदनं वहसे नृप ।
अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ३५
विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान् ।
जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ३६
एवमाश्वासितस्तेन संजयेन महात्मना ।
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

परि(B4 M3.4 °री)तस्तेन योग्निना. — ^{c}) Ś1 Ko D1 दह्यमाने (D1 °न-). S पुनस्तापं (M2 °पन्). — ^{d}) Ś1 Ko.3.5 भजेच्च (for भजते). M4 च (for स).

33 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) D3 तथैव. G2 ससुतेनेह. Ś1 Ko-3.5 तथा तव सुतश्चा(Ś1 Ko.1 °स्या)यं; Dn1 त्वयैव स्वसुतो राजन्; D2.5 यथा तव सुतस्या(D5 °तैश्चा)यं. — ^{b}) K3.5 D4 T2 G2 वाक्यं; M2 वक्य- (for वाक्य-). G2 साधु- (for -वायु-). K2 -समिरितः; K3 -समीरीतः; T2 -समीरितं. — ^{c}) Ś1 Ko लोभाज्येनाभि-; K1.2 D2 °द्येनाति-; K3 °ज्येनापि; D5 °ज्येनाति-. Dn1 संसक्तो; S (except G1 M1) संयुक्तो (for संसिक्तो). K5 लोष्टेनापि हि सं°. — ^{d}) D6 ज्वालितः.

34 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ś1 Ko अस्मिन् (for त°). K3.5 समृद्धे. Ś1 has a lacuna for the portion of the text from मिद्धे up to सुताः (in 34^{b}). Ko reads from मिद्धे up to the end of 34^{b}, *sec. m.* — ^{b}) B1 सलभा. — After 34^{ab}, K5 wrongly repeats 34^{cd}, 35 and 34^{ab}, and cancels them. — ^{c}) Ś1 Ko.3 B1.2.4 Dn2 D3.6 T G M1 तान्केशवाग्निनिर्दग्धान्; K1.2 D2 °वार्चिषा दग्धान्; Ñ1 तान्शराग्निविनिर्द°; B3 Dn1 D1.4.6.7.9 तान्वै शराग्निनिर्दग्धान्.

35 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) G2.3 यद्वा (for यच्च). Ś1 Ko -पातसहितं; K1.2.5 D2 -पातमलिनं; K3 -पातसलिलं; B Dn2 D1.3.4.6.7.9 -पातास्कलिलं; Dn1 -पाताकलितं; D5 -तपाकलिलं; G3 -पातं क°. Cd cites कलिलं. — ^{b}) K2 (marg. *sec. m.*) वहनं (for वदनं). Ś1 Ko-3 D2.5 वहसि; G2 ववृधे; G3 वहते. Ś1 K (K4 missing) D2.5 प्रभो; M3 [ऽ]नघ (for नृप). — ^{c}) K1 D2 अशास्त्रद(D2 °दृ)ष्टिम्; G1 न शास्त्रदृष्टम्; G3 अशास्त्रमिदम्. K2.5 एतद्वै (K5 °द्धि).

36 Ś2 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) Dn1 विस्फुलिंगान्; D3 °लिंग; S (except G1.2) विष्फुलिंगा. Ś1 Ko-2 इ(K2 र)व ह्येते; K5 इव ह्येता; Ñ1 इवाज्येन; B1.2 इव ह्यग्नेर्; B4 S इवाग्नेस्तु (B4 °स्तान्). K3 सविस्फुलिंगा इव देतान् (sic). — ^{b}) K1.2 वहंति; K3.5 दहंते (K5 °तो). After दहन्ति, D5 ins. यच्चाश्रुत. K3 किळ. B1.2 बांधवान्; B3 वा परान् (for मानवान्). — ^{c}) K3.5 जहीष्व; B4 D7 (before corr.) जयस्व; D3 जहाहि. Ś1 Ko बुद्ध्या मन्युं (by transp.). S जहि मन्युं स्व(G2 सु)बुद्ध्या वै.

37 Ś2 missing (cf. v. l. 15). Before 37, N (except S1 B2.3 Dn1; Ś2 K4 D8 missing) G1 M1 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 K (K4 missing) D2.5 एवमाश्वासितस्या(K3.5 D2 °श्चा)पि; Ñ1 S तं स(Ñ1 स स-; G2 स त)माश्वासितं (Ñ1 T1 G1.2 M1 °तस्) तेन. — ^{b}) K1 महामना. — ^{d}) Ś1 K (K4 missing) B1.2.4 D2 इदं वचः; B3 Dn D3.6 (before corr.).7 G2 परंतपः; D5 परं वचः. M वाक्यं तन् (M1 तं) मोहनाशनं.

Colophon missing in Ś2 K4 D8. — *Sub-parvan :* Ko.2.3.5 Ñ1 B Dn1 D1.3.4.6.7.9 विशोक. — *Adhy. name :* G3 धृतराष्ट्राश्वासनं; M धृतराष्ट्रसमाश्वासनं (M2 °श्वासः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D3.6.7.9 S 1 (as in text); B1 87 (?).

२

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषर्षभम् ।
वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १
विदुर उवाच ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे धारयात्मानमात्मना ।
स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेष निर्णयः ॥ २
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३
यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत ।
तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ५ C. 11. 50 B. 11. 2. 5 K. 11. 2. 5

2

☞ This adhy. is missing in Ś2 K4 D8 (cf. v. l. 11. 1. 1 and 15).

1 ^{a}) K0–3. 5 N͂1 Dn2 D2. 5 M2 -मयैर्; T G1. 3 M1. 3. 4 -रसैर् (for -समैर्). In Ś1, the portion of the text from क्यै up to यदु (in 1^{d}) is damaged. — ^{b}) D2 ह्रादयन्; D5 हृदियन्; Cd ह्लाद° (as in text). K0. 1. 5 B4 Dn2 D1. 2. 4–6. 9 M2. 3 पुरुषर्षभ; K2. 3 N͂1 B1. 3 D3. 7 G3 M1 °र्षभः. — ^{c}) K5 विचित्रवीर्यं; T2 वैचित्र्यवीर्यं. — ^{d}) K1 M1. 3 निबोधत; D1 (*sup. lin.*) °ध यत्; D2 °ध ते.

2 K0 T om. the ref. — ^{a}) Dn1 नृपते (for किं शेषे). — ^{b}) K5 धारयामात्मन्मात्मना (sic); D5 °यामास(*sup. lin.* °न)मात्मना. — ^{c}) D2 -सत्त्वानां (for मर्त्यानां). K1–3. 5 एव (for एष). — For 2^{cd}, Ñ1 B D (except D2; D8 missing) S subst.:

6* एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ।

[B1 -लोकानां; B2 -भूतानां (for -सत्त्वानां). M3 संसारे सर्वदा गतिः.]

3 = (var.) 12. 27. 29; B. 12. 330. 20: B. 14. 44. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhila-smṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^{cd}–27^{ab}; Divyāvadāna (Cowell) p. 27. — ^{a}) D3 सर्वे क्षया नातिचयाः. Cv as in text. — ^{b}) K2 D2 समुच्छ्रियाः; K5 °छ्याः. — ^{c}) D3 विप्रयोगांत-. — ^{d}) K0 मरणांते; G3 °णांतश्. B3 Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 S च (for हि).

4 ^{a}) M2 यदि (for यदा). G2 भीमं (for भीरुं). — ^{b}) K5 मम (for यमः). K1 कर्षत (for °ति). M2. 4 मृत्युर्वै संप्रकर्षति. — ^{c}) Dn1 योत्स्यंति. Ś1 K0 ह (for हि). N͂1 ततः किं ते न योत्स्यंते; G2 तत्किं न योत्स्य निहताः. — In B2, the portion of the text from 4^{d} up to the prior half of line 4 of 7* is written on marg. — ^{d}) K1. 2 D2 क्षत्रियर्षभः; G2 भरतर्षभ.

5 B2 reads 5 on marg. — ^{a}) K2 G1 अबुध्यमानो. K1. 5 मृयते. — ^{b}) D2 बुद्धिमांनश् (sic); G1 बुध्यमानश् (for युध्य°). K3 तु (for च). — ^{c}) K5 प्राप्त (for प्राप्य). K5 Dn1 महाराजन्. — ^{d}) G2. 3 किंचिद् (for कश्चिद्). — After 5, K3 N͂1 B D (except D2; D8 missing) ins.:

7* अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ।
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वशः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ।

[B2 reads up to the prior half of line 4, on marg. With lines 1–2, cf. 6. 24. 28. — (L. 1) Cd cites prior half as above. — (L. 2) Cd अभावनिधनानि (as above). D3 (by corr.; before corr. as above) परिवेदना. —(L. 3) D5 आप्नोति (for अन्वेति). — (L. 4) = (var.) 11. 3. 14^{cd}. D9 किमनुशोचसि भारत (for the post. half). — (L. 6) = 11. 2. 14^{ab}. B4 कालस्य न (by transp.). Dn1 ह्रेपः. K3 प्रियकृत्तथा; D1. 4. 9 प्रियसत्तम (for कुरु°). — (L. 7) N͂1 भारत (for सर्वशः). — (L. 9) K3 एकः सार्थ-; Dn2 D3. 5 एकशोनु-. — (L. 10) N͂1 [अ]भियात्यग्रे; D5 प्रयात्येवं (for °त्यग्रे). B1. 2 यस्य (for तत्र). D1. 4 परिवेदना.

C. 11. 56 B. 11. 2. 11 K. 11. 2-11

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि ।
प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ६
सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ ७
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ ८
हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ ९
तेषां कामदुघाल्ँलोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ।
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १०
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ ११
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ १२

$\tilde{N}_1$ तस्य स्यान्मरणं तदा (for the post. half).]

6 ^{a}) K_1 M_3 चाप्यैतान्; Dn_1 चाप्येतद्. — ^{b}) T_1 नायच्छोचितु° (sic). — ^{c}) M_2 शास्त्रादि (for °णि). $Ś_1$ K (K_4 missing) $D_{2.5}$ शास्त्राणि चेत्प्रमाणानि ($Ś_1$ K_0 °णं ते).

7 ^{a}) K_2 [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) $K_{1-3.5}$ D_5 $M_{2.4}$ सु- (for च). D_9 om. (hapl.) च. — ^{c}) T_1 चापि मखाः; M_1 चातिमुखाः. — ^{d}) K_3 D_4 G_3 परिवेदना.

8 D_5 om. (hapl.) 8. — ^{a}) $D_{1.4.9}$ आपतितः. K_1 अदर्शमाणा आपतिताः; $K_{3.5}$ °र्शनाश्च (K_5 °श्चा-) पतिताः; Cd as in text. — ^{b}) $D_{1.4.9}$ गतः (for गताः). — ^{c}) $K_{3.5}$ $\tilde{N}_1$ B Dn_1 $D_{1.4.6.7.9}$ नैते (for न ते). K_3 वै (for त्वं). — ^{d}) K_3 D_4 परिवेदना.

9 ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ M_{2-4} हतो हि; M_1 हतोभि- (for हतोऽपि). — ^{b}) $Ś_1$ K_0 हंतापि; $K_{1.2}$ हतोपि; $K_{3.5}$ हं(K_5 ह)ता च; $B_{1.2.4}$ हत्वा वा; T $G_{1.2}$ M जित्वा वा (for हत्वा च). G_2 महीं (for यशः). G_3 जित्वा पालयते यशः. — ^{c}) K_1 उभयो (submetric); K_2 उभयेतो; K_5 उभयेष्वपि (hypermetric); B_4 उभयाज्ञो; D_2 °यतो (for उभयं नो). G_2 बहुगुणाः. — ^{d}) Some MSS. निःफलता; G_3 विष्फ°.

10 ^{a}) $Ś_1$ K_0 कामदुहो; K_1 M_3 °दुघाल्; Dn_1 °दुघं; D_4 T_1 G_3 °दुघां; M_1 °दुहां (for °दुघाल्ँ). — ^{b}) Dn_2 D_3 इंद्रः संवर्तयिष्यतः (D_3 °ति). — ^{c}) $K_{3.5}$ इंद्रस्य तिथयो; D_9 °स्यातिरथो. — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} $D_{2.5.7}$ पुरुषर्षभाः (D_7 °भः); B_{1-3} भरतर्षभ.

11 ^{b}) K_5 D_2 विद्यते (D_2 °त) (for विद्यया). — ^{c}) $K_{3.5}$ यथा; $B_{1.2}$ रणे (for तथा). S (except T_1) स्वर्गं याति तथा मर्त्यो. — ^{d}) T_1 यदा (for यथा). K_5 हता रणे (by transp.). S (except T_1) यथा शूरो रणे हतः. — After 11, N ($Ś_2$ K_4 D_8 missing) ins. :

8* शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ।
एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः ।
आशिषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ।
आत्मानमात्मनाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ।

[(L. 1) K_5 शरीराणि (submetric) (for the prior half). K_2 Dn_2 D_3 च (for ते). K_2 शराहुतिः; $K_{3.5}$ °हुतिं. — (L. 2) $K_{3.5}$ Dn_1 D_5 हूयमाना (K_5 D_5 °नाः). $K_{3.5}$ शूरास्; $\tilde{N}_1$ स्वर्गंस्; $B_{1.2}$ वसेतुस् (for सेहुस्). — (L. 3) $K_{1.2}$ D_2 एतद्; D_5 एनं (for एवं). K_1 तथाचख्ये; K_2 तवाचक्ष्ये; $K_{3.5}$ तथा वक्ष्ये; $\tilde{N}_1$ तवाचक्षं; $D_{2.4}$ तथाचक्षे (for तवा°). $Ś_1$ $K_{0.3}$ $\tilde{N}_1$ $B_{1.2}$ $D_{1-4.9}$ स्वर्ग-; K_1 स्वग्रं; K_5 $D_{5.7}$ स्वर्गं (for स्वर्ग्यं). Dn_1 श्चागमिंथानमुत्तमं (corrupt; for the post. half). — (L. 4) Dn_1 न (for [इ]ह). — (L. 5) K_3 समीति-; Dn_1 तमिति; D_2 शमिति- (for समिति-). — (L. 6) $Ś_1$ K (K_4 missing) $\tilde{N}_1$ $B_{1.2.4}$ Dn_1 $D_{2.5.7.9}$ आशिषं ($D_{7.9}$ °षः) परमां (K_2 °मा; K_0 $\tilde{N}_1$ B_4 $D_{2.5}$ °मं) प्राप्ता (K_5 °प्तां). — (L. 7) Dn_1 [आ]श्वस्य. $K_{1.2.5}$ पुरुषर्षभः (for °भ). — (L. 8) $K_{3.5}$ नान्यच्छोका° (for नाद्य शोका°). $\tilde{N}_1$ $B_{1.2.4}$ कायम्; Cnp कार्यम् (as above).]

12 = 12. 28. 38 : (var.) B. 18. 5. 60. 12^{ab} = B. 12. 321. 85^{ab}. — D_2 om. (hapl.) 12^b–13^a. — ^{b}) G_2 -धनानि (for -शतानि). — B_3 D_9 om. (hapl.) 12^c–13^b. — ^{c}) $Ś_1$ K_0 संसारस्यानु-; Dn_2

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १३
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ १४
अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ १५
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ १६
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि विवर्धते ॥ १७
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च । C. 11. 73 B. 11. 2. 28 K 11. 2. 29

D5 °रेप्यनु- (for °रेष्वनु-). — d) Ś1 damaged. K1 श्रयं; K5 चयं (for वयम्).

13 = 3. 2. 15: B. 12. 330. 2: (var.) B. 18. 5. 61. B3 D9 om. 13^{ab}; D2 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — b) Ś1 K0–3 Dn2 D2 हर्षस्थान- (K1 °नि); M3 भयस्थानि (for °स्थान-). — c) B1 om. (hapl.) the second दिवसे. — d) Ś1 K0 नराधिप (for न पण्डितम्).

14 14^{ab} = line 5 of 7*. — a) K3. 5 कालस्य न (by transp.). K1 प्रियं; K5 प्रियाः. — b) K2. 5 D2 कुरुसत्तमः. — c) Dn1 मध्यस्था; M2 °स्थाः. D2 तथा कचित् (sic); G3 (*inf. lin.*; orig. as in text) कालरूपः सन् (gloss ?) (for क्वचित्कालः). — d) Dn1 सर्वं कालं; D2 कालः सर्वं (by transp.). Ś1 प्रकर्षयेत्. — After 14, N (Ś2 K4 D8 missing) ins.:

9* कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।

[(L. 1) = (var.) 1. 1. 188^{ab}. B4 संहरति. —(L. 2) = Ādi 61*. D5 सुप्त (for सुप्तेषु). K1 दुग्तिक्रमः.]

15 = (var.) 3. 2. 45: B. 12. 330. 14. — ab) Ś1 अस्थितं; K0 अस्थिरं; K5 अनित्य- (for °त्यं). K1–3. 5 B Dn D1–7. 9 transp. जीवितं (Dn2 जीवनं) and यौवनं. T1 यव्वनं; G2 यौव्वनं. Ś1 K1. 2 D2 M1 द्रव्यसंचयाः (K1 °या); Ñ1 धनसंचयः; D6 द्रवसंयुत (sic); G2. 3 द्रव्यसंचयं: M2 दिव्यसंचयः. — c) Ñ1 सर्वभूतानां; G1 प्रियसंवासा. — d) Ñ1 तत्र; D6 तेषु (for एषु). K2 गृध्येन्नैतेषु पंडितः; K3 न गृध्येत्तेषु पं°; S (except M3) गृध्ये(T1 °ध्रे)न्न ह्येषु पं°. Cd cites गृध्येदेषु न (as in text).

16 16^{ab} = (var.) B. 12. 330. 15^{ab}. — a) Ś1 राज**धिकं; K1. 2 D2. 5 न सा(D2 चा)र्थजनितं (K1 °कं); K3. 5 न (K5 नि-) जनापदिकं; Dn1 न जानत्यदिकं; D3 न जानन्यदि वा; T G न हि जानपदं. Cd cites जानपदिकं (as in text). — b) D9 om. (hapl.) from कः up to °ज्यमे (in 17^{c}). T1 कश्चित् (for एकः). D4 शोचतुम्. B1. 2. 4 Dn2 D7 T G1 M2–4 अर्हति (for °सि). — 16^{cd} = B. 12 330. 7^{cd}. — c) M2. 4 यद् (for अपि). Ś1 युध्येत; K1 युज्येन; K3 B2. 4 Dn1 D6. 7 मुह्येत (for युज्येत). K5 यद्यावदनुयुज्येत; B1 अभिप्यभावेन युह्येत (corrupt); T1 अन्यभावेन युज्येत; G2 अद्य भासेव यु°. Cd cites अभावेन (as in text). — d) K1. 2 D2. 5 ततश्चास्य; D3 तवास्य न; T2 तच्चाह्य न; M1. 2. 4 न तच्चास्य (by transp.).

17 K5 Ñ1 om. (? hapl.) 17. D9 om. up to मे in 17^{c} (cf. v. l. 16). — 17^{ab} = (var.) B. 12. 330. 15^{cd}. — a) G3 M3 न (for अ-). D3 प्रतिकुर्वंति. — b) D2 पश्चात् (for पश्येत्). — 17^{cdef} = (var.) B. 12. 330. 12. — c) K1 भेपज्यम्; Cd भैपज्यम् (as in text). — e) B1 चिंत्यायानं. Ś1 K0 न नश्येत; K1. 2 Dn1 D5 हि ना(Dn1 न)त्येति; B1. 2 T G1. 2 हि नापैति. G3 च नो व्येति; M1. 3. 4 हि न व्यैति; M2 *नैवेति. Cd cites नापैति. — f) Ś1 K0–2 D2. 5 चैव; D3 चाति- (for चापि). K1 वियर्धितः; K3 Dn1 D1. 2. 4. 6. 7. 9 प्र(D2 वि)वर्तते; B Dn2 D3 प्रवर्धते.

18 = (var.) 3. 206. 16: (var.) B. 12. 330. 4. — a) D9 अनिष्टं; M1 अनिष्टः (for °ष्ट-). — b) G2 तं (for च). — After 18^{ab}, B1. 4 S ins.:

10* अलब्धलाभाः क्लिश्यन्ते लब्धलाभानुपातिनः ।

[B1 T G1 अलब्धलाभात्; G3 °ब्धाश्चैव (for °ब्धलाभाः). G पश्यंते (for क्लि°). G1 लुब्धा; M4 लब्धा (for लब्ध- in the post. half). T1 -पानिना; G2. 3 -पानिनाः; M1 -वर्तिनः; M2. 4 -नापिनः (for -पातिनः). B1. 4 लब्धलाभान्व(B4 °भावानु)पालनात्.]

— K5 repeats 18^{cd} after 19^{ab}. — c) Ś1 K0 D1. 4. 9 मानुषा (for मनुष्या). K0. 3. 5 (both times) D5 T M1 मानुषैर्; B1 मनसैर् (for मा°). — d) K1. 2 युंज्यंते

C. 11. 74 B. 11. 2. 29 K 11. 2. 29 मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८
नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
न च नापैति कार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ १९
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २०
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ २१
शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ २२
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ये; K3. 5 प्रयुं(K5 second time °यु)ज्यंते; B1. 2 Dn1 D1. 2. 6. 7. 9 दुह्यंते च; D4 दुह्यंते च; T1 रुज्यंते ये. K5 युबुद्धयः (sic); B3 (m as in text) [ऽ]ल्पमेधसः. Ñ1 क्लिश्यंतेल्यंतबुद्धयः; B4 युज्यंते मंदबु°.

19 19^{ab} = (var.) B. 12. 330. 7^{ab}. —^{a}) K5 तीर्थं; Dn1 नाथे; D3 T2 नार्थं (for नार्थो). —^{b}) Ñ1 य एवम्; D3 यदैतद्; G3 M2–4 योतीतम् (for यदेतद्). Ñ1 B2. 4 S °शोचति. — After 19^{ab}, K5 repeats 18^{cd}. —^{c}) D7 नचै°. K3. 5 [अ]प्युपैति; Ñ1 नाभ्येति; D6 (before corr.) [ए]वाप्नोति; D9 लाभेति (for नापैति). Ś1 Ko कार्यार्थस; K3 कार्याणि; K5 Ñ1 कार्यार्थं; B3 °र्थांस्. S तच्च (G2 कश्च) नाप्नो(G1 °पै)ति कार्यार्थं. —^{d}) M2 त्रिवर्गाश्; Cd त्रिवर्गाच्च् (as in text). G3 चेव (for चैव). Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 हीयते; G2. 3 M4 द्द(G3 *inf. lin.* also न)-श्यते (for भ्र°). Ś1 Ko. 3. 5 त्रिवर्गाक्रश्य(Ko °र्गाक्रंश्य-; K5 °र्गाभ्रमस्य)तेपि च; K1. 2 D2. 5 °र्गाक्र(K1 °क्न)-स्यते श्रियः.

20 = (var.) B. 12. 330. 19. —^{a}) K1 अन्यामन्या. K3. 5 म(K5 इ)हावस्थां; D6. 7 च येवस्थां (for धना°). S अन्योन्यबाधनावस्थां (T1 °स्थान्). —^{b}) K1 Dn1 वैशेषिका; K2 वेशिषिका; D2 वै शोषिका; T1 वैषधिकान्; T2 G1 वैषयिकीं (G1 °कां). G2 रौप्य वैशेषिकं नरः (sic); G3 प्राप्यन्ते शैषिका नराः. Cd cites वैशेषिकीं (as in text). —^{c}) Ñ1 प्रमुह्यंते; T2 °ह्यंत. —^{d}) = 3. 2. 44^{b}, 206. 20^{b}. B1 संतोषां: Dn2 संतुष्टिं. Dn1 पांडवाः (for पण्डिताः).

21 = (var.) 3. 206. 15 : B. 12. 330. 13. —^{a}) K2 प्रज्ञाया; G2 प्रज्ञाय. —^{b}) K2 शरीरम्. D2 औषधीः; M3 ओषधैः. —^{c}) K5 एतत्कार्यममात्सर्यं. —^{d}) Ś1 K (K4 missing) D2. 5 व्रजेत् (for इयात).

22 ^{a}) Dn1 वा (for च). Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 -शेते हि (B3 °तेति) (for -शयति). Ś1 K (K4 missing) D2. 5 अनुशेते शयानं च (Ś1 Ko हि). —^{b}) M2 तिष्ठंता. D1. 6 (before corr.) . 7 चारु (for चानु-). B3 -तिष्ठंति. —^{c}) Ko. 2 अनुधावंति. —^{d}) Ś1 Ko पूर्वकर्म (by transp); D6 कर्म पूर्वं. Dn1 तरं (for नरम्).

23 ^{a}) Cd as in text. — Ñ1 M1 om. (hapl.) 23^{bc}. —^{b}) Ko तत्; K5 यः; D9 कः (for यत्). D4 करोषि. —^{c}) T2 अवस्थाया. —^{d}) K1 उपासते; T G अवाप्नुते; M2 उपारताः (for °श्नुते). K3. 5 तत्तथैवमुपश्नुते; Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 तत्फलं समुपा°. — After 23, N (Ś2 K4 D8 missing) ins. :

11* येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ।
आत्मैव ह्यात्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ।
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ।
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।

[Ko om. lines 1–3. B4 om. (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2. — (L. 1) Cd cites prior half as above. Ñ1 च (for यः). — (L. 2) Ñ1 स ; B3 lacuna (for the first तत्). B4 Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 तत्फलं समुपाश्नुते (for the post. half). — (L. 3) Cf. 6. 28. 5^{cd}. Ś1 आत्मा वै; K2 आत्मनैव (for आत्मैव). K1–3. 5

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात् ।
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ २

विदुर उवाच ।

यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते ।
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४ C. 11. 87 B. 11. 3. 4 K. 11. 3. 4

Ñ1 B2 Dn2 D2. 3. 5–7 बंधुर्; Dn1 मित्र (for मित्रम्). — (L. 4) Ko आत्मा वै (for आत्मैव). Ñ1 आत्मैव साक्षी सर्वस्य (for the prior half). K5 तत्तस्य (for कृतस्य). D1. 3. 4. 6. 7. 9 [अ]प्य- (for [अ]प-). Dn2 D3 वै (for च). Dn1 स तस्याप्यकृतस्य च. Cd cites अपकृतस्य (as above). — (L. 5) Ś1 damaged from (the first) णा up to दुःखं. Ko पालेन (for पापेन). — (L. 6) Ś1 Ko लभेत; K1. 2 लभंति; B1 फलति; Dn2 D2. 5 लभति (for भवति). B1 युज्यते; B2. 4 Dn1 D1. 4. 9 विद्यते; D2 भुंज्यते (for भु°). भुज्यते क° damaged in Ś1. — Lines 7–8 = (var.) 3. 240. 3: Rām. 5. 51. 18. — (L. 7) Ś1 damaged up to द्धे. K1 B1. 3. 4 Dn2 D1. 3. 4. 6. 7. 9 बहुपापेषु; Dn1 पापेषु बहु- (for बह्वपायेषु). — (L. 8) K1. 3. 5 Dn2 D3. 5 श्रेयो- (for मूल-). K3. 5 सज्जंति.]

Colophon missing in Ś2 K4 D8. — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 3. 5 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 7. 9 विशोक. — *Adhy. name:* Ś1 T विदुरवाक्यं; K1 धृतराष्ट्रविशोकं; K2 D2. 5 धृतराष्ट्रविशोके (K2 °को) विदुरवाक्यं; G4 शरीरानित्यकथनं; M कालशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 D2. 3. 6. 7. 9 S 2 (as in text); B1 88 (?).

3

☞ This adhy. is missing in Ś2 K4 D8 (cf. v. l. 11. 1. 1 and 15).

1 [a]) T G सुभाषितं (G3 °तां) (for °तैर्). K2 महाराज; D5 °भाष्य; D6 °भाग: D7 महिभाग (for महाप्राज्ञ). — [b]) Ñ1 S मे (for ऽयं). T G1. 3 [s]पग(G3 °ह)तः (for विगतो). Ñ1 S प्रभो (for मम). — [c]) D6. 7 सु- (for तु).

2 [b]) K3. 5 D7 (by corr.) दुष्टानां (for इ°). K1 विवर्जितान्; K3 Ñ1 B D1. 4. 6. 7. 9 विसर्जनात्; S (except M2) नि(M3 वि)वर्तनात् (for विवर्ज°). — [c]) Ś1 Ko. 5 B4 नु; K1–3 Dn1 D5–7 तु (for हि). S कथं वै मानसं दुःखं (M2 °सैर्दुःखैः). — [d]) K2 प्रमुह्यंते (for °च्यन्ते). K1. 2 Ñ1 B2. 3 Dn D1–7. 9 तु; K5 न; B1. 4 च (for ऽत्र). S विप्रयुज्यं(T1 °योज्यं-; G2 3 M3 °युंजं-; M2 °युज्य)ति पंडिताः.

3 [a]) G2. 3 दुःखं (for दुःखात्). — [b]) D5 सुखी (for सुखाद्). B4 च (for वा). Ko Ñ1 B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 T G3 M1–3 वि- (for [अ]पि). G1 प्रयुज्यते (for प्रमुच्यते). G2 तत्सुखत्वात्प्रमु°. — [c]) K1 D2. 5 G3 शमं लब्धा (D2 °ध्वा); Ñ1 B3 Dn D1. 3. 4 6. 7. 9 नियम्यैतत्; B1. 2. 4 समं बुद्धा. Ś1 ततश्च *** लब्ध्वा. — [d]) Ś1 सुगतं; K2 [आ]सुगतिं; K3 गतिं वै; Cd सुगतिं (as in text). D3 विदते. B3 नरः; Dn2 पुनः (for बुधः). K5 गतिं नु विद्यते बुधः; Dn1 स्वां गतिं विंदतो बुधः; D1. 4. 9 शांतिं (D9 सोभि-) विंदेत वै बुधः.

4 [a]) K1. 2 आशाश्वतम्. — [b]) D3 विद्यमानं (for चिन्त्य°). K2. 5 D2 नरर्षभः; D9 भरतर्षभ (hypermetric). G3 संचिंत्य भरतर्षभ. — [d]) Ś1 Ko. 3. 5 सारमत्र; K1. 2 D2. 5 सारमस्य; D9 सारो ह्यंत; M4 सारो ह्यस्या. Cd cites सारः (as in text). G3 रोच्यते (for विद्यते). — After 4, N (Ś2 K4 D8 missing) ins.:

12*　यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धनाः ।
सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ।
किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ।　[5]
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ।

[(L. 1) D1. 9 यद-; D5 यथा (for यदा). K3

C. 11. 91 B. 11. 3. 8 K. 11. 3. 8 गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किंचित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राज्ञश्च मूढश्च; K5 प्राज्ञस्य मूढस्य. K3. 5 D3 धनवंतोप्यनिर्धनाः. — (L. 2) Dn2 यथा (for सर्वे). Ś1 Ko. 3. 5 B4 (also as above) Dn2 D3. 6. 7 पितृवनं; B1 °वसं; Cd °वशं (as above). K1. 2 D2. 4. 5 य(D4 त)थापि निधनं प्राप्य (for the prior half). Dn1 स्वं पतिं (for स्वपन्ति). Ś1 विगतत्वचः. — (L. 3) Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 -निबंधिभिः. K2 गात्रस्नायुनिबोधनैः. — (L. 4) D5 पराजनाः (for परे जनाः). —(L. 5) Cd प्रत्यव° (as above). — Ñ1 om. line 6. — (L. 6) K3. 5 तस्मा(K5 °स्या)द् (for क°). K3. 5 जनाः (for नराः). Cv विप्रलम्भाधयो नराः (for post. half).]

5 a) Ś1 गृहान्येव; K3 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 °णीव; K5 गृह्यान्नोव. Ñ1 वहिर्मर्त्यान्; Dn1 च मर्त्यानां (for हि म°). M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम्. — b) Dn1 मातुर् (for आहुर्). G2 देहांश्च; M2–4 देहान्हि (for °नि). — c) G2 °युज्येत (for °युज्यन्ते). Ś1 Ko काले काले वियुज्यंते (Ko °त्ति). — d) K2 सत्यम् (for सत्त्वम्). D5 एव; S एषां (for एकं). K1. 2 D2. 5 सुशोभनं (K1 °यं); Ñ1 B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 तु (Dn2 D3 अ-) शाश्वतं; G2 तु भाजनं.

6 a) D2 तथा (for यथा). D9 om. (hapl.) जीर्णम. — b) Ś1 K (K4 missing) D2. 5 संत्यज्य; S त्यक्त्वाथ (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु). Ñ1 B (except B4) D (except D2. 5; D8 missing) S पूरुषः (for वै नरः). — d) Ś1 K3. 5 देहः; M2 देहात्; M3 देहान्. K3 शरीरिणं. K1. 2 D2. 5 दुःखं तद्वच्छरीरिणां (K2 °र्णीं).

7 G3 repeats 7^{ab} after 11. — a) Ś1 विचित्तवीर्य; K2 वैचित्रविर्य; K3. 5 D9 विचित्रवीर्य; G3 (both times) वैचित्रि°. Ko जानीहि (for वासं हि). Ś1 वा (lacuna); K1 D2 प्राप्यं; K2 प्रार्थं; K3 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 साध्यं; D5 प्राप्य; T1 सत्यं; T2 G1 सत्वं (for वासं). — c) B1 Dn1 T G2 हि (for [इ]ह). Ś1 K (K4 missing) D2. 5. 6. 7 (by corr.; orig. as in text) प्राप्नुवंति नराः सर्वे. — d) K3. 5 B4 सु(B4 स्व)कृतेनेह; B3 Dn D1. 4. 6. 7. 9 M3 सुकृतेनैव.

8 a) Ś1 K (K4 missing) D2. 5 प्राप्यते कर्मणा (by transp.). Ś1 Ko. 2. 3. 5 D5 G3 सर्वं; K1 सर्वे; Ñ1 B D1. 4. 6. 7. 9 T G1 M1 स्वर्गः; Dn1 स्वर्गाः (for स्वर्गं). — b) G1 M2 सुख- (for सुखं). — c) T2 वहंति; M2 महति (for व°). K2 Dn2 T1 सं- (for तं). — d) T1 अवश्यं (for °शः). Ko च (for वा).

9 D3 om. (hapl.) 9^{a}–10^{b}. — a) K3. 5 हि (for च). T1 G3 मृण्मयं; G1 क्रमयं. — b) K1 D2 यंत्रारूढं; D5 वंशा°; T1 चक्र°; G1 चक्ररूपं. Cd cites चक्रं. — c) K3 G2 प्रक्रीयमाणस्य; Ñ1 प्रक्रियमानस्य; T2 °माणं त्वा (for °माणं वा). — d) Dn2 हृतमात्रम्; G3 M1. 2 क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्). M2 तथा (for अथ).

10 Ś1 om. (hapl.) 10. Ko reads 10 on the marg. B3 D3 M2 om. 10^{ab} (for D3, cf. v. l. 9). D2 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — a) Ko Ñ1 छन्नं[?]; D2 सच्छिन्न; T G हीनं; M (M2 om.) भिन्नं (for छिन्नं). K1. 2 सच्छिन्नम् (for छिन्नं वापि). Dn2 [अ]थ वा रोप्यम्; T1 G1. 3 [अ]वरोप्यं वा (G3 तद्); T2 [उ]परोप्यं वा (for [अ]वरोप्यन्तम्). — b) K3 Dn1 अवतीर्थ(Dn1 °र्यं)म् (for °तीर्णम्). G2 अतीर्णमतथापि वा. — Ñ1 G2 om. (hapl.) 10^{cd}. — c) D5 आर्द्रैं (for आर्द्रं). K3 om. the first वा. K5 G3 transp. वा and शुष्कं. D5 शुष्कैर् (for शुष्कं). — d) K5 यश्चमानम् (sic); D5 अत° (for पच्य°). Dn2 [उ]त (for वा).

11 a) Hypermetric. K1. 2 Ñ1 Dn2 D2. 5 उत्तार्यमागम्; Dn1 D1 (*sup. lin.* as in text). 3. 6. 7 अवतीर्य°; T G अवतार्यंतम्; M1 आवार्यमाणम् (for अवतार्य°). K3. 5 B4 वापाकाद्; Dn1 अपि वा; Dn2 आकाशाद्; D9 आवाकाद् (for आपाकाद्). In S1,

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १४
यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्वं नराधिप ॥ १५
एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः ।
समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७ C. 11. 103 B. 11. 3. 20 K. 11. 3. 20

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

lacuna for पाका. D4 अवनार्यमाणापाकाद्. —^{b}) K1.5 D2 उद्धृत्तम्; K2 उद्धृत्त (for उद्धृतं). K1 D2.5 अपि; K2 Ñ1 B Dn1 D1.3.4.7.9 चापि (for वापि). —^{c}) K0 °भुंजंतम्; K1.5 Ñ1 D5 °भुज्यंते; K2 °भुज्यतम्; B1–3 Dn1 °भृ(B3 °भु)ज्जंतम्; B4 °भुक्तं तु; D1 (marg.) °मुह्यंतम्; D6 (by corr.; orig. as in text) °भज्यंतम्; Cd °भुज्यन्तम् as in text). —^{d}) K1.5 मेवं: Ñ1 सर्वं[?]; D3 ऋचं; D5 एते (for एवं). K0.5 देहः; D5 देह.. Ś1 एवं देहः****; B4 देहशोपि शरी°. — After 11, G3 repeats 7^{ab}.

12 ^{a}) Ś1 **स्थो; Cd गर्भस्थो (as in text). Dn3 विजातो; D3 प्रवृत्तो (for प्रसूतो). —^{b}) T2 G2.3 M2–4 अथ (for [अ]प्यथ). K3.5 B4 दिवसांतरं (B4 °रे); S दशरात्रि(G1.3 °त्र)कः. Dn2 दिवसैकगतोथ वा. —^{c}) Ś1 damaged. Dn1 यतो (for -गतो). —^{d}) Ś1 **त्र-; Ñ1 मासत्रय-; D5–7 G2 M1 मासमात्रं (for °मात्र-). K1.2 D2 -मयोपि; D5 M1 अथापि (for -गतोऽपि).

13 ^{b}) Ś1 द्विसांवत्सर; K3.5 दिवसांतर; M4 विसंवत्सर. Dn1 -गतोपि (for एव). Ś1 K0 D1.3–5 च (for वा). —^{c}) T1 यव्वन°. K1–3.5 [ऽ]प्य-; Ñ1 B D (D8 missing) M [ऽ]थ (for ऽपि). —^{d}) D9 च विद्यते (for विप°).

14 ^{a}) G2 प्राक्कर्मजानि भू°. —^{b}) M2 om. (hapl.) न भवन्ति. K3 वा (for च). Cd cites भवन्ति and न भवन्ति (as in text). —^{c}) K3.5 सांसिद्धिकं; T संवर्धिते; G1 संसिद्धके; M संमिद्धिके (M1 °को); Cd सांसारिके. G2.3 एवं संसिध्य (G3 °द्ध-) लोके तु. —^{d}) K1 °तप्यते.

15 ^{a}) Ñ1 B Dn D1.3.4.6.7.9 तु (for च). Ñ1 D9 सलिलं; D3 शलिले. K0 राजा (for राजन्). —^{b}) K1 D2.3 °मंसरन्; K2 Dn1 (before corr.) D5 °संस्मरन्; K3.5 °संचरेत्; Ñ1 B3.4 °संतरन्; B1.2 °संतरेत्. —^{c}) K1 उन्मजेच्च. D2 निमज्जेत (for °ज्जेच्च). K2.5 उन्मज्जे च निमज्जे च; D3 °ज्जत्वनिमज्जत्व; T °ज्यैश्च निमज्यैश्च. —^{d}) T G1 चेष्टते च (T1 हि) नराधिप.

16 B3 om. 16^{a}–17^{b}. —^{a}) Ñ1 B (B3 om.) Dn D1.3.6.7.9 °गहने (Dn2 °न); D4 °गे गेहे (sic); D5 °गहना; G3 °गहनम् (for °नाद्). —^{b}) K3 उन्ममज्ज- (for °ज्जन-). Ñ1 B (B3 om.) -निमज्जनं; Dn D1.3.4.6.7.9 °ज्जने; M4 °ज्जनाः (for °ज्जनात्). —^{c}) Dn1 D3 कर्मभागेन; S °योगेन. Ñ1 B (B3 om.) Dn D1.3.4.7 (before corr.).9 T ब्र(D1.3.4.9 व्र)ध्यंते; D6.7 (by corr.) मन्यंते; G1 बुध्यंते; G2.3 युज्यंतः; M2 बध्यंत; M3 वध्यंतः (for बध्यन्तः). —^{d}) T1 क्षिप्यंते (for क्लिश्यन्ते). Ñ1 ह्यल्प-; Dn1 D1.4.6.7.9 चाल्प-; T G1 स्वल्प-; M2 यल्प-; M3.4 ये त्व- (for येऽल्प-). — For 16^{cd}, Ś1 K (K4 missing) D2.5 subst., while B1.2.4 ins. after 16^{cd}:

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।

[D5 समुत्तीर्णं महार्णवः (for the post. half).]

17 B3 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). —^{a}) Ś1 K (K4 missing) D2.5 च (for तु). K2 प्राज्ञा; G2 प्रज्ञाः; M3 प्रज्ञा-. K2 B (B3 om.) Dn1 D1.2.4.6.7.9 सत्त्वे; Ñ1 सर्वे; D5 स्पष्टाः; S मध्ये (for सत्ये). —^{b}) K3 Dn1 D1.4.6 (before corr.).. संसारेस्मिन्: K5 संसारांग-; Ñ1 °रानु-; D3 ममारात्त-; D6 (by corr.).7 संसारे वि-: T2 G2.3 °रांतर्; M4 °रांता (for °रान्त-). Ñ1 D2.5–7 S -गतैषिणः (Ñ1 °नः); Dn1 D1.4.9 हितैषिणः (for -गवे°). —^{c}) K2 समागमता; K5 सम्यगज्ञान-; B4 गमागमज्ञा. —^{d}) Dn1 परां (for परमां). D1 ये ते यांति परां गतिं.

४

C. 11. 104
B. 11. 4. 1
K. 11. 4. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ १
विदुर उवाच ।
जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः शृणु प्रभो ।
पूर्वमेवेह कलले वसते किंचिदन्तरम् ॥ २
ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसं प्रकल्पयेत् ।
ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ॥ ३
अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।
ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ४
योनिद्वारमुपागम्य बहून्क्लेशान्समृच्छति ।
योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५
तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।
ग्रहास्तमुपसर्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ६

Colophon missing in Ś2 K4 D8. — *Sub-parvan :* Ś1 Ko. 5 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 7. 9 विशोक॰. — *Adhy. name :* Ś1 Ko D2. 9 विदुरवाक्यं; K1 विदुरवचनं; G3 M1. 2. 4 श(G3 शा)रीरानित्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 D2. 3. 6. 7. 9 S 3 (as in text); B1 89 (?). — *Śloka no. :* K1 17; D2 18.

4

☞ This adhy. is missing in Ś2 K4 D8 (cf. v. l. 11. 1. 1 and 15).

1 ^{b}) D3 विदेयं (for विज्ञेयं). K1. 2. 5 वरः; K3 D6. 7 वरं (for वर). — ^{d}) B3 Dn1 तत्त्वतः; G3 M Cd पृच्छते (for ॰तः).

2 ^{b}) K1 त्तयाः (sic); D2 कथाः (for क्रियाः). Ś1 Ko. 3. 5 शृणुष्व मे; T2 G2. 3 M3 तु लक्षयन् (for शृणु प्रभो). B3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 7. 9 क्रिया सर्वोपलक्ष्यते; T1 G1 क्रियागर्भास्तु (G1 क्रियास्तु परि॰) लक्षयन्; M1. 2. 4 क्रियाः समवधारयेत् (M1 ॰यन्). — D3 om. (hapl.) 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) Ko. 2 G3 हि; K1 ह (for [इ]ह). Ś1 Ko–3 D2 वसति; K5 वसंति; Ñ1 Dn1 D1. 4–7. 9 कलिले; B1. 2. 4 वसतिं; Dn2 वसते; T G1. 3 M कलि(M2 ॰ल)लं; G2 सलिलं (for कलले as in B3 only). — ^{d}) Ś1 Ko–2 Dn2 D2 कलिले; K3 कलले; K5 सलिले; M1 वर्तते (for वसते). B1. 2. 4 मांसशोणितलेपने (= 4^{b}). — After 2, B1. 4 ins. :

14* ततस्तु वायुवेगेन कललं किंचिदन्तरम् ।

[= 4^{c} and (var.) 2^{d}. B1 कलो किंचिदनंतरं (for the post. half).]

3 D3 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) K1 corrupt. Dn1 संपंचमे; D7 संचरते. — ^{b}) G2. 3 M मासि (for मासे). M2–4 मासं (for मांसं). T G अकल्पयत्; M प्रकल्पते (for ॰येत्). N (D3 om.; Ś2 K4 D8 missing) मासे वा सम(Ś1 Ko संप्र)कल्पयत् (Ś1 Ko Dn1 D1. 4. 9 ॰येत्). — ^{c}) K1 ॰संपूर्णा. — ^{d}) M2–4 षष्ठे (for गर्भो). Ś1 Ko–2 D2. 5 गर्भवासी (Ś1 Ko ॰से; K2 ॰स्मि) (for गर्भो मासे). Ñ1 B1. 3. 4 Dn2 D1. 4. 7. 9 वै स तु; B2 वै संप्र॰; B5 D3. 6 S (except M1) मासे च; Dn1 वै सम॰ (for मासे प्र॰).

4 ^{a}) K1. 2 D2. 5 अमेध्यवासे; Dn1 असध्यमध्ये. — ^{b}) K5 ॰लेपनो; Dn1 ॰लेपनौ. — ^{c}) K1. 2 D2. 5 स (for तु). — ^{d}) K5 ऊर्ध्वैः (for ऊर्ध्व॰). G2 ॰शिरः. T G1 ह्यूर्ध्वपादो ह्यधोमुखः.

5 ^{a}) K2 याति॰ (for योनि॰). T1 अपागम्य. — ^{b}) K2 Dn1 बहु॰; D5 वहू॰ (for बहून्). Ś1 Ko–3. 5 B3 D2 सम(K1 D2 ॰मा)छंति; B4 स गच्छति; D5 समार्छंति; M2 समुच्छति (for समृ॰). — ^{c}) K2. 3 ॰संपीडना; G1 ॰संपीडया (for ॰डनाच्). M1 योनिं संपीडयेच्चैव. — ^{d}) Ñ1 कर्म॰ (for पूर्व॰). T G पूर्वकर्मापदानतः; M1. 3 ॰र्मावधानतः; M2. 4 ॰र्मविधानतः.

6 ^{a}) Ś1 Ko–3 मुक्तश्च; K5 मुक्तस्य; G3 मुक्तस्तु. K3 संसारं; K5 संसारा; M3 संसारन् (for ॰राद्). G2 तस्मान्मुक्तस्तदा राजन्. — ^{b}) G2 वश्यान् (for अन्यान्). K3 पश्चादनुपद्रवान् (sic); K5 पश्चादुपाद्रवेत्; M2 अन्यत्पश्यत्युपद्रवात्. — G1 reads 6^{cd} twice. — ^{c}) K1. 2 D2. 6. 7 अनु॰; G2 अप॰ (for उप॰). Ñ1 B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 ॰गच्छंति (for ॰सर्पन्ति). T G1 (first time) मृगय(T1 ॰या)न्पर्यटन्नित्यं. — ^{d}) T G1. 2 सारमेय; Cd ॰या (as in text).

ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा ।
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ७
बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गस्वादुभिरातुरम् ।
व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप ।
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ॥ ८

अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ९
वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥ १०
अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः । C.11.115 B.11.4.21 K.11.4.21

7 K5 om. 7^{a}–8^{d}. — ^{a}) Ś1 Ko–2 D2.5 चानंतरे; K3 Dn1 D1.4.9 प्राप्तोंतरे; B1 प्राप्तात्तरे; D6 (orig.; marg. by corr. as in text).7 प्राप्तेंतरे. Ñ1 प्राप्तोत्तरे ततः काले; S ततः कालांतरे प्राप्ते. — ^{b}) Dn2 चाधयस्; G1 चापि तत् (for चापि तं). K3 यथा; G3 तदा (for तथा). Ś1 Ko–2 D2.5 व्याधयोपि परंतप (Ś1 K1.2 °पः). — K1.2 D2 om. (? hapl.) 7^{c}–8^{d}. — ^{c}) D5 om. from उपसर्पन्ति up to स्व (in ^{d}), reading कर्मभिः and 8^{ab} after तृप्ति (in 8^{e}), and repeats thereafter from नराधिप up to तृप्ति. G1 उत्प्रसर्पंति; G2 तत्प्र°; M2 उपसर्पंति. — ^{d}) Ś1 Ko G1 बाध्यमानं; M3 वध्य° (for बध्य°).

8 K1.2.5 D2 om. 8^{abcd} (cf. v. l. 7). For the sequence of 8^{ab} in D5, cf. v. l. 7. — ^{a}) Ś1 Ko स्यूतम्; D5 सितम् (for बद्धम्). D5 तु (for तं). K3 Ñ1 B Dn D1.3.4.6.7.9 तं (Dn2 सं-) बद्धमिंद्रियैः पाशैः. — ^{b}) B3 संध-; Dn2 गंधि-; D3 गंध-; D5 lacuna; D6.7 संगं (for सङ्ग-). K3 Ñ1 B Dn D1.3.4.6.7.9 आवृतं (for आतुरम्). S संग(T1 संगं; G2 सह)कामुकमातुरं. — Ś1 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) Ko [उ]पसर्पंति; K3 B1.2.4 Dn1 [अ]पि वर्तंते; D1.4.9 [अ]पि व(D9 न)र्तंति; D5 [अ]पसर्पंति; S [अ]नुवर्तंते. Ñ1 वासो नान्युपवर्तंते. — For the sequence and repetition of the portion from नराधिप up to तृप्ति in D5, cf. v. l. 7. — ^{e}) K3.5 Dn2 D1.5.6 T1 G1 M2.4 बाध्यमानश्च (M4 °नं च); B2 D2.4 G3 वध्यमानश्च. — ^{f}) D9 तं समुपैति; T1 तृप्तिमुपेति. In Ś1, मुपैति सः is damaged. — After 8, N (Ś2 K4 D8 missing) ins.:

15* तदा न वेत्ति चैवायं प्रकुर्वन्साध्वसाधुनी ।

[In Ś1, तदा न वेत्ति चैवा is damaged. B1.2 तथा (for तदा). K2 तवेति; B1.3 Dn1 D1.4.6.7.9 नावैति; Dn2 D2 नवेति (for न वेत्ति). K3.5 योवासत् (K5 °स); B3 D1.6.7 वै पापं; Dn1 पापं सः; D3 चैवाघं; D9 चायं (sic) (for चैवायं). Ś1 Ko–3 B2.4 Dn2 D1–4.6.7.9 साध्वसाधु वा (K1 °धु न; K2.3 °धुनि; D2 °धुना; D3 °धु च; D9 °धुवान्); Cd °साधुनी (as above).]

— K3 Ñ1 B D (except D2; D8 missing) cont.: while S ins. after 8 (cf. v. l. 10):

16* तथैव परिरक्ष्यन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः ।

[Ñ1 B4 D5 °रक्षंति (Ñ1 °ते); B1.2 Dn1 °लक्ष्यंते (Dn1 °ति); Dn2 °वक्षंति (for °रक्ष्यन्ति). S तत्रैनं परिपश्यं(G2 °दृश्यं)ति (for the prior half). K3 यो ध्यान-; M1.2.4 येध्यात्म-.]

9 ^{a}) Ś1 Ko–2 D2 स्वयं न; D5 अयं नु; G2 यमयं (for अयं न). Dn1 T1 G1 M1 बध्यते (for बु°). In Ś1 ते तावद् is damaged. K3.5 तात (for तावद्). — ^{b}) Ś1 damaged. K2 -लोके; T1 -लोका; T2 G1.2 -लोकाद् (for -लोकम्). K1 अधोरतिः; K2 B1 यथागतं; K3.5 अथोगतं; Ñ1 उपागतं; B4 अथाविशन्; Dn2 अथागमत्; D2 अधोगति; T G1 अ(T1 त)थागमे; G2.3 इहागमेत् (G3 °गतं). Ko यमलोकपथा गतः. — ^{c}) Ś1 damaged. Ko Dn2 D5–7 विकृष्टश्च; K3.5 विकृष्यं तं; Dn1 D2 विकृष्य(D2 °र्ष्यं)श्च; T च कृष्यंश्च; G1 च (om. कृष्यंश्च); G2 निकृ°. — ^{d}) K2.5 D2.4 G2 M1.3 मृत्यु- (for मृत्युं). G2 -लोकेन; M2–4 -काले नि- (for कालेन).

10 ^{a}) K2 वाग्धिनस्य; T1 वाग्घनस्य (for वाग्घीनस्य). Ś1 D2 om. च. Ko तु यन्मात्रम्; K3 Ñ1 B1.4 Dn1 D7 च यन्मात्रा; K5 शंसुयन्मात्रा (sic); T G3 M च या मात्रा; G1 damaged (for च यन्मात्रम्). G2 मानितस्याच्च यो मात्रा. Cd cites मात्रां. — ^{b}) K3.5 इष्टानिष्टकुतः सुखं; Ñ1 Dn2 D3.4.7 (before corr.) इष्टा(D7 इष्ट)निष्टकृतं मु(Dn2 सु)खे; D7 इष्टनिष्टं च विंदति; S इष्टानि(T1 °न)ष्टकृ(M1 °ग)तस्य वै. — ^{c}) Ś1 Ko भूत (for भूय). — ^{d}) G1.2 बुध्य° (for बध्य°). K2 B4 उपेक्ष्यते; S उपैति सः. — After 10, K3 reads 13^{cd} and 14^{cdef}, repeating 13^{cd} and 14^{ef} in their proper places. T G repeat after 10, 16* (cf. v. l. 8).

11 ^{a}) K1.2 D2 विनिःकृतो; K4 विनिकृते; Ñ1 धिग्धिकृतो. K1.2.5 D2 लोके (for लोको). — ^{b}) D2 लोको न (for लोभेन). — ^{c}) Ś1 Ko–2.5 D2 क्रोधमोह-;

C. 11. 116 B. 11. 4. 12 K. 11. 4. 12 लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३
अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

B4 मोहक्रोध- ; D5 लोभमोह- (for लोभक्रोध-). K3 B2. 3 Dn2 D3. 4. 9 -भयोन्मत्तो ; B1 -मदोन्मत्ता ; Dn1 -भयान्मुक्तो ; D1. 6. 7 -भयान्मत्तो.

12 [a]) Ñ1 B2–4 Dn2 D3–5. 9 S (except M2. 4) कुलीनत्वे च. Dn1 रजते (for रमते). — [b]) Some MSS. दुःकुलीनान्. M3 च (for वि-). Ś1 K0 निष्कुलीनान्निषेवते ; K1 D2. 5 दौःकु(D5 दौष्कु)लेयान्निषेध(D2 °खेव)ते ; K2 दौःकुलेयानिवेषते ; K5 दौःकुलानां निषेविते ; G2 दुष्कुले नानुकुत्सयन्. — G3 om. (hapl.) 12[cd]. — [c]) Ś1 K0–2. 5 D2. 5 -मानेन ; K3 -दर्पेन (for -दर्पेण). Ś1 K0 मत्तश्च ; K1 D2 तृप्तश्च (for दृ°). M तथैव धनदृप्त(M3 °तृप्त- ; M4 °तृप्ता)श्च. — [d]) K5 दरिद्रां ; S (G3 om.) दारिद्र्यं (T1 G2 °द्र्यं). K1. 2 D5 परिगर्हयन् (K2 °येन् ; D5 °यत्) ; T2 °कुत्सयन् ; M °कुत्सयेत्.

13 [a]) Ś1 मूर्खा इव ; K0 मूर्खानिव ; K1. 5 D3 मूर्षा(D3 °र्ष्णा)निति ; Dn2 मूर्खा इति ; D2 मर्षानति ; G1 मूर्खा नीति- ; G2 मूर्खो नीति-. D1 आहुर् (for आह). K2 मूर्षानि पितरानाहुर् (sic). — [b]) K1. 5 B4 D7 समवेक्ष्यते ; T G1 समुपेक्षते ; G3 समयेक्षते. — K3 reads 13[cd] (for the first time) after 10 (cf. v. l. 10). — [c]) K3 (second time) Ñ1 B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 दोषान् ; D5 शिष्यान् ; G2 M वीक्षां (for शिक्षां). Ś1 K0. 3 (first time). 5 क्षपति (for क्षि°). Dn1 वा (for च). — [d]) B1 Dn1 G1 om. न. K1 शास्त्रम् (for शास्तुम्). T G1 अर्हति (for इच्छति). — Ñ1 B Dn D1. 3–7 S ins. after 13 : K3, after the second occurrence of 13[cd] :

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धनाः ।
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः ।
सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतत्वचः ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ।
किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः । [5]
येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ।
यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधाः ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K3 om. (hapl.) lines 1–6. — (L. 1) T1 G2 यथा ; T2 एवं ; M1 तदा (for यदा). Ñ1 B Dn D1. 3–7. 9 मूर्खाश्च (for मूढाश्च). B2. 4 Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 धनवतश्च ; G2 °वंतोपि. — (L. 2) Dn1 कुलीनश् (for °नाश्). Ñ1 G1 M2 वाप्य- ; Dn2 D3. 5 [अ]प्यव- ; D9 येप्य- (for ऽथाप्य-). T [अ]मानिनोप्यथ मा° ; G3 मानितोथाप्यमानिताः (for the post. half). — (L. 3) Ñ1 B1. 2 पितृवशं ; D5 °धनं. Ñ1 B4 Dn1 D1. 4. 9 विगतज्वराः ; M3 विहतत्वचः. — (L. 4) G2 न मांसैर् (for निर्मांसैर्). G3 आंत्रैश् (for गात्रैः). T G च स्नायु- (for स्नायुनि-). Dn2 निबंधिभिः. — (L. 5) B1 Dn1 कं विशेषं ; B2 D1. 4. 9 विशेषं न. M4 तु तत्रैषां (for तत्र तेषां). — (L. 6) S च प्रति- (for प्रत्यव-). G2 -गच्छेयं (for °युः). B1 कुलवत्परिशेषणं (for the post. half). — (L. 7) G2 यथा (for यदा). D3 M4 सर्वैः (for सर्वे). Dn1 समभ्यस्ताः ; D1. 4 T2 G3 M3 समन्यस्ताः ; D6 समत्यक्ताः. M2 यदा सर्वसमन्यस्ताः. D4 स्वपंते (for स्वपन्ति). — (L. 8) Dn2 D1. 3. 5 T G तस्माद् (for क°). Dn1 प्रब्रुध्वाम् (sic) ; D4 प्रलुब्धम् (for प्रलब्धुम्). Dn2 दुर्धियः (for दुर्बुधाः). S विप्रलब्धुमिहा(T1 °लुब्धामुहा- ; T2 °लब्धामहा- ; G1 °लुब्धा महा- ; G2 °लब्धमिवा- ; G3 °लुब्धमिवा- ; M1 °लुब्धमिहा)बुधाः (for the post. half. — (L. 9) M2 om. (hapl.) परोक्षं च. D6. 7 न सम्यक् ; T G1 निशाम्य. D7 विलुंपति (*sec. m.* as above) ; T G M3 श्रुती(T2 °ति)मिमां ; M1. 2. 4 श्रुतीरिमाः.]

14 Ñ1 B3 D9 S om. 14[ab]. K3 reads 14[ab] after the first occurrence of 13[cd] (cf. v. l. 10). — [b]) Ś1 K0. 3 Dn2 D1. 3. 6 अनुपालयेत् ; Dn1 परिपालयेत्. — For the first occurrence of 14[cd] in K3, cf. v. l.

५

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १
विदुर उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५ C. 11. 128 B 11. 5. 6 K 11. 5. 6

---

10. — c) G2. 3 यत्नेन (for वर्तेत). — d) Ś1 K0–2 D2 स पर i(for परमां).

15 a) D9 om. सर्वं. Ñ1 B1. 2 तु (for वै). — b) B4 त्वेवम्; D9 तु त्वम् (for तत्त्वम्). Ñ1 यथा त्वमनुवर्तसे. — c) D5 सस (hypermetric) (for स). K1 प्रमोक्षप (sic); B4 वै मोक्षाय (for प्रमो°). K0 स प्रसक्तोक्षाय लभते (sic); B3 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 M स प्र(Dn1 om. प्र)मोक्ष(M1 °द)यते सर्वान्(M1. 3. 4 °र्वं; M2 °र्वं-); T G1 स वै मोक्षायते चैव; G2. 3 स वै मोक्षयते चैमं. — d) B3 Dn2 D4. 9 पंथानो; D3 शयानो; T G1 मनुजो (for पन्थानं). K1. 2. 5 मनुजाधिपः; Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 मनुजेश्वर (D6. 7 °रं); G2. 3 वसुधाधिप.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K0. 2. 3. 5 Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 7. 9 विशोक. — *Adhy. name :* Ś1 K0 D9 विदुरवाक्यं; K1. 2 D2. 5 संसारवर्णनः; B1. 2 संसारचक्रं; G3 शारीरकथनं; M शरीरानित्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1. 2 Ñ1 Dn2 D3. 6. 7. 9 T1 G M 4 (as in text); B1 90 (?); T2 (wrongly) 3. — *Śloka no. :* D2 12.

5

☞ This adhy. is missing in Ś2 K4 D8 (cf. v. l. 11. 1. 1. and 15).

1 B1 om. the ref. — a) G2 इमं (for इदं). — b) D1 बुध्यं (marg. *sec. m.* बुध्या). Ś1 K0 °वर्तते; Dn2 T G1 °बुध्यते (for °गम्यते). — c) Dn1 D6. 7 तद्वै; D1. 2. 4. 9 तद्धि (for एतद्). K1–3. 5 Dn1 D1. 2. 4. 6. 7. 9 S विस्तरतः. — d) Ś1 K0–3. 5 B4 प्रचक्ष्व (K2. 3 °क्ष्य) मे; Dn2 प्रशंससि.

2 a) Dn2 अतं; T G1 तत्र (for अत्र). Dn2 सं- (for ते). Ś1 K0 M4 वर्ण°; D9 कर्त° (for वर्त°). — b) K0–3. 5 Dn D2. 3 नमस्कृत्य. — c) Dn2 D3 -गहने (for °नं). — d) Ś1 K0–3. 5 D2. 5 तरंति (for वदन्ति). G3 प्रवदंति मनीषिणः (also परमर्षयः as in text).

3 a) D5, Bom. Ed. कांतारे (for संसारे). — b) K1 वर्तमाने. — cd) D4. 9 transp. वनं and महत्. G3 वन- (for वनं). K2 D5 मह- (sic); Dn1 बहु-; Dn2 D1. 3. 6. 7 महा- (for महत्).

4 a) K0 सिंहव्याध-. Ś1 K0. 3. 5 D2. 5 -गजक्षौं(K5 °क्षौ)घैर्; K1 -गजक्षौंघैर्; K2 -गजैर्घोरैर् (for -गजाकारैर्). — b) K2 घोररूपैर्; B2–4 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 अतिघोरं (for °घोरैर्). K1 महाशनि; K2. 3. 5 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 °स्वनैः; T °वनैः; G1 °वने; G2 °ननैः; G3 °नसैः (for °शनैः). — After 4ab, K1. 2 D4. 5 ins. :

18* पिशितादैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ।

— c) D1 स- (fo सं-). D5 -क्षितं (for -क्षिप्तं). — d) K5 मृत्योरिव; T G1 यस्माद्द्रष्टुं; G2 यस्तु दृष्ट्वा; G3 यस्मिन्दृष्ट्वा; M1 lacuna after य; M2. 4 यस्मिन्दृष्टे; M3 यत्स्म दृष्ट्वा (for मृत्योरपि). K1. 2 D2 भयंकरं; K3 भयप्रभं; S महद्भयं (for भयप्रदम्). Ñ1 B (except B4) Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 यत्स्म (Ñ1 यः स) दृष्ट्वा त्रसेद्यमः (Ñ1 B1. 2 °ज्जनः; Dn1 °दमुः).

5 a) Ś1 K0–2 D2. 5 तत्तस्य; Dn1 दांतस्य; G3 ततोस्य (for तदस्य). D9 तस्य दृष्ट्वा च हृदयम्. — c) Ñ1 M अभ्युच्छ्रयं च; Dn2 D3 अत्युच्छ्रयश्च; T1 G2 अभ्युच्छ्रयंत; T2 G1 °च्छ्रयंति; G3 °च्छ्रयं तु (for °च्छ्रयश्च). T G1. 2 रोमाणि; G3 M1 रोमाणां; M3. 4 रोम्णां स (for रोम्णां वै). — d) T1 विक्रयश्च; M2. 4 विक्रियां च. G2 इंद्रियाश्च परंतपः. — Ś1 K0–3. 5 B4

C. 11. 130 B. 11. 5. 6 K. 11. 5. 6

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ६
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।
न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ॥ ११
पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ।
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२

D2. 5 subst. for 5^{cd}: D6 (before corr.). 7 ins. after 5^{cd}:

19* वेपथुश्चाभवद्गात्रे रोमहर्षश्च भारत ।

[D5 रोमहर्षश्च राजेंद्र (for the prior half). Ś1 Ko लोम- (for रोम-). K1. 2 व्यजायते (K2 °तः) (for च भारत). D5 वेपथुश्चाप्यजायत (for the post. half).]

6 K1. 2 D2 om. (hapl.) 6. — a) G2 तद्वने (for °नं). Ś1 Ko. 3. 5 व्यनुसृतो; B4 व्यन्ववसत्; Dn1 अनुसरन्; Dn2 ह्यनंसरन्; D5 व्यनुचन् (sic); T1 व्यतिरसं; T2 व्यतिसरं; G1 व्यतिसरन्; G2 चानुचरन्; G3 व्यनुचरन्; M1 ह्यनुसरन्; M2–4 व्यनुसरद् (for व्यनुसरन्). — b) K1. 2 Ñ1 B D (Dn D1–4. 6. 7. 9 missing) संप्र-; K3. 5 ह्यभि-; T G1 नृप; G3 विप्रो (for विप्र-). D5 इतश्चेतश्च भारत. — c) K3. 5 B4 Dn2 D1. 3–7. 9 वीक्ष्यमाणो. — d) K3 कारणं (for शरणं). G2. 3 इह (for इति).

7 a) G2 सदैषां (for स तेषां). T1 वाचम्; T2 नाशम् (for छिद्रम्). Dn2 अन्विष्यन् (for °च्छन्). — b) M2 -विद्रुतः (for -पीडितः). — c) D2 नव (for न च). K3. 5 दूरे (for दूरं). — d) D4. 9 वा (for च). B1 °मोक्ष्यते; B3 Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 °मोच्यते (for °युज्यते). K5 न भाववैर्वियुज्यते (sic).

8 a) K1. 2 मूढं; K3. 5 D2. 5 S गूढं (for घोरं). — b) G2. 3 वानरावृतं. M2 समद्वादुराकृतं (sic). Cd cites वागुरा. — M1 om. (hapl.) 8^{c}–10^{b}. — c) Ś1 सं****; Ñ1 B1–3 Dn D1. 3. 4 6. 7. 9 T1 G2 संपरिक्षिप्तं (Dn1 °प्त-); G1 °ष्वक्त-. B4 समंतात्परियुक्तं हि.

9 M1 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) G2 शरैर् (for शैलैर्). B4 समुन्नतौ; G2 समन्वितैः; M2–4 समुच्छ्रितैः. — c) Ś1 **स्पृग्भिर्; Ko–2 D2. 5 नभःस्पृग्भिर्; B4 नभस्पृद्भिर्; G3 नभस्पृशैर्; M2 नभःस्पर्शैर्. B3 -वेगैः; Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 -घोरैः (for -वृक्षैः). — d) K3. 5 Dn2 D3 परिक्षिप्तैः; D5 परिव्याप्तं (for °क्षिप्तं). Ś1 Ko–3. 5 B4 D2. 5 समंततः; Dn1 महाबलैः (for °वनम्).

10 M1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — b) K1–3. 5 D2. 5 G2 M2 उदपानं. Ś1 Ko–3. 5 B4 D2. 5 तमोवृतं (Ś1 Ko B4 °तः); G2. 3 समंततः; M2 समावृतं (for समावृतः). — c) K2 3 वल्लिभिस्. Ś1 Ko. 2. 3 5 D2. 5 तृणसंघातैर्; K1 वृणसंप्रातैर् (sic); S तृणनद्धा(G2 °वर्धा)भिर् (for °छन्नाभिर्). — d) Ñ1 B Dn D1. 4 6. 7. 9 T1 G M1 दृढाभिर्; D3 lacuna (for गूढाभिर्). Dn1 इति; D4. 9 अति- (for अभि-). K1. 2 D2. 5 T1 G2 M2 -संवृतं. K3. 5 गूढैरिव (K5 °रपि) समावृतं.

11 b) D2 निगूढ-; T1 G M1. 3 विगूढे. B1 सलिलालये. D5 निघूढसनिलाशये (corrupt). — c) Dn1 निमग्नश्; D1 6. 7 विमग्नश् (for विल°). B1 च भवत्; D2 चांतर (sic); D9 चाभवं (for चाभवत्). Dn2 D5 M3 तत्र (for तस्मिन्). — d) K1 -संकरे; Ñ1 B D (except D2. 5; D8 missing) T G1. 3 M3. 4 -संकुले (for -संकटे).

12 a) G2. 3 तथा (for यथा). B4 यातं; D1. 6. 7. 9 जालं (for जातं). — b) Ko. 2 D4 वृत्तबद्धं; K1 द्वार°; K3. 5 दंत(K5 om. त)वंतं; Ñ1 M1 वृंतवृद्धं; B1 °बर्ग-; Dn2 D3 °पक्वं; D5 धृतं पक्वं; T2 वृंते बद्धं (for वृन्तबद्धं). Ś1 Ko सवत्फलं; K2 Ñ1 D2. 5 M2–4 महत्फलं; D9 T1 महाबलं. — c) B4 Dn2 तस्मिन्; D9 om. (for तत्र). Ś1 Ko D5 लंबते स तथा ह्य(D5 °दा त)स्मिन्; K1. 3 D2 ललंबे स तदा (K3 °था) तस्मिन्; K2. 5 लंबमानस्त(K5 ललंबेत त)था तस्मिन्. — d) K1 ऊर्द्धपाद-; K2 उर्धपादो; Ñ1 B1. 2 वृंतबंधो (Ñ1 °वंता; B1 °बद्धो); B3 D1. 3. 4. 6 7. 9 G ह्यूर्ध्वपादो; T2 और्ध्व°; M2 ऊर्ध्वपादौ. K1 ह्यधैःशिराः; D3 G2 ह्यधःशिरः. — After 12, T2 ins. 20* (cf. v. l. 13).

13 a) K1 तथापि; T2 G2. 3 M तत्रैव (for

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १३
षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम् ।
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।
आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ १६
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १७ C. 11. 143 B. 11. 5. 19 K 11. 5. 19

तत्रापि). $K_{1.2}$ B_4 $D_{2.5}$ T_2 $G_{2.3}$ M चान्योपि; K_3 चान्योन्यः; Dn_1 वान्योस्य (for चा°). — ^{b}) T_2 भयो (for भूयो). $K_{3.5}$ भूयो जातो ह्युपद्रवः; G_2 भूयो जातमुपद्रघं. — For 13^{ab}, T_1 G_1 subst.: T_2 ins. after 12:

20* तथा तत्रैव चायातो दन्ती दळितपर्वतः ।

On the other hand, Ko (marg.).3 Dn_2 $D_{1.3-7.9}$ ins. after 13^{ab}:

21* कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।

[K_3 अपश्यं तं; Dn_2 अपश्यत्स (for °श्यत). K_3 °बळं.]

— D_5 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ $B_{1.2.4}$ कूपे (for कूप-). $Ś_1$ Ko वीणाहवेलायाम्; K_2 -विनाह°; K_3 पिनाहावेळायाम्; K_5 पीनाहावलायी; $Ñ_1$ -वेलाह-वेनायाम्; Dn_1 -वाणाहवेलायाम्; T_1 -पीनाभवेळा°; T_2 G_3 (*sup. lin.* as in text) -पीनाहवेला°; $M_{1.4}$ (*sup. lin.*) -वीनाभ°. Cd cites कूपवीनाहः. — ^{d}) K_3 अपश्यं तं; K_5 अपश्यत्तं; Dn_2 अपश्यत्स (for °श्यत). G_3 (marg.) महोरगं (for महागजम्).

14 ^{a}) K_2 $D_{6.7.9}$ षड्वक्रं; $K_{3.5}$ षण्मुखं; $Ñ_1$ यद्वक्रं; Dn_1 यदुक्तं; Dn_2 षड्दंतं; D_2 षड्वक्रं; D_5 कुंजरः; G_2 षड्वर्गं (for षड्वक्त्रं). Ko -धवलं; K_3 T_2 $G_{1.2}$ -शबळं; B_2 D_5 -शबल-; $B_{3.4}$ -सबलं; D_2 -शवलं; D_4 -वर्णं च; D_9 वर्णैश्च; T_1 -कबळं; Bom. Ed. -शुक्लं च. — ^{b}) $K_{3.5}$ द्वि(K_3 द्वी)पं षट् (for द्विषट्क-). D_5 षड्वक्रो द्वादशांह्रिकः. — ^{c}) Dn_1 सर्पंत- (om. परि-); D_5 परिसर्पंते. — ^{d}) B_1 वल्लि-; G_2 वासं; G_3 वास- (for वल्ली-). $Ś_1$ $K_{3.5}$ -शत-; M_4 -वृक्षं (for -वृक्ष-). M_1 -लतावृतं; M_3 -समाश्रितं (for °वृतम्). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ वृक्ष(K_2 °क्षं)वल्लिशतावृतं; Dn_1 वलीवृक्षशाखासमावृतं (sic).

15 ^{a}) K_3 [अ]पि; S शाखा- (for चापि). $Ś_1$ lacuna for प्र-. Ko तस्य वापि हि शाखासु. — ^{b}) D_5 -मूलाव-; T -शाखाग्र- (for -शाखाव-). D_3 -लंबिना. $Ś_1$ Ko विपुलासु विलंबिनः; K_1 D_2 विपुलस्वेवलंबिनः; K_2 विपुलास्ववलंविनः; K_3 विपुळास्ववलंबीनः; K_5 विपुलास्ववलंबितः. — ^{c}) S नानावर्णा (for °रूपा). K_5 भय° (for मधु°). — ^{d}) B_1 भयापहाः. $Ś_1$ $Ko-_{3.5}$ D_2 घोरचित्रा (K_1 D_2 °रा श्वेता; K_2 °रश्वेता) महाभयाः ($Ś_1$ Ko भयानकः); D_5 घोरा वृक्षा महालयाः. — ^{e}) K_5 असते; Dn_1 आदते (for आसते). K_2 $Ñ_1$ B Dn $D_{3.4.7}$ Cd संवृत्य; $K_{3.5}$ संसृत्य; D_1 संवृत्यः; D_2 संभेस्य; D_9 संवृत्यं; S (except M_3) संहृत्य (for संभृत्य). — After 15^{e}, D_9 repeats 14^{d} and तस्य (cf. 15^{a}). — ^{f}) D_3 निकेतनाः. $K_{3.5}$ पूर्वं वननि(K_5 °ति)केतनाः.

16 ^{a}) $K_{1.2}$ समीहंतो. — ^{b}) $K_{2.5}$ भरतर्पभः. — ^{c}) K_1 Dn_2 $D_{2.3}$ M_2 स्वादूनि यानि; K_2 स्वादुनिमानी; $K_{3.5}$ स्वादुवंति च; Dn_1 स्वाधिनीयाभि-; G_1 स्वदनीयानि. K_1 Dn_1 भूतानि (for °नां). — ^{d}) $Ñ_1$ तृष्यते; B_2 हृष्यते (for तृप्यते). $Ś_1$ $Ko-_2$ Dn_2 $D_{2-5.9}$ यैर्बा- (D_5 °बैं)लो विप्र($Ś_1$ Ko Dn_2 D_3 °लोपि वि-; D_4 °लोपि प्र)कृष्यते; K_3 न तैर्व्याळी विकृष्यते; K_5 नवैर्व्यालोपि तृप्यते; Dn_1 न यैर्बाणोपि दृश्यते; S यैर्बालो न वितृप्यति (T G_1 M_4 °ते). Ca cites बालः.

17 ^{a}) $Ś_1$ $Ko-_{3.5}$ $D_{2.5}$ विपुला ($K_{1.5}$ °लां); S विविधा (for बहुधा). — ^{b}) B Dn_2 $D_{1.3-7.9}$ M_3 धाराः; Dn_1 द्राण (corrupt) (for धारा). Ko प्रसृवते; $K_{1.2}$ D_2 प्रश्रवते; B Dn $D_{1.3.4.6.7.9}$ प्रस्रवतां; D_5 °वता. B Dn $D_{1.3.4.6.7.9}$ G_1 तदा; D_5 यदा (for सदा). — ^{c}) K_{1-3} D_2 $M_{3.4}$ ता लंबमानः (K_2 °नाः); $Ñ_1$ B Dn $D_{1.3-7.9}$ G_3 M_1 आ(D_3 अ)लंबमानः; G_2 नालंब°; M_2 लतालंब° (hypermetric). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ तदा (for पुमान्). — ^{d}) $K_{1.2}$ धारा; Dn_2 $D_{3.4}$ G_3 M धाराः; D_5 धारः (for धारां). — D_9 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{e}) K_2 नाचास्य कृष्णा विरता (sic). — ^{f}) Dn_1 पतमानस्य; T_2 पीड° (for पिब°). $M_{1.2.4}$ पिबतस्तद्रसान् (M_1 °स्तत्सदा) सदा.

C. 11. 143 B. 11. 5. 20 K. 11. 5. 20 अभीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ १८
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः ॥ १९
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २०
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २१
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।
कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे ।

---

18 D_9 om. 18[ab] (cf. v. l. 17). — [a]) K_5 अभीप्संति; D_6 अभीप्स्यति. $Ś_1$ K_0 स तां; $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1.3.4.6.7}$ तदा; D_5 बलं; T_2 च तान्; G_3 M च ता (for च तां). G_2 अभीप्सत्पिबतां नित्यं. — [b]) $Ś_1$ $K_{0.1}$ अतृप्तः सन्; T G_1 °प्तश्च; M_2 °प्तस्य. — [c]) B_3 जीतेवा (sic); Dn_1 भीचिते (sic); G_3 जीवितो (for °ते). — [d]) K_1 °जायते; K_2 D_2 °जायतः; K_5 °नायतः; D_7 °ज्ञायत (for °जायत).

19 [a]) B_1 तथैव (for तत्रैव). $K_{1.2}$ D_5 तु (for च). $K_{3.5}$ तत्रैव लंबमानस्य; B_4 तत्रैव वसतस्तस्य. — [b]) G_2 जीविताशाः. $K_{1.2}$ G_2 प्रतिष्ठिताः. — [c]) $Ś_1$ कृष्णा वृक्षाश्च; K_1 कृष्णाश्चैताश्च; K_5 कृष्णाश्वेतस्तु. G_1 संवृक्षान् (for तं वृक्षं). K_0 कृष्णाः शुक्लाः शतं वृक्षं. — [d]) K_1 $D_{2.5}$ मूषयंति; $K_{2.5}$ कूट°; T G_1 निकृंतं- (T_2 °त)ति (for कुट्टयन्ति). K_2 $Ñ_1$ B Dn_2 $D_{1.3-7.9}$ G_3 च; Dn_1 om.; G_1 स (for स्म). $Ś_1$ मोषिकाः; D_4 भूमिकाः. K_0 कुट्टयंतिः स मूषकाः (sic).

20 [a]) K_3 व्यालैश्च; $B_{1.2}$ व्यालाश्च. D_3 reads from वन up to ष (in 21[d]) on marg. $D_{6.7}$ नव- (for वन-). $Ś_1$ व्यालश्च वनदुर्ग *; K_0 व्यालश्च वनदुर्गस्थः; S व्यालैश्च (T M_1 °लैश्च; G_2 °ळयस्) तद्वनं दुर्ग (M_3 वनदुर्गं तत्). — [b]) $Ś_1$ परमा * *; K_0 परमार्तया; D_3 परमाज्ञया (for °मोग्रया). $G_{2.3}$ तत्स्त्रिया च परोग्रया. — [d]) $Ś_1$ K_0 D_1 वीणाहे; K_1 वानहे; $K_{3.5}$ D_6 (by corr.) T_2 G_3 पीनाहे; $Ñ_1$ वीलाहे; Dn_1 विराटे; D_2 वानाहे; T_1 पीनाहो; G_1 विरहे; G_2 विनभे (for वीनाहे). $G_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ ह; M_3 तु (for च).

21 D_3 reads up to ष on marg. — [a]) K_0 -प्रपातश्च; K_3 -प्रपातस्य (for °ताच्च). $Ñ_1$ भृशं (for भयं). — [b]) $Ś_1$ मोषके°; K_2 मूखके°; Dn_2 मूखिके°; a few MSS. मूषिके°. $K_{3.5}$ खंडनं (for पञ्चमम्). — [c]) D_2 -लोपान् (for -लोभान्). — [d]) B_2 संभ्रमन्द्विर् (for षष्ठमाहुर्).

22 [a]) $Ś_1$ K_0 स (K_0 स्म) वर्तते; $K_{1-3.5}$ D_5 संवर्तते; Dn_2 T G_1 संवसते. — [b]) K_1 क्षिप्त-. D_9 om. रसागरे. G_3 -गह्वरे (for -सागरे). — [c]) B_3 चैष (for चैव). $Ś_1$ K_0 जीविताशायास्; K_2 $M_{3.4}$ °शाया. — [d]) K_2 उपा- (for उप-). $Ś_1$ K_0 तृप्तिं समधिगच्छति.

Colophon. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ $K_{0.2.3.5}$ $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1.3.4.6.7.9}$ विशोक. — *Adhy. name :* $Ś_1$ विदुरवाक्यं; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ काम(D_2 कोम)रसव्यामोहनः (D_5 °मोहः); $B_{1.2}$ संसारचक्रं; G_3 संसारकूपप्रदर्शनं; M_1 संसारप्राप्तिदर्शनं; $M_{2.4}$ संसारातृप्तिप्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 $Ñ_1$ $D_{3.6.7}$ S 5 (as in text). — *Śloka no. :* $K_{1.2}$ 34; D_2 35.

6

☞ K_4 D_8 om. this adhy. (cf. v. l. 11. 1. 1). $Ś_2$ om. up to 11. 6. 6. (cf. v. l. 11. 1. 15).

1 [a]) $Ś_1$ damaged. M_3 बत (for खलु). M_1 महादुःखं. — [b]) $Ś_1$ * च्छ्रवासं; $K_{3.5}$ कृच्छ्रावासं; D_2 T_2 G_1 कृच्छ्रं वासं; $G_{2.3}$ दुःख(G_2 °खा)वासं. T_2 M_1 वसंत्यसौ. B_3 Dn_1 $D_{1.3.4.6.7.9}$ कृच्छ्रवासश्च (Dn_1 $D_{1.9}$ °स्य; D_6 °र-) तस्य ह; Dn_2 कृच्छ्रं वासश्च तस्य हि.

कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ॥ २
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३

विदुर उवाच ।

उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
यत्तदुच्यति कान्तारं महत्संसार एव सः ।
वनं दुर्गं हि यत्त्वेतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः ।
या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ।
तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ॥ ६
यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।
यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ।
अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्यसौ ॥ ७ C. 11. 156 B. 11. 6. 8 K. 11. 6. 8

— c) T2 G3 तत्र (for तस्य). D3 G2 गतिस् (for रतिस्). T1 G तस्य (for तत्र). — d) K1.2 D2 पुष्टिर्वा; D1 तुष्टिर्वो; D5 तुष्टिं च; D9 मुष्टिर्वा. K2.5 D2 वरः; D9 तदा (for वर).

2 a) K1.2 कश्च; Ñ1 खलु; D2 कस्य (for क नु). K1 D2 वाप्यासौ; D4 यत्रासौ; T1 M2 यात्रासौ. K3.5 स हि देशः क यत्रासौ. — b) Ś1 K0 वर्तते (for वसते). B1.2 तत्र (for धर्म-). — c) Dn2 स प्रमु°; D3 संप्रमु° (for स विमु°). — d) K0.3.5 Ñ1 महद्भयात्.

3 a) K3 तन्मे त्वं; K5 सर्वे त्वं; T G1 एतद्वै (for एतन्मे). K3.5 G3 आचष्ट (for °क्ष्व). Ś1 K0 तन्मे सर्वं समाचक्ष्व. — b) K5 वेष्टामहा (sic); Dn2 D3.4 चेच्छामहे (for चेष्टा°). Ñ1 B1–3 Dn D1–7.9 T तदा; G2 वयं; M यथा (for तथा). — c) Dn1 तात (for जाता). T G तथा (G2 कथं) कृपा मे महती. — d) M2 तथा (for तस्य). M2–4 च (for हि). Ś1 K0–3.5 B4 D2.5 तस्याभ्यु(K2 °प्यु)द्धरणाय वै (K3.5 हि); T G M1 जाता ह्यु(G1 जाता सू- ; M1 तस्याब्यु)द्धरणेन च.

4 a) S उपाख्यानम् (for उपमानम्). — b) K0.2 मोक्षवद्भिर्. — c) Ñ1 B1–3 Dn D1–4.6.7.9 सुकृतं (for सुगतिं). Ś1 K0–3.5 लभते (for विन्दते). Dn1 एनः (for येन). — d) Ñ1 -लोकेन (for -लोकेषु). K5 T1 M2 मानव; D9 मानदं; M4 मानवाः. — After 4, K2 ins. यदुच्यते येन (cf. 5a), followed by a repetition of 4d.

5 a) T G उच्ये(T2 °च्य)त (for उच्यति). Ś1 K0–3.5 D5 यदुच्यते तत्कांतारं (Ś1 K0 तत्कर्तारं; K3 तदाकारं; K5 तदाकारे; D5 हि कांतारं); Ñ1 B Dn D1–4.6.7.9 उच्यते यत्तु (D2 °ते तत्) कांतारं. — b) K3 Ñ1 B2.3 Dn2 D1.3.5.6.9 महा- (for महत्). D2 च (for सः). Ś1 K0 महान्संसारसागरः; K5 महासारस एव स च (sic); G2 महत्संसारमेव वा. — B4 reads 5c–7d on marg. — c) K1.2 D2 वने; B4 एवं; Dn2 D5 G2.3 M3 वन-; T1 यत्र (for वनं). K1 B3 D1.6.7 G2 यत्त्वैतत्; K2 यत्त्वेनत्; K3 मत्वैतत्; K5 मंत्वैव; Ñ1 B1.2 यच्चोक्तं; B4 D2.4.5.9 यच्चैतत्; Dn1 यं चैतत्; Dn2 तत्वेतत् (for यत्त्वेतत्). — d) Ś1 K0 G2 संसारं; K3.5 °रो (for °र). G2 गर्हितं (for गहनं).

6 B4 reads 6 on marg. K1 reads 6abcd after 7ab. — a) K1.2 D2 येन (for ये च). S ये चैते (M1 यच्चैते) प्रथिता व्याळा (G2 °ला). — b) G1 वायवस् (for व्याधयस्). — c) Ś1 K0–3.5 D2.5 यासौ (for या सा). K0 बृहत्कार्या; K3.5 महत्काया. D9 या नारी बृहती काका. — d) B Dn D1–4.6.7.9 G1 M2–4 अध्य(D2 °धि)तिष्ठत; D5 T2 M1 अध्यतिष्ठति; T1 अद्य ति°; G2 अंधा ति°. Dn2 ह (for वै). — e) Ś1 K0 तामूचुस्; M1 तां प्राहुस् (for तामाहुस्). K3.5 च (for तु). T1 प्राज्ञ (for प्राज्ञा). K2 नामाहुस्तु जराः प्राज्ञाः (sic). — f) Ñ1 चंद्ररूप ; Bom. Ed. रूपवर्ण- (by transp.). Some MSS. -विनाशनीं; K1 °शनं.

7 Ś2 resumes with 7. B4 reads 7abei on marg. — a) K2 यत्तत्र; T G1.2 M1.3.4 स यस्तु; M2 यद्वस्तु (for यस्तत्र). Ś2 T1 नृपतेः; D2 °तिः. G3 यस्तु कूपो हि नृपते. — b) M4 हि (for तु). — After 7ab, K1 reads 6abcd. — c) Ś1 यस्त्वत्र; K2 यत्तत्र; G2 यो यत्र (for यस्तत्र). — d) K0.2 महाहि-; K1 महादि-; G2 महाही. K3.5 कालश्च किल एव सः. — e) Ś1 K0 -देहानां (for -भूतानां). — f) K1.2 देहानां; M2–4 प्राणिनां (for देहिनां). Ś1 अत्र हा * सा; K2 सर्वहार्यं वैः (sic); K5 D5 सर्वकार्यसौ; Ñ1 °धार्यसौ; T G M3.4 प्राणहार्यसौ; M1.2 मृत्युरिष्यते.

8 a) K3 G2 तु या; K5 जया (for च या). Dn2 याता (for जाता). — b) K1.2 D2.5 तस्य; Ñ1 B1.2.4

C 11 157
B. 11. 6. 9
K. 11. 6. 9

कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः ।
प्रताने लम्बते सा तु जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ८
स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ।
मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९
ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूषकाः सततोत्थिताः ।
रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ।
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ १०
यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् ।
तांस्तु कामरसान्विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ ११
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्म ये विदुः ।
ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तत्र; Dn2 om. (for यत्र). K1. 2 D2. 5 B1 समीपतः; Ñ1 समासतः (for स मानवः). K5 वल्ली तव च मानव. —^{c}) K1–3. 5 D2 प्रतानैर् (for °ने). B3. 4 D1. 3. 4. 6. 7. 9 M लग्नो; Dn2 त्रस्ता; G3 लग्ना (for सा तु). Ñ1 प्रतालेन सुतेजा (सा) तु; Dn1 प्रतानेनवते मग्नौ; D5 °ने लंवने त्वेवं; T G1 प्रो(G1 प्रे)तो यथाभवल्लग्नो; G2 त्रेतापि नाभवल्लग्नो. —^{d}) K1 D5 शरीरिणं; G3 प्रतिष्ठिता.

9 ^{a}) Ñ1 गजस्तु; B1. 2 यस्तत्र; Dn1 स यस्ते; G1 वयस्तु (for स यस्तु). D7 कूपं; T1 कोप- (for कूप-). Ko -वीणाहे; K3. 5 T2 G3 -पीनाहे; Ñ1 -वीलाहे; D5 -विनाहे; D6 -षिनाहे. —^{b}) K1. 2 D2 वृक्षाग्रं; T G1 स वृक्षं; G2. 3 स वृक्षः; M1. 2. 4 तद्वृक्षं (for तं वृक्षं). K1. 2 परिसेवति; D6. 7 °सर्प्यति. K3. 5 वृक्षं पर्युपसर्पति. —^{c}) K2 षट्चक्रः; K5 एतत्स; Dn2 षड्दंतः; D5 यदुक्तः; G2 षड्वर्गं; M2 षड्वक्त्र- (for °वक्त्रः). —^{d}) K3. 5 कालः (for स तु). — K5 om. (? hapl.) 9^{e}–10^{f}. —^{e}) Ñ1 B S षण्मुखा ऋ°; Dn1 एण्मासा (sic) ऋ°; Dn2 षण्मुखान्त्°; D1. 3. 4. 6. 7. 9 षट्शाखा ऋ°. M1 पादा (for मासाः). —^{f}) Dn1 om.; D2 पदा; M1 ये ते (for पादा).

10 Ko–2 (hapl.). 5 om. 10 (for K5, cf. v. l. 9). Dn1 D5 read 10 on marg. M4 om. (hapl.) 10^{abcd}. —^{a}) T1 एतं (for ये तु). G3 एतु वृक्षं प्रकुट्टंति. —^{b}) Ś1 मोषकाः; K3 Ñ1 B D1–7. 9 T2 G M (M4 om.) मूषिकाः; Dn मूखकाः. Ñ1 B Dn1 D1. 2. 4. 6. 7. 9 M1. 2 पन्नगास्तथा; D5 शतशोन्विताः; T G M3 पतगास्तथा (T1 °दा). —^{c}) K3 रात्र्यहनीति; Dn1 °हाभिव; Dn2 °हान्यनु; D6 °हानि च (च marg.); T G1 M3 °हानीति; M1. 2 °हानि हि. Ś1 ताः प्रा(*sup. lin.* न्या)हुर्; Ñ1 G2 तानाहुर्; T1 G1 तान्प्राहुर् (तान्याहुर्). —^{d}) G1 भय- (for परि-). Ś -कृंतकाः; K3 -कृतताः (for -चिन्तकाः). —^{e}) K3 ये तु; G1. 2 एते; M1 ये मे (for ये ते). K3 माधूकरास्. —^{f}) G2 कांतास् (for कामास्). Dn1 सप्रकीर्तिताः.

11 ^{a}) T1 ततो (for तु ता). G2. 3 M2. 4 बहवो (for बहुशो). —^{b}) K2 श्रवंति; Dn1 स्तुवंति; M2 स्रवति. Ś Ko–3. 5 B4 D2. 5 मधुराः (Ś1 Ko. 3 B4 °नः; K5 °ना) सदा; Ñ1 °लिश्रवाः; B1. 2 °नः (B2 °निः-) स्रवं; B3 D3 °निश्रवं; Dn1 °निःस्वयं; D1. 4. 9 °निस्वनं; T बहुनिस्रवं; M2 मधुः निस्रवः. G2. 3 स्रवंत्योथ विशां पते. —^{c}) K3 M2. 4 तास्तु (for तांस्तु). Ś2 कामि-; K1 कामान्; K3 D1 कामा; D2 कोम- (for काम-). B4 -रसं; Dn1 -वशा (for -रसान्). Ś1 Ko–3 B4 D2. 5 विद्धि; Ñ1 B1–3 D1. 3. 4. 6. 7. 9 T M1 विंद्याद्; Dn1 M4 विद्या; G1 विद्यान् (for विद्याद्). K5 तास्तु कामान्सात्विद्धि (corrupt). —^{d}) G1 यतः (for यत्र). S (except T2) सज्जंति (for म°). Ś Ko–2 D2 लुभ्यंते येषु मानवाः; K3. 5 मुह्यंते येन मा°. — After 11, D2 ins. 22*.

12 Ko D2 om. 12. —^{ab}) K3. 5 परिवर्तं; Dn1 °वर्तिं; G1. 2 °वृत्तं (for °वृत्तिं). Ś1 तु ये विदुः; Ko Ñ B (except B4) D (except D5; D8 missing) T G M1. 3. 4 विदुर्बुधाः (for स्म ये विदुः). M2 एव संसारवक्रस्यापरिकीर्तिं etc. (sic). — After 12^{ab}, K5 wrongly repeats 12^{c} and 12^{b}. —^{c}) Ko B (except B4) Dn1 D1. 2. 4. 9 S येन (T2 ये तु); K1 ता वे (sic); D6 (m as in text) ये वै (for ते वै). —^{d}) Ś2 K3. 5 Dn1 D5 G1 पाशं (for पाशांश्). K3 विंदंति; K5 छंदंति (for छिन्दन्ति). Ś K1–3. 5 मानवाः; D7 ते बुधाः;

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।
भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ॥ २
यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमाश्रितः ।
क्वचित्क्वचिच्छ्रमात्स्थाता कुरुते वासमेव वा ॥ ३
एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४
तस्माद्ध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।
यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५
सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।
चराणां स्थावराणां च गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ६ C 11.168 B. 11.7.6 K. 11 7.6

T1 G1 सर्वदा (G1 °धा) (for वै बुधाः). — K1.2 Dn2 D1.3.4.5 (?).6 ins. after 12 : D2 (om. 12) ins. after 11 :

22* शतात्सहस्राल्लक्षाद्वा निर्वेदो यस्य जायते ।
मोहयन्ति भृशं कामा मन्दानां विषयैषिणाम् ।

[(L. 1) D3 एतत् (for शतात्). — (L. 2) D4 काया (for कामा).]

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś K0.2.3.5 Ñ1 B Dn1 D1.3.4.7.9 वि(K5 om. वि)शोक; D6 विशोककरण. — *Adhy. name :* Ś विदुरवाक्यं; K1.2 D2.5 मृत्यू(D5 मर्त्यो)पद्रवसंपत्; B1 संसारचक्रं; G3 M संसाररू(G3 °कू)पप्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś2 K1.2 Ñ1 D3.6.7.9 S 6 (as in text); B1 91 (?).

7

☞ This adhy. is missing in K4 D8 (cf. v.l. 11. 1. 1).

1 a) Ś1 damaged. K3.5 [ऽ]त्र; D2 नि-; T1 हि; M3 वि- (for ऽभि-). K3.5 आख्यातं; D9 आत्मानं (for आख्यानं). B1 अहोभिमतसाख्यानं (sic). — b) Ś1 **ता (for भवता). K5 -दर्शिताः. — c) K1.2 B4 D2.5 त्वमा(K1 °या)चक्ष्व; Dn1 D6.7 समाचक्ष्व; G1 M2 तु मे हर्षं. — d) Ñ1 B1-3 Dn D1.3.4.9 M श्रुत्वा (for श्रोतुं). K3 G2 वद (for तव). K1.2 B4 D2.5-7 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः (D6.7 ते वचः); K5 श्रोतुवाममृतं वद (sic).

2 a) G3 अहो (for शृणु). — b) D9 विस्तृतं (for (for विस्तरम्). — c) K1-3.5 D9 यं श्रुत्वा. Ś K0 हि प्र- (for विप्र-). — d) T G1 संसाराद्धि (for °रेभ्यो). M3 विचक्षणः.

3 a) Ś K0-2 D5 हि; K3.5 च (for तु). M4 पुरुषा (for °षो). K3.5 दीर्घम् (for राजन्). — b) M4 आस्थिताः (for °तः). K3.5 अध्वानं समवस्थितः. — c) Ś1 K0 श्रमात्स्थात्रीं (K0 °त्तीं); Ś2 विश्रमार्थी; K1 Ñ1 B4 Dn1 D1.2.4-7.9 श्रमाच्छ्रांतः; K2 श्रमश्रांत; K3 श्रमाच्छांतः; K5 श्रमाच्छायी; B1.2 श्रमास्थातुं; S श्रम(M1 श्रम-; M2 श्रमात्)स्थानं (for श्रमात्स्थाता as in B3 Dn2 D3). — d) G3 (*sup. lin.*; orig. as in text) एधत्ते (for कुरुते). Ś1 lacuna for वास. K0 श्रमम् (for वासम्). B1.2 D1.2.4.6.7.9 T1 च; Dn1 सः (for वा).

4 a) K3 -पर्यायो; Dn1 °य-; M °यैर् (for °ये). — b) Ś1 K0-2 D2.5 गर्भवासे तु (Ś1 K0 च); K3.5 G3 गर्भावासेषु. — c) M2 कुर्वंत (for कुर्वन्ति). Dn2 G2 विबुधा; D3 विविधा (for दुर्बुधा). G2.3 राजन् (for वासं). Ś1 K0-3.5 D2.5 प्रकुर्वंत्यबुधा वासं. — d) K5 मुह्यंते; G2 कुर्वंते (for मुच्यन्ते). M4 चैव (for तत्र). Ś1 lacuna for त्र पण्डिताः. K1.2 D2.5 शीघ्रं यांति मनीषिणः; G3 न कुर्वंतेत्र पंडिताः.

5 D2 om. (hapl.) 5. — a) G2 यस्माद् (for त°). Ś K0 M4 एवैनम्; K3.5 G2.3 M1 एवैतद्. — c) K1-3 ये तु; K5 यं तु; Ñ1 B1 Dn2 D3 T G1.2.4 M यत्तत्; G3 तस्मात् (for यत्तु). — d) D9 एवम् (for वनम्).

6 a) K3.5 G2.3 योयं (for सोऽयं). K3.5 S (except T2) लोके (for लोक-). G1 समावृत्तो; G3 °वर्त्तौ. — b) Ś K0-2 D2 पुरुषर्षभ. — c) Ś K0-3.5 D2.5 transp. चराणां and स्थावराणां. — d) B Dn D1.4.6.7.9 transp. गृध्येत्तत्र and न. K3.5 मुह्येत्तत्र;

C 11.169 B. 11.7.7 K. 11.7.7 शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः ।
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः ।
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४

D2 गृहेत्यत्र (sic). G3 M2 पंडिताः (G3 °ता). D3 न गृध्यंतेत्र पंडिताः; G2 मध्ये तत्र स पंडितः.

7 B3 om. 7^{a}–8^{b}. B1 repeats 7^{ab} after 16^{ab}. — ^{a}) K2 शरीरा. K1 corrupt; G2 शारिरमानिनश्चैव. — ^{b}) Ś1 K0–3. 5 Ñ1 B1. 2 D2. 5 T G मर्त्यानां व्याधयश्च (D5 T G °स्तु) ये (K0 T2 G2. 3 ते). — ^{d}) B4 transp. ते and व्यालाः. Dn2 D3 ये (for ते). K3 S व्याळाः. Dn1 (marg. by corr.). n2 D1. 3. 4. 6. 7. 9 भुवि (for बुधैः).

8 B3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ś1 K1 क्लेश्य°; Ś2 क्लेष्य°; K2 क्लिष्य°; K3. 5 क्लेश°; B4 श्लिष्य°; T1 क्षिप्य°; G1 कार्श्य° (for क्लिश्य°). K5 ते; S (except T2) ये (for तैर्). — ^{b}) Ñ1 B1. 2 Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 G1 M1 वार्यमाणाश्च; T1 माद्यमानाश्च; T2 धैर्यमाणाश्च; G2. 3 M2–4 मा(M2 म)र्यमाणाश्च (for हन्यमानाश्च). — ^{c}) B4 स्वधर्मभिर्. K3 S (except G2) °व्याळैर्. — ^{d}) Ś1 K0 नोद्विजंतेल्प°; M2 नोद्विजाश्चल्प°.

9 ^{a}) K3. 5 Ñ1 B1 तथा (for अथ). T G1 न (for वि-). — ^{b}) G3 व्यथाभिः (for व्याधिभिः). — ^{d}) K5 रूपा-. A few MSS. -विनाशनी.

10 ^{a}) K1 -स्पर्शो; K3. 5 T G -स्पर्श-. — ^{b}) K1 गंधश्च; Dn1 D4 उग्रैश्च (for गन्धैश्च). — ^{c}) Ñ1 (?), Bomb. ed. मज्जमांस-; Dn1 मज्जामानं; T G1 मज्जमानो; G2 जन्ममान-; M3 मज्जमानां. K5 महापंक-; D2 °कंपे. — ^{d}) G2 निरालंबः.

11 ^{a}) Ñ1 °रार्तवो; G2 °रोर्तवो. G2 मासैः. K5 संवत्सरशरावर्तौ; D1. 9 and Bom. ed. संवत्सराश्च मासाश्च; M2 संवर्त्तरेतवो मासाः. — ^{b}) D3 °होवय-; T G1 °होरात्रि-. K3 Ñ1 B Dn1 D1. 6. 7 -पंक्तयः; D9 -संचयः; G2 M2. 4 -संघशः; G3 -सर्वशः; M3 -संखशः (for -संधयः). K5 सा पक्षाहोत्रपंक्तयः (sic). — ^{c}) D5 [अ]थ; G2 [अ]त्र (for [अ]स्य). Ś2 प्रलुप्यंति; Ñ1 B Dn2 D1. 3. 4. 6. 7. 9 [उ]पयुंजंति; Dn1 पमुंचंति (sic); T G प्रव्र(G2. 3 °वृ)जंति (for प्रलुम्पन्ति). — ^{d}) K5 भूपम्; G3 क्षीणम् (for रूपम्). Dn1 आहुस् (for आयुस्).

12 K5 om. 12^{a}–14^{b}. — ^{a}) G2 एतत् (for एते). K1 D2 मूलस्य; K2 बा° (for का°). Ś1 K0 T1 G1. 2 विधयो (for नि°). — ^{b}) Ś1 K0 नैवं; Ś2 नैव; K1. 2 G3 नैवज्; D2 नैतं; T G1 M1. 4 नैनं; G2 न तज्; M2 नैनां; M3 नैनाञ् (for नैताञ्). G2 वै बुधाः (for दुर्बुधाः). — Ś2 K0 repeat 12^{cd} after 16^{ab}. — ^{c}) Ś2 B3 D1. 4. 6. 7. 9 धात्राभि-; Ñ1 तत्राभि-; T G1 तत्रापि; G2. 3 M अत्रापि (for अत्राभि-). K1. 3 Dn D2 -लषितानि; K2 -लिषितानि; B1. 2 -निश्चितानि; D3 -लकितानि (for -लिखितानि). — ^{d}) K1 कर्मणः.

13 K5 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K1–3 B (except B1) Dn1 D1–7. 9 S (except M2) रथः; Dn2 कथं (for रथं). — ^{b}) K1. 2 D2 चित्तम्; G1 सत्यम् (for सत्त्वम्). K3 तु सारथी; T1 तथा रथिं. — ^{c}) K1–3 D2 हयान्प्राहुः; Ñ1 G M1–3 हयान्याहुः. — ^{d}) G2. 3 कर्मबुद्धिं; M3 कृतबुद्धिश्. K3 B Dn D1–4. 6. 7. 9 तु (for च).

14 K5 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{ab}) K1 corrupt. G2 धावंतम् (for धावताम्). — After 14^{ab}, Dn2 D3 S read 15^{ab}. K3 ins. after 14^{ab}, 23*, 24* and 26*. — ^{c}) S यस्तु (for स तु). — ^{d}) K3 °वर्तयेत्; G3 °वर्तिते. — 14^{cd} is repeated in K1. 2 D2. 5 after 15 (followed by a repetition of 14^{ab} in D5), while 14^{cd} is repeated in D1. 4 after 15^{ab}. — K1. 2 D1. 2. 4 ins. after the repetition of 14^{cd}: K3, after 14^{ab}: Dn1 D6. 7 after 15^{ab}: Dn2 D3, after 14^{cd}: D5, after the repetition of 14^{ab}: D9

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ १५
स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ १६
अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् ॥ १७
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ १८ C. 11. 185 B. 11. 7. 22 K. 11. 7. 22

(om. line 1), after 14:

23* भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
संसारे भ्रमतां राजन्दुःखमेतद्धि जायते ।
तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुधः ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखः प्रवर्धते ।
यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृतः । [5]
संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ।

[(L. 1) Dn1 भ्रममाणं. K1. 2 D2 संसारे च; Dn1 D4 °रेण. K3 वै (for ते). — K1. 2 read lines 2–6, after 16^{ab}. — (L. 2) K1. 2 D4 वि- (for हि). Dn1 दुःखेन परितप्यते (for the post. half). — (L. 4) K3 तत्र (for नात्र). K1. 2 Dn2 D2 शतशाखा. — (L. 5) Dn1 पंचेंद्रियो; D1. 6. 7 यत्तें°; D4 यंतें°. Dn1 जन्म (for राजन्). D3 यथा यतेंद्रियो राजन् (for the prior half). — (L. 6) D3. 5 च (for यः).]

15 D9 om. (hapl.) 15^{ab}. Dn2 D3 S read 15^{ab} after 14^{ab}. — ^{a}) K3. 5 यस्मान्; Ñ1 T G1 यस्तु; G2 न तं; M1 यस्त्वं (for यस्तान्). Ś2 यामयते; K3. 5 नियम्यते; Ñ1 तान्यमते; B3 Dn D1. 2. 4–7 संयमते; B4 संयच्छते; T G1 M1 संयमने; G2 शमयते (for यमयते). Ś1 om. बुद्ध्या. B1. 2 M3. 4 यः संयमयते बुद्ध्या; G3 न संशमयते बुद्ध्या; M2 नः संयमतै बुध्या (sic). — ^{b}) K0 T1 संयता; K3. 5 B3. 4 Dn D1. 3. 4. 6. 7 T2 संयतो; Ñ1 संतापो; B1. 2 D2 G2 संयंता (for स यन्ता). K1. 2 संयतानतिवर्तते; D5 संयतानि न व°; M1 संयंता नापि व°. — After 15^{ab}, Dn1 D6. 7 ins. 23*; Dn2 D3 read 14^{cd}, followed by 23*; D1 repeats 14^{cd}, followed by 23*; S reads 14^{cd}. D9 reads 15^{cd} after 23* (which follows 14). — ^{c}) Ś K0 यं यमाहू; K5 यानान्याहु-; D2 M3 याम्यामाहू. Ś1 lacuna; Dn1 रथं तेन (for रथं ह्येनं). — ^{d}) Ś1 lacuna; K0 मुहूर्तं; K3. 5 G2 मुच्यंते (for मुह्यन्ते). G2 बुद्धयः. — After 15, K3. 5 B4 read 16^{cd}.

16 D5 om. 16. Ś1 om. 16^{ab}. K1–3. 5 B4 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — ^{a}) T1 M2. 4 न (for स). Ś2 K0 एव; K1. 2 D2 चैवं; K5 चैव; T G2. 3 वै तत्; M1. 2. 4 चैनं; M3 चैतं (for चैतत्). K1–3. 5 Ñ1 B Dn D1–4. 6. 7. 9 T G1 प्राप्नुयाद् (for प्राप्नुते). Ś2 K0–3. 5 D2 मोहाद् (for राजन्). — ^{b}) K0 यत्त्वां प्राप्तं; Dn2 G2 M4 यस्त्वं प्राप्तो; D4 यत्त्वं प्राप्ते; T1 त्वं प्राप्नोषि; M2 यं त्वं प्राप्तो. K1. 2 नराधिपः; B1. 2 जनाधिप. — After 16^{ab}, Ś2 K0 repeat 12^{cd}, and B1 repeats 7^{ab}. — D3 om. 16^{c}–17^{d}. Ś K0 read 16^{cd} after the repetition of 12^{cd}; K1. 2 read 16^{cd} after line 1 of 23*; K3. 5 B4 after 15; B1 after the repetition of 7^{ab}. — ^{c}) Ś1 damaged. K1. 2. 5 D2 T G राज्य(G3 °ज)-नाशः; D9 राजनाशं; M राज्यनाशात्. K1. 2. 5 D2 T G M3 सुहृन्नाशः; M1. 2. 4 °शात्. — ^{d}) K0 सुतनाशे च; K1. 2 D2 T G M3 °नाशश्च; K5 °नाशस्य; M1. 2. 4 °नाशाच्च. B1. 2 सुतनाशं तथैव च.

17 D3 om. 17 (cf. v. l. 16). B1. 3 om. 17^{ab}. — ^{a}) Ś2 अनंतं घोरम्; K1 corrupt; K2 अनुतद्बलम्; K3 °तर्षतम्; K5 Dn2 °तर्षलम्; Dn1 अन्वंतर्षुत्वम् (sic); D4. 9 अन्वतर्षुलम्; T G1 अनुकर्षणम्; G2 °क्षरलम्. D2 अनुतर्पुसमोवेतः; D5 °तर्षुरसे वै तद्; G3 °कर्षुरलमेवैतद्; M1 °तर्षुरलं मे वै. Cv अमुतर्पुकमेवैतत्. Cd cites °तर्षुलम् (as in text). — ^{b}) Ś K0 भजति; G2 अर्हति (for भवति). — ^{c}) Ś K0. 1. 3. 5 D5 बुधः; K2 बुद्धः; D2 वधः (for साधुः). — ^{d}) Ś1 K0. 5 बुद्धा; Ś2 K2 D2. 5 बुद्ध्या; K1 बुध्यानां बुध्या (sic); K3 बुधा; M2 दुःखं (for दुःख-). Ś1 K0. 5 भेषजम्; K3 भेषज्यम्; M4 -भैषजम्. Dn2 आप्नुयात्; T1 G1 आरभेत् (for आचरेत्). — K3 Ñ1 B Dn D1. 4. 6. 7. 9 Cd ins. after 17 (K3 after 23*: D3 [om. 17] after 16^{ab}):

24* ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।
छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः संयतमानसः ।

[(L. 1) Cd cites दूरपारं (as above). — (L. 2) Dn2 दुःखं (for दुःख-). D4 न सः (for नरः).]

18 ^{a}) D9 न च क्रमो; G1 सविक्रमो; G2 नापि कामो; M2. 4 न हि धर्मो (for न विक्रमो). — ^{b}) Ś K0 न मंत्रो; G1 नामित्रं (for न मित्रं). G2 सुहृज्जनाः. Dn1 न मित्रेण सुहृ°. — After 18^{ab}, B3 ins. 25*. — ^{c}) Ś K0–2 B4 D5 दुःखान्; Ñ1 यथा; S तस्मा(T2 °स्मि)न् (for तथोन्-). Ś K0–2 B4 D5 घोराद्

C.11.185 B.11.7.23 K.11.7.23

तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ १९

शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(for दुःखाद्). K3. 5 दुःखाद्वै मोचयेद्घोराद्. — [d]) M2 यथार्थः (for °त्मा). Ñ1 B1 D1. 6. 7 स्थित- (for स्थिर-). Ś1 K0 -संशयः; K3. 5 -संभ्रमः; D5 -संयतः; S -निश्चयः (for -संयमः). — After 18, B ins. (B3 after 18[ab]):

25* तथात्ममातृपुत्रादिर्न दुःखानि व्यपोहति ।

[B3 तथान्यो मातृपुत्रादिर् (for the prior half).]

19 [a]) B4 किं तु (for तस्मान्). Ś K0–3 B4 D2. 5 मैत्रीं; K5 मैत्र- (for मैत्रं). Ś1 K0 समादाय; K5 -समां स्थाय; G2. 3 M2 समास्थे(M2 °स्थो)यं. — [b]) Ś1 (marg. by corr. as in text) शूलम् (for शीलम्). Ś1 (*sup. lin.*; orig. as in text) K0 S आपदि; D3 आपाद्य. — [c]) M3 दमत्यागो. K3. 5 प्रदानश्च; Ñ1 [ऽ]प्रसादश्च (for ऽप्रमा°). — [d]) Ñ1 तत्र (for त्रयो). G1. 3 ब्राह्मणो; G2 M1 ब्र(M1 ब्रा)ह्मणा.

20 [a]) K1. 2 D2 -समायुक्तैः; Ñ1 B Dn D1. 3–5. 6 (before corr. as in text). 7. 9 °युक्तः. — [b]) T1 स्थिते ते (for स्थितो यो). — [c]) K1. 2 मृत्युभये; Dn1 मृतमयं. — [d]) Ś K0–2 D2. 5 विंदति (for गच्छति). — After 20, K0 m. 3 Ñ1 B Dn D1. 3–7. 9 ins. (K3 after 24*):

26* अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमनामयम् ।
न तत्क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।
न ह्यात्मनः प्रियतरं किंचिद्भूतेषु निश्चितम् ।
अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः ।
असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा व्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् ।

[(L. 2) K3 स गच्छेत्परमं स्थानं (for the prior half). D4. 9 परम् (for पदम्). — (L. 3) B3 एतत् (for न तत्). D5 सर्वशः (for नित्यशः). — (L. 4) K0 तु; Ñ1 B1–3 Dn2 D3 हि (for च). — (L. 5) B4 विद्यते (for निश्चितम्). — (L. 6) B4 जायते (for भारत). — (L. 7) K0 Dn विनिश्चिता (Dn1 °तं) (for विप°). — (L. 9) D5 मत्ता (for मन्दा). Dn1 आश्वासयद्यो मंदा (for the prior half). — (L. 10) B4 असूक्ष्म- (for सु°). Dn1 वीरा; D4 राजन् (for धीरा). B1 सात्वतां; B2. 3 D6. 7 -सात्मतां (for शाश्वतम्).]

On the other hand, S ins. after 20:

27* एवं ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामौर्ध्वदैहिकम् ।
कर्तुमर्हसि तेनैव फलं प्राप्स्यसि वै सुखम् ।

[(L. 1) G2 -प्राज्ञः; M2 -प्राज्ञा (for -प्राज्ञ). T1 न तेषाम्; M1. 2. 4 सर्वेषाम् (for स तेषाम्). G1. 3 M1. 3 -देहिकं. — (L. 2) T G1 M1 अर्हति (for °सि). T G1. 3 M3 प्राप्स्यति (for °सि). T1 G1 भवान्; T2 नृप; G2. 3 M4 फलं (for सुखम्).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś K0. 3. 5 B Dn1 D1. 3. 4. 7. 9 विशोक; K1. 2 D2. 5 धृतराष्ट्रविशोक. — *Adhy. name:* Ś2 विदुरवाक्यं; K1. 2 D5 संसारगहने (D5 om. it) मोक्षोपायवर्णनं; B1. 2 संसारचक्रं; Dn2 संसारगहनवर्णनं; D6 विशोककरणं; G3 M1 शमस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1. 2 Dn2 D3. 6 S 7 (as in text); B1 92 (?).

८

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
संजयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः ।
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः ।
अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ६
पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ७
येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८
तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । C. 11. 201 B. 11. 8. 10 K 11. 8. 10

8

☞ This adhy. is missing in K4 D8 (cf. v. l. 11. 1. 1).

1 a) Ñ1 च (for तु). — b) Ś2 विमृष्य (for निशम्य). K5 G2 M2 कुरुसत्तम.

2 b) Ś2 K0–3. 5 D2. 5 विसंज्ञं (for निः°). D2 प्रेष्य (for प्रेक्ष्य). K3 माधवः (for बान्धवाः). — d) K0 क्षत्ताश्च; K1 क्षतान् (sic); D4 क्षंता च; M2 क्षत्ताशा (sic) (for क्षत्ता च).

3 a) Ś1 K0 चैव (for चान्ये). — b) MSS. द्वास्था, द्वार्स्था; T तस्था; G1 तस्थुर्. K0 चापि (for चास्य). K1. 2 Ñ1 Dn2 D2. 3. 5 संगताः (for संमताः). — c) K2 मुख- (for सुख-). — d) D4 °वृत्तैश्च (for °वृन्तैश्च).

4 a) Ñ1 स्पृशंतश्च; B1–3 Dn2 D3–5. 9 T G पस्पर्शुश्च; Dn1 D1. 6. 7 ते (D7 तं) पस्पृशुः. K0 करजैर् (for च करैर्). D9 परैर् (for करैर्). K1. 2 D2 प- (K1 अपि)स्पृशुः सी(K2 शी)करैर्यत्रं. — b) Ś K0. 3 वीजयंतः (K3 °तश्); K1 D2 जीवयतश्; K2 जवयंनश् (sic); K5 वैजयंत्यश्; Ñ1 B Dn1 D5. 7 वीज्यमानश्; Dn2 D1. 3. 4. 6. 9 T वीज्यमानाश्; G3 वीजमानश्. Ś K0 प्रयत्नतः; D5 च भारत (for च यत्नतः). — c) Ś2 अन्वासुः सु-; K0–2 Ñ1 B1. 2 D2 T G1. 3 M अन्वास(K0 B1. 2 M °सं)त; K3 अश्वास्य च; B3. 4 Dn D1. 3–7. 9 आश्वास्य तु (Dn2 D3. 4 सु-); G2 अन्वास्य हि (for अन्वासन्सु-). K5 अश्वाश्चचिरतं कालं (sic). — d) T1 G1 तथाविधं (for °गतम्).

5 a) Ñ1 अथ दीर्घेण कालेन; D4 अदीर्घस्य च कालस्य. Cd cites दीर्घस्य कालस्य (as in text). — b) K5 लब्धं (for लब्ध-). — d) K0 Dn1 G2 पुत्रादिभिर्; D5 पुत्रशोकैर्; Cd पुत्राधिभिर् (as in text). K5 °प्लुताः.

6 a) D5 सुख- (for खलु). — b) K1 D3 मानुष्येव; K5 Ñ1 D5 °षे च; Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 °ष्येषु, K3. 5 D9 परिग्रहः; D5 °ग्रहे. — d) G2 सहंति च (for संभवन्ति). T G1 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).

7 a) T1 G1 मित्र- (for पुत्र-). M2 om. ऽर्थनाशे. Ś K0–3. 5 D5 G3 पुत्रनाशो(Ś2 °शे-; D5 °शा)र्थनाशश्च. — b) Ñ1 B Dn1 D1–7. 9 अथ; Dn2 तथा (for अपि). — c) Ñ1 D3 सुमहा-; D6. 7 परमं (for सुमहद्). — d) K1–3. 5 प्रभो (for विभो).

8 a) K3. 5 दह्यति. Ś K0 दह्यंते येन गात्राणि. — b) B1. 2 [अ]भिभूयते (for विनश्यति). — d) Ś1 K0 मन्यत (for °ते). T G1 मरणं प्रतिपद्यते.

9 G1 om. 9a–10b. — a) Dn1 यदिदं. S (G1 om.) मरणं (for व्यसनं). — b) Ś1 damaged. Dn1 मम (for मया). K5 भोग्य- (for भाग्य-). — After 9ab, Ś2 K1–3 B Dn D1–7. 9 ins.:

28* तस्यान्तं नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात् ।

[K1. 2 B D2 यस्य; Dn2 D3 अस्य (for तस्य). Dn1 [अं]तर् (for [अ]न्तं). D2 हृते (for ऋते). B3 भाग्य- (for प्राण-). K3 Dn1 D1. 4. 6. 7. 9 -विमोक्षणात् (for -विपर्ययात्).]

C. 11.202 B. 11.8.10 K. 11.8.10 तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ९
इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ।
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः ।
अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ ११
धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा ॥ १२
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वेदितव्यं परंतप ।
अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ १३
अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति ।
जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १४
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।
पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १५
अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप ।
कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्गतान्परमिकां गतिम् ॥ १६
जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १७
न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।
घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १८

—c) Ś1 **व; K1.2 D2 यथैव; B1.2 D9 तथैव; Dn2 तदेव; D1 तं चैव; D5 यच्चैव (for तच्चैव). —d) Ś1 Ko–2 Dn2 D3.5 पश्य वै; Ś2 पश्यन्वै; K3 सद्यो वै; K5 सद्यो वि; Dn1 ह्यद्यैव (for अ°).

10 G1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). —a) Ś Ko–2 D5 स; K3.5 सु-; T1 G3 M च (for तु). G2 इत्युवाच महात्मानं. —b) K1.2 D5 धर्मवि(D5 °व)त्तरं; D2 ब्रह्मवित्तरं (for °त्तमम्). —c) K3.5 D2 भवेन् (for ऽभवन्). —d) B D1.4.6.7.9 स शोकं (for शोकं च). —e) K3.5 राजा स; M1 राजाभू (sic). Dn2 राजासावभवत्तूष्णीं. —f) D5 S (except G3) महीपतिः.

11 c) D2 -शोकानि (for °भि-). —d) Ñ1 सुतं (for पुत्रं).

12 Before 12, Ko (marg.) Dn2 D1.3.4.6.7.9 T G1 ins. व्यास उवाच. —a) K5 धृतराष्ट्रो. —b) Ś त्वा (for त्वां). S श्रृणु वक्ष्यामि पुत्रक (M1 भारत). —c) K5 श्रोता स्यादभिमेधावी. —d) K5 G1.3 M2 °कुशलं. Ñ1 B (except B4) D1.3.4.6.7.9 T G3 M प्रभो; Dn प्रभुः; G1 विभो; G2 ह्यसि (for तथा).

13 a) D9 मे (for ते). K5 न तस्य विदितं किं°. —b) Ś2 Ko परं नृप (for परंतप). — K5 om. (? hapl.) 13^{cd}. —c) Ñ1 अनित्यानां (for °त्यतां). Ś Ko–2 D2.5 G2.3 च (for हि). S भूतानां (for मर्त्यानां). —d) Ko विजानामि; M3 विजानाति. Ś Ko B4 परंतप; K1.2 D2.5 महामते (for न संशयः).

14 a) G3 अध्रुवो. S [ऽ]स्मिन् (for च). —b) Ś1 Ko–2 D2 चाश्वासिते; K3 B4 Dn2 D3.6.7 T G1 M1.3.4 चाशाश्वते; K5 वासश्च ते; G2 वाशाश्वती; M2 शाश्वते (submetric). Dn1 स्थाने वाश्वास्यते स हि (sic). —c) D5 जीवितं (for °ते). —d) S पुत्रक (for भारत).

15 b) K3.5 वैशसस्य (for वैरस्यास्य). —c) B1.3 पुत्रस्ते. K1 मरणं (for का°). K3.5 T G1 पुत्रांतकरणः (K3.5 °णं) कृत्वा (T2 कालः). —d) K3 कारितं; Ñ1 D6.7 नाशिताः (Ñ1 °तः); Dn1 नासितः; S निर्मितः (M3 °तं) (for कारितः).

16 a) K1.2 Dn2 D2 अवश्य- (for °श्यं). K5 भवितव्यं. —b) Ś2 वैशस्ये; D7 वैशसं; S संक्षये (G3 स क्षयो). B4 कृते; Dn1 D1 न च (for नृप). —c) B1.2 वीरान् (for शूरान्). —d) Ñ1 यातान् (for गतान्). K3.5 M1.2.4 वै (K3.5 च) परमां (for परमिकां).

17 a) Ś Ko–2 D2.5 मयापि (for जानता). —b) K2 विदूरेण. Ś Ko–2 D2.5 च धीमता (for महात्मना). —c) Dn1 याततं; D4 पतितं; G2 उदितं; G3 यत्नितं (for यतितं). —d) B1.2 D2 समं; Dn1 रामं; T G1 शर्मं (for शमं). T G M2.4 नरेश्वर (for जने°).

18 a) K1 दैवकृते; D2 G2.3 M4 देवकृतो. —b) G1 भूतैर्न (for भूतेन). K3.5 कर्हिचित् (for केन°). —c) M1.3 च (for [अ]पि). M2 वरं; M3 परं (for चिरं). —d) Dn2 G2 अपि (for इति).

19 a) B4 Dn2 D7 T G1 M दैवतानां. K3.5 तु; D5 च (for हि). M3 कृत्यं (for कार्यं). —c) Ś2 स

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्यं भवेत्तव ॥ १९
पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः ।
अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः ।
नारदप्रमुखांश्चापि सर्वान्देवऋषींस्तथा ॥ २०
तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
कार्यार्थमुपसंप्राप्ता देवतानां समीपतः ॥ २१
उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ।
यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा ।
प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।
दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ २४
तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः ।
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५
ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ।
गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने ॥ २६
स एष ते सुतो राजल्लोँकसंहारकारणात् । C. 11. 222 B. 11. 8. 30 K. 11. 8. 30

प्रवक्ष्यामि; D4 प्रवक्ष्यामि (submetric). —d) K1.2 D5.6 यथा; D7 (marg. by corr.) मया (for कथं). Ś1 K0 न ते; K1 ततः (for तव).

20 a) Dn1 पिता (for पुरा). S परितो (G3 वरितो; M2 परियो) (for त्वरितो). K2 यातु; K5 जातः; G2 यामः; G3 यामि; M1 यायात्; M2 याः (sic) (for यातः). —b) K1 D3.5 जितक्रमः. —c) D4 अपश्यत्; G1 °श्यन् (for °श्यं). D9 transp. तत्र and च. T G1.3 च सदा; G2 वसतः (for च तदा). —d) K5 शमंतेता (sic); Dn1 समरे तान्; G1.3 समवेता. —e) K1.6 Ñ1 B2.3 Dn D1.3.4.6.7.9 °प्रमुखाश्च. —f) Ś1 सत्वान् (for सर्वान्). Ś देवानृषींस; K1 देवर्षिभिस; D2 देवर्षींस (for देवऋषींस). B4 स्तदा (for तथा). K0 सर्वें देवानृषींस्तदा; K2.3.5 सर्वे- (K3 °र्वैं)देवर्षय(K2 °मुनीं)स्तथा; Ñ1 सर्वांश्च देवर्षींस्तदा; B3 Dn D1.3.4.6.7.9 सर्वें (Dn1 °र्वे-) देवर्षयोनघ (D3 °यो नृप); S सर्वान्देवर्षिसत्तमान्.

21 a) K1 तत्र वापि; S तत्रापि च. Dn1 D2 दृष्टाः; D5 दृष्ट्वा (for दृष्टा). —c) K1.5 -संप्राप्तो; S -संपन्ना. —d) D9 देवानां तु; T G दैवतानां.

22 a) T1 G1 उपागम्य. Ś2 (orig.; *sup. lin.* by corr. as in text) T1 तथा (for तदा). —b) G2 देवान्वै सुसमाहितान्. —c) Ś1 damaged. K5 तत् (for यत्). D4 अद्य (for मम). D3 युष्माकं (for °भिर्). —d) K5 ब्राह्मणैः; Dn1 ब्रह्मणे; D4 ब्राह्मणः (for ब्र°). D5 om. सदने. K3.5 Ñ1 B4 D3 M1 तथा; B1.2 सदा; G3 पुरा; M2 कदा (for तदा). —e) D3 G1 प्रतिज्ञाता. K5 मया भागा. —f) Ś2 M2 संविधीयत; D3 °ते. G2.3 तच्छृणुध्वं विधीयतां.

23 a) K3 तस्य (for तस्यास्). —b) Dn1 लोकं नमस्कृतं. —c) Dn D1.3.4.6.7.9 वाक्यं प्रहसन् (by transp.). —d) T G प्रभुस्तां (G3 प्राहुस्तान्) (for पृथिवीं). K1.2 D2.5 पृथ्वीं (K2 °थ्वि-; D2 °थ्वी-) दैवतसंसदि; M प्रभुः सन्देव(M1 संदेख)सं°.

24 b) Dn1 स तु; M4 प्रभुर् (for यस्तु). Ñ1 सुतः स; D2 सुतश्च (for शतस्य). Dn2 तु; D3 च; T2 G2 हि; G3 ह (for वै). K0 यस्तु ज्येष्ठस्य तस्य वै; K1 corrupt. —c) K0 (*inf. lin.* as in text) ज्ञातः. —e) D2 ते (for तं). Dn1 त्वं (for च). B1.2 महात्मानं (for महीपालं). —f) K1 T1 भविष्यति.

25 a) D1 तस्यार्थं. —b) K1 M4 कुरुक्षेत्र-; Ñ1 B3 T G °क्षेत्रं. —c) K3.5 M2 पातयिष्यंति; G3 खात°. —d) K3 दृढ-; M2 तीक्ष्ण-; M4 तीक्ष्णैः (for दृढैः). B1.2.4 जिगीषवः (for प्रहारिणः).

26 a) B3 Dn D3.4.7.9 विहितं; D1.6 विदितं (for भविता). G3 देवी. —b) K1 भाविन्य (sic) (for भारस्य). K5 नाशनः. Ñ1 B1.2.4 गुरुभारविनाशनं. —M4 om. 26c–27d. —c) G2 transp. गच्छ and शीघ्रं. —d) Dn2 D3 लोकं (for लोकान्).

27 M4 om. 27 (cf. v. l. 26). —a) Ś2 Ñ1 B Dn1 D1.2.4–7.9 G1 य (for स). K1.2 D2.5 एव (for एष). M2 om. ते. D3 श्रुतो (for सुतो). Ñ1 राजा (for राजन्). —b) K3.5 S (M4 om.) कालः (for लोक-). Ś K0 -कारकः; K3.5 -कारणं (for °णात्). —c) Ś K0 कलिरेष; Ñ1 कलेर्वंश-; M2 कलेरंशात्. —d) Ś1 K0 विजये; G1 जढरे (for जठरे).

C. 11. 222
B. 11. 8. 30
K. 11. 8. 30

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ २७
अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ २८
शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ।
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ।
एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः ॥ २९
आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ३०
न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३१
नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३२
पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम् ।
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३३
नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३४
कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३५
एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ३६

Ś K_0 धृतः; $K_{1.2}$ नृपः (for नृप).

28 ^{a}) $\tilde{N}_1$ अमर्ष-. $K_{3.5}$ चंचलश् (for चपलश्). S अमर्षी बलवाञ्शूरः. —^{b}) $B_{3.4}$ Dn_2 D_3 G_2 M दुष्प्रसादनः; G_1 °धर्षणः; some MSS. दुःप्रसाधनः. —^{c}) K_1 दैवयोगः; $G_{2.3}$ M_2 देवयोगात्. $Ś_1$ K_0 $\tilde{N}_1$ समुत्पन्नो. —^{d}) $K_{1-3.5}$ Dn_1 S (except T_2) तस्य (for चास्य).

29 ^{a}) $\tilde{N}_1$ चापि (for चैव). —^{b}) Ś K_0 स (for च). —^{c}) G_3 समुत्पन्नो. $K_{3.5}$ विभागार्थं; Dn_2 विनाशाय (for °शार्थं). —^{d}) T G_1 पृथिव्याः. $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_5 बहवो (for सहिता). Dn_1 M_2 नृप (for नृपाः). — K_0 (marg.) Dn $D_{1.4-7.9}$ ins. after 29^{cd}: D_3, after 30:

29* यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
अधर्मो धर्मतां याति स्वामी चेद्धार्मिको भवेत् ।
स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्युर्नात्र संशयः ।
दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।

[(L. 1) D_4 [ऽ]भवत् (for भवेत्). —(L. 2) D_3 [ऽ]भवत् (for भवेत्).]

—^{e}) K_2 D_9 एवमर्थं; K_3 B_4 Dn_1 G_2 M_1 एतदर्थं; K_5 एतदमर्थं (sic); M_2 एवमुक्त्वा. $\tilde{N}_1$ $B_{1.4}$ महाभागो (for °बाहो). —^{f}) K_2 देव; Dn_1 वेत्ति (for वेद). B_{2-4} Dn_2 $D_{1.3.4.6.7.9}$ G_2 तत्त्ववित्; Dn_1 वेदवित्; D_5 सत्तमः (for तत्त्वतः).

30 ^{a}) G_3 पुत्रस्ते. —^{b}) G_3 विनष्टः. Dn_2 पृथिवीश्वर. —^{c}) G_3 तं; $M_{2.4}$ [अ]तः (for तान्). Ś $K_{0-3.5}$ $\tilde{N}_1$ $D_{2.5}$ मा शुचस्तान्नृप($K_{1.2}$ D_2 °स्तान्नर-; K_5 [hypermetric] °स्तान्नृपते; D_5 °स्तन्नर)श्रेष्ठ. —^{d}) $Ś_1$ K_0 ते (for हि). — After 30, D_3 ins. 29*.

31 ^{b}) Dn_1 पांडव; S ते नृप (for भारत). —^{c}) $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ Dn D_5 G_2 महात्मानो (for दुरा°). —^{d}) $K_{3.5}$ $\tilde{N}_1$ पातिता (for घा°).

32 For the event, cf. 2. 71. 29–30. —^{a}) T_1 G_1 समाख्यातं (for च भद्रं ते). —^{b}) Ś $K_{0.3.5}$ B_4 पूर्वं निरवशेषतः; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ पृथिव्यां बहवो नृपाः (cf. 29^{b}). —^{c}) M_2 युधिष्ठिरस्तु. Dn_1 समितो; **Cd** °तौ (as in text). —^{d}) $Ś_2$ राजसूयं- (for °सूये). Dn_1 च वंदितं; D_5 निवेदिताः; $M_{2.4}$ °दितः.

33 ^{a}) $K_{3.5}$ चापि; $\tilde{N}_1$ राजन्; $D_{4.9}$ सर्वे (for चैव). —^{c}) S राजेंद्र (for कौन्तेय). —^{d}) D_6 हृद्यं; G_2 वृत्तं (for कृत्यं). D_5 T_2 $G_{2.3}$ कदाचन (for तदाचर).

34 ^{b}) K_0 G_3 शोचंति; T G_1 [अ]कुर्वंत (for [अ]शोचन्त). $\tilde{N}_1$ G_2 M_3 तदा शोचति ($\tilde{N}_1$ तदशोचत) पांडवः. —^{c}) B_3 Dn $D_{1-7.9}$ एवं (for एतत्).

35 ^{b}) $Ś_1$ K_0 त्राणेष्वपि; $Ś_2$ प्राणेष्वपि. Ś $K_{0.5}$ B_4 D_5 दया नृप (K_5 °पः); K_{1-3} D_2 दयां (D_2 °या) कुरु; T_1 दयात्र भो; G यथा (G_1 °दा) प्रभो. Dn_1 प्राणेषु दयया प्रभो. —^{c}) Dn_2 श्रेष्ठश्च (for स्नेहश्च). Ś K_0 धर्म- (for पाण्डु-). —^{d}) $G_{2.3}$ M_4 देव° (for दैव°). K_1 ज्ञात्वा देवकृतो विधि[:].

36 For the event, cf. 2. App. I, No. 30 (G K adhy. 46). —^{a}) $Ś_1$ K_0 पार्थं; G_2 M_4 पार्थो (for चार्थो). S (except T_2) महाराज (for °बाहो). —^{b})

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ३७
अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
कृतान्तस्य हि भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ॥ ३८
भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ३९
त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४०
कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ॥ ४१
मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४२
एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
धर्मश्च सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४३
पुत्रशोकसमुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४४
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासस्यामिततेजसः ।
मुहूर्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४५
महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम ।
नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४६ C. 11. 243 B 11. 8. 51 K 11. 8. 55

Ś1 मया**; G2.3 यथा श्रुतं (for मया श्रुतः). —^{c}) Ś1 damaged. K3.5 °पुत्रस्य (for °राजस्य). —^{d}) T1 G1 M1 कुरूत्तम (M1 °मे) (for क्रतूत्तमे).

37 ^{a}) K5 D4.5 पतितं; Dn1 D1 G2 M3 यदिदं; G3 यत्नितं (for यतितं). B4 धर्मराजेन. —^{b}) K3 गुह्यं. K3 B3 निवेदितं; Dn1 °तुं. —^{c}) K1.2 D5 अविग्रहं; G2 अवग्रहे. —^{d}) K5 दैवस्तु; G3 देवं तु. K5 M1 बलवत्तरः. K1 तद्दैवं ते बलेन च.

38 ^{a}) Dn1 येनाति- (for अनति-). G3 -क्रमणीयं. K1 अभलंविक्रणीयो हि (sic). —^{c}) K3 Ñ1 B1-3 Dn D1.3.4.6.7.9 T2 तु (for हि). Ś K0-2.5 D2.5 कृतांतविहितः (K5 °तं) शश्वत्. —^{d}) B4 Dn D1.3.6.7.9 चरेण; D4 बलेन; Cd त्रसेन (as in text). Ñ1 वा (for च). Ś1 K0-2.5 D2.5 लोके भूतेन केनचित्; K3 स्थावरेण तु केनचित्; B1.2 स्थावरेणेतरेन वा; S चरेण (M1 त्रस्तेन; M2-4 त्रसेन) स्थावरेण च.

39 M2 om. (hapl.) 39. —^{b}) K1.2 -श्रेयश्च; D9 -श्रेष्ठ स्म (for -श्रेष्ठश्च). —^{c}) K3.5 Dn1 D1.6 G3 मुह्यंते; T G1 M3 मुच्यते (for मुह्यते). K3.5 प्राणिनो; M3 °ना (for °नां). Ś K0-3.5 D2.5 जानन् (for ज्ञात्वा). —^{d}) T1 G M1.3.4 आगतिम् (for चा°). Ñ1 एव वा. Ś K0-3.5 D2.5 ना(D5 अ)गतिं गतिमेव च.

40 ^{a}) D2 त्वा (for त्वां). M2 तप्तं तु (for संतप्तं).

41 ^{a}) Ś K0 राजंस् (for वीरस्). —^{c}) K5 कथंचिद्धि (for कथं त्वयि). —^{d}) Ś1 K0 D5 M1.2.4 नैव (for वै न).

42 M1 om. (hapl.) 42^{a}–43^{b}. —^{b}) K0 Dn1 G2.3 विधेश्चास्य नि(K0 G2 °श्चापि नि-; G3 °श्चाप्यनु)-वर्तनात्; K3.5 तथा धर्मप्र°. —^{d}) T1 प्राणं (for प्राणान्).

43 M1 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). —^{c}) B1.2 धर्मस्ते; B3 Dn D1.2.4.6.7.9 धर्मार्थः; D3 धर्मौर्थः; D5 धर्मस्व (for °श्च). —^{d}) G2 तपस्यसि (for तप्तं स्याच्च). Ś1 चिरं तपः; K1.2 B4 D2 तपश्चिरं (for °श्चिरात्). K0 तप्तं स्याच्चरितं तपः; K3 Ñ1 B (except B4) Dn1 D3 T G1.3 M1.3 तप्तस्य (Dn1 °स्व-; D3 तच्च स्यात्; M3 °प्तासि) तपश्चिरात् (K3 °रं); K5 तप्तस्य तपसा चिरं; D5 तप्तं स्याद्वा तपस्थिरं; G2 तपस्यसि तपश्चिरात्; M2.4 तप्तासि च पर(M4 तप)श्चिरात्.

44 ^{a}) Ś1 K0.2.3.5 Ñ1 B Dn D1.3-7.9 T G1 M2.4 पुत्रशोकं (for °शोक-). —^{b}) B3 हुताशो; T1 G3 °श-. D5 G2 M1 तथा (for यथा). —^{c}) D5 प्राज्ञांभसा; G2 प्रज्ञां च तां. Ś2 Ñ1 M1 महाराजन्; B Dn1 D1.4-7.9 °भाग. —^{d}) K3.5 सदा विभो; T1 G2 सता (G2 °दा) सदा; G1 सदाद्य वै. K1.2 Dn2 D2.3.5-7 निर्वाप(K1 D2 °ण-; K2 °र)यितुमर्हसि.

45 G3 om. the ref. —^{a}) Ś1 K0 स (for तु). Dn1 ततः श्रुत्वा वचस्तस्य; Dn2 D3.6.7 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य; D1.4.5.9 तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं. —^{c}) K3.5 °ध्यात्वा; Ñ1 G2.3 M2 °ध्यायन्.

46 Before 46, Dn2 ins. धृतराष्ट्र उवाच. —^{a}) K5 -वेगेन (for -जालेन). —^{b}) D6 प्रतप्तोस्मि; G2 प्रणष्टोस्मि; M4 प्राणा नो (sic) (for प्रणुन्नोऽस्मि). K1.2 Dn2 D2.3.5.6.7 (marg. *sec. m.*; orig. as in text)

C. 11. 244
B. 11. 8. 52
K. 11. 8. 52

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

भृशं पितः (K1 पतिः) ; K3. 5 महामुने (for द्विजोत्तम). — ^c) Ś1 Ko एव बुध्यामि; Dn1 अवबुध्यामि; D5 °मुह्यामि. K3. 5 कर्तव्यं नाभिजानामि.

47 ^a) K1 D2. 5 च (for तु). — ^b) K3. 5 Ñ1 B D1–7. 9 T2 G1 देव- (for दैव-). Dn2 तदैव विनियोगजं. — ^d) Ko नानिशो (sic) ; K1. 2 D2. 5 वर्तिष्ये ; B3 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9 घटिष्ये (for यतिष्ये). K1. 2 Ñ1 D2 G M1. 2 न च; B1–3 Dn2 D1. 3–7. 9 M4 न तु; Dn1 नन्व- (for च न-). G2 शोषितं (for -शोचितुम्). Ś2 प्रवर्तिष्ये न शोचितुं; K3. 5 वर्तयिष्ये यथोचितं.

48 ^a) K1. 2 D2. 5 एतावदुक्त्वा वचनं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś Ko. 3. 5 Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 7. 9 Cd विशोक; K1. 2 D2. 5 धृतराष्ट्रविशोक; G3 शोककरणं. — *Adhy. name:* Ś1 T व्यासवाक्यं; Ś2 K1 (with prefixed श्री). 2 D2 वेदव्यासवाक्यं; D5 व्यासगमनं; G3 व्याससिद्धांतवाक्यं; M1 व्यासवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1. 2 S 8 (as in text); B1 93(?). — *Śloka no.:* K1. 2 21; D2 22. — After the colophon, Ś1 concludes with : अतः परं स्त्रीपर्व भविष्यति। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।

— Ko : अतः परं स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— K3 : अतः परं स्त्रीपर्व भविष्यति । अस्यानंतरं स्त्रीपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K5 : अतः परं स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— D1 : शुभमस्तु । सं १६६६ समये आश्विन ।

— D3 : श्रीः श्रीवेंकटेशार्पणमस्तु ।

— D4 : अतः परं स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महिपतिः ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

शुभमस्तु ।

— D6. 7 : संवत् १६४२ श्रावणवदि प्रतिपदा रविवासर काशीवास मणिकर्णिकां विश्वनाथसंनिधौ । — D7 cont. : अतः परं स्त्रीपर्व ।

— D9 : अस्यानंतरं स्त्रीपर्वमस्ति। श्रीकृष्णाय नमः। श्रीगोपालाय नमः । संवत् १७१४५ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

9

☞ From adhy. 9 onwards, D7 (which has only adhy. 1–8) is discarded from the Crit. App., while K4 D8, which begin from this adhy., are added.

Before 11. 9. 1., Ś Ko. 4 Dn1 D1. 4 ins. the introductory *mantra :*

30* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L. 2) Ko D1. 4 चैव (for व्यासं).]

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्शितम् ॥ ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९ C. 11. 276 B. 11. 10. 8 K 11. 9. 9

This is preceded in Ś$_1$ by: ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विघ्नांतकाय । स्त्रीपर्व लिख्यते ।; in Ś$_2$ K$_4$ by: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; in K$_0$ by: ॐ श्रीगणेशाय नमः; in Dn$_1$ by: श्रीगणेशाय नमः । गते भगवति व्यासे इत्यादि स्त्रीपर्व । तत्र प्रथमोध्यायो व्याख्यातप्रायः गते ॥ ३ ॥; and in D$_{1.4}$ by: श्रीगणेशाय नमः. Dn$_2$ ins. श्रीगणेशाय नमः before 11. 9. 1.

1 ^{a}) S गते व्यासे तु (T$_2$ G$_{2.3}$ स) धर्मात्मा; Cd as in text. —^{c}) K$_2$ आचेष्टत; G$_2$ अकुर्वत (for अचेष्टत). K$_{3.5}$ किमचेष्टितवान्विप्र. —^{d}) G$_3$ व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्). Ś K$_0$ तन्ममाख्यातुमर्हसि. —After 1, Ś K Ñ$_1$ B Dn D$_{1-6.8.9}$ Cd ins. a passage given in App. I (No. 1).

2 ^{a}) M$_2$ एवं श्रुत्वा. —^{b}) G$_3$ विचेतनः; M$_4$ [अ]ल्पचे°. —For 2, Ś K Ñ$_1$ B Dn D$_{1-6.8.9}$ subst.:

31* विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) K$_5$ च (for the first तु). Ś$_2$ K$_{3.5}$ Ñ$_1$ Dn$_2$ श्रुत्वा स; K$_2$ स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु). K$_1$ B$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_{2.9}$ पुरुषर्षभ (D$_9$ °भं); K$_2$ D$_5$ भरतर्षभ. Ś$_1$ K$_{0.4}$ श्रुत्वा भरतसत्तमः (for the post. half).]

3 ^{a}) K$_{1.2}$ Ñ$_1$ D$_{2.5}$ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). T$_1$ G$_1$ M$_1$ आरुह्य (for आनय). K$_5$ M$_2$ गांधारी. —^{c}) K$_5$ वधू-. S कुंतीं चैव (T$_2$ रुदंतीश्च) तथा क्षत्तः (T$_1$ °त्ता). —^{d}) K$_{1.2}$ D$_{2.5}$ याश्चान्या भरतस्त्रियः; K$_{3.5}$ याश्चैवान्याथ योषितः; S त्व(T$_1$ M$_3$ स)मानय ममांतिकं.

4 ^{a}) T G M$_3$ तु (for स). —^{b}) T$_2$ विदुषां (for °रं). Ś K$_{0.4}$ D$_{5.8}$ धर्मसुत्तमं; K$_{3.5}$ °संमतं; B$_3$ धार्मिकोत्तमं; G$_1$ तत्त्ववित्तमं; M$_1$ धर्मसत्तमं. —^{c}) T$_1$ -विप्रहित-. G$_2$ -ग्लानो (for -ज्ञानो). —^{d}) G$_3$ M$_4$ ध्यानम् (for यानम्). K$_{3.5}$ [अ]भ्यपद्यत; B$_1$ [अ]न्वपद्यते; T G$_1$ °रोहत.

5 ^{a}) Dn$_1$ पुत्र- (for चैव). —^{b}) G$_3$ (*inf. lin.* as in text) व्यसन-. Ś$_2$ K$_{1-3.5}$ D$_{1-3.5.6.8.9}$ -नोदिता (K$_5$ °तः) (for -चो°). —^{c}) Ś$_1$ damaged. K$_{1.2}$ ततो राज्ञः; K$_5$ यतो राज्ञा; D$_5$ ततो राजा. —^{d}) K$_{3.5}$ समाद्रवन्; B$_4$ उपागमत्; Dn$_2$ उपस्थिता; S समाद्रवत्.

6 ^{b}) K$_4$ B$_4$ -परायणाः (for -समन्विताः). —^{c}) K$_5$ corrupt. K$_3$ Dn$_2$ ईयुस्ता; B$_{1.2}$ अन्वीयुर्; D$_3$ ईयुश्च; T G$_1$ M$_{1.2.4}$ आयस्ता; G$_2$ आपुस्ता; G$_3$ आयाता; M$_3$ आयत्ता (for ईयुः स्म). Cd cites ईयुः (as in text). —^{d}) S वै (for उच्-). K$_4$ T G$_{1.2}$ M$_3$ तदा (for ततः). K$_{3.5}$ सु(K$_5$ om. सु)भृशं चुक्रुशुस्ततः.

7 ^{a}) K$_{1.2}$ D$_2$ lacuna; K$_3$ ता; K$_5$ तां (for ताः). K$_1$ समाश्वासत; K$_2$ °श्वासयत; K$_{3.5}$ T$_1$ G$_{1.3}$ M$_{1.4}$ °श्वासयन् (for °यत्). K$_5$ क्षत्रा. —^{b}) K$_{1.2}$ सर्वाश्च; K$_3$ पश्चाद्; G$_2$ मृदुश्च; G$_3$ आसीच् (for ताभ्यश्च). Ś$_1$ चांतरतः; K$_3$ आर्ततरः; K$_4$ चांत°; G$_{1.2}$ चार्तस्वरः; M$_{1.2.4}$ ह्यार्तो रुदन्; M$_3$ ह्यार्ततरः (for चार्त°). K$_5$ तान्यावर्तस्वरं तथा (sic). —^{c}) K$_{2.5}$ अश्रुकंठी; T G °कंठः; M$_{1.2.4}$ °कंठाः. —^{d}) T G$_{1.2}$ M$_4$ ततस्ता; G$_3$ ततः स्वान्; M$_{1.3}$ ततः सं-; M$_2$ ततस्तान् (for ततोऽसौ). T$_1$ G$_{1.2}$ निर्ययुः (for °यौ). K$_{1.2}$ D$_2$ शिबिकासु बहिर्ययौ.

8 ^{a}) K$_1$ M$_2$ प्राणादः. Dn$_1$ संयज्ञे. —^{c}) K$_0$ अकुमारं; K$_{1-3.5}$ Dn$_1$ आकुमार-. Dn$_1$ D$_4$ च तत्सर्वम्; S पुरं तच्च (M$_2$ पुरस्ताच्च) (for पुरं सर्वम्). —^{d}) Ñ$_1$ अवसच्; S (except G$_1$) [अ]प्यभवच् (for अभवच्). Ś K$_4$ B D$_{3.4.8.9}$ -कर्षितं.

9 ^{a}) B$_{1.3}$ अदृष्टपूर्वया. —^{b}) T$_1$ परा (for पुरा). —^{c}) K$_{3.5}$ पृथग्जनैश्च; B$_3$ °ग्जनैर्; Cd °ग्जनेन (as

C. 11. 277 B. 11. 10. 9 K. 11. 9. 10

प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च ।
एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ १०
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ॥ ११
तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।
शोकार्तान्यद्रवन्राजन्किशोरीणामिवाङ्गने ॥ १२
प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १३

विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १४
व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः ।
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १५
परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स्म याः ।
ताः शोकविह्वला राजन्नुपैक्षन्त परस्परम् ॥ १६
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १७

---

in text). Ko-2.4 Ñ1 B3 Dn2 D5 [अ]दृश्यंत; K3.5 B1.2.4 Dn1 D1-4.6.8.9 दृश्यंते (for दृश्यन्त as in Ś). S हतेश्वरास्ता ददृशुः (G2.3 °शे). — d) B3 तास्तथा; D3 प्रमदा (for तास्तदा). T G समवेताः पृथग्जनाः (T1 °ग्गणाः; G2 °ग्जनैः); M पृथग्भूताः पृथग्जनाः.

10 a) T1 प्रशीर्य (for प्रकीर्य). K5 D4 शुशुभान्; Ñ1 B3 Dn2 D3 च शुभान्; S असि(T1 M1 °शि)तान्. K1.2 D2.5 प्रकीर्णकेश्याः सु(K1 °शसु-; D2 °शाशु-; D5 °शास्त्व)शुभा (K2 °भान्). — b) K1 D2 [अ]वमुच्य वै; K2 D8 °मुच्यत; B3 °मुच्यते. — c) T G1 यत्र (for नार्यः).

11 D8 om. 11ab. — b) K1.2 D2 स्त्वथाक्रमन् (D2 °मात्); T G1.3 M निराक्र(M1 °ग)मन्. G2 गृहेभ्यस्तारिताः क्रमात्. — c) G2 गृहेभ्य (for गुहाभ्य). Dn2 एव (for इव). — d) D2 पृषभो; D4 पृषंत्यो; D5 पृषत्य-; G3 करिण्यो. Ñ1 पृषत्यो निहतेश्वराः; Cv as in text.

12 a) Ñ1 Dn2 इति (for तानि). D2 [उ]दाराणि (for [उ]दीर्णानि). — b) G2.3 तानि (for तदा). — c) Ko [अ]द्रवंद्; K1-3.5 D2.5 M3.4 [अ]भ्रमन्; T G1 [अ]रुदन्; G3 भ्रमन्; M2 [अ]भवन् (for [अ]द्रवन्). T G1 घोरं; M4 भूमौ (for राजन्). Dn2 D8 M1 शोकार्ता व्य(D3 आ)द्रवन्राजन्; G2 °र्तानां महाराज. — d) Ś1 Ko.4 इव व्रजाः; K1.2 Ñ1 B2.4 Dn D1.3.4.6.8.9 इवांगणे; K3.5 इवाकरे; T G M1.3 इवांगनाः. Cv किशोराणामिवांकणे.

13 a) D2 प्रकृष्य (for प्रगृह्य). K1.5 D2 बाहु; K2 बाहुः; K3 D5 बाहुं; G2 बाहू (for बाहून्). K3.5 क्रोशंत्याः; Dn1 °त्युः (sic). — b) K3 तथा परान्; K5 पितॄन्परान्; G2.3 M °न्पतीन्. — c) T1 G1.2 ह (for [इ]व). D5 चाहुः स्म; T1 तान्हि स्म; G2 ताभास्ता (sic); G3 ता हि स्म (for ता ह स्म). K1.2 D2 युगांत इव संप्राप्ते; K3.5 दर्शयंत्यो हुताशस्य; Cv दर्शयंत्य इवाह स्म. — d) G2 °संक्षये. K1.2 दर्शयंति हतान्पतीन्; D2 दर्शयंतीह ज्ञानपि.

14 a) Dn1 सुलपंत्यो (for वि°). S नदंत्यश्च (for रु°). Dn1 D1.3.4.6.8.9 स्म (for च). — b) K3 T G1 इतस्ततः (for तत°). — c) Ś1 Ko.4 [अ]भिहत-; Ś2 [अ]भ्य°; K1.2 D2 [उ]पहत- (D2 °ता-); B4 D5 [अ]पहत-; T G1 विहत- (for [अ]भ्या°). G2 शोकेनाह्यविनज्ञानात् (sic). — d) Ñ1 Dn2 ताः कार्यं (for कर्तव्यं). K3.5 न स्म जज्ञिरे; Ñ1 न प्रपूजिरे; B2 नाभिजज्ञिरे.

15 a) S व्रीळां. K5 परां (for पुरा). Dn2 याश्च; T1 यास्ता; G1 यास्य; G2 यस्मात् (for याः स्म). — b) G2 सुखिनाम् (for सखीनाम्). Dn1 D3 योषितां. — c) D1.3.4.6.8.9 एकवस्त्राश्च निर्लज्जाः; T G निर्लज्जा- (T1 °र्विण्णा-)स्तास्तु राजेंद्र (G1 °द्रा). — d) Ś2 शुश्रूणां; K3.5 स्व°. S श्वश्रूणामपि संनिधौ.

16 a) K3.5 संश्लषुस्ताः; G2 न सूक्ष्मेषु (for सुसू°). — b) K3.5 शोकेन (for °षु). K3.5 Ñ1 B Dn1 D1-4.6.8.9 तदा; D5 ततः; T2 त्रिधा (for स्म याः). Ś1 K4 केशेष्व(K4 °षु)सयन्स्म याः (sic); Ko केशेष्वाश्वासयंस्तदा; K1.2 T1 G M शोकेष्वाश्वासयंति (K1 °यंत; K2 °यत) याः; Dn2 °ष्वाशंसयंस्तदा. — c) K5 -विकला (for -विह्वला). — d) Ś2 M1 उपेक्षंत; K1.2 Ñ1 B1-3 Dn D1-6.8.9 T2 G1.3 अवै°; K3.5 उपेक्षंत्यः; B4 अपेक्षंत; T1 M4 नावै°; G2 नावे°; M3 न्यवै° (for उपै°).

17 b) K1-3.5 B3 Dn2 D3.4.8 T G M3 रुदंतीभिः. — c) G2 निर्ययुर् (for °यौ). S तूर्णं (for दीनस्). — d) S दीन(G2 °ना)स्त्वायोधनं प्रति.

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः ।
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १८
तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षये ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो व्यथयन्भुवनान्युत ॥ १९
युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये ।
प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्शक्रलोकं महीपतिः ॥ ३
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः । C 11.29 B.11.11.4 K.11.10.4

18 [a]) K1.2.5 श्र(K5 शा)ल्पिनो. K1.5 वाणिजो; K2 वणिजौ. Ś1 Ko वेश्याः. — [b]) K1.2.5 D1–3.6.8.9 G1 सर्वे (for सर्व-). Ñ1 -कामोप° (for -कर्मोप°). — [d]) K1 निर्ययौ (for °युर्).

19 [a]) S तेषां (for तासां). — [b]) Ś1 lacuna for कुरुसंक्ष. B1.2 कुरुसंसदि. — [c]) K4 Dn2 महाशब्दो. — [d]) D8 व्यधयन्; M1 व्यधमन् (for व्यथयन्). Ś2 Ko.4 भवना(Ś2 °ता)न्युत.

20 B1.2 om. 20. M1 om. 20–21. — [a]) Ś1 damaged. K3.5 संप्राप्तो. — [b]) Ś1 **नां; T1 G1 लतानां (for भू°). Ś1 Ko.4 दहनाद्; Ś2 दहताम्. D3 M2 इति (for इव). — [c]) G1 अभवः. Ś Ko.4 स्यादसं-; D3 सोप्ययं; T2 स्योदयः (sic) (for स्यादयं). Dn1 प्राप्तम् (for प्राप्त). K3.5 अभावश्चायं संप्राप्तो; M2 °वस्योदयं प्राप्ता. — [d]) K3 भूतानीति च मेनिरे; K5 भूतानामिति मे°.

21 M1 om. 21 (cf. v. l. 20). — [b]) K1 D2 कुरुसंक्षयं; T जनसंक्षये. — [c]) B3 प्राक्रोशंत. K2 G3 महाराजस्. — [d]) K2 तनुरक्तास्; G2.3 स्वनु°. D8 तथा (for तदा).

Colophon. — *Sub-parvan*: All MSS. स्त्री. — *Adhy. name*: K1.2 D2.5 धृतराष्ट्रनिर्याणं (K1 °निर्यापणं); G3 M धृतराष्ट्रनिर्गमः (G3 M1 °निर्गमनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1.2 10; Ñ1 Dn1 D3.6 2; S 9 (as in text). — *Śloka no.*: K1.2 63; Ñ1 20; B1 (*sec. m.*) 95 (?); D2 64.

10

1 K1 om. the ref. — [a]) Ś Ko.4 तदा (for ततो). K4 दृष्ट्वा (for गत्वा). — [b]) Ś Ko–2.4 D2.5 ते (for तान्). Ś1 Ko.4 महारथं. — T2 om. (hapl.) 1[c]–2[d]. — [c]) K5 शारद्वति; D5 सारद्वतं. Ś1 Ko.4 कृपं शारद्वतं (by transp.).

2 T2 om. 2 (cf. v. l. 1). — [c]) K1.2 D2 अश्रुकंठं; T1 °कर्णा. Some MSS. विनिश्वस्य. — [d]) Ś2 T1 G1.2 M1–3 रुदंत; K3 क्रंदंत; G3 राजानम् (for रुदन्तम्). K1.2 D2 इदं वचनमब्रुवन्; K5 क्रंदंत इवमब्रवीत् (sic); Ñ1 Dn2 रुदंत इव चाब्रुवन्.

3 [a]) B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 सुतस् (for पुत्रस्). M2 महाराजा. — [b]) D9 सुदुस्तरं. — B4 reads 3[b]–6[b] on marg. — [c]) K3.5 T G1 M2–4 राजा (for राजन्). — [d]) K5 महीपतिं; B3.4 Dn1 D1.3.4.6.8.9 °पते; S महारथः.

4 B4 reads 4 on marg. — [c]) Dn1 पूर्वम् (for सर्वम्). G2.3 एतत् (for अन्यत्). — [d]) K4 सैन्यतो; B3 सैन्यस्ते; G2.3 सैन्यं तु (G3 च). Ñ1 Dn2 पुरुषर्षभ.

C.11.292 B.11.11.4 M.11.10.4 सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्तदा ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ६
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्शस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ९
न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिबिरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
निहतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः ।

---

5 B4 reads 5 on marg. — ^{b}) Ś1 Ko. 3–5 M1 तथा; Ñ1 B2–4 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 ततः (for तदा).

6 B4 reads 6^{ab} on marg. — ^{a}) Ś2 (by corr.) K T G अतीता (for अभीता). — ^{b}) K1. 2 घ्नतः; Dn1 D9 ततः; D5 M1. 2. 4 हत्वा (for घ्नन्तः). — ^{c}) G2. 3 समरे वीरकर्माणः.

7 ^{a}) Ś2 K D2. 5 एवं (for ध्रुवं). G2. 3 तान् (for ते). — ^{b}) K4 G3 शत्रु-; Dn2 अस्त्र- (for शस्त्र-). Ś1 Ko -निर्जिताः; D2 -जीवितान्. — ^{c}) Ś1 Ko Ñ1 B4 Dn1 D1 (before corr.). 4. 6. 8. 9 भासुरं; K1 D2 भास्करं. — ^{d}) K4 Ñ1 B1. 3 Dn D3. 4. 8 विचरंति. D5 विहरंत्य इवामरा (sic). — After 7, S ins.:

32* सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा युध्यमाना हतारिभिः ।

[G2 सर्वे ह्यंतर्मुखाः; G3 परानभिमुखाः. T1 राज्ञे; G1 राज्ञि (for शूरा). M1 बुध्य° (for युध्य°). T1 G1 हता युधि.]

8 ^{a}) Ś1 Ko. 4 कश्चन; G2 काश्चिद्धि. K1. 2 शत्रूणां (for शूराणां). — ^{b}) G2 युध्यमानाः पराङ्मुखाः. — Ś1 Ko. 4 om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) G2 प्राप्ता. — ^{d}) D8 T G M4 हि (for च).

9 Ś1 Ko. 4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K2 एतांस्; B4 Dn1 D1. 2. 4–6. 8. 9 एवं; G2 वधांस् (for एतां). K5 तं; G2 तान् (for तां). — ^{b}) Ś2 प्रशस्तां; K1. 2 D3 शस्तां च; Ñ1 पराणां; Dn1 पुराणः; T1 °ण-; M1 °णीं; M2 °णं. Dn2 परमा-. B1 गतिः. — ^{c}) Ś1 Ko प्राप्तस्; K4 प्राप्तास्; K5 G3 M संख्ये. — ^{d}) Ś2 Ñ1 B Dn1 D1. 3–6. 8. 9 तन्न; K3 नात्र; K5 तान् (submetric); M3 न तान् (for तान्न).

10 ^{a}) Ko वापि (for चापि). — ^{b}) Dn1 reads from ध्यन्ते up to 12^{d} on marg. Ś1 lacuna; K3. 5 गृध्यंते; K4 सृंजया; Ñ1 विद्यंते; B3 युध्यंते; B4 इध्यंते; Dn2 विद्यते; D5 उध्यंते; T G1 मुच्यंते; G2 श्लिष्येते; G3 राध्यंते; M2 मज्ज्यंते (for ऋध्यन्ते). — ^{d}) K3. 5 अश्वत्थाम्नः (for °म-).

11 Dn1 reads 11 on marg. — ^{b}) M2 तं (for ते). G1 सुतः. — ^{c}) Ś K B3 Dn1 D2. 5 आसाद्य (for आविश्य).

12 Dn1 reads 12 on marg. — ^{a}) G2 पंचाला. — ^{b}) K5 धृष्टद्युम्नः. — ^{c}) G3 सर्वे (for चैव). — ^{d}) Ś2 B1. 2 घातिताः; K3. 5 सर्वशः (for पातिताः).

13 ^{a}) K4 विशमनं; K5 पिवसनं; Dn2 Cd विशशनं; D9 विराजनं. — ^{b}) K3 D3 T1 G1. 2 पुत्रः; B1 युद्धे; D5 पुत्रं (for पुत्र-). D3 -पांडु- (for -शत्रु-). K5 -गणेन (for -गणस्य). — ^{cd}) Ś1 K4 M3. 4 प्रद्रवाम; G2 प्राद्रवंतम्; M2 प्रद्रमन्वायत् (sic). Ko–3. 5 D5 S transp. रणे and न हि (G2 अभि-; M1 हि न). Ś1 K T1 G1. 3 M शक्या (K1 °क्षा) महे. Ñ1 Dn2 वयं (for त्रयः).

14 ^{b}) G3 न क्षमिष्यंति पांडवाः. — G1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. — ^{d}) M4 वर्षं (*inf. lin.* वधं) (for वैरं). Ś1 damaged; Ko. 4 S (G1 om.) प्रतिचिकीर्षवः; K5 °जिहीषवः; Ñ1 °जिगीषवः.

११

C. 11. 313
B. 11. 12. 1
K. 11. 11. 1

वैशंपायन उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्शिता ।
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४
स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६
क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साद्यानृशंसता ।

तदा चानु°; M2 तदत्यनु°. — c) Ś2 K1.2 D2.5 महात्मानो (Ś2 °नं) (for °राज). — d) K2 T2 G3 M2–4 यथेष्टकम्; K3.5 यथैवेष्टम्. Ś2 Dn2 अरिंदम. G2 यथेष्टमरिमर्दनाः. — Ś2 K1–3.5 Ñ1 B Dn D1–6.8.9 ins. after 23: Ś1 K0.4 (which om. 23) after 22:

33* समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L. 1) K3.5 समासाद्यत. — (L. 2) Ś1 व्यज**; K0 व्याजयंस्ते; Ñ1 B3.4 D1.3.4.6.8.9 व्यजयंस्ते; Dn1 विजयस्ते; D2 व्यजयंतो. K4 व्यजयन्समरे राजन् (for the prior half).]

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* K1.2 D2.5 कृपद्रौणिभोजदर्शनं; T G3 M1.2.4 कृपादिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K2 11; K1 S 10 (as in text); Ñ1 Dn1 D3.6 (*sec. m.*) 3; D9 2. —*Śloka no.:* K1.2 87; Ñ1 24; D2 88.

11

1 M1 om. the ref. — a) B Dn1 D1.3.4.6.8.9 तेषु (for सर्व-). — b) K1 धर्मपुत्रो; S (except G2) पांडुपुत्रो (for धर्मराजो). — c) K1 G2.3 M3 शुश्राव. K3.5 धृतराष्ट्रं समायांतं. — d) K3 श्रुवे (sic); K5 शुश्रुवे; B1–3 D1.3.6.8.9 T G नियांतं; B4 निष्क्रांतं (for निर्यातं). B3 Dn1 D1.4.6.8.9 नाग- (for गज-).

2 a) Ś1 K4 सोभ्यगात्; K0 सत्यगात् (sic). Dn2 reads from शोकार्तः up to दा (in 3b) on marg. S (except G2) -शोकार्त (M4 °र्त्तं). — b) S °परिप्लुतः. — c) K0.1.3 B Dn1 D2–6.8.9 T1 G1.2 M1.3 शोचमानं; K5 शोच्यमानं; Ñ1 शोच्यमानो; M2 शोकमानो. — d) Ñ1 Dn2 S ततः (for तदा).

3 Dn2 reads up to दा on marg. — a) K5 D5 G3 अन्वीयमाणो; Ca.d °मानो (as in text). — b) K5 यदर्हेण (for दाशा°). — c) T1 G1 तदा (for तथा). — d) B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 G3 तथा चैव; Dn2 तथैव तु (for °व च).

4 a) K3.5 अन्वशात्; B Dn2 D4 S (except T2) °यात्. K3.5 सुदुःखार्तो; G3 °र्तं. — b) K3.5 द्रौपदीं. Ś K0.4 B Dn1 D1.4.5.8.9 -कर्षिता; K3.5 -कर्शितां. — d) K5 तथा (for तत्र).

5 a) D3 सा गंगाम्; T G संग्रामम्. Ca.d cite गङ्गामनु (as in text). D2 वृद्धानि; Ca.d वृन्दानि (as in text). — b) K1 वृंदानि (for स्त्रीणां). G1 भारत°. — c) K1.4 D2 कुरुरीणाम्. — d) M4 क्रोशतीनां. B3 D1.3.4.6.8.9 च (for ह).

6 a) B1 G3 राजन् (for राजा). — b) Ś1 रुद**; Ñ1 B1–3 Dn D1.3.4.6.8.9 क्रोशंतीभिः; T G1.2 M2.3 रुदं°. Ś1 damaged; B1.2 S समंततः (for सहस्रशः). — c) K1 आर्तानि; D2 आर्तोभिः (sic). Ś1 **** भिरार्ताभिर्. — d) K0.1 T G1.3 M1 ब्रुवंतीभिः; Ñ1 B3 Dn रुद°; B4 युव°; D1.3.4.6.8.9 रुदं°; D2 छुव° (sic); M2 द्रवं°. Ñ1 B3 Dn D1.3.4.6.8.9 प्रियाप्रियैः; G2 °त्यये.

7 a) G3 धर्मरता (for °ज्ञता). K5 क नु दुद्रमंता यज्ञे (corrupt); D3 क नु धर्मसुतो राजा. — b) Ś1 K0 चास्यानृ°; Ś2 चाद्यानृ°; K4 चास्य नृ°; B1 सास्यानृ°; Dn2 धर्मानृ°; D1 (by corr.; before corr. as in text).6.8 G1 साद्य नृ°; D3 M1.4 सत्यानृ°; T1 साह्यानृ°; M2 साभ्यानृ° (for साद्यानृ°). — c) K1.2

यदावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरून्पुत्रान्सखीनपि ॥ ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यतः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
तं तु गृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् । C. 11. 229 B. 11. 12. 17 K. 11. 11. 17

D2 T1 यथावधीत् (K1 °धान्); Ñ1 यथावध्यान्; Dn1 D1. 4. 6. 8. 9 यच्चावधीत्. K5 यदावधीत्पतत्पितॄन् (sic). — ^{d}) Ś1 K1. 2 Dn D2. 4. 5 G1 M3 गुरु- (for गुरून्). M2 सखींस्तथा.

8 ^{a}) G3 खातयित्वा; M1. 2. 4 पात°. K3. 5 तु तं (for कथं). — ^{c}) K2 नमस्ते; G2 मतिस्ते (for मनस्ते). D2 भ्रून्; G3 [ऽ]भूर् (for ऽभून्). Dn D4 S महाराज (for °बाहो). — ^{d}) K2 बृहद्रथं (for जय°).

9 ^{a}) K3 तु (for नु). Ś Ko. 4 राजन् (for कार्यं). — ^{b}) T1 पुत्रान् (for भ्रातॄन्). Ñ1 नपश्यतः. — G2. 3 om. 9^{cd}. — ^{c}) B1 अभिनंद्यं (for °मन्युं). B1. 2 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं). — ^{d}) Ś2 द्रौपदीयांश्च.

10 Before 10, S ins. वैशंपायनः. — ^{a}) Ś1. 2 (by corr.; before corr. as in text) Ko. 4 उपेत्य ता; K3. 5 G3 अतीत्य तान्; Ñ1 °त्येनां; Dn2 °त्यैता; T1 G2 M2 °त्य तां (for °त्य ता). Ś2 महाबाहो; K4 T G2. 3 M2–4 °राज. — ^{b}) K3. 5 Ñ1 T1 G3 क्रोशंतीं (K5 Ñ1 °ती); Dn2 M3. 4 क्रोशतीः. K3. 5 Ñ1 T1 G2 कुररीम्. — ^{c}) Ś2 (before corr.; by corr. as in text) हृष्टं (for ज्येष्ठं). — ^{d}) G2. 3 धर्मपुत्रो (for °राजो). M2–4 भीतः प्र(M2 om. प्र)व्रीळितोपि च.

11 D2 reads 11^{b}–12^{a} on marg. — ^{b}) T G1 क्रमेण (for धर्मेण). Ś1 Ko. 4 B4 D4 -कर्षणः; Ś2 B1–3 Dn D1. 3. 5. 8. 9 -कर्षणाः; K1 -कर्मतः; K2. 3. 5 D2 T G2 -कर्शनः; Ñ1 M2 -कर्शन. — ^{c}) K1 निवेदयंत; D2 न वेद°. K2 निवेदयामास तदा. — ^{d}) M यथाक्रमं (for ऽपि सर्वशः). K1 D2 प्रज्ञाचक्षुषि पांडवाः; K2 नामधेयानि सर्वशः.

12 D2 reads 12^{a} on marg. — ^{a}) B1. 3 तदा (for तम्). K1 M1 आत्मजांतः-. K5 तमात्मजानां मरणं. — ^{b}) Ko -वधार्पितः. — ^{c}) Ś1 Ko. 4 अप्रीयमाणं; K1 °माण-; M2 आप्रीयमाणः. Ko शोकार्ताः; G1 शोकार्तं. — ^{d}) K1. 5 -षध्वजे; Dn1 D9 -सस्वजे.

13 ^{b}) Ñ1 Dn2 D5 शांतयित्वा. K1 भारतं; K2 °तः. — ^{c}) Ś2 Ñ1 B1 D3 G2 अन्विच्छद्; K1 अन्वेच्छद्; K2 अन्वैच्छन्; K3–5 B2. 3 Dn D1. 4–6. 8. 9 M3 अन्विच्छन्.

14 ^{a}) Ś1 Ko Ñ1 Dn2 शोक- (for कोप-). M2 -पावकं. — ^{b}) K2 Dn2 कोप-; B4 क्लेश- (for शोक-). K5 -समीरिणः. — ^{c}) G2 दांतो (for दावं). — ^{d}) Dn2 दिधिक्षुर्; G3 दिधक्षन्. Dn2 तप्यते (for दृश्यते).

15 After 15^{ab}, K1. 2 Dn1. n2 (marg.) D3–4 ins.:

34* पूर्वमानायिता राजन्कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
दुर्योधनेन या पूर्वं कारिता प्रतिमायसी ।
योग्याभूमौ श्रमार्थाय भीममुद्दिश्य चेतसा ।

[(L. 2) Dn1 प्रतिभासती; D2 °मा सती.]

— ^{c}) K5 चक्षुर्भ्यां (for पाणिभ्यां).

16 D6 reads (*sec. m.*) 16^{a}–18^{b} on marg. — ^{a}) K1. 2. 5 D5 नु (for तु). T2 G2. 3 M2–4 महाबाहुर् (for °बुद्धिर्). — ^{b}) K2 बुद्ध्वा (for बुद्धा). K5 हरिं. — ^{c}) T G1 प्रतिमानं; M2 3 स विधानं. — ^{d}) K4 तदा; D5 ततश्; G1 तस्य (for तत्र).

17 D6 reads 17 on marg. — ^{a}) Ś Ko 4 प्रगृह्यैव; K1 गृह्यैत्र (submetric); K2. 5 तु (K5 नु)

बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥१८
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
पर्यगृह्णत तं विद्वान्सूतो गावल्गणिस्तदा ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः ॥ २१
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३
त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः ॥ २४
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्निग्रहणं नरः ॥ २५
यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६
तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी ।

गृह्येव; Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 गृहीत्वैव (Dn1 D4.8 °क-); D2 गृह्यैव च (for तु गृह्यैव). S उपगूह्य च (T1 G3 °गृह्यैव; T2 °गृह्यव; G1 °गूह्येव; G2 °गृह्य स; M1.3 °गूह्य तु) बाहुभ्यां (T2 पाणिभ्यां). — ^{b}) Ś Ko.4 अयोमयं; K5 अयास्मयं. T G1 राजा स्तंभमयोमयं; G2 भीमं चैवायसं मयं. — ^{c}) Ś1 Ko बलवद् (for °वान्).

18 D6 reads 18^{ab} on marg. — ^{a}) K5 S (except T2) -सम- (for -बल-). — ^{c}) K2.5 M2 भक्त्वा. G3 हि (for वि-). K1 भंक्त्वा विमपितोरह्यः (corrupt); D2 °थितोरह्युः (sic); G2 हत्वाभिमथितोरस्कं. — ^{d}) K1.2 D2 शुश्राव; K3.5 प्रश्राव; Dn2 सुश्राव; T1 सस्राव. K1 om. (hapl.) from रुधिरं up to तथैव (in 19^{b}).

19 K1 om. up to तथैव (cf. v. l. 18). — ^{a}) K5 पापात; B1 पतति. — ^{c}) Ś K4 B1.2 सु(K4 स)-पुष्पिताग्र-; K5 प्रमथिताग्र-. M2 -शिखरं.

20 ^{a}) Ś K4 B4 Dn2 पर्य(Ś2 °रि)गृह्णाच्च; Ko पर्यगृह्णश्च; K1.2 Ñ1 B1-3 Dn1 D1-6.8.9 प्रत्य(D9 om. प्रत्य)गृह्णाच्च (K2 °ह्णं च); G2.3 पर्य(G3 °रि)-गृह्णीत. B4 तद् (for तं). M1 वृद्धं (for विद्वान्). — ^{b}) K1.2 ततो (for सूतो). Ś1 Ko.4 गावल्गानिस्; K3.5 °ल्गणस्; Dn1 °ल्गानिस्; T2 °द्गणिस्. K3-5 Dn2 T1 G1.3 तथा (for तदा). — ^{c}) Ś2 M4 चैवं; B1 चैष (for चैनं). — ^{d}) K1-3.5 Dn2 D2.5 S अपि (for इव).

21 ^{a}) S हतो भीममिति ज्ञात्वा. — ^{b}) Ś1 म***; Ś2 Ko-2.4 D2.5 महायशाः (for °मनाः). — ^{c}) Ś1 damaged. — ^{d}) Ñ1 B Dn1 D1.2.4.6.8.9 M1 नृपः; D3 भूपः; G3 भीम- (for भूयः).

22 ^{a}) T G स (for तं). — ^{c}) K3.5 वचश्; T1 रथः; G1 M2-4 परः; G2.3 ततः (for वरः). K3.5 चैव (for पुंसाम्). — ^{d}) K3.5 तन्नैन(K5 °व)म् (for वचनम्).

23 ^{a}) K5 मा शुचौ; Dn1 मा शुचे. — ^{b}) Ś2 K4 न वै; T G2 नैव; G1 नैवं (for नैष). — ^{c}) M3 राजंस् (for ह्येषा). — ^{d}) M3 ह्येषान् (sic) (for राजन्). Bom. ed. त्वया निष्पातिता विभो.

24 ^{a}) Ś2 K1.2 D2.5 त्वां तु (D5 नु) क्रोधसमापन्नं. — ^{b}) K1.2 भरतर्षभः; K5 पुरुषर्षभः. — ^{c}) Ś2 प्रकृष्टः; D3 [अ]पदृष्टः; G2 स कृष्टः (for [अ]पकृष्टः). — ^{d}) Ś2 मृत्यु-; K3 मृत्युर्; K5 मृत्युं (for मृत्योर्). K1 D2 दंष्ट्रांकुरं.

25 K4 om. (hapl.) 25^{a}–26^{b}. Ś1 Ko.3.5 D4 om. 25^{c}–26^{d}. T1 reads 25^{c}–26^{b} twice. — ^{c}) Ś2 K1.2 D5 S (except M1) यः (for कः). — ^{d}) S (except G2) तव (for बाह्वोर्). Ñ1 B Dn1 D1-3.6.8.9 विग्रहणं; G2 (*inf. lin.*) निर्हरणं. Ś2 नरं; G2 (*inf. lin.* as in text) तव.

26 Ś1 Ko.3-5 D4.7 om. 26 (for Ś1 Ko.3.5 D4, cf. v. l. 25). For the repetition of 26^{ab} in T1, cf. v. l. 35. — ^{a}) B3 यथांतरम्. T M3 यथा हि नांतकं प्राप्य; G2.3 M1.2.4 यथा हि नां(G2 सों-; G3 नों)तरं प्राप्य. — G2 M4 om. (hapl.) 26^{bc}. — ^{b}) T G3 M1-3 जीवन्मुच्ये(M2 °च्य)त कश्चन (M2 °श्च नु). — ^{c}) M2 बाह्वोंतरं. — ^{d}) S (except G1) न जीवेदिह कश्चन.

भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७
पुत्रशोकाभिसंतापाद्धर्मादपहृतं मनः ।
तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ २८
न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम् ।
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथंचन ॥ २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारकाः ।
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्वचनं तदा । C. 11. 345 B. 11. 13. 5 K. 11. 12. 5

---

27 [a]) Ś2 Ko. 4 [आ]यसा (Ko °सी) ते; K3. 5 तव या; Ñ1 B Dn1 D1. 3–6. 8. 9 या तेसौ; Dn2 या चासौ; T1 ते यासौ; T2 G M1. 3. 4 ते या सा; M2 ते या या (for या सा ते). — [b]) Ś1 Ko. 4 विभो (for [आ]यसी). — [c]) K2 स्तेह (sic) (for सेयं). — [d]) K3. 5 D3 G1 तथैवोप-; D4 तवैवाप-; M1 तव चैव (for तवै-वोप-). Dn2 -हृता; G2 -हृतं (for -हृता).

28 [a]) K3 B1. 3 -संतप्ताद् (K3 °न्); B2. 4 Dn D1–4. 6. 8. 9 -संतप्तं; T1 -संताप-. K5 पुत्रशोभितसंतप्तान् (sic). — [b]) Ñ1 B Dn1 D1. 3–6. 8. 9 G2 अपकृतं; M1. 2. 4 अप(M2 °व)गतं. — [c]) K5 B3 D1. 3. 6. 8. 9 तदा (for तव). Ś2 राजेन (for °न्द्र). — [d]) K5 जिघांसित; D9 °सति.

29 [a]) Ś Ko. 4 B1. 2 T2 न चैतत्ते; K3 तव नैतत्; K5 वन्वैतत् (sic); B3 Dn1 D1. 2. 4. 6. 8. 9 न त्वेतत्ते; D3 न त्वेतत्तत्; G3 नैवमेतत्; M1 न हि ते तत्; M2 न च तेयं (for न च ते तत्). K4 कृतं; K5 क्षणं; M2 क्षमा (for क्षमं). — [b]) Ś1 Ko. 4 हन्या यत्त्वं (Ko °स्त्वं); K3 हत्वा भीमं; K5 वहन्पांडु-; Ñ1 Dn2 यद्ध-न्यास्त्वं (by transp.); M निहन्यास्त्वं. — [c]) K5 M1 हि पुत्रान्; Dn2 पुत्रास्ते (for हि पुत्रा). — [d]) K5 न; M2 तं (for ते). Ś1 Ko. 4 कदाचन.

30 [b]) T1 मन्यमानं; G2. 3 M1 °मानः; M2 °मान-. Ś Ko. 3–5 क्षमां; Ñ1 Dn2 कृतं; B3 D1 (*sup. lin. sec. m.* as in text) समं (for क्षमं). S विभो (for प्रति). — [c]) K4 अभि- (for अनु-). K5 -मज्यस्व; G1 -मान्यस्व (for -म°). K3. 5 तं सर्वं; T1 G1 राजेंद्र; M2 तत्सर्वान्.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* K1. 2 D2 अयःपुरुषभंगः; D5 पुरुष-संगमः; G3 M1. 2 4 भीमभंजनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 13; K1 S 11 (as in text). K2 12; Dn1 D3. 6 4. — *Śloka no.:* B1 97 (?); D2 21.

12

1 [a]) K3. 5 च तम्; D9 एतम् (for एनम्). G2 तं तदा समुपातिष्ठन्. — [b]) K1. 2 शोचार्थं (K2 °र्थं-); K3. 5 शोकार्तं; G2 शोचानं; G3 चोवासं (for शौचार्थं). M2 परिवारकाः. — [c]) Ko चैवम् (for चैनं). — [d]) Ś1 Ko. 4 उवाच (for प्रो°).

2 [a]) G2 त्वधीता (for अ°). D9 वेदात्म- (for °स्ते). — [b]) D9 तु (for च). — [d]) K5 राजन्धर्मांश्च केवलः.

3 [a]) K1–3. 5 D2 एवं विद्वन् (K3. 5 °द्धि); M2. 4 एवंविधो. K1. 5 Ñ1 B Dn D1–6. 8. 9 T G M1. 4 महाप्राज्ञः; M2 °ज्ञाः. — After 3[a], K1–3. 5 Ñ1 B Dn D1–6. 8. 9 S ins.:

35* समर्थः सन्बलाबले ।
आत्मापराधात्कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशम् ।
उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीष्मद्रोणौ च भारत ।
विदुरः संजयश्चैव त्वं तु राजन्न तत्कृथाः ।
स वार्यमाणो नास्माकं

[(L. 1) K1 समार्थाश्च; K2 समर्थाश्च; D2 °र्थाश्च; D5 °र्थश्च; G1 °र्थोसि (for °र्थः सन्). B4 समर्थः सत्त्वा-

C. 11. 345 B. 11. 12. 3 K. 11. 12. 3 पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ३
राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ४
उच्यमानं च यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ५
ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ६
आत्मापराधादायस्तस्तत्किं भीमं जिघांससि ।
तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ७
यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ॥ ८
आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

न्वली; G3 सुबाला इव भाति मे; M3 समर्थः समहबलः (sic). — (L. 2) S आत्मापराधे (for °धात्). S रोषम् (for कोरम्). — (L. 3) K2 D2 M1 उक्तगांस्त्वं; K5 °स्त्वाहं; Dn1 M3 °वांस्त्वा; T G1 °वांस्ते; G2. 3 °वंतस्; M2. 4 °वांस्तु. K1. 2 D2. 5 T1 तथैवाहं; Dn2 तदे°; G1 तवै°; M1 तं तदेवाहं (hypermetric). — (L. 4) K1. 2 B2. 4 Dn1 D1. 2. 5. 6. 8. 9 T1 G1 वाक्यं; K3. 5 Ñ1 Dn2 M2. 4 त्वं च (for त्वं तु). T1 G1 [अ]धः कृथाः; M3 चाकृथाः (for तत्कृथाः). — (L. 5) D2 om from स in line 5, up to वचनं (in 3b). K3. 5 याच्यमानो (for वार्यमाणो). K1. 2 D5 एव विद्व(D5 °द्वा)न्महाप्राज्ञ (D5 °ज्ञो) (cf. 3a).]

—b) K3. 5 Ñ1 B Dn D1 3. 4. 6 8. 9 S अकार्षीर् (G2 °द्) (for ना°). T1 तथा (for तदा). —c) Ko B3 Dn2 G2 पांडवानधिकं; D6 (marg. *sec. m.* by corr.) °वा ह्यधिका; T1 °वा नायका. K3. 5 मत्वा; B3. 4 D1. 3 4. 6 8. 9 T G2 राजन्; M3 जाने (for जानन्). —d) Ś1 K4 (before corr.) बाल्ये; Dn2 रणे (for बले). Dn2 शौर्येण (for शौर्ये च). Ś1 K2. 4. 5 कौरवः; S भारत.

4 a) B2 राजंस्त्वं यः; Dn1 राजा हितः; T1 राजभिश्च (for राजा हि यः). M1 om. यः. Ś2 स्थिरप्राज्ञः; K3. 5 M2 स्थिरः प्र(M2 प्रा)ज्ञः; T1 M1. 4 स्थितः प्राज्ञ (M4 °ज्ञः); G3 M3 स्थित(G3 °तः)प्रज्ञः. —b) K1. 2 D2. 5 दोषम् (for दोषान्). K2 B1 अवेक्ष्यते; K3. 5 अपेक्ष्यते; T2 अवैक्षत. G2 स्वयमेषांश्च पश्यति. —c) D5 देशं कालं. G2 3 -विभागज्ञ. —d) K3. 5 G3 M2 च (for स). G3 (*sup. lin.*; also as in text) पश्यति (for विन्दति).

5 a) K1. 2 Ñ1 B Dn D1-4. 6 8. 9 उच्यमानस्तु; K5 T2 G1 °मानं न; D5 °मानं तु; T1 उच्चमानं न; G2 उच्यमानं हि; M2-4 °मानश्च. Ś1 K1-3. 5 D5 T1 G2. 3 M1 यत् (for यः). —b) Ś1 गृह्णीत न; Ko Ñ1 °ते न; K1 D2. 5 T2 G1 M3 °ते वै; K2 T1 गृहीते वै; K3. 5 गृह्णीते च; K4 न गृह्णीते; Dn2 न गृह्णाति; G3 M1. 2. 4 न गृह्णीयात्. Dn2 T G1. 3 M1. 2. 4 हिताहितं; G2 हितेरितं. —c) K2 आपदे; B2-4 D1-6. 8. 9 T1 आपदः. —d) Ś2 -अनय-; D4 °यने (for अनये). K1. 2 D2. 5 सोत्यंतं शोचते ततः; K3 शोचत्यविनये स्थितः; K5 S सोत्येति (K5 सत्येन; T2 G1 सोभ्येति; G2 सोभेत्य-) विनये (T1 °यं) स्थितः (T1 किल; M2 स्थितिः; M4 स्थितिं).

6 a) T1 G3 M2-4 अतो (for ततो). Ś1 Ko. 4 श्रुतदुर्वृत्तम्; Ś2 मत्वाशुवृत्तम्; K1 D3 मनोभ्यु(D3 °प्यु)द्वृत्तम्; K2 मानाज्यधृतम्; K3. 5 अन्योन्यं वृत्तिम्; Ñ1 ततो ह्यद्वृत्तम्; B1 Dn2 ततो दुर्वृत्तम्; Dn1 ततोप्युद्वृतम्; D2 मनोभ्युद्धृत्यम्; T2 G1. 2 M1 अतोन्यवृ- (G2 °तो निवृ-; M1 °तोन्यय)त्तम्. —b) Ś Ko. 4 Ñ1 Dn2 संप्रचक्षस्व; M2 समावेक्षस्व. K1. 2 D2. 3 संशामयितुमर्हसि; K3. 5 संप्रचक्षस्वमात्मनः. —c) Ko त्वं ह्यविधेयात्मा; K3. 5 त्वं सुविधे°; T1 त्वनुविधे°; T2 G M2-4 त्वमविधे°; M1 त्वं विधे° (submetric). Cd cites न विधेयात्मा. —d) K1-3. 5 Dn2 D2 सुयोधन-. D5 M3 -वधे; M2. 4 -मते (for -वशे). M1 स्थितं.

7 a) K1. 2 B Dn D1-6. 8. 9 G1 आपन्नस्; K3 यध्वस्तंस् (sic); T आयत्तं; M2 आयास्त (for आयस्तस्). Ś1 damaged; K5 आत्मापराधध्वस्तस्यस् (sic); G2. 3 °राधमाराय. —b) G1 जिघांसति. T1 तत्किं भीमजिघांसया; G2. 3 न तद्भीमं जिघांसया (G3 °थाः). —c) Ś1 संय*; Dn2 संयम्य; M1 नियम्य; M2 4 नियच्छ (for सं°). Ś1 lacuna; G2. 3 M4 कोपं च (M4 तं); M2 कोपश्च. —d) Ś1 damaged. K1 G2 त्वमनु-; K5 Ñ1 Dn2 D3. 5 M1 समनु-; M2 तमनु- (for स्व°). Ko -स्मृति-; B2. 4 D1. 6. 8 9 -स्मर; G2 -द्रुत्य (for -स्मृत्य). K2 दुःखितं (for दुष्कृतम्).

8 a) Ś1 Ko. 4 यत्तु; G1 यस्मात् (for यस्तु). K1. 2 D2 5 तत्-; K4 त्वां; M3 वै (for तां). K3. 5 स्पर्धयांचक्रुः. —b) K4 पंचालीम्. Ko M1 4 अनयत्; K5 आनयन्. —d) Ś2 K1-3 5 B Dn D1-6 8. 9 T2 G2. 3 M3 -जिहीर्षता; Ñ1 -जिगीषता (for चिकीर्षता).

यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ॥ ९
एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १०
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्धैर्यान्मां समचालयत् ॥ ११
दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
त्वद्गुप्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १२
इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३
हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १४

ततः स भीमं च धनंजयं च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रा-
नाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १५ C. 11. 259 B. 11. 13. 17 K. 11. 12. 17

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

9 [a]) K3.5 T1 विक्रमं (for ऽति°). Ś K0.4 यस्य (for पश्य). G2 आत्मनोर्थं ह्यधर्मस्य. — [b]) B1 om. पुत्रस्य. G2 तु (for च). Dn2 (*sup. lin.* as in text) दुरासदः. — [c]) K1.2 D2.5 G3 यदनागस्तु (D2 °गःसु; G3 °गसां); K3.5 यद्यनागसि; M2 यम°. — [d]) Ñ1 परित्यागं. K1.2 D2.5 Bom. ed. त्वया कृतः; B1.2.4 कृतोनघ (for परंतप).

10 Before 10, Ś K Ñ1 B Dn D1–6.8.9 T1 G1.2 M ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) D1.4.6.8.9 M1 तु (for स). — [b]) K3.5 सर्वसैन्ये; T G1 नृपः सत्यं (for सर्वं सत्यं). K1–3 D2 M1 जनाधिपः; K4 Ñ1 B4 Dn2 G2 नराधिप (Dn2 G2 °पः). — [d]) K2 महीपतिं.

11 Before 11, M ins. धृतराष्ट्रः. — [a]) S महाभाग (for °बाहो). — [b]) Dn1 D9 केशव; D1.6 (before corr.; marg. *sec. m.* by corr. as in text). 8 भारत (for माधव). — [c]) K3 Ñ1 B1–3 Dn D1.3.6.8.9 °स्नेहश्च; K5 °स्नेहात्तु. Ś K0–2.4 B4 D2.5 बलवान्; G3 M2 धर्मात्मा (for °त्मन्). — [d]) T G1 धर्मान्मां (G1 °न्मा); M1.3.4 धैर्यान्मा; M2 धैर्योत्मा. K1.2.5 Dn1 °चालयन्; D9 °वाचयत्.

12 [a]) K3.5 T1 G1 नु (for तु). — B1 om. 12[c]–14[b]. — [c]) M2 तद्गुप्तो. G3 [ऽ]ग्रं महत् (for नागमत्). — [d]) D5 भीमौ. K2 कह्वंतरं; G3 बाह्वंतरान्; Cd बाह्वन्तरं (as in text).

13 B1 om. 13 (cf. v. l. 12). — [a]) K0.4 चाहम् (for त्वहम्). Ś2 एकाग्रे; K1.2 D2.5 अव्यग्रो. K4 (marg.) इदानीं च गतः कोपः. — [b]) Ś2 गतक्रोधो; K0 गतमोहो (for °मन्युर्). K4 (marg.) स्वस्थचित्तो ह्यहं प्रभो. — [c]) K3.5 पांडववरं. — [d]) K1.2 Ñ1 Dn2 D2.5 G2 द्रष्टुम्; K3.5 B3 प्रष्टुम् (for स्प्रष्टुम्). Ś K0–2.4 Ñ1 D2.5 M4 माधव (for केशव).

14 B1 om. 14[ab] (cf. v. l. 12). — [a]) K5 पार्थिवेंद्रेण; T1 G1.3 °वेष्वेषु. — [b]) B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 वै (for च). — [c]) K1–3.5 Ñ1 B Dn D1–6.8.9 वै (for मे). T2 धर्मः; G2 कृष्ण (for शर्म). — [d]) Ñ1 Dn2 चाद्याव-; M1 चाप्यव- (for चाप्यव-). Ś2 Dn1 D4 G2 -तिष्ठति.

15 Before 15, T G1.3 ins. वैशं°. — [a]) K3.5 पस्पृश्य नूनं (for पस्पर्श गात्रैः). K4 प्रजल्पन्; K5 प्ररुद्य (for °दन्). Ś K0.4 Dn2 स्व(Ś सु)गात्राणि; K2 युगात्रान्; K3.5 सगात्रो; T2 सुगात्रं; G1 स्वगात्रम् (for सुगात्रान्). — [d]) T2 नाश्वास्य (for आ°). Ś1 कल्याण***; Ś2 कल्याणमनेन (marg. °तिसु); K0 °णवरेण; K4 °णमपृच्छ (for °णमुवाच). Ś2 K1.2.4 B3.4 Dn1 D1–6.8.9 M2 चैतान्; K0.3.5 चैनं; B1 चैमान्; Dn2 चेमान् (for चैनान्).

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* K1.2 D2.5 धृतराष्ट्रविशोके पांडवपरिष्वंगः; G3 धृतराष्ट्रदर्शनं; M2.4 धृतराष्ट्रापराधदर्शनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): Ś2 K2 D5 13; K1 S 12 (as in text); Ñ1 Dn1 D3.6 (*sec. m.*) 5; B1 98 (?); D9 3. — *Śloka no.:* K1.2 35; D2 39.

१३

C. 11. 360
B. 11. 14. 1
K. 11. 13. 1

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः ।
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १
ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २
तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।
तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४
दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६
न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्स्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

13

1 [b]) Ś K D2.5 कुरुपांडवाः; Ñ1 Dn2 पुरुषर्षभाः; Dn1 कुरुपुंगवान्. —[c]) M1 सह ते (for भ्रातरः). —[d]) Ś2 K1.4 (before corr. as in text).5 M2 सहकेशवः.

2 [b]) B4 धर्मपुत्रं (for °राजं). K1.2 D2.5 युधिष्ठिरमिहा(D5 °मुपा)गतं. —[d]) K3.5 इच्छेद् (for ऐच्छद्).

3 [a]) Dn1 D1.3.4.6.8.9 शापमभि(Dn1 °ति)प्रायं. —[b]) Ś2 M2.4 पांडवं प्रति. —[c]) S गंधवती- (for सत्य°). —[d]) K1.2 D2.5 S सम(D2 °मु)पद्यत (for °बुध्यत). Dn1 D1.4.6.8.9 प्रागेवमवबुध्यत.

4 K5 om. (hapl.) 4–5. —[a]) K1.2 स गंगामुपसंस्पृश्य. —[b]) K3 Ñ1 B Dn D1–4.6.8.9 पुण्यगंधि. K3 B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 M1.2.4 शुचिः. K1.2 D5 पुण्यगंधवहः शुचिः (K2 °चि); T G ब्रह्मर्षिः प्रयतः शुचिः (T1 G1 °चि). —[c]) Ś2 उपसर्पेदे. —[d]) T G1 पाराशर्यो (for परमर्षिर्). K1 मनोजवं; Cd °जवः (as in text).

5 K5 om. 5 (cf. v. l. 4). —[a]) S ज्ञात्वा (for पश्यन्). —[b]) Ñ1 B1 Dn1 D1.4–6.8.9 तद्गतेन; B2.4 Dn2 [अ]नुगतेन; M4 [अ]नुद्यतेन (for [अ]नुद्धतेन). —[c]) Ś K4 Dn1 D1.4.6.8.9 सर्वं (for सर्व-). K1.2 D2.5 साध्यं; G2 पापं; Cd भावं (as in text). —[d]) K3 D3 सर्वत्र; G2.3 सततं (for स तत्र). K1.2 D2.5 सत्यं तमवबुध्य च; T G1 सततं स तु (T1 सम-) तुष्यति.

6 [ab]) K5 स्व- (for स). Ś1 damaged for ब्रवीत्काले कल्यवा. Ca.d cite काले (as in text). K0–2 Dn2 कल्पवादी; K4 काल्य°; B3 सत्य°; T G1.2 कल्याणानि; G3 कल्याणीं तां; M4 कालवादी. Ca cites अल्पं, and Cd कल्यं. Ś1 K0–2.4 D2.5 °मनाः (for °तपाः). —[c]) K1.2 B4 उपाक्षिप्य; K3.5 B1 अपा° (for अवा°). —[d]) Ś2 क्षमः; K0.3–5 Ñ1 B3 Dn D4 क्षमा-; B4 क्षम- (for शम-). K4 T1 M2 उदीरयत्.

7 Before 7, M3 ins. व्यासः. —[a]) K5 पांडवैः (for °वे). —[b]) Ś2 गांधारे; K2.3.5 °री. K4 B4 D5 समम् (for शमम्). —[c]) K1.2 D2 राजा; K3.5 राज्ञि; B1.2 कोपो; B4 Dn1 D1.4.6.8.9 वचो; Ca.d रजो (as in text). K1.2 D2 एष; K3 एव; K5 एत्वं; S चैव (G2 चैतत्) (for एतच्).

8 [a]) Ś2 उक्तास्याष्टा-; K0 उक्तास्यपि; K2 उक्ता स्पृष्टा; K3.5 उक्ताश्चाष्टा- (sic); K4 उक्तास्या*. S पुरोक्ता युद्धकाले त्वं. —[c]) K5 शितम्; S जयम् (for शिवम्). Ś K0.4 Ñ1 आशाधि; K3.5 आश्वास्य; B1–3 Dn2 D1.3.4.6.8.9 आशंस; M2 आशास्य; some MSS. आशास्व. Ñ1 ते (for मे). Ś K0 चानु; G2 माता; M3 तातर् (sic) (for मातर्). —[d]) M2 युद्धमानः स.

9 [a]) K3.5 स (for सा). B3 D1.3.4.6.8.9 G3 वाच्यमाना; T1 G1 याच°; M2.4 ह्युच्य° (for याच्य°). —[b]) K2 कालकाले; S युद्धकाले (G2 °लं). K1 Dn1

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
स्मरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५ C. 11. 376 B. 11. 14. 17 K. 11. 13. 17

जयेषिणा ; K3.5 G2 जयैषिणः. Ś Ko.4 काले (K4 °ली) पुत्रजयैषिणी. — c) K1.2 कृतवत्यसि (for उक्त°). S कल्याणि (for गान्धारि). — d) Ko कृष्णस् (for धर्मस्). — After 9, K1.2 D2 ins. 39*.

10 K5 om. 10. — a) Ś2 Ko.4 B2 S चाभ्यतीतां (K4 °ता); Ś2 K3 B4 चाप्यतीता (B4 °तं); B1.3 चात्यतीतां ; Dn2 चास्यतीतां ; D9 चास्य तां तां. — b) Ś1 Ko.4 अपि ; Ś2 damaged (for अहम्). — For 10^{ab}, S subst. :

36* वाचा व्यतीते मा क्रोधे मनः कुरु यशस्विनि ।

[T2 वाच्ये ; G1 वाचं ; G2.3 कार्ये ; M4 (*sup. lin.*) वाचे (for वाचा). T1 M3 [अ]प्यतीते ; M1.2.4 ह्यतीते (for व्य°). M2 मान (for मनः).]

— G2 repeats 10^{cd} after 11^{ab}. — c) Ś2 damaged. Ñ1 B2.4 Dn1 D1.4.6.8.9 तोषमाणायास् ; Dn2 भाषमाणां त्वां ; D5 °माणायां ; S °माणां (T1 °माणं) हि. — d) K3 प्रणिहता ; Dn2 D4 प्राणिहिता. S त्वामहं सत्यवादिनीं (T1 M2 °नी ; G1 M1 °नि). — For 10^{cd}, K1.2 D2 subst. :

37* स्वैरेष्वपि च कल्याणि स्मरामि सुबलात्मजे ।
[D2 वसुधात्मजे (for सुबला°).]

— After 10, Ś1.2 (marg.) Ko.3.4 Ñ1 B Dn D1.3–6.8.9 S ins. :

38* विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयम् ।
जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ।

[(L. 1) K3 तुमले. S1 Ko.4 B1 D5 राज्यं ; B3 राज्ञं ; M2 राज्ञा (for राज्ञां). Ś1 Ko.4 S परम° ; B1 जीवित° (for पारम°). — (L. 2) K3 जित्वा ; M2 जितः (for जितं). G1 पांडुसुते. D5 शूरैर् ; T1 युद्धं (for युद्धे). Ś1 Ko.4 यतो ; Ca. d नूनं (as above). T1 धर्मसुतो (for °स्ततो). Ś2 Ko.4 जयः (for ऽधिकः).]

K3 Ñ1 B Dn D1.3–6.8.9 S cont. : K1.2 D2 ins. after 9 :

39* क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् ।
अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ।

[(L. 1) K1.2 -शीलपरा ; Dn1 -शीलपुरा ; G2 -शीलाधिकं ; G3 -शीला कथं. K1 D2 सद्येन ; K3 D5 सत्येन (for साद्य न). T1 [ऽ]धिकं (for कथम्). — (L. 2) K2 न हि (for जहि).]

11 K1.2 D2 om. 11^{ab}. — a) Ś Ko.4 स्वधर्मं च ; K3.5 त्वं च धर्मं ; Ñ1 B Dn D1.3–6.8.9 स्वं च धर्मं ; G3 सा त्वधर्मं. K4 Ñ1 T G परित्यज्य ; D6 (before corr. ; marg. *sec. m.* as in text) °स्कृत्य (for °स्मृत्य). — b) Ś Ko वाचा चोक्ता ; K3 Ñ1 B Dn D1.3–6.8.9 वाचं चोक्तां ; T2 वाचश्चोक्तां. K3 मनस्विनीं ; G3 M2 °नी. — After 11^{ab}, G2 repeats 10^{cd}. — c) B3 मा गच्छ ; D3 संयम्य ; G2 शमय (for संयच्छ). K2 G3 M2.3 गांधारी. — d) K5 सत्यवादिभिः ; D2 °निः. D5 दिष्टं सर्वोनुवर्तते ; S पांडवेषु सुतेषु ते.

12 a) Ś2 नाभ्यसूयानि ; Ko नाभिसूयामि. — b) Ko नैताम् ; Dn2 T G1.3 M1.3 नैनान्. K3.5 शापितुं (for नश्यतः). — c) Ś1 Ko.4 अत्र (for पुत्र-). K3.5 -शोको हि ; B1 -शोके*. K1 महतो ; K1 (m *sec. m.*).3.5 बलवान् ; K2 बलवन् ; D5 तु बलवन् (for तु बलान्). — d) K5 मतो (for मनो).

13 a) B4 तथैव ; M1 यथापि (for यथैव). M4 कुंत्याः. T1 कौंतेयो. — b) T1 रक्षितव्यो ; M3 रक्षणीयास्. Ñ1 B4 T G1 मया तथा (by transp.); D5 ततो मया. — Ko D5 om. (hapl.) 13^{cd}. — c) Ñ1 B Dn D1–4.6.8.9 T G M3 तथैव (for य°). — d) T1 रक्षितव्यो. Ñ1 Dn1 D1.4.6.8.9 T2 मया यथा ; B1–3 यथा मया ; Dn2 तु ते तथा ; T1 यदा त्वया ; G M3 यथा त्वया ; M1 तथा यथा ; M4 तथा त्वया.

14 a) T1 G1 दुःशासनापराधेन. — b) K5 शौबलेयस्य

C. 11. 377
B. 11. 14. 18
K. 11. 13. 16

युध्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १६
यत्तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १७
शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ १८
कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ १९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १
अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।

(sic); Dn1 सौबलउनेन (sic); D1 (before corr.). 4 सौबलेन. — c) T G1 -दुर्योधनाभ्यां (for -दुःशास°). — d) Ñ1 (?) Bomb. ed. कृतो; D2 वृतो (for वृत्तो).

15 a) K3. 5 T2 G नापराम्नोति. — b) S भीमो (for पार्थो). — c) B1. 2. 4 D1. 6. 8. 9 च (for वा). — d) Ś2 नैष; Dn2 D2 नैवं; G3 न वै (for नैव).

16 a) Ś2 युध्यमानो. — b) Ś1 K0. 2. 3. 5 B3. 4 Dn D1–4. 6. 8. 9 T कृतमानाः; Ñ1 कृतनामाः; G3 कृंत्यमानाः. — c) Ś2 निहितः. Ś2 सहितश्च; T G1. 2 M तैर्हताश्च. K3. 5 M चान्ये (for चान्यैस्). G3 निहतास्तैर्हतान्येत्र. — d) K1. 2 D2. 5 तच्च (for तत्र). D5 नास्ति प्रियं.

17 a) B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 किं तु; M यत्र (for यत्तु). Ś2 यत्तु कर्मांतरेन्द्भीमो (sic). — c) K1. 2 Dn1 दुर्योधन- (for °नं). — d) Dn1 -युद्धं. M4 महात्मनः. — After 17, Dn1 reads for the first time 19^{cd}, *repeating* it in its proper place.

18 a) K1. 2 D2 शिष्य(D2 °ख्य)याभ्यधिकं; K3. 5 शिक्ष(K5 °ष्य)या चा°; G1 शिक्षयाथा°: M1 शिक्षयाम्य°. M1. 2. 4 वीरं (for ज्ञात्वा). — b) M1 त्वरंतं (for च°). — cd) Ś1 K0. 3. 4 Ñ1 B Dn D2. 6 (by corr.; before corr. as in text) नाभ्याः; K1. 2 D5 S नाभेः; D3 -नाभि. The next word is damaged in Ś1. K3. 5 अवर्धत (K5 °तः); B3 अवर्तयत्; D6 T G1 अतीव हि. K1. 2 तन्मे कोपयतीव ह; G2. 3 M तन्मा (G2 स मा; M1 तन्मे) कोपयतीव हि.

19 a) K2 B2 तु; K4 त्व-; S हि (for नु) K1 धर्मं; K3. 5 धर्मो (for धर्मं). K3. 5 धर्मेग; S धर्मज्ञाः (for °ज्ञैः). — b) Ś1 समु**; K3. 5 समुद्दिष्टो; Dn1 °ष्ट-. Ś1 damaged; Ś2 K0. 4 महर्षिभिः K5 महात्मनि (for °भिः). — Dn1 reads 19^{cd} for the first time after 17. — c) त्यजेयुरा is damaged in Ś1. — d) Ś2 प्राणहेतुः; K5 °हेता.

Colophon. — *Sub-parvan*: D5 श्रोप (sic); all the rest स्त्री. — *Adhy. name*: K1 M1. 2. 4 गांधारीवचनं; G3 गांधारीवचनदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1 S 13 (as in text); Ñ1 Dn1 D3. 6 6; B1 (*sec. m.*) 99 (?). — *Śloka no.*: Ñ1 21; D2 59.

14

1 a) Ś2 तं श्रुत्वा. K1. 3 तस्य (for तस्या). — b) K1 [ऽ]प्य-; B4 [ऽ]ति- (for ऽथ). D3 G1. 3 भीतवान्. — c) Ś2 गांधारीं वचनं चेदं. — d) K1 सानुभयं. Ñ1 तथा (for तदा).

2 Before 2, M ins. भीमः (M3 भीमसेनः). — b) Ś2 त्रासस्तत्र; K3. 5 त्रासात्तु स; G2 ह्यात्मार्थं तु. Cd ततः; Ca cites तत्र (as in text). D3 हतः; G2 कृतं (for कृतः). — d) S K0. 4 तन्मे क्षंतुमिहार्हसि.

3 a) G2. 3 अपि (for न हि). Dn1. n2 (marg.) D1. 4. 6. 8. 9 धर्मेण (for युद्धेन). Ś2 पुत्रास्ते. — b) Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 पा(Dn1 प)तितोसौ; S धर्मे(M1 °र्म्यै)ण सु- (for °ण स). — c) K5 वयः; G2. 3

शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ॥ ४
राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ५
सुयोधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा ।
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ६
तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ७
तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः ।
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ८
वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ ९
वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।

शक्तः (for शक्यः). Ś $K_{0.4}$ T_2 G_1 उद्धर्तुं; K_5 उद्वंतुम्; Ñ$_1$ युद्धंते; T_1 उधर्षो; G_2 उद्यंतम्; M_1 युद्धंतुम् (for उद्यन्तुम्). K_3 $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{1.4.6.8.9}$ न शक्यः (K_3 °क्यं) केनचिद्धंतुम्; Dn_2 न शक्यः केनचिद्यो-द्धुम्. — ^{d}) Ñ$_1$ ततो; S तस्माद् (for अतो). Ca. d cite विषमम् (as in text). K_4 आचरन्. $K_{3.5}$ मनो-विषयमाचरन्. — After 3, $K_{1-3.5}$ Ñ$_1$ B $D_{1.3.4.6.8.9}$ T_1 G $M_{1.3.4}$ ins.:

40* अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः ।
निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ।

[(L. 1) T_1 G_1 तेनापि च (for तेन चापि). — (L. 2) K_2 विक्रुत्ताश्च; $K_{3.5}$ निकृत्या च; G_1 °तश्च. $K_{3.5}$ G_2 सदे(G_2 °दै)वास्मांस्; $B_{1.2}$ $D_{1.3.4.6.8.9}$ G_3 सदैवास्म; T_1 G_1 सदेवाद्य. $K_{1.2}$ आचिरं. $K_{3.5}$ ततो विषयमाचरन् (sic) (for the post. half).]

4 ^{a}) Ś$_2$ सैन्ये चैको; Ko G_3 सैन्यस्य को; B_3 D_6 M_2 °स्येको (sic). K_2 D_4 [ऽ]वसिष्टो; G_2 प्रविष्टो; G_3 M_3 विशिष्टो. Ś$_2$ [ऽ]हं (for ऽयं). Dn_2 सैन्यसैनिकशिष्टोयं. — ^{b}) $K_{1.2}$ रणे युद्धेन; $K_{3.5}$ Ñ$_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ T_1 G_2 गदायुद्धेन. — $K_{1.2}$ D_2 om. 4^{cd} — ^{c}) D_5 नो (for न). $K_{3.5}$ मोहयित्वाहवे प्राय; T $G_{1.2}$ M_{2-4} न त्यक्ष्य(G_2 °क्षंस्य-; M_{2-4} °क्षांस्य)ति हृतं राज्यम्; G_3 नादास्यति हृतं राज्यम्; M_1 न कांक्षति हितं राज्यम्. — ^{d}) Ko Ñ$_1$ B Dn $D_{1.3-6.8.9}$ वै तत्; $K_{3.5}$ M चैवं; T G चैव. $K_{3.5}$ मया कृतं (by transp.).

5 G_2 om. (hapl.) 5–6. G_3 om. 5. Ś$_2$ reads 5 on marg. — ^{a}) T_1 G_1 M एकपत्नीं; T_2 एकपुत्रीं (for राज°). — ^{d}) $K_{3.5}$ स; B_3 यः; D_3 वै (for यत्).

6 G_2 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) B_{1-3} Dn_1 D_{3-5} दुर्योधनम् (for सुयो°). T_1 G_1 च संगृह्य; T_2 त्वसंभृत्य; M असंहृत्य (for °गृह्य). — ^{b}) Dn_2 भू (for भूः). $K_{1.2.5}$ ससागराः; K_4 समाचर; T_1 न सागरा. — After 6^{ab}, Ś$_2$ reads 7^{ab}. — ^{c}) Ś$_2$ न बलाद् (for केवला). — ^{d}) T_1 G_1 M इति (for अतश्). Dn_2 त्वेतत् (for चैतत्).

7 For the incident, cf. 2. 63. 12.; Ś$_1$ $K_{0.4}$ om. (hapl.) 7–9. Ś$_2$ reads 7^{ab} after 6^{ab}. — ^{a}) Ś$_2$ B_3 $D_{1-4.6.8.9}$ तथापि; $K_{3.5}$ तथा च; B_4 यच्चापि; T_1 $G_{2.3}$ तत्रापि (for तच्चापि). Dn_1 तथापि प्रिय°; G_1 तच्चास्य प्रिय°. — ^{b}) K_5 पुनस् (for पुत्रस्). $K_{3.5}$ समुपाचरन्; Ñ$_1$ B Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ T G_1 M_1 °दाचरत्; D_5 °पाद्रवत्; G_3 M_{2-4} °दाचरन्. — ^{d}) K_2 अदर्शतः; K_5 °र्शयन्. T_1 G_1 स्वमूरुमपि (G_1 °भि-) दर्शयत्; T_2 स्वमूरुमविदर्शयत्.

8 Ś$_1$ $K_{0.4}$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ñ$_1$ B $D_{1-6.8.9}$ तदैव; G_3 (*inf. lin.*) सभायां (for तत्रैव). — ^{b}) K_1 दुराचारोंबिके; $K_{3.5}$ °रोंबिका-; Ñ$_1$ °रश्च ते. B_3 दुराचारसुतेसुते (sic). — ^{c}) T_1 G_1 M_1 त्वेवं; T_2 त्वैव; $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ त्वेव (for चैव). — ^{d}) T_2 स्थिताः स्व-; M_1 स्थितोस्मि. S पुरा (for तदा).

9 Ś$_1$ $K_{0.4}$ om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) $K_{1-3.5}$ D_2 उद्धुषितं (K_5 °ते); Ñ$_1$ उद्रक्षितं; B $D_{1.3-6.8.9}$ उद्दीपितं; Dn_1 उद्धुक्षतं; Dn_2 संधुज्जितं; T G_1 M संधुक्षितं; G_2 संरक्ष्यते; G_3 संलक्षितं; Cd उद्धु° (as in text). $K_{3.5}$ राज्ञे; G_3 राज्ञी; Ca. d राज्ञि (as in text). — ^{b}) B_2 transp. पुत्रेण and तव. Ś$_2$ धर्मतत् (sic); D_4 T G यन्महत्. — ^{c}) $K_{1.2}$ Dn_2 D_5 $G_{2.3}$ क्लेशिताः स्म. S [ऽ]त्यर्थं (for नित्यं). — ^{d}) S तस्माद् (for तत).

10 ^{a}) $K_{1.2}$ D_5 S (except M_1) [अ]स्मि (for [अ]स्य). Ñ$_1$ B_4 $D_{1.5.6.8.9}$ गताः; Dn_2 T_1 M_1 गतं (for गतः). — ^{b}) D_2 मया (for रणे). — ^{c}) Ś$_2$ राज्ये (for राज्यं). T_1 G_1 युधिष्ठिरे प्राप्ते; G_3 °ष्ठिरं प्राप्तं. — ^{d}) S विगत- (G_2 हि गत-; G_3 विहृत-) (for च गत-).

C. 11. 391 B. 11. 15. 11 K. 11. 14. 11 राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ।। १०

गान्धार्युवाच ।

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ।। ११
हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् ।। १२
सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
क्रूरं कर्माकरोः कस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ।। १३

भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ।। १४
रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः ।
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ।। १५
हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।

---

11 K_1 श्रीगांधार्युवाच. — ^{a}) K_0 G_2 न तस्यैवं; K_1 नरस्यैष; $K_{3.5}$ ततश्चैष; T_2 न तस्यैवं. G_2 शपस् (for वधस्). T_1 G_1 न तस्यैवंविधस्तात. — ^{b}) T_1 G_1 यं (for यत्). M_2 om. मे सुतम्.

12 For the incident, cf. B. 8. 83–85. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 हतास्ते (for °श्वे). K_1 यत्र; $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1.2.4.6.8.9}$ यत्तु (for यत्तद्). G_2 हतश्च नकुलो यत्तो; Cv as in text. — ^{b}) M_2 हृत° (for वृष°). K_1 भारतः. K_2 वृषभेनेन भारत; Cv as in text. — ^{c}) G M_4 अपिबत्; M_1 °बं. T_2 $G_{1.3}$ M संखे.

13 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ स सद्भिर् (for सद्भिर्वि-). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ अवाप्य (for अनार्य-). Dn_2 -परि- (for -जन-). G_3 -संमतं (for -सेवितम्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1.4}$ क्रूर-. Ś $K_{0.4}$ $D_{2.5}$ कर्माकृथास्; $K_{1.2}$ °कृथा; K_3 $\tilde{N}_1$ B_1 $D_{3.8}$ T_2 G M_1 °करोत्. $Ś_{1.2}$ (*sup. lin.*) $K_{0.4}$ B_3 Dn $D_{1-4.6.8.9}$ T_2 G_3 M_1 तस्मात्; G_2 तत्त्वं (for कस्मात्). K_5 क्रूरं क्रथास्त्वं कस्मात्वद् (sic). — ^{d}) $K_{1.2}$ तदयुद्धं; $G_{2.3}$ M_3 तवायुक्तं; $M_{1.2}$ तथायुक्तं; M_4 न ते युक्तं. K_2 T_2 $M_{1.2}$ -वृकोदरः. K_5 अयुक्तं च वृकोदरां (sic).

14 T G_1 om. the ref. $Ś_2$ K_4 $G_{2.3}$ M_{2-4} भीमः. — ^{a}) B_1 अन्यसापि; D_2 अनश्यापि. G_2 च (for न). — ^{b}) T_1 G_1 स्वयं (for स्वकम्). — ^{c}) K_1 यथैतात्मा; K_2 यथावान्मा; K_5 तस्यैवात्मा; G_3 यथा वात्मा. — ^{d}) K_5 विशोका (for विशेषो). S न विशेषोस्ति कश्चन. — After 14, S reads 16, followed by 43*.

15 S reads 15 after 43*. — ^{a}) G_3 रुधिरान् (for °रं). $Ś_1$ $K_{0.4}$ मेव्यतिक्रांतं; $K_{3.5}$ नाप्यतिक्रामद् (K_5 °मं); S नातिचक्राम (G_2 °क्रंदे). — ^{b}) $Ś_1$ K_0 दंतौष्ठं मेंब (K_0 मे स्व); K_1 अंतोष्ठं मेंब (sic); $K_{3.5}$ दंतोष्टं मे त्व; K_4 दष्टौष्टे मेंब; $\tilde{N}_1$ दंतोष्ठादनु-; B $D_{1.6.8.9}$ °ष्ठादंब; Dn अंतोष्ठादंब; D_2 corrupt; D_3 आंताक्षमस्व (sic); D_4 दंतोष्ठादेव; D_5 °ष्ठं मेद्य; T_1 °ष्ठां मे च; G_1 $M_{1.2}$ °ष्ठान्मेंब; G_3 °ष्ठावंब. Cnp दंतोष्ठात्. K_5 [अ]शुचि; Dn_1 D_2 G_2 शुच (for शुचः). — $K_{1.2}$ D_2 ins. 42* after 15^{ab}, and om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) S हि (G_2 [अ]पि) (for तु). G_2 यत्त्वैतत् (for तद्वेद). K_5 corrupt. — ^{d}) T $G_{1.3}$ M_{2-4} यथावत्कुलनंदिनि (T_1 G_3 M_2 °नी); G_2 तथान्यत्कुलनंदिनी; M_1 कुलनंदिनि मा शुचः. — After 15, D_4 ins. 42*; while S ins. after 15 :

41* मा कृथा हृदि तन्मातर्न तत्पीतं मयानघे ।

[T_2 G_1 कृधा (for कृथा). G_1 इति; G_2 ब्रूहि (for हृदि). T_1 मार्ये; T_2 मान्ये (for मातर्).]

16 $K_{1.2}$ D_2 om. 16 (cf. v. l. 15). $Ś_1$ $K_{0.4}$ om. 16^{c}–17^{b}. S reads 16 after 14. — ^{c}) $Ś_2$ पितॄणां (for भ्रा°). $K_{3.5}$ च प्र- (for संप्र-). D_5 -हृष्टो नो (for -हृष्टानां). T G_1 शत्रूणां तु प्रहृष्टानां; $G_{2.3}$ M भारतानां प्रहृ(G_2 °वि)ष्टानां. — ^{d}) D_4 स (for सं-). G_1 M_1 -जज्ञितो (for -जनितो). — $D_{3.5}$ ins. after 16 : $K_{1.2}$ D_2 (all om. 15^{c}–16^{d}) after 15^{ab} : D_4 after 15 :

42* यत्तु संज्ञामकरवं पिबाम्यसृगहं रुषा ।
दन्तोष्ठं नाभिचक्राम रुधिरं मे च मा शुचः ।
नासृक्पातुं त्वया शक्यं मम संग्राममूर्धनि ।
वृथा गर्जसि मूढस्त्वं निस्तोयस्तोयदो यथा ।
तदेवं ब्रुवमाणस्य तव सूनोऽल्पचेतसः (sic) । [5]
विभिद्य हृदयं पीतं राक्षस्या मम भार्यया ।

[$K_{1.2}$ $D_{2.4}$ om. lines 1–2. — (L. 1) D_5 यां नु (for यत्तु). — (L. 2) D_5 चैव (for मे च). — (L. 4) D_3 मृषा (for वृथा). — (L. 5) D_5 तदेव ब्रूयमाणस्य (for the prior half).]

On the other hand, S ins. after 16 :

भ्रातॄणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १६
केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
क्रोधाद्यदब्रुवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १७
क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ।
प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ १८
न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम् ।
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ॥ १९

गान्धार्युवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नंस्त्वमपराजितः ।
कस्मान्न शेषयः कंचिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ २०
संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।
कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥ २१
शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।
न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः ॥ २२ C.11.404 B.11.15.22 K.11.14.24

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

43* न प्रतिज्ञामकरवं पिबाम्यसृगरेरिति ।

[T1 G1 ins. भीमः before the line. T2 सृ; G3 सं-; M2–4 यत् (for न).]

— After 43*, S reads 15.

17 For the incident, cf. 2. 61. 46. Ś1 K0. 4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K1. 3. 5 D2 M1 -परामर्शो; Dn2 D3. 4 °मर्षे. — ^{c}) K3. 5 M2 अब्रुवंश्च; M3. 4 अब्रवं (for अब्रुवं). K1. 2 D2. 5 वाचं (for चाहं). G2 क्रोधाद्यद्द्रौपदी चाह; G3 क्रोधाद्यद्यद्ब्रवीचापि. — ^{d}) K5 तत्र (for तच्च). T G1 तच्च मे क्षंतुमर्हसि (T1 °ति).

18 ^{a}) Ś2 °धर्माच्च्युते; K0. 2–5 B1 Dn1 D4. 5 T1 G1 °धर्मच्युतो; K1 D2 °धर्मश्च्युतो; Dn2 °धर्मच्युते; G2 °धर्मोच्युते. — ^{b}) Ś2 भवेम (for °यं). — ^{c}) K3. 5 प्रतिज्ञातम्; K4 °ज्ञा ताम्; G3 तां प्रतिज्ञाम् (by transp.). K2 T1 -मनास्तीर्य. D3 om. from मनिस्तीर्य up to पुत्रा (in 19^{c}). — ^{d}) Ś1 damaged.

19 D3 om. up to पुत्रा (cf. v. l. 18). S transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{a}) T2 ता (for न). B1. 2 मम (for माम्). T1 G1 अर्हति (for °सि). S (except T2) कल्याणि (for गान्धारि). — ^{b}) Dn1 दोषे ना-; D2 त्वं दोष-; G3 पापेन; M1 शोकेन (for दोषेण). — ^{c}) Ñ1 अनुगृह्य. — ^{d}) G1 नास्मासु (for अ°). K5 [अ]नयकारिषु; Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 T2 °पराधिषु. — After 19, K1. 2 Dn1 D1–6. 8. 9 ins.:

44* अधुना किं तु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ।

[K1 Dn1 D5. 6. 9 नु (for तु).]

20 ^{ab}) K1 वशं (for शतं). K1 पुत्र निघ्नंस्; K3 D2 पुत्रा निघ्न(D2 °घ्नं)स्; B1 पुत्रादि घ्नंस्. Ś1 K0 M3 अपराजित; K3. 5 °धिनः (for °जितः). T2 निघ्नन्स त्वं पराजितः (for ^{b}). — ^{c}) K3 नस्मान्; T तेन (for कस्मान्). Ś1 K1. 2 D2 G1 M नाशेषयः; K0 नाशेषया; K4 °यत्; B4 D1. 3. 4. 6. 8 न शेषयेः; Dn2 नाशेषयेः; D5 न शेषतयः; T1 मा शेषयेः; T2 माशेषथः; G2. 3 नो शेषयः (G3 °येः). K1. 2 B4 D2. 4 T1 G1 किंचिद्; K5 T2 G2 कश्चिद् (for कंचिद्). Ñ1 कस्मान्न शेषं कुरुषे; Cv कस्मान्न शेषितः कश्चिद्. — ^{d}) K0 अपराधिनं; K2 D2. 5 °पराजितं (for °धितम्). K1 येनापि मपराजितं (sic); K3. 5 यमत्र नपराधिनं; Ñ1 तेषामल्पापराधिनां; Dn2 तेषामपराधिनं (sic); Cv as in text.

21 ^{a}) Ś1 K4 संमानम्; Ś2 सस्मानम्. — ^{b}) Ś1 K0–2 Dn2 D3. 5 हतराज्ययोः; M हितकाम्यया. — ^{c}) D3 -द्विपस्य (for -द्वयस्य). S नाशेषयः कथं य(G1 ष)ष्टिम्. — ^{d}) Ñ1 B4 यष्टिरेको न वर्जितः; S एकामंध- (T1 G1 °कां वृद्ध-; G2 °कामभ्य-; M1 °कां धर्म)युगस्य वै.

22 Before 22, M2 ins. वैशं°. — ^{a}) Ñ1 वंशे (for शेषे). M2 व्यवस्थिते (for ह्यव°). Ś2 K4 तत्र; B1 चात्र (for तात). D5 शेषेष्वप्यवस्थिते तात (sic). — Ś2 reads 22^{b} on marg. — ^{b}) K1–3 अंतिके. S पुत्राणामल्पकेपि च (G2 वा). — ^{c}) K3. 5 नामदुःखं; T G M1. 3 मंददुःखं (G2 °खा); M2. 4 मद्दुःखं च (for न मे दुःखं). Ś1 K4 भवत्येतद्; S भवेदद्य (M2. 4 °ल्पं). — ^{d}) Ś2 K3 Ñ1 B Dn2 D1. 3–6. 8. 9 आचरेः; K1. 2 °रेत्; Dn1 °रे; G M1–3 °र (for °रः).

Colophon om. in Ś K0. 1. 4 Ñ1 B Dn D1–6. 8. 9. — *Sub-parvan:* K2. 3. 5 S स्त्री. — *Adhy. name:* T भीमानुवचनं; G3 M1 भीमानुनयं; M3. 4 भीमानुनयवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 15; S 14 (as in text).

१५

C. 11. 403
B. 11. 15. 24
K. 11. 15. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ १
तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ३
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान्सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ॥ ४
तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।
नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशम् ॥ ५
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ॥ ६
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ७
एवं संचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।
गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ८
तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् ।
अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ ९

15

1 M_2 om. the ref. — [a]) G_2 उक्ता (for उक्त्वा). T_1 G_1 तमेवमुक्त्वा गांधारी. — [c]) $Ś_2$ क्व सा; Dn_1 कृत- (for क्व स). Dn_2 सक्रोधात्. G_1 क्वासौ राजेंद्र सक्रोधः. — [d]) G_1 °वधार्दितः.

2 [a]) K_5 तान्; Dn_1 D_4 G_3 तम् (for ताम्). $K_{1.2}$ अपि (for अभि-). S कौंतेयो (for राजेन्द्रो). — [b]) K_5 कृतांजलि. — [c]) $Ś_2$ त्विदं चैनां; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ त्विदं चेमां; K_5 इदं चैनं; T G_1 तु गांधारीं; M_1 इदं त्वेनां.

3 Before 3, T G_1 ins. युधिष्ठिरः. T_1 om. (hapl.) 3^{ab}. — [a]) Ś $K_{0-2.4}$ $D_{2.5}$ ह्यहं पापस्; $K_{3.5}$ M_1 नृशंसोयं. — [c]) T_1 शापार्हँ. $K_{1.2}$ -नाश-. — [d]) K_5 हेतुः भूः (sic); $Ñ_1$ Dn_2 तिष्ठाम्येष; T_1 हेतुभूतं. G_1 शपेच्च (for शपस्व).

4 [a]) K_5 जीवितेनाथे (for °नार्थो). Ca. d cite अर्थः (as in text). — [b]) T G_1 सुखेन (for धनेन). $K_{1.5}$ Dn_2 $M_{1.2.4}$ च (for वा). — [d]) $Ś_1$ K_4 मूढस्येह; K_0 °स्येव; K_2 °स्य च; K_3 °श्चास्य; $Ñ_1$ °स्याशु; B_1 °स्यांब; T G_1 M प्र(T G_1 सु)मूढस्य; $G_{2.3}$ तादृशस्य (for मूढस्यास्य). T_2 सुतद्रुहः. $K_{1.5}$ D_5 मूढस्य (K_5 °श्च) सुहृदद्रुहः.

5 [a]) D_9 तदेवं- (for तमेवं-). $K_{1.2}$ वीरं; $K_{3.5}$ भीरुं; D_5 lacuna (for भीतं). — [b]) S संनिकर्षागतं K_4 तथा; Dn_1 सदा (for तदा). — [c]) K_5 गांधारीं. Dn_2 ज्ञात्वा कथंचिद्गांधारी. — [d]) K_5 विश्वास-; some MSS. निश्वास-. $K_{3.5}$ -परमं. Ś $K_{0-2.4}$ Dn_2 D_5 [अ]भवत्; $K_{3.5}$ वचः; $B_{1.2.4}$ नृपं; S नृप (for भृशम्). D_2 निःश्वासपरमार्तवत्.

6 [a]) K_0 तस्य चानत-. — [b]) K_1 Dn_1 निपतिष्यति. — [c]) $K_{1.2}$ Dn_1 G_2 नृपते (for °तेर्). — [b]) $Ś_1$ $K_{1-3.5}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ T_2 G_3 (?) दीर्घ- (for धर्म-). K_1 -दर्शिनः; Dn_2 -दर्शनी. — [e]) $K_{3.5}$ अंगुल्याग्राणि; M_2 °ल्यत्राणि. — [f]) K_2 M_2 देवि. K_1 यद्यंतरेण; $K_{3.5}$ पदां(K_5 °दा)तरेण; G_3 पादांतरेण.

7 [a]) K_4 ततोथ (for ततः स). K_1 कुनकी-; Dn_2 °षी-. G_2 भूयाद् (for -भूतो). — [b]) K_3 -नखी; $D_{1.6.8.9}$ -तमो (for -नखो). K_1 $D_{2.5}$ [ऽ]भवत्; $M_{3.4}$ नृप (for नृपः). — [c]) Ś $K_{0.4}$ Dn_1 तद्; $K_{3.5}$ तां; G_2 तान् (for तं). K_5 वार्जुनो; D_5 M_2 [अ]र्जुनो (submetric); T_1 $G_{1.3}$ $M_{3.4}$ [अ]थार्जुनो; G_2 ह्यर्जुनो (for चा°). K_5 [ऽ]पृच्छद् (for ऽग°). — [d]) K_4 पश्यतः (for पृष्ठतः).

8 [a]) Ś $K_{0.4}$ संविष्टमानांस्; $K_{3.5}$ S (except G_3) संवेष्टमानां($K_{3.5}$ °ना)स्. — [c]) K_2 गांधारीं. $K_{1.2}$ विगत(K_2 °तः)क्रोधः; G_2 °तत्रासान्; G_3 °तंतोया (sic) (for °तक्रोधा). — [d]) Dn_2 शांत्वयामास.

9 $Ś_2$ reads 9^{ab} on marg. — [a]) $K_{3.5}$ भयात्ते; $G_{1.3}$ ते तदा; M ते तया (by transp.). K_2 G_2

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ।
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ १०
ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तथा पृथा ।
अपश्यदेताञ्शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान् ॥ ११
सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।
अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदीं च हतात्मजाम् ।
रुदतीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।
आर्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः ।
न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम् ।
किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ।
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्शिताम् ॥ १४ C. 11. 420 B. 11. 15. 39 K. 11. 15. 15

°ज्ञाना; Dn1 °ज्ञात- (for °ज्ञाता). T G1 ते पांडवा अनु- (G1 °पि)ज्ञाता. — b) K5 वीरमातराः; S वीतमत्सरां (T °राः). — c) Ko अभ्यगच्छंति; K1 अभ्यगत (sic); G1. 3 अभ्यागच्छंत. — d) T1 G1 पृथुळ-; Ca. d पृथुल- (as in text). K1 -लोचललोचनः (sic); D2 -लोचनाः (for -वक्षसः). Dn2 पृथया पृथुवक्षसः.

10 a) K2 वीरस्य; M1 चिरं तु (for चिरस्य). Ko T2 G2. 3 M पुत्रां(M2 °त्रा)स्तान्; B3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 सा पुत्रान् (by transp.). — M2 om. (? hapl.) 10b–12a. — b) Ś2 Ko B4 G1. 2 M3 पुत्रादिभिर्; Ñ1 गात्रादिभिर्; T1 पुत्रार्थिभिर्. K3. 5 परिप्लुता (for अभि°). — c) Ś1 K4 आवारयद्; K2 आहोरय; K5 आहारयेद्. G2. 3 M (M2 om.) तीव्रं (for देवी). T G1 बाष्पमाहारयामास. — d) Ś1 damaged.

11 M2 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) D4 वाक्यं (for बाष्पं). — b) K1–3. 5 Ñ1 B4 पुत्रैस्तदा; B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 पुत्रेण वै. — c) Ś1 damaged. Ś2 B4 T2 G1. 2 M (M2 om.) एनान्; G3 एनं (for एतान्). K1 शत्रौघैर्; K3. 5 शस्त्रोघैर्. — d) बहुधा is damaged in Ś1. Ś1 **विग्रहान्; Ś2 K1 D2. 5 क्षतविक्षतान्; Ko. 4 परिविग्रहान्; Dn1 °वीक्ष्य तान्; D4 विपरिक्षुतान्; T2 परिविक्षितान्.

12 M2 om. 12a (cf. v. l. 10). — a) Ś2 D5 स (for सा). M4 तत्र (for पुत्रान्). — b) Ś2 संस्पर्शंती; M2 सपृच्छंती. — c) Ko अन्वशोचति; Ñ1 अनुशोचत; D9 अन्वा°. T2 G3 दुःखार्ता. Ś2 अशोचत सुदुःखार्ता; D2 अन्वशोच नदुःखार्हा (sic). — d) Ko. 4 च सहात्मजां; K2 S (except M1) निहतात्मजां. — e) K1–3 B3 Dn D1. 2. 4–6. 8. 9 T G M1. 4 रुदंतीम्. K5 वार्ष्णेयीं (for पाञ्चालीं). — f) G2 तादर्शीं; G3 ददृशे (for ददर्श).

13 Ś Ko. 3–5 Ñ1 B Dn2 M1 om. the ref. D1 (by corr. marg. sec. m.; orig. as in text) कुंत्योवाच; D4 कुंत्य उवाच (sic); D6 (orig.; by corr. marg. sec. m. as in text). 8 कुंत्युवाच; T पांचाली (for द्रौपदी). — a) Ś1 K Ñ1 B3. 4 Dn D1. 3–6. 8. 9 T2 G पुत्राः (for पौत्राः). Dn1 कृते; T G1 हताः; G2. 3 च मे (for क्व ते). — b) G2 हताः (for गताः). — c) Dn1 तत्वां (sic); D4 नत्वात्; G1 नीत्वां; G2. 3 M2–4 न त्वा (for न त्वां). Ś1 K (except K2) G2 तेद्यापि; G3 तेद्या(inf. lin. पुत्राः, gloss ?)भि- (for तेऽद्याभि-). — d) Ś1 G2 चिरं दृष्ट्वां; K3. 5 Ñ1 B2 D1–6. 8. 9 T G1 चिरं दृष्ट्वा; G3 M1 चिरं दृष्ट्वाम् (sic). K5 तपस्विनि; T G3 M अनिंदिते; G1 [अ]भिनिंदिते; G2 त्वनिंदिते; Ca. d तपस्विनीम् (as in text). —Before 13ef, D4 ins. द्रौपद्युवाच. — e) K3 D2 तु (for नु). Ś1 Ko. 4 वा; K1. 2 D2 S मे (for वै). — f) D3 शुभे (for सुतैर्). S वरैः (for मम).

14 All MSS. (except D8 G1) om. the ref. — a) D9 om. (hapl.) यामास. — b) K1 lacuna; M2 पृथां (for पृथा). Ś1 Ko. 4 Dn2 D9 T1 G1. 2 M पृथुल(T1 G1 °ळ)लोचनां; K5 °लोचनाः. — c) Ñ1 उत्थाय (for °प्य). Dn2 वै; D2 च (for तु). S उत्थाप्यांकेन रुदती (G2. 3 M3 °तीं). — d) Ś1 K1 रुदंती; Ko. 2 Dn D2. 5. 9 T G1 M3 रुदती; G2 सुंदरी; G3 सुदती. Ñ1 पुत्र- (for शोक-). Ś1 Ko. 4 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 8. 9 -कर्षितां; S (except M2) -लालसां.

15 a) Ś1 (sup. lin. as in text). 2 K1. 4 D5 तथैव; T2 तदैव (for तथैव). Ko सहिताश्; K5 °तां; B4 [अ]नुगता (for सहिता). Dn1 कापि; S तत्र (for चापि). — b) G2 अनुगतां. B3 D1. 4. 6. 8. 9 नृप; G2 तदा; G3 M1 तथा (for पृथा). — c) Ko. 1. 4 D5 गांधारी. G2 अन्वशोचत गांधारीम्. — K5 om. (hapl.) 15d–16a. — d) Ñ1 B4 T1 G आर्तस्वरा (for °तरा). Ś K1. 4 तदा (Ś2 °था; K4 °तः) कुंती यशस्विनी; Ko. 2 D2. 5 तदा कुंती (Ko °तीं) यशस्विनीं.

16 Ś Ko. 4 om. 16ab. K5 om. 16a (cf. v. l. 15).

C. 11. 429
B. 11. 15. 39
K. 11. 15. 15

तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ १५
तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ १६
मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।
अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ १७
इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १८
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।
मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ १९
यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।

Before 16, K1.2 D2.5 ins. गांधार्युवाच; Bom. ed. वैशंपायन उवाच. — ^{b}) K1–3.5 Ñ1 D2.5 S कुंत्या (for वध्वा). K1.3.5 Ñ1 B1.2 T G1 M यशस्विनी; Dn1 D3 तपस्विनीं. — Before 16^{cd}, Ś1 K0.4 ins. गांधारी उवाच. — ^{c}) K5 सैवं (for मैवं). K3.5 Ñ1 B3 D3.4 दुःखार्ता; Dn2 दुषार्ता; G1 शोकार्ता. Ś1 K0.4 मैवं (K0 °व) भूः पुत्रशोकार्ता; Ś2 मैवं भूः पुत्रि दुःखार्ता; K1.2 D2.5 पुत्रपौत्रादिशोकार्ता (K2 °र्तां); B1.2 मैवं पुत्राभिदुःखार्ता; M1 मा मैवं पुत्रशोकार्ता. — ^{d}) G अति- (for अपि).

17 ^{a}) K1.2 मर्त्यलोक- (K2 °के); D2 मृत्युलोके (for मन्ये लोक-). Ś2 मन्ये लोकादिनाशोयं. — ^{b}) D3 कालः (for काल-). K1–3.5 B4 D2.5 -नोदितः; M1 -चोदितं. — ^{c}) B D9 अवश्यं(B1.4 °स्यं)भावी; G3 अवश्यं संभावी (hypermetric). K5 संप्राप्ता; M3 °सेस्. — ^{d}) T1 स्वबाहो; T2 G1.2 स्वभावो; G3 स्वभवो; M1.2 स्वभावी; M3 स्वभावो; M4 स भावी (for स्वभावाल्). K5 लोमहर्षणाः; S रोमहर्षणः.

18 For the incident, cf. 5. 128. 52. — ^{a}) M2 इत्थं (for इदं). T1 G1 तु (for तत्). — ^{c}) Ś1 K4 कृष्णं (for कृष्णे). K1.2 Dn1 D2.3.5 असिद्धार्थे गते कृष्णे; M4 °द्धा ननु चेत्कृष्णे. — ^{d}) Ś K0.4 महीपतिः; B3 S महाद्यु(G3 °द्वि)तिः (for °मतिः).

19 ^{a}) Ś K0.1.4 D5 अस्मिन् (for त°). K1 अपरिहार्येषु; K5 अनपिपर्यार्थे; G2 अपरिभाव्येर्थे. K2 D5 तु (for ऽर्थे). — ^{b}) K0 G2 व्यतीते वा; K1 D2 °ते तु; K2 °तेषु. — D9 repeats 19^{c}–20^{b} after 20^{ab}. — ^{c}) M1 मादृशा (for मा शुचो).

20 ^{a}) D1.8.9 तथैव (for य°). Ś1 K0–2.4 D2.5 transp. त्वं and [अ]हं. — ^{b}) Ś K0.4 को नाव्; B3 T1 G1 M1.3.4 को माम्; B4 को नाम; T2 को मम; G3 कोयम् (for को वा मा). — After 20^{ab}, D9 repeats 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) T G1 चापराधेन; G2 त्वप° (for ह्यप°). — ^{d}) Ś2 कुलं साग्रं; K1.2 बन्धमग्र्यं; Dn1 कुलमग्रे; D3 °मद्य; S °मेतद् (for °मग्र्यं).

Colophon. — *Sub-parvan* : All MSS. स्त्री. — *Adhy. name* : K1.2 D2.5 पृथापांडवसमागमः; G3 M1.2 द्रौपदीसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś2 K1 14; K2 16; Ñ1 D3.6 (*sec. m.*) 7; B1 100 (?); S 15 (as in text). — *Śloka no.* : K1.2 99; D2 5.

16

1 Before the ref., B3 ins. अथ स्त्रीविलापपर्व. K1 श्रीवैशंपायन. — ^{a}) Ś1 K0.4 हि (for तु). — ^{b}) Ś1 K4 आविकर्तनात्; Ś2 अवकर्तनात्; K0 अविकत्थनात्; K1.2 D2.5 वैशसं महत्; K3.5 M1 अविकर्तनं; Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 M4 Ca. d अव°; G1.2 अपिक°; G3 अप°. — ^{c}) Dn1 अपश्यं (for °श्यत्). K1–3 D2 तिष्ठंति; G2 पश्यंती. — ^{d}) K5 Ñ1 B1–3 Dn D1.3.6.8.9 दूराद्; D2 सर्व- (for सर्वं). T सर्वं तत्र यथास्थितं.

2 ^{a}) T1 G1 गांधारी च (for पतिव्रता). — ^{d}) Ñ1 ब्रह्मवादिनी; Dn1 D1.4.6.8.9 ब्रह्मचारिणी.

उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ११
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबडवायसैः । C. 11. 436 B. 12. 16. 12 K. 12. 16. 12

---

3 ᵃ) K5 कृष्णेन. — ᵈ) K4 त्रिविधं (for वि°). K2 °देवयन्; Dn1 °सेवत् (sic).

4 ᵃ) M2 ददृशे. — ᵇ) B3 D1. 3. 4. 6. 8. 9 S एव (for अपि). Ś1 Ko. 4 यशस्विनी; Ś2 यदंतिके. — ᶜ) T G1 तद् (for नृ-). — Ś Ko. 4 om. (hapl.) 4ᵈ–7ᵃ. — ᵈ) S (except T2) रोम- (for लोम-). Ñ1 B1. 2. 4 हस्त्यश्वरथसंकुलं.

5 Ś Ko. 4 om. 5 (cf. v. l. 4). — ᵃ) B4 -समाकीर्णं; Bom. ed. -वसाकीर्णं (for -परिस्तीर्णं). Ñ1 B1. 2 क्षत्रियैश्च परिव्यूढैः (Ñ1 °ढं). — ᵇ) T1 G1 M रुधिरौघ- (for शोणितौघ-). K5 -परिप्लुतौ; B1 °प्लुतैः.

6 Ś Ko. 4 D5 (last, hapl.) om. 6 (for Ś Ko. 4, cf. v. l. 4). — ᵃ) T G1 M यूनां (G1 नृणां) गजानामश्वानाम्. — ᵇ) K2 आवृत्तं; K3. 5 °त्य. K1 रुधिरायते; K2 D2 °विलं; K3 °विलैः; T °शनैः; G °कुलं; M °शयैः. — G3 om. (hapl.) 6ᶜ–8ᵇ. — ᶜ) K2 अशिरस्वैश्; T1 सशिरस्त्रैश्; G1 अशिरस्त्रैश्; G2 विशिरस्कैश्; M1. 2 रुधिराक्तैश्. — ᵈ) G2 विशोषैश् (for विदेहैश्). K3. 5 शिरोधरैः (for °गणैः). T G1 M शिरोभिश्च समावृतं.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). Ś Ko. 4 om. 7ᵃ (cf. v. l. 4). — ᵃ) K1 D2 रथाश्वगजवीराणां; K2 Dn2 T2 गजाश्वरथवी°; K3 B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 °श्वनरनारीणां; D5 °श्वरथयोधानां; T1 G1 °श्वै रथि(G1 °थ)-वीराणां; — ᵇ) K3 B Dn1 D1. 3. 6. 8. 9 T2 M1 निःस्वनैर्; K5 सहस्रैर्; Ñ1 निश्चलैर्; Dn2 D4 निस्वनैर्; D5 निसत्वैर्. K5 अभिसंवृतैः; Ñ1 B2 अपि संवृतं; D5 अतुलैर्वृतं. — ᶜ) K1. 2. 5 B1. 2. 4 Dn2 D1. 2. 4. 5. 8 श्रृगाल-; T1 सृगाळ-. S1 Ko. 4 -वट-; K3 B Dn D1. 3. 5. 6. 8. 9 T2 G2 -वक-; K5 -बल-; Ñ1 -गृध्र-; D2 -वड-; D4 -चक-; T1 G1 M -वळ-; Ca -चलः; Cd -बळः (for -बड-). Ś Ko -काकोड-; K5 -नाकोल-; T2 M2–4 -गोमायु- (for -काकोल-). — ᵈ) K4 -काल-; G2 -गृध्र- (for -काक-).

8 Ś1 om. 8ᵃ–9ᵃ; Ko. 4 om. 8. G3 om. 8ᵃᵇ (cf. v. l. 6). — ᵃ) S (G3 om.) मोदनं (G2 °तां) (for रक्षसां). K1 पुरुषादीनां. — ᵇ) D2 मोदनै (sic) (for °नं). Ś2 Ñ1 कुरुसंकुलं; K1–3. 5 D2 कुरराकुलं (K2 °लां); Dn1 कर्राकुलं. T G1. 2 रक्षसां कुलसंकुलं; M1–3 राक्षसानां कुलाकुलं; M4 वीराणां कुलषालिणां. — ᵈ) K5 नाधितं; T1 G1 M सेवितं (for नादितं). T G1 M -नादितं (for -सेवितम्).

9 Ś1 . . 9ᵃ (cf. v. l. 8). — ᵃ) K3. 5 ततो व्याससमाज्ञातो.

10 ᵃ) Ś Ko. 4 नमस्कृत्य (for पुर°). — ᵇ) M1. 2 -पुत्रं (for -बन्धुं). G2. 3 पांडवं. — ᶜ) Ko कुरुस्त्रिया; K5 °यं. S समादाय (for °साद्य). — ᵈ) K1. 2 D2. 5 om. (hapl.) from जग्मु up to साद्य (in 11ᵃ). Dn1 आद्योधनं.

11 K1. 2 D2. 5 om. समासाद्य (cf. v. l. 10). — ᵇ) K1. 2 D5 om. ताः स्त्रियो नि. G2 तत्स्त्रियो. — ᶜ) K1. 2 B2 अपश्यन्ति-; Dn2 -°श्यंस्तां (for °श्यन्त). Ko. 5 G3 हतास् (for हतांस्). — ᵈ) Ś1 K4 पुनर्भ्रातॄन्; K5 पुत्रान्भ्रातृ-; Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 भ्रातॄन्पुत्रान् (by transp.). K5 B1 अपि; T G1 M2 सखीन् (T2 °खी) (for पतीन्).

C. 11. 420
B. 11. 15. 39
K. 11. 15. 12

तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ १५
तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ १६
मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।
अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ १७
इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १८
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।
मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ १९
यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।

Before 16, $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ ins. गांधार्युवाच; Bom. ed. वैशंपायन उवाच. — ^{b}) $K_{1-3.5}$ $\tilde{N}_{1}$ $D_{2.5}$ S कुंत्या (for वध्वा). $K_{1.3.5}$ $\tilde{N}_{1}$ $B_{1.2}$ T G_{1} M यशस्विनी; Dn_{1} D_{3} तपस्विनीं. — Before 16^{cd}, $Ś_{1}$ $K_{0.4}$ ins. गांधारी उवाच. — ^{c}) K_{5} सैवं (for मैवं). $K_{3.5}$ $\tilde{N}_{1}$ B_{3} $D_{3.4}$ दुःखार्ता; Dn_{2} दुषार्ता; G_{1} शोकार्ती. $Ś_{1}$ $K_{0.4}$ मैवं (K_{0} °व) भूः पुत्रशोकार्ता; $Ś_{2}$ मैवं भूः पुत्रि दुःखार्ता; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ पुत्रपौत्रादिशोकार्ता (K_{2} °र्ता); $B_{1.2}$ मैवं पुत्राभिदुःखार्ता; M_{1} मा मैवं पुत्रशोकार्ता. — ^{d}) G अति- (for अपि).

17 ^{a}) $K_{1.2}$ मर्त्यलोक- (K_{2} °के); D_{2} मृत्युलोके (for मन्ये लोक-). $Ś_{2}$ मन्ये लोकाद्विनाशोयं. — ^{b}) D_{3} कालः (for काल-). $K_{1-3.5}$ B_{4} $D_{2.5}$ -नोदितः; M_{1} -चोदितं. — ^{c}) B D_{9} अवश्यं($B_{1.4}$ °स्यं)भावी; G_{3} अवश्यं संभावी (hypermetric). K_{5} संप्राप्ता; M_{3} °सेस्. — ^{d}) T_{1} स्वबाहो; T_{2} $G_{1.2}$ स्वभावो; G_{3} स्वभवो; $M_{1.2}$ स्वभावी; M_{3} स्वभात्रो; M_{4} स भावी (for स्वभावाल्). K_{5} लोमहर्षणाः; S रोमहर्षणः.

18 For the incident, cf. 5. 128. 52. — ^{a}) M_{2} इत्थं (for इदं). T_{1} G_{1} तु (for तत्). — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{4} कृष्णं (for कृष्णे). $K_{1.2}$ Dn_{1} $D_{2.3.5}$ असिद्धार्थे गते कृष्णे; M_{4} °द्धा ननु चेत्कृष्णे. — ^{d}) Ś $K_{0.4}$ महीपतिः; B_{3} S महाद्यु(G_{3} °द्वि)तिः (for °मतिः).

19 ^{a}) Ś $K_{0.1.4}$ D_{5} अस्मिन् (for त°). K_{1} अपरिहार्येषु; K_{5} अनपिपर्यर्थे; G_{2} अपरिभाव्येर्थे. K_{2} D_{5} तु (for ऽर्थे). — ^{b}) K_{0} G_{2} व्यतीते वा; K_{1} D_{2} °ते तु; K_{2} °तेषु. — D_{9} repeats 19^{c}–20^{b} after 20^{ab}. — ^{c}) M_{1} मादृशा (for मा शुचो).

20 ^{a}) $D_{1.3.9}$ तथैव (for य°). $Ś_{1}$ $K_{0-2.4}$ $D_{2.5}$ transp. त्वं and [अ]हं. — ^{b}) Ś $K_{0.4}$ को नाव्; B_{3} T_{1} G_{1} $M_{1.3.4}$ को माम्; B_{4} को नाम; T_{2} को मम; G_{3} कोयम् (for को वा मा). — After 20^{ab}, D_{9} repeats 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) T G_{1} चापराधेन; G_{2} त्वप° (for ह्यप°). — ^{d}) $Ś_{2}$ कुलं साग्रं; $K_{1.2}$ बन्धमग्र्यं; Dn_{1} कुलमग्रे; D_{3} °मद्य; S °मेतद् (for °मग्र्यं).

Colophon. — *Sub-parvan :* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name :* $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ पृथापांडवसमागमः; G_{3} $M_{1.2}$ द्रौपदीसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_{2}$ K_{1} 14; K_{2} 16; $\tilde{N}_{1}$ $D_{3.6}$ (*sec. m.*) 7; B_{1} 100 (?); S 15 (as in text). — *Śloka no.* : $K_{1.2}$ 99; D_{2} 5.

16

1 Before the ref., B_{3} ins. अथ स्त्रीविलापपर्व. K_{1} श्रीवैशंपायन. — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{0.4}$ हि (for तु). — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{4} आविकर्तनात्; $Ś_{2}$ अवकर्तनात्; K_{0} अविकत्थनात्; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ वैशसं महत्; $K_{3.5}$ M_{1} अविकर्तनं; $\tilde{N}_{1}$ B Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ M_{4} Ca. d अव°; $G_{1.2}$ अपिक°; G_{3} अप°. — ^{c}) Dn_{1} अपश्यं (for °श्यत्). K_{1-3} D_{2} तिष्ठंति; G_{2} पश्यंती. — ^{d}) K_{5} $\tilde{N}_{1}$ B_{1-3} Dn $D_{1.3.6.8.9}$ दूराद्; D_{2} सर्व- (for सर्वं). T सर्वं तत्र यथास्थितं.

2 ^{a}) T_{1} G_{1} गांधारी च (for पतिव्रता). — ^{d}) $\tilde{N}_{1}$ ब्रह्मवादिनी; Dn_{1} $D_{1.4.6.8.9}$ ब्रह्मचारिणी.

उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुररकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ११
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबडवायसैः । C. 11. 436 B. 12. 16. 12 K. 12. 16. 12

3 ^a^) K5 कृष्णेन. —^d^) K4 त्रिविधं (for वि°). K2 °देवयन्; Dn1 °सेवत् (sic).

4 ^a^) M2 ददृशे. —^b^) B3 D1. 3. 4. 6. 8. 9 S एव (for अपि). Ś1 Ko. 4 यशस्विनी; Ś2 यदंतिके. —^c^) T G1 तद् (for नृ-). — Ś Ko. 4 om. (hapl.) 4^d^–7^a^. —^d^) S (except T2) रोम- (for लोम-). Ñ1 B1. 2. 4 हस्त्यश्वरथसंकुलं.

5 Ś Ko. 4 om. 5 (cf. v. l. 4). —^a^) B4 -समाकीर्णं; Bom. ed. -वसाकीर्णं (for -परिस्तीर्णं). Ñ1 B1. 2 क्षत्रियैश्च परिव्यूढैः (Ñ1 °ढं). —^b^) T1 G1 M रुधिरौघ- (for शोणितौघ-). K5 -परिप्लुतौ; B1 °प्लुतैः.

6 Ś Ko. 4 D5 (last, hapl.) om. 6 (for Ś Ko. 4, cf. v. l. 4). —^a^) T G1 M यूनां (G1 नृणां) गजानामश्वानाम्. —^b^) K2 आवृत्तं; K3. 5 °त्य. K1 रुधिरायते; K2 D2 °विलं; K3 °विळैः; T °शनैः; G °कुलं; M °शयैः. — G3 om. (hapl.) 6^c^–8^b^. —^c^) K2 अशिरस्वैश्; T1 सशिरस्त्रैश्; G1 अशिरस्त्रैश्; G2 विशिरस्कैश्; M1. 2 रुधिराक्तैश्. —^d^) G2 विशोषैश् (for विदेहैश्). K3. 5 शिरोधरैः (for °गणैः). T G1 M शिरोभिश्च समावृतं.

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). Ś Ko. 4 om. 7^a^ (cf. v. l. 4). —^a^) K1 D2 रथाश्वगजवीराणां; K2 Dn2 T2 गजाश्वरथवी°; K3 B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 °श्वनरनारीणां; D5 °श्वरथयोधानां; T1 G1 °श्वै रथि (G1 °थ)-वीराणां; —^b^) K3 B Dn1 D1. 3. 6. 8. 9 T2 M1 निःस्वनैर्; K5 सहस्रैर्; Ñ1 निश्चलैर्; Dn2 D4 निस्वनैर्; D5 निसत्वैर्. K5 अभिसंवृतैः; Ñ1 B2 अपि संवृतं; D5 अतुलैर्वृतं. —^c^) K1. 2. 5 B1. 2. 4 Dn2 D1. 2. 4. 5. 9 शृगाल-; T1 सृगाळ-. Ś1 Ko. 4 -वट-; K3 B Dn D1. 3. 5. 6. 8. 9 T2 G2 -बक-; K5 -बल-; Ñ1 -गृध्र-; D2 -वड-; D4 -वक-; T1 G1 M -वळ-; Ca -वलः; Cd -वळः (for -बड-). Ś Ko -काकोड-; K5 -नाकोल-; T2 M2–4 -गोमायु- (for -काकोल-). —^d^) K4 -काल-; G2 -गृध्र- (for -काक-).

8 Ś1 om. 8^a^–9^a^; Ko. 4 om. 8. G3 om. 8^ab^ (cf. v. l. 6). —^a^) S (G3 om.) मोदनं (G2 °तां) (for रक्षसां). K1 पुरुषादीनां. —^b^) D2 मोदनै (sic) (for °नं). Ś2 Ñ1 कुरुसंकुलं; K1–3. 5 D2 कुरराकुलं (K2 °लां); Dn1 कराकुलं. T G1. 2 रक्षसां कुलसंकुलं; M1–3 राक्षसानां कुलाकुलं; M4 वीराणां कुलपाळिणां. —^d^) K5 नाधितं; T1 G1 M सेवितं (for नादितं). T G1 M -नादितं (for -सेवितम्).

9 Ś1 . . 9^a^ (cf. v. l. 8). —^a^) K3. 5 ततो व्याससमाज्ञातो.

10 ^a^) Ś Ko. 4 नमस्कृत्य (for पुर°). —^b^) M1. 2 -पुत्रं (for -बन्धुं). G2. 3 पांडवं. —^c^) Ko कुरुस्त्रिया; K5 °यं. S समादाय (for °साद्य). —^d^) K1. 2 D2. 5 om. (hapl.) from जग्मु up to साद्य (in 11^a^). Dn1 आद्योधनं.

11 K1. 2 D2. 5 om. समासाद्य (cf. v. l. 10). —^b^) K1. 2 D5 om. ताः स्त्रियो नि. G2 तस्त्रियो. —^c^) K1. 2 B2 अपश्यन्ति-; Dn2 -°श्यंस्तां (for °श्यन्त). Ko. 5 G3 हतास् (for हतांस्). —^d^) Ś1 K4 पुनर्भ्रातॄन्; K5 पुत्रान्भ्रातृ-; Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 भ्रातॄन्पुत्रान् (by transp.). K5 B1 अपि; T G1 M2 सखीन् (T2 °खी) (for पतीन्).

C. 11. 436 B. 11. 16. 12 K. 11. 19. 13 भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ १३
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तदभून्महत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव ॥ १८
अमूस्त्वभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् ।
पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ १९
वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।

---

12 a) B3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 क्रव्याद्भिर् (for °दैर्). K1. 2 भक्षमाणान्; K3. 5 भक्ष्य(K5 °क्ष)माणा; Dn2 भक्ष्यमानान्. K3. 5 ते; T G1 M च (for वै). — b) Ś2 गोमायुर्. Ś D2 -वड-; Ko D5 -वट-; Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T2 -बल-; G2. 3 M -वळ- (for -बड-). Dn2 गृध्रगोमायुवायसैः; T1 G1 कंकगोमायुवा°. — c) M1 बहुभिर् (for रक्षोभिर्). — d) Ś2 विविधांश्च. Dn1 D3 वनेचरैः (for निशा°).

13 a) Ś Ko. 4 °क्रीडनिभान्; G2 M1 °क्रीडनकं; G3 °क्रीडानिभं; Ca. d °क्रीडनिभं (as in text). G2. 3 यद्वत् (for दृष्ट्वा). — b) K3. 5 तेषां; M2. 4 तथा (for तदा). Ś1 K4 विशसने; Ko वशसने; K3. 5 विससनं; D4 विशशनं. G2. 3 महत् (for स्त्रियः). — c) T G1 M कुरर्य इव शोकार्ता. — d) K1. 2 D1. 2. 5. 6. 8 [ऽ]भिपेति(D2 °दि)रे; K3. 5 पिपेतिरे; Ñ1 G2. 3 M2 निपेदिरे; M1 निषेदिरे; M3 निवेदिरे.

14 a) G1 दृश्यंत्यो (for प°). — b) G1 भारत°. — c) Ko M3 [अ]स्खलंश्चान्या; K4 स्खलन्नन्या; Ñ1 वनंद्यान्या (sic); B4 [अ]पतन्काश्चिन्; Dn2 [अ]स्खलंत्योन्या; D2 [अ]स्खलन्न्या (sic); D5 [अ]सबलन्नन्या; T1 स्खलंत्यश्च; T2 G1 स्खलंत्यश्च; G2 स्खलंतेन्या; G3 स्खलंत्योन्या; M1. 2. 4 [अ]वलाश्चान्या (for [अ]स्खलन्नन्या). — d) K3 न्वपतंश्; D5 पतंश् (submetric) (for न्यपतंश्). Ko M2 परा भुवि; T G1 परासुवत्; G2 [अ]पतन्भुवि (for [अ]परा भुवि).

15 D5 om. 15. — a) Ś Ko. 4 शांतानां; D1. 6. 8 आर्तानां (for श्रान्तानां). Ś Ko. 4 Ñ1 B2. 3 Dn2 D1. 4. 6. 8. 9 G2 [अ]थान्यासां; K5 [अ]तो नाशं; Dn1 D3 [अ]थो तासां (for [अ]नाथानां). K3 श्रांतानावाप्यतोन्यासं (sic); M3 विश्रांतानामनाथानां. — b) K1. 2 D2 सा- (D2 म)मान्यासीदचेतना; K3. 5 नासीत्क्रोधा(K3 °ध)-च्चेतनां; T G1 M क्रंदंतीनां भृशं (M1 ****भृशं) तदा (M3 °था). — c) K3. 5 पंचाल- (K3 °ळ-). M3 -कुल- (for -कुरु-). G2 -योधानां (for -योषाणां). — d) Dn2 कदनं (for कृपणं). Ś1 Ko. 4 transp. कृपणं and तदभूत्.

16 a) K3. 5 दुःखो(K5 °खा)पचित-; G3 दुःखप्रहत-; M4 दुःखाभिहत- (for दुःखोपहत-). Ś2 -चेताभिः; K3 -चिंताभिः (for -चित्ताभिः). — b) G2 अभि- (for अनु-). — c) G3 अव्यग्रं (for अत्युग्रं).

17 a) G3 स- (for सा). D2 पुंडरीकाख्यम्. — b) Ś2 damaged. — c) Ś2 कुरू*; G2. 3 गांधारी; M2-4 करुणं (for कुरूणां). वैशसं दृष्ट्वा is damaged in Ś2. Ko वैषमं; K5 वैशसा; M2 द्वेशसं (for वै°). — d) Ś2 damaged. B2, Bom. ed. इदं; Dn1 दुःखं (for दुःखाद्).

18 a) Ś2 damaged; K3 पश्येमाः; K5 पश्यामं (sic) (for पश्यैताः). D4 पुंडरीकाक्षा. — c) Ś1 Ko-2. 4 D2 G3 प्रकीर्णकेशीः; B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T G1 M1. 3 °केश्यः. Ś2 D2 क्रोशंती; K3. 5 Ñ1 B Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T G1 M2-4 क्रोशंत्यः; Dn1 क्रोशंतः; M1 क्रोधिन्य. — d) K2. 5 Dn2 कुरर्य इव; K3 Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T G1 M कुरर्य इव; G2 कुररीव च.

19 a) Ś1 Ko. 4 अमूनभि-; Ś2 अमूनितः; K1. 2 अमूस्त्वेभिः; Ñ1 अन्यास्त्वभि- (for अमू°). G2 अमूस्तत्राभिसंगम्य. — b) K1. 2 D2 भर्तृतो गुणान्; K4 भरतर्षभ; Ñ1 D5 भर्तृजान्गुणान्. — c) Ś Ko. 4 Ñ1 B1. 2 Dn2 D2. 5 G2 अभ्य(Ś Ko. 4 G2 °भि)धावंत्यः (G2 °ति); T G1 M अनुपद्यं(T1 °वद्यं-; G1 °पश्यं)ते; G3 समामंत्र्य (for अभ्यधावन्त). K3. 5 पृथगभ्यनुधावंत्यः. — d) = 11^{d}. Dn1 transp. पुत्रान् and भ्रातॄन्. G2. 3 तथा; M2 अपि (for पतीन्).

20 a) D2 वीरसूनिर् (sic); G1 °सूभिर्; G2 °सूभूर्;

क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराकुलम् ॥ २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः ।
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३
क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः क्वचित् ।
क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो ।
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यसृगुक्षितान् ।　　C. 11. 453 B. 11. 16. 27 K. 11. 16. 27

G_3 °स्त्रीभिर्. Ś $K_{0.4}$ महाभाग; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ $G_{2.3}$ °राज (for °बाहो). — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_1 हतवीराभिर्; $\tilde{N}_1$ प्रेतपुत्राभिर् (for हत°). D_2 हतवीरासमावृतं. — $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ om. (hapl.) 20^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ M_1 क्वचिच्च (K_5 °च); M_2 क्वचिद् (for क्वचिच्च). K_5 वर- (for वीर-). — ^{d}) $K_{3.5}$ $\tilde{N}_1$ B_3 Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ T M आवृतं; G_1 आहवं (for आकुलम्).

21 ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ कर्णभीष्माभिमन्युभिः. — ^{c}) K_2 द्रौण-. K_1 -शल्यश्च; K_5 -शाल्वैश्च; Dn_1 -शल्यैस्तु.

22 ^{a}) $G_{2.3}$ भूषणैर् (for कवचैर्). K_3 $\tilde{N}_1$ B_3 Dn $D_{1.3-6.8.9}$ दिव्यैर्; K_5 नष्टैर् (for निष्कैर्). — ^{b}) Portion of the text from मणिभिश्च up to कुरु (in 44^{c}) is lost in G_1 on a missing folio. $K_{3.5}$ महात्मभिः; T M °धनैः (for °त्मनाम्). — ^{c}) T_1 अद्भुतैर् (for अङ्गदैर्). G_2 च स- (for हस्त-). $Ś_2$ -कीयूरैः. — After 22^{c}, D_5 wrongly repeats 22^{bc}. — ^{d}) G_2 समलंकृतैः.

23 G_1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) $B_{1.2}$ Dn_2 $D_{1.4.6.8.9}$ T_2 -निसृष्टाभिः. — ^{b}) $Ś_1$ Ko B_4 Dn_2 G_2 शक्तीभिः (G_2 °भिस्). $G_{2.3}$ तोमरैर् (for परिघैर्). — ^{c}) D_3 प्रासैश् (for खड्गैश्). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ विपुलैस्; $\tilde{N}_1$ B Dn_2 $D_{1.3.4.6.8.9}$ M_2 विविधैस्; T_1 विवलैस् (for विम°). T_2 सूस्रैः (sic) (for तीक्ष्णैः). Dn_1 प्रासैश्चाविविधैस्तीक्ष्णैः. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn_2 शरैश्च स-; T_1 विमलैश्च; M_1 सशरैर-; $M_{2.4}$ सशरैः स- (for °रैश्च). K_5 शराशनैः; D_3 °कुलैः.

24 G_1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) $Ś_1$ damaged. B_2 -संहै; M_3 -संखैर् (for -संघैर्). $K_{3.5}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ T सहितैस्; D_2 भिदितैस्; M अभितस् (for मुदितैस्). — ^{b}) $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ विविधैः (for सहितैः). — Ś $K_{0.4}$ om. (hapl.) 24^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ प्रक्रीड- (for आ°). — ^{d}) K_1 शयनैः; Dn_2 शरीरैर् (for शयानैर्). $K_{1.2}$ D_2 G_3 श्वापदैः; B_1 T G_2 M चापरैः; D_5 चापदैः (for अपरैः).

25 G_1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Dn_1 स तद् (for एतद्). K_1 वीरं; T_1 वीरः. — ^{b}) T M महत् (for विभो). — After 25^{ab}, T M ins.:

45* त्वया तु साधितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।

[T_1 श्रावितं; T_2 स्थापितं (for साधितं).]

— ^{c}) $K_{3.5}$ न; B Dn_1 $D_{1-4.6.8.9}$ हि; Dn_2 चि- (for च). $K_{3.5}$ पश्यामि (for दह्यामि). K_1 पश्यमानाच्च दह्यामि. — ^{d}) T_1 श्लोकेन (for शो°). K_2 [आ]ह (for [अ]हं). $K_{2.5}$ B_2 जनार्दनः.

26 G_1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K_{3-5} B_1 Dn_1 $D_{2.3}$ G_2 पंचालानां. — ^{b}) $K_{1-3.5}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ विनाशे; G_2 विशेषं (for विनाशं). T_1 मधुसूदनं; $G_{2.3}$ पुरुषोत्तम. — M_1 om. (hapl.) 26^{c}–29^{b}. — ^{c}) G_3 (*inf. lin.*) वध्वानामिव (for पञ्चा°). $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{1.2.4-6.8.9}$ $G_{2.3}$ अपि; $B_{3.4}$ D_3 M_2 इह (for इव). — ^{d}) Ś $K_{0.4}$ दाहं; $K_{1-3.5}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ T M (M_1 om.) अहं (for नाहं). $Ś_2$ K_4 D_9 अचिंतयन्; K_1 °यत्.

27 G_1 missing (cf. v. l. 22). M_1 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) $Ś_2$ तान्सपर्णांश्च; $K_{1.2}$ D_2 ताम्रवर्णाश्च; $K_{3.5}$ पांशुवर्णाश्च (K_3 °श्च-); D_9 तान्सुपर्णांश्च. $Ś_2$ D_9 गृध्रांश्च; K_1 ग्रध्राश्च. — ^{b}) $Ś_2$ निस्कर्षंति; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ कर्षयंति; $K_{3.5}$ Dn_2 M_3 विकर्षंतो; K_4 निष्कर्षंत्यः; $\tilde{N}_1$ विकर्षन्; $B_{1.2}$ निकर्षंति; B_3 Dn_1 $D_{1.3.6}$ T_2 विकर्षंति; B_4 $D_{4.8.9}$ विकर्षेति; T_1 G_2 निष्कर्षंतः (T_1 °तो); $M_{2.4}$ विक्षंति (for निष्कर्षन्ति). $Ś_2$ B_{1-3} Dn $D_{1.3-6.8.9}$ [अ]सृगुक्षिताः; K_2 [अ]सुगुक्षितान्; $K_{3.5}$ [ऽ]स्रगुक्षिताः; K_4 G_2 सृगुक्षितान्. — ^{c}) $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ $D_{1.2.5.6.8.9}$ विगृह्य; T प्र°

C. 11. 453
B. 11. 16. 27
K. 11. 16. 27

निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः ।
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८
अवध्यकल्पान्निहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन ।
गृध्रकङ्कवडश्येनश्वसृगालादनीकृतान् ॥ २९
अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ॥ ३०
शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च ।
विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१
बन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ॥ ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ॥ ३४
चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः ।

(for नि°). K2 कवचेत्युग्रा; K3.5 °चैरुग्रा; Ñ1 च करेपूग्रा; B3 कवचेर्गृध्रा; Dn1 चरणैर्गृध्री; D1.4.6.8.9 चरणौ गृध्रा; D3 कवचे गृध्रा; D5 चरणैर्गृध्रा.

28 G1 missing (cf. v. l. 22). M1 om. 28 (cf. v. l. 26). — b) Ś2 भीष्मद्रोणयोः (by transp.). — c) G2.3 एवमेषां (for अभिमन्योर्). Dn1 D3 विनाशश्च. — d) G2 चक्रुश्चिंतितुमर्हति.

29 G1 missing (cf. v. l. 22). M1 om. 29^{ab} (cf. v. l. 26). — a) K3 निहितान्; D5 निहतां. K1 अधर्माकल्पान्निद्धर्मौन् (corrupt). — b) K1.2 D2.5 हि (for [अ]हं). Bom. ed. गतसत्त्वानचेतसः. — c) Ś Ko.4 G2.3 गृध्रकाक-; B1.2 कंकगृध्र- (by transp.). Ś Ko.4 Dn1 D2.3.5 -वट-; K5 -बडा-; Ñ1 D1.4.6.8.9 G2.3 -बक-; B1 -बन-; B2 -बल-; B3.4 -वक-; Dn2 -वड-; T1 -बळ-; T2 M -वळ- (for -बड-). — d) D2 om. -श्व-. Ko -सृगालादरीकृतान्; K1.2 -शृगालादनी°; K3 -सृगाळादनीकृतं; K5 -शृगालादनीं कृतं; D2 -शृंगालादभीकृतान्; S (G1 missing) -सृगालसमावृतान्.

30 G1 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 -वेशम् (for -वशम्). T2 आपन्नं. — c) K3.5 B1.2 D1.4.6.9 पश्यैतान्; B3 पश्ये तान्; Dn2 D8 पश्यैमान्. — d) Ś1 Ko.4 संशप्तान् (for संशान्तान्). K1 B1 पाव(B1 °प)कानि च; D5 T1 M इव पावकान् (by transp.). G2.3 प्रसुप्तान्भुजगानिव.

31 G1 missing (cf. v. l. 22). D8 om. (hapl.) 31^{ab}. — a) K3.5 Ñ1 B D1.3.5.6.9 T2 M2 शयानानि (for शय°). Ś Ko.4 उषिताः (for उचिताः). G2 शयनान्यपि सर्वाणि; Bom. ed. शयाना ये पुरा सर्वे. — b) G2.3 बहूनि (for मृदूनि). Ñ1 निर्मलानि; D5 विपुलानि; Bom. ed. शयनानि (for विमलानि). — c) Ñ1 निषण्णास् (for विपन्नास्). — d) K1.2 विवृत्ताम्; K3 निकृत्ताश्च; K5 निकृत्याश्च; Ñ1 विकृताम्; D2 विवृद्धाम्; D5 धिवृताम् (for वि°). B1.2 अनु-; D6 अति-; M1 अपि (for अधि-). K1.2 D2 -सेरते.

32 G1 missing (cf. v. l. 22). — a) Ko.1 बंदिनः; Ñ1 वंदिताः; Dn2 D4 G3 M4 वंदिभिः. K3.5 सू(K5 तू)चिते; T चाधिकं (for सततं). G3 काल्ये; Ca कल्ये; Cd काले (as in text). M2 वीराः शयते तं काले. — b) K5 सुवद्भिर्; M2 भ° (for स्तु°). T °वंदिताः; M2 °नादिताः (for °नन्दिताः). — c) M3 शिवानामशिवानां च.

33 G1 missing (cf. v. l. 22). Ś2 reads 33^{ab} twice. — a) Ś1.2 (both times) Ko.4 येषु वा; M3 यः पुरा (for ये पुरा). K1 D2 सेरते. Ś2 (second time) धीराः; D5 वीर- (for वीराः). — b) K5 शयानेषु. Ś2 (first time) विशेरते; G2.3 विपश्चितः (for यशस्विनः). — c) Ś1 चंडनागुरु-; some MSS. चंदनागरु-. Dn1 -दग्धांगास्; M4 -सिक्तांगास्. — d) Ś1 तेषु (for तेऽद्य). K1.3–5 B Dn D1–5.8.9 पांशुषु.

34 G1 missing (cf. v. l. 22). — a) K3.5 एव; G2.3 अद्य (for एते). — b) G3 गृध्रा (for गृध्र-). — c) K4 अक्षिपंति. Ko.3.5 Ñ1 Dn D2.5 शिवा (for [अ]शिवा). M1.3.4 हृष्टा (for घोरा). B1 D1.6.8.9 M2 आक्षिपंत्यः शिवा घोरा (M2 हृष्टा); T °पंति (T2 °ती:) शिवा दृष्ट्वा. — d) K3.5 B1.2.4 Dn2 D1–6.8.9 विनदंत्यः; Ñ1 विमर्दंत्यः; Dn1 विनंदंन्य (sic); T2 विनदंति.

35 G1 missing (cf. v. l. 22). — a) M2 पापानि (for चा°). Ś1 वि**; Ś2 K4 विविधान्; K1 D2 वे(D2 वै)शिखान्; K5 विशषान्; D5 विशिषान् (for विशिखान्). Ś1 lacuna; Ś2 एतान्; K4 यत्र; B4 शीतान्; T1 G2 स्फीतान्; M2 वीतान् (for

युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ॥ ३५
सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते हरितस्रजः ॥ ३६
अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः ।
शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७
बिभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ३८
क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।
शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम् ।
कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४०
सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।
स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१
तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः । C. 11. 468 B. 11. 16. 42 K. 11. 16. 42

पीतान्). Ko चापानि विचिन्येव (sic); K3 Ñ1 B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 बाणा(Ñ1 Dn2 चापा)न्विनिशितान्पीतान्. — K5 om. 35^{bc}. — b) K1. 2 निस्तृंशान्. T M2. 3 विमलान्. D2 T1 गदान्. — B4 reads 35^{cd} on marg. — c) K4 यत्राभिमानिनः; Ñ1 द्वंद्वाभि°; T M युद्धाभिमनसः. D9 om. from मानिनः up to प्रति (in 36^{c}). Ś Ko–2. 4 Ñ1 D2. 5 G2. 3 सर्वे; T शूरा (for प्रीता). — d) Ko जीवंति (for जीवन्त). M1. 2 बिभ्रते.

36 G1 missing (cf. v. l. 22). D9 om. up to प्रति (cf. v. l. 35). — a) K1. 2 D2. 5 अभिन्न-; K4. 5 Dn2 G2. 3 स्वरूप-; Ñ1 अरूप-; T1 M1. 3 अपीत-; T2 आपीत-; M2. 4 अभीत- (for सुरूप-). G3 -वक्त्रा (for -वर्णा). — b) Ś K1–3. 5 T1 अविघट्टिताः; Ko B4 M अभि°; T2 अभिघाटिताः; G2 अभिघुट्टिताः. — c) Ś2 वृषभ-; G3 ऋषभः; M2 ऋषभं (for °भ-). Ñ1 B3. 4 Dn D1. 3–6. 8. 9 -रूपाश्च (for °क्षाः). — d) G2. 3 शोभंते (for शेरते). D3 (before corr.) [ऽ]भिमुखा (for हरित-). K3. 5 -स्रजाः. T M शेरते च (M4 तु) सहस्रशः.

37 G1 missing (cf. v. l. 22). — a) Ko आलिंगि-; G3 आदाय (for आलिङ्ग्य). — b) Ś Ko. 1. 4 T1 G2 M2 गदा- (for गदाः). — c) K3. 5 निहताः; G2. 3 विमुखाः (for ऽभि°). — G2 om. 37^{d}–40^{a}. — d) M2 ते ता (for दयिता). Ś2 योषिताः.

38 G1 missing (cf. v. l. 22). G2 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) K1–3. 5 D2 T1 कवचानन्ये; G3 कमलान्यन्या; M4 कवचानन्यान्. M2 विभ्रस्तवचान्यान्यान् (sic). — b) D4 निर्मलानि; G3 दयितानि (for विमलानि). — c) Ś Ko. 4 प्रदर्शयंति; M2–4 न धर्षयंते. — d) K1. 5 जनार्दनाः.

39 G1 missing (cf. v. l. 22). G2 om. 39 (cf. v. l. 37). — a) Ko कृषमाणानाम्; D5 M1 कर्ष°. — c) Ś1 ** कौंभ-; Ś2 Ko. 3. 5 G3 शातकौंभ-; K1 °कौंभः; Dn1 °कौम्भ्या; D2 °कौम्भ्यः; T M °कुं(M4 °कु)भ-. D1. 6 (before corr.). 8 चित्र-; D2 छिन्ना (for चित्रा). — d) D1. 4. 6. 8. 9 विनिकीर्णाः. S (G1 missing; G2 om.) सहस्रशः (for समन्ततः).

40 G1 missing (cf. v. l. 22). G2 om. 40^{a} (cf. v. l. 37). — a) K5 गोमायुवो. Ś1 Ko. 3–5 D1. 4. 6. 8. 9 T G3 M भीता (for भीमा). — b) G2 दलितानां (for निह°). K3. 5 Ñ1 B Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 महात्मनां (for यशस्विनाम्). — c) K3. 5 स्कंधांतर-; Ñ1 गंडांतर-; T M जात्यंतर-; G2 कुच्छ्रांतर-; G3 कक्षांतर- (for कण्ठान्तर-). T1 M दिव्यान् (for हारान्). — d) Ś1 Ko. 4 आकर्षंति; D2 क्षिपंति च; G3 निक्षिपंतः (for आक्षिपन्ति). K1. 2 D2. 5 T M महामणीन् (for सहस्रशः).

41 G1 missing (cf. v. l. 22). — a) G2 सर्वान् (for सर्वेषु). T1 -गात्रेषु (for -रा°). — b) Ś2 K4 B3 D3 M2–4 याननंदंत; K1 °नंदित-; K3. 5 यान्वदंति च; B1 यानि वंदंत; Dn1 मानं नंदत; D5 याननंदंति; T1 याननंदंति; T2 यानवदंत; G2 ये हि नंदंति; G3 यान्हि वंदंति; M1 याननंदश्च. D4 G3 M2–4 वंदिनः. — c) B4 तु (for च). B1. 2 परार्घ्याभिर्; G2 °र्धाभिर्; M4 °ध्याभिर्. Ś1 lacuna; Ś2 Ko आशीर्भिर्ब्राह्मणाश्चैव. K4 मनःश्रोत्राभिरामाभिर्. — d) M2–4 उपपादैश् (for °चारैश्). Dn2 सेवकाः (for शिक्षिताः). Ś Ko. 4 स्तुतिभिश्च वरांगनाः.

42 G1 missing (cf. v. l. 22). Ś Ko. 4 D5 om. 42^{ab}. — a) K3 G2. 3 तानिमान्; K5 नातिमान्; Dn2 तेषां च; T M तानद्य (for तानिमाः). T2 परिधावंति (for °देवन्ति). — b) T M दुःखिताः (for दुःखार्ताः). K1 परिवेदनाः; K2 D2 परिदेवनाः; T1 परमां गताः (for °माङ्गनाः). — c) T G2 कृपणा (for °णं). — d) Ś1 K D2 G2. 3 बंधु-; Ś2 बद्ध- (for

C. 11. 466
B. 11. 16. 42
K. 11. 16. 42

कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२
रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५
आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च ।
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः ।

दुःख). T1 M2. 4 -शोकान्विता (for °र्दिता).

43 G1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K3 रक्तो-त्पळ-; T M नीलोत्पल-; G2. 3 पद्मो°. Ś2 [ए]व (for [इ]व). — ^{b}) K0 विभर्ति; K1 विभाति; K3 विभ्रती; K5 विभ्रति; B1 भांति (submetric) (for विभान्ति). Ś1 K0. 4 रुधिराणि; Ś2 K1. 2 D2. 5 रुधिरेण; D8. 9 सु(D9 न)चिराणि; G2 नयनानि (for रुचिराणि). B1. 2. 4 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 M3 च (for वै). Dn2 विभांति न विना जलैः. — ^{d}) Ś2 K D2. 4 G3 °शुष्कानि.

44 In G1, the portion of the text up to कुरु is missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 K4 रुदिता (K4 °धितं) वन*ह्येतां; Ś2 K0 Dn2 रुदिता वनिता ह्येता; K1. 2 Ñ1 D2. 5 °ताद्विरता ह्येता; K3. 5 रुदित्वोपर°; B1. 2 °तोपन°; B3 °तोपह°; B4 °तावन°; D9 °तापर°; T M3. 4 °त्वा विरतास्त्वे(T1 °स्वे)ता; G2. 3 °त्वा वरनार्यो वै; M1 °त्वा विरता ह्येता; M2 रुदित्वा विरतास्तेता. — ^{b}) Ś2 K1. 2 B3 D2 ध्यायंतः; K4 ध्यायंत्याः; Dn1 आपंत्यः. Ś K0. 4 क्लेशसंप्लुताः; K1. 2 Ñ1 D2. 5 सपरिच्छदाः; K3 B4 T M3 स(K3 B4 सु)परिक्रमाः; G2. 3 स्वजनान्पुनः. K5 ध्यायन्सुपरिसंक्रमा; M1. 2. 4 ध्यायंत्यायासविक्लवाः. — ^{d}) Dn2 तेन तेनाभिमूर्छिताः.

45 ^{b}) S (except G2. 3) पुंडरीक- (for तपनीय-). Ñ1 तपनीयानि तानि च. — ^{c}) S (except G2) पश्य (for रोष-). Ś K0. 4 -रोदनतांतानि; K1. 2 D5 -रोद-(D5 °ध)नध्वस्तानि; K3. 5 °तस्तानि; T1 °मात्राणि. — ^{d}) Ś K4 कुल- (for कुरु-). K1 -योषितः. S (except G2. 3) वदनानीह योषितां. — After 45, K1. 2 Dn1 D1 (marg. *sec. m.*). 2–6. 8 ins. :

46* श्यामानां वरवर्णानां गौरीणामेकवाससाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ।
अश्रुलालाम्बुभिः सिक्तं सिक्तं शीकरवारिभिः ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां सिच्यते नयनाम्बुभिः ।

[(L. 1) K1. 2 -वर्णीनां (for -वर्णानां). K1 पौराणाम्; D4 गौराणाम्. — (L. 2) D1. 2. 6. 8 om. (hapl.) from पश्य up to स्त्रीणां (in line 4). — (L. 3) Dn1 क्षिलालांबुभिः; D3 क्ष्वेळाजां°; D4 कुशलीलां°; D5 अश्रुलीलां°. Dn1 शीतचारिभिः; D3 शीतलवारिभिः; D4 सिक्तवारिभिः (for शीकर°). — (L. 4) D2 शिच्यते नयनांभुविः (sic).]

46 ^{a}) Ś K0 G3 सुपरिपूर्णार्थं; K1 अपर°; K4 उपरि° (for अपरि°). K3. 5 असौख्यपरिपूर्णार्थे; Ñ1 आयासपरिपूर्णाश्च; G2 निश्वासपरिपूर्णार्थं. — ^{b}) Ś2 K3 परिदेवतं; G2 °देवनं. — K5 om. (hapl.) 46^c–47^d. — ^{c}) Ś2 -संक्रुद्धा; K1 -संक्रुद्धा; K7 -संक्रंदाम्; T1 M3 -संक्रंदं. — ^{d}) K1 अवि° (for न वि°). D4 योषिताः.

47 K5 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^{a}) Ś1 (before corr.) K0. 4 एते; Dn1 एतां; G2 सा तु; M2 एषा (for एता). K1 इवोच्छ्रास्यं; K2 °च्छ्रस्य; K3 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 विनि(B2 Dn2 °निः)श्वस्य (for इवोच्छ्वस्य). — ^{b}) Ś K0. 2. 4 विक्रुष्य; K3 B3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 विलप्य; Ñ1 निशम्य; B1. 2 निशास्य; B4 सुभृशं; Dn2 T G1 M निश्वस्य; D2 विक्रुस्य; G2 विक्रम्य; G3 विसृश्य (for विक्रुश्य). K3 B3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8 पुनः पुनः (for विलप्य च). — ^{c}) Ś2 निस्पंद°; K3 D4 विस्यंद°; G2 निष्पंद°; G3 विष्पंद°. — ^{d}) K1–3 Ñ1 D5 योषा (for वीरा). K1 [अ]जहत; B1 जहाति. T G1 M जीवितं नाजहुः (T2 °हन्; M2–4 न जहुः) स्त्रियः; G2 न जानंति हि जीवितं; G3 न जहुर्जीवितं स्त्रियः.

48 ^{a}) K1. 2 वह्वौ; K3. 5 पृथग्; D4 वध्यो; G2 वध्वा; G3 बद्धा; M3 बह्वो (for बह्व्यो). — ^{b}) G2 बलवंति (for विलपन्ति). — ^{c}) Ś K0. 4 T परा; G1 परान् (for [अ]परा). — T1 repeats 48^d–54^a after 54^a. — ^{d}) T2 शिरसां (for शिरांसि). G2 °पाणिभिः.

49 G2 om. (hapl.) 49–50. G3 om. 49^a–51^b.

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९
विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः ।
मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०
शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१
बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२
उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ५३
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४
बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५
न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः । C. 11. 482 B. 11. 16. 57 K. 11. 16. 57

— ^{a}) B1. 2 D1. 3. 6. 8. 9 पातितैर् (for प°). — ^{b}) K1. 2 D2 यूथशः क्षितौ (K2 क्षतैः; D2 क्षितैः); K3. 5 योधसंसृ(K5 °स्कृ)तैः; Ñ1 युद्धसत्कृतैः; B1. 2 दुःख-संभृतैः; Dn1 सूयशःकृतैः; S (G2. 3 om.) खंडशः कृतैः. — ^{c}) K5 -ससंपृक्तैर् (hypermetric); Ñ1 B1–3 Dn2 -संयुक्तैर्; Dn1 -संपूर्णैर्; T2 G1 M -संकृत्तैर् (for -संपृक्तैर्). — ^{d}) S (G2. 3 om.) आस्तीर्णा (for आकीर्णा).

50 G2. 3 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) K1. 2 D2 अथाकायान्; B1. 2 M4 अधःकायान्; M3 अधोकायान् (for अथो कायान्). K3. 5 शिरस्कानपरे कायान्. — ^{b}) Dn1 दृष्ट- (for दृष्ट्वा). K1. 2 D2. 5 दृष्ट्वा देहाननिंदितान्; S (G2. 3 om.) दृष्ट्वा घोराननिंदिताः. — M2. 4 om. 50^{c}–51^{d}. — ^{c}) K2 अनुदिता; D2 अनुच्य ता; D5 Bom. ed. अनुगता (for °चिता). — ^{d}) D2 विदेहान-शिरां°.

51 M2. 4 om. 51 (cf. v. l. 50). G3 om. 51^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{b}) Ś Ko. 1 T1 प्रेक्ष्यमाणा; B3 प्रेक्षमाना; G2 वीक्षमाणा. B3 विचेतसा. T2 प्रेक्षमाणामचेतसा. — ^{c}) K5 corrupt. Ś1 Ko अवेक्षंतो (Ko °त्यो) परं; Ś2 अवेक्षंतः परं; K4 अवेक्षंतोपरे; Dn1 अपश्यंत परं; D3. 9 M3 °श्यंतोपरं; M1 पश्यंत्यो ह्यपरं. — ^{d}) K5 अन्येन; B1 आस्यति; G2 अस्तीति (for अस्येति).

52 ^{a}) T बाहूनि (for °रु-). K1, 2 Dn2 D1. 4. 6. 8. 9 T2 अन्या (for अन्यान्). M2 विमुह्यंत रणानन्यान्; M4 विमुह्यंति नरानन्यान्. — ^{b}) K1 D2 विशेषोन्मथितान्; K2 विशषो°; K5 D5 विशिषो° (for °खोन्म°). K3. 5 क्वचित् (for पृथक्). Dn2 विशिषोन्मथितानि च. — ^{c}) K3 संदधंत्यो; K5 स्कंदधंत्यो; Ñ1 संधायान्या; G2 संदधेयुः; G3 सीदयंत्यो. Ś1 Ko. 3 सुखाविष्टा; B4 G2 सुखा° (for ऽसुखा°). K1. 2 D2. 5 क्रंदंति सुख(K1 °ख्य)मानीय. — ^{d}) Ś1 Ko. 4 Ñ1 मुह्यंत्ये(Ko °ते)ताः; D2 सूर्छंत्येताः; T1 मूर्छंते ह; T2 G1 M2–4 °तीह; G2 कुर्वंत्यो वा; G3 मूर्छंत्यो वा; M1 °ति ह. Ś1 Ko. 4 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

53 ^{a}) Ś Ko G2 निकृत्त-; K1. 2. 5 Ñ1 B2–4 Dn1 D3 (before corr.). 5 उत्कृत्य; K4 निकृंत-; D2 उत्कृत-; T2 मत्कृत्त-; G3 विकृत्त-. T2 -शिरसं. K1 चासन्; B1 चान्योन् (for चान्यान्). — ^{b}) Ś1. 2 (before corr.) K4 D9 (before corr.; by corr. marg. as in text) विदग्धान्; Ś2 (by corr. *sup. lin.*) विदष्टान्; K3 B1. 3 निजग्धान्; K5 निचखान्; D2 विजाग्धान्; G1 विजंधान्; G2. 3 विजग्मुर्; M2. 4 विजयान्. T2 -पक्षिणः. — ^{c}) K3 G2 काचिन्न; T G1 [अ]पि न वि-; M [अ]पि नाभि- (for काश्चिन्न). G2 जानाति. — ^{d}) Ś2 भ्रातॄन्; G2 मातॄर् (for भर्तॄन्). Ś2 M2 भारत-; K5 भ्रातर-; T G1 परम- (for भरत-). K3 भर्तॄनस्तर-योधिनः (corrupt); B1. 2 भर्तॄनपि नरर्षभ; D3 स-[स्व]भर्तॄरतयोषितः.

54 ^{a}) Ś Ko. 4 G1 च परा; K1 चापरां; M काश्चिदा- (for चापरा). — After 54^{a}, T1 repeats 48^{d}–54^{a}. — ^{c}) G2. 3 भर्तॄन् (for भ्रातॄन्). Ś1 damaged; T G1 M चापि (for पुत्रान्). — ^{d}) Ś1 damaged. Ś2 रुदतीन्; K1 पत्तींश्च (for पतींश्च). K3 निहताः (for °तान्). Ko. 4 पदातींश्च हतान्परैः.

55 ^{a}) K3 बहुभिश्च (for बा°). Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2. 5 सखड्गैर्हि; K5 सषड्गैश्च; Dn1 सखड्गश्च; G2 स-खंडैश्च. K2 T G1 M बा(M1 ब)हुभिः कार्मुकैः खड्गैः; G3 बाहुभिः सांगदैश्चैव. — ^{b}) K5 [अ]शिरोभिश् (for शि°). G3 M1. 2. 4 चारु- (for च स-). — ^{c}) Ś1 Ko. 4 अगम्यरूपा; Ñ1 °पंका (for °कल्पा). — ^{d}) D9 om. from तकर्दमा up to यूथानीव (in 57^{a}). — After 55, the Bom. ed. alone ins.:

47* बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।

56 D9 om. 56 (cf. v. l. 55). — ^{a}) K2. 5 D2 न दुःखेषु चिताः K4 °खैः सूचिताः; T1 G1 M न (T1

C. 11. 432 B. 11. 16. 58 K. 11. 15. 57 भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७
अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।
यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातॄंश्च केशव ।
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १
सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः ।

ना-) दुःखमुचिताः; G_3 न दुःखेपूषिताः. — [b]) M_1 lacuna; $M_{2.4}$ दुःखात्. Ś $K_{0.4}$ अर्हंति; $K_{3.5}$ गर्हंति; $M_{1.2.4}$ क्रंदंति (for गाहन्ति). $Ś_1$ $K_{0.4}$ योषितः (for [अ]निन्दिताः). G_2 झषग्राहविनिर्जिताः; G_3 स्वगृहेषु विनिंदिताः. — [c]) $Ś_1$ $K_{0.1.4}$ $Ñ_1$ B_4 D_2 पतिभिः; K_2 पतितैश्च (for पितृभिः). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ चैव (for पुत्रैर्). — [d]) $Ś_1$ B_3 उपाकीर्णां; $Ś_2$ K_2 D_5 $G_{2.3}$ M_2 उपकीर्णा; K_1 D_2 उपाकीर्ण-; $K_{3.5}$ अवकीर्णा; $Ñ_1$ B_4 Dn_2 उपाकीर्णा; T_1 G_1 $M_{1.4}$ उपस्तीर्णा; M_3 उपस्तीर्णां. $Ś_2$ $K_{1-3.5}$ $Ñ_1$ B_4 Dn_2 $D_{2.5}$ T_1 G $M_{1.2.4}$ वसुंधरा.

57 D_9 om. यूथानीव (cf. v. l. 55). — [a]) Ko यूथान्येव; K_1 °नां च; K_2 Dn_1 D_{2-5} °नि च; $D_{1.6.8}$ °निव. B_2 किशोराणां; D_9 शरीराणां. — [b]) B_4 स्वपंतीव (for सुकेशीनां). — [c]) $Ś_1$ $K_{3.5}$ D_4 स्नुषानां.

58 [a]) K_1 नानो; K_2 नतो; $K_{3.5}$ D_5 G_3 ततो; $Ñ_1$ B Dn $D_{1.2.4.6.8.9}$ इतो; T G_1 M नातो (for अतो). K_3 $D_{1.4.6}$ किं तु; Dn_1 किं च; D_5 T G_1 M किंचित् (for किं नु). — [c]) G_1 यदिमां. Ś Ko $D_{2.8}$ G_3 कुरुते; $K_{3.5}$ कुर्वंतीः. G_3 सर्वान् (for सर्वा). — [d]) T G_2 रवम्; G_1 एवम्; G_3 वाचम् (for रूपम्). K_5 D_2 M_2 उच्चावच-; G_2 दृष्ट्वा वच[:].

59 [a]) T_1 G_1 M_{2-4} वै चरितं; M_1 ***तं (for आचरितं). — [b]) D_2 पूर्वमायेषु जन्मसु. — [c]) $Ś_2$ K_2 D_2 याः; $K_{1.4}$ यः; D_3 यान् (for या). M_3 निहतान् (hypermetric) (for हतान्). — [d]) M_3 transp. पौत्रान् and भ्रातॄन्. K_1 (repeating) D_2 $G_{2.3}$ पितॄन् (for पौत्रान्). Ś $K_{0.4}$ $D_{2.5}$ $G_{2.3}$ माधव; K_1 बांधव; K_2 माधवाः (for केशव). — Before 59[e], $M_{1.3.4}$ ins. वैशं°. — [e]) $Ś_1$ $K_{0.4}$ माता; T_1 उक्त्वा (for आर्ता). K_1 विलपंती. — After 59[e], $K_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5}$ T G_1 M ins.:

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता.

[(L. 1) D_3 समासाद्य.]

On the other hand, Dn_2 ins. after 59[e]:

49* गान्धारी दुःखकर्शिता ।
शयानं वीरशयने.

— [f]) K_5 दर्शयन् (for ददर्श). $Ś_1$ $K_{0.4}$ शतं (for सुतम्). G_1 दर्शनीयं हतं सुतं.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* $K_{1.2}$ D_5 T G_1 आयोधनदर्शनं; D_2 अयोध्यानदर्शनं; G_3 दुर्योधनमृतशरीरदर्शनं; M_1 मृतशरीरदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ K_1 15; $Ñ_1$ $D_{3.6.8}$ 101 (?); D_9 6 (?); S 16 (as in text). — *Śloka no.:* $K_{1.2}$ $Ñ_1$ 60; D_2 65.

17

1 [a]) T_1 G_1 M हतं; T_2 हत- (for ततो). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा. — [b]) Ś $K_{0.4}$ शोककर्षिता; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ दुःखकर्शिताः (D_2 °र्शिता; D_5 °र्षिता); B $D_{1.4.6.8.9}$ शोकमूर्छिता; Dn_2 क्रोधमूर्छिता. — [d]) T_2 G_2 M_4 कदळी. G_2 तदा; G_3 यथा (for वने).

2 [a]) K_1 लब्धा; K_2 Dn_1 D_2 लध्वा. K_5 संज्ञा-

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् । C. 11. 496 B. 11. 17. 10 K. 12. 17. 10

— b) Ś1 Ko विक्रम्य; K2.4 विकुश्य; G2 पुत्रस्य (for विक्रुश्य). Ś Ko–2.4 B3 D2.5 G2.3 विलप्य च (for पुनः पुनः). — c) K4 अविप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेत्य. — d) Ñ1 रुधिरोपितं.

3 a) T G1 M [अ]थ (for च). B1.2 गांधारीं. K1 पर्यष्वजत गांधारी. — b) M करुणं (for कृपणं). — c) T1 G1 M2–4 दुःखार्ता (for शोकार्ता).

4 a) Ś1 सुगूढं*त्रु; Ko.4 सुगूढं जत्रु; K5 सुरूढजत्रु; B2 सुगुप्तजत्रुं; B4 सुंदरं चारु; Dn1 सुगूढजंतु-; T2 °ढजत्रुं; G1 °ढशत्रुं; G2.3 सा गूढजत्रुं (G3 °त्रु). K3 विपुळं; Dn1 -विफलं; T2 G1 विमलं. K1.2 D2 सुगूढ(K1 समूढ)विपुलं हार-; Ñ1 अजमीढशत्रुविपुलं. — b) K1 D2 मणि-; K2 कंठे; Ñ1 B4 महा-; D9 तथा; G2 भार- (for हार-). D9 -हार- (for -निष्क-). Ś Ko–2.4 D2.5 G2.3 -विभूषितं (for -निषेवितम्). — c) K1 नेत्रजेनिरः; K2.5 °जेनोरुः; K3 °जेनोरु; B4 D3 M4 °जेनैव; Dn1 °जैर्नीरः. — d) K3 सिचंती; T1 सिंचती. Ś Ko.4 B4 -कर्षिता; K3.5 T2 G -कर्शिता; M1 -ताडिता (for -तापिता).

5 Before 5, M1 ins. गांधारी. — a) G3 [ऽ]त्र (for ऽस्मिन्). — b) G2 दूतीनां (for ज्ञा°). M1 संक्षयं. — c) Ś1 *मह्यं; Ś2 K4 मामह्यं; K1.2 Ñ1 मयायं (for मामयं). D5 ममाय तनुजः कृष्ण (sic). — d) K3.5 Dn2 D2.9 T1 G3 -सत्तम; D5 °मं (for °मः). — e) Dn2 तस्मिन् (for अ°). K5 ज्ञाते श्यमुद्धर्षे (sic); B1 पाते पथद्धर्षे (sic). — f) Ko जयमस्या; K3 °मंश्च (sic); D5 °मेव (for °मम्बा). K3 मां (for मे).

6 a) B2 D1 G2.3 M4 इत्युक्ता; G1 M2 °क्त्वा (for °क्ते). K2 जानति; K3.5 G2 जननी; B2 D1 जानता; M2 °ते (for °ती). G2 पूर्वम्; G3 पुत्रम् (for सर्वम्). — b) G2 अंगं (for अहं). Ś2 D9 G3 सु-; K1.2 Ñ1 B Dn D1.2.4–6.8 T1 G2 स्व-; K5 D3 स; M1 lacuna (for स्वं). Ś1 Ko.4 व्यसनं ह्यगां; G2.3 -व्यसनागमे. — After 6ab, G3 ins.:

50* इत्येवमब्रुवं नैवं यतः कृष्णस्ततो जयः ।

— c) Ś2 अब्रुवन्; K1 अब्रू°; K3.5 अब्रवीत्; M3 अब्रवं. Ñ1 °व्याघ्रं. — d) G2 कृष्णस् (for धर्मस्).

7 a) K3 Ñ1 B1–3 Dn1 D1.3–6.8.9 G2 यथा च; T1 तथा तु; T2 तथा च; G1 तथा त्वं; G3 यथावद्; M1 यतो न (for यथा न). Ś Ko.4 मुह्यमानस्; G2 वध्य° (for युध्य°). K2 तुं; G1 तु (for त्वं). — b) Ñ1 D2 न वै; B Dn1 D1.4.6.8.9 न प्र-; D3 तत्र (for संप्र-). K3 न प्रमुह्यंति भारत; K5 संप्रमुह्यंति पुत्रकाः; T G1.2 संप्रगृह्य सुपुत्रक. — c) T1 G1 -हताल् (for -जिताल्). — d) K1–3 B1.2 Dn2 D1.2.4.6.8.9 प्राप्स्यसि; Dn1 प्राप्स्योसि; D3 प्राप्योसि; T G1 M1.3 प्राप्तोसि (for प्राप्तासि). Ñ1 अपर- (for अमर-). K1.2 Ñ1 B Dn1 D1–4.6.8.9 T G1 M1.3 प्रभो (for विभो). K5 प्राप्तस्यामरणं विभो; D5 प्राप्स्यस्यपरमान्विते; G2 प्राप्यसे परमां गतिं; G3 प्राप्स्यसे परमाहवे.

8 Ko T2 om. (hapl.) 8ab. — a) K1.2 अब्रूवं; B1 क्रवती; B2 ब्रुवती; G3 M3.4 अब्रवं (for अब्रुवं). B4 पुत्रं (for पूर्वं). — b) B2 D2 नैव; G2.3 नैवं (for नैनं). T1 G1 शोच्यामि. Ś1 K1.4 D5 वै विभो; Ñ1 B1–3 Dn D1.3.4.6.8.9 [अ]हं सुतं; K3.5 B4 T1 G1 M [अ]हं प्र(B4 वि)भो. — c) Ś Ko.1.4 च (for तु). The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1. — d) K1 कृपणं हतबांधवः; M2 कृपणं गतब***.

9 d) K1.2 D2 सत्तमं; D5 सत्तम (for मे सुतम्).

C. 11. 496
B. 11. 17. 10
K. 11. 17. 10

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ९
योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः ।
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १२
यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १३
एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १४
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।
निहतं भीमसेनेन गदामुद्यम्य भारत ॥ १५
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।
अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १६
एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १७
विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।

---

10 [a]) K$_{3.5}$ वै (for ऽयं). K$_{3.4}$ Ñ$_1$ B$_{2-4}$ Dn D$_{1.3.4.6.8.9}$ G$_{1.3}$ मूर्धाभिषि(K$_3$ °वाशि°; K$_4$ °वषि°; Dn$_1$ °भिस)क्तानाम्. — [b]) Ś Ko$_{.2.4}$ G$_2$ यातः; K$_1$ यांतः; M$_{2.4}$ गंता (for याति). D$_{1.3.4.6.8.9}$ T$_5$ M$_{1.2.4}$ परंतप. — [c]) D$_5$ योयं (for सोऽयं). K$_{1-3.5}$ B D$_{1-3.5.9}$ पांशुषु; Dn$_1$ पांशुसु. — [d]) G$_1$ कालवि° (for °स्य).

11 [a]) T$_2$ एवं (for ध्रुवं). G$_{2.3}$ राजा (for वीरो). — [b]) M$_1$ गतिस् (for गतिं). K$_2$ न सुलभा; K$_{3.5}$ च सुलभां; B$_4$ सुलभतां; Dn$_2$ M$_3$ चासुलभां; D$_2$ निर्मलिनां; T$_1$ त्वसुलभं; T$_2$ G$_1$ M$_{1.2.4}$ त्वसुलभां. M$_2$ गताः. — [c]) Ñ$_1$ यथा (for तथा). K$_{3.5}$ G$_3$ [अ]पि (for हि). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_1$ शयाने (for शयने). K$_2$ -सेविने; K$_5$ -सेवितं (for -सेविते). — After 11, K$_3$ Ñ$_1$ B D$_{1.3.4.6.8.9}$ ins.:

51* यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः ।
तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।

[(L. 1) K$_3$ B$_4$ पर्युपासीनं; B$_3$ °नान्. K$_3$ रमयंती. — (L. 2) K$_3$ तं वीरशयनस्थं हि (for the prior half).]

12 [a]) D$_3$ त्वां (for यं). K$_4$ समुपासीनं; K$_5$ B$_4$ G$_3$ पर्युपासीनं. — [b]) Ś Ko$_{.4}$ नमयंति; K$_2$ रमयंती; D$_{1.6}$ रसयंति; T$_1$ G$_1$ M रमयंते (G$_1$ °तो; M$_3$ °त) (for रमयन्ति). Ś$_2$ Ko महीक्षिताः; Ñ$_1$ B$_{2.4}$ Dn$_1$ D$_4$ मनीषिणः; B$_{1.3}$ D$_{1.3.6.8.9}$ महीषिणः (for °क्षितः). — [c]) Ś$_2$ विहितं (for निहतं). — [d]) Ś$_2$ वृद्धास् (for गृध्रास्).

13 [a]) Ś K Dn$_2$ D$_{2.5}$ रम्यैर्; Dn$_1$ उग्रैर्; D$_3$ lacuna; G$_{2.3}$ अन्यैर् (for अग्र्यैर्). — [b]) Ś$_1$ Ko$_{.2.4}$ B$_4$ D$_4$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ उपजीवंति; G$_1$ °वीज्यंत.; M$_{1.3}$ °बीजंति. Ś$_2$ योषिताः; D$_2$ योक्षितः; Dn$_2$ वीजंति वरयोषितः. — M$_1$ om. 13[cd]. — [c]) K$_2$ पश्य व्यजनैर्; G$_{2.3}$ निहतं पक्षैर्. — [d]) Ś$_1$ Ko$_{.2.4}$ B$_{1.2.4}$ D$_3$ T$_1$ G$_2$ उपजीवंति; G$_1$ °वीज्यंति.

14 [a]) G$_{2.3}$ एवमेको (for एष शेते). — [c]) K$_4$ D$_4$ सिंहेनैव. G$_3$ M संखे (for संख्ये). — [d]) Ś$_2$ (marg.) भीमसेनपातितः (sic).

15 B$_1$ om. (hapl.) 15–16; B$_3$ M$_2$ om. (hapl.) 15–17. — [c]) Ś$_2$ निहितं (for निहतं). — [d]) K$_2$ D$_2$ गदा. K$_1$ संजज्य; K$_2$ D$_2$ समृज्य; K$_3$ संस्तभ्य; K$_5$ संस्तत्य; Ñ$_1$ Dn$_1$ D$_{1.3.4.6.8.9}$ संयुज्य; B$_2$ संसज्य; B$_4$ Dn$_2$ संगृह्य; T$_1$ आलंब्य; T$_2$ G$_{1.3}$ M (M$_2$ om.) आलिंग्य; G$_{2.3}$ (also) संछाद्य (for उद्यम्य). K$_{1.2}$ भारतः; M$_{1.3.4}$ भारतं.

16 B$_{1.3}$ M$_2$ om. 16 (cf. v. l. 15). — [a]) K$_{1.2}$ M$_{1.3}$ अक्षोहिणीर् (M$_3$ °णिर्); K$_{3.5}$ अक्षौ(K$_5$ °क्षो)हिण्यो; D$_{1.3.4.6.8.9}$ G$_{2.3}$ अक्षौ(G$_{2.3}$ °क्षो)हिणीं (for °हिणीर्). G$_{2.3}$ महाराज (for °बाहुर्). — [b]) K$_{3.5}$ चैका; D$_3$ T G M$_1$ चैकं (for चैकां). Ś Ko$_{.3-5}$ D$_4$ G$_{2.3}$ भारत; K$_{1.2}$ केशवः (for केशव). — [c]) B$_2$ Dn$_2$ D$_{4.8.9}$ T G$_2$ M$_1$ आनयद् (for अनयद्). K$_4$ याः (for यः). Ñ$_1$ लोके; T$_2$ G$_3$ M (M$_2$ om.) संखे (for संख्ये). — [d]) Ś$_1$ Ko सेनयोर्; K$_1$ सोनयन्; K$_{2.5}$ सोनया; K$_4$ सेनयो; D$_5$ सोनयोन्; T$_1$ G$_1$ सेनाया; G$_2$ सेनानीर्; G$_3$ M$_1$ सेनया. — After 16, K$_{3.5}$ read (for the first time) 19[ab], repeating it in its proper place.

17 B$_3$ M$_2$ om. 17 (cf. v. l. 15). — [a]) B$_1$ पश्य (for एष). — [b]) K$_3$ महाप्वासो (for महेष्वासो). K$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_{2.5}$ G M$_4$ महाबलः (K$_1$ °लेः) (for °रथः). — [d]) M$_1$ पातितं. T$_1$ भीमेन च निपातितः.

बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १८
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ १९
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ २०
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात् ।
हीनां हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ॥ २१
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।
यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्शूरान्रणे स्त्रियः ॥ २२
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २३
नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २४
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ॥ २५
पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता । C. 11. 514 B. 11. 17. 28 K. 11. 17. 28

18 a) Ś Ko. 3–5 ह्यवमन्यैव; K1. 2 °मन्येष; Dn1 ह्यतमन्यैष (sic); Dn2 चावमन्येष; T G1 ह्ये(T1 है)ष पितरं; G2. 3 M ह्यवमत्यैष (M1 °त्यैव) (for °मन्यैष). — b) T G1 ह्य(G1 अ)वमत्य हि (T2 °त्यभि-) (for पितरं चैव). Ñ1 B4 मंदधीः (for मन्दभाक्).

19 For the repetition of 19^{ab} in K3. 5, cf. v. l. 16. — a) D2 निःसंपन्ना. — b) Ś2 Ko–2. 3. 5 (the last two first time) Dn1 D2. 5 M2–4 समा स्थिता (K2. 3. 5 Dn1 °ताः); K3 (second time) वशे स्थिता; M1 समाः स्थिताः. — c) Ś2 वहतो; Dn1 निहते (for °तो). T G1 संख्ये (T1 °खे) (for भूमौ). Dn2 स शेते वीरशयने. — d) Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 सुतो (for पुत्रो). K1 पृथिवीपतिं. Ko मम पुत्रो महीपतिः.

20 a) K1. 2 D2 G2 M3 अवश्यं; T G1 संपश्य (for अपश्यं). Ko पश्य (for कृष्ण). K5 पृथिवी. — b) Ś1 Ko. 4 धृतराष्ट्रानुशासनात्; K3. 5 धार्तराष्ट्रस्य शा°; B1 °राष्ट्रानुशासनं; B2 Dn2 °शासनां; Dn1 °शाशितां; D1. 3. 4. 6. 8. 9 °शासितां; T G1. 3 M धार्तराष्ट्रवशानुगां (G3 °गं). — Ś2 reads 20^{cd} on marg. — c) K3. 5 पूर्णा. Ś2 K4 B4 M2. 4 हस्तिगवाश्वेन; B1. 2 °नराश्वेन; Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 °गवाश्वैस्तु; Dn2 D5 T G1 °गवाश्वैश्च (for °गवाश्वस्य). — M4 om. (hapl.) 20^{d}–21^{c}. — d) M2 वार्ष्णेयं. D2 तनु; G2 ननु (for न तु). B1 तच्चितं; G2 वर्धितं (for तच्चिरम्). B4 वार्ष्णेय बहुशश्चिरं.

21 M4 om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — a) K1 तमेवाद्य. — b) Ś Ko. 4 अन्यस्य; K1. 2 D2 अस्यानु-; K3. 5 Ñ1 अद्यानु- (K3 °द्यातु) (for अन्यानु-). K1. 2 B4 Dn1 D2 M2 -शासनं; Ñ1 B2 D1. 4. 6. 8 M1 -शासनां; B1 D9 T G1 -शासितां; Dn2 -सारिणी (for -शासनात्). G2 पश्य मान्यानुसेवितां. — c) K3. 5 T G1 -गवा(K5 °वां)श्वैश्च; D5 -गवैश्चैतां (for -गवाश्वेन). — d) K1. 2. 5 माधवः.

22 a) D3 इमं (for इदं). K2 Dn1 D3 कृष्णतरं; Ñ1 Dn2 कृच्छ्रगतं (for °तरं). — G3 om. (hapl.) 22^{b}–23^{c}. — b) K3. 5 [अ]द्य (for [अ]पि). Ś2 मदान्; G2 गातिं (for वधान्). M4 मया (for मम). — c) K3. 5 यदिमां; D5 यदिमान्; T G1 M1–3 या (T1 य) इमाः; G2 यदिमं (for यदिमाः). Ś Ko. 4 G2 पर्युपासीना; M °पासंति. — d) T1 हतांश्चैतान्; G2 हतं दूराद् (for हताञ्शूरान्). Dn1 नरे (for रणे).

23 G3 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — a) K1. 2 B2. 3 D2 T G1 M प्रकीर्ण(K1 °र्णा)केशीं; K5 °कैशां; B1 °केशी; Dn1 °केशं (for °केशां). K3. 5 सुश्रेणी; B1–3 सुश्रोणिं. — b) K2 -भुजाश्रितां; Ñ1 -भुजांगनां; B1 -भुजाक्षगां; B4 Dn2 -भुजानुगां; D5 -शुभांकगां; G2 -भुजंगमां (for -भुजाङ्कगाम्). — c) T1 G (G3 om.) M -वेदि-. — d) M4 पश्य (for कृष्ण). M2–4 लक्षण- (for लक्ष्मण-).

24 b) K3. 5 महाभुजा (K5 °जाः); B4 महीभुजे (for महा°). — c) T1 G1. 3 M भुजम् (for भुजाव्). Ko अश्रिष्य; K4 आश्लिष्य (for आश्रित्य). — d) K5 अभ्यजस्व (for सुभुजस्य). Ko G1 यशस्विनी (for मन°).

25 Ś K4 om. (hapl.) 25–29. Ko reads 25 on marg. B4 G2 repeat 25^{ab} after 27^{ab}. T1 repeats 25^{a}–26^{b} after 29. — a) Ko. 1. 5 B D1. 3 T G M1. 4 नु; M2. 3 च (for तु). — b) K1 D4 M4 मे (K1 मम) विदीर्यते. — c) K5 D5 पश्यंता (D5 °त्यां). K2 निहितं. K1 om. पुत्रं. — d) Ñ1 T1 G1. 3 M2. 3 पौत्रेण; M1 पौत्रैश्च. Ko. 3. 5 निहतं (for सहितं). M4 पौत्रेण चँ समन्वितं.

26 Ś K4 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) B1. 2

C. 11. 514 B. 11. 17. 28 K. 11. 17. 28 दुर्योधनं तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति ॥ २६
किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ २७
स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २८
पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ २९
यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

-संयुक्तम्; G2. 3 -संपृक्तम्; M2 -संसक्तम् (for -संसिक्तम्). — ^{b}) K0 उपजीवंति; K2 Dn1 D2. 3. 5 मुखं जिघ्रति; Dn2 उपाजिघ्रति; T2 उपजिघ्रंति; G2 उपदीर्यंति. K1. 2 D2 अनंदिता. — ^{c}) G2. 3 अस्याननं (for दुर्योधनं). K3. 5 च; G2. 3 हि (for तु). K2. 5 D4 वामोरुः; T G1 M मृदुना. — ^{d}) K1. 2 D4 परिमार्जती; K5 °मज्जतां.

27 Ś K4 om. 27 (cf. v. l. 25). K1. 2 D2 om. 27^{ab}. — ^{a}) T1 का (for किं). T1 शोचंति; G2. 3 शोचसि; M4 शोचामि. — ^{b}) K5 पुत्रं वैषा; T M अथ पुत्रं; G1 मम पुत्रं; G2. 3 पुत्रं वापि (for पुत्रं चैषा). K3. 5 तपस्विनी (for मन°). — After 27^{ab}, B4 G2 repeat 25^{ab}. — ^{c}) K3. 5 यथा (for तथा). K1 D2 ह्येव स्थिता; K3. 5 [अ]प्यवस्थिता; Ñ1 ह्यवसिता; G2. 3 M2 व्यवस्थिता (G2 °तान्). T1 ह्येति; T2 G1 M ध्याति; G2 सर्वान्; G3 ध्यात्वा (for भाति). — ^{d}) G2 पुत्रांश्; G3 पुत्रश्. K1 वास्य परीक्षिताः; K2 D2 चास्य परिक्षिती; K3 वाप्यभिवीक्ष्यती; K5 चाप्यभिवीक्षिती; Ñ1 B3 Dn D9 M2 °वीक्ष्यते; B1 °वीक्ष्यता; B2 °वीक्षती; B4 D3 T2 M1. 3. 4 °वीक्षते; D5 चाप्यपरीक्षती; T1 G1 चाप्यथ वीक्ष्यते (G1 वीक्षते); G3 चैवातिवीक्ष्यते.

28 Ś K4 om. 28 (cf. v. l. 25). — ^{a}) K3 स्वं शिरः; K5 T M1. 4 सा (K5 स) शिरः; D2 स्वसिरः; D3 स्वस्थिरः. Dn2 पंचशाषाभ्याम्; Ca. d पञ्चशाखाभ्याम् (as in text). — ^{b}) K3. 5 स निहत्य; B1 T2 M4 अभिगं(T2 °ग)त्य; M3 अभ्यहत्य. K0. 1 M2 आय(K0 °स)तेक्षणं (M2 °गः) (for °क्षणा). — G2 om. 28^{cd}. — ^{c}) M4 पतन्ति. — ^{d}) K2 माधवः. K3. 5 शोकार्ता चैव (K5 वैथ) माधवः.

29 Ś K4 om. 29 (cf. v. l. 24). — ^{a}) K0. 3 B Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T G1 M पुंडरीकमिवाभा(T G1 M °ग्रा)ति; K5 पुंडरीकायमिवाभाति (hypermetric). — ^{b}) Ñ1 Dn2 D2. 9 T2 पुंडरीकांतरप्रभं (Dn2 D2 °भां; D9 T2 °भो); B4 पुंडरीकोदरप्रभं; T1 पुंडरीकांतरं प्रभा. — K2 om. 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) K0 मुख्यं. K0. 3. 5 Dn1 D4. 6 S प्रमृज्य; Ñ1 Dn2 प्रगृह्य (for विमृज्य). Ñ1 कृष्णस्य (for पुत्रस्य). — ^{d}) K1 मनश्विनां; K3. 5 B4 D5 G2. 3 मनस्विनी; Dn2 यश° (for तप°). — After 29, T1 repeats 25^{a}–26^{b}.

30 K2 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{a}) K1 चाप्यागतः; B3 Dn1 D2 चाप्यगमाः; B4 D3 T M1. 3. 4 वाप्यागमाः; D5 सत्यागमाः (for चाप्या°). — ^{b}) Ś K (K2 om.) D2. 5 T G1 च (for वा). G2. 3 श्रुतयश्च तथा यदि. — ^{c}) Ś K0. 4 Ñ1 ध्रुवाल्लँ; K5 ध्रुव- (for ध्रुवं). B1. 2 T1 G1 लोकम्. G2 अवाप्नोति (for अवाप्तोऽयं). — ^{d}) G2. 3 ध्रुवान् (for नृपो). K2 om. बाहु. B1. 2 T G1 -बलार्जितं.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* K1 गांधारीवचनं; T दुर्योधनदर्शनं; G3 M1. 3. 4 गांधारीप्रलापः (G3 °पं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1 16; Ñ1 D3. 6 9; D9 7; T2 G M 17 (as in text).

१८

गान्धार्युवाच ।
पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याञ्जितक्लमान् ।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ १
इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्नुषाः ॥ २
प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः ।
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुंधराम् ॥ ३
गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायून्वायसांस्तथा ।
शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ४
एषान्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
घोरं तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ॥ ६
भ्रातॄंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि । C. 11. 525 B. 11. 18. 7 K. 11. 18. 7

18

1 B4 reads the ref. on marg. — [a]) G2. 3 transp. पुत्रान् and मे. — [b]) K3 D5. 9 शतसंख्या. Ś Ko. 4 गतक्ल(Ko °क्र)मान्; K3. 5 निषूदितान्; D8 जितक्रमान्; G2 °क्षमान् (for °क्लमान्). — [d]) K1. 2 D5 T1 G1 भूयिष्ठान्. Dn1 निहतानृणे (sic); D5 °तां युधि; G1 °तान्मृधे (for °तान्रणे).

2 [a]) G2. 3 M1. 4 मन्ये (for मेऽद्य). — [b]) K1 यदि ना; K5 यदि मां (for यदिमा). D4 मुक्तमूर्धजाः. — [c]) K3. 5 हतपुत्रान्; G2 °भर्ता; G3 °भर्त्रो (for °पुत्रा). — [d]) B1 परिधंति (sic) (for परिधावन्ति). K2. 5 स्नुषा.

3 [a]) K3 T1 प्रासादा(T1 °द)तळ°; K5 °दातल°; G2 °दाग्रिम°; G3 °दगर्भ° (for °दतल°). — [b]) D5 भूषणान्वतैः; T G1 M भूषणो(M3 °णा)चितैः; G3 भूषितान्वितैः (for भूषणा°). — [c]) Ś Ko. 3–5 G2. 3 पद्भ्या(Ś2 G2. 3 °द्र्या)मद्य; K1 अद्येमाः*; K2 अद्येमाः सं°; B1. 2 आपन्नास्तु; B4 अंगेनाद्य; D2 अमेद्याः*; D5 अद्येह सं°; T G1 M1. 4 का(M1. 4 भ)येनाद्य; M2. 3 जवेनाद्य (for आपन्ना यत्). K1. 3 B4 D2 G2 स्पृशंती(K3 °ते)मां; K5 स्पृशेंतेमा (sic); B3 प्रस्पृशतीमां; (for स्पृशन्तीमा). — [d]) D3 रुधिरार्द्रा.

4 [a]) G3 भ्रातॄन् (for गृध्रान्). T1 G1 उत्साद्यंति (for उत्सार°). K1 Ñ1 D2 कृच्छ्राद्रुत्सारयंति स्म (Ñ1 °त्सेतास्). — [b]) Ś2 गोमायुर् (for °यून्). K1. 2 B1 D2. 5 गृध्र(K1 °ध्रा)गोमायुवायसान्; K3 तथा गोमायवोयसः (sic); K5 तथा गोमायुवोपराः; Ñ1 B2–4 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 तथा गोमायुवायसान्; T G1 M गोमायूं(M2. 4 °यू)श्च तथापराः. — [c]) Ś Ko–2. 4 D2 G3 दुःखेन (for शोकेन). K1 विघूर्णंश्यो; K5 °र्णाभ्यां; D5 °र्णत्यैर् (for °र्णन्त्यो).

5 [a]) K1 (marg.) एव; G2 एका (for एषा). K3. 5 G1 सा तु; K4 बाला; B1 [अ]न्वेति; B4 [अ]न्वाद्य; Dn2 [अ]न्वद्य; D1. 4. 6. 8. 9 वै हि; D5 [अ]न्वातु; M1 त्वन्या; M4 [अ]द्य तु (for [अ]न्या तु). Ś1 [अ]नवध्यांगी; M2 [अ]द्यनवद्यांगी (sic) (for [अ]न°). K2 एषाश्चान्वनवद्यांगी. — [b]) M4 °संवीत° (for °संमित°). K1 °मध्यमः. D5 त्रासन्कंपितमानसं. — [c]) K5 सुमहद्; G2 घोरं च (for घोरं तद्). K1. 2 D5 T G1 M घोरमायोधनं दृष्ट्वा. — [d]) Ko. 3 B1. 2 D1. 2. 6 G2 निपतंति (for °तति). Ko. 3 D1. 2. 6 अतिदुःखिताः; Dn1 D3 अविदुःखिता. K5 निपतंतीं सुदुःखिता; T G1 M1. 3 पतत्यसुखिता (T1 °तो) भुवि; M2. 4 पतंत्यसुखिना भुवि.

6 [a]) K3. 5 तान्; G2 वै; M2. 4 [इ]मां (for मे). Ś2 पांडवसुताम्; K3 पार्थिवसुतान् (for °सुताम्). — [b]) Ś T G1 एनां; K1 एता; M इमां (for एतां). M2–4 लक्षण° (for लक्ष्मण°). — T om. 6[cd]. — [c]) Ko. 3–5 Ñ1 Dn2 D5 G M राजपत्नीं (Ko °त्नी); K1. 2 D2 राजधानीं (for राजपुत्रीं). — [d]) K3 माना; K5 माता (for मनो). Ko Dn2 D4. 5 G2 M1. 3. 4 ह्युपशाम्यति (M1. 4 °ते); B3 Dn1 G1 [अ]भ्युप° (for व्युप°). Cv मनो मे ह्युपताम्यति.

7 [a]) K2 Dn1 भ्रातृश्; Ñ1 भर्तृंश्. K3. 5 M2 चान्यान्; G3 चान्या (for the first चान्याः). K B1. 2. 4 D2 S पितॄंश्; B3 पतिं; Dn1 पतिश्; D5 यतश् (for पतींश्). K1 [अ]न्या; K3. 5 M2 [अ]न्यान् (for the second [अ]न्याः). — [b]) G3 पतींश् (for पुत्रांश्). G2 युधि (for भुवि). Dn2 पुत्रांश्चान्याहतान्भुवि. — [c])

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ७
मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम् ।
आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९
अन्या चापहृतं कायाच्चारुकुण्डलमुन्नसम् ।
स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ १०
पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
एताभिरनवद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ॥ ११
तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १२
प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः ।
कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजाः ॥ १३
हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।

$Ś_2$ G_2 परितपंति; $Ñ_1$ °क्षपंति; Dn_2 °शपंति; M_4 °सरंति (for °पतन्ति). $K_{3.5}$ S (except $G_{2.3}$) अन्याः (for एताः). Dn_1 D_3 दृष्ट्वा परिपल(D_3 °लय)क्ष्येताः. — d) G_3 [अ]स्य (for सु-). K_1 सुभजा; K_2 $B_{1.2}$ T_1 G_1 सुमहा-; $Ñ_1$ च भुजैर्; B_3 $D_{1.4.8.9}$ स्वभुजा; Dn_2 D_5 सुभुजान् (for °जा). K_1 M_2 भुजा; K_4 भुजाः; Dn_2 पतीन्; D_3 भुजं (for भुजान्). $K_{3.5}$ प्रगृह्याशु भुजाद्भुवं; B_4 परिष्वज्य भुजैर्भुजान्; D_2 प्रगृह्य मनुजान्बहून्.

8 a) $Ś_2$ मध्यमानाश्; K_1 मधमानां; D_5 मध्यमाने (for °मानां). Ś K_{3-5} G_3 च (for तु). T_1 मध्याना-मध्यवृद्धानां; T_2 G_1 M मध्यानामथ वृद्धानां. — b) Dn_2 वृद्धाणां; D_5 दृष्टा नो; T G_1 M बालानां (for वृद्धानां). $K_{0.5}$ $G_{1.3}$ च पराजित (K_5 °ता; G_1 °तान्; G_3 °तः); K_{1-4} B_3 T_1 चापराजिता ($K_{2.3}$ B_3 °तः); D_5 T_2 °राजितं (T_2 °ताः) (for °जित). — d) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ दारुणं. D_5 वैशसं.

9 a) K_1 रथलीढानि; K_2 °निदानि; Dn_2 T_2 G_1 °नीडांश्च; D_2 °लीलानि; T_1 M_2 °नीळाश्च; $G_{2.3}$ °नीळानि; $M_{1.3.4}$ °नीळांश्च (for °नीडानि). Ś $K_{0.3-5}$ देहानां (for देहांश्च). — b) M_2 रथानां (for हतानां). G_3 रथ- (for गज-). — c) $Ś_2$ $K_{1.2}$ B_3 $D_{2.5}$ T_2 G M आश्रित्य (T_2 M_{2-4} °ता); K_5 अवृत्ता; T_1 आनीता (for आश्रिताः). Dn_1 D_3 प्रेममोहार्ताः; M_1 श्रममोहार्तान् (for °मोहार्ताः). — d) $Ś_2$ श्रिताः; K_2 स्थिता; K_5 M_1 स्थितान्; M_2 स्थितां (for स्थिताः). Ś $K_{0-2.4}$ B_3 D_5 $G_{2.3}$ महाभुज (K_2 G_2 °जः); K_5 Dn_1 °बलः; D_2 °नुजः (for °बल).

10 a) K_1 अन्यश्; K_3 अन्यांश्; K_5 अन्यैश्; B $D_{1.4-6.8.9}$ अन्यां; G_2 अन्याश् (for अन्या). K_2 चापहृतं; $K_{3.5}$ चोपहृतं; T अपहृतं (with hiatus); $G_{2.3}$ चापि हृतं; $M_{1.2}$ [अ]प्यपहृतं; M_3 व्यपहृतं; M_4 ह्यपहृतं (for चापहृतं). K_3 काया; G_3 कार्यं (for कायाच्). G_1 अन्यापहृतकाया च. — b) Ś $K_{0.4}$ -कुंडलभूषितं; $K_{1\ 2}$ D_2 °मुष्ण(D_2 °ल्ल)सं; K_5 $Ñ_1$ B_4 Dn D_5 °मुत्तमं; G_1 °मुद्वहं; G_2 °माननं (for °मुन्नसम्). — c) K_5 अस्य; G_2 स्वस्व- (for स्वस्य). — d) K_5 परितिष्ठति; B_3 Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ पश्य तिष्ठतीं (Dn_1 °तां; Dn_2 °ती); G_2 पश्य रोदिति; $M_{2.3}$ प्रतितिष्ठति.

11 a) Dn_2 T $G_{1.2}$ -जन्म- (for -जाति-). — b) $Ñ_1$ मान्यं; M_2 मन्यो (for मन्ये). T G_1 चाहम्; $G_{2.3}$ [ऽ]नल्पम् (for नाल्पम्). K_2 $Ñ_1$ इवानघः ($Ñ_1$ °यः); G_1 इहानघ; $G_{2.3}$ मयानघ. — c) D_3 om. (hapl.) अनवद्याभिर्. K_2 D_2 न(D_2 नि)रवद्याभिर्; K_5 अनयाद्याभिर्. — d) Ś $K_{0.3-5}$ D_2 [अ]ल्पमेधसा; S °पुण्यया (for °मेधया).

12 a) B_{1-3} Dn $D_{1.3.4.6.8.9}$ G_2 यद् (for तद्). — b) Ś $K_{0.4}$ M_1 यतितं; $K_{1-3.5}$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ T_2 G_3 पा(D_5 प)तितं; T_1 $G_{1.2}$ घातितं (for यातितं). K_3 Dn_1 भो; D_5 च (for नो). K_5 जनार्दनः. — c) Dn_1 तर्हि (for न हि). G_2 शोच्यो (for नाशो). — d) D_5 कर्मणा; M_2 कर्मणः (for कर्मणोः).

13 a) $K_{3.5}$ अत्य(K_3 °त्यु)ग्र°; G_2 प्रगूढ°; G_3 प्रभूत°; Ca. d प्रत्यग्र° (as in text). $D_{1.4.6.8.9}$ चैव (for पश्य). — b) $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ T G_1 M -कुचा(M_2 °ला)-ननाः ($K_{1.2}$ D_2 °ना); $Ñ_1$ -कृशोदरीः; $B_{1.2.4}$ -कुचोदरीः (B_4 °री). — M_2 om. 13cd. — c) $K_{3.4}$ कुळे(K_4 °ली)षु; D_9 कुले तु. $K_{3.5}$ D_2 ह्रीमंत्यः; G_2 भ्रूमत्यः (for ह्रीमत्यः). D_5 नानाकुलेषु संजाता; G_1 कुलेषु चाध्याः श्रीमत्यः. — d) K_2 T_1 -पक्षाक्षि-; $K_{3.5}$ -कृष्णाक्षि-; $M_{1.4}$ -निर्मुक्त- (-पक्ष्माक्षि-). $G_{2.3}$ कृष्णाक्ष्यः (G_3 °क्षीः) कृष्णमूर्धजाः.

14 a) K_5 -वागिन्यः (for -भाषिण्यो). — b) $K_{3.5}$ पुत्र- (for दुःख-). D_3 -शोकं (for -शोक-). $Ś_2$ -परि-

सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४
फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तपत्यसुखरश्मिवान् ॥ १५
ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६
शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसंनिभान् ।
रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७
शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव ॥ १८
एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पातितः ॥ १९
गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम् ।
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २०
उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता ।
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥ २१
सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च । C. 11. 539 B. 11. 18. 22 K. 11. 18. 22

हुताः; K1 -प्रमोदिता; D3 च मोहिताः (for -प्रमो°). — c) Ś Ko. 4 G2. 3 सारसीर्; K3. 5 सरस्य (for सारस्य). Ś Ko. 4 G2. 3 वाशंतीः (K4 °सीः); K1-3. 5 B1. 3. 4 Dn D1-3. 5. 6. 8. 9 वा(D3 चा)सत्यः; D4 वाशन्त्यः (for वाशन्त्यः). — d) K4 Dn2 परितः; K5 पतिता (for पतिताः). K1. 2. 5 माधवः.

15 a) K4 फलपद्म-; G2 फुल्लपाद-; M2 पुष्पपद्म- (for फुल्ल°). — b) K3 पुंडरीकनिभेक्षणाः; K5 पुंडरीकस्य निभेक्षणां. — c) M1 अनवद्यांगि. Ko वक्त्रानि; G2 वस्त्राणि (for वक्त्राणि). — d) Ñ1 पतत्यसुख-; B1. 2 G2. 3 तपत्यशुभ-; B4 Dn1 D1. 3-6. 8. 9 तापयत्येष (for तपत्यसुख-). B3. 4 G3 M1. 3. 4 Cd -रश्मिमान्; Ca °वान् (as in text). K3. 5 पिबंत्यो सुखरश्मिभिः (K5 °वान्); T G1 तपत्यंशुभिरंशुमान्.

16 G3 om. (hapl.) 16a-17b. — a) Ś Ko-2. 4 M4 ईर्ष्या(Ko °र्षा-; K1 M4 °ष्यू)णां; K3 इषूणां; K5 इषणां; D4 इर्पूणां; D6 (marg). 9 M1-3 ईर्ष्यू(D9 °पू)णां; D8 द्रष्टूणां; T1 शेष्याणां; T2 G1 सेर्ष्याणां; G2 इष्टानां (for ईर्षूणां). — M2 om. 16bc. — b) Ś2 वासुदेवावरोधिनां; Ko °देवावरोदनं; D2 °देववरोधनं. Ca. d cite अवरोधनम् (as in text). — c) K3 मत्ता (for मत्त-). — d) Ś1 Ko. 2. 4 Ñ1 पश्यति; T1 M पश्यते; G1 वसंति (for पश्यन्ति). Ś1 Ko-2 Ñ1 D2. 5 M1-3 पृथग्जनः; T1 पृथग्गजैः.

17 G3 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) M2 -पर्वाणि (for -चन्द्राणि). K1. 2 वर्माणि; K3 चंद्राणि (for चर्माणि). — b) K1. 2 D2. 5 [आ]दित्यवर्चसः; K3 °वर्चसं; K4 °संनिभाग् (for °संनिभान्). K5 ध्वजास्यादित्यवर्चसां. — c) K4 रोक्माणि; G2 कर्माणि; M4 हाराणि (for रौक्माणि). Ś1 Ko. 4 वर्णानि; K3. 5 -चर्माणि (for वर्माणि). — d) K2 om. निष्कान्. Ca. d cite निष्कान् (as in text). K1-3. 5 D2. 5 स- (for च).

18 a) T1 शिरस्त्राणि च; T2 G शिरस्त्राणानि (for शीर्षत्राणानि). — b) T1 महीतळे. — c) D8 यस्य; T1 तस्य (for पश्य). Ś Ko. 4 transp. दीप्तानि and गोविन्द. — d) K1 सुहुतानि च; K2 सुहुतानिव; K3 सुहृद्गतानिव (hypermetric); K5 D2 सुहु(D2 °हृ)तानि च; Ñ1 संहृतानिव; Dn1 -नुहुतानिव (sic); T1 सुबहूनि च; G3 सुश्रितानिव (for सुहुतानिव). G2 पावकप्रतिमानिव.

19 a) M2 निःशासनः (for दुःशासनः). K3. 5 शूरो; Dn1 सेते (for शेते). — Dn1 om. (hapl.) 19b-27a. — b) K3. 5 रणेन (for शूरेण). G1 [अ]मित- (for [अ]मित्र-). Ś1 Ko. 4 -कर्षिणा; K5 -वर्षवान् (for -घातिना). B1 पूरेणामित्रघातिना. — c) Ś1 Ko-2. 4 Ñ1 Dn2 D2 G2. 3 -दिग्धांगो (for -सर्वाङ्गो). — M1 om. 19d. — d) K3. 5 B1. 2. 4 Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 युधि भीमेन; B3 भीमेन युधि (for भीमसेनेन).

20 Dn1 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) K1. 2 D5 भीमघातिन्या (K1 °न्यां); K3 B3. 4 Dn2 D1-4. 6. 8. 9 T G1 M भीमसेनेन (for वीरघातिन्या). — b) Ś1 Ko. 3-5 सुतः (for सुतम्). — c) G2 धूतकेशान् (for द्यूतक्लेशान्). — d) Ko द्रौपद्याश्च; K1. 2 B4 D2. 5 T G1 M द्रौपदी- (for द्रौपद्या). K1. 3. 5 D2. 5 -नोदितेन च; K2 -नोदिनोदिते; B1 चोदितेन वै (for °तेन च). Dn2 द्रौपद्याश्चोदनेन च; G2 द्रौपद्यापदि केचन; G3 द्रौपद्याः पदिकेन च.

21 Dn1 om. 21 (cf. v. l. 19). D3 om. (hapl.) 21a-22b. — a) G3 च (for हि). K5 ह्येनेन. — b) M2 सभाया. K5 सभां द्यूतस्य निर्जिता. — c) Ñ1 प्रिया; G3 प्रायं; M2 प्रियाणि (for प्रियं). K1 चिकीर्षया; Ñ1 च कर्षिता; M2 च कर्मणा (for चिकीर्षता).

दासभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२
ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय ॥ २३
निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ २४
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्नाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५
तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन् ।
उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ २६
एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः ॥ २७
अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

K5 त्रातुः (for भ्रातुः). —^{d}) K2 वर्णस्य च जनार्दनः.

22 For the incident, cf. 2. 60. 27. Dn1 om. 22 (cf. v. l. 19). D8 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21.). —^{a}) G2. 3 सर्वैः किं भीमसेनेन. —^{b}) G3 नकुलेन जनार्दन. —^{c}) K3. 5 T1 -भार्या च; D2 -भार्या स; M3 -भार्या हि (for -भार्यासि). K1. 3. 5 पांचाली (K3 °ळी). —^{d}) D4 प्रवेशि. K3. 5 B1–3 Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 M2. 3 गृहं; Ñ1 गृहे (for गृहान्).

23 Dn1 om. 23 (cf. v. l. 19). —^{a}) K1 M4 अब्रवं; K5 त्वां ध्रुवं. —^{b}) M3 ततो (for तदा). Dn2 प्रति (for नृपम्). —^{c}) B1–3 D1. 3. 6. 8. 9 मन्यु-पाश-; G2 मित्रभावं; G3 मित्युपाश- (for मृत्यु°). G1 M4 -परिक्षिप्ता (M4 °प्त-). —^{d}) B1 राजानं; T1 G1 द्रौपदीं (for शकुनिं). Ś1 K0. 4 परिवर्जय; Ś2 प्रतिवर्जय; K2. 5 प[पु]त्र वर्जयः; D9 पुत्र वर्जये (for पुत्र वर्जय).

24 Dn1 om. 24 (cf. v. l. 19). —^{a}) K1 निबोधेन; Ñ1 विरोधिनं; D1. 3. 4. 6 (orig.; by corr. as in text) 8. 9 निरोधैनं; D2 निरोधेन (for निबोधैनं). K1 सदुर्बुद्धिं; B1 दुर्बुद्धिं (for सुदु°). K3. 5 निबोधयैनं (K5 °यिनं) दुर्बुद्धिं; B2 निबोध चैनं दुर्बुद्धिं; T G1 M गांधारराजं दुर्बुद्धिं. —^{b}) K3 T1 मातुळं. K3 कळह-; M1 कलक- (for कलह-). —^{c}) Ś K4 Ñ1 B1. 2 क्षिप्रमेतं; K1. 2 D2. 5 अक्ष(D2 °प्प)पातं; K5 निप्रमेनं (for क्षिप्रमेनं). —^{d}) K2 पुत्रः; Ñ1 पुनः; D5 पुत्रं (for पुत्र). K1 D5 T G1 M संशाम्य; K3 शाम्यसु; K5 शल्यं नु; D2 संसाम्य; G2. 3 शासिस्व (for शाम्यस्व). K3 पांडवं; G2 बांधवान्; G3 बांधवैः (for पाण्डवैः).

25 Dn1 om. 25 (cf. v. l. 19). —^{a}) K3. 5 न युध्यसे त्वं; T G1 M न त्वं बुध्यसि; G3 बुध्यसे त्वं हि. K1 D2. 4 सुदुर्बुद्धे; K2 तु दुर्बुद्धे. —^{b}) Ś2 अमर्षिणं. K1. 5 भीमसेनेन मर्षणं. —^{c}) K3. 5 वाक्शरैर्वै; Ñ1 वाक्शरैस्तु; D9 वाङ्नारा*स्; G2 नाराचैश्च (for वाङ्नाराचैस्). K5 नुदन्; G2 तदा (for तुदन्).

26 Dn1 om. 26 (cf. v. l. 19). —^{a}) K1–3 Dn2 D5 M1. 4 एव; B1–3 D1. 2. 4. 6. 8. 9 एवं (for एष). Ś2 D5 रभसा; K1 रभस-; K3 B1–3 D1. 2. 4. 6. 8. 9 रहसि; B4 भयदः; Dn2 G2 रभसं (for रभसः). Ś2 (orig.) क्रुद्धैर्; Ś2 (by corr.) क्रूरोर्; Ñ1 Dn2 D1. 2. 4. 6. 8. 9 T2 क्रुद्धो; B1–3 क्रुद्धान्; M1. 2 क्रूरा; M3. 4 क्रूरान् (for क्रूरो). K5 तात परंतवक्तारो; D3 तानेव शकलीकृत्य. —^{b}) Ś2 वाक्शल्यम्; K3. 5 वाक्शल्यैर्; B1 वाक्हन्यान्; T1 °शल्यात् (for °शल्यान्). K1 अधारयन्; K2 B4 अभिधारयन्; K5 अवधारय; Dn2 अपिमानयन्; T1 सचराचरं; T2 M अविचारयन्; G2. 3 अवरोधयन् (for °धारयन्). —^{c}) K4 तत्ससर्ज (for उत्स°). —^{d}) K3. 5 संयोगो वृषभेष्विव; D2 स योगो वृष°; D5 मध्यो ते वृष°; T1 सर्पा गोवृष°.

27 Dn1 om. 27^{a} (cf. v. l. 19). —^{a}) G2. 3 एवं. —^{b}) K3 T1 विपुळौ. —^{d}) Ś2 D2 सिंहेनैव. B Dn D1–4. 6. 8. 9 महागजः; D5 महाद्विपः; G2. 3 महावृषः (for महर्षभः). — After 27, K2 ins.:

52* कान्तासङ्गमुखस्पर्शानिद्रयावालिकामुखः (sic) ।

१९

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।
भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १
गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।
नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव दिवाकरः ॥ २
अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् ।
कथंचिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३
अस्य भार्यामिषप्रेप्सून्गृध्रानेतांस्तपस्विनी ।
वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।
सुखोचितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ५
कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।
अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६
एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता । C. 11. 554 B. 11. 19. 7 K. 11. 19. 7

---

28 ^{a}) G_3 राजन् (for रौद्रं). K_2 अत्यर्थं कृत-वान्कर्म. — ^{b}) K_0 [ऽ]भिमर्षणः; K_4 [ऽ]भ्यम°; B_4 D_5 ह्यम°; T_2 G_1 [ऽ]प्यम°; G_3 [ऽ]त्यमर्षणं. K_2 रौद्रमस्य वृकोदरः; D_2 भीमसेनात्यमर्षणः. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 यत्क्रूरो; $Ś_2$ $G_{2.3}$ यः क्रुद्धो; K_0 यः क्रूरो; K_2 यं क्रुद्धो; Dn_1 तत्क्रुद्धो; G_1 M यत्क्षुद्रो (for यत्क्रुद्धो).

Colophon. — *Sub-parvan :* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name :* K_1 गांधारीवचः; T G_3 दुःशासनदर्शनं; M_1 गांधारीप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ K_1 17; K_2 T_2 G_3 19; $Ñ_1$ $D_{3.6}$ 10; T_1 $G_{1.2}$ M 18 (as in text).

19

1 ^{a}) K_1 पुत्रा (for पुत्रो). — $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ om. 1^{bc}. — ^{b}) $Ś_1$ प्राज्ञसंमितः; $K_{3.5}$ Dn_2 °सत्तमः; M_4 पुत्रसंमतः. — ^{c}) D_3 om. भूमौ विनिहतः. G_3 च निहतः (for विनि°). — K_0 G_2 M_2 om. 1^{d}–2^{a}. $Ś_2$ reads 1^{d} on marg. — ^{d}) K_2 कृतं (for कृतः).

2 K_0 G_2 M_2 om. 2^{a} (cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{1.2}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ G_1 ग(K_1 Dn_1 रा)जमध्ये ह(G_1 ग)तः शेते. — ^{b}) $K_{2.5}$ D_2 मधुसूदनः. — ^{c}) K_1 -परिक्षिप्तन् (for °क्षिप्तः). — ^{d}) K_1 नारदीव (for शर°). $B_{3.4}$ Dn $D_{1-4.6.8.9}$ T M_4 निशाकरः (for दिवा°).

3 ^{a}) $Ś_2$ असि- (for अस्य). G_2 पाणिग्रहेण (for चाप°). $K_{0.3}$ Dn_2 $D_{1.2.4.6.8.9}$ G_1 M_1 [ए]व (for [ए]ष). K_5 अस्य चैवापकरणे. — ^{b}) K_3 पाणी. $Ś_2$ K_3 कृतकिनौ (K_3 °णौ). K_5 पाषाणतर्किणो महान्. — ^{c}) $K_{3.5}$ कथं वै; G_3 कथं च (for कथंचिच्). $Ñ_1$ तिष्ठते; D_3 भिद्यते (for छिद्यते). K_2 ग्रध्रैर्. — ^{d}) K_4 अंतुकामैस्; K_5 Dn_1 M_2 अनु(Dn_1 °सु-; M_2 °स्तु)कामैस्; G_1 M_1 अक्तकामैस्; $G_{2.3}$ हर्तुकामस् (G_3 °मैस्) (for अत्तुकामैस्). Ś $K_{0.3-5}$ $Ñ_1$ $B_{1.2.4}$ Dn_2 तनु(K_5 °तु)त्रवान्; D_9 तेलवान्भवेत्; T_1 तळत्रवान्; M_2 तलत्रवाक् (for तलत्रवान्).

4 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0.3-5}$ $G_{2.3}$ तस्य (for अस्य). Dn_2 परि- (for [आ]मिष-). $Ś_2$ K_5 -प्रेप्सूर् (K_5 °प्सूं); K_1 -प्रेस्यू; K_2 T G_1 M -प्रेप्सु (K_2 °प्सुन्) (for -प्रेप्सून्). — ^{b}) T G_1 M गृध्रम् (for गृध्रान्). K_0 एतां; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ एका; K_3 एता; Dn_2 तांस्तु; T G_1 M एषा; G_2 चैव (for एतांस्). G_2 तरस्विनी; G_3 मन° (for तप°). — ^{c}) $K_{3.5}$ पारयंति; T_2 वारयंति; M_3 बारयति (for वारयति). T G_1 रोद्धुं (for बाला). — ^{d}) K_5 माधवः.

5 K_0 om. (hapl.) 5. $Ś_2$ reads 5 on marg. — ^{a}) T G_1 वृंदारक-. $Ś_2$ चेते; T G_1 -समो; M_1 क्रूरो (for शूरो). **C**v as in text. — ^{b}) $K_{1.2}$ विकीर्णः (K_2 °र्णं). $K_{1-3.5}$ $Ñ_1$ $B_{1.2}$ Dn_2 D_2 T G_1 पुरुषर्षभः; $G_{2.3}$ M_2 मधुसूदनः; M_3 पुरुषोत्तम. — ^{c}) $K_{1.3}$ B Dn_1 $D_{1-6.8.9}$ T G_1 M_2 सुखोषितः (K_1 °ता); $G_{2.3}$ सुखोपेतः (for °चितः). — ^{d}) $K_{1-3.5}$ B Dn $D_{1-3.8.9}$ पांशुषु $K_{2.5}$ माधवः.

6 ^{a}) K_1 कर्णिवालीक-; K_4 कर्किनालीक-; D_3 G_3 M_{2-4} कर्णिनाळीक-; T_1 G_1 कर्णनालीक-; T_2 कंठनाळीक- (for कर्णिनालीक-). Dn_1 कर्णिनालीकनाशैवैर्. — ^{b}) $K_{1.2}$ D_2 भिद्य-; $G_{2.3}$ हीन- (for भिन्न-). Dn_1 T_2 $G_{2.3}$ M -व(Dn_1 -सु)र्माणम् (for -मर्माणम्). K_5 भिन्नवर्माणिमाहवे. — ^{c}) D_3 अथापि न जहत्येनं. — ^{d}) $Ś_2$ $K_{1.2}$ D_2 T_1 M_2 लक्ष्मी; **C**a. d लक्ष्मीर् (as in text). $Ś_2$ K_1 भारत-. $K_{2.4}$ $D_{4.8.9}$ M_1 -सत्तम (K_2 °मः).

दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७
तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।
विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८
शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्याननमथेदृशम् ।
स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्ग्रसति मे सुतः ॥ ९
यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।
स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११
तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्शिताः ।
क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्त्यः पर्युपासते ॥ १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ।
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥ १४
शरसंकृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।

---

7 ^{a}) Ñ$_4$ B$_4$ अयं (for एष). Ś$_2$ -शूलेण (for -शूरेण). — ^{b}) Ś$_2$ K$_{0.3-5}$ पार(K$_4$ पर)यिष्यता (K$_5$ °ताः); M$_2$ पालयिष्यतः. — ^{c}) K$_{3.5}$ Ñ$_1$ T G M$_2$ नि(M$_2$ वि)हतः; B$_{1.2}$ D$_{1.4.6.8.9}$ विमुखः; M$_3$ [ऽ]पि हतः; M$_4$ [ऽ]भिहतः (for ऽभिमुखः). — ^{d}) K$_5$ हतोरिगणहारिणि; T G$_1$ M भीमेनारिनिबर्हणः (M$_2$ °ण); G$_{2.3}$ भी(G$_3$ ह)तारिस्तु महारणे.

8 ^{a}) Ñ$_1$ अस्यैव; B$_{2-4}$ Dn D$_{1.3.4.6.8.9}$ अस्यैतद्; G$_{2.3}$ M$_{2.3}$ तस्य तद् (for तस्यैतद्). D$_2$ कृष्णं; G$_1$ पश्य (for कृष्ण). — ^{b}) D$_2$ स्वपदैर् (for श्वापदैर्). Ś K$_{0.4}$ एव (for अर्ध-). G$_2$ -विक्षतं (for -भक्षितम्). — T$_1$ om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) M$_3$ विभति (for विभाति). B$_3$ D$_3$ [अ]त्यधिकं; M$_{1.2}$ ह्यधिकं. K$_2$ लक्ष्म्या; Dn$_2$ शूरः; G$_3$ तातः (for तात). K$_{3.5}$ सुविभात्यधिकं कृष्ण; B$_1$ D$_6$ विभ्राजत्यधिकं तात; G$_2$ वहत्यधिकशोभां वै. — ^{d}) M$_1$ चेव (for इव).

9 T$_1$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) G$_2$ शूरो हि स; G$_3$ शूरस्याथ; M °स्येह (for °स्य हि). — ^{b}) B$_{3.4}$ Dn D$_{1.4-6.8.9}$ पश्य (for यस्य). B$_1$ अथेमृशं; B$_4$ G$_2$ इहेमृशं; T$_2$ अथोदृशं (for अथे°). — After 9^{ab}, M$_{2-4}$ ins.:

53* विभाति निहतस्यापि श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

— D$_2$ repeats 9^{cd} after 10^{ab}. — ^{c}) K$_1$ मैत्रैः (for ऽमित्रैः). — ^{d}) Ś K$_{0-2.4}$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_5$ T$_2$ पांशून्; K$_{3.5}$ पांशुः; Ñ$_1$ पांशुं; T$_1$ पांडून्; G$_2$ पांसुं; G$_3$ पांसुर् (for पांसून्). K$_1$ भग्रसति. K$_2$ G$_3$ मे (K$_2$ मै) सुतं; T मत्सुतः.

10 ^{a}) K$_0$ [अ]नल्प- (for [आ]हव-). K$_4$ नैव; M$_{1.4}$ लोके (for सौम्य). K$_{3.5}$ तस्याहवेप्यभिमुखः. — ^{b}) K$_4$ सौम्य; M$_4$ मैव (for नैव). T G$_1$ M$_{2.3}$ [उ]पलभ्यते (for °पद्यते). — After 10^{ab}, D$_2$ repeats 9^{cd}. D$_2$ om. 10^{cd}. — ^{c}) K$_1$ निहतो (for दुर्मुखो). — ^{d}) K$_2$ विबुद्ध-; D$_5$ त्रिदिव (for विबुध-).

11 ^{a}) B$_1$ चित्रासनं. G$_3$ हतो. — ^{b}) K$_{1.2.5}$ मधुसूदनं (K$_2$ °नः); K$_4$ पुरुषसूदन (for मधु°). — ^{c}) K$_1$ धार्तराष्ट्राम्. K$_4$ इदं (for इमं). — ^{d}) T G$_2$ M$_{1.3}$ धनुर्भृतां (for °ष्मताम्).

12 ^{a}) K$_1$ om. तं. K$_{1.5}$ -माल्यां(K$_5$ °ला)भरणं; Dn$_1$ °मल्याभ°; T$_1$ °मालाभरणा. — ^{b}) K$_1$ युवत्याः; Dn$_1$ युवंत्यः. Ś K$_0$ B D$_{1.4.8.9}$ शोककर्षिताः; K$_4$ कर्षिता भृशं. — ^{c}) D$_2$ क्रव्यादः (for क्रव्याद-). T G$_1$ M$_{1-3}$ °संघ- (M$_3$ °ख-); G$_3$ -संखैः (for -संघैः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ Dn$_2$ रुदत्यः; K$_0$ रुदत्याः.

13 ^{a}) B$_1$ -निर्घोरः; D$_3$ -संघोषः; G M$_{1.4}$ -निर्घोषं; M$_{2.3}$ -घोषं च (for -निर्घोषः). K$_{3.5}$ स्त्रीणां तु (K$_5$ नु) रुदितं चापि. — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_{2.3}$ गर्जतां; Dn$_1$ गार्जता. — ^{c}) G$_2$ इमं (for इदं). G$_{2.3}$ पश्य (for कृष्ण). — ^{d}) T$_1$ M$_{2-4}$ विमिश्रं (for विचित्रं). K$_3$ om. प्रतिभाति मे.

14 ^{a}) D$_8$ युवां. G$_3$ बृंदारको. T G$_1$ पश्य मे दारको नित्यं. — ^{b}) Ś$_1$ प्रवारस्त्री-; K$_{3.5}$ वरवीर- (for प्रवरस्त्री-). B$_3$ -निषेवकः; G$_2$ -निषेवितं. B$_4$ प्रवरः शूरसेवितः; D$_5$ वरस्त्रीभिर्निषेवितं. — ^{c}) G$_2$ अयं (for असौ). D$_5$ सेते. — ^{d}) G$_3$ स्तब्धः (for ध्वस्तः). K$_{1-3}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.8.9}$ पांशुषु; D$_5$ पांसुशु. K$_{1.2}$ माधवः; K$_5$ पांडवाः.

15 ^{a}) K$_{2.3}$ D$_{2.4}$ शरसंकृत-; Ñ$_1$ °संक्षत- (for °संकृत्त-). Ś Dn$_2$ -मर्माणं (for -वर्माणं). K$_4$ शूरं निकृत्तमर्माणं. — ^{b}) K$_4$ शूरं (for वीरं). Ś$_2$ विषसने; K$_5$ विस° (for विश°). K$_2$ हनं; K$_5$ महत् (for

परिवार्यासते गृध्राः परिविंशा विविंशतिम् ॥ १५
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् ॥ १६
स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७
यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः ।
क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८

हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् ।
निबर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ १९
दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः ।
गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २०
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता ।
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१ C. 11. 567 B. 11. 19. 21 K. 11. 19. 21

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

-हतम्). — G2 om. from. 15^{e} up to 11. 20. 2^{d}. —^{e}) K4 परिवावासते; D4 °वार्यसते; D5 °वार्याशते. K1 ग्रध्राः; B1 वृद्धाः (for गृध्राः). —^{d}) K1. 2 D2 परिवार्यं; K3 B2 G1 °विंश-; K5 D6 °विंशं; Ñ1 B1. 3. 4 Dn D1. 3. 4. 8. 9 T1 M1. 3 °विंशद्; D5 °चर्या-; T2 °वंशे; G3 °विंशन् (for °विंशा). K3. 5 T1 विविंशति (K3 °तिः). M2 परिविंशत्यविंशतिं.

16 G2 om. 16 (cf. v. l. 15). —^{a}) K2 प्राविण्य; D2 प्रहस्य (for प्रविश्य). K1. 2. 5 D4 शूरः; B3 वीर; B4 वीरं; D2 सूर (for वीरः). —^{b}) K1 अनीकिनां; K2 °किनी. —^{c}) Ñ1 B Dn D1. 3–6. 8. 9 स वीर-; T2 G3 प्राविश्य; M1. 2. 4 प्रयुध्य (for आविश्य). K0–2 D2 T G1 M1. 4 शयनं (for शयने). —^{d}) K3. 5 युवा; Ñ1 पुत्रः; B4 Dn1 D1. 3–6. 8 T2 परः; Dn2 पुरः (for पुनः). T1 G1 तत् (for सत्-). K3. 5 Ñ1 Dn D1–6. 8. 9 G3 M सत्पुरुषोचिते (M2. 3 °तः).

17 G2 om. 17 (cf. v. l. 15). —^{a}) K1 स्मितोपपन्न-. K1. 2 D2 मनसं (for सुनसं). —^{b}) K0 D5 सुभ्र-; K1. 2 शुभ्र-; D3 शुभं; T1 श्मश्रु (for सुभ्रु). G3 तारानानोपमं. —^{c}) K1 शूरं; K2 D5 शूर-; K3. 5 D3 शुभ्र- (D3 °भ्रु); K4 कृष्ण-; Dn1 सुभ्र-; D2 शूरे; T1 G1 M1. 3. 4 सौम्यं; T2 G3 M2 सौम्य- (for शुभ्रं). —^{d}) K1. 2 D2. 5 T G1. 3 M1. 3. 4 कृष्ण पश्य (by transp.); K4 शुभ्रं पश्य; D9 पश्य **; M2 कृष्णपक्ष-. Ś K0. 4 विशेषितः; K3. 5 Dn1 D2. 5 M2 विविंशातिं (K3. 5 °ति; M2 °ते).

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 15). —^{a}) Ś K0. 4 D2. 3 एतं हि; K1 एते हि; K2 B3 Dn1 D5 एनं हि; K3. 5 ताः (K3 ता) स्म तं; B4 यं स्नाताः; Dn2 याश्च तं; T1 ये स्म तं; G1 यास्मै तं; G3 यस्मिंस्तं; M1 यं सुतं; M2. 3 सस्मितं (for यं स्म तं). Ś K0. 4 पर्युपातिष्ठन् (for °पासन्ते). —^{b}) Ś K0–2. 4 B1. 2 Dn D2. 3. 5 बहुधा वर (Ś2 D5 वार-; B1. 2 बहु) दक्षिणः; K3. 5 वसुधामिव द°. —^{c}) Ś2 गांधर्वं. —^{d}) K3. 5 दिव्यकन्याः.

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 15). K5 om. 19^{a}–20^{b}. K4 not collated. —^{a}) K1 हंतार. Ś K0. 1 D2. 5 परसैन्यानां; K2 सर्व°; B2 वीरसेनायां; T G1. 3 M1. 4 अरिसैन्यानां; M2. 3 अरिसेनानां (for वीरसे°). —^{b}) T G1. 3 M वीरं (for शूरं). K2 D2 समित- (for समिति-). Ś1 K0 -शोभिनं. —^{c}) Dn2 दर्पघ्नं चाप्यमित्राणां. —^{d}) T1 G3 M1. 3. 4 दुःषहं; G1 -दुष्प्रहं; M2 दुष्करं (for दुःसहं). K3 B3. 4 D4. 9 विसहेत; T G1. 3 M1–3 प्रस (T2 °ष) हेत.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 15). K5 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^{a}) T1 G1 दुष्प्रहस्य; T2 G3 M दुःषहस्य (for दुःस°). K0 अस्यैतद्दुःसहं भाति; K1. 2 D2. 5 दुःसहस्य तदा भाति. — D2 om. 20^{c}–21^{d}. —^{c}) B1 गिरिम्; Dn1 G3 गिरि- (for गिरिर्). Ś1 K4 आत्मारुहैः; Dn1 -पादारुहैः; D3 पादरुहैः; D5 corrupt; G3 -राजरुहैः (for आत्मरुहैः). M1 मूलैः (for फुल्लैः). —^{d}) Ś K0–2. 4 इवाचितः (K4 °ताः); Dn D5 G3 M1. 3 °वृतं.

21 D2 G2 om. 21 (cf. v. l. 20, 15). —^{a}) K3 D5 शातकौं (D5 °कौ) भ-; B4 T1 G1. 3 M शातकुंभ- (B4 °भ्या). K1 स्रजा नाति; K5 समाभाति; T1 G1 स्रगाभाति (for स्रजा भाति). Ñ1 Dn2 शातकौंभ्यः स्रजो भांति. —^{b}) K3. 5 समावृतः; D1. 4. 6. 8. 9 च भात्युत;

२०

C. 11. 568
B. 11. 20. 1
K 11. 20. 1

गान्धार्युवाच ।
अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्ये च माधव ।
पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १
यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २
तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३
एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ॥ ४
तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५
तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य यशस्विनी ।
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६
काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।

G1 सुभास्वता (for च भा°). — c) Ko अग्निरेव (for °नेव). D5 गिरेः. K3. 5 स वीरशयने शेते (cf. 16c). — d) K2 B3 गतासुरिव; D1. 4. 6. 8. 9 M2 गतायुरपि; M1 गतासुरवि·. Ś1 T2 G3 M दुःषहः; D4 दुःसह; T1 G1 दुष्प्रहः.

Colophon om. in G2. — *Sub-parvan :* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name :* K1. 2 विकर्णादिदर्शनः; D2 विवर्णादिदर्शनं; D5 विकर्णादिदर्शनं (sic); G3 M2. 4 गांधारीप्र(G3 °वि)लापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1 18; K2 20; Ñ1 Dn1 D3. 6 11.

20

1 G2 om. 1–2 (cf. v. l. 11. 19. 15). — a) Ś2 अद्यर्धं·; K3. 5 अत्यंत·; G1 अत्यर्थं (for अध्यर्ध·). K5 D5 G1 ·गुणमाधुर्यं (for °माहुर्यं). — b) T1 पते (for बले). Dn1 सौर्ये. K1–3. 5 Ñ1 B Dn D1–6. 8. 9 G3 M1. 3 केशव (K1. 2 °वः). — c) Dn1 त्वद्या (for त्वया). K3 तु; K5 नु (for च). B3 दासार्ह; Dn1 दाशार्हं. — d) Dn1 D3. 5. 9 दृस·.

2 G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) T1 चमूमेकां. — c) T संभूत्वा; G1 स हत्वा (for स भूत्वा). K1 स भूत्वा भृत्यरेतेषां. — d) Ñ1 B3 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 अयं; G1 कथं (for स्वयं).

3 b) Ko कार्ष्णिर्; G2 रौष्णेर् (for कार्ष्णेर्). — c) K3 [अ]स्य (for [अ]पि). K1 अभिमन्योहितस्यापि (sic). — d) Ñ1 प्रभावो न (for प्रभा नैव). K3. 5 न प्रभा प्रतिमुंचति.

4 b) Ś2 गांडिव·; K1. 2 गांजीव·. K5 Dn1 D3 G1 ·धन्विनः; G3 ·धन्वना. — c) T1 G1 M2–4 हतं; T2 हतं; M1 हता (for आर्ता). K4 G1 बाल(G1 °लं)पतिं; G3 बालवती (*inf. lin.* विलपती); M2 बालावितं (for बाला पतिं). K3 वीर; G1 वीरा. G2 आर्ता बालमती वीरम्. — d) K1 शोचते (hypermetric); B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 दृष्ट्वा; Dn2 D2 शोच्यं; G2 [अ]शोच्या; M2 शोच्यो (for शोच्या). Ś2 T1 G2 शोच्यति. K2. 5 शोच्या शोचत निं(K5 °चत्यनं)दिताः (K5 °ता).

5 a) Ko Dn एव; M2 एको; M3 एनं; M4 एका (for एषा). Ś K (except K3) Dn2 D2. 5 G2 [अ]भि· (for हि). Ś K (except K3. 5) B4 D2. 5 G2. 3 समागम्य (for °साद्य). — b) G3 अंतिकान् (for °के). G2 सह नैवोपशाम्यति. — c) K5 विराटं. G2 एषा विराटदुहिता. — d) K5 T1 G2. 3 M4 परिमार्जती.

6 a) Ś K (except K3. 5) D2. 5 G2. 3 एषा; B1. 2 Dn2 अस्य; T G1 M1. 3. 4 तथा (for तस्य). D2 वक्रम् (for वक्त्रम्). K3–5 उपादाय. — b) K2 यशस्विनीं; B Dn1 D1. 3–6. 8. 9 मनस्विनी. — c) K2. 5 विबुध·; T1 विबुधा·; G2. 3 विनिद्र· (for विबुद्ध·). K3 ·कमळाकारं. — d) Ś2 कंबुवृत्ति·; K1 D2. 5 °ग्रीवं (D2 °व·); K2 कंबूग्रीव·; G2 कंप्रवृत्त· (for कम्बुवृत्त·).

7 a) B1. 2 G3 काम्यं; T G1 M1 काम· (for काम्य·). K1. 2 D2. 5 ·रूपंपति (sic); T2 M1. 2. 4 ·रूपमती (for °वती). K5 चैषां; D5 चैव; T2 G1 M2. 4 वैषा (for चैषा). — b) K1. 2 D5 पर्यष्वजत; K3 D2 G2. 3 परिष्वज(G2 °ज्य)त. K2 भामिनि; Ñ1 B2 D3 भाविनी; B1 भाविनि (for भामिनी). — c) K5 लाजामाना; T1 लज्य°; M4 लज्जमानं. Ś Ñ1 पुरे (for पुरा). Ś Ko. 4 नैनं; K1 Ñ1 B3 Dn D1. 3–5. 8. 9

लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ॥ ७
तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ॥ ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १०
अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः ।
कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शेषे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२
व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ।
एवं विलपतीमार्तां न हि मामभिभाषसे ॥ १३
आर्यामार्य सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् । C. 11. 596 B. 11. 20. 14 K 11. 20. 14

M3 चैनं; K2 चैत्रं; K3. 5 चैव; B1. 2 T2 वैनं; D2 चैतं; G2 चैवं; G3 चैवा (for [इ]वैनं). — d) K1 मध्वाक-; D2 अर्धांगे; D9 साध्वीक-. D9 om. मद. Ś2 -मधु-; D3 -वधु- (for -मद-). M1 -मूर्छितं. K2 अर्धांगे मदमूर्छिताः; K5 मादीकमदतप्यत; D3 माध्वीकमवमूर्छिता; G2. 3 माध्वीमदविमोहिता.

8 K5 om. 8–11. — a) B2 अस्य. Ś2 -संदग्धं; K2 -संदीग्धं (for -संदिग्धं). — b) K1. 2 Dn2 D2 -परिस्कृतं (for °ष्कृतम्). — c) K3 B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 वीर; G2. 3 वीरं (for कृष्ण). — d) K1 B4 Dn2 T1 अभिवीक्ष्यते; D3 अतिवीक्षते.

9 K5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) Ko. 4 अवीक्ष-; K1. 3 B4 Dn2 D3. 4. 8. 9 T1 अवे(K1 °वै)क्ष्य-; M1 अलक्ष- (for अवेक्ष-). K1 तं व्याला; K3 सबळा; K4 तं बालं; D1. 4. 6. 8 सा बाला; D9 बाला सा. — b) G2 माम् (for त्वाम्). Dn1 अभिभाषसे; T2 M2–4 अभिवीक्षते; G3 अपि भाषते. — c) T कथं (for अयं). — d) K1 सदृशोक्षो. K2 [ऽ]भिपातितः.

10 K3. 5 om. 10 (for K5, cf. v. l. 8). — a) Ko. 4 रूपे; T G1 M2–4 शौर्ये (for वीर्ये). G3 सहितस् (for सदृशस्). — b) Ś1 Ko. 4 एव च (for चैव ते). K2 [ऽ]नघः (for ऽनघ). — c) K1. 2 B1–3 Dn D1–6. 8. 9 G2. 3 M3 तथात्यर्थं; B4 भवत्यर्थं. — d) G2. 3 भूमौ (for भुवि).

11 K5 om. 11 (cf. v. l. 8). Ś1 damaged. — a) Ś1. 2 (*inf. lin.*) Ko B3. 4 D5 T अत्यंतं; Ś2 अत्यर्थं; K1 अन्वंत-; Dn1 अत्यंते (for अत्यन्त-). — b) K1 शंकरवाजिन- (sic). G3 -शोभिनः (for -शायिनः). G1 राकाशशिनिभाननः. — c) K2 कश्चिदद्य; K3 कच्चिच्चाद्य. Ś1 om. ते. T2 तु (for ते).

12 a) Ñ1 -धर्माणौ; B3 -मर्माणो; D2 -वर्ष्माणो (for -वर्ष्माणौ). K5 मातरानुजकर्माणं. — b) K1 ज्याक्ष्येप-; B1. 2 ज्याघात- (for ज्याक्षेप-). K3 -कठिण-; T M -विहत-; G1 -विगत- (for -कठिन-). K5 साक्षिपकठिनं त्वसौ. — c) K1 कांचनागदिनौ; K5 कनकांग° (for काञ्चना°). Ś2 K (except Ko. 4) B Dn D1–6. 8. 9 G1. 2 M शेते (for शेषे). — d) Ś K3–5 Ñ1 Dn T2 G3 M2 विक्षिप्य (for निक्षिप्य). Dn1 D3 विमलौ; T1 विपुळौ.

13 a) G3 व्यासज्य; Ca. d °यम्य (as in text). M2 om. बहुधा नूनं. B1. 2 देहं (for नूनं). K3. 5 व्यायम्य(K5 °याम)मानं बहुधा. — b) K3. 5 नूनं सुप्तं; G2 सुखं दुःखं; G3 सुखं दुःखा; M1. 2 सुखं सुप्त- (for सुखसुप्तः). Dn2 श्रमार्दितः; G2 श्रमादिह. — c) D5 विलपती (for °तीम्). K5 आर्ता. — d) D3 तं (for न). G2 च (for हि). G3 मां किम् (for हि माम्). T1 G1 M किं मां (M मा) न प्रतिभाषसे. — After 13, K1–3 Ñ1 B Dn D1–6. 8. 9 G ins.

54* न स्मराम्यपराधं ते किं मां न प्रतिभाषसे ।
ननु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

[K1–3 Dn D2. 3. 5 G2. 3 transp. lines 1 and 2. —(L. 1) Dn1 reads prior half twice. G2 स्मरंति (for स्मरामि). Dn1 D1–6. 8 G3 मे (for ते). B2 प्रतिभाससे. D9 G1 om. line 2. —(L. 2) K1 ननु मा; Dn1 किं मा. K3 यानाद् (for दूराद्). D2 अभिवीक्ष. K3 विभाषते; B2 [अ]भिभासते. — After line 2, D1. 4. 6. 8 repeat line 1.]

14 a) Ko आर्यमार्यं; K1 आर्यानार्थं; K3. 5 आर्यामार्यां; K4 आवामार्यं; D4 आर्यामार्थ्यं; M1 भार्यां मां च; M2. 3 भार्यामार्यं (for आर्यामार्य). K5 सुभद्रा. K2 च (for त्वम्). — b) K3. 5 त्रिदिवोपमान्; D5 त्रिदशोपमं. — c) K1. 2 पितॄन्मां. G3 दुःखार्तान्. T G1 M पितॄन्मातॄंश्च दुःखार्तान् (T1 °र्ता; G1 °र्तौ); G2 पितॄंश्चैव सुदुःखार्तान्. — d) K2 क; G1 त्वं (for क्व). K1 गमिष्यति.

C. 11. 583 B. 11. 20. 14 K. 11. 20. 14 पितॄन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १४
तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ १८
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २०
तव शस्त्रजिताँल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।

---

15 Before 15, T G$_{1}$ ins. वैशंपायनः. —^{a}) K$_{1.2}$ D$_{2.5}$ -दिग्धांगान्; B Dn$_{1}$ D$_{1.3.4.6.8.9}$ -दिग्धान्वै; Dn$_{2}$ -दिग्धांगं; G$_{2}$ -संविग्नान् (for -संदिग्धान्). —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{0.4}$ केशानुत्ता(K$_{4}$ °त्त)म्य; Ś$_{2}$ °नुत्थाप्य; K$_{3}$ °स्तूत्कृत्य; K$_{5}$ केशांस्तून्नाम्य; B$_{1}$ केशानुन्वाम्य; B$_{3.4}$ Dn$_{1}$ D$_{1.3.4.6.8.9}$ T °नुद्यम्य; Dn$_{2}$ ऐकेनायम्य; G$_{2.3}$ केशानायम्य; M$_{3}$ °नुत्सार्य (for °नुन्नाम्य). —^{c}) Ś K$_{0.4}$ उत्सन्न-; B$_{1}$ corrupt; Dn$_{1}$ उत्संतो (for उत्सङ्गे). Ś K$_{4}$ आदाय (for आधाय). —^{d}) D$_{1.4.8.9}$ अभि- (for इव). K$_{5}$ पृच्छसि. — Before 15^{ef}, G$_{1}$ ins. उत्तरा. —^{e}) Ś$_{1}$ K$_{0.4}$ T$_{1}$ G$_{2}$ स्वस्रेयं. —After 15^{e}, B$_{1.2}$ ins.:

55* तं गृध्राः पर्युपासते ।
साक्षान्मघवतः पौत्रं.

—^{f}) D$_{1.4.6.8.9}$ सुतं (for पुत्रं). K$_{1.2}$ गांजीव- (for गाण्डीव-). D$_{2}$ T$_{1}$ G$_{1}$ -धन्विनः.

16 ^{a}) M$_{1.3}$ त्वा; M$_{2.4}$ वा (for त्वां). —^{b}) K$_{1.2}$ D$_{5}$ G$_{1}$ M एकं; T एनं (for एते). Ś$_{1}$ K$_{4}$ महाबलाः (for °रथाः). — D$_{9}$ om. 16^{c}–17^{b}. —^{c}) K$_{3.5}$ °कर्तृत्वात्; D$_{5}$ °भर्तॄन्वा (for °कर्तॄंस्तान्). —^{d}) D$_{5}$ -जयद्रथं.

17 D$_{9}$ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). —^{a}) D$_{4}$ द्रौण-. K$_{1.3.5}$ D$_{2}$ S (except T$_{1}$) -द्रोणायनी. —^{b}) K$_{1.2}$ Dn$_{1}$ D$_{2.3.5}$ यैरहं; K$_{3.5}$ यैरभि-; T$_{1}$ यै*सि; G$_{2}$ वैरस्य (for यैरसि). K$_{1.2}$ D$_{2}$ विधवाकृताः; K$_{3}$ Dn$_{1}$ D$_{3.5}$ व्यसनीकृताः (D$_{3}$ °ता; D$_{5}$ °तं); T G$_{1}$ M व्यसने हतः. —^{c}) Ś$_{2}$ Dn$_{2}$ M$_{2}$ रथर्षभानां; K$_{2}$ अथर्षभाणां; D$_{1.4.6.8.9}$ नरर्ष° (for रथर्ष°). —^{d}) D$_{3}$ आसाद्य (hypermetric) (for आसीत्). M$_{1}$ सदा मनः; M$_{4}$ तदात्मनः.

18 ^{a}) D$_{4}$ बलं; M$_{4}$ बाल (for बालं). M$_{2}$ च; M$_{3}$ त्वा; M$_{4}$ मा (for त्वां). K$_{1}$ परिचार्यैकं; K$_{2}$ °वार्यैकं; K$_{5}$ °चार्यैकं; G$_{2.3}$ °वार्योघैर्; M$_{2}$ [अ]परिवार्यैकं. —^{b}) D$_{5}$ मनो- (for मम). G$_{1}$ जघ्नतां; G$_{3}$ जघ्नुषः. K$_{3.5}$ समदुःखोपजघ्नु(K$_{5}$ °घ्नि)वान्; T अनेकेषां निजघ्नुषां (T$_{2}$ °घ्नतां). —^{c}) B$_{1.2}$ D$_{1.2.4.6.8.9}$ पांडवेयानां (for °वानां च). Ñ$_{1}$ B$_{4}$ तु (for च). —^{d}) K$_{0.3}$ B$_{3.4}$ D$_{2}$ G$_{1.2}$ M पंचालानां. K$_{0-2}$ D$_{2.5}$ तु (for च). M$_{1.3}$ अथाग्रणीः; M$_{2.4}$ तथाग्रणी (M$_{4}$ °णीः) (for च पश्यताम्). —^{f}) K$_{3.5}$ अपि; K$_{4}$ स तु; Dn$_{2}$ त्वम्; D$_{3}$ मन् (sic) (for सन्). M$_{2}$ नाथवन्वन्ननाथवत् (sic).

19 K$_{5}$ Ñ$_{1}$ Dn$_{2}$ G$_{2.3}$ om. (hapl.) 19^{ab}. —^{a}) K$_{0}$ स दृष्ट्वा (hypermetric) (for दृष्ट्वा). G$_{1}$ आक्रांतं (for आक्रन्दे). K$_{3}$ B$_{3}$ Dn$_{1}$ D$_{1.3.4}$ दृष्ट्वा त्वां बहुभिः संख्ये. —^{b}) G$_{1}$ निनदं (for निहतं). D$_{5}$ त्वम् (for त्वाम्). B$_{3}$ पितामहि (for अनाथवत्). K$_{3}$ Dn$_{1}$ D$_{1.4.6.8.9}$ हतं वीर पिता तव; D$_{3}$ हतं वीरमनाथवत्. —^{c}) T G$_{1}$ M वीरं. T G$_{1}$ M$_{3}$ पुरुषशार्दूल (T$_{2}$ G$_{1}$ °लं); M$_{1.2.4}$ °शार्दूलाः (M$_{2}$ °लां). —^{d}) T$_{1}$ G$_{1.3}$ M जीवंति पांडवाः.

20 K$_{4}$ om. 20^{ab}. —^{a}) Dn$_{1}$ राज्यलोभो. —^{b}) Ś$_{2}$ न; K$_{1-3.5}$ B$_{4}$ Dn$_{2}$ D$_{2.5}$ च (for वा). D$_{2}$ पुराभवः; G$_{1}$ पराजयः. —^{c}) K$_{1-3.5}$ B D$_{1-6.8.9}$ T$_{2}$ धास्यति; Dn$_{2}$ यास्यति; G$_{3}$ M$_{2}$ दास्यंति (for दास्यति). Dn$_{2}$ G$_{2.3}$ M$_{2.4}$ पांडूनां (for पार्थानां). —^{d}) M$_{2}$ चामृते (for त्वा°). K$_{1.2.5}$ पुष्करेक्षणः; B$_{4}$ °क्षणं.

21 ^{a}) K$_{1}$ शस्त्रिजितालोका (sic); K$_{2}$ D$_{2}$ शस्त्रजिता लोका. Dn$_{2}$ G$_{2.3}$ प्राप्ता ये भवता लोका. —^{b}) K$_{5}$ दमेण; Ñ$_{1}$ नयेन; T$_{1}$ जितेन; T$_{2}$ ऋतेन (for दमेन). —^{c}) K$_{1}$ क्षिप्तम् (for क्षिप्रम्). K$_{3}$ त्वामनुगच्छामि; K$_{5}$ त्वनुगमिष्यामि (for अन्वा°). —^{d}) M$_{1.2.4}$ मा (for मां). Ś$_{1}$ K$_{0.4}$ प्रतिपालयेः;

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २१
दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २२
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥ २३
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५
एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २७
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ २९
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः । C. 11. 598 B. 11. 20. 31 K. 11. 20. 31

K1. 2. 5 °लयः; Ñ1 B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 G2. 3 परिपालय (for प्रति°).

22 ^{a}) Ś1 Ko. 4 दुर्धनं; Ś2 (marg. by corr.) दुर्धरं; Ś2 (orig.) दर्शने; T G1. 3 दुष्करं; G2 पुष्करं (for दुर्मरं). K5 न पुनः प्राप्ते; D5 पुनरप्राप्तः; T G1 प्रति न प्राप्तं. — ^{b}) K1 को (submetric) (for काले). — ^{c}) K4 D3 T M1–3 त्वा; D5 त्वं (for त्वां). — ^{d}) K4 काले; D3 T2 हंत (for हतं). K5 M1 दुर्भगाः; Ñ1 दुर्गमा.

23 ^{a}) K3. 5 D4 किमिदानीं; T1 G1 कामिनीनां. — ^{b}) T2 M1. 3. 4 त्वं श्लक्ष्ण- (M4 °क्ष्णं); M2 त्वं श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया). Ś Ko M2. 3 मितया; K4 सितया (for स्मि°). D2 गिराः. — ^{c}) Ś2 M4 परलोकं; B4 पितृलोकं; Dn2 G2. 3 परलोके. K5 पितृलोकममात्यानां. — ^{d}) Ñ1 मां विना (for मामिव). Ś Ko. 4 G2. 3 [आ]ला(Ś1 Ko °ल)पयिष्यसि; K5 [आ]मंत्र्य°. M2. 4 नाम्नामंत्र्योपगूहसे; M3 मंत्रं वै मंत्रयिष्यसि.

24 K1. 2 Ñ1 D2. 3 om. (hapl.) 24^{ab}. — ^{a}) K5 आसरसां (for अप्स°). Dn1 सर्गे; D5 लोके (for स्वर्गे). — ^{b}) B1 D5 प्रमथिष्यति; G2 °ष्यसे. — ^{d}) K3 Ñ1 गिरा वा; K5 गिरया.

25 ^{a}) K3. 5 पुण्यवताँल्; Dn2 °कृतो (for °कृताँल्). K5 लोको (for लोकान्). — ^{b}) Ś Ko. 4 समीयिवान्; K2 समेय°. — ^{c}) M1 सौभद्रं. K1 विरहन्; Ñ1 विरहात्; G2 विचरन् (for विहरन्). K5 कालं (for काले). — ^{d}) K5 सुरतानि.

26 ^{a}) K2 संप्राप्तो. — ^{b}) K2 T1 विहतस्ते; G3 विहारस्ते. — ^{c}) Ś2 D3 षण्मासात्; T1 M1. 3. 4 °साः; G1 षण्मासः; G2 षाण्मासान्; M2 षण्माता (for षण्मासान्). K1 D2 संभवे (for सप्तमे). Ko वासि; K3. 5 Ñ1 T M मासे (for मासि). — ^{d}) M3 वीर स (hypermetric) (for वीर). — For 26^{cd}, K2 subst.:

56* सुभद्रां भद्रचरित स्मरेथास्त्रिदिवं गतः ।

27 Before 27, Dn2 G ins. वैशं°. — ^{a}) K5 M2 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त-). K3. 5 T2 G1 -वचनामेनाम्; G2 -वतिनामेताम् (sic); M -वचनां (M2 °नं) चैनाम्. — ^{b}) T2 G1 अवा(G1 °पा)कर्षंति. K1. 2 दुःखिताः. M2 अपकृष्यंति दुःखिता. — ^{c}) K2. 5 उत्तरा (K5 °रो). — ^{d}) K1 -कुलस्त्रियं; K2 -कुलास्त्रियं; B4 -कुरुस्त्रियः.

28 ^{a}) K3. 5 अवकृष्य (for अप°). Ś Ko. 1. 3. 5 T M1. 3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्). — ^{b}) Ko. 5 आर्ततरः; Ñ1 D3 °स्वराः; Dn2 °रताः; G2 °तर-; M2 °तरा (for °तराः). G2 -स्वरां (for स्वयम्). — D2 om. 28^{c}–29^{b}. — ^{c}) K4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{d}) K1 क्रोशंतं. M2. 4 च रुदंति (for विलपन्ति).

29 D2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) K5 द्रोणास्त्रे. Ñ1 -शतसंछन्नं; B1 -शरसंकृन्नं; Dn2 G3 °संक्षिप्तं; G2 °संतप्तं (for °संकृत्तं). — ^{b}) D5 शयनं. T G1 M1. 3 शोणितोक्षि(T1 °चि)तं. — D3 reads 29^{c}-30^{b} on marg. — ^{c}) Ś Ko–2. 4 B1. 2 G विन(K1. 2 °नु)दंति; K3. 5 विचरंति; Dn1 D3–5 M1. 3. 4 विरुदंति; T1 पितृदंति; M2 विरदंति (for वितुदन्ति). — ^{d}) Ś2 K1 D5 -गोमाय- (for -गोमायु-). Ko. 4 -वाससः; K5 D2 -वाससा.

30 D3 reads 30^{ab} on marg. — ^{a}) Ś1 K3–5 B3 D1. 4. 8. 9 T1 G1 M1 विन(Ś1 K4 °ना)द्यमानं; Ś2

C. 11. 600
B. 11. 20. 33
K. 11. 20. 32
न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ॥ ३०
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ।
श्रमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ॥ ३१
उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
शिशूनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम् ।
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।
एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १
पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्बहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः ।

विनाश्य°; K0 विनाश°; K1 विनुद्य°; B1 विनंद्य°; B4 विदश्य°; Dn1 विरुध्य°; D5 विनद्धमानैर्; G2 विमथ्यमानं; M2-4 विरद्य° (for विनुद्य°). — b) K2 Dn2 G2 असितेक्षणा (Dn2 °णां). — c) K1.2 B4 D2.5 विहगान्; K5 विवशं; Ñ1 विरसा; Dn1 D3 शोकार्ता; M1 विधुरा; M2.4 मधुरा (for विवशा). — d) B2.3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 G2.3 विवर्तयितुम्; B4 D5 निवार°; T G1 M विसर्जं° (for निवर्तं°).

31 a) K1 D2 अंसौ(D2 °सो)मातपतप्तानाम्; K3 आश्वास्यातपतप्तानाम्; K5 आश्वास्य आपतस्तप्ता (corrupt). — b) K2.3 Dn1 T2 आयसेन; D2 M3 आयामेन. — c) K1 om. च. — d) K3 रूपेण; B D1.3.4.6.8.9 वक्त्राणां; M रूक्षाणां (for रूपाणां). B Dn1 D1.3.4.6.8.9 विप्लुतं; Dn2 G3 विकृतं; M3 परुषं (for विगतं). K5 रूपेणाविगतं वपुः; G2 रूपेण विकृतां पुनः.

32 Before 32, G1 ins. गांधारी. — a) G3 M1 उत्तरां. — b) Ś K0.4 Ñ1 T1 G1 कांभोजं. B1 D5 om. च. — c) Ñ1 पश्य कृष्ण (for हतान्पश्य). M त्रीनेतान्निहतान्पश्य. — d) M2-4 लक्षणं (for लक्ष्मणं). K3.5 सुलक्षणं. — After 32cd, T G1 M ins.:

57* कार्ष्णिनाभिहतं कृष्ण लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
[M लक्षणं (for लक्ष्मणं).]

— e) K1 आयोधनं शरो मध्ये. — f) K3.5 शयानान् (for शयानं). K2 माधवः.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* K1.2 D5 T अभिमन्युदर्शनं; D2 अभिमन्युदर्शनः; G3 उत्तराप्रलापनं; M उत्तराविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1 G2 19; K2 21; Ñ1 D3.6 12; Dn2 T G1.3 M 20 (as in text); D9 10.

21

1 b) K1 महारथ; Ñ1 B1-3 D1.3.4.6.8.9 °बलः; Dn1 °बल. — G1 reads 1c-3b after 8. — c) K2.5 ज्वलितानलं; T2 °तानिल-; G2 °तानन- (for °तानल-). K1 -वत्संख्यं; Dn2 G2.3 -तेजस्वी; T2 M -वत्संखे (M1 °खे) (for °ख्ये). — D9 reads 1d-2c twice. — d) K5 संशांतं; B3 Dn2 स शांतः (for संशान्तः). K1 पर्थ- (sic) (for पार्थ-). G2 शांतः पार्थस्य तेजसा.

2 For the repetition in D9, cf. v. l. 1. — b) T1 G1 M निपा(T1 M2 °प)त्य (for निहत्य). K1.2 [अ]रिरथान्; K5 [अ]भि° (for [अ]ति°). — c) K3 शोणितौघ-. Dn2 G2.3 -समायुक्तं; D3 -परीताद्रं (for -परीताङ्गं). — d) D1.4.6.8.9 पातितं.

3 a) K3.5 अमर्षा; B1.2 अमर्षाद्; G3 अमर्ष- (for अमर्षी). Ś K (except K1.2) Ñ1 B1.2 Dn2 G2.3 दीप्त- (for दीर्घ-). K5 -रोषाश्च; Dn1 -रोसश्च; G2 -कोपश्च (for -रोषश्च). — b) = 1b. K1.2 D2.5 G1 महाबलः; M2 °रथाः (for °रथः). — c) Dn2 G3 निप-

रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३
यं स्म पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।
मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ६
उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ७
अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्हिमवानिव च स्थिरः ॥ ८
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १०
आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां
यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते ।
ततः शरेणापहृतं शिरस्ते
धनंजयेनाहवे शत्रुमध्ये ॥ ११
अहो धिगेषा पतिता विसंज्ञा C. 11. 614 B. 11. 21. 12 K. 11. 21. 12

तितः (for विनिहतः). — [d]) $G_{2.3}$ हतो (for शूरो). $K_{1.2}$ गांजीवधन्वना (K_2 °नः); T_1 G_1 गांडीवधन्विना.

4 [a]) $K_{1.5}$ य स्म पांडव- (sic); Dn_1 यस्मात्पांडव-; Dn_2 यं पांडवेय-; $G_{2.3}$ यं पांडवेयात् (for यं स्म पाण्डव-). T_1 -पुत्रां स्म (for -संत्रासान्). G_1 यं हि स्म पांडवे त्रासा. — [b]) K_2 om. मम पुत्रा. B_3 -बलाः (for -रथाः). — [c]) $K_{0.3.5}$ B_1 $G_{1.2}$ M_1 प्र($K_{3.5}$ अ)युध्यंत (G_2 °तः); D_9 आयु° (for प्रायुध्यन्त). — [d]) D_4 M_2 मातंग; T_1 G $M_{1.3.4}$ मातंगम्. D_5 G_1 यूथपाः.

5 K_2 om. 5. — [a]) $K_{3.5}$ T_2 शार्दूल (for शार्दूलम्). — [b]) G_3 सव्यसाचिनः. — [c]) $K_{0.3.5}$ मातंग (for मातङ्गम्). — [d]) $K_{3.5}$ Dn_2 निपातितः.

6 [a]) $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ T G_1 $M_{1.3.4}$ तमेताः (K_1 °ता); $K_{3.5}$ M_2 तमेतं; Dn_2 तमेव; G_3 तमेनं (for समेताः). K_5 $B_{1.2}$ Dn_2 G_3 M_4 -व्याघ्रं; G_1 -व्याघ्रा (for -व्याघ्र). G_2 कथमेनं नरव्याघ्रं. — G_1 om. 6^c–8^b. — [c]) T_1 विकीर्ण- (for प्र°). K_1 -मूर्धजा. K_1 पत्यो; T तस्य (for पत्न्यो). — [d]) $Ś_2$ रुदंत्या; K (except K_4) $Ñ_1$ Dn $D_{2-5.8}$ G_3 M_{2-4} रुदंत्यः; T स्त्रियस्तं (for रुदत्यः). D_5 समुपासते.

7 G_1 om. 7 (cf. v. l. 6). $Ś_1$ damaged. — [d]) $Ś_2$ नाद्यगच्छत; K_1 नाध्यगच्छता; K_2 °गच्छतः; $K_{3.5}$ नाधिजग्मिवान्; Dn_2 $G_{2.3}$ M नाधिगच्छति; T नाभिगच्छति.

8 G_1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — [a]) K_0 अनाधृष्टः; $K_{1.2}$ °दृष्यः (for °धृष्यः). $Ś_2$ परं (for परैर्). — [c]) K_1 [अ]र्च्छिष्मान् (for [अ]र्चिष्मान्). — [d]) $K_{1.2}$ B_3 $D_{2.5}$ निश्चलः (K_1 °ल); B_4 T G_1 सुस्थिरः; Dn_1 D_3 च स्थितः; $G_{2.3}$ यः स्थिरः (for च स्थिरः). — After 8, G_1 reads 1^a–3^b.

9 [a]) T G_1 पूर्वं; G_2 भूयो (for वीरो). — [b]) Dn_2 मारिष (for माधव). — [c]) D_9 निहतः (submetric) (for विनि°). — [d]) Ś K (except K_0) Dn_1 $D_{2.5}$ -भग्न; Dn_2 -रुग्न (for -रुग्ण). K_5 द्रुमाः.

10 [a]) K_2 पत्नी त्वं; Dn_1 पत्नीं त्वां; Dn_2 पतितां (for पत्नीं त्वं). — [c]) D_5 G_3 लालप्यमानं. K_5 लालप्यमानकरुणां. — [d]) K_1 $D_{1-4.6.8.9}$ T_2 $G_{2.3}$ रुदंतीं; K_2 रुदंति; Dn_1 रुदंती; T_1 पदंतीं; M_{2-4} वदंतीं (for रुदतीं). $K_{3.5}$ च गतां (for पतितां).

11 [a]) $K_{3.5}$ आर्यस्य (for आचार्य-). $M_{2.4}$ -शापानु- (for -शापोऽनु-). Cv cites आचार्यशापोऽनुगतः (as in text). K_0 [ऽ]र्थवद्धां; K_1 D_2 $M_{1.2.4}$ ध्रुवं त्वं; K_2 M_3 ध्रुवं त्वा; K_5 गतो ध्रुवं; G_2 ध्रुवं त्वया (for ध्रुवं त्वां). — [b]) K_1 येदग्रसच् (sic). K (except $K_{0.4}$) $D_{2.5}$ G_2 इदं (for इयं). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ धरित्री (K_1 °त्रीं); $K_{3.5}$ T_2 G_3 धरा च ते; G_1 धरापते; G_2 धरातले (for धरा ते). — [c]) Dn_2 [अ]प्रहृतं; T_1 G_1 [अ]भिहृतं; T_2 [अ]पहतं (for [अ]पहृतं). — [d]) $Ś_2$ K_{0-3} $Ñ_1$ $B_{3.4}$ Dn $D_{1-6.8.9}$ S (except G_3 M_4) [आ]हव-; K_5 [आ]हवं (for [आ]हवे). $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ -शोभिना (K_1 °ता) युधि; T G_1 -चक्रमध्ये (for शत्रुमध्ये).

12 [a]) K_3 $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1.3.4.6.8.9}$ हा हा (for अहो). K_3 पतिं तं (for पतिता). K_3 M_1 विसंज्ञं. K_5 अहोवशेषे पतितं विसंज्ञं. — [b]) $Ñ_1$ संवीक्ष्य; D_2

C. 11. 614 B. 11. 21. 12 K. 11. 21. 12

समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम् ।
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुषेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२
अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा
शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सावर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।
आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

समीक्ष (for समीक्ष्य). Ś2 -कंठनिष्कं; Ñ1 B1. 3 -बद्ध-निस्कं; D1. 4. 6. 8. 9 -बद्धकक्षं; D3 °निष्का (for °निष्कम्). — [d]) K1 D2 सु(D2 मु)खेणमार्ता; K2 सुषेणमार्ता; K3. 5 शुशोच माता; Dn2 दुःखेन माता; D5 सखेदमाता (for सुषेण°). K3 M2 भयार्ता (for भृशार्ता).

13 [a]) T G1 कलावशेषो; G2 अपाद° (for अल्पाव°). K3 वि-; K5 B Dn1 D1–6. 8. 9 [ऽ]पि (for हि). Ś Ko. 4 कृतात्मा (for महात्मा). — [b]) K1 -भक्ष्यैः; D5 -भक्षो (for -भक्षैः). G2 -भर्त्सयद्भिः. — [c]) D5 द्रष्टं; T2 दृष्ट्वा; M3 द्रष्टुर् (for द्रष्टुं). K5 D5 असं-; B1 च न-; B2. 3 D1–4. 6. 8. 9 न नः; B4 मनः; Dn1 ततः; T2 स सं- (for न सं-). K3. 5 शशांकः (for शशीव). — [d]) K3. 5 स कृष्ण- (for कृष्णस्य).

14 [a]) Ś Ko. 1. 4 D5 G3 विवर्तमाना; K2 निवर्त°; K5 सन्वार्तनादा; Ñ1 B4 आवर्तमाना; Dn1 सा वर्द्ध° (for सावर्त°). Ko पतितः; D2 पतिताः. K3 सत्वार्तनाप्रपतिता पृथिव्याम् (sic); K5 सा न्वार्तनादा पतिता पृथिव्याम्. — [b]) K3. 5 उत्थाप्य (for उत्थाय). K4 M1 चैषा; D5 दैनं (for दीना). K4 M1 दीना; G1 चैव (for चैषा). — [c]) K4 वक्त्रेण (for कर्णस्य). K5 चक्रं (for वक्त्रं). Dn -जिघ्रसा(Dn2 °मा)ना (for °माणा). — [d]) K1 रोरुपते (for रोरूयते). Ko तत्र (for पुत्र-). K1. 2 पुत्रवधाभितप्ताः (K1 °प्तां); K3. 5 पुत्रवधेन तप्ता (K5 °प्ताः); Dn2 पुत्रवधे हि तप्ता; T G1 दुःखचयाभितप्ता.

Colophon.— *Sub-parvan :* All MSS. स्त्री.—*Adhy. name :* K1 D2 कर्णदर्शनः; K2 कर्णदर्शना; T G3 कर्णदर्शनं; M कर्णशरीरदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 K1 G2 20; K2 22; Ñ1 D3. 6 13; D9 11; T G1. 3 M 21 (as in text).

22

1 K1. 2 D2 om. 1[ab]. — [a]) M2 अवंत्यं (for आवन्त्यं). — [c]) K3. 5 Dn2 गृध्रा (for गृध्र-). Ś Ko. 4 तूर्णं (for शूरं). — [d]) K3 बंधुबंधुम्; T1 M शूर°; G1 दूर° (for बहु°). K5 om. (hapl.) मबन्धु.

2 [a]) D2 यश्च (for पश्य). — [b]) K1. 2 D2. 5 शूराणां (for शत्रूणां). K2 मधुसूदनः. — [d]) Ñ1 रुधिरौघ- (for °रेण). K1 समुच्छ्रितं; K2 समक्षितं; T1 समुत्क्षितं (for समुक्षितम्).

3 M2. 4 om. 3[a]–4[b]. — [a]) K1. 2. 5 Ñ1 B Dn D2. 4. 5 शृगालाश्; K3. 4 T1 सृगाळा(K4 °ल)श्. Ś Ko–2. 4 D5 हिंस्राश्; B1 कंकश्; Dn2 G2. 3 M3 गृध्राश् (for कङ्काश्). — [b]) Ś2 K5 क्रव्यादश् (for

तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४
प्रातिपीयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्लिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥ ५
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता ।
पाकशासनिना संख्ये वार्द्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ७
एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ९
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भषन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् ॥ १०
तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम् ।　C. 11. 627 B. 11. 22. 11 K. 11. 22. 11

क्रव्यादाश्च्). K$_2$ पृथग्विधा. — ^{c}) M$_1$ [अ]विकर्षंति. — ^{d}) G$_1$ कालवि- (for °स्य).

4 M$_{2.4}$ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{b}) K$_{1.2}$ Dn$_3$ D$_{2.9}$ T G$_1$ M$_{1.3}$ शूरम् (for वीरम्). K$_3$ B$_{2-4}$ Dn$_1$ D$_{1.4.6.8.9}$ G$_1$ -कारिणं; B$_1$ -शारिणं; M$_3$ -धारिणं. D$_5$ शूरं संग्रामसारिणं. — ^{c}) K$_0$ अवंतिम्; K$_5$ आवंत्यम्; Ñ$_1$ आपतंति (for आवन्त्यम्). B$_{1-3}$ D$_{1.4.6.8.9}$ सहिता (for अभितो). K$_4$ नार्या (for नार्यो). Dn$_1$ D$_3$ आवत्यंसहिता नार्यो. — ^{d}) Ś$_2$ K$_{1.3-5}$ Dn D$_{2.4.5}$ S रुदंत्यः (for रुदत्यः).

5 ^{a}) Ś K$_{0.4}$ G$_{2.3}$ Cv प्रातिपेयं; Dn$_1$ °पाद्यं; G$_1$ °वीर्थ्यं; Ca. d °पीयं (as in text). — ^{b}) K$_{3.5}$ शित- (for हतं). K$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_2$ [illegible] G M$_1$ भीमेन; D$_3$ भीमं न (for भल्लेन). K$_3$ बाह्लीकं. — ^{c}) D$_2$ असुप्तम् (for प्र°). K$_3$ शार्दूळं. — ^{d}) M$_1$ lacuna. K$_2$ transp. पश्य and कृष्ण. K$_5$ मनस्विनी.

6 ^{a}) K$_2$ अतिव. K$_0$ -वर्णस्य (for -वर्णोऽस्य). — ^{b}) D$_9$ नित्यस्यापि च; G$_2$ हतस्याद्यापि (for निहतस्यापि). K$_5$ च शोभते (hypermetric); B$_{1.2}$ दृश्यते (for शोभते). — ^{c}) K$_{1.2}$ B$_1$ [अ]ति-; G$_1$ [अ]पि (for [अ]भि-). T$_2$ corrupt. — ^{d}) K$_{1-3.5}$ D$_5$ G$_1$ पूर्णमास्यां (for पौर्ण°). Ś$_1$ K$_4$ Dn$_2$ G$_{2.3}$ समुद्यतं (G$_3$ °तां); K$_{1.2}$ समद्युतेः; Dn$_1$ D$_3$ इवोद्यतः; D$_2$ समुद्यते; T G$_1$ समंततः (for समुद्यतः).

7 ^{b}) T$_2$ प्रतिज्ञाश् (for प्रतिज्ञां). Ś K$_{0.4}$ चाभिरक्ष(K$_0$ °क्षि)ता; K$_1$ D$_2$ चापि रक्षिता; K$_2$ चापरक्षिताः; K$_3$ चैव रक्षिता; K$_5$ वै च रक्षिता; Dn$_2$ M$_3$ चापि रक्षता; D$_4$ परिरक्षतां; D$_5$ योपि रक्षता; T G$_1$ M$_{1.2.4}$ चैव र°; G$_2$ अभिर°; G$_3$ अपि र° (for परिरक्षता). — ^{c}) T$_2$ G$_3$ M संखे (for संख्ये). — ^{d}) K$_{3.5}$ वार्धक्षत्रो; T G$_{1.3}$ M$_2$ वार्धक्षत्रं; G$_2$ वृद्धक्षत्रो (for वार्द्धक्षत्रिर्). T G$_{1.3}$ M$_{2-4}$ निपातितं. Ñ$_1$ वार्द्धके विनिपातितः; Cv as in text.

8 ^{a}) K$_2$ एकादशं. B$_{3.4}$ Dn D$_{1.2.4.6.8.9}$ Cv चमूर्भित्त्वा; D$_3$ चमूद्वारं; T$_1$ G$_1$ M$_1$ चमूं जित्वा; T$_2$ चमूं भित्त्वा; G$_{2.3}$ -चमूर्भ(G$_3$ °भ)र्ता; M$_{2-4}$ -चमूभि-(M$_3$ °स्त्वा)स्तु (for चमूर्जित्वा). — ^{b}) Ś$_2$ K$_{1-3}$ Dn$_2$ T$_1$ G$_2$ रक्षमाणं (for रक्ष्य°). T$_1$ G$_1$ M महात्मभिः. Cv रक्ष्यमाणं महात्मनः. — ^{c}) M$_3$ सत्यां (for सत्यं). T$_1$ चिकीर्षतः. Ñ$_1$ वाक्यं; M$_3$ तस्य (for पश्य). — ^{d}) K$_{1.2}$ D$_2$ M हतमेव; K$_4$ हतसेनां; D$_3$ हतेमेन; T G$_1$ हतमेवं.

9 Ś K$_{0.4}$ om. (hapl.) 9. — ^{a}) T$_1$ शिंधु-. — ^{b}) K$_5$ मनस्विनीं. — ^{c}) D$_4$ भक्षयति; D$_5$ °यंते. Dn$_1$ D$_4$ M$_{3.4}$ [अ]शिवा (for शिवा). — ^{d}) K$_5$ जयद्रथे.

10 ^{a}) K$_1$ संरक्षिमाणां; K$_3$ स रक्ष्यमाणं; T$_1$ संरक्ष°; M$_2$ स्वं रक्ष°. K$_5$ सरक्षमाणां भार्याश्च (sic). — ^{b}) K$_4$ अंतरक्ताभिर्. K$_2$ अच्युतः. K$_1$ अनुरक्ताभिरच्युता; M$_{2.4}$ अनुकूलाभिराहवे. — ^{c}) Ś$_2$ K$_4$ भाषंतो; K$_{3.5}$ रुदंत्यो; Ñ$_1$ भयतो; B$_{1.2.4}$ भयार्ता; Dn$_1$ D$_{1.3.6.8.9}$ रसंत्यो; G$_{2.3}$ कूजंत्यो (for भषन्तो). K$_5$ व्यापकर्षंति; Dn$_2$ [ऽ]प्यव°; G$_2$ [ऽ]प्यप°. K$_1$ भीषयंत्योपि कर्षंते; K$_2$ D$_{2.5}$ भीषयंत्यो विकर्षंति; B$_3$ D$_4$ corrupt; T$_2$ G$_1$ M$_{1.2}$ भक्षंतोप्यव(G$_1$ M$_1$ °प)कर्षंति. — ^{d}) Dn$_2$ (marg. as in text) G$_{2.3}$ तीर्थम्; M$_4$ नूनम् (for निम्नम्). K$_1$ अंतकान्; K$_2$ अंतिकान्; D$_5$ अंतिकं (for अन्तिकात्).

11 ^{a}) K$_1$ तमेता; K$_{3.5}$ समेताः. K$_{1.2}$ D$_5$ समु-(K$_1$ °म)पासंते; K$_{3-5}$ Ñ$_1$ पर्युपासंति (K$_4$ °तो). — ^{b}) Ś K$_{0.2-4}$ Ñ$_1$ B$_{1.2}$ D$_{2.5.9}$ रक्ष्यमाणं (K$_{2.3}$ Ñ$_1$ °णा); B$_{3.4}$ Dn$_1$ D$_{1.3.4.6.8}$ रक्षमाणं; Dn$_2$ विक्ष्यमाणा; T$_1$ वीक्ष्यमाणं; G$_{1.2}$ वीक्षमाणा; G$_3$ वीक्षमाण-;

C. 11. 627
B. 11. 22. 11
K. 11. 22. 11

सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२
दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३
सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता ।
प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५
अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव ।
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६
वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः ।
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७
तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।
परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

M1 रक्षमाण- (for रक्षमाणा). — After 11ab, D5 ins.:

58* दुःषलां मानुषं ते (sic) रक्षमाणा महाभुजम् ।

— c) Ś -गांधारं; K3. 5 -गांधाराः; B Dn1 D1–6. 8. 9 -भर्तारं; T G1 -कांभोज- (for -गान्धार-). — d) Ś1 K0. 4 Ñ1 D5 -कांभोज-; K2 -कांबोला; K5 -कांबोजा; D4 -कांबोजं; T G1 -गांधार- (for -काम्बोज-). K3 M4 -यवनाः; B4 -जवन- (for -यवन-).

12 b) K3. 5 प्राद्रवाः (for प्राद्रवत्). K0–2. 5 B4 Dn2 D1. 2. 4–6. 8. 9 कैकयैः. — c) K4 तदेव.

13 D5 om. (hapl.) 13ab. Ś2 reads 13ab on marg. in Devanāgarī. — a) K1 दुःशल्यां; S (except M2. 4) दुःशळां (G1 M1 °ळा). Ś2 K3–5 B1 च (for तु). Ñ1 दुःशासनं मानयद्भिर् (sic). — b) B1. 3 T1 G1. 2 M1. 3 तदा; M2. 4 तथा (for यदा). D1. 4. 6. 8. 9 त्यक्तो (for मुक्तो). K1 B3 जयद्रथ (B3 °थं). — c) Ś K0 तं (for तां). D4 G2 कृष्णां (G2 °ष्णा); M मान्यां (for कृष्ण). K4 कथमुद्यतनं कृष्ण. — d) G2 आह्वयंति (for मान°). K3. 5 न (for स्म). G1. 3 M1. 3. 4 मे (for ते). Dn2 [s]नघ; T G1. 3 M1 सुताः; G2 न ते; M2–4 सुतां (for पुनः). — After 13, D3. 6 ins. 59*.

14 G3 om. 14–15. — a) Ś K4 D2 से(K4 शे-; D2 शै)षा मम; T G1 सैंधवं मे (for सैषा मम). K4 सुतात्कृष्ण (for सुता बाला). — b) K1. 3 विलपंति सु-; Dn2 प्रलपंती सु-; T1 G1 प्रस्खलंतीव; T2 प्रस्खलन्निव; M प्रस्मयंतीव (for विलपन्ती सु-). Ś1 Dn1 D5 च (for सु-). K2. 5 सुदुःखिताः. — c) K1 D2 आत्मना हंति; K3 प्र*पयति; K4 Ñ1 G2 M2–4 प्रमापयंती (K1 °ति); B1. 2. 4 Dn2 D6 प्रला(D6 °म्ला)पयति. Dn2 नात्मानम् (for चा°). — d) Ś2 K3 आक्रोशयति; B3. 4 Dn1 D1. 3–6. 8. 9 G2 M1. 4 आक्रोशंति च; T G1 M2. 3 आक्रोशंतीव (for आक्रोशति च). K4 पांडवं.

15 G3 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) D9 तु (for नु). — b) Ñ1 परमं मे (for परं मम). — c) D1. 3. 6. 8. 9 T2 मत्सुता; D4 मत्सुतां.

16 a) Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 हा हा (for अहो). K3. 5 वै (for धिग्). Ś2 K2 दुःशिलां; K5 दुःशला; T G M3 दुःशळां (for दुःशलां). — b) M4 इह (for इव). — c) K3. 5 समासाद्य (for अना°). T G1 M3 भर्तुः शिर अपश्यंतीं (T2 °ती); M1. 2. 4 भर्तुः शिरो ह्य- (M1 °रोप्य)पश्यंतीं. — d) Ñ1 बध्यमानाम्; D9 धावमाना; G2 याचमाना; G3 धावमानान् (for °मानाम्). Dn2 G2. 3 ततस् (for इतस्).

17 a) K1–3. 5 Ñ1 Dn2 D2 धारयामास. M2 यस्सर्व- (for यः सर्वान्). — b) M2 बांधवान् (for पाण्ड°). K0 -गृद्धिणः; K5 -गृध्रिनः; T2 -गर्धिनः (for -गृद्धिनः). — c) B3 D1. 3. 4. 6. 8. 9 हत्वा स (by transp.); Dn1 हत्वा सु-; M2 स हि त्वां. K2 विपुलाः सेना; K3 विपुलां सेनां; K5 M विपुलां सेनां; T1 विशिखाश्चैनान्; T2 G1 विशिखैः सेनां. — d) K5 मृत्युं (for मृत्यु-).

२३

गान्धार्युवाच ।
एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ २
येन संगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि ।
जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ॥ ३
अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ॥ ४
एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा । C. 11. 639 B. 11. 23. 5 K. 11. 23. 6

---

18 [a]) K3.5 तं मत्त इव; B4 उन्मत्तमिव; G1 M तं सुप्तमिव. — [c]) D9 हृदंति (for रुदन्ति). K5 [ए]-नाः; Dn2 [अ]स्ता; D5 [ए]ता (for [ए]ताः). — [d]) Ś2 प्रियाश् (for स्त्रियश्). Ś Ko.4 चंद्रोपमा इह (Ko °व); K3.5 चंद्रोपमाः स्वयं; D2 चंद्रोपमानिनः.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* T G3 जयद्रथदर्शनं; M3 गांधारीप्रलापे जयद्रथशरीरदर्शनं; M4 गांधारीप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 G2 21; K2 23; Ñ1 D3.6 14; D9 12; T2 M3 22 (as in text).

23

1 K1 om. the ref. — [b]) K2 -मातरः; T1 -मातळः (for -मातुलः). — [c]) K1.2 B4 Dn D1–6.8.9 हतस् (for सता). Ś Ko.4 नाम; Dn2 G3 [अ]नेन; G2 तेन (for तात).

2 [a]) G3 वर्धते (for स्प°). — [b]) K1.2 D5 सर्वदा (for सर्वत्र). Ś1 Ko.2.4 Ñ1 D1.3–6.8.9 पुरुषर्षभः. — [c]) D2.5 एव (for एष). K1 निहते. — [d]) Dn1 मद्राज्ञो (submetric); M2 मद्रराज- (for मद्रराजो). K1.2 Dn1 D2.5 T1 G1 M महाबलः (for °रथः). — Ś1 K Ñ1 B1.2.4 Dn2 D2 S ins. after 2; D3.6 after 11. 22. 13:

59* जयद्रथे यदि ब्रूयुरपराधं कथंचन ।
मद्रपुत्रे कथं ब्रूयुरपराधं विवक्षवः ।

[(L. 1) K4 जयद्रथो; B1.2 °द्रथ. Ñ1 D2.3.6 यद्-ब्रूयुर्. G2.3 M1 विवक्षवः (for कथंचन). — G2.3 M1 om. line 2. — (L. 2) Ś1 Ko.4 रित(K4 *त)पुत्रेथ किं; K1 D2 कृतपुत्रे च कं (D2 तं); K2 कृतपुत्रे कृतं; K3 मद्रपुत्रे नु किं; K5 corrupt; Ñ1 मद्रराजे तु तं; B1.2 मद्रराजेति किं; B4 सूतपुत्रेति किं; Dn2 मद्रपुत्रेति किं; D3.6 क्षत्रपुत्रे न कं (D6 °त्रे तु कं); G1 मद्रपुत्रः कथं; M2–4 ऋतपुत्रे तु कं (for मद्रपुत्रे कथं). K1.2 Dn2 D2 M2 विवक्षतः; K3.5 °क्षितः.]

3 [a]) S (except G2) तेन (for येन). Ś Ko.3–5 Dn2 संगृह्यता (K3.5 °तां); Ñ1 संपूज्यता (for संगृह्णता). — [b]) K1.2.5 B1 G1.3 आधिरथे (for °रथेर्). D1.4.6.8.9 भुवि (for युधि). — [c]) K1.2 D5 मम (for पाण्डु-). — [d]) K1 यद्य; K2 D2 यदा; B1.2 Dn1 D1.3–6.8.9 T2 G2 M4 तदा (for तथा).

4 [a]) Ñ1 Dn1 D3.4 हा हा (for अहो). Ś K4 विकृष्य (Ś2 °श्य) (for धिक्पश्य). — [b]) D2 -पूर्ण- (for -चन्द्र-). K3.5 पूर्णचंद्रस्य दर्शनं. — Ś2 reads 4[cd] on marg. in Devanāgarī. — [c]) Dn1 M2 सुखं (for मुखं). Dn1 यगु- (for पद्म-). Ś Ko.2.4 Ñ1 -दलाभा(Ś2 °मा)क्षं; K1 D2 -दलाक्षाभं (D2 °मं); K3.5 -दळा(K5 °ला)भासं; Dn2 -दलाभं च; D5 -दला**; G2.3 -दळाकारं. — [d]) K5 T G1 व्याळैर्; B3 Dn D1.3.4.6.8.9 काकैर्; D2 द्यालैर्; M1.3.4 वळैर् (for वडैर्). Ś1 वडनाद्**व्रणं; Ś2 K4 वडकंककृतव्रणं; K1 द्वालैरादष्टमव्रणं; K2 यद्व्यलेर्दष्ट°; K3 व्याळारादष्ट° (sic); Ñ1 वदनादष्टपत्रिणं; B1.2.4 भक्ष्यमानं (B4 °णं) विहंगमैः; D5 व्यालेनाकृष्णमक्रमे; G2 बंधूकाभासमव्रणं; G3 बंधुकंभोष्ट°; M2 वळैरादष्ट°.

5 [a]) Ś2 K3 एष; K1 एवं; K5 एक; B2 D1.4.6.8.9 अस्य (for एषा). K2 चामीकराभ्रस्य; B1.2 सूर्यकराभस्य. M2 एषादि कराभस्य (submetric). — [b]) K2 -साप्रभाः; K4 B1.2.4 M3 -सुप्रभा; Dn2 T2 G2.3 -संनिभा; D2 -सप्रभात् (for -सप्रभा). — [c]) K3 अस्याद्; Dn1 श्वास्याद् (for आस्याद्). Ś Ko.4 विनिर्गता; K1.5 D2 विनिसृता; G3 विनिह* (for विनिःसृता). — [d]) Ś2 K2 भक्षते; G2.3 भक्षिता (for भक्ष्येत). K3 भक्ष्यते कृष्यते भुवि.

C. 11. 639
B. 11. 23. 5
K. 11. 23. 6

आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ५
युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥ ६
एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७
शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः ।
वाशिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ८
शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ १०
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ ११
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा ॥ १२
योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनंजयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ १३
यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४
पश्य शांतनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् ।

---

6 a) Ś2 निहितं (for निहतं). — b) D2 सल्यं. D2.5 शमिति- (for समिति-). Ś1 Ko.4 -शोभिनं (for -शोभनम्). — c) Ś2 रुदंत्याः; K3.5 तरुण्यः; Ñ1 रुदत्यः (for रुदन्त्यः). Ś Ko.4 पर्युपासीना; K5 °पास्यंते. — d) Ñ1 B1.2.4 D1.4.6.8.9 मद्रराजं. K1.2 Ñ1 D2.5 S (except G2.3) -कुलांगनाः (for -कुलस्त्रियः).

7 a) M2 हताः (for एताः). K1 D2 सुशूक्ष्म-; K2 सुसूक्ष्मं. Ś1 (*sup. lin.* as in text) G1 -वदना (for -वसना). — b) D0 नरर्षभ. — c) Ś1 क्रोशंत्य*; Ś2 Ko.4 क्रोशंत्यः स्म; K3.5 क्रोशंत्योभि-; B Dn1 D1–4.6.8.9 क्रोशंत्यो(Dn1 °त्या)थ; G1 क्रोशंतीभिः (for क्रोशन्त्यभि-). — d) Ko क्षत्रियर्षभान्; K1.2 °र्षभः; K5 °र्षभां; B1 D2 °र्षभ; G1 °र्षभाः.

8 T1 om. (hapl.) 8. — a) K4 विनिहतं; K5 निपातितं (for निपतितं). Ñ1 B1–3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 शूरं; D5 भार्यः (for नार्यः). — b) M3 [अ]म्रत (for [अ]भितः). K4 स्थिता. — c) Ś2 K1–3.5 Ñ1 B Dn D1–6.8.9 T2 वासिता. Ś1 गृङ्गिनः; Ś2 गृष्ठ्रयः; Ko गृङ्गिणः; K3.5 ऋषभं; K4 गृद्रिणः; Ñ1 G2 घृष्टयः; D2 कृष्टयः; G1 दृष्टयः (for गृष्टयः). — d) Ś Ko.4 B3 Dn2 D1 G2.3 परिलग्नम्; K3 D4 °भग्नम्; Ñ1 प्रविलग्नम् (for परिमग्नम्). K1.2 Ñ1 B Dn1 D1.2.4.8.9 इव द्विपं (for इवर्षभम्).

9 a) K4 सरणदं; G3 M2 शरदं (submetric) (for शरणदं). — b) K3.5 नरसत्तमं; Ñ1 नृप°; T1 कृष्ण नंदनं; M वृष्णिनंदन (for रथसत्तमम्). K1.2 D2.5 पश्येमं वृष्णिनंदम (K1.2 °नः); G2 पश्य तं कृष्ण नंदनं. — d) Ś Ko रथैर्; G3 शनैर् (for शरैर्). K3 विशकली-; Ca.d विशकली- (as in text). K2 -करं (for -कृतम्).

10 a) K1 शैवालयो; K3.5 शै(K5 शि)लाधिपो; D3 शैलान्वयो (for °लयो). M2 राजं (for राजा). — D5 reads 10cd on marg. — c) K5 -धराः (for -धरः). K1.2.4 Dn D1.3 S श्रीमान्. D5 शंकरः संवरः श्रीमान्. — d) T1 G युधि (for भुवि).

11 b) K1 [ए]ष (for [ए]षा). D9 विराजति. — c) K1 B1 D2 स्वापदैर् (for श्वाप°). K1.5 भक्षमाणस्य; Ñ1 भक्षमानास्य. — d) D3 शोभयश्चिव; S शोभयंत्येव (for °यन्तीव). K1 च मूर्धजात् (hypermetric); G3 मूर्धजाः.

12 c) K1.2 Dn2 D2.5 S रोमहर्षणम्. K1 इत्युग्रं; K3.5 Ñ1 B Dn1 D1.3.4 अत्यर्थं (for अत्युग्रं). — d) Ś1 बडिना; K3 बाळिमा; K4 भडिना; K5 बलिनां; Dn1 बलितो; Dn2 D4.6.8 [इ]वाहिना; D3 बलिनो; D9 [ए]वाहिना (for बलिना).

13 a) K1 महाबाहो; K2 °बाहुम्. — b) K2 एषा (for एष). K3.5 पार्थो (for पार्थं). K3.5 धनंजयः. — c) K5 संयोगं (for संशयं). G3 तु (for च).

14 b) D5 धैर्ये (for शौर्ये). Dn1 वार्ये च; G3 वीर्येण (for वीर्ये च). K3 वीर्ये वै चारुदर्शन. — d) Ko M1 भीभवधा(M1 °दा)हवे; K1.4 D2 T G1.3 भीमकृदा° (D2 °ता°) (for भीष्मकृदा°).

15 a) K3 एनं; K5 एतं (for पश्य). — b) K5 -वर्चसां. — d) K2.4 Ñ1 Dn D5 G2 M4 पतितं (for

युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १६
शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १८
अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।
उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९
पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः ।
एष शांतनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ २०
धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारंपर्येण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
यत्र शांतनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः परैः ॥ २२
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः । C.11.657 B.11.23.73 K.11.23.24

पातितं). G2 अंतिकात् (for अम्बरात्).

16 a) K3 पोथयित्वा; K5 पार्थयित्वा; Dn1 D3 T G1 एष जित्वा (Dn1 D3 तीर्त्वा) (for एष तप्त्वा). Dn2 महा- (for रणे). — b) K1 शास्त्र-; K4 G2 शत्रु- (for शस्त्र-). Ko -पातेण; K3. 5 Ñ1 T G1 -पातेन (for -तापेन). G1 (also as in text) पातितः (for वीर्यवान्). — c) K2 नरः; K3. 5 न च (for नर-). K5 सूर्यास्तम् (for -सूर्योऽस्तम्). K2 अन्येति (for अभ्येति). K1 corrupt. — d) K5 सूर्यास्तमिति; D5 M2 सूर्येस्तमिति. K1. 2. 5 केशवः.

17 a) K3. 5 -तल्पे (for -तल्प-). K1. 2 D2 भीष्मं (for वीरं). D5 शरतल्पे पितुः शास्त्रे. — b) Ñ1 G2 धर्म- (for धर्मे). S देवर्षिणा (for देवापिना). Ko. 4 धर्मदेवापिनासममे (sic); K1. 2 D2 ऊर्ध्वरेतसमच्यु(K2 °च्यु)तं. — d) Ś1 Ko. 4 वीर- (for शूर-). K2 -निषेवते; D3 M -निषेवितं (M2 °ता).

18 a) K3 G2. 3 M2–4 कर्णिनाली(K3 °लि)क-; T1 G1 कर्णनालीक-; T2 कंकनालीक-. — b) Ś Ko. 4 D3 आस्तीर्ण- (K4 °र्णं) (for आस्तीर्य). Dn1 शयनोत्तमां. — c) D2 सेते (for शेते). — d) Ko स्कंधा; K4 कंदः (for स्कन्दः). Ś1 Ko. 3–5 Ñ1 Dn D3 शरवनं; D5 शरवने (for °वणं).

19 a) Ś K4 अतूलपर्णं; Ko अतूर्णपर्णं; K1 अमूपूर्णं (submetric); K3 अतूळपूर्णं; Ñ1 अतूल°; B3 Dn2 (marg. as in text) आकर्ण°; D2 अतूपूर्ण- (sic); G2 अमूलपूर्ण-; M1 अतूलपूर्णो (for °पूर्णं). K3 B1 Dn1 D3 G3 गांगेयं; K5 गांगेये (for गाङ्गेयस्). Cv as in text. — b) Ś Ko. 4 भारैः (for बाणैः). Ś Ko. 4 D4 समन्वितः (D4 °तां); Dn2 S समर्पितं (M1 °तः). — c) K2 [उ]पधानाग्र्यं; B3 °धाग्र्यम्रं; D2 °धानाग्र्यं; D3 °धामग्र्यां; T G1 °धानार्थं; G2 °धामाग्र्यं; G3 M °धानार्थं (for °धानाग्र्यं). K5 उपाध्यायोपधानाग्र्यं. — d) K1 G1 गांजी(G1 °डी)वधान्विना; K2 गांजीवधन्वनाः.

20 a) K3 पाळयानः. K1. 2 D5 पितुरर्थे; Ca. d पितुः शास्त्रम् (as in text). Ś Ko. 4 पितुः शास्त्रं पालयान (K4 °ना); K5 पाळयाना पितुः शस्त्रं. — b) K5 चमूरता (for ऊर्ध्वरेता). K4 महामनाः; B4 °तपाः; D2 °यसाः; D5 °रथाः; M2 °यशः (for °यशाः). — c) K2 शेषः (for एष). K5 शांततलवः (hypermetric) (for शांतनवः). — d) K3 -प्रतिमो; G1 [अ]प्रतिमे (for [अ]प्रतिमो). T G1 M2. 4 रणे; G2. 3 M1. 3 रथः (for युधि).

21 Ś1 damaged. — a) B3 D1. 3. 6. 9 बत; Dn1 D4 वत; D8 तव (for तात). K1–3 D2 सर्वज्ञ; K5 धर्मज्ञ; B4 S सर्वज्ञः (M3 °ज्ञं) (for धर्मज्ञः). — b) Ś2 Ko. 4 Cv पारंपर्ये च; K3. 5 पराचार्ये स; B D2. 9 पारावर्येण; T G1 पाराव(G1 °वा)र्यस्य; G2. 3 M3 पाराव(G2 °श)र्ये स; M1. 2. 4 पारावार्ये स (for पारंपर्येण). Ko निर्भये. — c) K1 च (for सन्). — d) M4 अयं (for एष). Ś2 प्राणा व्यधारयत्; Ko प्राणान्यधारयत्; K1–3. 5 °न्विधारयन्; K4 °न्व्यधारयत्; D1. 3 °नधारयन्; D2 °न्विधारयः. D5 प्राणापानान्विधारयन्.

22 a) Ś2 Ko. 4 यस्य; D5 विद्वान्; M1. 4 बुद्धि-; M2 स्पर्धी-; M3 कश्चित् (for युद्धे). Ko रणे; D5 कृतां; G1. 3 कृते; G2 कुतः; M1. 2. 4 -कृतः (for कृती). M3 युद्धे (for कश्चिन्). — b) K3 विद्वान्न च; K5 विद्यान्न च; Dn2 नास्ति कश्चित्; T1 G1. 2 M न विद्या न (for न विद्वान्न). K3. 5 पराक्रमे; Dn1 °क्रमो; D5 °क्रमं; S (except G3) °क्रमः (for °क्रमी). — d) G1 विनिहतः (for ऽद्य नि°). K1. 2 B2. 4 Dn1 D2. 3. 5 शरैः (for परैः).

C. 11. 657
B. 11. 23. 23
K. 11. 23 24

धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥ २३
प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४
धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुसत्तमम् ॥ २६
अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः ।
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २७
यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥ २८
यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः ॥ २९
यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् ।
स भूमौ निहतः शेते शान्तार्चिरिव पावकः ॥ ३०
धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।

---

23 Ñ1 om. 23^{ab}. — a) B4 वीरेण (for शूरेण). — b) Ko. 3. 5 B Dn1 D2. 5 G2 पृच्छमाने(Dn1 °णे)न; M2 [आ]पृच्छ्यमानेन. — c) K3. 5 धर्मेणाप्याहवे (K5 °रे). M1. 2. 4 [अ]भवन् (for [आ]हवे). — d) K1. 2 D2. 5 आदिष्टः; Ñ1 चाख्यातः; Dn1 आख्यानः (for आख्यातः).

24 a) Ś1 Ko. 1. 4 D2 T1 G1. 2 प्रणष्टः; K2 प्रनष्ट-; M1. 2. 4 विनष्टः (for प्रनष्टः). Dn1 कुरुवंशं (for °वंशश्च). K3 Ñ1 G2 सन्; B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 T G1. 3 स (for च). K5 प्रनष्टकुरुवंशस्य. — b) T1 पुनरेव; G1 °र्येण (for °र्येन). — d) K3. 5 B4 T G1. 2 पराजयं; Dn2 पराक्रमी; G3 परंजयः (for पराभवम्).

25 a) K1. 2 D2 धर्मेन; K3. 5 कर्मेषु; T G M1 धर्मेण (for धर्मेषु). Ko. 3. 5 Dn2 D5 G2. 3 M1. 2 किं नु; Ñ1 किं न; T G1 केन (for कं नु). — b) K3 परिप्रेक्ष्यंति; K5 °प्रेक्ष्यति; Ñ1 Dn2 °रक्षंति; D2 °प्रक्षंति; D5 पुरि प्रक्ष्यंति; T परिद्रक्षंति; G1 °द्रक्ष्यंति; G2 °त्यक्ष्यंति; G3 वरिवक्ष्यंति (for परिप्रक्ष्यन्ति). K2. 5 माधवः. Cv as in text. — Ś2 reads 25^{c}–26^{d} on marg. — c) T1 हते; G1 एते (for गते). K3. 5 देवप्रभे (for °व्रते). K5 स्वर्यं; T G1 भीष्मे (for स्वर्गं). — d) Ś1 Ko. 4. 5 B3. 4 D5 G3 M1 नरर्षभ; K1. 2 °र्षभः (for °र्षभे).

26 Ś2 reads 26 on marg. — a) D5 अर्जुनेन. D2 विभेतारम् (for विनेतारम्). G2 अर्जुनः समरे वीर्यम्; M3 अर्जुनस्यापि नेतारम्. — b) K5 आचार्ये; G3 आचार्यः (for आचार्यं). — d) K3. 5 गुरूणां (for कुरूणां). Ś K3. 5 D2 गुरुमुत्तमं; K1 °सत्तमां; K4 शुभसत्तमं; Ñ1 द्विजमुत्तमं; B D1. 3. 4. 6. 8. 9 द्विजसत्तमं; D5 T1 M3 कुरुसत्तम; T2 कुलसत्तमं; M2 कुरुसत्तमं (for गुरु°). K2 संग्रामे कुरुमुत्तमं.

27 a) G1 वीर (for वेद). — b) K3. 5 यश्चैव; D1. 8 यथावत्; D6 यथा वा (for यथैव). K1 त्रिदीशेश्वर; K2 D2 त्रिदिवेश्वरः; K5 त्रिदेवि° (for त्रिदशे°). — c) D3 [ऽ]थ (for वा). M2 महावीरस् (for °वीर्यस्). — d) K5 माधवः.

28 K5 om. 28^{a}–29^{a}. — a) Ś K1. 4 प्रभावाद् (for प्रसादाद्). — b) K1 पांडवाः; K4 पांडवं; G2 खांडवं (for पाण्डवः). M2 om. from कर्म up to पाण्डवान् (in 29^{b}). — d) K3 येन; B1. 2 नैतं; G2 नैवम् (for नैनम्). Ś1 Ko शास्त्राणि; Ś2 K3. 4 B1. 2 शस्त्राणि (for अस्त्राणि). G1 [अ]वारयन् (for [अ]पालयन्). — After 28, G3 ins. on marg. शल्यदर्शनं भीष्मदर्शनं.

29 K5 om. 29^{a}; M2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — a) K3 पुरस्कृत्य (for पुरोधाय). — b) K1 Dn1 D5 आहूयंते (K1 °त); K2. 3. 5 D2 आह्वयंती (K2 °त; D2 °तः); Ñ1 आहूयंति; B3. 4 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T2 आह्वयंते (for °यन्ति). Dn2 T G1. 2 च; G3 [इ-]ति (for स्म). — c) K1. 2 धर्मभृतां; S अस्त्र° (for शस्त्र°). — d) K5 द्रोण-. K2 शास्त्रैर् (for शस्त्रैर्). Ś Ko. 4 क्षतः कृतः; K2 भृशं हतः; K5 पृथक्कृतं; B2. 3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 परिक्षतः; D2 भृशं क्षितः (for पृथक्कृतः). D5 द्रोणः शस्त्रभृतां वरः.

30 a) K2 तस्य (for यस्य). Ko-2 सेना. — b) Ś1 **मतिर्; Ś2 क्रोधे मतिर् (orig. सैनापतिर्); Ko अग्ने गतिर्; K1 गतिरसेर् (for गतिरग्नेर्). M इवाबभौ (for °भवत्). — c) K2 संभूमौ; K5 अभूमौ (for स भूमौ). Ś Ko. 4 स शेते निहतो भूमौ. — d) K1 शांता*; T1 G1 शरार्चिर् (for शान्तार्चिर्).

31 a) K1 D2 विशीर्णस्य (D2 °श्च); K3 D5 अशी°

द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव ।
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३२
वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ ।
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ ॥ ३३
द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३४
तां पश्य रुदतीमार्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३५
बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३६
प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७
अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः । C. 11. 672 B. 11. 23. 38 K. 11. 23. 39

र्णस्य; B1 अशी*श्च (for अशीर्णश्च). Ś Ko. 4 धनुर्मु- (K4 °र्दु)ष्टेरशीर्णं (Ko °र्ल्लं) च; K2 धनुर्मुष्टिवशीर्णस्य; K5 धनुर्मुष्टिशरीरस्य. — ^{b}) Ś Ko. 4 D5 G2 M2. 4 हस्तावापं च; K1 °वापश्य; K2 °वापस्य; Dn1 हस्तवापश्च; G3 हस्तावपश्च; M4 (also) °वातश्च (for °वापश्च). K2 माधवः; D5 केशव (for माधव). — Ś1 K4 om. (? hapl.) 31^{e}–32^{b}. Ko reads 31^{cd} on marg. — ^{c}) K3 प्रणश्य; K5 प्राणस्य; G2 lacuna (for द्रोणस्य). D2 निहतश्च. G3 निहतस्याथ दृश्यंते. — ^{d}) K5 दृश्यंते (for दृश्यते). Ś2 जीवितं (for जीवतो). G2. 3 पांडवैर्जीवितो यथा.

32 Ś1 K4 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{a}) Ś2 K3. 5 T2 G3 M4 वेदाश्च यस्माच्; G2 वेदाः शास्त्राणि; M2 देवताश्च यस्माच् (hypermetric); M3 वेदाश्च यस्मिंश् (for वेदा यस्माच्च). — ^{b}) K1. 2 Ñ1 D2 सर्वाण्यस्त्राणि (for सर्वास्त्राणि च). K2. 5 केशवः. — ^{c}) K5 अनिपेतानि; M4 अनपेता हि. K5 शूरा; M4 (also as in text) शूरान् (for शूराद्). — ^{d}) Ś1 Ko यथैवास्यात्; Ś2 K4 °वाद्यात्; G1 °वार्चिः; G3 °वादेः; M2 °वामौ (for °वादौ). K1. 5 प्रजायते; K2 M1. 2 प्रजापते; T1 °पतिः (for °पतेः).

33 ^{a}) K1. 2. 5 T2 चंदनार्हाविमौ; D5 corrupt; T1 यदनर्हाविमौ (for वन्दनार्हाविमौ). B3 यस्य (for तस्य). — ^{b}) K1 वेदिभिर्; K4 G3 M2–4 वंदिभिर्; M1 वादिभिर् (for बन्दिभिर्). D5 वंदितं; G2 निहतौ; G3 विहतौ (for वन्दितौ). K1 शुभैर्; D5 ययौ (for शुभौ). — ^{c}) B1 वि*र्षंति; Dn1 विकार्षंति (sic); D1. 4. 6. 9 विकृष्यंति; D5 च कर्षंति; D8 विवृष्यंति; G2 विक्षिपंति (for विकर्षन्ति). K1 गोमावयाश्चिकीर्षंति; K2 शृंगोमायुश्चिकीर्षंति; K3. 5 गृध्राः काकाः प्रकर्षंति. — ^{d}) B3 पश्य (for शिष्य-). K1 -शताचितौ; Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 -गणार्चितौ; D5 -सता°; T1 -शरा°; M1 -शतानुतौ; M2 -शत[illegible]; M4 (*inf. lin.* as in text) -शरार्पितौ (for -शतार्चितौ).

34 ^{a}) G2 द्रोणो (for द्रोणं). — ^{b}) G2 निहतो (for निहतं). K2. 5 मधुसूदनः. — ^{c}) K5 कृपी कृपणमन्वादौ (sic). — ^{d}) Ś Ko. 4 दुःखापहत-; Ñ1 दुःखेन हत- (for दुःखोप-). K5 -चेतनाः; Dn1 -चेतनां; D5 -चेतसा.

35 K5 om. 35^{a}–36^{b}. — ^{a}) K4 तं; D5 ता (for तां). D5 तस्य (for पश्य). B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 पतिताम् (for रुदतीम्). Ko. 4 शांतां (for आर्तां). — ^{b}) K1. 3 मुक्तकेशाम्. T1 G2 अधोमुखां; T2 अयोमुखीं (for अधो°). — ^{c}) Ś Ko. 4 उपासीनां; K1. 2 °संती; Ñ1 °यंतीं; Dn2 °यांतीं; T °स्यंतीं; M2 °संति (for °सन्तीं). — ^{d}) Ñ1 Dn2 अस्त्र- (for शस्त्र-).

36 K5 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) Dn2 छिन्न- (for भिन्न-). — ^{c}) K2. 4 तपास्ते वै; K3 Ñ1 B2. 3 Dn2 T2 G उपासते; K5 उपासंते; B1 उपाशते; T1 उपास्यते; M उपास्ते सा (for °स्ते वै). G2. 3 रणे (for मृधे). K4 द्रोणे (for द्रोणं). — ^{d}) B1–3 ब्रह्मचारिणः; Dn1 °रिणीं; T2 °रिणं. — After 36, G3 reads 39^{c}–40^{d} for the first time, repeating it in its proper place.

37 ^{a}) K2 प्रेतकृत्य; B3 Dn2 प्रेतकार्ये. K5 यजते; M2 यतने (for यतते). — ^{b}) Ko कृपे (for कृपी). M2 आतुरं (for आतुरा). K5 कृपया कृपणं ततः. — ^{c}) K3. 5 समीपे पश्य भर्तुश्च. — ^{d}) B3 M2. 4 तपस्विनी.

38 B4 om. 38–39. Ś1 damaged. — ^{a}) Ś2 Ko. 4 अग्नीनादाय; K1–3. 5 D2. 5 G2. 3 अग्नी(K5 °ग्नि)नाधाय; Ñ1 B (B4 om.) Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 T2 अग्निमाहृत्य. — ^{b}) G2. 3 चिताः (for चितां). Ś2 K Ñ1 D2. 5 सर्वतः (for सर्वशः). M3 यज्ञपात्राणि सर्वशः. — ^{c}) Ś2 Ko. 4 Dn2 G1 द्रोणमादाय. K1–3 गायंते; D2 गायते; T1 G1. 2 M2 गायंती (for गायन्ति). — ^{d}) K1 मासानि (for सामानि). T G1 गायकाः; G2 सामगा (for °गाः).

C. 11. 672
B. 11. 23. 38
K. 11. 23. 39

द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३८
किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९
शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥ ४०
सामभिस्त्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे ।
अग्नावग्निमिवाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ४१
गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।
सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।
वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।

---

39 B4 om. 39 (cf. v. l. 38). —[a]) K2 D5 किरंती; K3 Ñ1 B1–3 Dn2 D1–4. 6. 8. 9 कुर्वंति (for किरन्ति). D5 [इ]व (for च). K3 एके (for एते). K5 किरंति चर्चितामेके; Dn1 कुर्वंति चविते मिते (sic); G2 किरंत्यपचितीमेका; M2 किरंतीवपितामेते. —[b]) G2 ब्रह्मचारिणी; M2 °चारिण: (for °चारिणः). — For sequence of 39[cd] in G3, cf. v. l. 36. —[c]) K3. 5 धनुर्भिश्च शरैश्चैव. —[d]) T2 M -नीळैश् (for -नीडैश्). K1. 5 D2 माधवः; B1 सावव; G2. 3 भारत (for माधव).

40 For sequence of 40 in G3, cf. v. l. 36. —[a]) K5 स्तोभिश्; Ñ1 शरैश् (for शस्त्रैश्). Ś1 Ko. 4. 5 अन्ये (for अन्यैर्). G2. 3 शस्त्रैरन्यैश्च विविधैर्. —[b]) Ś Ko. 4 वक्ष्यंते; K1 वीक्ष्यंतं; K2 धक्ष्यंतं; K3 धक्षतो; K5 B3 Dn2 धक्षंतो; Ñ1 D4 धक्ष्यंति; B1 M1 धक्ष्यंतो; B4 धक्षंते; Dn1 D5 G1 धक्ष्यते; D2 वीक्षंतं; D9 दस्यते; M2 धक्ष्वंतो; M3 धक्ष्यतो (for धक्ष्यन्ते). K5 -तेजसां; D9 -तेजसा. G2. 3 यजंतो भूरितेजसः. —[c]) Ś Ko. 4 आदाय; D5 समाधाय (hypermetric); M3 आसाद्य (for आधाय). Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 इति (Ñ1 B1. 3. 4 Dn2 D3 एते) द्रोणं समाधाय; G2. 3 तत एते च (G3 तु) द्रोणाय. —[d]) K2 शं*ति; T गायंति (for शंसन्ति). Ś रुवंति; K2 रुदति; K4 द्रवंति (for रुदन्ति).

41 [a]) M2 om. (hapl.) from स्त्रिभि up to गच्छन्त्य (in 42[a]). K3. 5 अंतस्थं (for अन्तःस्थैर्). Ko सामभिरभिरंतस्थैर्. —[b]) K1. 2 अनुशासंति; Ñ1 Dn2 °गायंति (for °शंसन्ति). K1 चापरैर् (for चापरे). K3. 5 समाधाय समंततः. —[c]) K1 असावग्निम् (for अग्ना°). Ś Ko. 4 Dn2 उपादाय; K1. 2 Dn1 D2. 4. 5. 9 M3 समाधाय; K3. 5 Ñ1 G1 उपाधाय (for इवाधाय). —[d]) K5 हुताशनैः.

42 M2 om. up to गच्छन्त्य (cf. v. l. 41). —[a]) Ś2 G2 -मुखां; M2 -मुखं (for -मुखा). K2. 5 गंगा. —[b]) M4 द्रोणपुत्रो (for °शिष्या). —[c]) K2. 5 B2 D6. 8 S अपसव्यं (K2 °व्या) (for °सव्यां). K (except K4) B3. 4 D5 T1 G M चितां; T2 च तां (for चितिं). —[d]) K3 M2 कृपी; T1 कृपिं (for कृपीं). Ś2 B1. 2 T1 G1. 2 M1. 3. 4 तथा; K1. 2 D5 च ते; M2 यथा (for तदा).

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. स्त्री. — *Adhy. name:* K1 गांधार्या वचनं; T M3 द्रोणसंस्कारः; G3 M2. 4 द्रोणसंस्कारं; M1 संस्कारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 G2 22; K1 21; Ñ1 D3. 6 15; D9 13; T G1. 3 M 23 (as in text).

24

1 [a]) K1. 2 सोमदत्तमिदं (K2 °मं); D8 °दत्तसुतः. T सोमदत्तिं (T2 °त्तं) च पश्यैनं. —[b]) Ś1 Ko. 4 युयुधानं निपातितं. —[c]) Ś Ko. 4 G1 विनद्यमानं; K5 विनुद्य°; B1. 2 विलोड्य°; Dn1 D4. 9 विरुद्य°; T1 विनश्यमानैर्; M1. 2. 4 विरद्यमानं.

[illegible]) K1. 2 D2 उग्र- (for पुत्र-). K1. 2 Dn1 D3 -संतप्ता; D2 -संतप्तं (for -संतप्तः). —[b]) K1. 2 Dn1

युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता ।
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३
दिष्ट्या नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ५
दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।
न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ६
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि ।
छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च ।
स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९
दिष्ट्या तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः । C. 11. 686 B. 11. 24. 10 K. 11. 24. 10

D2. 3 जननी तस्य माधव (K2 °वः); K5 सोमदत्त- जनार्दनः. — ^{d}) K2 D3 गर्हयंतीव; Dn1 °यंती च; G1 °यंतीह (for °यन्निव). K5 दर्शते; M2 विद्यते (for दृश्यते).

3 ^{a}) M3 एषा (for असौ). Ś2 lacuna; K2 Ñ1 B Dn D1–4. 6. 8. 9 हि (for तु). K1. 5 भूरिश्रवसौ. — ^{b}) Ś K4 सुता (for माता). Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 परमदुःखिता; D2 शोकपरिप्लुताः. — ^{c}) K1 G1. 2 M2–4 आश्वासयंती.

4 ^{a}) Dn1 दिष्ट्वा; D3 दृष्ट्वा; G3 पश्य; M2 दृष्ट्या (for दिष्ट्या). K1. 2 B2 M नेमं; Ñ1 वेद; B1 मेनं; B3 D1. 2. 6. 8. 9 नैनं; B4 D5 चेमं; Dn1 D3. 4 G3 चैनं; T G1 त्विदं (for नेदं). Ś Ko. 4 महाराजो. G2 उवाचेदं महाराज. — ^{b}) Ś K4 भरतर्षभः; Ko. 5 G2. 3 °र्षभ (for °क्षयम्). — ^{c}) Ś2 कुरुसंक्रांदनं; T G1 M कुरूणां क्रं(G1 क)दनं. — ^{d}) Ś Ko. 1. 4. 5 नानुपश्यति; K2 Dn1 D3. 5 T G नानुपश्यसि; M1. 2 4 इव पश्यसि (for अनुप°).

5 Ñ1 G1 om. (hapl.) 5^{a}–8^{b}. D2 om. (hapl.) 5. K1 reads 5 twice. — ^{a}) Dn1 D3 G2. 3 M2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). K1 तपध्वजं. K1. 2 B1. 2 D5 T M1. 3. 4 पुत्रं; M2 पुत्र (for वीरं). — ^{b}) K1 वीर; K2 B1. 2 D5 T M वीरं (for पुत्रं). B1 भूमि-; D3 भुवि; Ca. d भूरि- (as in text). — ^{c}) Dn2 -यूप- (for -क्रतु-). — ^{d}) K1. 2 Dn1 D5 T नानुपश्यसि; K3. 5 सोद्य पश्यति; M2 नाभ्यपश्यसि.

6 Ñ1 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) T2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). K3. 5 स्नुषानाम्. K1 Dn1 D3 आक्रंदो; Dn2 T आक्रंदं (for आक्रन्दे). Ś Ko. 4 दिष्ट्या स्नुषा- समाक्रंदे. — ^{b}) M2. 3 प्रलपितं (for वि°). — ^{d}) Ko सारसेनाम्; K5 Dn1 D1. 4. 6. 8 सारसानाम्. Ś Ko. 4 [आ]हवे (for [अ]र्णवे). K2 सारसीनां महार्णवे.

7 Ñ1 G1 om. 7 (cf. v. l. 5). — ^{a}) K3 एव (for एक-). Ś Ko. 3–5 Dn2 T G2 M1 -वस्त्रास्तु (K4 °स्त्रा तु); K1. 2 D2. 5 -वस्त्रार्ध-; B1. 2. 4 °स्रव- (for °नु-). Ś Ko. 3–5 T G2 M1 पंचैताः (for -संवीताः). — ^{b}) K5 प्रकीर्णसिति-; B1 प्रकीर्णं सित-; D4 प्रकीर्णामित-; G2. 3 विकीर्णासित- (for प्रकीर्णासित-). — ^{c}) Ś2 स्नुषा ते; T स्नुषाश्च (for स्नुषास्ते). G2. 3 पर्यधावंति (for परि°). — ^{d}) K3 T2 M2–4 हतपत्यो; K5 M1 हत- पत्न्यो (for हतापत्या). K5 महेश्वरः.

8 Ñ1 G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K1–3. 5 D2 भक्षमाणं (K3 °णाश्; K5 °णश्); Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 G2 भक्ष्यमाण(D8 °णा-; G2 °णां)स् (for °माणं). K3. 5 D5 T2 च; G3 M3 तम्; M2 तु (for त्वम्). — ^{b}) M3 भूमौ (for अहो). Dn1 दिष्ट्वा. K5 पश्यति. — ^{c}) K1. 2. 5 छिन्नबाहु-; M2 भिन्नबाहुर् (for छिन्नबाहुं). G2. 3 महेष्वासम् (for नरव्याघ्रम्). — ^{d}) K3. 5 S (except G2. 3) पराङ्मुखं (for निपातितम्).

9 ^{a}) Ś Ko सबलं; K1 D2 T2 G1 शल्यं वि-; K3. 5 तं चाद्य; Dn1 शलैर्वि-; G2 शवं च (for शलं वि-). G3 M2–4 संखे; M1 संघे (for संख्ये). T1 शल्यं विपतितं संख्ये. — ^{b}) K3. 5 आहवे (for एव च). — After 9^{ab}, B4 repeats 11. 23. 38–39. — ^{c}) Ś Ko. 1 Ñ1 B1. 4 Dn1 D2. 5 T2 G3 M विविधाः; T1 बहुविधाः; G1 च बहुधाः (for च विधवाः). K3. 5 स्नुषाश्चास्य विधावंत्यो. — ^{d}) K5 नोद्येह; M1 नाद्येष (for नाद्येह).

10 Ñ1 om. 10^{a}–11^{b}. — ^{a}) Ś K4 G3 M4 तं (for तत्). T2 चक्रं (for छत्रं). — ^{c}) K5 विनिकर्णं; D4 °कीर्ण- (for °कीर्णं). M2 रथावस्थे (for रथोपस्थे). — ^{d}) Ś K4 Dn1 D2. 3 M1–3 सोमदत्तं; K3. 5 B1. 2

विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ॥ १०
अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ॥ ११
एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्शिताः ।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं बत केशव ॥ १२
बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३
ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत्संशितात्मनः ॥ १४
एको द्वाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः ।
इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १५
भार्या यूपध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ १६
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

T G1 सौमदत्तं (K5 °त्ति); D5 G2. 3 सोमदत्तेर्.

11 Ñ1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10.). — ^{a}) Ś Ko. 4 इमास्; K5 असौ (for अमूस्). — ^{b}) Ś2 भार्या. D5 हताः (for हतम्). — ^{c}) K3 तु (for [अ]नु-). — ^{d}) Ko असितेक्षणं; K3 अशितेक्षणा (for असितेक्षणाः).

12 ^{a}) T2 एका; M3 ततो (for एता). M2 निलप्य (for विलप्य). K1. 2 D2. 5 करुणं; B1–3 D1. 3. 6. 8 T G1. 2 बहुळं (for बहुलं). — ^{b}) B1–3 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 भर्तुः; B4 भृशं (for भर्तृ-). Ś Ko 4 धर्षिताः; K1 कर्शिता; K5 कर्शितां; B Dn1 D1. 4. 8. 9 कर्षिताः. — ^{c}) Ś Ko. 4 [अ]भिमुखं. Ś Ko वीरं; K4 वीर; M1 भर्तुः (for भूमौ). — ^{d}) B3 कृपणा. Ś Ko. 4 Ñ1 B3 D1. 3. 4. 6. 8. 9 तव; K3 न च; K5 ननु (for बत). K1. 2 केशवः; K5 M2 केशवं.

13 Ś2 partly damaged. Ś2 (marg. in Devanāgarī) reads 13^{a}–14^{b} after 18. — ^{a}) M3 बीभत्सम् (for बीभत्सुर्). K2 om. रतिबीभत्सं. Ś1 Ko. 4 Dn2 G2. 3 अपि; K5 इति; Ñ1 अस्तु (for अति-). K1. 5 D2 -बीभत्सुः; K3 -बिभत्सुं (for -बीभत्सं). Ca. d as in text. — ^{b}) M1 कर्मैतद् (for कर्मेदम्). — ^{c}) Ś Ko. 4 प्रमत्तवद्; K3 प्रपन्नस्य; G3 (*inf. lin.*) प्रसक्तस्य (for प्रमत्तस्य). Ś2 यदीच्छैसीद्; K1. 2 यदाछेत्सीद्; K3. 5 यदि छिन्नं; Dn1 D3 यदा बाहुं; D6 G1. 3 M3. 4 यदच्छेसीद्; T1 यदच्छेदि; M2 यमच्छेत्सीद् (for यदच्छैत्सीद्). — ^{d}) M4 वीरस्य (for शूरस्य). K1. 2 D2 चार्जुनः (for यज्वनः). K3. 5 बाहुं (K5 °हू) पश्याद्य यज्विनः; Dn1 D3 शूरस्य कृ(Dn1 क्र)तयज्वनः.

14 For the incident, cf. B. 7. 144. 54. Ś2 reads 14^{ab} on marg. — ^{a}) Ś2 सा मातरं (for पापतरं). — ^{b}) T2 G इह (for अपि). — After 14^{ab}, Ś2 reads 15^{cd}. — ^{c}) Ś Ko. 2. 4 Dn2 T2 G M1. 2 यस्य; K1 D2 अस्य; K3. 5 पश्य; M3 यच्च; M4 यत्स (for यस्मात्). — ^{d}) K3. 5 प्राकार्षीत्; K4 D3 प्राहर्षीत्; Dn1 प्राहरच्; T1 M3 प्रहार्षीत्; G2 प्राहर्षत् (for प्राहार्षीत्). Ko संश्रितात्मनः; K1 संसिता°; K3. 5 संशि(K5 °श)तव्रतः; Dn1 D1. 4. 6. 8 शंसितात्मनः; D3 संशया°; D9 संमिता° (for संशिता°).

15 ^{a}) Ko हता (for हतः). Ś2 (*sup. lin.*) K (except Ko) D2. 5 T2 M2. 4 शेते (for शेषे). — ^{b}) B1 om. त्व. K2 स त्वधर्मेण; K3. 5 अधर्मेण तु; D4 त्वधर्मेण (submetric); D5 त्वासधर्मेण; T2 क्षत्रधर्मेण; M1 त्वमधर्मे च (for °धर्मेण). Ko. 4 Ñ1 B Dn2 D1. 4. 6 T2 G3 धार्मिक; D9 धर्मिणः; M2 धार्मिकं (for धार्मिकः). — After 15^{ab}, K1. 2 Dn1 D1–3. 5. 6. 8 ins.:

60* किं नु वक्ष्यति वै सत्सु गोष्ठीषु च सभासु च ।
अपुण्यमयशस्यं च कर्मेदं सात्यकिः स्वयम् ।

[(L. 1) D2. 3 तु (for नु). D2 वक्षति; D5 वक्ष्यंति. K1. 2 Dn1 D2. 5 सं- (for वै). — (L. 2) K2 सात्वकीः (sic).]

— Ś2 reads 15^{cd} after 14^{ab}. — ^{c}) Ś2 K1 B3 [ए]ता; K3. 5 [ए]षा; D9 [ए]का (for [ए]ताः). — K5 D9 om. (hapl.) 15^{d}–16^{a}. — ^{d}) T G1 M भार्याः (for स्त्रियः). K1. 2 D2 माधवः; G1 केशव (for माधव).

16 K5 D9 om. 16^{a} (cf. v. l. 15). Ś2 reads 16–17 on marg. — ^{a}) D2 यूपध्वजस्यैषाः; G1 °स्येष्टा; G3 °स्यैताः; M3 °स्यैका (for °स्यैषा). — ^{b}) Ś2 करे (for कर-). Dn1 -सस्मित-; M4 -संवीत- (for -संमित-). K1 -मध्यतः; K2 D2 T1 G3 -मध्यमाः. — ^{c}) K3. 5 शिरः कृत्वैतदुत्संगे. — ^{d}) G3 कृपया (for कृपणं). K1. 2 Ñ1 D3. 5 M परिदेवति; T2 G3 पर्यदेवयन्. — After 16, K1. 2 D5 ins. 61*.

17 Ś2 reads 17 on marg. — ^{a}) G3 अधर्मे (for अयं स). Ś2 B Dn1 D1–6. 8. 9 स रसनोत्कर्षी; K1–3. 5 Dn2 शरासनोत्कर्षी (Ko °त्कर्ष-; K5 °त्कार्षी); T1 G1 शरासनाका(G1 °क)र्षी; G2 शरशतोत्कर्षः; Ca. d as in

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ।। १७
वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ।। १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ।। १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ।। २०
गान्धारराजः शकुनिर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ।। २१
यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते ।
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ।। २२
यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ।। २३
मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् । C. 11. 701 B. 11. 24. 26 K. 11. 24. 26

---

text. — [b]) K1–3. 5 Ñ1 B1. 2. 4 D2. 5 T1 M1 -विमर्दकः (for -विमर्दनः). Ca. d as in text. — [c]) K3 M2 नाभ्योरु- (for नाभ्यूरु-). K5 ताभ्योरुजपरामर्शी. Ca as in text. — [d]) Dn1 निवि- (for नीवी-). K1. 2 D2. 5 -विश्रंभनः; K3. 5 -ध्वंसकरः; Dn2 D1. 4. 8. 9 -विश्रंसनः; G1 -विस्रंसिनः; G3 -विस्रंस्ककरः (sic); M2–4 -विस्रंसकरः (hypermetric); Cd -रिस्वसनः (sic) (for -विस्रंसनः). K1. 2 D2. 5 परः; Ca करः (as in text). Ś Ko. 3–5 Ñ1 B Dn2 D1–4. 6. 8. 9 T G ins. after 17: K1. 2 D5 after 16:

61* अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः ।
प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ।

[(L. 1) K3. 5 हर्ता (for हन्ता). B1. 2 D2 शूराणां (for शत्रूणां). K1 अभयं प्रदः; K2 अभयः प्रदः; Ñ1 चाभयः प्रदः; B4 D9 T G2. 3 अभयंकरः (for अभयप्रदः). D3 अमित्राणां भयप्रदः; G1 अमित्राणां भयंकरः (for the post. half). — (L. 2) G3 च सहस्राणां (for गोसह°). K2 क्षत्रियांतः (for °यान्त-). D5 प्रदः; T1 कर (for करः). K5 क्षत्रियाणां क्करकरः (for the post. half).]

18 For the incident, cf. B. 7. 142. 72. — [a]) K3. 5 सांनिध्यात्; Dn1 सांनिध्यं (for सांनिध्ये). K1 वासुदेवसांनिध्ये (submetric); G1 प्रदाता वासुदेवस्य. — [c]) Ś Ko. 4 G2 येन; K3. 5 तेन (for ऽन्येन). — [d]) K1 D2 प्रमत्तेन; G2 प्रमत्तश्च; M2 प्रवृत्तस्य (for प्रमत्तस्य). K1 निपातिनः (for °तितः). — After 18, Ś2 reads 13[a]–14[b].

19 [a]) Ś Ko. 4 वक्ष्यंति; K1 D2 वक्षसि; K3 Dn1 D3. 5 T G1 M1. 3. 4 वक्ष्यति (for वक्ष्यसि). K5 स सत्सु; D5 बीभत्सुः (for संसत्सु). G2 किं वक्ष्यामि च संसत्सु. — Before 19[b], M4 ins. वासुदेवः. — [b]) K1. 2 D5 M3 सभासु; G2 संकथं (for कथासु). K2. 4. 5 M4 जनार्दनः; D5 जनार्दनं; D9 जना अपि (for जनार्दन). — [c]) T G1 नु तत्; M1. 3 च यत्; M2. 4 च तत् (for महत्). Dn1 अर्जुनः सुमहत्कर्म. — [d]) Ś1 K1 वाम-; T1 G1 M वापि (for वा स). K1. 2 D2. 5 किरीटभृत्; K5 किरीटिना (for °टवान्).

20 [a]) M4 इत्येव. D3 T2 G1. 3 गर्हय(T2 °यं)ति (for °यित्वा). K3 Ñ1 सा; M3 एतौ (for एषा). K5 इत्येवं गर्हितं त्वा सा. — [b]) K3. 5 आसीद् (for आस्ते). K5 वरांगनाः. K2 कृष्णीभूत्वा वरांगनाः. — [c]) Dn2 एवम्; M3 एकाम् (for एताम्). G3 अनुशोचंती. — [d]) K3. 5 D5 स्वपत्न्यः; G3 परमयः (for सपत्न्यः). Ś Ko. 4 D5 G2. 3 स्वामिवल्लभाः; K2 स्वामिव स्नुषा; K5 स्वमिव स्नुषां; D4 स्वामिनः स्नुषां (for स्वामिव स्नुषाम्). Cv सपत्न्यः स्वामिनः स्नुषाः.

21 [a]) D5 गांधारराजं (for °राजः). — [d]) Dn2 G2. 3 मम पुत्रस्य (for भागिनेयेन). T1 मातुळः.

22 [a]) K1. 5 B3 यं पुरा; M1 पुरा तु (for यः पुरा). — [b]) K1 व्यंजनाभ्यां. Ko. 3 D9 T2 G2. 3 स (T2 च) वीज्यते; K2 Dn2 स्म वीज्यतः (Dn2 °त); K5 स वीजतेः; Ñ1 अवीज्यत (for स्म वीज्यते). —G1. 2 om. (hapl.) 22[cd]. — [c]) K2 य (for स). K3. 5 एव (for एष). — [d]) K2 शयानम्; Dn1 D3 शयने (for शयान). M1 इव वीज्यते (for उपवी°). K5 शयन उपवीजते.

23 [a]) Ś2 D3. 5 G2 यः स्व-; K3. 5 यस्मै; B4 यः*; Dn1 D9 T1 G1 M1 यस्य; Dn2 यः सु-; T2 यस्तु; G3 यः स (for यः स्म). — [c]) K2 सत्य-; K3. 5 ताश्च (for तस्य). D5 मायाविभो माया; M2 मायिमानो या (sic). — [d]) K1–3. 5 B1 D2 T1 G1 दग्धा (for दग्धाः).

24 [a]) Ś निकृत-; Ko निहत-; K1 निकृतिं (for निकृति-). — [b]) T G1 M यो जिगाय (for जितवान्यो). — [c]) T1 विपुळं. — [d]) K3. 5 पुनस्तैर्; T G1 स कथं (for स पुनर्). Ko जीवितो; K1 जीवितां; K2 जीविने; D4 जीविते; G3 जीवितान् (for जीवितं).

C. 11. 701 B. 11. 24. 25 K. 11. 24. 26 सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६
यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।
काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ ।

K3 M1 जितं; T G1 जह्रौ (for जितः). G2 स पुनर्जीवितार्जितः.

25 ^{a}) K3. 5 B1. 2 शकुनाः; B3 शकुनिं (for शकुन्ताः). B3 शकुनिः; D2 सकुनिं (for शकुनिं). — ^{c}) K5 Ñ1 B1. 2. 4 Dn2 D1. 4. 6. 8. 9 कैतवं; D5 किंतवो; G2 किं तात (for कितवं). — ^{d}) K3. 5 सुशिक्षितं; Dn1 D3. 5 [उ]पलक्षितं (for [उ]पशिक्षितम्).

26 Ko om. 26^a–27^a; M1 om. (? hapl.) 26^a–27^b. — ^{a}) Dn2 स तेन (for एतेन). Ñ1 [ए]व; G1 [ए]मन्; G3 [ए]वं (for [ए]तन्). K2 महद्घोरं; K4 महत्स्वेनं; D5 महावैरं (for महद्वैरं). — ^{b}) T G1 M2–4 आहितं (for प्रसक्तं). — Ś2 K4 M4 om. (hapl.) 26^d–27^a. — ^{d}) Dn2 G2. 3 स्वजनस्य (for सगणस्य). K5 वा; D3. 5 ह (for च).

27 Ś2 Ko. 4 M4 om. 27^a; M1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) Dn1 D8 तथैव (for यथैव). — ^{b}) Ś2 G2 लोकः (for लोकाः). Ko. 5 Dn1 D5 शस्त्रजितः; D2. 4 G1 °जिता; T1 G2 °जितां (for °जिताः). K1 प्रभोः; K4 तथा; B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8 G1 विभो; D9 विभोः (for प्रभो). Ñ1 लोकाश्च पूजिता विभो. — ^{c}) Dn2 दुर्बुद्ध्या (for दुर्बुद्धेर्). K3. 5 दुर्बुद्धिना तु तेनापि. — ^{d}) K1 शास्त्रेण. S निर्जिताः (for वै जिताः). B4 लोकाः संतु परे जिताः.

28 ^{a}) D2 परे लोके (for तत्रापि). Ś Ko–2. 4 Dn2 D5 G2. 3 कथं नायं (D5 भावं) परे लोके. — ^{b}) G2 पुत्रा (for पुत्रान्). — ^{c}) K3 विरोधे यो ऋजुः प्रज्ञो; K5 विरोधयेदृजुः प्रज्ञो; G3 विरोधयेन्नृजुः प्रज्ञान्. — ^{d}) K3 न ऋजुर् (for अनृजुर्). K4 मधुसूदनः; K5 ननुर्जुर्मधुसूदनः. — After 28, K2 ins.:

62* शोकार्ता यस्स्वसा कृष्णा कृपणं पर्युपासते ।
विनाशं काङ्क्षती नित्यं पुत्राणां क्रुध्यती मम ।

Colophon. —*Sub-parvan*: All MSS. स्त्री. —*Adhy. name*: K1 गांधारीवचनं; T शकुनिदर्शनं; G3 सोमदत्तिदर्शनं । शकुनिनिंदनं; M शकुनिनिंदा. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 G2 23; K1 22; K2 25; Ñ1 D3. 6 16; Dn2 T G1. 3 M 24 (as in text).

25

1 ^{a}) Ś1 Ko. 4 T1 कांभोजं; K1 कांबोज. M2 दुर्धर्षं (for दुर्धर्षं). — ^{b}) T1 कांभोजा°; M2. 4 कंबला° (for काम्बोजा°). Ś1 कांभोज* रणे चितं; Ś2 K4 कांभोजै (K4 °जा)स्तरणे जितं; Ko कांभोरस्कं रणे जितं; K1 D2 कांबोजापूरणोचितं; K3 कांबोजैस्तु रणे चितं; K5 कांबोजैस्तु रणार्चितं; G2 कपिध्वजरणे हतं; G3 कांबोजैश्च रणे हतं. — ^{c}) K3 शयाने; K5 शयने (for शयानम्). Ś2 -स्कंदं (for -स्कन्धं). — ^{d}) K2. 3. 5 Ñ1 B Dn D1–5. 8. 9 पांशुषु (for पांसुषु). K2. 5 माधवः.

2 ^{a}) B1 पश्य; T G1 M अस्य (for यस्य). K1 क्षितज- (for क्षतज-). K5 Dn1 -संदिग्धो (for -संदिग्धौ). — ^{b}) Ko क्षतज- (for चन्दन-). K2 -रूर्छितौ; K4 Ñ1 B Dn D1. 2. 4–6. 8. 9 -भूषितौ (for -रूषितौ). — ^{c})

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरबन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन । C. 11. 713 B. 11. 25. 8 K. 11. 25. 8

Ś2 अवीक्ष्य. K1.2 D2.5 करुणं; Dn1 D3 G3 कृपणा (for कृपणं). Ś Ko.4 बाला (for भार्या). — d) K1.2 D8 T2 विलपंति (for विलपति). K1–3.5 D2 T2 [अ]ति(K3 °वि)दुःखिताः (K5 °तः).

3 Before 3, G1 ins. भार्या. — a) K5 परिघप्रख्यो; D2 °प्रक्षौ (for °प्रख्यौ). — b) K5 शुभतलांगुलीं; D9 शूलतलांगुली; T G1 M चंदनरूषितौ; G2 शुभतरांगुली. — c) Ś2 ययौ (for ययोर्). Ś Ko.4 विषयम् (for विवरम्). K5 यथार्थिवरमापन्नां. Cv as in text. — d) Ś1 अरिं * दां; Ko आरविंदं; K3.5 Dn2 G1 M अरतिर्मां (K5 M °तिर्मा); T1 मा रुतिर्मा; T2 अरातिं मा; G2.3 पतिर्मां (sic); Cv न रतिर्मां (as in text). Ś1 Ko Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 T G1 पुराजहात्; K1.2 D2.5 पराभवत् (K2 °वेत्; D5 °वन्); K4 G2.3 पुनराजह(K4 °हा)त्; K5 पुरा महत्; Cv पुराजहत् (as in text).

4 a) M2 गतीर् (for गतिं). Ś Ko–4 B2.4 Dn D2.3.5.9 T G2 तु; Ñ1 च; G1 क्व (for नु). K1 गतिष्यामि (for गमि°). K5 कां गतिं गमयिष्यामि. — b) M2 हीनां (for हीना). K2 M2 जनेश्वरः; K5 जनेश्वरं; G3 जनेश्वरा (for जनेश्वर). — c) D2 दूरं (for दूर-). K1.2 D2.5 G1 M1 अनाथा च; K3.5 अथानाथा; Ñ1 अनाथेवेति; D1.4.8 °थेन; D9 अताप्येव; T M2.4 अनाथाद्य; G2 ह्यनाथेव (for अना°). — d) K3.5 M2.4 [इ]त्यतीव; B Dn1 D1–4.6.8.9 वेपंती (for अतीव). K2 मधुरस्वराः; D2 °स्वना; M2 मधुराध्वरा (for मधुरस्वरा). Ś Ko.1.4 ह्यतीव मधुरस्वना; G2.3 M3 ह्य(M3 अ)तीव मधुसूदन.

5 a) Ś Ko.3.4 D2 M1 आतप-; K1.2 D5 °पत्-; K5 अनाप- (for आतपे). Ś2 K2 Dn1 क्लम्यमाना(K2 °णा)नां; K1 D2.5 काम्य(D2 क्लाप्य-; D5 क्लाम्य)माणानां; G1 M क्लिश्य(M2–4 ताम्य)मानानां (for क्लाम्य°). — b) Ś Ko.4 विमानानाम्; K1.2 विधवानाम्; K3.5 विबुधानाम् (for विविधानाम्). Ś Ko.3–5 B1.4 स्रजं (for स्रजाम्). — D9 om. 5^{c}–6^{d}. — c) Ś Ko.4 G3 कांतानाम्; T1 क्षांतानाम्; M1 शांतानाम् (for क्लान्ता°). Ś Ko.4 T1 G1 इव (for अपि). — d) K5 B1 जहाति; B3.4 Dn1 D1.3.4.6.8 त्यजति (for जहति). K1.2 B1.2.4 तनूः; D2 तनू (for तनुम्). Ś Ko Dn2 न श्रीर्जहाति न वै तनूः (hypermetric); K4 Ñ1 G3 श्रीर्जहाति न वै तनूः (G3 °नुः); T M जहाति श्रीर्न वै तनुं (T1 M2–4 °नूः); G1 जहार श्रीर्न वै तनूः; G2 न श्रीर्जहातिरवेतनिः (sic).

6 D9 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) Ś Ko.4 Dn1 पतितं; G2.3 नृपतिं (for अभितः). M1 सूतं (for शूरं). — b) K1.2.5 Ñ1 D5 G1.3 M कलिंगं; K3 T1 G2 कलिंगं (for कालिङ्गं). K2.5 मधुसूदनः. — c) Ś Ko.4 दीप्तांगदं युग्मं (Ś2 K4 °ग्म-); K1–3.5 Ñ1 B1 Dn D5 S दीप्तांगदयुतं (K1–3 B1 Dn1 °गं). — d) Ś2 K1–3.5 B Dn1 D1–3.5.6.8 G2 प्रतिनद्ध-; G3 °बद्धं (for °बद्ध-). K1 -महाभुजः. T G1 M प्रतिमानं धनुष्मतां.

7 a) K3–5 G2.3 मगधानाम्. — b) K4.5 जयसेनं; Dn2 G2.3 हतं पश्य (for जयत्सेनं). K2 जनार्दनः. — Ś Ko.4.5 M2 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. M3 om. 7^{cd}. — c) K1.2 D2.5 आवा(K1 आचा-; K2 अवा)र्य सर्वतः पत्न्यः; K3 संप्रवार्याप्रमुदिता; Ñ1 D3 परिवार्य प्रमुदिता. — d) Ñ1 B1 Dn2 G2.3 मागधीः (for मागध्यः). K3 प्राप्य (for पश्य). G3 माधव. K1.2 D2.5 प्ररोदं(K1 °रोद-; D5 °मोदं)त्यः सुविह्वलाः; Dn1 मागध्यं प्रिययोषितः.

8 Ś Ko.4.5 M2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). M3 transp. 8 and 9. — a) K1 असौमायत-; K3 आसामनत-; T1 G1 हरिण्यायत- (for आसामायत-). — b) K3 श्वसुराणां; T सस्वराणां (for सुस्व°). K2 स्वसुराणां जनार्दनः. — c) K5 -श्रुतिहरा; T1 -श्रुतिर्मनो- (for °हरो). Cd as in text. — d) Dn2 G2.3 हर्षयतीव (for मोह°). M1 मां (for मे).

C.11.713 S.11.25.8 K.11.25.8 मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८
प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९
कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
भर्तारं परिवार्यैताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०
अस्य गात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११
आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२
द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १३
तप्तकाञ्चनवर्माणस्ताम्रध्वजरथस्रजः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १४
द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।

---

9 M3 transp. 8 and 9. — a) K1. 2 Dn1 D2. 5 ·वस्त्राभरणा (for ·सर्वा°). — b) Ś K4 B4 M1 रुदत्यः; K5 M2 रुदंत्याः; D5 रूधंत्यः (for रुदन्त्यः). Ś K0. 4 Ñ1 B D1 4. 5 शोककर्षिताः (D5 °तः); T1 °कर्शिता; M3 पश्य योषितः. — c) B1–3 Ñ1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 आ·स्तीर्ण·; M2 स्वस्तीर्ण· (for स्वास्तीर्ण·). B4 आस्तीर्य वीरशयने. — d) K2 मगध्यः; Dn1 मागधाः; D5 मागधः (for मागध्यः). K4 transp. शेरते and भुवि.

10 a) K1–3. 5 B1–3 Dn1 D2. 4. 5 कोशलानाम्; B4 कोषलानाम्; Dn2 T2 G2. 3 कौसलानाम् (for कोसला°). — b) K5 जयपुत्रं (for राज°). K3. 5 T1 महद्बलं (for बृहद्बलम्). — c) Ś2 परिकथ्येताः; K1 परिवार्यिताः. — d) Ś2 (marg. by corr.) परिघतः; Ś2 (before corr.) प्ररुधिताः; K2 अरुदिताः; K5 पथिकृता; M2–4 प्ररुरुदुः (for प्ररुदिताः). K0 स्त्रियाः.

11 a) G3 गात्रार्पितान् (for गात्रगतान्). T2 (*inf. lin.* as in text) प्राणान् (for बाणान्). — b) D2 ·बाहू· (for ·बाहु·). K1. 2 ·बलार्पिताः; S ·बलेरितान् (for ·बलार्पितान्). — c) K1 उद्धरंत्यः; K3 उद्धमंत्यः. K1. 3 सुखाविष्टा (for [अ]सुखाविष्टा). K5 उद्धमंत्य·सुखाविष्टाः. D4 उद्धरंत्यसुखीत्रिष्टा (sic). — d) Ś2 K1 D2 मूर्च्छमाणाः (Ś2 °ना); K2 मूछर्यमाणाः; D5 मूर्च्छे·माणः; M2 °मानः (for °मानाः). K4 पुरः पुरः (for पुनः पुनः).

12 b) K5 परिश्रमान्; B3 °श्रयात्; Dn2 T G1. 3. 4 M °क्रमात् (for °श्रमात्). G2 ताम्यंतीनां तथातपैः. — c) M1. 2 आ(M2 अ)म्लान· (for प्र°). Ś K0–2. 5 ·मलिनाभानि; K3 ·मळिना°; B4 ·मणिना°; T1 G1. 3 M1–3 ·नळिना°; G2 ·नलिनाभाति; M4 ·नाळनाभानि (for ·नलिना°). — d) Dn1 भाति (for भान्ति). K5 माधवः; B1. 2 मारिष; M2 भारत (for माधव).

13 a) K3. 5 द्रौणिना (for द्रोणेन). Dn1 D3 पश्य (for शूराः). T द्रोणेनाभिहताः संख्ये; M2 सदानेन हताः शूराः. — T om. 13^{bc}. — b) K3–5 रुधिरांगदाः; Dn2 G M रुधिरोक्षिताः (for रुचिराङ्गदाः). — After 13^{ab}, all MSS. (except Ś K0. 4; T [after 13^{a}]) ins.:

63* धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ।
रथाग्न्यगारं चापार्चिं शरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकम् ।
तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।

[(L. 1) K2 धृष्टद्युम्नः. — (L. 2) K1. 2 रथाग्न्यागार·; K3. 5 M4 °ग्न्यगार·; M2 रथण्यंहार·; M3 रथग्न्यगार·. K1–3 B D2. 3 M2–4 चापार्चिः; Dn1 चापार्थिः; Dn2 चापार्सि; M1 चापार्चि (for चापार्चिं). D1. 4. 6. 8. 9 शर·वृष्टि·; M2–4 असिशक्ति· (for शरशक्ति·). K2 ·गदं धनं; Dn1 ·गदेधनं; D2 ·गदोधनं; M2 ·गदे स्वनं. — (L. 3) K3. 5 द्रौणिमासाद्य. K1. 2 न्निर्दग्धा. — (L. 4) M2–4 द्रोणेन (for तथैव). K3 G1 रुधिरोक्षिताः; G3 रुधिरांगदाः (marg. °रा हताः).]

— c) K1. 2 Dn1 द्रोणाय (for द्रोणेन). G2. 3 M निहताः (for [अ]भिमुखाः). G1 संख्ये; M संखे (for सर्वे). — d) K0. 3. 5 Dn2 कैकयाः; D5 केकया.

14 a) K3 ·चर्माणि; K5 ·वर्माणि; T G1 ·वर्णा·भास्; G2 ·वर्णेन (for ·वर्माणस्). — b) D1. 3. 4. 6. 8. 9 तालध्वज·; G3 तादृग्ध्वज· (for ताम्रध्वज·). Ñ1 D2 ·रथव्रजाः (for °स्रजः). Ś1 K0. 4 ताम्रध्वस्ता (K4 °स्त)·रजःस्रजः; Ś2 तप्तध्वस्ता इव स्रजः; K1 ताम्रध्वजरथ·प्रजाः; D5 तालध्वजरथव्रजाः; G2 तादृग्ध्वजरथेन च. — c) K2. 3 भासयती; Ñ1 °यंतो (for °यन्ति). B3 महाभासा; M2 महीं भासान्. — d) K3. 5 ज्वलंत; M2 चलिता (for ज्वलिता). K1 B1 Dn1 पावकः; B3 पन्नगाः (for पावकाः).

15 a) B4 निहतं; M2 द्रुपदः (for द्रुपदं). G3 संधे; M संखे (for संख्ये). — c) T1 G1 महद् (for

महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १५
पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः ॥ १६
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १७
धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुंगवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ १८
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।
महेष्वासो हतः शेते नद्या हृत इव द्रुमः ॥ १९
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ २०
वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलबान्धवम् ॥ २१
दाशार्हीपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥ २२
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम् । C. 11. 730 B. 11. 25. 25 K. 11. 25. 25

महा-). K3 D8 महाद्विपमहारण्ये; K5 महाद्विपमहा एष. — d) K3 [इ]व समाहतं; K5 च समाहतं; B4 सुसमाहितं; Dn1 महतं हतं (for महता हतम्).

16 a) K3 पांचाळ-; K5 पांचाला-; B1. 3. 4 D4 पंचाल (for पाञ्चाल-). K1 -राज्ये; K2 -राज्ञे; K4 T1 -राजो (for -राज्ञो). Ś1 Ko विपुले; K5 Ñ1 B3. 4 Dn D1–4. 6. 8. 9 T G1. 3 M3. 4 विमलं; K3 विमळं; M2 विबलं (for विपुलं). — b) K5 पुंडरीकाभय- (hypermetric) (for °काक्ष). B1. 3 T1 G1 M पांडरं (for पाण्डुरम्). — c) G2. 3 सहाभाति (for समा°). — d) Ś2 K4 Ñ1 B Dn1 D1–4. 6. 8. 9 M1. 2. 4 निशाकरः; G3 दिवाकरं (for निशाकरः).

17 a) Dn1 एतां. K1. 2 D2. 5 च (for तु). M1 द्रुपदा (for द्रुपदं). Ś Ko. 4 विद्धन्; T1 विद्धि (for वृद्धं). — b) K1 च दुःखिता; Ñ1 तु दुःखिता; B3. 4 Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 सुदुःखिताः. — c) K1. 2. 4 G1 दग्धा; K3 दुग्धा; B1 दृष्ट्वा (for दग्ध्वा). Dn1 G2 पांचाला; G3 पांचाल- (for पाञ्चाल्यं). — d) K1 राजधानमपश्यतः; G1 राजानमपि सर्वतः.

18 a) K1 घृष्टकेतु-; G3 घृष्टकेतुर्. Ś K D2. 5 M1 महात्मानं (for महेष्वासं). — b) K1 वेदि- (for चेदि-). K3. 5 अव्रणं (for अङ्गनाः). — d) B4 हरंते; M2 हरतीर् (for हरन्ति). Ko. 3–5 B1 Dn2 D3 M2 हतचेतसः; K1. 2 हृतचेतसं; B4 इति चेतसः.

19 a) D2 द्रोणास्त्वम् (for °स्त्रम्). K3. 5 अभिहंत्येको; K4 °हन्यैष; Dn1 D3 °हत्यैव; G1 °गम्येष; G2 °वायैष; G3 (*inf. lin.*; also as in text) असंभिद्य; T2 M3 अभिहत्येष; M2 अभवत्येष. Dn2 द्रोणास्त्राभिहतो ह्येष. — b) K1. 2 D2. 5 विमर्दी (for विमर्दे). K2. 5 D1. 4. 8 मधुसूदनः. — After 19^{ab}, G2 ins.:

64* एवं मामिह पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।

— c) D5 हतं (for हतः). — d) Dn1 नद्यो; D5 नद्यां; M2 वज्रं (for नद्या). Ś2 Ko–3. 5 Ñ1 B1. 4 Dn1 D2. 5 M2 हत (for हृत). Dn2 T G M1. 3. 4 वज्राहत. K5 द्रुमाः; M2 द्रुमं. K4 नद्यायंत इव द्रुमः; B3 वातरुग्ण इव द्रुमः.

20 a) K3 G2 चेदीपतिः; D2 वेदपतिः. K5 शूरौ. — b) K5 वृषकेतुर् (for धृष्ट°). K1 महारथाः. — c) G3 M2–4 संखे; M1 संघे (for संख्ये). — d) K5 हंता रिपु- (for हत्वा शत्रून्).

21 a) B3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 विच्छिद्यमानं; Dn2 विधुन्वमानो; D5 वितुद्यमानैर्; M1 विमर्द्यमानं; M2–4 विरद्य° (for वितुद्य°). — b) K1 प्रत्युपास्थितः; K4 °पस्थिता; K5 प्रत्युपसंस्थिताः (hypermetric); B4 G2. 3 M1 पर्युपस्थिताः; D5 प्रत्युपस्थितः (for प्रत्युपस्थिताः). Ś2 तं भार्या प्रत्युपस्थिता; M2 तं भयास्त्वत्यस्थिताः (sic). — c) G2 चेदीराजं. K5 हृषीकेशं. — Ś Ko. 4. 5 om. (hapl.) 21^{d}–23^{a}. — d) K2 हतः (for हतं). D2 शबल-; G2 च बल- (for सबल-). K1. 2 -बांधवः; B4 M3 -वाहनं (for -बान्धवम्). Ñ1 B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 सुवेषं (Ñ1 B1. 3 Dn1 D3 °केशं) चारुकुंडलं.

22 Ś Ko. 4. 5 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) K1 दाशाहा-; K2 Ñ1 B1–3 Dn1 D1–6. 8. 9 T G1. 2 M1. 3. 4 दाशार्ह-; M2 दाशार्हा- (for दाशार्ही-). G2 M4 -पुत्रिजं; M1 पश्य तं. Ca. d दाशार्हीपुत्रजं (as in text). K1 D3 M2 वीर; D3 बालं; G1 कृष्ण (for वीरं). Cv as in text. — b) K3 शयनं (for शयानं). — G2 om. (hapl.) 22^{c}–24^{c}. — c) K1. 2 आधावंत्यो; K3 Dn2 T G1 M1. 3. 4 आदायांके; Ñ1 अधीयांगे; D4 आधावंतो; M2 **यांके (for आरोप्याङ्के). D5 रहंत्येताश्

C. 11. 730 B. 11. 25. 25 K. 11. 25. 25 द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।

(for रुदन्त्ये°). — d) B4 D4 चेदिराजं. M3 -वशानुगाः (for -वराङ्गनाः).

23 G2 om. 23 (cf. v. l. 22). G3 om. 23ab. Ś Ko. 4. 5 om. 23a (cf. v. l. 21). — a) D5 चक्रं (for पुत्रं). K1 हृषीकेशं. — b) K1 सुवक्त्र-; Ñ1 B3. 4 Dn2 D1. 3. 4. 6. 8 9 T G1 M2 सुकेशं; B1. 2 सुनसं; D2 सुचक्रं; M1. 3. 4 सुकेतुं (for सुवक्त्रं). — d) K2 D2 निकृतं; K3. 5 विक्षतं (for निकृत्तं). K3. 5 S (except T2; G2 om.) बहुभिः; D2 बहुधः (for बहुधा). K2 Dn2 रणे (for शरैः).

24 G2 om. 24abc (cf. v. l. 22). — a) K3. 5 विचरं; B1. 2 पतितं (for पितरं). Dn2 शूरम् (for नूनम्). — b) D5 युध्यमानैः. M2 शितैः शरैः (for परैः सह). — c) Ko न जहात्; K3 Dn2 नाजहत्. Ñ1 B Dn D1–4. 6. 8. 9 T1 G3 पितरं; T2 G1 M पतितं (for पृष्ठतो). K1. 2 धीमान् (for वीरम्). — d) K2 नाद्यापि; D5 तयापि (for अद्यापि).

25 a) G2 मामिह (for ममापि). K3. 5 गोविंद (for पुत्रस्य). — b) K3 पौत्रः (for पुत्रः). K1. 2 D5 अन्वयात्; K4 अब्रवीत्; B4 अन्वियात् (for अन्वगात्). Dn1 D3 पितरः पुत्रमन्वगात् (D3 °यन्). — c) Ś1 Ko. 4 M2. 4 महाबाहुं; B1. 2 °भागं; B4 °वीरं (for °बाहो). — d) K1 लक्ष्म*; M2–4 लक्षणं (for लक्ष्मणः). K2 परवीरहाः; G3 परवीरह. K5 ममापि दयितं सुतं.

26 a) K4 विंदानुविंदानावंतौ; K5 °वावंत्यो; D2 °विंदुवावंत्यौ; D5 °विंदाचावंत्यौ; G3 °वंद्यावा°. — b) K5 पातितौ. K2 माधवः; B3 D1. 2. 4. 6. 8. 9 केशव (for माधव). — c) B3 हेमांते; Dn2 G2. 3 M वने सु-; T G1 वनेषु (for हिमान्ते). Ś Ko. 4 गलितौ (for पुष्पितौ). Ś1 Ko. 4 D6 T2 G3 M3. 4 सालौ; K1 शालो; K3 शाळौ; M2 बालौ (for शालौ). — d) Dn1 T2 मारुता- (for मरुता). Ko. 4 मारुता-पुष्पिताविव; K3 मारुतोद्गळिताविव; K5 मारुताद्गलिता इव; Dn2 मारुताघूर्णिताविव; D5 मनुजातविनाविव (sic); M मारुतागळितावि(M2 °ता इ)व.

27 a) D1. 4. 6. 8. 9 -चर्माणौ; D3 -चर्माणौ; D5 -वर्माणां (for -वर्माणौ). — b) Ñ1 रथे; B3 D1. 4. 6. 8. 9 रणे (for बाण-). K2 -षड्ग-; K4 -खड्गा- (for -खड्ग-). — c) K2 ऋषभः; G1 वृषभः (for ऋषभ-). K1 -रूपाक्षो (for -रूपाक्षौ). — d) Ko शयान-; K1 lacuna (for शयानौ). K1 विमलस्रजो; B4 विपुलस्रजौ. K3. 5 शुभवस्त्रौ वरस्रजौ.

28 b) M2 सर्वानूप- (for सर्वं एव). — c) Ś1 ये मुक्त-; K5 ये युक्ता; M2 विमुक्ता (for ये मुक्ता). K1. 2 -शस्त्रास्त्रात् (for -भीष्माभ्यां). — d) Ś2 वैकर्तनात्.

29 a) K1–3 D2. 5 दुर्योधनद्रोण-. K2 -सुतान्; K4 पुत्रात्; M2 -पुत्रान् (for -सुतात्). — b) K1. 2 Ñ1 Dn2 D1. 2. 5. 6 जयद्रथात् (for महारथात्). — c) K1. 2 D5 G1. 3 M2. 4 सोमदत्तेर् (for °दत्ताद्). K2 विकर्णाश्च; M2 हि कर्णाश्च (for विकर्णाच्च). — d) Ś1 Ko. 4 वीराद्वा; Ś2 कृपाच्च; Ś2 (*sup. lin.*) वीराच्च; M2 शूराश्च (for शूराच्च). T1 कृतवर्मतः; M2 °वर्मणा (for °वर्मणः). — e) K3. 5 तु सुवेगेन (for शस्त्रवेगेन). — f) D5 देवानमितवर्त्मना.

30 Ś Ko. 4 om. (hapl.) 30. — a) K2 इतरे; K5 तमेव (for त इमे). K3 सहिताः (for निहताः). K3. 5 Ñ1 B Dn D1. 3–6. 8. 9 T G1 M सर्वे; G3 संखे (for संख्ये). — c) K5 नाभि- (for नाति-). Ñ1 -क्रमो (for -भारो). D5 T1 G2. 3 देवस्य; D9 दै*व. — d) Ca. d cite ध्रुवं (as in text). K1 कश्चना; K2 कश्चनः; K3. 5 कस्य च (for कश्चन). — e) K1. 2. 5 T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता ।
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५

गान्धार्युवाच ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च द्रुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन । C.11.748 B.11.25.41 K.11.25.41

यत्र मे; K3 Dn2 G1.3 M यत्रेमे; G2 यत्कृते (for यदिमे). K1 हताः (for निहताः). — [f]) D5 om. क्षत्रियैः. Dn2 S क्षत्रियाः क्षत्रियैः सह. — After 30, Dn2 S ins.:

65* शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विनः

[M2 तरस्विना; M4 तरस्विनः (for मन°).]

31 [a]) Dn1 त इमे; Dn2 तदेते; D3 तत्रैव; T1 M2 तदेव; G2 तथैव (for तदैव). M2 निहतां. G3 कृष्णा (for कृष्ण). — [b]) Ś1 K0 Ñ1 M2 पुत्रास्तपस्विनः; K1 पुत्रास्वस्तिनः (submetric); K3.5 पुत्राह्पचेतसः; B1.2 T1 पुत्राममनस्विनः. — [c]) K4 M2 यदेव (for यदैव). Ś1 K0 [अ]क्षत-; K4 T2 कृत- (for [अ]कृत-). K2 -वामस्त्वम्; Dn1 D3 -पापस्त्वम्; D9 -काम्यस्त्वम्; G2 -कामस्त्वाम् (for -कामस्त्वम्). — [d]) T G1.3 M उ(M2 अ)पप्लाव्यं. G2 उपप्लाव्यगतः पुनः.

32 [a]) K2 Ñ1 B Dn1 D1–4.8.9 शां(K2 श्रां)तनोश् (for शंत°). Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण). — [b]) D9 विदुरेण च धीमता. — [c]) K1 तदेव; K3.5 सदैव; T1 तथैव (for तदैव). Dn1 स्म (for [अ]स्मि). G2 तानाह; G3 मा मोहं (for मा स्नेहं). — [d]) G2.3 -समेष्विति (for -सुतेष्विति). K5 कुरुष्वात्मजेष्वितः; D5 corrupt.

33 Ś1 damaged. — [a]) Dn2 transp. तयोर् and न. G1 वचनं; Ca.d दर्शनं (as in text). Ś2 K0–4 Dn1 D2.3.5 तयोर्नि(Dn1 °र्ति)दर्शनं नैतन्; K5 तच्च निर्दर्शनेनैनं; B1.2.4 तयोर्नु(B4 °र्नं)वचनं तात. — [c]) K0 अचिरेण च; M2 अचिरेणेव. B1–3 D1.4.6.8.9 M पुत्रा मे (by transp.); D5 पुत्रेण. — [d]) K1 D9 भस्मभूता (for भस्मी°). K1.5 जनार्दनाः; K2 जनार्दनः.

34 K3.5 D1.8.9 T G3 M om. the ref. — [a]) Dn1 D3 सापतद् (for न्यपतद्). K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ. — [b]) Ś K0.4 D5 शोककर्षिता; Ñ1 B Dn1 D1.3.4.6.8 °मूर्छिता; M1 (*sup. lin.*) °विह्वला (also °कर्शिता as in text). D9 om. (hapl.) from कर्शिता up to पुत्रशोक (in 35[b]). — [c]) B3 दुःखावहत-; D8 दुःखापहत- (for दुःखोप°). — Ś K0.4 om. 34[d]–35[c].

35 Ś K0.4 om. 35[abc]; D9 om. up to पुत्रशोक (cf. v. l. 34). — [a]) B1 क्रोध-; M2 शोक- (for कोप-). — [b]) S दुःख- (for पुत्र-). — [c]) Dn1 T2 G2 जगाद (for जगाम). K3.5 शौरेर्; Ca शौरिः; Cd शौरिं (as in text). K1.2 Dn1 रोषेण; M2 मेपेण (sic); Ca.d दोषेण (as in text). — [d]) Ś K0.4 देवी सा (for गान्धारी). K4 विगतेंद्रिया.

36 T G om. the ref. — [a]) K5 धार्तराष्ट्रस्य; D8 °राष्ट्रांश्च; G3 M2 °राष्ट्रश्च. — [b]) Ś2 K3.5 Dn2 T1 G क्रुद्धाः; K1.2 Ñ1 B Dn1 D1–6.8.9 T2 M1.3 दग्धाः; K4 द्रग्धाः; M2 दुग्धाः (for द्रुग्धाः). — [c]) G1 उपेक्ष्यता (for °क्षिता). K1 विनस्यंतिस्; K5 विनश्यंतिस्; Ñ1 व्यनश्यंतस्; M4 विनश्यंति (for °श्यन्तस्). — [d]) D5 तस्माज्; G3 काले (for कस्माज्). K2 D2 जनार्दनः.

37 [a]) K5 शक्त्येन; T1 G3 शक्येन (for शक्तेन). D5 बहुभृत्यंत; Cd °बुध्येन; Ca °भृत्येन (as in text). — [b]) K3 T1 विपुळे; G2 बहुळे; G3 बहुले (for विपुले). Dn2 तु महा- (for तिष्ठता). Ś1 K0.4 रणे (for बले). — [c]) T1 G1 समत्वेन; T2 समर्थत्वे; G2 समुत्थेन (for समर्थेन). — [d]) G2 श्रुत्वा (for श्रुत-). K1 हा; K3.4 B3 Dn2 T1 G1.2 हि (for ह).

C. 11.746 B. 11.25.41 K. 11.25.41

यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ३८
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किंचिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ३९
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४०
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।
कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४१
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ४३
संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।

---

38 ^{a}) $K_{2.4}$ इच्छते(K_4 °तो)पक्षितो; K_3 T_2 M_1 इच्छ(M_1 °च्छि)तोपेक्षिता (T_2 °क्षतो); K_5 इच्छतापक्षिता; Dn_2 $D_{1.4-6}$ $_{8.9}$ ईक्ष(D_4 °क्षु)तोपेक्षितो. $K_{3.5}$ G_1 नाशं; Dn_1 D_5 नाशाः; G_2 नाशे (for नाशः). — T_1 om. (hapl.) 38^{c}–39^{d}. — ^{c}) T_2 G_1 यस्त्वयाहं (for यस्मात्त्वया). K_1 महाव्यालो; K_4 °वाहो (for °बाहो). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ तस्मात्फलम् (by transp.).

39 T_1 om. 39 (cf. v. l. 38). In $Ś_2$ the portion from 11. 25. 39^{a} up to ततः पि in 11. 27. 2^{c} is lost on a missing folio. — ^{a}) $K_{3.5}$ राजंस् (for यन्मे). — ^{c}) $Ś_1$ T_2 G_1 M_4 त्वा; K_4 त्वं (for त्वां). K_0 दुरवापेन; $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ नु (K_2 च; D_2 तु) दुराचारं; K_4 दुरवाप्यात्मन्; Dn_1 corrupt; G_2 धूतपापात्मा; $M_{2.3}$ दुष्टपापात्मन्; M_4 दुष्टभावात्मन् (for दुरवापात्मन्). — ^{d}) B_4 G_1 शापे; D_5 पश्ये (for शप्स्ये). $K_{2.5}$ चक्रगदाधरः.

40 $Ś_2$ missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K_4 परंपरे; D_5 परतरं (for परस्परं). — ^{b}) $K_{1.2}$ जातयः (for ज्ञातयः). — ^{d}) K_2 ज्ञातान् (for ज्ञातीन्). K_1 तस्माज्जातीनविधिष्यति (corrupt).

41 $Ś_2$ missing (cf. v. l. 39). T_1 om. 41^{ab}. — ^{a}) D_5 M_2 तम् (for त्वम्). Dn_1 तमस्यपस्थिते वर्षे (sic). — ^{b}) $K_{2.5}$ मधुसूदनः. — ^{c}) K_2 हतज्ञाति-; K_4 हतज्याहि; B_3 मृतज्ञातिर् (for हत°). K_1 हतामात्ये. — ^{d}) M_2 हरिपुत्रो (for हत°). D_5 वनेचरं. — After 41^{cd}, K_{1-3} Dn $D_{2.3.5}$ S ins.:

66* अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।

[K_2 अविज्ञाते; Dn_2 S अभिज्ञातो (for अवि°). Dn_2 [अ]नभिलक्षिते; G_1 °रक्षितः; G_3 [अ]नुपलक्षितः.]

— ^{e}) Ca. d cite कुत्सितेन (as in text). K_5 [उ]पचारेण; Dn_2 $D_{1.4.6.8.9}$ T_2 M_3 [अ]प्युपायेन. — ^{f}) K_4 M_3 समवाप्नुहि; D_9 च समाप्स्यसि; M_2 समवाप्स्यति (also as in text).

42 $Ś_2$ missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ तत्राप्यहो; G_3 तमाप्येवं (for तवाप्येवं). K_3 हतस्यैता (for हतसुता). — ^{b}) D_4 निहतां (for निहत-). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ परितपिष्यंति. — ^{d}) $B_{1.3}$ $D_{1.3.6.8.9}$ यथैव; S यथेमा (for यथैता). T_1 भारतस्त्रियः.

43 $Ś_2$ missing (cf. v. l. 39). S (except $M_{1.4}$) om. the ref. — ^{a}) D_5 घोरो (for घोरं). $B_{1.2}$ $Ñ_1$ Dn_1 $D_{1.3.4.6.8.9}$ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं. — ^{b}) K_0 महामनः; K_1 °त्मना; D_5 °त्मनः (for °मनाः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.4}$ देवो; K_5 देवी- (for देवीं). — ^{d}) T $G_{2.3}$ इदम् (for ईषद्). $Ś_1$ K_4 ईषत्क्रुध्यन्स्मयन्; $K_{3.5}$ इदं निर्भर्त्सयन्; G_1 इदमत्युत्स्मयन्; Ca. d ईषदभ्युत्स्मयन् (as in text).

44 $Ś_2$ missing (cf. v. l. 39). Before 44, M_{2-4} ins. वासुदेवः. $K_{1.2}$ B_2 $D_{2.5}$ transp. 44^{ab} and 44^{cd}. Dn_1 reads 44^{ab} twice. D_3 repeats 44^{ab} after 67*. — ^{a}) Dn_1 D_3 (first time) वृष्णिवीरस्य; G_3 °वंशस्य (for °चक्रस्य). G_2 संहर्त्री वृष्णिवान्यस्य. — ^{b}) $K_{3.5}$ नान्यो मे; D_3 (second time) नान्योत्र; T मदन्यो; G_3 नान्योस्माद् (for नान्यो मद्). G_1 [ऽ]नघे (for शुभे). B Dn_1 $D_{1.3}$ (first time). $_{4.6.8.9}$ मद्(Dn_1 °दा)न्यो नेह विद्यते; G_2 corrupt. — D_3 om. 44^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ ते मतम्; $D_{1.6.8.9}$ [ऽ]हमेवम् (for °तद्). D_5 दग्धा दहसि गांधारी. — ^{d}) $K_{0.4}$ दीर्णं; S चीर्णं; Ca. d चीर्णं (as in text). K_3 तवैव; K_5 तच्चैव (for चरसि). Ca शोभने; Cd (also Ca) सुव्रते (for क्षत्रिये). Cv as in text. — $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{2.5}$ ins. after 44: D_3 after 46 (followed by the repetition of 44^{ab}):

67* दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ।

[D_2 विनक्षंति. K_1 देवाद्देव विनस्यंति; K_2 देवादेव विनक्ष्यंति; Dn_1 दैवां देवं विनंक्ष्यंति; D_3 दैवादेवं विनंक्ष्यंति. Dn_1 D_5 कृष्णयो (for वृष्णयो).]

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ४४
अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४५
इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

२६

वासुदेव उवाच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।
दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । C.11.759 B.11.26.4 K 11.26.4

---

45 Ś2 missing (cf. v. l. 39). — a) K2 नरेः सर्वै (sic) (for नरैरन्यैर्). — b) K4 अपि ना; Ñ1 रक्षिता; M2 अन्यैर्वा (for अपि वा). T2 -मानवैः (for -दानवैः). K2 अपि देवगणैस्तथा; B3 अपि देवैः सवासवैः; D9 अपि वा दानवैः सह. — c) Ś1 Ko. 4 परस्पराश्च (Ś1 °च्च) ते नाशम्. — d) Ñ1 B2–4 Dn1 D1–4. 6. 8. 9 यतः; B1 M2 मत्तः; D5 एतं; M1 इतः (for अतः). G2 माधवाः (for यादवाः).

46 Ś2 missing (cf. v. l. 39). Before 46, Dn1 G1. 3 ins. वैशंपायन उवाच. — b) Dn2 S (except M2. 4) त्रस्तमानसाः (for °चेतसः). — c) Ś1 Ko. 4 भृशसंतप्ता; K2 Dn2 °मुद्विग्ना; K5 corrupt (for °संविग्ना). — d) Dn2 T2 G तेपि (for चापि). K5 आशतश्चापि जीविते (sic). — After 46, D3 ins 67* followed by the repetition of 44ab.

Colophon missing in Ś2: K1 D2. 5 om. — *Sub-parvan:* Ko. 2–5 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 S स्त्री. K2 also स्त्रीविलापपर्व. — *Adhy. name:* K2 Dn2 गांधारीशापः; G3 गांधार्याः कृष्णस्य शापः; M1 वासुदेवशापः; M2–4 गांधारीप्रलापे वासुदेवशापः (also गांधारीप्रलापः [M2 °पं]). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 26; Ñ1 D3. 6 17; D9 16; T G1. 3 M 25 (as in text); G2 24.

26

☞ This adhy. is missing in Ś2 (cf. v. l. 11. 25. 39).

1 Ś1 Ko. 1 Ñ1 B1. 2. 4 Dn1 D1–6. 8. 9 G1. 2 भगवान्; K4 G3 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — a) K2. 3 T1 G1 M3 गांधारी. — b) K4 मना (for मनः). — c) K1 D5 तथैव (for तवैव). K1 च; T G1. 3 [अ]पि (for हि). — d) Ñ1 B1–3 D1. 3. 4. 6. 8. 9 बहवो; M2 कौरवा (for कुरवो).

2 a) Ca. d cite यत्. B Dn1 D1–3. 6. 8. 9 यत्वं; D4 त्वं तु (for या त्वं). K5 पुत्र- (for पुत्रं). — b) K3. 5 तर्षुम्; Dn2 M1. 3. 4 ईर्ष्युम्; T इष्टम्; G1 ईर्ष्याम्; G2. 3 इमम्; M2 ईर्ष्यम् (for ईर्षुम्). Dn2 चात्यंत-. T G1 -कारिणं (for -मानिनम्). Ś1 Ko. 4 दुर्मतिं शूरमानिनं. — d) D5 दुःखिते (for दुष्कृतं). M1 मन्यते.

3 a) T G1 दुष्कृतं; Ca. d निष्ठुरं (as in text). K3. 5 Ñ1 D3. 8. 9 S चैव (for वैर-). Ś1 K (except K4) B Dn D1. 2. 4–6. 8. 9 T G3 पुरुषं (for -परुषं). — c) K5 कथमात्मकृतां दोषे. — d) Ś1 इहेर्हसि; K4 इहार्हसि. D9 om. च्छसि. Ko मय्यादातुमिहार्हसि; G1 मय्यारोपयसेधुना.

4 a) D5 मृते; G1 सूतं (for मृतं). — b) Dn2 यातीतम्. G1 अनुशोचते. K3. 5 यो जातमनुशोचते. — c) Ś1 लपते (for लभते). — d) T1 अनर्थं (for अनर्थौ). K1 प्रतिपद्यते (hypermetric); K3 प्रपश्यते (for प्रपद्यते). K5 द्वावनर्थाय पश्यते; G2 अनर्थं प्रतिपद्यते.

C. 11. 759 B. 11. 26. 4 K. 11. 26. 4 दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४
तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी ।
शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या
वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७
जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
कोट्यः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन्राजमृधे हताः ॥ ९
अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १०
धृतराष्ट्र उवाच ।
युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११

---

5 a) K2 D2 तपोर्थाय; D5 तपोर्थयं (sic); G1 तपो दिव्यं; G2. 3 तपोर्थिनं; M4 तपस्वियं; Ca तपोर्थिजं; Cd तपोस्त्रीयं. Ś1 K0. 4 गर्भमाधाद्; K3. 5 गर्भमिच्छेद्; Ñ1 सूत गर्भं; Dn1 G2 धत्ते गर्भं; M2 धंति गर्भं (sic); M3. 4 धत्ति गर्भं; Ca धातुगर्भं; Cd as in text. — b) K1 गोर्वोढारं; B4 गौर्वोचारं; Dn1 गौर्वागरं (for गौर्वोढारं). K0 धावमानं (for धावितारं). T1 तुरंगं; G2 कुरंगी (for तुरंगी). — c) K3. 5 शूद्री; T1 शूद्रो (for शूद्रा). Ś1 K0–2. 4 D2 दास्यं (for दासं). Ś1 K0. 2–5 D2 पाशुपाल्यं; K1 D3 M4 पाशुपालं; M2. 3 पशुपाल्यं (for पशुपालं). K0–2 Ñ1 B2–4 Dn1 D1–6. 8. 9 M1 च; K5 नु (for तु). K1 वैश्य; K5 वैशी; M2 वर्गात् (for वैश्या). — d) Ś1 K0–2. 4. 5 युद्धार्थीयं; K3 युद्धार्थाय; G1 वधाह्वियं; G2. 3 यथार्थिनीयं (for वधार्थीयं). K1. 2 D2. 5 M1 क्षत्रिया (for त्वद्विधा). D5 राजपुत्रं.

6 M2. 4 om. the ref. — a) K5 तं; D9 एतच्च् (hypermetric). G2. 3 राजपुत्रस्य; M1 lacuna (for वासुदेवस्य). — b) D5 पुनरुक्त (for °रुक्तं). — c) K3. 5 transp. तूष्णीं and बभूव. M1 om. गान्धारी. — d) K4 B2–4 M2 -चेतना (for -लोचना). Dn1 D3 पुत्रशोकपरिप्लुता.

7 a) Ś1 K0. 3. 4 धृतराष्ट्रश्च; K5 °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रस्तु). K1 राजर्षेर्; K3 Dn1 राजर्षिं (for राजर्षिर्). — b) Ś1 K0. 4 विगृह्य (for निगृह्य). K0 बुद्धिजं (for [अ]बु°). G2 निगृह्यावस्थितं मनः. — c) Ś1 K Ñ1 D2 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा).

8 a) K5 जीवंतां. Ś1 K0. 2. 4 परिमाणज्ञ; G2 °णज्ञा (for °णज्ञः). — b) Ś1 K1–3 B3. 4 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 T1 सैन्यानामपि; K4 °मिह; M1 योधानामसि; M2–4 यौधानामपि (for सैन्यानामसि). K2 D2 पांडवः; K5 पांडवं; B3 भारत (for पाण्डव). — c) M4 गतानां (for हतानां). Dn1 D3 अपि (for यदि). — d) M4 परिणामं (for °माणं). Dn2 T2 G M ब्रवीहि; T1 ब्रवीषि (for वदस्व).

9 a) B4 शतं शतानामयुतं; Dn2 S दशायुतसहस्राणि. — b) K1. 2 सहस्राणां; M2 lacuna. Dn1 om. च. K5 M3 विंशति. — c) K5 षोद्यः (for कोट्यः). Ñ1 षष्ठे च; T1 G1 षष्ठ्यश्च; T2 षष्टी च; M1 षष्टीश्च; M2 षष्टि च (for षष्टिश्च). K1. 2 D5 द्वे वै; K3. 5 द्वौ च (for चैव). Ca सप्तत्या (for षट् चैव). — d) K1. 2 Ñ1 D2 ह्यस्मिन्; B1 M1 योस्मिन्; B3 Dn1 T G M2 यस्मिन्; D5 तस्मिन् (for येऽस्मिन्). Ś1 K0. 3–5 Ñ1 B Dn D1. 3–6. 8. 9 T G2. 3 M1. 3. 4 राजन्मृधे (K4 °ते); Cd °मृधे (as in text). Dn1 हता; D3 स्थिताः (for हताः).

10 a) K2 B2 T Ca. d आलक्षाणां; K3 B1 M आलक्ष्याणां; K5 D1. 2. 4–6. 8 G1 अलक्षाणां; B4 आलक्षांतं; D9 अमलाक्षाणां (hypermetric); G2 कुललक्ष्यं (for अलक्ष्याणां). Ś1 K0. 4 B3 Dn2 च; K1. 2 D2. 5 हि (for तु). Dn2 S शूराणां (for वीराणां). Ñ1 आलक्षा तत्र वीराणां. — b) K1. 2 चतुर्दशः. — c) G3 चान्येन; M3 [अ]न्यानि च; Ca धान्यानि (for चान्यानि). — d) Ca cites गतं. Ś1 K0. 4 षट् चैव; K1 D2 षष्टि च; K2 T G1 M1. 2 षष्टिं च (for षष्टिश्च). Dn2 T1 G M भारत; T2 भारतं (for पञ्च च).

11 b) G2 गतिं (for गताः). D5. 9 G2 पुरुषसत्तम.

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमाँल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३
ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।
ह्रीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५
छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ १६
ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।
यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरून् ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८ C. 11. 773 B. 11. 26. 18 K. 11. 26. 19

— For 11^{ab}, K3. 5 subst. :

68* केषु केषु च लोकेषु गता ह्येते नरोत्तमाः ।
युध्यमाना हताः संख्ये ये चैवाप्यपराङ्मुखाः ।

[(L. 2) K5 पराङ्मुखाः (for [अ]परा°).]

— ^{c}) Dn1 D3 महाप्राज्ञ; D5 °भाग (for °बाहो). — ^{d}) T1 सर्वतो; M2 सर्वज्ञा (for °ज्ञो). M2 ते (for मे). G1 सर्वतोर्हसि धर्मतः.

12 Dn1 om. the ref. — ^{a}) G2 तैर् (for यैर्). K3 G1 हुतानि; D3 धृतानि; T G2 हतानि. G2 शरीराणां. — ^{b}) K5 हृष्टौ; D5 हृष्टे; T2 तस्मिन् (for हृष्टैः). T1 G1 M परमसंकुले. — ^{c}) D5 -गता-ल्लोकान्; T G1 M -समास्ते तु; G3 -समा लोकान् (for -समाँल्लोकान्). — ^{d}) K3. 5 सत्यविक्रम (K5 °मः). T G1 M देवराजेन पूजिताः.

13 T M2-4 om. 13^{ab}. — ^{a}) K1 च हृष्टेन; K2 त्वतुष्टेन; K3 G2 त्वदृष्टेन; G1 त्वघृ°. — ^{b}) Ś1 K G कर्तव्यम् (for मर्त°). K1. 2 भारतः; B3 भावितं (for भारत). — ^{c}) K1 संख्यं; K3. 5 सर्वे; B3 शूराः; G1 ते तु (for संख्ये). T G1 M गंधर्वलोके पूज्यंते. — ^{d}) K3. 5 transp. ते and गन्धर्वैः. K4 T2 समं गताः (for समागताः). K1. 2 D2. 5 गंधर्वैः सह संगताः; B4 G1 गंधर्वैः समतां गताः; G1 (also) क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः.

14 ^{a}) K2 B1. 2. 4 Dn1 D1. 3. 5. 6. 8. 9 च; K5 तु (for तु). Ś1 K0. 4 B3 Dn D1. 3-6. 8. 9 S -भूयिष्ठा (D5 °ष्ठ); K1-3. 5 D2 -भूमिस्था; B1. 2 -शिरसि; B4 -शिरसो (for -भूमिष्ठा). — ^{b}) K3 याच्यमाना; M1 भ्राजमानाः (for याच°). — ^{c}) Dn2 G2. 3 शस्त्रैश्च (G2. 3 °स्त्रेण) निहताः संख्ये (G3 °ख्ये). — ^{d}) T G1 M1. 4 transp. गतास् and ते. G3 गुह्यकान्प्रति ते गताः. — After 14, T M ins. :

69* क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गताः परमां गतिम् ।

15 T M om. 15-16. — ^{a}) B4 D1. 4-6. 8. 9 पात्य-मानाः; G वध्य° (for पीड्य°). K5 नु; D5 हृ (for तु). — ^{b}) G1 हीनमाना. K3. 5 परैर्युधि; D2 निरायुधैः (for °युधाः). — ^{c}) B D1. 3-6. 8. 9 ह्रीनिषेवा; Ca. d °षेधा (as in text). — ^{d}) B4 G2 अभिमुखान्.

16 T M om. 16 (cf. v. l. 15). Ś1 damaged. — ^{a}) K1. 2 D2. 5 अर्द्यमानाः; Dn2 G2 भिद्य° (for छिद्य°). Ñ1 शरैस्तीक्ष्णैः; Dn2 G2. 3 शितैर्बाणैः; G1 परैर्बाणैः (for शितैः शस्त्रैः). — ^{c}) G1 हतास् (for गतास्). Ś1 K0 ब्रह्मभुवनं; K3-5 °भवनं. — ^{d}) G1 गता; G2 हत- (for हता). K1. 2 D2. 5 न मेत्रास्ति विचारणा; Ñ1 हतवीराः स्ववर्चसः.

17 ^{a}) B1. 3 D1. 2. 5. 6. 8. 9 त्वत्र (for तत्र). — ^{b}) K1. 2. 5 नरा आयोधनं प्रति; K4 उत्तरा°; Dn2 G2. 3 विमुक्ता°. — ^{c}) K1 यदा; Dn1 यथा; D5 कथं (for यथा-). K1. 2 D2. 5 T M पुरुषा (K1 °ष) स्ते (for ते राजन्). — ^{d}) K2 D2. 5 ते गतास्; G1. 3 प्राप्तास्ते (for संप्राप्ता). K2 D2. 5 तूत्तरान्. K1 (corrupt); K3. 5 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 G2 संप्राप्ताश्चोत्तमान्कुरून्; T M ते गता ह्यु (T2 °तास्तू) त्तमां गतिं.

18 T M1. 2. 4 om. (hapl.) 18-20. — After the ref., D5 reads 19^{ab} repeating it in its proper place. — ^{a}) Dn2 G M3 येन (for केन). Ś1 K0. 4 [ए]तान्; K3. 5 त्वं; G2. 3 [ए]व (for [ए]वं). — ^{b}) K2 सिद्धि-वत्; K3. 5 तत्त्वतः (for सिद्धवत्). — ^{d}) B Dn1 D1-4 मन्यसे; G1 तन्मया (for वै मया).

19 T M1. 2. 4 om. 19 (cf. v. l. 18). D5 reads 19^{ab} after the ref. in 18. — ^{a}) K5 Dn2 G3 निर्दे-शाद्; Ca. d निदे° (as in text). — ^{b}) K5 विचरतो;

C. 11.774
B. 11.26.19
K. 11.26.19

युधिष्ठिर उवाच ।

निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।
कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१
न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः ।
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ २२
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतं च संजयम् ॥ २४
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।

G2.3 M3 °रितं (for °रता). — d) K5 माम् (for ऽयम्).

20 T M1.2.4 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) Ś1 Ko.4 महर्षिर्; K5 देवर्षि- (for देवर्षिर्). M3 दृष्टस् (for दृष्टस्). — b) K1.2 तत्र (for ततः). G3 om. स्म्यनु. Dn2 च (for [अ]नु). — c) Ko Ñ1 B1-3 D1.3.4.6.8.9 G M3 अनु- (for अपि). Dn2 प्राप्तो (for प्राप्तं). — d) D3 ज्ञाने योगेन. K2 मया (for पुरा).

21 Dn2 om. 21^{ab}. — a) K1-3 Ñ1 D2 अनाथानां; K4 D5 येनानाथ- (D5 °थं-); K5 Dn1 यत्र (Dn1 °त्रा-) नाथा; B3.4 ये च (B3 वा) नाथा; T1 M1-3 यथा- (T1 °दा)नाथा; T2 M4 ये तु (M4 चा-) नाथा; G2.3 ये कु(G3 त्व)नाथा (for येऽत्रानाथा). Ñ1 D4 (marg.) जनानां च; T M जनास्तात (for जनस्यास्य). G1 ये त्वनाथजनास्तात. — b) Ś1 Ko-4 Ñ1 D2 सनाथानां; K5 अकृतेनां (for सनाथा ये). D5 T G1 M1.3.4 नाथवंतश्च पांडव (D5 M1 °वाः); M2 नाथवश्चापपांडव (sic). K5 om. from भारत up to धक्ष्यन्ति (in 21^{d}). — c) Ś1 Ko.4 कः स्वित्; K2 क्वचित्; T2 केचित्; M2 कश्चित् (for कच्चित्). — d) Ś1 Ko.4 D5 धक्ष्यते; K1.3 D2 धक्ष्यसे; K2 धक्षसे; B1.2 दह्यंति; Dn2 G धक्ष्यंते; D9 वक्ष्यंति (for धक्ष्यन्ति). — After 21, M2 reads (with v. l.) 22^{cd}, repeating it in its proper place.

22 Before 22, K2 T G1 M1-3 ins. युधिष्ठिर उवाच. M4 repeats 22^{ab} after 22. — a) Dn1 D3 हर्तारो; D8 कर्षारो (for कर्तारो). Ś1 K Dn2 D2.5 न येषामस्ति (D2 °सि) सत्क(K2 Dn2 D5 संस्क)र्ता; T G1 M न ते(M चै)षां शांतिकर्तारो; G2.3 न येषां तत्र (G3 मंत्र-) संस्कर्ता; — D9 om. 22^{b}–23^{c}. — b) M4 (second time) तु (for च). T G1 M (M4 first time) ते हि (for येऽत्र). G2 न च तेत्राहि मानवाः; G3 नयतेत्र हि मानवः. — M2 reads 22^{cd} for the first time after 21. — c) K2 D8 तस्य (for कस्य). K4 कुर्वामो (for कुर्यामो). T वयं तु तेषां कुर्मोद्य; G1 वयं च कर्म कुर्मोद्य; M1.4 न शक्यं तात य(M4 त)-स्कर्तुं; M2 (both times).3 वयं तु तस्य कुर्वामो (M2 [first time] कुर्मो वै). — d) G1 तेन; M1 अथ; M2 (first time).4 तस्य (for तात). K1-3.5 Ñ1 B4 D2.5 T1 कर्मणां (for कर्मणः). G2.3 बहु त्वां न (G3 मा) तु कर्मणा.

23 D9 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — a) Ś1 Ko.4 चंद्रपर्णाश्च; K5 यान्सुपर्ण- (submetric); M1 यत्सुपर्णाश्च. B1 lacuna; Dn1 D3 शूद्राश्च; D5 पृष्ठांश्च (for गृध्राश्च). — b) B2.4 Dn1 D1.3.4.6.8 यतस्ततः (for तत°). — c) Ñ1 के; B1.4 च (for तु). Ś1 Ko.4 वै कतमा; K3.5 तु (K5 नु) कतमा; Dn1 D3 तु कर्मणां; Dn2 G2.3 तु सुकृता (G3 °तां) (for तु कर्मणा). G3 लोको (for लोका). K1 तेषां चैकं तमो लोके; K2 D5 तेषां वै कु(D5 क)तमो लोको; D2 तेषां चैकतमा लोके; T G1 M तेषां संकर्षणा लो(M2.3 °णाल्लो)-का. — d) K1.2 G3 भविष्यति. K2 Dn1 युधिष्ठिरः; Dn2 G2.3 तथा कुरु; T G1 M न संशयः (for युधिष्ठिर).

24 M2 om. the ref. — a) D2 एवमुक्ता; T1 G1 M एवमुक्त्वा (for °मुक्तो). K1.2 D2.5 महाराज; K4 °प्रज्ञः; Dn2 तथा प्राज्ञः; D9 महाप्राज्ञ; M2.3 °प्राज्ञं (for °प्राज्ञः). K3.5 ततो युधिष्ठिरो राजा. — b) K3.5 श्रुत्वा वाक्यं महीपतेः. — c) M4 व्यादिदेश (for आदि°). K5 स धर्माणं; D5 सुवर्णानां; Ca.d सुधर्माणं (as in text). — d) K5 सौम्यं (for धौम्यं). M2 धौम्यंस्ततं च सञ्जयं (corrupt).

25 b) K2 D2 युयुत्सं. T1 G1 M चापि (for चैव). — c) K2 -मुखांश्चापि; K5 Dn1 -मुख(K5 °खा)श्चैव; T G1 M -मुखान्भृत्यान् (for -मुखांश्चैव). — d) T G1

इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ २५
भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
यथा चानाथवत्किंचिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च संजयः ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
समाहृत्य महार्हाणि दारूणां चैव संचयान् ।
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातॄंश्चास्य शताधिकान् ।
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
बृहन्तं सोमदत्तं च सृञ्जयांश्च शताधिकान् । C. 11. 788 B. 11. 26. 33 K. 11. 26. 33

M सूतांश्चैव च सर्वशः.

26 a) M4 कारयतु (for °यन्तु). Ñ2 [ए]वं (for [ए]षां). —b) K5 प्रेतकर्माणि. K1–3. 5 B3. 4 Dn2 D2 [अ]शेषतः; Ñ1 B1. 2 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 [अ]नेकशः; D5 [अ]सेषतः (for सर्वशः). —c) M1 एषां; M4 येषां (for यथा). K1 वानाथवत्; K5 च नो भवेत्; D8 सनाथवत्; T G1 M नाथवतां (for चानाथवत्). Ñ1 यथा ञाताथ वा किंचित्. —d) K2 च विनश्यति; T1 G1 न विनश्यते; G2 नैव दृश्यते; M1 अविनश्यते (for न विनश्यति).

27 Before 27, K3. 5 B3 S (except G2. 3 M3) ins. वैशंपायनः. —a) K5 शसनाद् (for शासनाद्). —b) D5 सतां (for क्षत्ता). G1 सूतस्य. D5. 8 संजय. M2 क्षत्ता *तश्च**य. —c) G1 सुधर्मौ. Ko D5 T1 धौम्यसहिता. —d) K1 इंद्रसेनोदयस् (for °सेना°). T1 तदा (for तथा).

28 a) K1. 3 D2 T1 G1. 2 M चंदनागरु- (for °गुरु-). T G1 -काष्ठानां (for -काष्ठानि). —b) B3 च; Dn1 [अ]पि (for [उ]त). Ko. 3. 5 Dn2 S त(G3 य)था कालेय(K3 M °ळेय-; G2 °लेधि)कान्यपि (G2. 3 °न्युत); K1. 2 D2. 5 द्रव्याणि (K1 D5 °नि) विविधानि च. —c) Ś1 T2 घृततैलं च; B3 G3 घृततैलानि; Dn1 D1–3. 6. 8. 9 घृतं तैलां(Dn1 D2 °ला)श्च. Ś1 Ko. 4 गंधं च; K1 D2. 8 गंधाश्च (for गन्धांश्च). D4 घृतं तैलानि शाणांश्च. —d) Ś1 Ko. 3–5 Dn2 क्षौमानि. K3. 5 G3 विविधानि; Dn2 G2 शयनानि (for वस°). Ś1 Ko. 4 [उ]त (for च).

29 a) K3. 5 सुमहांति (for समाहृत्य). Ś1 महार्हानि. —b) D4 दारूणाश् (for दारूणां). K1 संचयः; K2 Dn2 D2. 5 G2. 3 संचयं. —c) K3 G3 रथाश्च-; T2 M2 रथाश्च; G2 रथास्ते. K5 मुदिताश्; Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 सूदि(Dn2 सहि)तांस्; T2 मृदितास्; G2 स्मृतिमांस् (for मृदितांस्). K3. 5 चैव (for तत्र).

30 a) K1. 2 D2 आह्(K1 °हा)रंति; K5 Dn2 T G2 चितां कृत्वा; B3. 4 समाहृत्य; G3 हृतान्कृत्वा (for चिताः कृत्वा). Ko प्रसंगेन (for प्रयत्नेन). —b) Ś1 K3–5 Ñ1 Dn2 D3 G2. 3 -मुख्यं; M2 -दुःखं (for -मुख्यान्). K5 नराधिपं; Ñ1 नराधिप; Dn1 नराधिपाः; Dn2 G2. 3 च पार्थिवान् (for नराधिपान्). — K5 om. 30^{cd}. —d) K1–3 D2. 5 शा(K2 श)स्त्रदृष्टेन; Dn2 G2. 3 विधियुक्तेन (for °दृष्टेन). — After 30, the sequence in Ś1 Ko. 4 is: 31^{ab}, 33^{cd}, 34, 35^{ab}, 31^{cd}, 32, 33^{ab}, 35^{cd}.

31 Ś1 damaged. —a) K5 om. च. —b) Ś1 Ko–4 G2. 3 भ्रातॄंश्चापि; K5 शतूंश्चापि (for भ्रातॄंश्चास्य). T G1 M महारथान् (for शताधिकान्). —c) K1. 2. 5 D2. 5 शल्यं (for शलं).

32 For the sequence in Ś1 Ko. 4, cf. v. l. 30. K1. 2 D2 G2 om. 32^{ab}. —a) M2 जयभूतं (for °द्रथं). —b) G3 सिंधुसौवीरनायकं. — G1 M2 om. 32^{cd}. —c) T1 दुःशासनिं; D9 दौःशासनं. M3. 4 लक्षणं (for लक्ष्मणं). K1 दौःशासनिलक्ष्मणं च; K3. 5 D5 दुः(D5 दौः)शासनं च राजानं. —d) Ś1 Ko. 4 पार्षतं; K3. 5 T M3. 4 भारत (for पार्थिवम्).

33 For the sequence in Ś1 Ko. 4, cf. v. l. 30. —a) Dn2 T G1 M2–4 बृहद्बलं सोमदत्तं; M1 lacuna. —b) D9 संजयांश्च (for सृञ्जयांश्च). M1 महारथान् (for शताधिकान्). T G1 सृंजयं च महारथं; M2–4 सृंजयं च महाबलं. — After सृञ्जयांश्च, B1 ins. in marg : शतस्य पूरणेनाध्याहृह्यमानान् एकोनशतमित्यर्थः (sic). —c) D5 सोमधन्वानं; D9 क्षौम° (for क्षेम°).

C.11.788 B.11.26.33 K.11.26.33 राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥ ३३
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४
कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबलम् ।
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्तांश्च महारथान् ॥ ३६

घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च ।
अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ३७
अन्यांश्च पार्थिवान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८
पितृमेधाश्च केषांचिदवर्तन्त महात्मनाम् ।
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ॥ ३९
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।

— ^{d}) K1 तदा; M2 lacuna (for तथा). Ś1 Ko. 4. 5 Dn1 विराटं द्रु(K5 द्रौ)पदं तथा.

34 For the sequence in Ś1 Ko. 4, cf. v. l. 30. — ^{a}) D5 पांचाल्य- T1 G1 पांचालं; M2 पांचाल्या (for पाञ्चाल्यं). — D5 om. 34^{bc}. — ^{b}) Ś1 K4 धृष्टकेतुं (for °द्युम्नं). K1 पार्षितं; T G1 भारत (for पार्षतम्). — ^{c}) M2 युधामन्युश्. T G1 दुर्धर्षम् (for विक्रान्तम्).

35 For the sequence in Ś1 Ko. 4, cf. v. l. 30. — ^{a}) Ś1 G3 कौसल्य-; K1. 2 B1. 3 Dn2 D2–4 कौशल्यं; D5 कौशल्यां; M1 कौसलं; M2 कौसल-; M3. 4 कोसलं (for कौसल्यं). K3. 5 द्रौपदेयांश्च विक्रांतान्; T G1 कोसलेयं (T2 °लेंद्रं) द्रौपदेयाञ्. — ^{b}) K3. 5 राजानं; M2 शकुनिश् (for शकुनिं). Ñ1 B1–3 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 T चैव; G1 स च (for चापि). — ^{c}) K3 अचळं; Dn2 आवंत्यं; G2 अबलं (for अचलं). M1 om. from वृषकं up to कर्णं (in 36^{a}). T1 वृषळं; T2 G1 पुष्कळं (G1 °लं); M4 (*sup. lin.* as in text) वृषतं (for वृषकं). G3 अलंबुसं वृकं चैव.

36 D5 om. (hapl.) 36–37. M1 om. कर्णं (cf. v. l. 35). — ^{a}) M1 वृषसेनं च. — ^{c}) K3 B1. 4 Dn1 कैकेयांश्; K5 B2 Dn2 D1. 3. 4. 6. 8. 9 कैकयांश्; B3 कैकैयांश्; M2 केकयाश् (for केकयांश्). K1. 2 D2 कार्ष्णायमभिमन्युं च. — ^{d}) K1. 2 D2 सृंजयां(K1 °था)श्; T2 आगतांश् (for त्रिगर्तांश्). Dn1 महारथाः.

37 D5 om. 37 (cf. v. l. 36). — ^{a}) K1 राक्षसेंद्र-. — D8 om. 37^{bc}. — ^{b}) G3 बकं भारतमेव च. — ^{c}) K2 अलंबूसं; Ñ1 B D1. 4. 6. 8 °बुषं; Dn1 °बुशं; D9 °बुकं (for °बुसं). Ś1 Dn2 M1 च रक्षेंद्रं; B Dn1 D1. 4. 6. 8. 9 राक्षसेंद्रं; G1 च*क्षेंद्रं (for च राजानं). — ^{d}) K3 जळसंधं (for जलसंधं). G1 M2 पार्थिव.

38 ^{a}) M2 अन्याश्च. T1 G1 शूराञ् (for राजञ्). K1. 2 D2. 5 एतांश्चान्यांश्च सुबहून् (D5 बहवः). — G1 om. 38^{b}. — ^{b}) K1. 2 D2. 5 पार्थिवांश्च (for शतशोऽथ). — After 38^{ab}, K1–3. 5 D2. 5 ins.:

70* चिताः कृत्वा महेष्वासान्सर्वानेतान्यथाविधि ।

[K3 चितां. K3. 5 विधानेन (for महेष्वासान्). K3 सर्वांश्चैतान्. K2 यथा विधिः. K5 सर्वांश्च समदाहयत् (for the post. half).]

— K5 om. 38^{cd}. — ^{c}) D5 घृतराष्ट्रकृतैदीप्ता (sic).

39 ^{a}) Ś1 K (except K2) B1–3 D3 G2. 3 पितृमेधांश्च; T1 °मेधश्च; T2 G1 M °मेधं च (for °मेधाश्च). Ñ1 पितृमेधविधानेन. Ca. d cite पितृमेधान्. — ^{b}) Ś1 Ko G1 अकुर्वंत; K2 आवर्तंत; K3–5 Dn2 G2 अकुर्वंत; Ñ1 ब्राह्मणानां; D5 आवर्तंते; T पार्थिवानां; G2 प्रावर्तंत; M2–4 अवर्तंत (for अवर्तन्त). — ^{c}) K1. 2 B2. 5 सामगैश्; T G1 सामानि (for सामभिश्). Ś1 K G2. 3 चोप(K1. 2 चैव)गीयंते; B4 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 चाप्यगा(Dn D4 °गी)यंते; D2. 5 चैव गायंत (D5 धीयंत); T1 चान्वदीयंते; T2 G1 M चान्वगी(M4 °गा)यंत (M2 °ते) (for चाप्यगा°). — ^{d}) K4 M4 om. ते. Ś1 [ऽ]न्वशास्यंत; Ko [ऽ]नुशासंत; K4 [ऽ]न्वशाम्यंत; B3 Dn1 D3 [ऽ]नुशोच्यं(B3 °चं)त; B4 M1. 3 [ऽ]न्वशासंत; Dn2 G3 [ऽ]न्वशस्यंत; T G1 [ऽ]न्वशासत; G2 [ऽ]न्वशंस्यंत; M4 अभिशंसंत (for ऽन्वशोच्यन्त). D9 पार्थिवैः; T G1. 3 M1. 4 चापरे (for चापरैः). K1. 2 तैस्तुतैः (K1 °तीः) शतधा परैः; K3. 5 उपसाम तथा परे; D5 शन्वशंसंत चापरे; M2 corrupt.

40 K4 not collated. — ^{a}) K1. 2 उच्चावचानां; D3 साम्ना मृदंग-; D5 उचावचारु-; M2 साम्नामृतं च (for साम्नामृचां च). K5 साम्नामृतां च देनोन (sic). — ^{b}) K5 साम्नां (for स्त्रीणां). B4 रुदितनिस्वनैः (for च रुदितस्वनैः). — ^{c}) M2 कमैलं (for कश्मलं). — ^{d}) D4 निशानां; T G1 तदानीम्; M तदा च (for नि-

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता ।
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५

गान्धार्युवाच ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च द्रुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।　C. 11. 746 B. 11. 25. 41 K. 11. 25. 41

यत्र मे; K3 Dn2 G1. 3 M यत्रेमे; G2 यत्कृते (for यदिमे). K1 हताः (for निहताः). —f) D5 om. क्षत्रियैः. Dn2 S क्षत्रियाः क्षत्रियैः सह. —After 30, Dn2 S ins.:

65* शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विनः

[M2 तरस्विना; M4 तरस्विनः (for मन°).]

31 a) Dn1 त इमे; Dn2 तदेते; D8 तत्रैव; T1 M2 तदेव; G2 तथैव (for तदैव). M2 निहतां. G3 कृष्णा (for कृष्ण). —b) Ś1 Ko Ñ1 M2 पुत्रास्तप-स्विनः; K1 पुत्रास्वस्विनः (submetric); K3. 5 पुत्रा-स्तपश्चेतसः; B1. 2 T1 पुत्रामनस्विनः. —c) K4 M2 यदेव (for यदैव). Ś1 Ko [अ]क्षत-; K4 T2 कृत- (for [अ]कृत-). K2 -वामस्तम्; Dn1 D3 -पापस्त्वम्; D9 -काम्यस्त्वम्; G2 -कामस्त्वाम् (for -कामस्त्वम्). —d) T G1. 3 M उ(M2 अ)पप्लाव्यं. G2 उपप्लाव्यगता: पुनः.

32 a) K2 Ñ1 B Dn1 D1–4. 8. 9 शां(K2 श्रां)तनोश् (for शंत°). Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण). —b) D9 विदुरेण च धीमता. —c) K1 तदेव; K3. 5 सदैव; T1 तथैव (for तदैव). Dn1 स्म (for [अ]स्मि). G2 तानाह; G3 मा मोहं (for मा स्नेहं). —d) G2. 3 -समेष्विति (for -सुतेष्विति). K5 कुरुष्वात्मजेष्वितः; D5 corrupt.

33 Ś1 damaged. —a) Dn2 transp. तयोर् and न. G1 वचनं; Ca. d दर्शनं (as in text). Ś2 Ko–4 Dn1 D2. 3. 5 तयोर्नि(Dn1 °र्वि)दर्शनं नैतन्; K5 तच्च निर्दर्शनेनैनं; B1. 2. 4 तयोर्नु (B4 °र्न) वचनं तात. —c) Ko अचिरेण च; M2 अचिरेणेव. B1–3 D1. 4. 6. 8. 9 M पुत्रा मे (by transp.); D5 पुत्रेण. —d) K1 D9 भस्मभूता (for भस्मी°). K1. 5 जनार्दनाः; K2 जनार्दनः.

34 K3. 5 D1. 8. 9 T G3 M om. the ref. —a) Dn1 D3 सापतद् (for न्यपतद्). K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ. —b) Ś Ko. 4 D5 शोककर्षिता; Ñ1 B Dn1 D1. 3. 4. 6. 8 °मूर्छिता; M1 (*sup. lin.*) °विह्वला (also °कर्शिता as in text). D9 om. (hapl.) from कर्शिता up to पुत्रशोक (in 35b). —c) B3 दुःखावहत-; D3 दुःखा-पहत- (for दुःखोप°). —Ś Ko. 4 om. 34d–35c.

35 Ś Ko. 4 om. 35abc; D9 om. up to पुत्रशोक (cf. v. l. 34). —a) B1 क्रोध-; M2 शोक- (for कोप-). —b) S दुःख- (for पुत्र-). —c) Dn1 T2 G2 जगाद (for जगाम). K3. 5 शौरेद्; Ca शौरिः; Cd शौरिं (as in text). K1. 2 Dn1 रोषेण; M2 मेषेण (sic); Ca. d दोषेण (as in text). —d) Ś Ko. 4 देवी सा (for गान्धारी). K4 विगतेन्द्रिया.

36 T G om. the ref. —a) K5 धार्तराष्ट्रस्य; D5 °राष्ट्रांश्च; G3 M2 °राष्ट्रश्च. —b) Ś2 K3. 5 Dn2 T1 G क्रुद्धाः; K1. 2 Ñ1 B Dn1 D1–6. 8. 9 T2 M1. 3 दग्धाः; K4 द्रग्धाः; M2 दुग्धाः (for द्रुग्धाः). —c) G1 उपे-क्ष्यता (for °क्षिता). K1 विनस्यंतिस्; K5 विनश्यंतिस्; Ñ1 व्यनश्यंतस्; M4 विनश्यंति (for °श्यन्तस्). —d) D5 तस्माज्; G3 काले (for कस्माज्). K2 D2 जना-र्दनः.

37 a) K5 शक्त्येन; T1 G3 शक्येन (for शक्तेन). D5 बहुभृत्यंत; Cd °बुध्येन; Ca °भृत्येन (as in text). —b) K3 T1 विपुळे; G2 बहुळे; G3 बहुले (for वि-पुले). Dn2 तु महा- (for तिष्ठता). Ś1 Ko. 4 रणे (for बले). —c) T1 G1 समत्वेन; T2 समर्थत्वे; G3 समु-त्थेन (for समर्थेन). —d) G2 श्रुत्वा (for श्रुत-). K1 ह्य; K3. 4 B3 Dn2 T1 G1. 2 हि (for ह).

C. 11.746 B. 11.25.41 K. 11.25.41 यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ३८
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किंचिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ३९
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४०
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।
कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४१
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४२
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ४३
संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।

---

38 ^{a}) K$_{2.4}$ इच्छते(K$_4$ °तो)पक्षितो; K$_3$ T$_2$ M$_1$ इच्छ(M$_1$ °च्छि)तोपेक्षिता (T$_2$ °क्षतो); K$_5$ इच्छतापक्षिता; Dn$_2$ D$_{1.4-6\ 8.9}$ ईक्ष(D$_4$ °क्षु)तोपेक्षितो. K$_{3.5}$ G$_1$ नाशं; Dn$_1$ D$_5$ नाशाः; G$_2$ नाशे (for नाशः). — T$_1$ om. (hapl.) 38^e–39^d. — ^{c}) T$_2$ G$_1$ यस्त्वयाहं (for यस्मात्त्वया). K$_1$ महाव्यालो; K$_4$ °वाहो (for °बाहो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.4}$ तस्मात्फलम् (by transp.).

39 T$_1$ om. 39 (cf. v. l. 38). In Ś$_2$ the portion from 11. 25. 39^a up to ततः पि in 11. 27. 2^e is lost on a missing folio. — ^{a}) K$_{3.5}$ राजंस् (for यन्मे). — ^{c}) Ś$_1$ T$_2$ G$_1$ M$_4$ त्वा; K$_4$ त्वं (for त्वां). K$_0$ दुरवापेन; K$_{1.2}$ D$_{2.5}$ नु (K$_2$ च; D$_2$ तु) दुराचारं; K$_4$ दुरवाप्यात्मन्; Dn$_1$ corrupt; G$_2$ धूतपापात्मा; M$_{2.3}$ दुष्टपापात्मन्; M$_4$ दुष्टभावात्मन् (for दुरवापात्मन्). — ^{d}) B$_4$ G$_1$ शपे; D$_5$ पश्ये (for शप्स्ये). K$_{2.5}$ चक्रगदाधरः.

40 Ś$_2$ missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K$_4$ परंपरे; D$_5$ परतरं (for परस्परं). — ^{b}) K$_{1.2}$ जातयः (for ज्ञातयः). — ^{d}) K$_2$ ज्ञातान् (for ज्ञातीन्). K$_1$ तस्माज्ज्ञातीनविधिष्यति (corrupt).

41 Ś$_2$ missing (cf. v. l. 39). T$_1$ om. 41^{ab}. — ^{a}) D$_5$ M$_2$ तम् (for त्वम्). Dn$_1$ तमस्यपस्थिते वर्षें (sic). — ^{b}) K$_{2.5}$ मधुसूदनः. — ^{c}) K$_2$ हतज्ञाति-; K$_4$ हतज्याहि; B$_3$ मृतज्ञातिर् (for हत°). K$_1$ हतामात्ये. — ^{d}) M$_2$ हरिपुत्रो (for हत°). D$_5$ वनेचरं. — After 41^{cd}, K$_{1-3}$ Dn D$_{2.3.5}$ S ins.:

66* अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।

[K$_2$ अविज्ञाते; Dn$_2$ S अभिज्ञातो (for अवि°). Dn$_2$ [अ]नभिलक्षिते; G$_1$ °रक्षितः; G$_3$ [अ]नुपलक्षितः.]

— ^{e}) Ca. d cite कुत्सितेन (as in text). K$_5$ [उ]पचारेण; Dn$_2$ D$_{1.4.6.8.9}$ T$_2$ M$_3$ [अ]प्युपायेन. — ^{f}) K$_4$ M$_3$ समवाप्नुहि; D$_9$ च समाप्स्यसि; M$_2$ समवाप्स्यति (also as in text).

42 Ś$_2$ missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.4}$ तत्राप्यहो; G$_3$ तमाप्येवं (for तवाप्येवं). K$_3$ हतस्येता (for हतसुता). — ^{b}) D$_4$ निहतां (for निहत-). — ^{c}) D$_{3.4.9}$ परितपिष्यंति. — ^{d}) B$_{1.3}$ D$_{1.3.6.8.9}$ यथैव; S यथेमा (for यथैता). T$_1$ भारतस्त्रियः.

43 Ś$_2$ missing (cf. v. l. 39). S (except M$_{1.4}$) om. the ref. — ^{a}) D$_5$ घोरो (for घोरं). B$_{1.2}$ Ñ$_1$ Dn$_1$ D$_{1.3.4.6.8.9}$ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं. — ^{b}) K$_0$ महामनः; K$_1$ °त्मना; D$_5$ °त्मनः (for °मनाः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{0.4}$ देवो; K$_5$ देवी- (for देवीं). — ^{d}) T G$_{2.3}$ इदम् (for ईषद्). Ś$_1$ K$_4$ ईषत्क्रुध्यन्स्मयन्; K$_{3.5}$ इदं निर्भर्त्सयन्; G$_1$ इदमत्युत्स्मयन्; Ca. d ईषदभ्युत्स्मयन् (as in text).

44 Ś$_2$ missing (cf. v. l. 39). Before 44, M$_{2-4}$ ins. वासुदेवः. K$_{1.2}$ B$_2$ D$_{2.5}$ transp. 44^{ab} and 44^{cd}. Dn$_1$ reads 44^{ab} twice. D$_3$ repeats 44^{ab} after 67*. — ^{a}) Dn$_1$ D$_3$ (first time) वृष्णिवीरस्य; G$_3$ °वंशस्य (for °चक्रस्य). G$_2$ संहर्त्री वृष्णिवान्यस्य. — ^{b}) K$_{3.5}$ नान्यो मे; D$_3$ (second time) नान्योत्र; T मदन्यो; G$_3$ नान्योस्माद् (for नान्यो मद्). G$_1$ [ऽ]नघे (for शुभे). B Dn$_1$ D$_{1.3}$ (first time). $_{4.6.8.9}$ मद(Dn$_1$ °दा)न्यो नेह विद्यते; G$_2$ corrupt. — D$_3$ om. 44^{cd}. — ^{c}) K$_{3.5}$ ते मतम्; D$_{1.6.8.9}$ [ऽ]हमेवम् (for °तद्). D$_5$ दग्धा दहसि गांधारी. — ^{d}) K$_{0.4}$ दीर्णं; S चीर्णं; Ca. d चीर्णं (as in text). K$_3$ तवैव; K$_5$ तच्चैव (for चरसि). Ca शोभने; Cd (also Ca) सुव्रते (for क्षत्रिये). Cv as in text. — K$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2.5}$ ins. after 44: D$_3$ after 46 (followed by the repetition of 44^{ab}):

67* दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ।

[D$_2$ विनक्षंति. K$_1$ देवादेव विनंस्यंति; K$_2$ देवादेव विनक्ष्यंति; Dn$_1$ दैवां देवं विनंक्ष्यंति; D$_3$ दैवादेवं विनंक्ष्यंति. Dn$_1$ D$_5$ कृष्णयो (for वृष्णयो).]

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ४४
अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४५
इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

२६

वासुदेव उवाच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।
दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । C.11.759 B.11.26.4 K 11.26.4

45 Ś$_{2}$ missing (cf. v. l. 39). — [a]) K$_{2}$ नरेः सर्वे (sic) (for नरैरन्यैर्). — [b]) K$_{4}$ अपि ना; Ñ$_{1}$ रक्षिता; M$_{2}$ अन्यैर्वा (for अपि वा). T$_{2}$ -मानवैः (for -दानवैः). K$_{2}$ अपि देवगणैस्तथा; B$_{3}$ अपि देवैः सवासवैः; D$_{9}$ अपि वा दानवैः सह. — [c]) Ś$_{1}$ Ko.$_{4}$ परस्पराश्च (Ś$_{1}$ °च्च) ते नाशम्. — [d]) Ñ$_{1}$ B$_{2-4}$ Dn$_{1}$ D$_{1-4.6.8.9}$ यतः; B$_{1}$ M$_{2}$ मत्तः; D$_{5}$ एतं; M$_{1}$ हृतः (for अतः). G$_{2}$ माधवाः (for यादवाः).

46 Ś$_{2}$ missing (cf. v. l. 39). Before 46, Dn$_{1}$ G$_{1.3}$ ins. वैशंपायन उवाच. — [b]) Dn$_{2}$ S (except M$_{3.4}$) त्रस्तमानसाः (for °चेतसः). — [c]) Ś$_{1}$ Ko.$_{4}$ भृशसंतप्ता; K$_{2}$ Dn$_{2}$ °मुद्विग्ना; K$_{5}$ corrupt (for °संविग्ना). — [d]) Dn$_{2}$ T$_{2}$ G तेपि (for चापि). K$_{5}$ आशतश्चापि जीविते (sic). — After 46, D$_{3}$ ins 67* followed by the repetition of 44[ab].

Colophon missing in Ś$_{2}$: K$_{1}$ D$_{2.5}$ om. — *Sub-parvan:* Ko.$_{2-5}$ Ñ$_{1}$ B Dn D$_{1.3.4.6.8.9}$ S स्त्री. K$_{2}$ also स्त्रीविलापपर्व. — *Adhy. name:* K$_{2}$ Dn$_{2}$ गांधारीशापः; G$_{3}$ गांधार्याः कृष्णस्य शापः; M$_{1}$ वासुदेवशापः; M$_{2-4}$ गांधारीप्रलापे वासुदेवशापः (also गांधारीप्रलापः [M$_{2}$ °पं]). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{2}$ 26; Ñ$_{1}$ D$_{3.6}$ 17; D$_{9}$ 16; T G$_{1.3}$ M 25 (as in text); G$_{2}$ 24.

26

☞ This adhy. is missing in Ś$_{2}$ (cf. v. l. 11. 25. 39).

1 Ś$_{1}$ Ko.$_{1}$ Ñ$_{1}$ B$_{1.2.4}$ Dn$_{1}$ D$_{1-6.8.9}$ G$_{1.2}$ भगवान्; K$_{4}$ G$_{3}$ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — [a]) K$_{2.3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{3}$ गांधारी. — [b]) K$_{4}$ मना (for मनः). — [c]) K$_{1}$ D$_{5}$ तथैव (for तवैव). K$_{1}$ च; T G$_{1.3}$ [अ]पि (for हि). — [d]) Ñ$_{1}$ B$_{1-3}$ D$_{1.3.4.6.8.9}$ बहवो; M$_{2}$ कौरवा (for कुरवो).

2 [a]) Ca. d cite यत्. B Dn$_{1}$ D$_{1-3.6.8.9}$ यत्त्वं; D$_{4}$ त्वं तु (for या त्वं). K$_{5}$ पुत्र- (for पुत्रं). — [b]) K$_{3.5}$ तर्षुम्; Dn$_{2}$ M$_{1.3.4}$ ईर्ष्युम्; T इष्टम्; G$_{1}$ ईर्ष्याम्; G$_{2.3}$ इमम्; M$_{2}$ ईर्ष्यम् (for ईर्षुम्). Dn$_{2}$ चात्यंत-. T G$_{1}$ -कारिणं (for -मानिनम्). Ś$_{1}$ Ko.$_{4}$ दुर्मतिं शूरमानिनं. — [d]) D$_{5}$ दुःखिते (for दुष्कृतं). M$_{1}$ मन्यते.

3 [a]) T G$_{1}$ दुष्कृतं; Ca. d निष्ठुरं (as in text). K$_{3.5}$ Ñ$_{1}$ D$_{3.8.9}$ S चैव (for वैर-). Ś$_{1}$ K (except K$_{4}$) B Dn D$_{1.2.4-6.8.9}$ T G$_{3}$ पुरुषं (for -परुषं). — [c]) K$_{5}$ कथमात्मकृतां दोषे. — [d]) Ś$_{1}$ इहेर्हसि; K$_{4}$ इहार्हसि. D$_{9}$ om. च्छसि. Ko मय्यादातुमिहार्हसि; G$_{1}$ मय्यारोपयसेधुना.

4 [a]) D$_{5}$ मृते; G$_{1}$ भूतं (for मृतं). — [b]) Dn$_{2}$ यातीतम्. G$_{1}$ अनुशोचते. K$_{3.5}$ यो जातमनुशोचते. — [c]) Ś$_{1}$ लपते (for लभते). — [d]) T$_{1}$ अनर्थं (for अनर्थौ). K$_{1}$ प्रतिपद्यते (hypermetric); K$_{3}$ प्रपश्यते (for प्रपद्यते). K$_{5}$ द्वावनर्थाय पश्यते; G$_{2}$ अनर्थं प्रति पद्यते.

Ś. 11. 759 B. 11. 26 4 K. 11 26 4 दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४

तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी ।
शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या
वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७

जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
कोट्यः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन्राजमृधे हताः ॥ ९

अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११

---

5 ^{a}) K2 D2 तपोर्थाय; D5 तपोर्थयं (sic); G1 तपो दिव्यं; G2. 3 तपोर्थिनं; M1 तपत्वियं; Ca तपोर्भिजं; Cd तपोस्थीयं. Ś1 Ko 4 गर्भमाधाद्; K3. 5 गर्भमिच्छेद्; Ñ1 सूत गर्भं; Dn1 G3 धत्ते गर्भं; M2 धंत्ति गर्भं (sic); M3. 4 धत्ति गर्भं; Ca धातुगर्भं; Cd as in text. — ^{b}) K1 गोर्वोढारं; B4 गौर्वोचारं; Dn1 गौर्वागरं (for गौर्वोढारं). Ko धावमानं (for धावितारं). T1 तुरंगं; G2 कुरंगी (for तुरंगी). — ^{c}) K3. 5 शूद्री; T1 शूद्रो (for शूद्रा). Ś1 Ko–2. 4 D2 दास्यं (for दासं). Ś1 Ko. 2–5 D2 पाशुपाल्यं; K1 D3 M4 पाशुपालं; M2. 3 पशुपाल्यं (for पशुपालं). Ko–2 Ñ1 B2–4 Dn1 D1–6. 8. 9 M1 च; K5 नु (for तु). K1 वैश्य; K5 वैशी; M2 वर्गात् (for वैश्या). — ^{d}) Ś1 Ko–2. 4. 5 युद्धार्थीयं; K3 युद्धार्थाय; G1 वधात्वियं; G2. 3 यथार्थिनीयं (for वधार्थीयं). K1. 2 D2. 5 M1 क्षत्रिया (for त्वद्विधा). D5 राजपुत्रं.

6 M2. 4 om. the ref. — ^{a}) K5 तं; D9 एतच् (hypermetric). G2. 3 राजपुत्रस्य; M1 lacuna (for वासुदेवस्य). — ^{b}) D5 पुनरुक्तः (for °रुक्तं). — ^{c}) K3. 5 transp. तूष्णीं and बभूव. M1 om. गान्धारी. — ^{d}) K4 B2–4 M2 -चेतना (for -लोचना). Dn1 D3 पुत्रशोकपरिप्लुता.

7 ^{a}) Ś1 Ko. 3. 4 धृतराष्ट्रश्च; K5 °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रस्तु). K1 राजर्षेद्; K3 Dn1 राजर्षि (for राजर्षिर्). — ^{b}) Ś1 Ko. 4 विगृह्य (for निगृह्य). Ko बुद्धिजं (for [अ]बु°). G2 निगृह्यावस्थितं मनः. — ^{c}) Ś1 K Ñ1 D2 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा).

8 ^{a}) K5 जीवंतां. Ś1 Ko. 2. 4 परिमाणज्ञ; G2 °णज्ञा (for °णज्ञः). — ^{b}) Ś1 K1–3 B3. 4 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 T1 सैन्यानामपि; K4 °मिह; M1 योधानामसि; M2–4 योधानामपि (for सैन्यानामसि). K2 D2 पांडवः; K5 पांडवं; B3 भारत (for पाण्डव). — ^{c}) M4 गतानां (for हतानां). Dn1 D3 अपि (for यदि). — ^{d}) M4 परिणामं (for °माणं). Dn2 T2 G M ब्रवीहि; T1 ब्रवीषि (for वदस्व).

9 ^{a}) B4 शतं शतानामयुतं; Dn2 S दशायुतसहस्राणि. — ^{b}) K1. 2 सहस्राणां; M2 lacuna. Dn1 om. च. K5 M3 विंशति. — ^{c}) K5 योद्धा: (for कोट्यः). Ñ1 षष्ठे च; T1 G1 षष्ठश्च; T2 षष्टी च; M1 षष्टीश्च; M2 षष्टि च (for षष्टिश्च). K1. 2 D5 द्वे वै; K3. 5 द्वौ च (for चैव). Ca सप्तत्या (for षट्चैव). — ^{d}) K1. 2 Ñ1 D2 ह्यस्मिन्; B1 M1 योस्मिन्; B3 Dn1 T G M2 यस्मिन्; D5 तस्मिन् (for येऽस्मिन्). Ś1 Ko. 3–5 Ñ1 B Dn D1. 3–6. 8. 9 T G2. 3 M1. 3. 4 राजन्मृधे (K4 °ते); Cd °मृधे (as in text). Dn1 रुता; D3 स्थिताः (for हताः).

10 ^{a}) K2 B2 T Ca. d आलक्षाणां; K3 B1 M आलक्ष्याणां; K5 D1. 2. 4–6. 8 G1 अलक्षाणां; B4 आलक्षांतं; D9 अमलाक्षाणां (hypermetric); G2 कुललक्ष्यं (for अलक्ष्याणां). Ś1 Ko. 4 B3 Dn2 च; K1. 2 D2. 5 हि (for तु). Dn2 S शूराणां (for वीराणां). Ñ1 आलक्षा तत्र वीराणां. — ^{b}) K1. 2 चतुर्दशः. — ^{c}) G3 चान्येन; M3 [अ]न्यानि च; Ca धान्यानि (for चान्यानि). — ^{d}) Ca cites गतं. Ś1 Ko. 4 षट् चैव; K1 D2 षष्टि च; K2 T G1 M1. 2 षष्टिं च (for षष्टिश्च). Dn2 T1 G M भारत; T2 भारतं (for पञ्च च).

11 ^{b}) G2 गतिं (for गताः). D5. 9 G2 पुरुषसत्तम.

युधिष्ठिर उवाच ।
यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमाँल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३
ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।
ह्रीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५
छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ १६
ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।
यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरून् ॥ १७
धृतराष्ट्र उवाच ।
केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८ C.11.773 B.11.26.18 K.11.26.18

— For 11^{ab}, K3. 5 subst. :

68* केषु केषु च लोकेषु गता ह्येते नरोत्तमाः ।
युध्यमाना हताः संख्ये ये चैवात्रापराङ्मुखाः ।
[(L. 2) K5 पराङ्मुखाः (for [अ]परा°).]

— ^{c}) Dn1 D3 महाप्राज्ञ; D6 °भाग (for °बाहो). — ^{d}) T1 सर्वतो; M2 सर्वज्ञा (for °ज्ञो). M2 ते (for मे). G1 सर्वतोऽर्हसि धर्मतः.

12 Dn1 om. the ref. — ^{a}) G2 तैर् (for यैर्). K3 G1 हुतानि; D3 धृतानि; T G2 हतानि. G2 शरीराणां. — ^{b}) K5 हृष्टौ; D5 हृष्टे; T2 तस्मिन् (for हृष्टैः). T1 G1 M परमसंकुले. — ^{c}) D5 -गता-ल्लोकान्; T G1 M -समास्ते तु; G3 -समा लोकान् (for -समाँल्लोकान्). — ^{d}) K3. 5 सत्यविक्रम (K5 °मः). T G1 M देवराजेन पूजिताः.

13 T M2-4 om. 13^{ab}. — ^{a}) K1 च हृष्टेन; K2 त्वतुष्टेन; K3 G2 त्वदृष्टेन; G1 त्वधृ°. — ^{b}) Ś1 K G कर्तव्यम् (for मर्त°). K1. 2 भारतः; B3 भावितं (for भारत). — ^{c}) K1 संख्यं; K3. 5 सर्वे; B3 शूराः; G1 ते तु (for संख्ये). T G1 M गंधर्वलोके पूज्यंते. — ^{d}) K3. 5 transp. ते and गन्धर्वैः. K4 T2 समं गताः (for समागताः). K1. 2 D2. 5 गंधर्वैः सह संगताः; B4 G1 गंधर्वैः समतां गताः; G1 (also) क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः.

14 ^{a}) K2 B1. 2. 4 Dn1 D1. 3. 5. 6. 8. 9 च; K5 तु (for तु). Ś1 K0. 4 B3 Dn D1. 3-6. 8. 9 S -भूयिष्ठा (D5 °ष्ठ); K1-3. 5 D2 -भूमिस्था; B1. 2 -शिरसि; B4 -शिरसो (for -भूमिष्ठा). — ^{b}) K3 याच्यमाना; M1 भ्राजमानाः (for याच°). — ^{c}) Dn2 G2. 3 शस्त्रैश्च (G2. 3 °स्त्रेण) निहताः संख्ये (G3 °ख्ये). — ^{d}) T G1 M1. 4 transp. गतास् and ते. G3 गुह्यकान्प्रति ते गताः. — After 14, T M ins. :

69* क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गताः परमां गतिम् ।

15 T M om. 15-16. — ^{a}) B4 D1. 4-6. 8. 9 पात्यमानाः; G वध्य° (for पीड्य°). K5 तु; D5 हृ (for तु). — ^{b}) G1 हीनमाना. K3. 5 परैर्युधि; D2 निरायुधैः (for °युधाः). — ^{c}) B D1. 3-6. 8. 9 ह्रीनिषेवा; Ca. d °षेधा (as in text). — ^{d}) B4 G2 अभिमुखान्.

16 T M om. 16 (cf. v. l. 15). Ś1 damaged. — ^{a}) K1. 2 D2. 5 अर्च्यमानाः; Dn2 G2 भिद्य° (for छिद्य°). Ñ1 शरैस्तीक्ष्णैः; Dn2 G2. 3 शितैर्बाणैः; G1 परैर्बाणैः (for शितैः शस्त्रैः). — ^{c}) G1 हतास् (for गतास्). Ś1 K0 ब्रह्मभुवनं; K3-5 °भवनं. — ^{d}) G1 गता; G2 हत- (for हता). K1. 2 D2. 5 न मेत्रास्ति विचारणा; Ñ1 हतवीराः स्ववर्चसः.

17 ^{a}) B1. 3 D1. 2. 5. 6. 8. 9 त्वत्र (for तत्र). — ^{b}) K1. 2. 5 नरा आयोधनं प्रति; K4 उत्तरा°; Dn1 G2. 3 विमुक्ता°. — ^{c}) K1 यदा; Dn1 यथा; D5 कथं (for यथा-). K1. 2 D2. 5 T M पुरुषा (K1 °ष)स्ते (for ते राजन्). — ^{d}) K2 D2. 5 ते गतास्; G1. 3 प्राप्तास्ते (for संप्राप्ता). K2 D2. 5 तूत्तरान्. K1 (corrupt); K3. 5 Ñ1 B Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 G2 संप्राप्ताश्चोत्तमान्कुरून्; T M ते गता ह्यु(T2 °तास्तू)त्तमां गतिं.

18 T M1. 2. 4 om. (hapl.) 18-20. — After the ref., D5 reads 19^{ab} repeating it in its proper place. — ^{a}) Dn2 G M3 येन (for केन). Ś1 K0. 4 [ए]तान्; K3. 5 त्वं; G2. 3 [ए]व (for [ए]वं). — ^{b}) K2 सिद्धिवत्; K3. 5 तत्त्वतः (for सिद्धवत्). — ^{d}) B Dn1 D1-4 मन्यसे; G1 तन्मया (for वै मया).

19 T M1. 2. 4 om. 19 (cf. v. l. 18). D5 reads 19^{ab} after the ref. in 18. — ^{a}) K5 Dn2 G3 निर्देशाद्; Ca d निदे° (as in text). — ^{b}) K5 विचरतो;

C. 11. 774
B. 11. 26. 19
K. 11. 26. 19

युधिष्ठिर उवाच ।
निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०
धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।
कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१
न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः ।
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ २२
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतं च संजयम् ॥ २४
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।

G2. 3 M3 °रितं (for °रता). —d) K5 माम् (for ऽयम्).

20 T M1. 2. 4 om. 20 (cf. v. l. 18). —a) Ś1 K0. 4 महर्षिर्; K5 देवर्षि- (for देवर्षिर्). M3 दृष्टस् (for दृष्टस्). —b) K1. 2 तत्र (for ततः). G3 om. स्म्यनु. Dn2 च (for [अ]नु). —c) K0 Ñ1 B1–3 D1. 3. 4. 6. 8. 9 G M3 अनु- (for अपि). Dn2 प्राप्तो (for प्राप्तं). —d) D3 ज्ञाने योगेन. K2 मया (for पुरा).

21 Dn2 om. 21ab. —a) K1–3 Ñ1 D2 अनाथानां; K4 D5 येनानाथ- (D5 °थै-); K5 Dn1 यत्र (Dn1 °त्रा-) नाथा; B3. 4 ये च (B3 वा) नाथा; T1 M1–3 यथा- (T1 °दा)नाथा; T2 M4 ये तु (M4 चा-) नाथा; G2. 3 ये कु(G3 त्व)नाथा (for येऽत्रानाथा). Ñ1 D4 (marg.) जनानां च; T M जनास्तात (for जनस्यास्य). G1 ये त्वनाथजनास्तात. —b) Ś1 K0–4 Ñ1 D2 सनाथानां; K5 अकृतेनां (for सनाथा ये). D5 T G1 M1. 3. 4 नाथवंतश्च पांडव (D5 M1 °वाः); M2 नाथवश्चापपांडव (sic). K5 om. from भारत up to धक्ष्यन्ति (in 21d). —c) Ś1 K0. 4 कः स्वित्; K2 क्वचित्; T2 केचित्; M2 कश्चित् (for कच्चित्). —d) Ś1 K0. 4 D5 धक्ष्यते; K1. 3 D2 धक्ष्यसे; K2 धक्षसे; B1. 2 दह्यंति; Dn2 G धक्ष्यंते; D9 वक्ष्यंति (for धक्ष्यन्ति). — After 21, M2 reads (with v. l.) 22cd, repeating it in its proper place.

22 Before 22, K2 T G1 M1–3 ins. युधिष्ठिर उवाच. M4 repeats 22ab after 22. —a) Dn1 D3 हर्तारो; D8 कर्षारो (for कर्तारो). Ś1 K Dn2 D2. 5 न येषामस्ति (D2 °सि) सत्क(K2 Dn2 D5 संस्क)र्ता; T G1 M न ते(M चै)षां शांतिकर्तारो; G2. 3 न येषां तत्र (G3 मंत्र-) संस्कर्ता; — D9 om. 22b–23c. —b) M4 (second time) तु (for च). T G1 M (M4 first time) ते हि (for येऽत्र). G2 न च तेत्राहि मानवाः; G3 नयतेत्र हि मानवः. — M2 reads 22cd for the first time after 21. —c) K2 D8 तस्य (for कस्य). K4 कुर्वामो (for कुर्यामो). T वयं तु तेषां कुर्मोद्य; G1 वयं च कर्म कुर्मोद्य; M1. 4 न शक्यं तात य(M4 त)- त्कर्तुं; M2 (both times). 3 वयं तु तस्य कुर्वामो (M2 [first time] कुर्मो वै). —d) G1 तेन; M1 अथ; M2 (first time). 4 तस्य (for तात). K1–3. 5 Ñ1 B4 D2. 5 T1 कर्मणां (for कर्मणः). G2. 3 बहु त्वां न (G3 मा) तु कर्मणा.

23 D9 om. 23abc (cf. v. l. 22). —a) Ś1 K0. 4 चंद्रपर्णाश्च; K5 यान्सुपर्ण- (submetric); M1 यत्सुपर्णाश्च. B1 lacuna; Dn1 D3 शूद्राश्च; D5 पृष्ठांश्च (for गृध्राश्च). —b) B2. 4 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8 यतस्ततः (for तत°). —c) Ñ1 के; B1. 4 च (for तु). Ś1 K0. 4 वै कतमा; K3. 5 तु (K5 नु) कतमा; Dn1 D3 तु कर्मणां; Dn2 G2. 3 तु सुकृता (G3 °तां) (for तु कर्मणा). G3 लोको (for लोका). K1 तेषां चैकं तमो लोके; K2 D5 तेषां वै कृ(D5 क)तमो लोको; D2 तेषां चैकतमा लोके; T G1 M तेषां संकर्षणा लो(M2. 3 °णाह्लो)- का. —d) K1. 2 G3 भविष्यति. K2 Dn1 युधिष्ठिरः; Dn2 G2. 3 तथा कुरु; T G1 M न संशयः (for युधिष्ठिर).

24 M2 om. the ref. —a) D2 एवमुक्ता; T1 G1 M एवमुक्त्वा (for °मुक्तो). K1. 2 D2. 5 महाराज; K4 °प्रज्ञः; Dn2 तथा प्राज्ञः; D9 महाप्राज्ञ; M2. 3 °प्राज्ञं (for °प्राज्ञः). K3. 5 ततो युधिष्ठिरो राजा. —b) K3. 5 श्रुत्वा वाक्यं महीपतेः. —c) M4 व्यादिदेश (for आदि°). K5 स धर्माणं; D5 सुवर्णानां; Ca. d सुधर्माणं (as in text). —d) K5 सौम्यं (for धौम्यं). M2 धौम्यंस्ततं च सज्ञयं (corrupt).

25 b) K2 D2 युयुत्सं. T1 G1 M चापि (for चैव). —c) K2 -मुखांश्चापि; K5 Dn1 -मुख(K5 °खा)श्चैव; T G1 M -मुखान्भृत्यान् (for -मुखांश्चैव). —d) T G1

इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ २५
भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
यथा चानाथवत्किंचिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च संजयः ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
समाहृत्य महार्हाणि दारूणां चैव संचयान् ।
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातॄंश्चास्य शताधिकान् ।
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
बृहन्तं सोमदत्तं च सृञ्जयांश्च शताधिकान् । C. 11. 783 B. 11. 26. 33 K. 11. 26. 33

M सूतांश्चैव च सर्वशः.

26 [a]) M4 कारयतु (for °यन्तु). Ñ2 [ए]वं (for [ए]षां). — [b]) K5 प्रेतकर्माणि. K1–3. 5 B3. 4 Dn2 D2 [अ]शेषतः; Ñ1 B1. 2 Dn1 D1. 3. 4. 6. 8. 9 [अ]नेकशः; D5 [अ]सेषतः (for सर्वशः). — [c]) M1 एषां; M4 येषां (for यथा). K1 वानाथवत्; K5 च नो भवेत्; D8 सनाथवत्; T G1 M नाथवतां (for चानाथवत्). Ñ1 यथा त्रातात्र वा किंचित्. — [d]) K2 च विनश्यति; T1 G1 न विनश्यते; G2 नैव दृश्यते; M1 अविनश्यते (for न विनश्यति).

27 Before 27, K3. 5 B3 S (except G2. 3 M3) ins. वैशंपायनः. — [a]) K5 शसनाद् (for शासनाद्). — [b]) D5 सतां (for क्षत्ता). G1 सूतस्य. D5. 8 संजय. M2 क्षत्ता *तश्च**य. — [c]) G1 सुधर्मो. Ko D5 T1 धौम्यसहिता. — [d]) K1 इंद्रसेनोदयस् (for °सेना°). T1 तदा (for तथा).

28 [a]) K1. 3 D2 T1 G1. 2 M चंदनागरु- (for °गुरु-). T G1 -काष्ठानां (for -काष्ठानि). — [b]) B3 च; Dn1 [अ]पि (for [उ]त). Ko. 3. 5 Dn2 S त(G3 य)था कालेय(K3 M °लेय-; G2 °लेधि)कान्यपि (G2. 3 °न्युत); K1. 2 D2. 5 द्रव्याणि (K1 D5 °नि) विविधानि च. — [c]) Ś1 T2 घृततैलं च; B3 G3 घृततैलानि; Dn1 D1–3. 6. 8. 9 घृतं तैलां(Dn1 D2 °ला)श्च. Ś1 Ko. 4 गंधं च; K1 D2. 8 गंधांश्च (for गन्धांश्च). D4 घृतं तैलानि शाणांश्च. — [d]) Ś1 Ko. 3–5 Dn2 क्षौमानि. K3. 5 G3 विविधानि; Dn2 G2 शयनानि (for वस°). Ś1 Ko. 4 [उ]त (for च).

29 [a]) K3. 5 सुमहांति (for समाहृत्य). Ś1 महार्हानि. — [b]) D4 दारूणाश् (for दारूणां). K1 संचयः; K2 Dn2 D2. 5 G2. 3 संचयं. — [c]) K3 G3 रथाश्च-; T2 M2 रथाश्च; G2 रथास्ते. K5 मुदिताश्; Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9 मृदि(Dn2 सहि)तांस्; T2 मृदितास्; G2 स्मृतिमांस् (for मृदितांस्). K3. 5 चैव (for तत्र).

30 [a]) K1. 2 D2 आह(K1 °हा)रंति; K5 Dn2 T G2 चितां कृत्वा; B3. 4 समाहृत्य; G3 हतान्कृत्वा (for चिताः कृत्वा). Ko प्रसंगेन (for प्रयत्नेन). — [b]) Ś1 K3–5 Ñ1 Dn2 D3 G2. 3 -मुख्यं; M2 -दुःखं (for -मुख्यान्). K5 नराधिपं; Ñ1 नराधिप; Dn1 नराधिपाः; Dn2 G2. 3 च पार्थिवान् (for नराधिपान्). — K5 om. 30[cd]. — [d]) K1–3 D2. 5 शा(K2 श)स्त्रदृष्टेन; Dn2 G2. 3 विधियुक्तेन (for °दृष्टेन). — After 30, the sequence in Ś1 Ko. 4 is: 31[ab], 33[cd], 34, 35[ab], 31[cd], 32, 33[ab], 35[cd].

31 Ś1 damaged. — [a]) K5 om. च. — [b]) Ś1 Ko–4 G2. 3 भ्रातॄंश्चापि; K5 शर्तृंश्चापि (for भ्रातॄंश्चास्य). T G1 M महारथान् (for शताधिकान्). — [c]) K1. 2. 5 D2. 5 शल्यं (for शलं).

32 For the sequence in Ś1 Ko. 4, cf. v. l. 30. K1. 2 D2 G2 om. 32[ab]. — [a]) M2 जयभूतं (for °द्रथं). — [b]) G3 सिंधुसौवीरनायकं. — G1 M2 om. 32[cd]. — [c]) T1 दुःशासनिं; D9 दौःशासनं. M3. 4 लक्षणं (for लक्ष्मणं). K1 दौःशासनिलक्ष्मणं च; K3. 5 D5 दुः(D5 दौः)शासनं च राजानं. — [d]) Ś1 Ko. 4 पार्षतं; K3. 5 T M3. 4 भारत (for पार्थिवम्).

33 For the sequence in Ś1 Ko. 4, cf. v. l. 30. — [a]) Dn2 T G1 M2–4 बृहद्बलं सोमदत्तं; M1 lacuna. — [b]) D9 संजयांश्च (for सृञ्जयांश्च). M1 महारथान् (for शताधिकान्). T G1 संजयं च महारथं; M2–4 संजयं च महाबलं. — After सृञ्जयांश्च, B1 ins. in marg.: शतस्य पूरणेनाप्यारुह्यमानान् एकोनशतमित्यर्थः (sic). — [c]) D5 सोमधन्वानं; D9 क्षौम° (for क्षेम°).

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS. which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star) passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS., while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected. The variants in references are also ignored.

1

After 11. 9. 1, Ś K $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-6.8.9}$ Cd ins.:

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ।
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ।
वैशंपायन उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
संजयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ।
संजय उवाच ।
आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः ।
पितृलोकं गता राजन्सर्वे तव सुतैः सह ।
याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता ।
पुत्राणामथ पौत्राणां पितॄणां च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं संजयस्य महीपतिः ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ।
तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ।
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ।
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।

(L. 1) K_2 राजन् (for राजा). —(L. 2) $Ś_2$ $K_{1-3.5}$ $D_{2.5}$ अकुर्वत. — $K_{1.2}$ D_2 om. lines 3–4. —(L. 3) Ś $K_{0.4}$ Dn_2 कृतं (for श्रुतं). —(L. 4) $Ś_2$ संजय. —(L. 5) K_4 हतसैन्ये. $K_{1.4}$ D_2 सर्वतः (for °शः). —(L. 6) Ś $K_{0.4}$ [ऽ]धिगतप्रज्ञो; $K_{1.2}$ विगत(K_2 °तो)ज्ञानो. —(L. 7) $\tilde{N}_1$ writes the ref. and om. (hapl.) from आगम्य up to वैशंपायन उवाच (in line 13). Dn_2 आगत्य (for °म्य). —(L. 8) K_4 पितृलोके. —(L. 9) $B_{1.2}$ Dn_2 प्रोच्यमानेन; B_4 योत्स्य°. Dn_2 साहितास् (for सततं). —(L. 10) Dn_2 पातिता (for घा°). —(L. 11) $K_{3.5}$ भ्रातॄणां (for पि°). —(L. 12) K_{1-3} Dn_2 आनुपूर्वेण. —(L. 13) $\tilde{N}_1$ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). —(L. 14) K_3 D_8 पृथिवीपते; $\tilde{N}_1$ °पतिः (for °तले). — $\tilde{N}_1$ om. (hapl.) line 15. —(L. 15) D_4 ते (for तं). K_4 Dn_2 पृथिवीपते. —(L. 17) K_1 शोषे (for शेषे). K_5 शोच (for शुचो). —(L. 18) $K_{1.3}$ एष (for एषा). K_{1-3} -भूतानां; D_4 -तत्त्वानां (for -स°). $D_{1.4.6.8.9}$ नरेश्वर (for लोके°). — $Ś_2$ reads lines 19–28 on marg. —(L. 19) Cd अव्यक्तादीनि भावानि (for the prior half). K_5 भव्यभावानि भारत (for the post. half). —(L. 20) K_3 का तत्र (by transp.). $K_{3.5}$ D_4 परिवेदना; B_3 D_5 परिदेवता. K_1 तत्र का तत्र प्रतिवेदना (for the post. half). —(L. 21) $Ś_1$ damaged. $Ś_2$ (by corr.) K_4 B_1 मृत्यु(B_1 °त)मभ्येति; $Ś_2$ (before corr.) K_{0-2} D_2 मृत्युमत्येति; $K_{3.5}$ म्रि(K_5 मृ)यते लोके; D_8 तं तमन्वेति (for मृत°). Dn_2 D_5 मृयते. K_5 नाशोचन्मृयते नरः (for the post. half). —(L. 23) $Ś_1$ damaged. K_2 बुध्यमानश्; K_5 युद्ध° (for युध्य°). $K_{1-3.5}$ तु (for च). —(L. 24) D_2 इति; D_8 परि- (for अति-). —(L. 26) K_0 द्वेषः (for द्वेष्यः).

यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वतः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ।
यांश्चापि निहतान्युद्धे राजंस्त्वमनुशोचसि ।
अशोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः ।
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः ।
एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः ।
आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ।
आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ।

Colophon

— K$_2$ om. line 27. — (L. 27) K$_1$ संवर्तयिष्यति ; Cd °यति (as above). Ś$_2$ सर्वदा ; K$_{1.3.5}$ B$_{1.3}$ Dn$_2$ D$_{2.3}$ °शः (for °तः). — (L. 29) K$_4$ एकमर्थ- ; B$_1$ एकशार्थ- ; D$_3$ एकधानु-. — (L. 30) Ś$_1$ K$_{0.4}$ यथा ; Ś$_2$ K$_3$ यः स ; K$_5$ यः (for यस्य). Ś$_1$ K$_{0.3-5}$ Ñ$_1$ B$_{1.2}$ स (for प्र-). K$_{1.2}$ D$_{2.5}$ यस्त्वै(D$_5$ °स्त्वे)कस्त्वरितो याति (for the prior half). K$_{2.3.5}$ D$_4$ परिवेदना. — B$_4$ reads line 31 on marg. — (L. 31) K$_5$ यश्चापि. K$_1$ निहितान्युद्धे ; K$_5$ निहतान्युग्रान्. K$_{3.5}$ इह (for अनु-). — (L. 32) Ś$_1$ K Ñ$_1$ न शोच्यास्ते ; B$_{1.3}$ Dn$_2$ D$_3$ अशोच्यास्ते ; B$_4$ D$_{2.5}$ न शोच्या हि. Ś$_2$ सर्वे हि ; Dn$_2$ ते सर्वे (by transp.). — (L. 35) K$_{1.2}$ Ñ$_1$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{2.5}$ सु- (for च). — (L. 36) K$_{1-3}$ D$_{4.5}$ परिवेदना. (L. 37) Ś K$_{0.3-5}$ Ñ$_1$ Dn$_2$ शरीरेषु च (for °राग्निषु). Ś K$_{0.4}$ वीराणां (for शू°). K$_5$ जुहुस्तेस्य (for °वुस्ते). Dn$_2$ शराहुतिं. — (L. 38) K$_0$ हूयमानां ; K$_5$ D$_5$ °मानः (for °मानाञ्). K$_{1.5}$ -पुरुषाः ; K$_2$ -पौ°. — (L. 39) K$_{1.2}$ D$_5$ [आ]ख्यातं ; K$_{3.5}$ [आ]च(K$_5$ °द)क्षे. Ś$_1$ K$_{2.4}$ स्वर्गं ; K$_{0.3}$ Dn$_2$ D$_5$ स्वर्ग- ; K$_5$ सर्गं (for स्वर्ग्यं). — (L. 40) K$_{0.3}$ युद्धानधिकं. B$_{1.2}$ क्षत्रियस्य तु ; Dn$_1$ D$_{1.4.6.8.9}$ °याणां च ; Dn$_2$ °यस्य हि. — (L. 41) Dn$_2$ D$_3$ महाराज (for °त्मानः). — (L. 42) K$_1$ आशिषः ; K$_{3.5}$ अशेषं ; Cd आशिषं (as above). Ś$_2$ K$_{0.3.5}$ परमं (for °मां). K$_1$ इ ; D$_3$ ते (for हि). — (L. 43) Ś$_1$ K$_{0.3.5}$ आत्मानमात्मना (by transp.); K$_2$ आत्मनामात्मना. Ś$_1$ K$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4}$ [आ]श्वस्य. Ś$_2$ K$_0$ परमर्षभ (for पुरुष°). — (L. 44) K$_{3.5}$ मद्य- ; K$_4$ नान्य- ; Dn$_2$ न स (for नाद्य). K$_{3.5}$ -शोकाभितप्तस्त्वं. K$_1$ कायम् (for कार्यम्). Ś$_2$ अर्हति (for °सि).

Colophon. — *Adhy. name* : K$_{1.2}$ D$_{2.5}$ विदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_2$ K$_1$ D$_5$ 9 ; Dn$_1$ D$_{3.}$(*sec. m.*)$_{.6}$ 1. — *Śloka no.* K$_{1.2}$ 43 ; D$_2$ 44.

CRITICAL NOTES

1

2 ^{d}) The better attested reading is अकुर्वन्त, and it is possible to regard अकुर्वत as an improvement. While the general rule is to prefer the harder reading to the simpler one, in the case of grammatical forms the rule, I think, should be to give the benefit of doubt to the author, and to regard the mistake as a scribal one, unless there is overwhelming proof to the contrary. It is a strange but well-attested fact that a man born to a language has a blunter sense of grammar than one who has learnt it through grammar, and hence side by side with difficult forms like प्रतिजिहीर्षव: (11. 10. 14^{d}), निनीषन्तः (10. 15^{c}), जघ्नुपाम् (20. 18^{b}), रोरूयते (21. 14^{d}), प्राहार्षीत् (24. 14^{d}) and स्त्रीपुंसा (27. 22^{b}) and correct forms like जहति (16. 47^{d}), the epic writer uses forms like तप्यामि (1. 15^{b}), अनुशयति (2. 22^{a}), देहानि (3. 5^{a}), स्वर्ग (3. 8^{a}), अवरोप्यन्तम् (3. 10^{a}), उच्यति (6. 5^{a}), गृह्य (11. 17^{a}), उत्पादयित्वा (1. 32^{a}), विलपती (16. 59^{c}), अब्रुवम् (17. 6^{c}), and saṁdhis like प्राप्नोत्तरे (4. 7^{a}), अयस्मयम् (11. 17^{b}).

6 ^{b}) सहायता; cf. Pāṇ. 4. 2. 3, vārt. 1; also Rām. 2, 46. 9^{d} रक्षणार्थं सहायता.

10 ^{c}) गमिष्यामि is an improvement of S for the harder भवि°. दुःखं is adverb to विचरन्.

13 The text as it stands would make out Jāmadagnya as the only friend, while there are other advisers like Nārada, Kṛṣṇa-Dvaipāyana, Kṛṣṇa and Bhīṣma; cf. सुहृदां वाक्यं in the speech of Saṁjaya, st. 23^{c}.

15 ^{c}) श्रोतास्मि is not a form of the first future; it is a तृजन्त which always governs the acc. The epic writer has used the तृजन्त in other places like स्नाता 7. 3^{c}; 19. 10^{b} and हन्ता 15. 3^{a}.

16 ^{a}) दुर्योधनस्य to go with वधं in 16^{c}.

19 ^{ef}) मया दुःखिततरः; the instrumental gives the meaning of 'as compared with'; cf. Rām. 1. 19. 20, 23; 55. 15.

22 The stanza should close with 22^{d} and a fresh stanza should be formed of the present 22^{ef} and 23^{ab}. The reference to Sṛñjaya receiving consolation from the sages is to be found in 7. App. I (No. 8). The line तथा यौवनजं etc. refers to Jāmadagnya's Dambhodbhavopākhyāna (5. 94); the sage Kaṇva's Mātalyupākhyāna (5. 95–103) and Nārada's Gālavacarita (5. 104–121); all are found in the Udyogaparvan and were intended to cure Duryodhana of his insolence.

23 ^{f}) गृद्धिन् = गृद्ध (p. p. as a neuter noun, meaning गर्ध) + इन्; गृद्धि occurs in st. 29, and both mean 'excessive love'.

26 ^{b}) नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् is an instance of anacoluthon; but may be justified by Pāṇini with the Bhāṣya and the Kāśikā on 3. 2 124.

28 ^{d}) युज्यते — for the use युज्यते ब्रह्मचारी योगम्, cf. Mahābhāṣya on Pāṇ. 3. 1. 99, vār. 5: 'so that a man will not join remorse on to a past action.'

29 ^{c}) इदं is an adverb. ŚK and S support the reading.

30 This refers obviously to the well known parable: मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति (5. 62. 27^{cd}).

34 ^{c}) I would change °चिनि° to °च्चिनि° as better attested, and as also better in sense.

36 ^{a}) I have preferred the harder reading इव ह्येतान् of D, supported slightly by K3. 5. Ś K0–2, Ñ1, S have to suggest a different variant each.

2

2 6* is the reading of the Central and the Southern groups of MSS. as against the Kashmirian version, and could have been adopted into the text. — [Crit. App., line 4: ins. — ^{d}) before K1–3. 5.]

16 ^{a}) जानपदिकं affecting the whole community. 'One may suffer privations and yet that common evil may not be averted'.

17 [Crit. App., line 7: ins. semicolon after नापैति; line 9: om. Cd cites नापैति.]

19 ^{b}) अनुशोचसि as in 16^{b} (अर्हसि, °ति). MSS. authority is equally divided between °शोचसि and °शोचति; after the reading °शोचसि, there is an abrupt return to the subject 'one', as in 16. — ^{c}) 'It is by no means the case that he does not miss the object to be achieved'.

20 ^{a}) अन्यामन्यां 'ever-changing'. — ^{b}) वैशेषिकीं 'characterised by pre-eminence or distinction'.

22 Cf. Ait. Br. — आस्ते भग आसीनस्य etc.

3

4 After 3. 4 and 4. 13, 12* and 17* appear in several manuscripts. The first of these passages in a group of six lines occurs in the Ś K Ñ1, B D groups after 3. 4. They are missing in this place in the S group. These lines are clearly out of place and unauthentic here; but they occur as 17* after 4. 13 with four additional lines in the T G M group and in Ñ1, B and D (minus D9) as repetitions of the six lines constituting 12*, with an addition of four lines. One might argue that if they were unauthentic in the last place, they may be authentic here. The passage was probably derived from an older source and was added here as an amplification of what precedes.

14 ^{c}) सांसिद्धिक (from संसिद्ध created), 'subject to the laws governing created beings'. Devabodha explains it elsewhere by स्वाभाविक.

4

2 ^{a}) कललं, 'a shapeless mass'.

3 ^{b}) The reading adopted is a blend of readings. मांसं is attested by Southern MSS. and प्रकल्पयेत् by Ś1 Ko Dn1 D1. 4. 9. — ^{d}) मासे 'in a month after (the fifth month)' is a similar blend.

7 ^{a}) प्राप्तोत्तरे, an irregular double saṁdhi of प्राप्ते and उत्तरे.

10 An obscure verse. The sense is: he looks with even greater indifference on his self, being reduced to bondage by his own account (*ātmanā*) than does a dumb man on the good or evil done to his mouth. उपेक्षितं has to be supplied after 10^{b}.

13 [Crit. App., line 12: *read* D1. 3–7. 9 *for* D1. 3–7.]

14 Before verse 14, there are 9 lines in the Central and Southern group, which are omitted here by the Ś K group; cf. 12*. We are concerned with line 9 of 17* प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिविमाम् । which is really a substitute line for 14^{ab} in Ñ1 B3 D9 S, B1. 2. 4 Dn D1. 3–7 having both; while Ś1 K0–2. 5 D9 have only 14^{ab}. The word श्रुति in line 9 means, as elsewhere in Mbh. and in the Rāmāyaṇa, a maxim or a wise saying; cf. Mbh. I. 180. 7; 220. 14. Rām. II. 29. 17^{cd}; 106. 13; पौर्विकी श्रुतिः; B. 14. 18. 28. We cannot say it positively, but there is a greater likelihood of the Ś K group consisting of 6 MSS., suppressing प्रत्यक्ष° than the much bigger group of Ñ1 B D S suppressing अब्रुवे°. Hence the wavy line. The श्रुति would refer to verses 2^{c}–13^{d}, if we do not admit lines 1–8 of 17*. — ^{d}) For the omission of सः, cf. 1. 32 where यः is omitted; 5. 5^{d} where आसन् is dropped; also 1. 26^{b}; 4. 10^{b}; 7. 1^{e}.

5

5 ^{d}) The verb आसन् is to be supplied.

7 तेषां and तैः are to be referred to सिंहव्याघ्रगजाकाराः in 4^{a}.

13 ^{e}) वीनाह, 'the circular masonry on the top of a well'; वेला, 'the circular edge'.

20 The instrumentals are connected with भयं in verse 21.

6

3 ^{d}) अभ्युद्धरणाय is an improvement for °णेच.

7

3 For the predicate in तृच्, cf. 1. 15.

7 ^{b}) The v. l. are meant to avoid the दीर्घत्व of तु on account of the following स्या.

14^{ab}–16^{cd} K1. 2 invert the order of 17^{ab} and 16^{cd}. The order followed in the text is that of Ś1 and some K, D and B MSS. — [Crit. App., below 23*, line 3: *after* 16^{ab}, *ins.* (which is preceded by 16^{cd}).]

15 [d]) यास्य is not from यस, but from √यम् and means 'which must be controlled'. सः in 16[a] refers to (मूढः) दुर्बुधः understood from दुर्बुधाः in 15[d]. — [Crit. App., line 13 : *read* D1.4 *for* D1.]

17 [a]) अनुतर्षुल, 'begetting a craving'; cf. Amara II. 10. 43.

19 Dr. H. Ray Choudhari (I. H. Q.) regards the two lines engraved on Besnagar Garuḍa pillar of Heliodorus containing a reference to the same triad of Dama, Tyāga and Apramāda as being derived from our Mbh. passage here. How far the Mbh. has influenced Buddhistic works and, inversely, how far the present Mbh. shows Buddhistic influences and whether the present verse in the Strīparvan is a part of the pre-Buddhistic Mbh. are probably problems incapable of resolution in our present state of knowledge.

8

1 There is incongruity between the description of Dhṛtarāṣṭra and the statements in 2.1; 3.1; 7.1.

9 28* runs thus: तस्यान्तं नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात्। It appears in Ś2, K1-3, B, Dn D1-7.9 while it is absent from Ś1, K0.5 and T G M. The preceding line runs :

तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात्।

and the following line is तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम। Its absence from twelve MSS. of four different groups would ordinarily have been convincing proof of its unauthenticity, but there is a possibility of haplography and, secondly, if we drop the line, the reference of the pronoun तत् in the subsequent line is not clear. Against the possibility of haplography I have to urge that the field of haplography cannot be so extensive; there is a remote chance of twelve different scribes hailing from all over India, committing a blunder in an identical manner. Secondly, the argument of haplography is valid in cases where the omission results in the text being left without sense; its validity is problematic when the text without the omitted passage yields good sense, or if the omitted passage is of a superfluous nature or yields a meaning inconsistent with the remaining text or is an attempt to gloss over an impropriety or ambiguity. As regards the reference of the pronoun तत्, it is not clear even with the additional line; the तत् may refer at the most to अन्ताधिगमनम्, which is after all only implicit in it. It can as well refer to मरणबहुमनन implicit in मरणं बहु मन्यते in st. 8. That the epic-writer is not always exact or complete in his phraseology, is a patent fact (cf. 1. 16[ab]; 26[ab]; 32; 2. 6; 4. 14; 5. 5) and that itself is often a temptation for the improving hand of a later generation.

16 [d]) परमिकां गतिम्; cf. परमिकासिद्धं in I. 2. 230. The word परमिक is found in the epic as an epithet of धर्म, चिन्ता, आर्ति, सखा, गुरु etc.

20–26 The भारावतरण of the Earth (cf. Mbh. 1. 58, 37, 46) and the conversation between the Earth and Vāsudeva (cf. B. 13. 34. 21–29) belong to a much later period of Indian history : cf. also Mbh. 3. 45. 21, 27; B. 16. 8; Harivaṁśa 2894–96; Duryodhana is mentioned as an incarnation of a fraction of Kali in the Aṁśāvataraṇa, I. 61. 80.

43 [Crit. App., line 7 : *read* तपसश्चिरात् (for तपश्चिरात्).]

44 [a]) पुत्रशोकं yields a better sense, the harder पुत्रशोकस° appears in both extreme versions: Ś2 K1 D2; G2.3 M1.3 and old T3, and hence has been adopted.

9

2 Practically a whole adhy. after st. 1 is missing in the Southern version, which is guilty of fewer insertions in the case of the Strī than D B Ñ1 and Ś K and hence these verses have been omitted from the text have been, on account of their large number, formed into App. I. The first stanza of adhy. 9 in these MSS. runs as : विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः। युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत्॥, while st. 2 in the constituted text, not having any speech of Vidura preceding it, is worded differently. The question whether the Viśoka is a late insertion and whether the Strī should start from adhy. 9 with a short version of Vidura's advice has been discussed in the Introduction (p. xxv). एतच्छ्रुत्वा really resumes the contents of the preceding adhy. and involves a repetition of st. 45, which is the usual manner of the epic writer. Adhys. 1–9 are in

answer to the question of Janamejaya in 1. 1 and adhy. 10 is in answer to 1. 2. — ^{c}) योजय probably was intelligible without the complementary रथं and the proximity of Saṁjaya would make the sense clear.

5 तत्र is dropped; cf. 1. 32.

14 ^{a}) रुद्रत्यश्च was metrically possible but no MS. gives it; S substitutes नदन्त्यश्च; in 17^{b}, several MSS. give the correct form.

10

15 ^{c}) पदं नी is an old idiom for 'to trace footsteps or whereabouts'; cf. पश्चादनुप्रयुङ्क्ते तं विद्वस्य पदनीरिव A. V. 11. 2. 13.

17 ^{c}) निष्ठान्तं adv. or adj. 'ending with death'.

11

13 ^{c}) दुष्टात्मा, an attributive or a predicative epithet of Dhṛtarāṣṭra? Preferably the latter, since thus it will mean the same thing as क्रोधवशमापन्न (st. 24^{a}), and the description of st. 21 and the epithet महामना: there will be adequate. Elsewhere also in the Mbh. the character of Dhṛtarāṣṭra presents an enigma.

17 ^{ab}) 34* explains the purpose.

29^{a}, 30^{b} क्षमं, proper or what is proper. There is no difficulty as regards the first passage, but in regard to the second there are the variants क्षमां, शमं and क्षमं. क्षमं was a harder reading, but well attested and appropriate in the context; cf. क्षमं कार्यं 3. 9. 12^{c}.

12

1 ^{b}) The शौचं is necessary after shedding tears; cf. the proposed explanation of जलप्रदानिकं in the Introduction, p. xxvi.

3 3^{ab} runs : एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्पीर्वचनं तदा। Between 3^{a} and 3^{b} all MSS. except Ś Ko. 4 read 35*. The question is whether this can be treated as an accidental omission in the four MSS. concerned. The omission, in the first place, is not haplographical. Secondly, Ś1, Ko. 4, although faithful representatives of a single tradition, are of different provenance and differ considerably among themselves and therefore they each go back to a different original. Thus the probability of the same accidental omission from each of those originals severally is considerably attenuated. Thirdly, if ths omission does not materially affect the sense of the passage as a whole, there is an additional ground for giving weight to the omission. That वचनं has no qualifying word before it such as मम or तेषाम् and that therefore the passage is necessary cuts both ways. The slight ambiguity itself might have motivated insertion. We have besides here the usual accompaniments of a later addition, i. e., self-contradiction and repetition. समर्थः सन् goes against पाण्डवान् अधिकाजानन् in 3^{c}, while त्वं तु राजन्न तत्कृथाः is superfluous by the side of नाकार्पीर्वचनं तदा. D2 and K1. 2 D5 omit line 5, the former together with some letters from 3^{b} and K1. 2 D5 repeat 3^{a} which are all indications of a marginal addition in the originals before them, in copying which confusion sometimes was a result.

5 The verse is obscure as it stands; the obscurity is removed by repeating नो गृह्णीते both after श्रेयः and after हिताहिते (= relative merit); this has been secured by K5 T2 G1 T1 by adding a न.

13

10 After 10, all MSS. except the original Ś2 (the lines are added marginally on it), K1. 2. 5 and D2 read 38*, which is omitted from the constituted text on account of the incongruity of the lines in the context. The argument runs thus : Vyāsa asks Gāndhārī to check her rising anger, a symptom of *rajas*; she has always insisted on Dharma before, she has been clairvoyant and has ever uttered truthful words. He appeals to her in the name of Dharma and Truth to curb her anger. The additional passage introduces the following argument : the Pāṇḍavas have won and therefore it is Dharma that triumphs. But the a-dharma of the Pāṇḍavas is what Gāndhārī complains about (17. 16^{d}), while she herself has ever insisted upon Dharma (17. 6). The two additional lines therefore could not have been written by the writer of this part of the Mbh. Incongruity and self-contradiction can become relevant arguments when a substantial group of MSS. favours the probability of an insertion.

14

16 This stanza refers to the defeat of Nakula by Vṛṣasena (8. 62) in the Karṇaparvan, which immediately precedes the fight between Bhīma and Duḥśāsana.

15

6 [d]) Ś2 Ko. 4 and S (except T2 G3) support धर्मदर्शिनी, a usual epic epithet; दीर्घ° is unmeaning. — [Crit. App., line 2 : *read* [d]) *for* [b]).]

16

1 [b]) आविकर्तनं, a hard reading, is supported, by Ś1 K4 T and M2. 3, and also by the वि and पि of other MSS.

3 [ab]) Gives an afterthought, which is, however, supported by all MSS.

41 [d]) उपचारैः, 'with complimentary expressions'.

49 [b]) यूथशः 'in indiscriminate heaps'.

51 [c]) परं, a (matching) upper piece; cf. the pair पर-अवर.

18

12 [b]) यातितं, the harder reading of Ñ1 M2-4, is indirectly supported by Ś Ko. 4 M1 and T1 G1. 2; the meaning of यातयति is to be seen in यातना.

16 [a]) ईर्षु is wrong for ईर्ष्यु, but occurs currently in the Mbh.; cf. 3. 264. 25[c].

19

15 [Crit. App., line 10 : *ins.* after semicolon, Bom. ed. पश्य कृष्ण after °विंशन्.]

18 [Crit. App., line 8 : *ins.*, after द°; Bom. ed. बहुधा वारयोषितः.]

20

31 [d]) रूपाणां is not merely a hard reading, but an obscure one; but it has to be adopted and so also विगतं. वपुः has to be taken to mean beauty.

32 [ab]) Uttara, Abhimanyu and Lakṣmaṇa were boys, but not Sudakṣiṇa of Kāmboja. Is the great Homer nodding? Cf. note on 25. 1.

22

5 [a]) The alternative reading प्रातीपेय occurs frequently and would appear to be better as a patronymic; but cf. Ś. B. 12. 9. 3. 3; and here as elsewhere in the constituted text of the Mbh. the form प्रातिपीय has been adopted.

23

20 [a]) पाल्यमानः. The form may be justified by Pāṇ. (चानश्).

23 Cf. 6. 103.

41 [a]) अन्तःस्थैः, chanted in subdued voices.

42 [c]) The *upavīta* is worn on the left (सव्य) shoulder on all auspicious occasions; cf. Kātyā. Śr. S. 258. 10. The piling up of funeral fuel is naturally done with an *apasavya*.

24

1, 5 The son of Somadatta here mentioned is Bhūriśravas, called also Yūpadhvaja from the emblem upon his banner indicating the sacrifices he performed.

2 Somadatta was killed in the Droṇaparvan 7. 137. 33.

17 This disclosure of most intimate secrets of sexual love heightens the pathos : Mammaṭa cf. V. 45 and VII. 65 : अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति । The passage 61* preceding (and in a few cases following) st. 17 can make the omission of 17[a] a case of haplography, rather than an omission due to æsthetic or puritanic considerations; and in a like manner one can regard 61* also a case of hapl. omission. What ultimately should prevail is the evidence of MSS., following which st. 17 is taken into the text, and passage 61* as an addition.

25

1 This Kāmboja king's name is Sudakṣiṇa in the many places where it occurs; the description given here and in other places would make him out to be a grown-up man. There is, on the other hand, a younger brother of his mentioned as slain in 8. 40. 105; also a son of the Kāmbojarāja is men-

tioned at 7. 67. 59; but Sudakṣiṇa is certainly no boy as made out in 20. 32.

8 [Crit. App., lines 5–6 : after — ^{c}), *read* K_5 मनःश्रुतिहरा ; T_1 श्रुतिर्मनोहरा (for मनःश्रुतिहरो). **Cd** as in text.]

13 63* : This is again a case of a probable haplographical omission from six MSS., five of them included in the Critical Apparatus and one (with symbol T_3) not included in it, and here again aesthetic considerations have motivated their exclusion from the text. The haplography itself can be based on the senseless repetition of 13 syllables of 13^{ab}. Droṇa in these lines is described as killing babies who have necklaces of gold (63*, l. 1), which is inconsistent with their being described as bearing armours of gold.

26 Vinda and Anuvinda are princes of Avanti, and different from the king whose death has been mentioned at 22. 1.

34^{d}–35^{c} In the case of four passages, viz. 25. 34^{d}–35^{c}, 26. 15–16, 15–23 and 32^{ab} there is difficulty in the contrary sense to that pointed out in the case of the Addl. passages. I have not felt a compelling reason to reject them when by reason of the procedure adopted in the case of the nine passages mentioned above they should have been omitted. I shall deal with them in their places. 25. 34^{d}–35^{c} has been omitted by $Ś_1$, $Ś_2$, Ko and K_4, the same set of MSS. that have omitted the additional passage 35*; there is no haplography present and there is no break in the continuity of the sense. We have, however, to distinguish this passage from 35*, where there is an obvious explation of the insertion, and where the inserting hand has left the mark of redundancy and self-contradiction. This passage can be distinguished from 36*, which is omitted by MSS. belonging to the same group, but which contains a glaring contradiction to another contiguous portion of the parvan ; also from 61*, which has a certain impropriety about it and is omitted by MSS. belonging to three linguistic groups, while the accidental omission here is within the same group having the closest affinity and sharing innumerable secondary features, and cannot be rebutted by an explanation of insertion or the existene of self-contradictions or impropriety.

41–42 These happenings are described in the Mausala Parvan.

26

1 The speech of Kṛṣṇa is a continuation of stanza 35 of the last chapter, so that verses 36–46 amount to an insertion, but as it belongs to the pre-history of the Mbh. we are not here concerned with it.

3 ^{a}) वैरपुरुषं is better supported, but it is an easier reading.

4 [Crit. App., line 1 : *ins.* at the beginning : =12. 317. 9.]

5 ^{a}) तपः एव अर्थः + ईय ; so also वधार्थीय.

14 ^{a}) संग्रामभूमिष्ठाः and not संग्रामभूयिष्ठा is wanted by the context, and there is ample MSS. authority for it.

15, 16 have been omitted by $T_{1.2}$ and M_{1-4}, i. e., the same six MSS. whose omission of 75* and also 76* has been shown as a ground of their exclusion from the text. Some of the arguments employed there can be employed here also. There is a violation of logical sequence inasmuch as the Brahmaloka and the warriors entitled to it come in between the world of Gods, and Gandharvas and Yakṣas and the Uttarkuru region and those entitled to it, who are naturally inferior to the former class. The verses have been omitted by two different linguistic groups of MSS. And yet there is a circumstance which is definitely in favour of the retention of the verses in the text. After st. 14 all these MSS. have a line running thus :

क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गताः परमां गतिम् ।

This line comes after a description of warriors who have turned their backs on the enemy and have not met with death while begging for mercy, and therefore it is not possible to say of them that they are क्षत्रधर्मेण निहताः, and surely they do not deserve the 'highest world' after death. The line क्षत्रधर्मेण निहताः is therefore the remnant of a passage which describes a higher death and a higher world than those described in the preceding verses, and therefore of a verse or verses of the same tenor as the verses in the text. Here then we have a case of a substituted text which has come down in a garbled

form ; 13[ab] has been similarly omitted from the same MSS. with the exception of M1, which has it and the remaining line of 13 does not yield any sense. As regards the argument of logical descrepancy, it can be shown that there is a logical order even in the text as it stands. The categories of warriors in st. 12 and 14 have been arranged in the descending order, but they all form one class as against the warriors described in st. 15 who have met a glorious death inasmuch as they had to fight against odds ; harassed, deserted, disarmed as they are, they fight facing the enemy, knowing no other incentive than their sense of shame. While stanzas 12–16 refer to death on the battlefield, st. 17 refers to death on the way to the battlefield.

18–20, omitted by T1.2 and M1.2.4, are introduced by the reference धृतराष्ट्र उवाच, and at the end, before st. 21, there is a similar reference, and this may therefore be regarded as a good case of haplography.

20 Lomaśa, under orders of Indra, accompanied the Pāṇḍavas on their pilgrimage ; cf. 3. 45. 35–37.

24 [c]) Sudharman acc. to **Cn** was the priest of Duryodhana.

25 [b]) Yuyutsu was a son of Dhṛtarāṣṭra by a Vaiśya woman. He joined the Pāṇḍavas in the war. — [c]) Indrasena was Yudhiṣṭhira's charioteer.

28 [b]) कालीयक, a rich variety of sandlewood ; cf. Mbh. 3. 175. 10[d] ; Rām. VI. 96. 8.

33 [a]) S reads बृहद्बलं, a better known warrior, for बृहन्त, a Kuru warrior, brother of Kṣemadhūrti, whose death is mentioned in 8. 5.

35 [c]) Acala and Vṛṣaka, like Śakuni, were brothers of Gāndhārī.

27

4 [c]) सुप्रतीर्था, 'with an easy descent (तीर्थ from तॄ) for approach (उप)'. विप्रसृ, recede to a distance.